ગુલાબસિંહ.

મ. ના. દ્વિવેદી.

ગુલાબસિંહ.

યોજનાર,

સ્વર્ગસ્થ સાક્ષરરત્ન અભેદમાર્ગપ્રવાસી બ્રહ્મનિષ્ઠ

મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી.

નડીઆદ.

ત્રીજી આવૃત્તિ.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

બાલાશંકર માધવલાલ દ્વિવેદી,

સુદર્શન ઑફીસ—નડીઆદ.

અમદાવાદ.

ધી ડાયમંડ જ્યુબિલિ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમા

પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યુ.

સંવત ૧૯૮૦.   પ્રત ૧૧૨૫.   ઈ. સ. ૧૯૨૪.

મૂલ્ય રૂ. ૩-૮-૦.

પ્રસ્તાવના.

જીવનને કોઇ એક હેતુ જોઈએ. હેતુશૂન્ય જીવન તે મરણથી પણ અધિક દુઃખકારક છે. જીવનના કલહમાં જે અસખ્ય વિટંબનાઓ આવે છે, તેમાં પણ પોતપોતાના જીવનનો હેતુજ મનુષ્યને આશ્વાસના અને બલ અર્પી શકે છે. 'જીવનનો હેતુ' એ શબ્દો તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી આણેલા છે, એ હેતુનેજ તત્ત્વજ્ઞાન પુરુષાર્થ કહે છે ને પુરુષાર્થને અર્થે જીવન છે, જીવનને અર્થે પુરુષાર્થ નથી એમ માને છે. જીવિતના પુરુષાર્થ વિષે અધ્યયન કરવું, તેના સંબંધે વાતો કરવી, કે તેને અનુસરવાના સંકલ્પ કરવા, એનું નામ જીવિતનો પુરુષાર્થ સમજવો કહેવાય નહિ; પુરુષાર્થનો નિશ્ચય કરી તે પુરુષાર્થને જીવિતના વ્યવહારમાત્રમાં અનુભવવો એ, તે પુરુષાર્થને સમજવાનું ચિન્હ ગણાય. જગતમાં અનેક પ્રકૃતિ છે અને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિને એકની એક વાત અનેક રીતે સમજતાં ફાવે છે. પુરુષાર્થ સંબંધી નિશ્ચય, જ્ઞાન અને વેદાન્તના ગ્રંથો વિલોકતાં, આચાર્યોના ઉપદેશ શ્રવણ કરતાં થઈ શકે છે; કોઈને કાવ્ય, કથા, વાર્તા, નિબંધ, આદિની રચનાદ્વારા પણ થઇ શકે છે. કારણ એમ છે કે જીવનનો પુરુષાર્થ જીવનમાં છતાં જીવનની પાર છે; જેને ઘરબારી, સંસારી, પ્રાપંચિક લોક જીવન કહે છે તેનો નિર્વાહ પણ પુરુષાર્થથીજ છે, પરંતુ પુરુષાર્થ ખરેખરો તો, તેવા જીવનની પાર એટલે સંસારનાં પ્રપંચ, ક્લેષ, કુટિલતામાં છતાં પણ તેનાથી પાર હોવામાં રહેલો છે. જેનાથી જેનાથી, ક્ષણ વારે, પ્રાપંચિક જીવન કરતાં ઉન્નત જીવનનો અનુભવ આવે, સકોચ અને સ્વાર્થની મર્યાદા દૂર થઇ ઉદારતા અને સર્વમયતાનો આલ્હાદ પ્રકટ થાય, તે બધું એ પુરુષાર્થ સમજાવી અનુભવાવી શકે છે. કાવ્ય, સગીત, ચિત્ર, શિલ્પ, જે જે સ્થૂલ વ્યવહારની પાર દૃષ્ટિ પહોચાડી શકનારાં સાધન છે તે, પરમપુરુષાર્થનું દર્શન પામેછેજ. કેવલ બુદ્ધિના તર્કોજ વેદાન્તના વાદને ગ્રહણ કરી શકે અને અનુભવી શકે એમ માનવા કરતાં હૃદયનાં શ્રદ્ધા વિશ્વાસ અને પ્રેમ વેદાન્તનો વધારે ત્વરાથી અનુભવ કરી શકે એ માનવું સાનુભાવ ગણાશે. પ્રેમની વિશૃંખલ ગાંડાઇમાંથી જેટલો સ્થૂલ પરિતોષ હોય તેટલો લેઇ લેઈએ તો વેદાન્તના પરમપુરુષાર્થની અભેદભાવના વિના બીજું અવશેષ રહેતું નથી. એમજ સર્વને માટે છે. પૂર્ણ આવશ્યકતા વેદાન્તના અધ્યયનની, તર્કોના વિલાસની, આચાર્યોના આગ્રહની, કે નીતિ અને ધર્મની શુષ્ક એકાન્તતાની નથી; પણ જેનાથી કરીને પ્રાકૃત જીવન ઉચ્ચતાને પામે,

હૃદય વિશાલ અને શ્રદ્ધાવાળું થાય, સંકોચ અને ભયને સ્થાને ઉદારતા અને નિર્ભયતા ઉભરાય, એવા ઉચ્ચીકરણનું જે કોઈ સાધન હોય તેની ખરી અને પ્રથમ આવશ્યકતા છે. લેખનમાત્રની પ્રવૃત્તિ એ અર્થેજ સાર્થક છે; અન્યથા નિષ્ફલ છે.

વાર્તાના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનાને આરંભે વેદાન્તના સાધ્ય ઉપર આટલો વિસ્તાર કોઇને અપ્રાસંગિક લાગશે, પણ વેદાન્તના તત્ત્વને સ્વીકારી અનુભવવા તથા અનુભવવાની આશાના ઉલ્લાસમાં જે જે પ્રયાસો થાય છે તેનોજ આ વાર્તા પણ એક પ્રકાર છે એમ જણાવવાને એટલો ઉપોદ્‌ઘાત કરવો પડયો છે. તર્કપ્રધાન વિચારપદ્ધતિના લેખો, નાનાં સરલ વ્યાખ્યાનો અને નિબંધો કાવ્યની સુરસ યોજનાઓ, એવાં વિવિધ દ્વારથી જિજ્ઞાસુના હૃદયમાં પ્રવેશ કરવાના આયાસમાંનો કથા કે વાર્તાનું દ્વાર શોધવાનો પણ આ એક આયાસ છે. મૂલ વાર્તા અંગરેજીમાં **લોર્ડ લીટ**ને 'ઝેનોની' એ નામ આપી લખેલી છે. વાર્તાદ્વારા પરમસત્યનો વિસ્તાર કરવાની ઉત્સુકતાએ શોધ કરતાં એ અંગરેજી વાર્તાજ બહુ મનોહારિણી અને ઉપયોગી માની. એમાંની વસ્તુસંકલના રાખી લીધી, પણ દેશકાલને અન્ય રૂપ આપી આપણા વાચકવર્ગને સમગ્ર વૃતાન્ત અનુકૂલ થાય તેવો વિન્યાસ કર્યો. એમ કરતાં અંગરેજીની ઘણીક ખુબીઓનો વિનાશ થયો હશેજ, કોઇ ઠેકાણે નવી યોજનાઓ આવી હશેજ, તથાપિ અંગરેજીના અક્ષરશઃ ભાષાન્તર કરતાં આ અનુકરણ વધારે રસિક અને વાચનયોગ્ય નીવડી શકશે એમ માનવાને કારણ છે. મૂલ અંગ્રેજીને આ અનુકરણ સાથે મેળવવાનો આયાસ કરવાનો જેને અવકાશ હોય તે તારતમ્ય વિચારી શકશે.

બુલવર **લીટ**ન પોતે ઘણો પ્રસિદ્ધ અને ચતુર વાર્તા લખનાર હોવા ઉપરાંત તત્ત્વજ્ઞાનનો જિજ્ઞાસુ હતો એમ કહેવાય છે, અને એવું પણ કેટલાક માને છે કે **લાલાજી** એ નામનું જે પાત્ર આ વાર્તામાં છે તેના જેવો કાંઇક અનુભવ તેને થયો હતો. આર્યાવર્તમાં જેમ સિદ્ધ અને મહાત્માઓના અસ્તિત્વ વિષે શ્રદ્ધા છે તેમ યુરોપમાં પણ રોસિક્રુશીઅન નામની મંડલી અને તેના માહાત્માઓ વિષે શ્રદ્ધા ચાલે છે. તેવા કોઇ મહાત્માને મળવામાંથી આ વાર્તા ઉદ્‌ભવી છે એમ મનાવવાને બુલવર **લીટ**ન એક અર્ધી સત્ય, અર્ધી કાલ્પનિક, પણ લોકો મહાત્મા આદિ સંબંધે જે કાંઇ માને છે તેને ધ્વનિથી ઉપદેશ આપનારી, પ્રસ્તાવના સન ૧૮૪૨ ની આવૃત્તિમાં લખે છે. તેનો સાર એ છે કે:—

" જૂનાં પુસ્તકો વેચનારની દુકાનમાં ફરવાનો મને શોખ હતો. રોસિક્રુશીઅનો વિષે કાંઇક જાણવાની જિજ્ઞાસાથી હું એવી દુકાનમાં ગયો. ત્યાં એક અતિ ભવ્ય આકૃતિવાળા વૃદ્ધ પુરુષને મેં જોયો પુસ્તક વેચનાર પોતે પણ જૂના લેખોનો અભ્યાસી અને પોતાના સંગ્રહમાંથી વેચવું પડે તો કાંઇક કંટાળો દર્શાવી દુઃખે વેચે તેવી પ્રકૃતિનો માણસ હતો. તેને મેં પૂછ્યું કે રોસીક્રુશીઅનો વિષે તમારી યાદીમાં કોઇ ગ્રંથ જણાતો નથી. તુરતજ પેલા ભવ્ય આકૃતિવાળા વૃદ્ધે મારી સામું જોયું અને કહ્યું ' રોસીક્રુશીઅન ! રોસીક્રુશીઅન હોય તે રોશીક્રુશીઅન વિષે કહી શકે; પુસ્તકોમાંથી શું મળી શકે ?' 'ત્યારે' મેં કહ્યું ' પુસ્તકો વિના બીજે ક્યાંથી જાણી શકાય ? આ જમાનામાં કાંઈ કહેવું, લખવું, છપાવવું, તે પુસ્તક અને પૃષ્ઠનો આધાર આપ્યા વિના તો લોકના વિશ્વાસને પાત્રજ થતું નથી, ત્યાં તમે પુસ્તક વિનાની વિદ્યા ઉપર શ્રદ્ધા કેમ કરાવી શકો ? આ ઝમાનો તો હકીકત અને પૂરાવાનો ઝમાનો છે. ' પેલા વૃદ્ધે કહ્યું 'આપણે ફરી મળીશું ત્યારે હું તમને પુરાવો બતાવીશ. ' આ પ્રસંગ પછી પુનઃ એક વાર અકસ્માત્ મળવું થયું, ત્યારે જે વાતચીત થઈ તેથી પ્રસન્ન થઈ વૃદ્ધ મને પોતાને ઘેર તેડી ગયો, તે પ્રસગે રોશીક્રુશીઅનો વિષે તેણે કેટલીક વાતચીત કરી, પણ તેમાંથી પુસ્તકમાં મૂકી શકાય તેવું કાંઈ મળ્યુ નહિ. આ સમયથી મારે તે મહાત્મા સાથે બહુ પરિચય થયો: એ ખરેખરો મહાત્માજ હતો, અને એણે મને ઘણી ઘણી વાતો સમજાવી. એ મરી ગયો ત્યારે એણે મને કેટલાક પૈસા અને એક લેખ બક્ષિસમાં આપ્યાં હતાં તે મને મળ્યાં. એક પ્રસગે મારે તેની સાથે એક વાર્તા લખવા સંબંધી વાત થઈ હતી, ને તે સમયે તેણે રચેલી એક વાતને પ્રસિદ્ધ કરવાનું મે વચન આપ્યું હતું.–એ વચનમે ઉદ્દેશીને આ લેખ એ મહાત્માએ મારી પાસે મોકલ્યો હતો. બહુ હર્ષથી હું, દીવાને સંકોરી, લેખ ઉઘાડવા ગયો તો ચિત્રામણ જેવા ન સમજાય તેવા અક્ષરોથી લખેલાં એક હજાર પૃષ્ઠ જોઇ મને ભય લાગી ગયું, મત્ર, જંત્ર, કે જાદુનો વહેમ આવ્યો, અને જાણે મને કાંઇક થઈ ગયું. કાગળોનો ગોળો વાળીને ટેબલમાં હડસેલી મૂકવાનું કરતો હતો તેવામાં એક સુંદર પુસ્તક નજરે પડ્યું, તેમાં એ અક્ષરોને સમજવાની કૂચી હતી. એ કૂચીને આધારે બે ચાર વર્ષ મહેનત કરી એ આખો લેખ મેં બેસાર્યો. તે આ વાર્તા છે. અથાગ શ્રમ કર્યા છતાં ખરેખરોજ અર્થ મારા સમજવામાં આવ્યો છે એમ હું કહી શકતો નથી. રે વાચક ! આ વાર્તામાં તને રુચતું આવે એવું કાંઈ જડે તો તે ખરેખર મારું પોતાનું ઉમેરેલું છે એમ

માનજે, પણ તને ન ગમે એવું કાંઇક આવે ત્યારે તે પેલા વૃદ્ધ મહાત્માનું જાણી લેજે."

કથા વાર્તા આદિથી પુરુષાર્થ અને તત્ત્વ સમજાવવાનો માર્ગ નવીન નથી. આપણાં પુરાણો, આખ્યાનો, પ્રબોધચંદ્રોદય જેવાં નાટકો, એ આદિ તેવાજ પ્રકાર છે. કથામાત્રનો ઉદ્દેશ, કથાના શબ્દો કરતાં કોઇ અન્ય ધ્વનિ રૂપે બોધ આપવાનો હોય છેજ. પરંતુ કથામાં જેમ ઉપદેશની વાતને ગૂઢ રાખવામાં આવે, ધ્વનિરૂપે શબ્દાર્થની પારની વ્યંજનામાત્રથી ફલિત થતી રાખવામાં આવે, તેમ ઉપદેશ વધારે સાર્થક થાય છે. બુદ્ધિ, ધર્મ, આદિને પાત્ર ઠરાવી કથામાં લાવવાં, કે કથાનો ઉદ્દેશ, ઉપર જોતાંજ, વાચ્યમાંથીજ જણાઇ આવે તેવો રાખવો, અથવા વાચકને વધારે સ્પષ્ટ રીતે તે ઉપદેશ સમજાવવા કથાના વસ્તુમાંજ પાત્રો પાસે ઉપદેશક ભાષણો અપાવવાં, એ પદ્ધતિ સારી જણાતી નથી. એટલે આવી જે જે વાર્તા, કથા, આદિ ઉપલબ્ધ થઇ શકે છે તે કરતાં આ ગુલાબસિંહની વાર્તા એની રચનાના ધ્વનિથી ઉપદેશ ઉપજાવવા માટે અપ્રતિમ છે. જેને શબ્દના વાચ્યાર્થની પાર જોવાનું સામર્થ્ય નથી, સામાન્ય કથાના પસંગો કરતાં વધારે ગર્ભિત ભાવ ભોગવવાનું હૃદય નથી, તેને પણ પ્રબોધચંદ્રોદય કે એવી કથા વાંચતાં જે કંટાળો આવે તે આ વાર્તામાં આવશે નહિ; ઉલટો વાત માત્રમાં પણ બહુ રસ આવશે, ને શક્તિ હશે તેટલે ઉપદેશ લેઇ શકાશે.

આખી વાતની રચના ઘણાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વ ઉપર કરવામાં આવી છે. ગુલાબસિંહ અને મત્સ્યેન્દ્ર એ મહાત્માઓ છે, બંન્નેએ પરમ પુરુષાર્થનો નિરવધિ આનંદકારક સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરેલો છે, બંન્નેને પોતાના જેવા અન્ય મહાત્માઓ ઉપજાવવાની પરમાર્થ વૃત્તિ છે પરંતુ મત્સ્યેન્દ્ર કેવલ બુદ્ધિના પ્રદેશનો પ્રવાસી છે, ગુલાબસિંહ હૃદયનો વિલાસી છે. મત્સ્યેન્દ્રને તેની તીક્ષ્ણ અને ઉન્નત બુદ્ધિ જે સત્ય અનુભવાવી શકી છે તેજ ગુલાબસિંહને એની વિશાલ અને વિશુદ્ધ પ્રેમભાવના અને શ્રદ્ધા આપી શકી છે. જ્ઞાન, સામર્થ્ય, અને પુરુષાર્થથી એક છતાં ઉભયે શુષ્કતા અને આર્દ્રતાના ભાવે કરી એક એકથી ભિન્ન છે. એક જ્ઞાનમૂર્તિ છે, બીજો ભક્તિ અને પ્રેમનો દેવ છે. અનંત બ્રહ્માંડો ભાંગી જાય, લાખોના જીવોનો સંહાર થઇ જાય, તો પણ મત્સ્યેન્દ્ર પોતાની બુદ્ધિએ પ્રેરેલી કઠિનતામાં જરાએ ઢીલો થવાનો નહિ, એ માર્ગે પોતાના જેવા બીજા સિદ્ધ થાય તોજ કરવાનો; ગુલાબસિંહ દુઃખ દેખીને દયા ખાય, પ્રેમ દેખીને

આર્દ્ર થાય, સૌંદર્ય દેખીને જોવા ઉભો રહે, અન્યાય દેખીને જરા ટેકો કરવા જાય, અને જેનાથી કસોટીની પાર ઉતરાય નહિ તેવાને સાધનક્રમમાં પેસતાં ચેતવણી પણ આપે. મત્સ્યેન્દ્ર સાક્ષાત્ શાસ્ત્રનુંજ પ્રતિબિંબ છે. ગુલાબસિંહ કેવલ ભક્તિરૂપ કલાની મૂર્તિ છે. શાસ્ત્ર અથવા જ્ઞાન અનેકને પોતાના પ્રદેશમાં ઉપાડી જવા યત્ન કરે છે, યત્ને યત્ને એક એક ભોગ લે છે, ને છેવટ કોઇ સાથે નહિ એવું એકલું અને એકાન્તવાસી થઇ રહે છે; કલા અથવા ભક્તિ સર્વમાં ભળે છે, અંદર આવીને બહાર કાઢી ઉપાડવા ઇચ્છે છે, ને એમ કરતાં કદાચિત્ પોતે પણ ક્લેશજ વહોરે છે. કલાને પોતાની ભાવના પ્રત્યક્ષ કરવા જતાં અનેક રાગદ્વેષની જાલમાં ગુંચવાવું પડે છે, અને ભાવિ ઉપર પણ છેવટ તેનો અખત્યાર રહેતો નથી.

ગુલાબસિંહ આવી પ્રકૃતિવાળો મહાત્મા હોઇ સહજ વ્યાયાસંગમાંથી વ્યવહારમાં લપટાઈ જાય છે. દિલ્હીમાં ફરતે ફરતે, સૌંદર્ય અને કાન્તિનો વિલાસી અભેદાનંદી મહાત્મા રમાની કીર્તિ સાંભળે છે અને રાસ જોવા જાય છે. ત્યાં જે કાન્તિ, જે લાલિત્ય, જે સૌંદર્ય નીહાળે છે તેથી વિલીન થઇ, રમાને સભાક્ષોભ થાય છે, તેજ સમયે, મહાત્માનું સહૃયત્વ તુરત જાગ્રત્ થાય છે, અને નેત્રના એક દૃષ્ટિપાતથીજ રંગભૂમિ ઉપર મૂર્છાવશ થવાની અણીપર આવેલી અબલાને પ્રોત્સાહન આપે છે. આટલામાંથીજ, કેવલ સહૃદયત્વના ગૂઢ સૂત્ર ઉપરજ, પ્રેમનો પ્રસાદ રચાય છે. ભરતે હરિણના બચ્ચાને ઉછેર્યું અને જે ફલને પામ્યા તેવી દશા ગુલાબસિંહની થાય છે. પણ મહાત્મા કોઇ પ્રેમના ક્ષણિક આવેશને વશ થતો નથી, ભાવિને જોઈ શકે છે; અગાધ અનંત જીવન ભોગવતો સર્વમય, સર્વવિહારી, મહાત્મા કયાં ? અને ચાર ભીંતો વચ્ચે પોતાના સામ્રાજ્યને સાચવી પોતાની પ્રેમમૂર્તિને પગે પડી રહેવામાં સંસારસુખની પરાકાષ્ઠા માનતી પ્રાપંચિક બુદ્ધિથી અવિમુક્ત અબલા કયાં ! એટલાજ માટે રમાને ઉત્તેજન આપતો નથી, બીજાને પરણાવવાની અનેક યુક્તિઓ કરે છે, પણ રમાની આસપાસ વિટંબનાઓ વધતી જાય છે, ગુલાબસિંહનું એ એક અવસ્ય કર્તવ્ય થઈ પડે છે કે રમાને ઉગારવી;—અને કર્તવ્ય કરવામાંથી મહાત્મા કેમ પાછો હડે ? મત્સ્યેન્દ્રે પણ સિદ્ધિનો સંઘ વધારવો ધાર્યો નથી ? તો રમાને પરણી તેની પ્રજાને તેવા સંઘમાં ઉમેરો કરવા લેઇ જવાશેજ, કદાચિત્ તે પુત્રદ્વારા તેની માતા પણ સિદ્ધિને પીછાનશે ! એ રીતે કર્તવ્યમાત્રને વશ થઈ મહાત્મા પડયો;—પણ આવા અસમાન પ્રેમનું ઘરસૂત્ર ન ચાલી શક્યું. જે શંકા અને ભયથી નિર્દોષ પણ અનુભવહીન અને સાહસરહિત બુદ્ધિ

પાછી હઠે છે, પરમપુરુષાર્થને જાણી શકતી નથી, તેજ એ બુદ્ધિની મૂર્તિરૂપ રમામાં પ્રાદુર્ભાવ પામ્યાં. જગત્ જેમ સર્વ સારી વસ્તુને ખોટીજ માને છે, શૂરને ક્રૂર કહે છે, તેજસ્વીને અભિમાની કહે છે, સત્યને અસત્ય કહે છે, તેમ મહાત્માને પણ રમાએ બ્રહ્મરાક્ષસ માન્યો, અને એ પ્રેમનો અંત છેવટ બંદીખાનામાંજ આવ્યો.

સૌંદર્યની પાછળ દોરાતાં કર્તવ્યપરાયણ થયેલી ભક્તિ છેવટ બંદીખાનામાંજ પડી. પણ જેને ખરી પ્રતિભાનું સ્મરણમાત્ર રહેલું છે તેવી તે કદાપિ અધઃપાત પામતી નથી, તેને વિશુદ્ધિનો માર્ગ સમીપજ છે. સૌંદર્ય જ્યારે શ્રદ્ધારૂપે પરિણમે છે ત્યારે ભક્તિ અથવા કલાનો પરિપાક સ્વાર્પણમાંજ આવી રહે છે. કલા પોતે પોતાનોજ ભોગ આપી શ્રદ્ધાને સાથે લઇ શાસ્ત્રના પ્રદેશમાં પુનઃ પુનિત થઇ પ્રવેશ કરે છે, જ્ઞાનની સાથે ભક્તિ અભેદ પામે છે, અને પોતાનું માહાત્મ અખંડિત સાચવે છે, ગુલાબસિંહ પણ એજ રીતે રમાને લેઇ મત્સ્યેન્દ્રને મળે છે, ને માહાત્મ્ય ખોતો નથી. અનેક કષ્ટ અને વિટંબનાવાળું જીવન પણ પરમપુરુષાર્થની દૃષ્ટિથી અનુભવાય અને સ્વાર્પણનો રહસ્યમંત્ર સમજવા જેટલો અનુભવ આપે તો મનુષ્ય જીવન કરતાં વધારે ઉત્તમ અને ઉપકારક બીજું કોઇ જીવન નથી એમ આ મહાત્માના પાત અને ઉત્થાનમાંથી આપણે સહજે સમજી શકીએ છીએ.

ગમે તેવા નિશ્ચયને, સૌંદર્ય અને શ્રદ્ધાના વિશ્વાસને, મન ઘણી વાર હલાવી નાખે છે. એવા ચલવિચલ સ્વભાવથીજ મન પોતે પણ અનંત કષ્ટ પરંપરા વહોરે છે. લાલાજી એવી મનોમૃતિ છે, તેની સાથે તેનો મિત્ર રામલાલ જે દુનીયાદારીના ડહાપણમાં કુશલ છે તે, કદાપિ પણ વિપત્તિ કે વિકટ સંકટમાં તેમ ઉત્કટસંપત્તિ કે ઉલ્લાસમાં ન આવનાર ડહાપણની છબી છે. બંદો કેવલ નાસ્તિક, જડવાદી ' ઉદ્ધત ' સંકુચિત સ્વાર્થ છે. લાલાજી પોતાની આંદોલિતવૃત્તિમાં દુઃખી થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ સૌંદર્યની શ્રદ્ધાને હલાવી નાખી, કલાના આનંદનો પણ ભંગ કરે છે. છેવટ એ ચલવિચલતાનું ઓસડ તો પુનઃ ભક્તિમય કલામાંથીજ, સ્વાત્માના વિશ્વાસમાંથીજ મળે છે.

વ્યવહાર અને વ્યવહારની જાલનો પ્રપંચ જે મ્હોટા મહાત્માને પણ બ્રહ્મરાક્ષસરૂપે દર્શાવી શકે છે,ને તેના પ્રિયમાં પ્રિય વિશ્વાસસ્થાનમાં પણ વિષ રેડી શકે છે, તેની ગુંચવણો અને તેનાં અધોગામી આકર્ષણોમાંથી મનુષ્યને ઉગરવાનો માર્ગ તેની ભાવનાશક્તિમાંજ રહેલો છે. માણસના હૃદયમાં કોઇ

ઉચ્ચગામી, ભવ્ય, સુખકર, સામાન્યરાગદ્વેષ યુક્તજીવનની પારની, ભાવના નિરંતર ભરેલી રહે નહિ તો ગમે તેવો મહાત્માએ થોડાકમાંજ તણાતે તણાતે રાક્ષસ થાય એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. આવો અધઃપાત અટકાવવાનેજ સર્વ પ્રકારની ધર્મ, નીતિ, શાસ્ત્ર આદિની યોજનાઓ છે, ઉચ્ચ પ્રકારના વાચનનો પણ એજ હેતુ છે. આ ગ્રંથમાંનાં પાત્રોની રચના આ પરમ સત્યનું ભવ્ય ઉદાહરણ છે એટલુંજ નહિ પણ આ આખી વાર્તાના વાચનથી વાચકને પ્રાકૃત જીવન કરતાં કોઈ અતિ ઉન્નત અને આલ્હાદક જીવનનું ભાન થયા વિના રહેતું નથી. એટલે અંશેજ આ વાર્તા અન્ય વાર્તાઓ કરતાં ભિન્ન પડે છે. એક વાર વાંચી ગયા અને દૂર મૂકી એટલે પુનઃ એ પુસ્તક ક્યાં છે તેની પણ કોઈ શોધ કરતું નથી, એવી સામાન્ય વાર્તાઓની સ્થિતિ છે. આ વાર્તાને વારંવાર વાંચવાનું, એના ઘણા ઘણા પ્રસંગો વિષે શાન્ત રીતે મનન કરવાનું, અને એમ આપણા પોતાના જીવનના અનેકાનેક પ્રસંગોને વાર્તામાં નિરૂપેલા પ્રસંગો સાથે સરખાવી ઉન્નતિનો માર્ગ શોધવાનું મન થાય છે. મનુષ્યહૃદયમાં જે નાના મ્હોટા વિક્ષોભ થાય છે તે સર્વનું એવી સૂક્ષ્મતાથી આ વાર્તામાં ગુંફન થયુ છે કે મ્હોટા તત્ત્વજ્ઞાનીથી તે અતિ પ્રાકૃત જીવન ગાળનાર વ્યાવહારિક માણસ સુધી કોઈ પણ એમાં પોતાનું કાંઇક ન દેખે અને પોતામાં જે હોય તેને ઉન્નત કરવાનો માર્ગ ન પ્રાપ્ત કરે એમ નથી. અતિ ગૂઢ તત્ત્વવિચારોથી ભરપૂર છતાં, સામાન્ય વાચકને રસિક થઇ શકે એવાં અનેક આકર્ષણોથી આ વાર્તા તર છે, ને એમાંજ આ રચનાનું સામર્થ્ય કે ઉત્કૃષ્ટત્વ છે.

આજ પર્યંત આપણી ભાષામાં લખાયલી નવી જૂની સર્વ વાર્તાઓ કરતાં આ વાર્તા વિલક્ષણ પ્રકારની છે. રચનાની પદ્ધતિ પણ જુદીજ છે. મને પોતાને મૂલ અંગરેજી વાંચતાં જે જે ભાવનો ઉદય થયેલો તે આ પ્રસ્તાવનામાં મેં કહી બતાવ્યો છે. મૂલનો તો એક આકારમાત્રજ મારાથી રાખી શકાયો છે, કેમકે અત્રત્ય વાચકને અનુકૂલ કરવા માટે અનેકાનેક વિકૃતિ મૂલ વ્યવસ્થામાં મારે કરવી પડી છે. જાણે 'ઝેનોની' ઉપરથી સૂચના થતાં એક નવીન વાર્તાજ યોજી હોય એટલો બધો ફેર પડી ગયો છે. છતાં મૂલમાં જે માહાત્મ્ય અને ભવ્યતા છે તે મારી દુર્બલ રચનામાં હોવાનો સંભવ નથી, એટલે જ્યાં યત્કિંચિત્ સામર્થ્ય જણાય ત્યાં યશ મૂલને છે, જ્યાં દોષ કે દુર્બલતા લાગે ત્યાં મારો ભાગ છે.

નડીઆદ,
તા. ૧ જુન સને ૧૮૯૭ } **મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી.**

ગુલાબસિંહ.

પ્રકરણ ૧ લું.

રમાનું ઘર.

સાતસો વર્ષ ઉપર ચોહાણોના છત્ર નીચે દીલ્હી આખા ભરતખંડનું કેન્દ્ર થઈ શૂર, પરાક્રમ, વિદ્યા, કલા, સર્વના આદર્શ જેવું હતું. સરસ્વતીનો પ્રસાદ પામી વરદાયી એવા ઉપનામને પામેલા ચંદ જેવા મહા કવિઓ પૃથુરાયના દરબારમાં ઉત્તમ પ્રતિષ્ઠા અને વૈભવ ભોગવતા હતા. ખુણેખાચરે અનેક નરરત્નો જેમ આજ પણ રાજદરબાર સુધી વગવશીલાને અભાવે પહોચી શકતાં નથી અને એકાંતમાંજ ક્ષીણ થઈ જાય છે તેમ તે સમયે પણ એક સરદાર નામે અતિ સુશીલ, અનુભવી, અને કલામાં પરમ પ્રવીણ ગવૈયો જમનાના કાંઠા ઉપર પરવાડે જે ગરીબ ઝુપડાં હતાં તેમાં રહેતો હતો. સરસ્વતી અને લક્ષ્મીનો કલહ એના શરીરમાં અને ઘરમાં પ્રત્યક્ષ જણાતો હતો, પણ યાચના કરવાની કૃપણતા એને બહુ ત્રાસદાયક લાગતી હતી. ઉસ્તાદોનું અનુકરણ કરી સારા ગાનારમાં ખપવું એટલોજ એની વિદ્યાનો ચમત્કાર નહોતો, પોતે જાતે સારો રસિક અને મર્મજ્ઞ કવિ હતો. તરંગનગર રચી તેમાં વિલાસ કરે અને કરાવે તેવો પ્રવીણ કવિ હતો. બુદ્ધિવૈભવ સર્વદા લોકરુચિને મળતો આવતો નથી, તેની આંખો આકાશ ઉપર રહે છે, લોકની પૃથ્વી ઉપર રહે છે, એટલે ઘણું કરીને તેવા સુજનોનો લોક સાથે મેળ થતો નથી. સરદારને પણ એમજહતું.

સરદાર એના મન માનતી રીતે લોકપ્રિય ન હતો. એની સર્વે કૃતિમાં એવાં તરંગ અને સ્વતંત્ર કલ્પનાઓ આવતાં કે તે દીલ્હી શેહેરના રસિક લોકને પણ પસંદ પડતાં નહિ. સાધારણ માણસોને જે વિષય અજાણ્યા

હોય તેવા વિષય ઉપર કાવ્ય રચવાનો એને ઘણો શોખ હતો. કારણકે એને પોતાની કલ્પનાએ રચેલી કોઈ નવી દુનિયાંમાંજ આનંદ શોધવો પડતો. કલ્પનાની વચ્ચે વચ્ચે એવા તરંગ દાખલ કરી દેતો કે કોઈ તેવા સાંભળનારને તો તેથી ભય પણ લાગી જાય. એણે જે ગ્રંથ રચી મૂકેલા તેનાં નામ " ભૂતની ભવાઇ " " નજરબંદી " વગેરે ઉપરથીજ એના મનના વલનનું, અને એને લોકપ્રિય ન થવાનાં કારણનું અનુમાન કરી શકાય. સારે નશીબે આપણા કવિને ગાવા અને રચવા ઉપરાંત બજાવવાની કલા પણ સારી હાથ બેશી ગઇ હતી, નહિ તો કાવ્ય સાહિત્યના નિયમાનુસાર વિચાર અને શૈલીને પ્રમાણ કરનાર રસિક લોકના જમાનામાં એ બીચારો વૈભવી ન થાત એટલુંજ નહિ પણ ભુખે મુવો હોત. બજાવવાની કલામાં તે એક્કો હતો; શોકીન લોક પોતાને રુચે તેવા વિષયનું એની પાસે ગાન કરાવતા. તેથી એના મનના સ્વાભાવિક તરંગ કાંઈ મિજાન પર રેહેતા, તોપણ એનું મન એવું રસિક અને તેથી સ્વચ્છંદી થઇ ગયેલું હતું કે એટલાને લીધેજ એને બે ચાર વાર તો જે રાસધારીની મંડલીમાં રાખેલો હતો ત્યાંથી રજા આપવામાં આવી હતી. પણ એના જેવો બીજો બજાવનાર મળે કોણ? તેથી એને પાછો નોકરીમાં રાખ્યો. ધીમે ધીમે પણ પોતાના માલીકોને ઉંચે ચઢાવી શક્યો નહિ, ત્યારે, બીચારો આવી સામાન્ય રીતે પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ થતો જોઇને પણ સંતોષથી દિવસ ગાળવા લાગ્યો. પરંતુ શેહેરથી દૂર જમના નદીના કીનારા ઉપર પોતાનુ મકાન હતું ત્યાં જઇને આ બધા વહીતરાનો બદલો એ સારી રીતે વાળી લેતો. સરંગી હાથમાં લેઈ એવી રીતે તેને છેડતો કે તેના તાનમાં ને તાનમાં સર્વ પશુ, પક્ષી, તન્મય થઇ જતાં અને ગામડીઆ લોક પણ જાણે કે જમનામાંથી કોઈ જલદેવતાજ આવીને તેમને બીહીવરાવતો હોય તેમ ચમકીને તેને પગે લાગવા મંડી જતા.

આ માણુસની આકૃતિ તેની બુદ્ધિ અને કલાને અનુરૂપ હતી, એની આકૃતિ ઉદાર અને જોનારના મનમાં માન ઉત્પન્ન કરે તેવી હતી, પણ ફીકર અને ચિંતાથી કાંઇક શિથિલ જણાતી. કાળા બાલના ગુચ્છા ગમે તેમ લટકતા રહેતા, વિશાલ અને ઉંડી ગયેલી આંખો સ્થિર વિચારમાં ગરક હોય તેવી મંદ, અને જેમ સ્વપ્નમાં પડીને નવી નવી રચના જોઈ રહી હોય તેમ ચકિત રહેતી. એના મનમાં વિવિધ ઉર્મિ ઉઠે તેને અનુસરી ગતિ પણ વિલક્ષણ, આકસ્મિક, અને અકારણજ થતી હોય તેવી જણાતી; અને

રસ્તે ચાલતાં જાણે દોટ કાઢતો હોય તેમ લાગતું તો કીનારા ઉપર વિચારમાં ને વિચારમાં ફરતાં તે પોતાના મનમાં હસતો અથવા વાતો કરતો જણાતો. એકંદરે તે ઘણો નિરુપદ્રવી નિખાલસ અને ગરીબ સ્વભાવનો પુરુષ હતો, અને એવો દયાલુ તથા નમ્રતાવાળો હતો કે ગમે તેવા બેવકુફ અને રખડતા ભીખારીને પણ પોતાની પાસે હોય તેમાંથી અર્ધો રોટલો ખુશીથી આપતો. આવો છતાં પણ તેને કોઇની સાથે ઝાઝું હળવા મળવાની ટેવ નહોતી. તે કોઇની દોસ્તી ન કરતો, કોઈ મ્હોટા માણસની ખુશામદ ન કરતો, અને દીલ્હી શેહેરના મોજ શોખની રમત ગમતમાં પણ કાંઈ ભાગ લેતો નહિ. એ અને એની કલ્પના એ બે એકરૂપજ હતાં. બન્ને વિલક્ષણ, સ્વાભાવિક, દુનીઆં પારનાં, અને અનિયમિત હતાં. એની સરંગી અને એ એમના બેના વિષે જુદે જુદો વિચાર આપણે કરીજ શકીએ નહિ. એ તે એની સરંગી અને એની સરંગી તે એ એવો વિલક્ષણ એનો શોખ હતો. સરગી વિના એ એક તુચ્છ તૃણ સમાન થઈ જતો અને હાથમાં સરંગી આપો એટલે કલ્પનાએ રચેલાં આખાં જગતૂનાં જગતૂનો રાજા હોય તેમ મહાલતો.

સરદાર કવિ પોતાની સરગીને અનુકૂલ પડે તેવાં કાવ્ય રચતો; અને તેમાં પણ માણસની મનોવૃત્તિઓનો એટલે કે જે જે રસ ઉપજાવવો હોય તેનો સ્થાયિભાવ એના મનમ દ્દઢ જડાઈ રહ્યો હોય તેજ પ્રત્યક્ષ પ્રકટ કરતો. આવા ભાવનાં પૂતળાં તે પોતાની નાની સરંગીથી ખડાં કરતો ને નચાવતો. આવાં નાના પ્રકારનાં કાવ્ય રચતાં તેણે એક અપૂર્વ પણ અનુપમ અને કોઇને પણ બતાવેલું નહિ એવું "લક્ષ્મીપ્રભવ" એ નામનું કાવ્ય સંગીતમાંજ રચી રાખ્યું હતું. પોતાની બાલ્યાવસ્થાથીજ એ આ કાવ્યકલિ ઉપજાવવાના તરંગ બાંધતો. યુવાવસ્થામાં તેને પોતાની અર્ધાગના તરીકે રમાડતો, અને ઉંમરે પોહોચ્યો ત્યારે તેને પોતાની પુત્રી સમાન લાડ લડાવતો. એ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ કરવાને એણે ઘણા પ્રયત્ન કરી જોયા, પણ નિષ્ફલ. નિષ્પક્ષપાતી અને નિર્દ્વેષી રાજકવિ ચદ પણ એના કાવ્યમાંનો એક ફકરો વાંચી મોં મરડીને ડોકુ ધુણાવવા લાગ્યો. પણ ફીકર નહિ સરદાર! ધીરજ રાખ, તારી સરંગી બરાબર ચઢાવી રાખ, તારો પણ વારો આવશે.

વાચનાર રામાઓને નવાઈ જેવું લાગશે કે આ વિલક્ષણ માણસે પણ જેને સાધારણ લોક પોતાનું સર્વસ્વ માની લે છે એવો લગ્નસંબંધ

બાંધ્યો હતો;–તે પરણ્યો હતો; અને તેને એક છોકરૂં હતું. વધારે આશ્ચર્ય-કારક તો એજ છે કે એની સ્ત્રી ઉદયપુરના કોઇ શૂરવીર રજપૂતની દીકરી હતી. એ જાતે કોઇ તવંગર રજપૂતનો ફરજન હતો, પણ પાયમાલ થઈ ગરીબ દશામાં આવી ગયો હતો. એની પત્ની એના કરતાં વયે નાની હતી; રૂપે દેખાવડી તથા સ્વભાવે ઘણી પ્રેમાલ હતી; અને તેનું મુખ ઘણું રમણીય અને આનંદી હતું. તે તેને પોતાની મરજીથી પરણી હતી અને હજુ પણ તેને સારી રીતે ચહાતી હતી. આવી સ્ત્રી આ શરમાળ અતડા, અને એકમતિયા માણસને ક્યાંથી મળી આવી હશે અથવા તે તેને કેમ પસંદ પડયો હશે એવો વિચાર ઘણાંને થઇ આવશે. પણ જે ફક્ત રૂપ કે કુલ કે બીજો એવોજ લાભ જોઇને પરણી અથવા પરણાઇ બેસે છે, તેની હાલત વિચારતાં આ વાતમાં કાંઈ પણ નવાઈ નહિ લાગે. એ સ્ત્રી એવી રીતે જન્મેલી હતી કે એનાં માબાપ એને પાછળથી પોતાની કરી શક્યાં નહિ. તેનો અવાજ અને અક્કલ સારાં હોવાથી તેને પોતાનું ગુજરાન ચલાવી લેવા જેટલો ગાવા બજાવવાનો ધંધો શિખવવા માટે દિલ્હી મોકલેલી હતી. ત્યાં આવી એ છોકરી સરદાર પાસે તાલિમ લેતી હતી. સરદારનો સ્વર એજ તેના કાનમાં, મનમાં, જીવમાં રમી રહ્યો; નાનપણથી મોટી થઈ ત્યાં સુધી એનું એજ સાંભળવાથી એનો જીવ એનામાંજ બંધાઇ ગયો; બન્ને પરણ્યાં. આ સ્ત્રી સરદારને અત્યન્ત પ્રેમથી ચહાતી. દરબારી દૂપી લોકના ફાંસામાંથી સરદારને બચાવી લાવતી, એની વ્યાધિના વખતમાં એને એકભક્તિથી મદદ કરતી,–અરે ! અંધારી રાતે વરસાદની ઝડીમાં પોતાના પતિને રાસધારીઓમાંથી ઘેર તેડી લાવવા માટે ફાનસ લેઇને જતી, એવા ભયથી કે રખેને "લક્ષ્મીપ્રભવ" ના વિલક્ષણ વિચાર કરતો મારો પતિ "લક્ષ્મી" ની પાછળ પાછળ જમનામાંજ ચાલી જાય. ઘેર આવીને પણ સરંગી લેઈ રાગનાં તાન મારતા પોતાના પતિને બહુ રસભેર સાંભળી સાંભળીને, અનુમોદન આપતી. જેમ ગાન એ સરદારનું અંગ હતું તેમ આ સરદારની સ્ત્રી પણ એના ગાનનું એક અંગ થઇ પડી હતી; કેમકે જ્યારે જ્યારે તે એની પાસે બેઠી હોય ત્યારે એના ગાનમાં એક નવી તરહની ખુબી અને લજ્જત સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રકટ થઈ આવતી. સરદાર પોતે પણ તેને અંતઃકરણપૂર્વક ચહાતો પણ બોલવાની ટેવ ન હોવાથી પ્રેમનાં ભાષણ આપી શકતો નહિ; તેમ પોતાની સરંગીમાંથી એમ કહેવા

માટે પરવારતો પણ નહિ. પોતાના મનમાં એમ નિરંતર સમજતો કે હું એને સારી પેઠે ચાહુ છું અને એ સુખી થાય એમ ઇચ્છું છું.

પોતાની દીકરીનું નામ એણે પોતાના કાવ્ય ઉપરથી રમા એવું રાખ્યું હતું. સરદારના ગાનનીજ જાણે ઉત્પત્તિ હોય નહિ, એવી રમા હતી; એની આકૃતિમાં તથા વૃત્તિમાં જે ગાન એના પિતાની સરંગીમાંથી પ્રતિરાત્રિ જમના ઉપર પસરી રહેતું હતું તેનો કાંઇક આવિર્ભાવ થયાં કરતો હતો; જ્યારે જોઇએ ત્યારે નવે નવો રમણીય દેખાતો હતો. તે ખુબસુરત હતી; ઘણીજ ખુબસુરત હતી; સર્વ વિરુદ્ધ ગુણનોજ જાણે સમુદાય હતી ! એનો ચોટલો ગુલાબી કાશ્મીરી ઉન જેવો ચળકતો હતો ને વચમાં વચમાં સોનેરી ઝલકની છાંટ હતી; એની આંખો હિમાલયનાં હરણની આંખો જેવી વિશાલ, કાળી અને પ્રેમાલ હતી. મુખનો આકાર પણ અતિશય આનંદકારક છતાં સર્વદા એકનો એક રહેતો નહિ, એક ક્ષણે ઘણોજ આનદપૂરથી છલકાતો, એક ક્ષણે ઉદાસીથી કરમાઈ જતો. સંગીતને તાલેજ જાણે પગ મેલતી, તાલના લય પ્રમાણેજ જાણે ડગલાં ભરતી. રાગના આલાપનુંજ જાણે અંગે અંગની ગતિમાં અનુકરણ કરતી. સ્વરમૂર્તિજ હતી.

આ દંપતીની દીકરીને કોઇ પણ જાતની કેળવણી તેમના તરફથી મળી નહતી. તેમના પોતાનામાંજ આને આપવા લાયક કાંઈ જ્ઞાન હતું નહિ; તેમ હાલની પેઠે તે દિવસોમાં છોકરીઓને ભણાવવાનો રીવાજ પણ નહતો. પણ રમા સ્વાભાવિક રીતે દૈવેચ્છાથીજ કાંઇક શીખી શકી. એનાં માબાપ જાણતાં હતાં એમાંનું કાંઇક જાણી લીધા પછી તે વાંચતાં લખતાં પણ શીખી. સરદારની વિલક્ષણ રીતભાતને લીધે એની પત્નીને એની પાસે વારંવાર રેહેવું પડતું તેથી રમા ઘણીખરી એક દાસીના હાથમાં રેહેતી. આ દાસીની જવાની પ્રેમમય ગઈ હતી, વૃદ્ધાવસ્થા વ્હેમમય થઈ હતી. તે ઘણી વાતોડી, સહજ ઘેલી, તેમજ ગપ્પાંખોર પણ થઈ ગઈ હતી. કોઇવાર રમાના આગળ તારૂં લગ્ન કોઇ મ્હોટા રજપૂત સાથે થાય તો કેવું એવી વાતો કરે, અને કોઇવાર ભૂત અને પ્રેતની વાતો કરીને તેને ડરાવી મારે. આ બધામાંથી રમાની કલ્પનામાં જુદા જુદા સંસ્કાર પડવા લાગ્યા; અને તેને ધીમે ધીમે પોતાના પિતાના ગાન ઉપર ઘણી પ્રીતિ થવા લાગી.

પ્રથમથીજ આવો શોખ લાગતે લાગતે એનું મન કેવલ ગાનમયજ થઇ રહ્યું; એનાં વિચાર, કલ્પના, સુખ, દુ:ખ, એ સર્વે, જે સ્વરના રસથી તે એક પળે આનંદ પામતી અને એક પળે ભય પામતી, તે સ્વરમયજ થઈ રહ્યાં. સવારમાં જાગતી પણ એજ સ્વરનાજ ધ્યાનમાં, રાતમાં ઝબકી ઉઠતી તે પણ તેના તાનમાંજ. આવી રીતની જે અવર્ણ્ય તન્મયતા તેનામાં વ્યાપી રહી હતી તેના રેષાચિત્રમાં દાસીની વાતો સાંભળી સાંભળીને એનું મન વિવિધ રંગ પૂરી આકાર અર્પવા લાગ્યું. સ્વાભાવિક છે કે આવી રીતે કેળવાયલું આવાં માબાપનું છોકરૂં ગાયનની દૈવીકલા પણ શીખેજ. તે નાની બાલક હતી ત્યારથીજ કોઇ દેવી ગાતી હોય તેવું અદ્ભૂત ગાન આલાપવા લાગી. કોઇ મ્હોટા ઉમરાવે તેની હોશીયારીની વાત સાંભળીને પોતાની પાસે બોલાવી; અને તેણે તેને વિશેષ કેળવવા સારું બીજા ઘણા કાબેલ શિક્ષકોને સોંપી. તે ઉમારાવના મનમાં જે મરજી હતી તે ધીમે ધીમે બર લાવવાના વિચારથી તે એને પોતાની સાથે દરબારી રાસ થતા તે સ્થાનમાં લેઈ જતો, કે ત્યાં જે જવાન સ્ત્રીઓ આલાપ કરતી તેને તે જુવે, અને તેમના ઉપર લોકો તરફથી જે વાહ વાહનો વરસાદ વરસતો તેથી લલચાય. તે સ્થલ જોતાંજ તે છોકરીના મન ઉપર ઘણી અસર થઇ ગઇ; અને જેવા પ્રકારનું જગત્ તે પોતાની કલ્પનાઓમાં જોતી તેવુંજ ત્યાં તાદૃશ જોઇ ખુશી થઈ. તેને એમ લાગ્યું કે અત્યાર સુધી તો હું દુનીઆં બહારજ હતી. જેનામાં બુદ્ધિ હોય તેને આવીજ ઉત્કંઠા થઇ આવે છે ! કલ્પના એ શી ચીજ છે તેનો પાકો ખ્યાલ ન હોય ત્યાં સુધી બાલ કે વૃદ્ધ કોઈ પણ કદાપિ ખરો 'કવિ' થઈ ન શકે.

આ પ્રમાણે રમાના સંસારનો આરંભ થયો. રંગભૂમિ ઉપર જે મનોભાવનાં ચિત્ર તેને પોતાના અભિનયથી, દૃષ્ટિથી, દર્શાવવાનાં ઠર્યાં તેનોજ તેને અભ્યાસ કરવાનો રહ્યો. આવી જાતની શિક્ષા સર્વ સાધારણ લોકને તો ઘણી ભયકારક છે, કેમકે એ શોખમાંથીજ માણસ બગડે છે. પણ જેના મનમાં કેવલ એ દૈવીકલાના તાદૃશ રૂપનું ભાન ખડું થવાથીજ ઉત્સાહ થઇ આવ્યો હોય, તેને તો કાંઇ દોષ લાગી શકતો નથી. જે યથાર્થ રીતે આ કલાને સમજે છે, તેનું મન તો એક આરસી જેવું થઈ રહે છે; પોતાનામાં પ્રતિબિંબ રૂપે પડેલી સર્વ જાતની વસ્તુ બીજાને યથાર્થ રૂપે બતાવે છે, પણ જાતે શુદ્ધને શુદ્ધજ રહે છે.રમા કલ્પનાના સ્વરૂપને અને વસ્તુના સ્વભાવને સ્વાભાવિક રીતેજ

ગ્રહણ કરી શકતી. એના અભિનયમાં પોતે પણ જાણી ન શકે એવું કોઇ અપૂર્વ પ્રકારનું બલ આવ્યું; એનો સ્વર હૃદયને પીગળાવીને અશ્રુરૂપે વેહેવરાવાને, અથવા ગરમ કરી ઉદાર ક્રોધથી ઉકાળે ચઢાવવાને સમર્થ થઇ ગયો. આમ થવાનું કારણ જેનો તે અભિનય કરતી હોય તેની સાથે તેની સ્વાભાવિક તન્મયતા સિવાય બીજું ન હતું. આ અભ્યાસ કરતાં બીજે સમયે જુઓ તો રમા સાદી, માયાળુ, અને કાંઇક મનસ્વી છોકરી હતી;–મનસ્વી તે પોતાના વિચારમાંજ, આગળ કહ્યું તેમ વગર કારણ કોઇવાર આનંદમાં, કોઇવાર ઉદાસીમાંજ! આ બધાનું કારણ તેની પેહેલાંની કેળવણીજ હતી.

ખરેખર! મૃદુ શરીરવાળી, આનંદકારક રૂપવાળી, વિલક્ષણ રીતભાત અને વિચારવાળી, આ સુંદર બાલા પેલા સરદાર ગવૈયાની નહિ પણ ગાયનનીજ દીકરી હતી. આ છોકરીના નસીબમાં કેવલ કલ્પિત જેવું કોઇ ભવિષ્ય હોવું જોઇએ. આવાજ તરંગોમાં જમાનાની કુંજોમાં આ છોકરી વારંવાર રખડતી અને એવા એવા વિચારો બાંધતી કે જે ગમે તેવા કવિની અથવા પંડિતની કલ્પનામાં પણ વર્ણન માટે આવી શકે નહિ. વારંવાર પોતાના ઘરના ઉમરા ઉપર બેશીને, જમનાના કાળા પાણી તરફ એક નજરે જોતી. ઉનાળાની સંધ્યાકાલે અથવા ચોમાસાના બપોરે જાત જાતના તરંગો ચલાવ્યાં જતી. કોણ એમ નથી કરતું? કેવલ જવાનીમાંજ નહિ, પણ સર્વ રીતે ગમ ભાગી ગયા હોય એવી વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ! આવી કલ્પનાનાં નગર બાંધવાં એ તો માણુસ માત્રનો હક છે; રાજા અને રંક સર્વને સરખો છે. એ વિના માણુસ જીવીજ ન શકત. પણ રમાના મનમાં જે સ્વપ્ન આવતાં તે આપણને આવે તે કરતાં જુદાંજ હતાં.

પ્રકરણ ૨ જું.

રમા રાસધારીઓમાં.

રમાની કેળવણી હવે પૂરી થઇ રહેવા આવી છે; એની ઉમર પણ ખીલતી સોળ વર્ષની જુવાનીએ પહોચી ચૂકી છે! જે અમીરે તેના ગાન ઉપર મોહિત થઈ તેને શિક્ષા અપાવી કેળવી હતી તે પણ કહેવા લાગ્યો છે કે સરસ્વતીની ઉપાસના કરીને અમર થયેલા મહાત્માઓનાં નામ ભેગું આ નામ પણ કીર્તિની અમર કિતાબમાં સોનેરી અક્ષરે લખી દેવાનો પ્રસંગ હવે આવી ચૂકેલો છે: શંશયમાત્ર એટલોજ રહ્યો છે કે તે નામ કયે રૂપે પ્રકાસશે, એ નામવાળી કોની કલ્પનાઓનાં ચિત્રને સજીવ કરી બતાવશે. એજ વાત શોખીન લોકોમાં જ્યાં ત્યાં ચરચાઇ રહી છે, કવિઓ ઠામ ઠામ પોતાના મનમાં, પ્રસિદ્ધિ પામવાની લાલસાથી, આતુર થઈ કોને ગળે વરમાલ પડશે એમ જોતા બેઠા છે! ગામમાં વાતો ઉપર વાતો ચાલી રહી છે. કોઇ કહે છે કે રાજકવિ ચંદ, એ બાલકીએ પોતાના બે રાસ ભજવી બતાવ્યા તે જોઈ એટલો પ્રસન્ન થઈ ગયો છે કે, એકાદ ત્રીજો પણ આ પ્રસંગ માટે રચી કહાડશે. કોઇ કહે છે કે એવા વીરરસના કાવ્ય કરતાં એ શૃંગાર અને કરુણારસ ભજવવામાં ઘણી પ્રવીણ છે તેથી પ્રસિદ્ધ કવી રામદાસજી પોતાની કલમ એક પલ પણ હેઠી મૂકતા નથી. પણ આવી રીતે જે ખટપટ ચાલી રહી હતી તે એકાએક ઠંડી પડી ગઈ. જે અમીર રમાને મદદ કરનાર હતો તેનો મિજાજ બગડી ગયેલો જણાવા લાગ્યો. તેણે લોકો વચ્ચે કહ્યું—આમ કહેવું એ કાંઇ લોકના મનમાં નાની સૂની વાત ન હતી—કે "એ બેવકુફ છોકરી એના બાપ જેવીજ અક્કલ વિનાની છે. એ જે માગે છે તે કેવું ઉંધું છે!" એને સમજાવવા માટે ઉપરા ઉપરિ મિજલસો ભરાતી ચાલી; અમીર તેને ખાનગી રીતે બોલાવીને પણ ઘણી ગંભીરાઈથી કહી ચૂક્યો—પણ બધું ફોકટ! આખા દીલ્હી શહેરના લોક ઘણા આતુર થઇને જાત જાતનાં અનુમાન કરવા લાગ્યા. પણ અમીરે જે ભાષણ રમાને આપ્યું તેનો પરિણામ તો તકરારમાં આવ્યો; રમા ઘણી નાઉમેદ અને નિરાશ થઇ ચીડાતી ચીડાતી ઘેર ગઈ, ને બોલવા લાગી કે "હું હવે રાસભૂમિ ઉપર જનાર નથી, અમીરની સાથેના કરારથી હું બંધાયલી નથી."

રંગભૂમિ ઉપર જવાથી જે જે નુકસાન થાય છે તેથી કેવલ અજાણ્યો સરદાર તો પોતાનું એક ફરજંદ પણ પોતાની કલાને જેબ આપશે એમ જાણીને ઘણો ખુશી થતો હતો. આ પ્રસંગે પોતાની દીકરીની હઠીલાઇથી તેને ઘણી નાખુશી થઇ આવી. એને પોતાની નાખુશી કહી બતાવવાની ટેવજ ન હતી તેથી કંઈ બોલ્યા વિના પોતાની સરંગી લઇને બેઠો. પણ સરંગીએ રમાને જે ઠપકો દીધો તે વધારે સખ્ત અને કરડો હતો. સરંગી ચીસો પાડવા લાગી, બબડવા લાગી, રોવા લાગી, ધમકાવવા લાગી; તે સાંભળતાંજ રમાની આંખોમાં આંસુ ઉભરાઈ જવા લાગ્યાં, કેમકે રમા આ સરંગીની ભાષા સારી પેઠે સમજતી હતી. ધીમે રહીને પોતાની મા પાસે જઈ તેણે બધી વાત કહી બતાવી; સરદાર જ્યારે તેની પાસે ગયો ત્યારે મા દીકરી બન્નેને એણે રોતાં જોયાં. તેમના તરફ ઘણા આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો, ને તુરતજ જાણે પોતે તેમના તરફ ઘણી સખ્તાઇ વાપરી એવું સમજ્યો હોય તેમ પાછો પોતાની સરંગી પાસે દોડયો. આ પ્રસંગે હઠીલા બાલકને હાલા ગાઇને કોઇ ગંધર્વકન્યા રીઝવતી હોય એમ સાંભળનારને ભ્રાંતિ પડી જાય એવા રસમય ધીમા અને મધુર સ્વર એની સરંગીમાંથી ઝરવા લાગ્યા. કેવલ શોકમાંજ ડુબી રહેલો માણસ પણ કાન ધર્યા વિના રેહે નહિ એવા આ ગાનમાં વચ્ચે વચ્ચે કેવલ અનિયમિત આનંદથી પરિપૂર્ણ અને બધું ગજાવી મૂકતો કોઈ કોઈ સ્વર નીકળી આવતો; જાણે કોઈ હસતું હોય, માણસ નહિ પણ દેવતા હસતા હોય, એમ લાગતું. આ સ્વર, પોતાના સંગીતમય " લક્ષ્મીપ્રભવ " માં જ્યાં લક્ષ્મી સમુદ્રની ઉપર આવીને પોતાના કમલગૃહમાં બેઠી બેઠી પવન પાણી સર્વને પોતાની મોહિનીથી બાંધી લેતી હતી, તે વર્ણનમાંનો હતો. આ જાદુ જેવા ગાન પછી આગળ શું આવ્યું હોત તે કહી શકાતું નથી, કેમકે તુરતજ રમા આવીને એના ખોળામાં પડી તથા ચળકતા વાળમાંથી જણાઈ આવતી હસતી આંખે લાડથી ગેલ કરવા લાગી તેથી એનો હાથ અટકી ગયો. આજ વખતે બારણું ઉઘાડીને કોઇ અંદર આવ્યું, અને રમાને પેલો અમીર બોલાવે છે એમ કહી ગયું. રમા તુરતજ જવાને તૈયાર થઈને એની મા સાથે ગઇ. અમીર આગળ બધો બંદોબસ્ત થઇ ચૂકયો હતો; રમા પોતાની મરજી મૂજબ ભલે કરે, પોતાને ગમે તે રાસ ભલે પસંદ કરે, અરે ! બૂઠાં હૃદયવાળા કજીયા કંકાસ અને તકરારોમાં પડેલા લોક શું સમજી શકે કે આખા દિલ્હી શેહેર-

ના શોખીન લોકમાં, નવો રાસ ને નવું ભજવનાર એ સાંભળતાંજ કેટલી ધામધૂમ થઈ રહી હતી. આ રાસ કોનો હશે? એ કોઇના કળ્યામાં આવતું ન હતું. એ રાસનું નામ જેટલી સાવચેતીથી છુપું રાખી મૂક્યું હતું તેટલી સાવચેતી ગમે તેવી રાજખટપટ છુપાવવામાં પણ ભાગ્યેજ વાપરવામાં આવી હશે. આમ વાત ચાલી રહી હતી તેવામાં એક દિવસ સરદાર રાસભવનમાંથી ઘણો નાખુશ થઇને ઘેર આવ્યો. તે દિવસે રાસવાળાએ એને નોકરીમાંથી બરતરફ કર્યો; એમ ધારીને કે આ નવો રાસ, ને તે એની દીકરીએ ભજવાયલો જોઇને એનું કાળજુ ઠેકાણે રહેશે નહિ. તે ઉપરાંત વળી તેઓએ એમ પણ ધારેલું કે એની બજાવવાની તરંગી રીતભાતથી પણ રાત્રીએ ગરબડાટ થઈ રેહેશે. જે રાત્રીએ, પોતાનાજ વાદિત્રનું તાદૃશ રૂપ એવી પોતાની દીકરી રંગભૂમિ ઉપર આવનાર છે તેજ રાત્રીએ પોતાની જગોપર કોઈ બીજો આવીને બેસશે એ વિચાર કોઈ પણ ગવૈયાના હૃદયને ભેદી નાખવાને પુરતો છે. એણે ઘેર આવતાંજ પોતાના સ્વભાવથી ઉલટી રીતે તુરતજ રમાને પૂછ્યું કે રાસ શાનો થવાનો છે, ને તારે કેઈ ભૂમિકા લેવાની છે? રમાએ ગંભીરતાથી જવાબ દીધો કે મેં અમીરને વચન આપ્યું છે કે એ વાત હું કોઇને નહિ કહું, તેથી કહી શક્તી નથી. સરદાર કાંઈ બોલ્યા ચાલ્યા વિના સરંગી લેઇને જતો રહ્યો, ને એના ગયા પછી તુરતજ ઘરના છાપરા પરથી કોઇનું હૃદય ચીરાઈ જતું હોય ને રડતું ને કકળતું હોય તેવા સ્વર સંભળાવા લાગ્યા.

સરદાર કવિનો પ્રેમ ઉપરથી જણાઈ આવે તેવો નહોતો. પોતાનાં છોકરાં આખો વખત ખોળામાં રમ્યાં કરે તેને જોઇને રાજી થયાં કરે એવા સંસારી અને લાડઘેલા માયાળુ બાપ જેવો એ નહતો; એનાં મન અને જીવ તો પોતાની [redacted]માં એટલાં બધાં ગિરફતાર થઈ ગયાં હતાં કે સંસારનાં સુખ એની નજર આગળથી એક સ્વપ્નની પેઠે ચાલ્યાં જતાં. સંસારને તો એ સ્વપ્નજ ગણતો, પણ તાદૃશ ખરી વાત કેવલ એક પ્રેમ અને તન્મયતાનેજ ગણતો. જે લોકો કેવલ માનસિક અભ્યાસમાં ગુંથાયા હોય છે તે આવાજ બની રહે છે; ગણિતશાસ્ત્ર ભણનારા વિશેષે કરીને. કોઈ ગણિતવેત્તા પાસે તેનો ચાકર દોડતો જઇને કહેવા લાગ્યો કે "સાહેબ ઘર બળવા લાગ્યું છે." "બેવકુફ જા તારી શેઠાણીને કેહે" એમ તેણે જવાબ દીધો, ને પોતે જે હીસાબ ગણતો હતો તેની આગળ પાછો ગોઠવાઈને બેસતાં બોલ્યો કે "હું

તે વળી કોઈ દિવસે એવા ઘરકામમાં જીવ ઘાલું છું." પણ ગણિતમાં આવી તન્મયતા થઈ જાય છે તે સંગીત આગળ કાંઈ નથી. કોઈ વિદ્યાર્થીએ એક પ્રખ્યાત ગંધર્વને પૂછ્યું કે "સરંગી બજાવવાનું શીખતાં કેટલો વખત લાગશે" ત્યારે તેણે જે જવાબ દીધો તે તમને ખબર છે? જેના આગળ અર્જુન કે લક્ષ્મણની કમાનનો પણ હીસાબ નથી એવી આ કમાન જે ચ્હડાવવા ઇચ્છતા હોય તે એ ગંધર્વનું કહેલું સાંભળીને નિરાશ થશે કે "દરરોજ બાર કલાક પ્રમાણે વીશ વર્ષ." આ જાતની સરંગી જેને હાથ થઇ હોય તે શું નિરંતર પોતાનાં છોકરાં પછવાડે ભમ્યાં કરે? નહિજ. સરદાર! બીચારી રમા પોતાના બાલપણાના વખતમાં તું એને ચહાતો નથી એમ ઓછું લાવીને ઘણીએ વાર એકાંતમાં એઠી એઠી રડતી. આમ બનતું તો પણ બહારથી જણાતી આ બેદરકારીની અંદર એનો પ્રેમ તેવોને તેવોજ હતો. ને તેથીજ આખરે જેવો એ તરંગી હતો તેવી એની દીકરી પણ થઈ. બન્ને એક એકને સારી રીતે સમજી શકયાં. પોતાને તો કીર્તિ મળનાર ન હતી પણ આજ દીકરીની જે કીર્તિ થાય તે પોતેજ ન જોઈ શકે, ને તે ન જોવા દેવાના કાવતરામાં તે દીકરીજ સામિલ! સર્પના દંશ કરતાં પણ વિશેષ સખ્ત એને આ અપકાર લાગ્યો અને તેજ એની સરંગી-માંથી પ્રકટ થતો હતો.

ઘણા વખતથી ધારી રાખેલો આ મહત્ત્વનો દિવસ આવ્યો. રમા રાસ-ભવનમાં ગઇ; તેની મા તેની સાથે ગઈ; પણ કોપિત ગવૈયો તો ઘેરજ રહ્યો. તેમના ગયા પછી તુરતજ દાસી સરદારના ઓરડામાં દોડતી આવી ને કેહેવા લાગી કે "આપણા અમીરની ગાડી બારણા આગળ ઉભી છે, આપને તેડવા આવી છે. તેમણે કેહેવરાવ્યું છે કે તમારે તમારી સરંગી ઘેર મૂકતા આવવી અને કીનખાબનો ડગલો પેહેરી, તથા મંડીલ બાંધીને આવવું; હું આ સઘળો પોશાખ લાવી છું; જલદીથી આપ પેહેરીને પધારો." ગાડી ગડગડાટ ચાલી ગઈ. સરદાર મનમાં ગુંચવાઈ ગુંચવાઇને બહાવરો બની ગયા જેવો થઇ રહ્યો, રાસગૃહ આગળ ઉતર્યો, અંદર ગયો, પણ પોતાની આસપાસ ગાંડાની પેઠે જોયાં કરતો હતો, કે સરંગી કયાં ગઈ! અરેરે! એનો પ્રાણ, એનો સ્વર, એની પોતાની જાતજ, ઘેર રહી ગઇ! જેમ કોઇ કૃત્રિમ પૂતળાને ખેંચી જાય તેમ માણસો એને અમીરની પાસે લેઇ જઇને બેસાડી આવ્યાં. પણ ત્યાં જઈને બેઠા પછી એની નજરે શું પડે છે! સ્વપ્નમાં પડયો છે કે જાગતો

છે! રાસનો મુખભાગ તો થઈ ગયેલો હતો (જ્યાં સુધી લોકો ખુશી થયા તેની ખાત્રી થઈ નહિ હતી ત્યાં સુધી સરદારને બોલાવ્યો ન હતો) અને તેટલાથીજ બધો નિશ્ચય થઈ ચૂકેલો હતો; રાસ ઘણો ફતેહમંદ નીવડ્યો હતો. સરદાર, આ વાત, સર્વ પ્રેક્ષકોના મનમાં વિજળીની પેઠે જે આનંદ વ્યાપી રહ્યો હતો તે પરથી ને સર્વ લોક શાંત થઇ જોઈ રહ્યા હતા તે પરથી તુરતજ સમજી શક્યો. તે પોતાની રમાને વસ્ત્રાભૂષણના ભભકામાં શોભી રહેલી રંગભૂમિ ઉપર દેખે છે; અગણિત પ્રેક્ષકોનાં એકવત્ થઈ ગયેલાં હૃદયમાં વ્યાપી રહેલો તેનો મધુર સ્વર પણ સાંભળે છે! પણ આ કયો ભાગ ચાલતો હતો! રમા શાનો અભિનય કરતી હતી! શું ગાતી હતી! એ તો સરદારનું બીજું છોકરૂં–અમર છોકરૂં–પોતાના આત્માના તત્ત્વનુંજ બનેલું બાલક–ઘણાં વર્ષ થયાં ધીરજથી અંધારામાં પડી રહેલું રમકડું,– “લક્ષ્મીપ્રભવ” એ રાસ હતો!

જે વાત ન જાણ્યાથી સરદાર હેરાન હતો તે આજ હતી; અમીરની સાથે તકરાર થવાનું કારણ પણ તેજ હતી, જયની ઘડી હાથ થઈ જણાય ત્યાં સુધી–પિતા પુત્રી ઉભયની કૃતિનો ઉત્કર્ષ એકજ કાલે પ્રસિદ્ધ થાય ત્યાં સુધી–ન જણાવવાની વાત તે પણ આજ હતી.

પોતાના પિતાનો અને પોતાનો જય પ્રકટ કરતી આ ઉભી તે રમા! કાવ્યસંગીતના સાગરમાંથી ખડી કરેલી “લક્ષ્મી”થી પણ સુંદર શોભી રહેલી રમા! સર્વ પ્રેક્ષકોના આત્માથી પૂજાયલી રમા! શો આનંદકારક અને ચિરકાલ અનુભવવા યોગ્ય મેહેનતનો બદલો! ઘણા કાલથી અપ્રસિદ્ધિની ગુફામાં દબાઈ રહેલી બુદ્ધિ જ્યારે પોતાના યથાર્થ સ્વરૂપે પ્રકાસી કીર્તિ પામે છે, ત્યારે તેને જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તે સમાન જગત્માં બીજો આનંદ ક્યાં હોઈ શકે?

સરદાર બોલતો નહતો, હાલતો નહતો, સ્તબ્ધ થઇ શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ બંધ રાખીને બેઠો હતો;–એની આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલ્યાં જતી હતી;– એનો હાથ માત્ર વારંવાર સ્વાભાવિક રીતેજ સરંગીને શોધતો હતો, એમ સમજીને કે આ ખરા જયના પ્રૌઢ પ્રસંગે તે ભાગ લેવા કેમ આવી નથી!

આખરે પડદો પડયો; પણ તેજ વખતે આખી રંગભૂમિ પ્રેક્ષકો તરફના વાહવાહના અવાજથી ગાજી રહી. જાણે મોટો એકજ શબ્દથી પોકાર કરવામાં આવ્યો હોય તેમ સર્વેએ એકદમ રમાની એકવાર ઝાંખી કરવા માટે બૂમ પાડી મૂકી; ફીકે મોઢે થરથરતી થરથરતી રમા આવી, પણ હૃદયના ગભરાટમાં ફક્ત પોતાના પિતાના મુખ તરફજ જોઇ રહી. રમાની આંસુભરી આંખો જે તરફ વળી તે તરફ સર્વ પ્રેક્ષકોની દૃષ્ટિ સ્થિર થઈ ગઇ, અને સર્વના મનમાં પિતા પુત્રીનો અંતર્ગતભાવ સહજજ પ્રતીત થઈ ગયો. માયાળુ પ્રકૃતિવાળા વૃદ્ધ અમીરે પણ સરદારને પોતાની પાસે ખેંચી કહ્યું "અરે ગાંડા ગવૈયા! તારી છોકરીને તેં જન્મ આપ્યો, પણ તેણે તો તને તેથીએ અધિક બદલો વાળી આપ્યો." સરદારે જવાબ દીધો "મારી પ્યારી સરંગી! હવે કોઇ પણ તારો તિરસ્કાર કરી શકનાર નથી."

પ્રકરણ ૩ જું.

અણધાર્યો મદદગાર.

ગાનાર અને ગાનની પ્રસિદ્ધ ખુબી જણાયા છતાં પણ સરદારના આવતા પેહેલાં જે પ્રથમ ભાગ થઇ ગયો તેમાં એવો એક પ્રસંગ આવી ગયો હતો કે જે સમયે જયનો કાંટો કઇ તરફ નમશે તે વિષે સર્વને શંકા થઇ રહી હતી. એ કાવ્યરચનાની તમામ વિલક્ષણતાથી ભરપૂર એક ફકરો ગાતાં આ મુજબ થયું હતું; કેમકે જે વખતે નાના નાના વિરુદ્ધભાવનો આવિર્ભાવ ચમત્કારિક રીતે થવા માંડયો તેજ વખતે આ કાવ્યમાં સરદાર કવિનો હાથ છે એમ જોનાર સમજી ગયા. નાટકનું નામ બદલી નાખવામાં આવ્યું હતું તેથી તથા ઉપોદ્‌ઘાત અને પ્રસ્તાવનામાંનું ગાન મધુર અને સાદું હોવાથી પોતાના પ્રિય કવિ ચંદની આ કૃતિ છે એમ સર્વેએ ધાર્યું હતું. સરદારના કવિત્વનો તિરસ્કાર

કરવાની આજ સુધી ટેવ પડેલી હોવાથી તેમને કોઈએ છેતરીને આ મુજબ સરદારને માન અપાવવાનું કર્યુંછે એમ સમજી લોક નાખુશ થઇ ગયા; અને રાસભૂમિમાં ચારે તરફ ગુંણગુંણાટ ચાલી રહ્યો. પ્રેક્ષકોનાં મુખની કલા ઉપરથી જેનો ઉત્સાહ વધે અથવા ઘટે એવા ગાનારા પણ આ જોઇને નાઉમેદ થઇ ગયા; તેથી જે વિલક્ષણતા ભરેલું ગાન તેઓ ચલાવી રહ્યા હતા તેને પૂરી રીતે પાર પાડી શકયા નહિ.

દરેક ઠેકાણે અને રંગભૂમિ ઉપર વિશેષે કરીને, નવા ગ્રંથકારના અને નવા અભિનય કરનારના પ્રતિસ્પર્ધી ઘણા હોય છે. જ્યાં સુધી બધું ઠીકઠીક ચાલ્યું જાય ત્યાં સુધી તો આ લોક નિર્માલ્ય જેવા રહે છે, પણ કોઈ અકસ્માત્ થવાની સાથેજ તેઓ ચઢી બેસે છે. પોતાનાં સામર્થ્ય અને શક્તિથી જેની બરાબરી કરી શકાતી નથી તેનામાં ગમે તેવી પણ ખોડ કાઢીને પોતાની મહત્તા બતાવવાના પ્રયત્નમાંજ આવા લોક સંતોષ માને છે. લોકોમાં ચોતરફ ગરબડાટ થઈ રહ્યો, અને વાહવાહના પોકાર એકદમ બંધ પડી જઈ સઘળું શાન્ત થઇ ગયું. આ અણીની વખતે લક્ષ્મીનો વેષ ધારણ કરીને રમા પેહેલ વેહેલીજ સમુદ્રમાંથી નીકળી. રંગભૂમિ ઉપર જેમ તે આગળ આવતી ગઈ, તેમ પોતાની આ નવીન જાતની સ્થિતિ, ને તેની સાથેજ બધી હિંમત ભાંગી નાખે એવો પ્રેક્ષકોનો નાઉમેદી ભરેલો ઠંડો દેખાવ—પોતાની દિવ્ય સુંદરતાથી પણ ભેદાય નહિ એવો ઉદાસીન દેખાવ; રંગભૂમિ ઉપર બેઠેલા ગવૈયાની ઉપહાસ અને તિરસ્કારયુક્ત દૃષ્ટિ, અને સર્વ ઉપરાંત પેલો આગળનો ગુંણગુંણાટ જે એણે પડદા પાછળ રહેલી ત્યાં સાંભળ્યો હતો;—તે સર્વથી એની બુદ્ધિ મુઝાઈ ગઈ અને એનો સ્વર ગળામાંજ ચોટી ગયો. જે ગંભીર ગાન તેણે એકદમ શરૂ કરવું જોઇએ તેને બદલે, લક્ષ્મીમાંથી હતી તેવી ધ્રુજતી છોકરી થઈ રહેલી રમા, રંગભૂમિ તરફ વળી રહેલી અગણિત આંખો આગળ ટાઢી શીતલ થઇ જઇ, પાણી પાણી થતી ફીકી પડી ગઇ.

પોતાનું ભાન ભુલી મૂર્છા ખાઇને જમીનપર પડવાના આવા ખરા પ્રસંગે, શાંત થઇ રહેલા પ્રેક્ષકો તરફ, જરા પણ ઉત્તેજન ગ્રહન કરવાની ઇચ્છાથી જેવી તેણે પોતાની આંખ ફેરવી તેવીજ તે એવા એક મુખ ઉપર ઠરી કે જેના દર્શનથી, વિવેક કરીને સ્પષ્ટ વર્ણવી ન શકાય, તેમજ કદાપિ વીસરી ન જવાય એવી જાદુ જેવી કે વીજળી જેવી અસર તેના મનમાં થઈ, જે સ્વપ્નના

વિચારોમાં તે દિવસ દિવસ પડી રહેતી તેમાં દીઠેલું હોય તેમ આ મુખ, ઘણા સમયથી વીસારે પડેલી કોઈ જૂની છાપને જાગ્રત્ કરતું હોય તેવું એને લાગ્યું. એ મુખ ઉપરથી તે પોતાની આંખ પાછી ખેંચી શકી નહિ, પણ જેમ જેમ તેના તરફ વધારે જોતી ગઈ તેમ તેમ એના મનમાં જે ભય અને ધ્રૂજારો પેશી ગયાં હતાં તે, સૂર્ય આગળથી ધુમસ ઉડી જાય તેમ એકદમ ઓગળવા માંડયાં.

જે શ્યામ નયનની ઝલક પોતાના નયનમાં મળી તેમાંથી એટલું સપ્રેમ પ્રોત્સાહન, તથા એટલી બધી સહૃદયતાપૂર્વક શ્લાઘા* જણાઈ આવતી હતી, તથા જેથી મનમાં પ્રીતિ પેદા થઇ ઉત્સાહ વધીને સામર્થ્ય આવે એવું પણ એટલું બધુ પ્રતીત થતું હતું, કે આ અજાણ્યા માણુસના સપ્રેમસ્મિતનયનયુક્ત વદનથી રમાના મનમાં ઉત્સાહ ઉભરાઈ જવા લાગ્યો. જે નટ અથવા વક્તાને આખા મંડલમાંના એકજ માણુસની પણ પ્રેમાલ અને તન્મયતા ભરેલી રસદૃષ્ટિથી કેટલો આનંદ અને ઉત્સાહ વધે છે તેનો અનુભવ હશે, તેજ આ ઉત્સાહને યથાર્થ રીતે સમજી શકશે.

આ રીતે જોતાં રમાનું અંતઃકરણ પ્રફુલ્લિત થતું જતુ હતું, તેવામાં પેલો પરદેશી, આવા સુંદર વદનને કેટલું માન ઘટે છે તેનું સર્વે પ્રેક્ષકોને ભાન કરાવતો હોય તેમ માનપૂર્વક, સહજ ,ઉભો થઈ જેવો ‘ શાબાશ ! ’ એમ બોલ્યો તેવોજ વાહવાહનો પોકાર ચારે તરફથી ગાજી ઉઠયો. આ પરદેશી પણ કોઈ એવો મહાશય હતો, એની એવડી મ્હોટી ભવ્યતા અને મહત્તા મનાતી હતી, કે એના આવ્યા પછી ગામમાં એ કોણ હશે, ક્યાંથી આવ્યો હશે વગેરે વાતો આ નાટકની વાત ભેગી ચાલી રહી હતી. આવા જાણીતા ગૃહસ્થના મનોભાવ અનુસરીને થયેલી વાહવાહની ગર્જના પૂરી થઈ રહી કે તુરત લક્ષ્મીનો શુદ્ધ, મધુર, અને નિરંકુશ સ્વર સર્વને મોહમાં ગરક કરી નાખવા લાગ્યો. આ ક્ષણુથી રમા જે લક્ષ્મીનો પોતે વેષ

* કાવ્યનો રસ તથા ચમત્કાર પૂર્ણ સમજી શકે તે સહૃદય, ને તેની વૃત્તિ તે સહૃદયતા કાવ્ય સમજવાની શક્તિને લીધે ગાનાર તથા રચનારને માટે એના મનમાં આનંદ પૂર્વક જે માન (શ્લાઘા=વખાણ) થઈ આવતું હતું તે.

ભજવતી હતી તે કરતાં બીજા બધા વિચાર-પ્રેક્ષકોનો સમૂહ, તેમની ઉદાસીનતા, પોતાના હૃદયનું ભય સર્વ-ભુલી ગઈ. પોતાને નિરૂપણ કરવાના વિષયમાં જે તન્મયતા થઈ ગઈ હતી તેમાં પેલા પરદેશીની દૃષ્ટિએ વધારો કર્યો; રમાને એમ લાગવા માંડયું કે તેની ગંભીર ભ્રૂકુટી અને તેજોમય દૃષ્ટિથી કોઈ વાર પણ ન અનુભવેલું એવું બલ પોતાનામાં આવવા લાગ્યું છે; અને આમ થવાથી ઉભરાઈ જતી વૃત્તિઓનું વર્ણન કરવાના શબ્દો તે શોધતી હતી. એટલામાં, એ માણસ પોતેજ જાણે તેને કરવાનું ગાન અને તે ગાનની મધુરતા સૂચવતો હોય એમ એને જણાવા માંડયું. આંખે આંખ વચ્ચે બંધાયલા અદૃશ્ય તાર મારફતેજ એ મધુરપ્રેરણાના સંદેશા આવવા જવા લાગ્યા.

જ્યારે બધું થઈ રહ્યું અને તેણે પોતાના પિતાને આનંદની રેલમાં તણાતો જોયો ત્યારે આ જાદુની અસર તેના મન ઉપરથી ખશી. તથાપિ રંગભૂમિ ઉપરથી જતે જતે પોતાની મરજી ન છતાં પણ રમાએ પાછું વાળીને જોયું; તેજ વખતે પેલા પરદેશીનું ગંભીર પણ કાંઇક ખેદયુક્ત મંદસ્મિત તેના હૃદયમાં એવું તો જડાઇ ગયું કે પછીથી પણ તેનું આનંદ અને ખેદસહિત સ્મરણ તેના હૃદયમાંથી નીકળી શકયું નહિ.

આજ સુધી પોતે તથા આખું દીલ્હી શેહેર બન્ને આવી શુદ્ધ રસજ્ઞતાની બાબતમાં મ્હોટા ભુલાવામાં પડેલાં હતાં એમ સમજી આશ્ચર્ય પામતા વૃદ્ધ અમીરે કરેલાં ઉત્સાહપૂર્વક અભિનંદન;-આવી અપૂર્વ કાન્તિ અને ચતુરાઇથી મોહ પામી ગયેલા ફક્કડ લોકનાં રંગભૂમિ પાછળ ભેગાં મળેલાં ટોળાંમાંથી નીચી નજરે અને શાન્ત મનથી ચાલી જતી વખતે કાનમાં પડેલા પ્રેમાનંદના મૃદુ સ્વર;-તારાના ઝાંખા અજવાળાથી પ્રકાશિત અને ઉર્જડ મેદાનમાં થઇ અમીરની ગાડીમાં આવતાં પિતા પુત્રીનું રસમય આલિંગન;-તારી વ્હાલી માતાનાં આનંદનાં આંસુ;-તથા તારી માનીતી અને પ્રિય દાસીની ખુશીને લીધે થઇ આવતી ધાલ મેલ;-અને તારા પિતાએ સરંગીમાંથી જે બધું થઈ ગયું તેનો તાદૃશ ઉભો કરેલો દેખાવ;-આ સર્વની દરકાર ન કરતાં, અરે રમા ! વિલક્ષણ રમા ! તું એકાન્તમાં લમણે હાથ દઈ આકાશ ભણી નજર કરી કેમ બેશી રહી છે ? ઉઠ ઉઠ, આજ રાત્રીએ તો તારા ઘરમાં સર્વના મોં ઉપર આનંદ આનંદજ હોવો જોઇએ.

સર્વે ભેગાં થઈ આનંદથી જમવાને બેઠાં. અમૃત પાન કરતા ઇંદ્રને પણ, ત્યાં પીરસેલાં કંસાર અને શાકર સાથે અમીર તરફથી આવેલાં પકવાન ખાવાની ઇચ્છા થઈ આવે એવો આ પ્રસંગ થઈ રહ્યો હતો. એક પાટલા ઉપર સરંગીને પણ આ આનંદમય ભોજનનો પ્રસાદ લેવા બેસાડી હતી. તેનું ચળકતું મુખ દીવાના તેજથી ખુબ ભભક મારી રહ્યું હતું; અને સરદાર જેમ જેમ કોળીઓ ભરતો જતો અને આગળ કહેવાની રહી ગયેલી એવી કંઇ કંઈ વાત કહેવાને તેની તરફ જોતો જતો તેમ તેમ તે શાન્ત છતાં પણ ઘણી ગંભીર દેખાતી હતી. તેની ભલી સ્ત્રી ઘણા પ્રેમથી જોયાંજ કરતી હતી; અને આનંદના ઉભરામાં ખાઈ પણ શકતી ન હતી. પણ તે એકદમ ઉભી થઈ, અને પ્રથમથીજ આવા આનંદની આશા રાખી ગુંથી રાખેલો ગુલાબનાં ફુલનો હાર પોતાના પતિના ગળામાં તેણે પહેરાવ્યો. રમા પોતાના પિતાના ગળામાં તે હાર બરાબર ગોઠવતી ગોઠવતી સરગી તરફ હાથ કરી ધીમેથી બોલી કે પ્રિય પિતા ! હવેથી આની પાસે મને કદી પણ ઠપકો દેવરાવશો નહિ.

આ પછી સર્વ સુતાં તેની સાથે રમા પણ પોતાના ઓરડામાં સુતી. રમાની ઊંઘ વધારે વાર ચાલી નહિ, અને નજ ચાલે. ગર્વ અને તે ઉપરાંત મળેલો જય તેનો મદ, તથા જે સુખ પોતે પેદા કર્યું તેનો આનંદ, એ નિદ્રા કરતાં વધારે ભોગવવા યોગ્ય હતાં. પણ આ બધામાંથીએ તેના વિચાર વારંવાર જે શ્યામ નયન એક વાર જોયાથી મનમાં રમી રહ્યાં હતાં તે તરફ જવા લાગ્યા; અને પોતાના જય સાથે અભેદરૂપે જોડાઈ ગયેલું જે મધુર મંદસ્મિત હૃદયમાં સમાઇ રહ્યું હતું તે તેને પ્રત્યક્ષ થવા લાગ્યું. તેની વૃત્તિઓ પણ તેની પ્રકૃતિ પ્રમાણે વિલક્ષણ હતી, દૃષ્ટિદ્વારા પ્રથમજ ભેદાયલું કોઇ કુમારિકાનું હૃદય પોતાની પ્રેમવૃત્તિ સ્વાભાવિક રીતે રડી બતાવતું હોય તેવી રમાની વૃત્તિ ન હતી. એના ચપલ મનોભાવના તરંગે તરંગે છવાઈ રહેલું વદન અલૌકિક પ્રકારની ગંભીરતા અને સૌંદર્યથી ભરેલું હતું તથાપિ પણ એને તેથી આશ્ચર્ય લાગતું ન હતું; તેમ તે પરદેશીનું સ્મરણ કોઇ પ્રકારના મોહ અથવા આનંદપૂર્વક પણ થતું ન હતું. એના મનમાં ઉપકાર અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલા હર્ષની વૃત્તિજ પ્રબલ હતી; પણ તેની સાથે ભય અને માનની કોઈ એક ગહન છાયા પણ ગુંથાઈ રહેલી હતી. એણે ને આકૃતિ પેહેલાં પણ જોયેલી હતી એ તો નક્કી. પણ ક્યારે જોઈ હોય

અને કેવી રીતે ! જ્યારે તે પોતાના ભવિષ્ય વિષે તર્ક બાંધતી ત્યારે, અને સર્વ પ્રયત્ને કરી કેવલ સુખ અને આનનંદમય ભવિષ્ય પરખવાની મહેનત કરતાં કોઇ એક ભયંકર સૂચનાથી તે પાછી પોતાના વિચારમાંજ ગરક થઈ જતી ત્યારે ! અર્થાત્ પ્રેમ કરતાં કેવલ બુદ્ધિથીજ હજારો પ્રયત્ને શોધેલી કોઈ ચીજ કષ્ટે કરીને મળી હોય તેવો આ સમાગમ હતો. કોઈ યુવતીને પોતાનું યોગ્ય પ્રેમસ્થાનજ મળી રહે તેવું આ મળવુ ન હતું; પણ જેમ કોઇ અભ્યાસી શાસ્ત્રની ઝીણી ગુચ સમજવાને ઘણા કાલથી મથતો મથતો તત્ત્વની ઝાંખી પામે છે, તત્ત્વને ગ્રહણ કરવા જાય છે, પણ પાછો પડે છે, તેવો આ પ્રસંગ બની ગયો. આખરે તે ભાગી તૂટી નિદ્રાને વશ થઈ, અને જુદાં જુદાં ભયંકર સ્વપ્નથી ખેદ પામતી પામતી સૂર્યનાં ઝાંખાં કિરણ બારીમાંથી અંદર આવતાં ઝબકીને જાગી ઉઠી. તેણે પોતાના પિતાને સરંગી છેડી તેમાંથી કોઇ મુવા પાછળ રાજીઓ ગાતું હોય તેવું શોકકારક ગાન કરતો સાંભળ્યો.

જ્યારે નીચેના ઓરડામાં ગઇ ત્યારે બોલી કે "રે પ્રિયપિતા ! ગઈ રાત્રીનો આનંદ નિઃસીમ છતાં આપનું ગાન આવું ઉદાસી ભરેલું શા માટે ?" બાપે જવાબ દીધો "બેટા હું સમજતો નથી કે એમ કેમ થયું; મારી મરજી તો આનંદમાં ને આનંદમાં તારાં વખાણનું ગીત બનાવવાની હતી, પણ આ સરંગી બહુ હઠીલી છે, પોતાની મરજી મુજબ ચાલી જાય છે."

પ્રકરણ ૪ થું.

ગુલાબસિંહ.

પોતાના ધંધામાં ન રોકાયો હોય ત્યારે ત્યારે બપોરે જરા વિશ્રાંતિ લેવાનો રીવાજ સરદાર કવિએ રાખ્યો હતો. કેમકે જે રાત્રીએ ઘણી થોડી નિદ્રા કરે તેવા માણસને એવો રીવાજ કેવલ શોખ જેવો નહિ પણ ઘણો

જરૂરનો છે. સરદાર પોતાનું ગાન કે કાવ્યરચના મરજી છતાં પણ મધ્યાન્હે કરી શકતો નહિ. એવાં કેટલાંક ઝરણુ થાય છે જે પ્રાતઃકાલ અને સાયં-સંધ્યા સમયે ભરપૂર વહે છે, રાત્રીએ ઉભરાઈ જાય છે અને મધ્યાન્હે સૂકાઈ જાય છે. સરદારની બુદ્ધિ પણ એવી હતી. સરદાર આ પ્રમાણે વિશ્રામ લેતો તે વેળે એની સ્ત્રી ઘરકામને માટે જરૂરનો સામાન સરંજામ વોહોરવા સારું બહાર નીકળી જતી, અથવા તો જેમ સર્વે સ્ત્રીઓ કરે છે તેમ પોતાની કોઈ સહીઅરો સાથે વાતચીત કરવા જઈ બેસતી. જે આનંદની રાત્રી ગઈ તે પછીના મધ્યાન્હે તો વળી આ બીચારીને કેટલા કેટલા લોકનાં અભિનંદન પણ સાંભળવાનાં હોય !

આવા પ્રસંગોએ રમા પોતાના ઘરની બહારની ઓસરીની છાયામાં બેસતી. આજે તો પોતાના પિતાનું પુસ્તક ખોળામાં મૂકી તે ઉપર આમ તેમ નજર કરતી બેઠી છે, એની પાછળ સુગંધમય જુઈના વેલા એક ઉપર એક ગુંચળાં વળી ઝુકી રહ્યા છે, આગળ જમનાંના પ્રવાહ ઉપર ધોળા શઢ-વાળી નાની નાની હોડીઓ ઝુલી રહી છે; વિચારમાં નહિ પણ કોઈ જાતના તાનમાં ગરક થઈ ગઈ હોય તેમ રમા બેઠી છે. તેવામાં સામેથી એક માણુસ ધીમે પગલે અને નીચી નજરે ઘર આગળ થઇને ચાલી ગયો; રમા પણ એકદમ ઉંચું જોતાંજ પેલા પરદેશીને ઓળખતાની સાથે ગભરાટથી ચમકી ઉઠી. તેના મોંમાંથી સ્વયઃજ કાંઇકિ ઉદ્‌ગાર નીકળી ગયો તે પેલા માણુસે સાંભળ્યો તેથી તે પાછો ફર્યો અને જોઇને ઉભો રહ્યો. પ્રેમવૃત્તિ કરતાં જરા વિશેષ ગંભીર વદનથી તે માણુસ આ શરમાતી કુમારિકાના વદનને બે ચાર પલ સુધી નિહાળી રહ્યો, ને બોલ્યો.

“કેમ બાપુ !” તેણે કોઈ પિતા પોતાની પુત્રીને પૂછે તેમ પૂછયું “જે તારા નસીબમાં લખ્યું છે તેથી તને સંતોષ છે? સોળથી તે ત્રીશ સુધીમાં તો તારા ગલામાંથી નીકળતું સારામાં સારુ ગાન જેવું મીઠું લાગે તે કરતાં પણ પારકા લોકે કરેલાં વખાણ વધારે મીઠાં લાગે છે !”

રમા ભાગે તૂટે શબ્દે બોલીઃ “હું જાણુતી નથી,” પણ જે શબ્દો પોતાના કાનમાં પડયા તેની મૃદુતાથી ધીરજ પકડીને કહેવા લાગી કે “હું જાણુતી નથી. જે હું હાલ સંતોષમાં છું કે નહિ, પણ કાલ રાત્રીએ તો જરૂર હતી. અને મારા કદરદાન મુરબ્બી ! મને એમ પણ લાગે છે કે મારે ઉપકાર પણ તમારોજ માનવાનો છે, જોકે તમે તો ભાગ્યેજ જાણુતા હશો

કે શા માટે."

તેણે કાંઇક હસતે મ્હોડે જવાબ દીધો "તું સમજતી નથી; તને જે યોગ્ય જય મળવો જોઇએ તેમાં મેં તને મદદ કરેલી છે એ હું સારી પેઠે જાણું છું; ઉલટું તે મદદ જે મે કરી તે તું ભાગ્યેજ જાણતી હશે કે કેવી રીતે કરી. મે શા માટે તને મદદ કરી તે તો લે હું તને કહું. સાધારણ સ્ત્રીઓના મનમાં જે અભિમાન હોય છે તે કરતાં વધારે ઉંચા પ્રકારની ઇચ્છા તારા હૃદયમાં જોઇ તેથી મે તને મદદ કરી. મને જે ભાવ થઇ આવ્યો તે તારી પિતૃભક્તિ ઉપર થઈ આવ્યો, જોકે તું તો એમ ઇચ્છતી હશે કે મને તારા ગાન ઉપર પ્રીતિ થઇ આવી હોત તો ઠીક!"

"ના ના, જરાએ નહિ."

"ઠીક છે, તું કહે છે તે હું ખરૂં માનું છું. અને જ્યારે આ પ્રમાણે આપણને મળવાનો પ્રસંગ મળ્યો છે ત્યારે હું તને થોડી શીખામણ પણ આપતો જાઉં એમ ધારૂં છું. જ્યારે ફરીથી તું રાસભૂમિ ઉપર દેખાવ દેશે ત્યારે આખા દિલ્હી શેહેરના ફક્કડ લોક તને પગે લાગવા ભેગા થશે. પણ રે બાલા! જે જ્વાલાથી આંખ ઝંખવાઇને મોહિત થાય છે તે જ્વાલાથી પાંખ પણ બળી જાય છે એ વાત ભુલીશ નહિ. એ ખુબ યાદ રાખજે કે કદાપિ પણ ઝાંખો ન થાય એવો પ્રકાશ તે કોઈ જુદીજ ચીજ છે; આ લોકમાં જે તુ દેખે તેમાં તે છે એમ છેતરાતી નહિ. તારા મનમાં તારી ભવિષ્યની સ્થિતિ વિષે ગમે તે તર્ક વિતર્ક ચાલતા હો—હું તો તારી સાથે હાલ વાત કરતાં પણ જોઈ શકું છું કે તે કેવા અવ્યવસ્થિત અને અનિયમિત છે—પણ મારી તો એજ ઇચ્છા છે કે તેમાંના જે વિચાર આ સુખી ઘર સંબંધના હોય તેટલાજ પરિપૂર્ણ થજો."

ઉપર ઓઢેલી શાલના ઉછાળાથી એમ લાગ્યું કે રમાની છાતી ગભરાટને લીધે ધબકવા લાગી એટલે આ પરદેશી વાત કરતો બંધ થઇ ગયો, પોતાના હૃદયમાંની સ્વાભાવિક અને પવિત્ર વૃત્તિઓના બલે કરીને, સાંભળેલી શિક્ષાનું ગાંભીર્ય સમજ્યા વિના રમા એકદમ બોલી ઉઠી.

"અરે મેહેરબાન! તમને ખબર નથી કે હું આ ઘરને કેટલું ચાહું છું. રે મારા પિતા! તમારા વિના તે ઘર હોયજ કેવું!"

આ સાંભળતાંજ પેલા પરદેશીના મુખ ઉપર દિલગીરીની ગંભીર છાયા

પડી રહી, લીલી વેલોથી છવાઈ રહેલા શાન્ત ઘર તરફ દૃષ્ટિ કરીને પાછો આ જવાન પેલી નટીના ચપલ અને ગભરાયલા વદન તરફ જોવા લાગ્યો.

"ઠીક છે" તે બોલ્યો "જેનું મન અવિકૃત છે તેને તે મનજ ખરે રસ્તે દોરી જાય છે; તે રીતે ચાલી જા અને સુખી થા. રમણીય ગાયક ! હું રજા લઇશ."

"પધારો મેહેરબાન, પણ–" એમ, મનમાં ન સમાઈ શકે તેવા ભય અને આશાના બલે કરી તે આતુરતાથી બોલી "હું તમારાં દર્શન ફરી પામીશ ! નહિ વારૂ ?–એ રંગભૂમિ ઉપર જ !"

"નહિ, થોડા વખત સુધી તો નહિજ: કેમકે હું આજ દીલ્હીથી બહાર જાઉં છું."

"ખરે !" એમ કહેતાંજ રમાનું હૃદય વિંધાઇ ગયું, રંગભૂમિનો સઘળો આનંદ ઉડી ગયો.

તે પરદેશી જતાં જતાં પાછો ફરી, પોતાનો હાથ રમાના માથા ઉપર ધીમેથી મેલી બોલ્યો "અને કદાપિ આપણે મળીશું તે પહેલાં તારા ઉપર દુઃખ આવી ચૂક્યું હશે;–સંસારમાં દુઃખ શું છે તેની તીવ્રતાનો પ્રથમ અનુભવ તને થયો હશે;–દિલમાં જે ઘા લાગે છે તેને કીર્તિથી પ્રાપ્ત કરેલો આનંદ કેટલો રૂઝવી શકે છે એ પણ તે જાણ્યું હશે; પણ બાલા! ધીરજ રાખજે અને ગભરાઇશ નહિ, કશાને વશ થઇશ નહિ, આખરની ભેદભક્તિમાં પણ પકડાઇશ નહિ. તારા પડોશીની વાડીમાંનું પેલું ઝાડ જો. જો તે કેવું વાંકું ચુંકું, અંબળાતું અકડાતું ઉગેલું છે. કોઈ અકસ્માત્ પવનથી એનું બીજ આવીને આ ખડકમાં પડયું, અને પથરાથી ને મકાનોથી સ્વાભાવિક રીતે તથા માણસની મેહેનતથી સર્વ રીતે બંધાઈ જવાને લીધે એનું આખું જીવતર જે પ્રકાશ એ જાતિનાં પ્રાણ અને પોષણ છે તે પામવા માટેની લડાઇરૂપ થઈ પડયું. એણે કેવા વળ ખાધા છે ને ઉગતે ઉગતે જ્યાં અડચણ નડી ત્યાંથી બીજે રસ્તે અંબળાઈ અંબળાઈને પણ આખરે કેવું આકાશ સુધી પહોંચી ગયું છે ! તારી પાછળ જેના વેલા પરિપૂર્ણ સૂર્ય પ્રકાશ પામી ખીલી રહ્યા છે તેના જેવુંજ એ પણ, જન્મની તથા સ્થિતિની આટલી આટલી અડચણો છતાં શા કારણથી બની રહ્યું છે ? પ્રિય બાલા! એનામાં રહેલી જે પ્રેરણાથી એ યુદ્ધ ચાલતું હતું તે પ્રેરણાથીજ પ્રકાશ

પામવા માટેની લડાઈ આખરે પ્રકાશ સુધી લેઈ ગઈ. ધીર માણસોનાં હૃદય પણ એમજ કરે છે. પ્રત્યેક દુઃખદાયક વિપત્તિમાં અથવા પ્રારબ્ધના કઠિન પ્રસંગમાં તે પરમ જ્યોતિ તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે, પરમ ધામ પર નિશાન માંડે છે. આમ કરવાથીજ દૃઢ મનના માણસોને જ્ઞાન મળે છે, અને સાધારણ લોકને સુખ મળે છે. આપણે ફરી મળીશું તે પહેલાં એ વૃક્ષની શાન્ત ડાળીઓ તરફ તારે રોતી નજરે અને ભર્યે હૈયે જોવાનો પ્રસંગ આવશે; અને જ્યારે તેવે કાલે એની ઘટામાંથી પક્ષીઓનું ગાન તારા કાનમાં પડે, અને ચારે તરફથી એનાં પાંદડાં ઉપર રમી રહેલો સૂર્યપ્રકાશ તારી દૃષ્ટિએ ચઢે, ત્યારે સમજજે કે વિરાટરૂપ સર્વવ્યાપી ભગવાન્ પોતે, એમ પ્રત્યક્ષ થઈ, તને ઉપદેશ કરે છે કે એ પ્રમાણે અંધકારમાંથી અજવાળામાં જવાને પ્રયત્ન કર."

આ બોલવું પૂરૂં થતાની સાથે તે ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યો; રમા તો મૂઢ બની જઈ જે દુઃખરૂપ ભવિષ્ય એણે કહી બતાવ્યું તેના વિચારથી દિલગીરીમાં ગરક થઈ ગઈ; દિલગીર છતાં પણ આનંદ પામવા લાગી. અજાણતાંજ એની દૃષ્ટિ તેની પાછળ જવા લાગી, અજાણતાંજ તેણે પોતાના હાથ તેને બોલાવવાના ઈરાદાથી ઉંચા કર્યા એને પાછો ફેરવે, એનો ધીમો શાન્ત અને મધુર સ્વર સભળાવે, એના હાથનો આનંદજનક સ્પર્શ, ફરી કરાવે, તેને રમા મોટાં રાજ્યનાં રાજ આપી દે. જેમ સ્થલે સ્થલે પડતા ચંદ્રપ્રકાશથી તે તે સ્થલ આલ્હાદકારક જણાય છે તેવી એ પરદેશીની નજર હતી; જેમ ચંદ્રપ્રકાશ દૂર થતાં પ્રતિવસ્તુ હોય તેવી નજીવી ને નકામી જણાય છે તેમ એના જવાથી જગત્માત્ર રમાને ભુસાઈ ગયુ.

તે પરદેશી ચાલતો ચાલતો મોહોટા ગામ વચ્ચેના બાગની સામે આવેલા મેહેલ આગળ જઈ પહોચ્યો. એક મકાનનો દરવાજો તે દિવસોમાં પૈસાદાર અને ઉંચા કુલમાં ચાલી રહેલી જુગારની રમત માટે ખુલ્લો હતો. તેની આગળ રખડતા જવાન અને વહી ગયેલા રાજપુરુષોના ટોળામાં થઇને જેવો તે ચાલ્યો તેવા સર્વે તેને રસ્તો આપવા લાગ્યા.

"અલ્યા નક્કિ" એક જણ બોલી ઉઠયો "આખુ ગામ જેની વાત કરી રહ્યું છે તે ગુલાબસિંહ તો પેલો ન હોય?"

"લોકો કહે છે એની પાસે તો અખૂટ દોલત છે!"

" કોણ એમ કહે છે, લોક કહે તેમાં શું ? એની ખાત્રી શી ? દીલ્હીમાં આવ્યાને એને ઘણા દિવસ થયા નથી, તેમ કોઇ એવું માણસ પણ જણાતું નથી કે જે એની જાત ભાત, વતન અથવા જાગીર કે દોલત વિષે કાંઈ જાણતું હોય. "

" એ ખરૂં, પણ કહેછે કે એ એક મોહોટા વહાણમાં આવેલો છે ને તે એનું પોતાનુંજ છે, જો પેલું રહ્યું–ના, ના; જરા આઘે છે. જે નાણાવટીઓ સાથે આપ લે કરે છે તે લોકો પણ એણે જે પૈસા તેમને આપેલા છે તેની વાત ઘણા આશ્ચર્ય સાથે કરે છે ! "

" પણ એ આવ્યો ક્યાંથી ? "

" લંકાના કોઈ બંદરથી આવ્યો છે. મારા ચાકરે એના ખારવાને પૂછી જોયું તો તેમણે કહ્યું કે એ ઘણાં વર્ષ સુધી ત્યાં રહેલો છે. "

" મેં સાંભળ્યું છે કે લંકાંમાં તો કાકરાને બદલે પણ સોનું હાથ આવે છે. અને એવી પણ ત્યાં ખાણો છે કે જેમાં પક્ષીઓ પોતાના માળા ઝવેરથી બાંધે છે કે પ્રકાશમાં ઝખવાઇને આવતાં જીવડાં જલદીથી ઝાલી શકે. અહો પેલો આવ્યો ! આપણો જુગારીઓનો રાજા હમીર, એણે તો નક્કી આવા પૈસાદાર અમીર જોડે ક્યારનું ઓળખાણ કરી દીધું હશે. જેમ ચુંબકમણિ લોહ તરફ ખેંચાય તેમ એ સોના તરફ દોડે એવો છે. કેમ હમીર ! ગુલાબસિંહની મોહોરોની શી ખબર છે ? "

" અરે મારો દોસ્ત... "

" ઓહો જુઓ જુઓ એનો દોસ્ત. હાં શું ? "

" હા, હા, મારો દોસ્ત ગુલાબસિંહ અહીં પેહેલોજ આવ્યો છે તેથી થોડો સમય બદરીકેદારની જાત્રાએ જનાર છે, પાછો આવશે ત્યારે એણે મારે ઘેર જમવા આવવાનું કબુલ કરેલું છે, તે વખતે હું તમને તથા દીલ્હી શહેરના બીજા ઉમરાવોને પણ એનું ઓળખાણ કરાવીશ. ઓહો શો ખુશ મિજાજવાળો અને મળતાવડા સ્વભાવનો ગૃહસ્થ છે જો ! "

" તારે ને એને એકદમ દોસ્તી ક્યાંથી થઇ ગઇ ? "

" એમાં શું હતું, એ તે દિવસે રાસ જોવા આવ્યો ત્યાં એને બેસવાની જગો જોઇતી હતી, પણ નવો રાસ અને નવા ભજવનારની વાત

સાંભળીને આખું મકાન ભરાઇ ગયું હતું એ તો તમે જાણો છો. પરદેશીઓ તરફ મારા હંમેશના વિવેકી સ્વભાવ પ્રમાણે મેં એને મારી જગાએ બેસાડયો, ને હું એની પાસે ઉભો રહ્યો. જતી વેળે એણે મને જમવા આવવાનો આગ્રહ કર્યો. તેથી આપણે પણ જઈ પડયા. શો સામાન! શા નોકર ચાકર! અમે તો ઘણી રાત જતા સુધી બેઠા. મેં એને દીલ્હી શેહેરની બધી ખબરો કહી, ને અમે બહુ સારા મિત્ર થઇ ગયા. એણે મને આ હીરાની વીંટી ઘણા આગ્રહ સાથે ભેટ કરી ને કહ્યું કે એમાં કંઇ નથી એની કીમત તો ઝવેરી લોક ફક્ત પાંચ હજાર રૂપીયાજ કરે છે. આ દશ વર્ષમાં આપણે તો એવી રાત કાઢી નથી."

એક ગંભીર ચેહેરાવાળો માણસ જેણે આ વાત સાંભળતાં બે ચાર વાર તો રામ, શિવ, કૃષ્ણ, સર્વને સંભારી લીધા હતા તે બોલી ઉઠયો: "ભાઇ હમીર! એ માણસ વિષે જે વાતો ચાલે છે તે તો તેં સાંભળી હશે. ત્યારે એની પાસેથી આવી હજાર કામણ દુમણની ભરેલી એક વીંટી ન લીધી હોત તો શું થાત? લોકો કહે છે કે એ તો મોહોટો જાદુગર છે ને સાધનાવાળો છે; એણે તો જક્ષણી સાધેલી છે, જક્ષણી! સંભાળજે, પાંચ હજારની વીંટી નાખી દીધી તે અમથી નહિ હોય?"

"બસ બસ" હમીરે બેદરકારીથી જવાબ દીધો "તમારા વહેમ તમારી પાસે રાખો. એ વાતોના દિવસ તો ગયા. આજ તો સર્વે નાસ્તિક અને બુદ્ધિથી ખરૂં લાગે તેટલુ માનવાવાળા થઈ ગયા છે. એવી એવી ગપોનો સરવાળો કરે ત્યારે તેમાંથી સાર શો નીકળનાર છે? ગમે તે રીતે એવી વાતો પેદા થાય છે, ને તમારા જેવા તેને ચલવે છે. એકાદ એશી નેવું વરસનો ગત વગરનો ડોસો કહે કે મે એ ગુલાબસિંહને સિત્તેર વર્ષ પર ઉજ્જયિનીમાં જોયો હતો ને ત્યારે પણ આવો ને આવો હતો એટલે થઇ રહ્યું! શું આપણે બધા દેખતા નથી ભાઇ! કે આ ગુલાબસિંહ તો મારા કે તમારા જેવડો જુવાન બાલકજ છે?"

"પણ ભાઈ સાહેબ!" પેલો ગંભીર વૃદ્ધ માણસ બોલ્યો "એજ ખુબી છે તો. ભાઇરામ કાકા કહે છે કે ઉજ્જયિનીમાં દીઠો ત્યારે હતો તે કરતાં એક દિવસનો પણ ફરક આજ જણાતો નથી. ઉજ્જયિનીમાં વળી એ બીજાજ નામથી ઓળખાતો હતો, ને ત્યાં પણ એનો આનો આજ ભભકો, ને એના વિષે આની આજ ગપ ચાલી રહી હતી. વધારે નવાઇની

વાત તો એજ છે કે ત્યાં એક હાજી મુસલમાન ડોસો હતો તે કહે કે મેં એને સાઠ વર્ષ પર તો મક્કે જતાં ઇરાનમાં જોયો હતો."

"થયું, થયું," હમીર બોલ્યો "થયું; એમાં કાંઈ માલ નહિ, મીયાં ભાઇની વાતો! આપણા અશ્વત્થામાનું એ એનું એજ કહે છે તો; પણ કાંઈ નહિ; ગપાટા! જો આ હીરાની વીંટી ઘાસનું તરણું બની જાય તો તો એ બધી વાતો ખરી માનું. બાકી હું આ પ્રસિદ્ધ અમીરને મારો મિત્ર ગણું છું અને એની આબરૂ ઉપર જો કોઇ હાથ નાખશે તો તે મારી આબરૂ ઉપર નાખ્યા બરાબર થશે."

હમીર પટાના દાવ ઘણા સારા જાણતો હતો; કોઇથી પણ હારતો નહિ. પેલા ગંભીર માણસને જો કે હમીરનો આત્મા પાપમાં ન પડે તેની ઘણીએ ચિંતા હતી, તો પણ પોતાના શરીરની ચિંતા આગળ તે વાત ભુલી જઈ ચુપ થઇ જવું પડયું. હમીર તરફ દયાની દૃષ્ટિ કરી, પોતે દરવાજામાં થઇને જુગારખાનામા દાખલ થઈ ગયો?

"જોયું કે ભાઈઓ!" હમીર બોલ્યો "આ કાકાને મારી વીંટીની અદેખાઈ થઈ આવી હો. ચાલો તમે બધા આજ વાળુ મારી સાથે કરવાના છો. હું ખરેખરૂં કહુંછું કે મારા પ્યારા દોસ્ત ગુલાબસિંહ જેવો આનંદી, માયાળુ, અને ઉદાર માણસ તમે કદી પણ જોયો નહિ હોય."

પ્રકરણ ૫ મું.

ગુરુનો આશ્રમ.

આ અજાયબ જેવા ગુલાબસિંહની પાછળ જતાં મારે દીલ્હી શેહેરને જરાવાર સલામ કરી લેવી પડશે. મારી પીઠ ઉપર, અથવા મારી કલ્પનાના ઘોડા ઉપર, પ્રિય વાચનાર! તું બેશી જા; અને નીરાંતે ગોઠવાઇને બેશ; તને હું ચિત્ર વિચિત્ર વિશ્વચમત્કૃતિ જોવા લઈ જનાર છું; મેં આ ગાદી હવણાં નવીજ આણી છે; એક કવિ જે પરિપુર્ણ આરામમાં આનંદ

ભોગવનારો છે તેની પાસેથી આણેલી છે અને તારી અનુકૂલતા માટે ફરીથી ભરી કરીને મઝાની નરમ બનાવી છે. ચાલો ત્યારે આપણે ઉપડીએ. જેમ જેમ ઉંચે ઉડતા જઈએ તેમ તેમ ધ્યાન રાખીને નીચે જોતો જજે અને ડરીશ મા. આ સૃષ્ટિ આપણી નજર આગળથી કેવી દૂર થતી જાય છે! જય જય કુરુક્ષેત્ર! ભીષ્મ અને દ્રોણના શયનસ્થાન! અહો તારા ઉપર મહા પ્રતાપના ઝપાટા પણ થઈ ગયા! એ કુરુપુત્રો અને પાંડુપુત્રો પણ ચાલી ગયા! એમનો સહાય કૃષ્ણ! તેની પણ ઓ ઝળકી રહી મથુરાપુરી! યમુનાના પ્રવાહમાં નિરંતર સ્નાન કર્યાથી કંસાદિક દુષ્ટના સંસર્ગનાં પાપ ધોઈ પ્રવાહને શ્યામ કરતી, રૂપે ધવલતાથી રાજી રહેલી શું મહાત્મા કૃષ્ણનાં ગુણ કીર્તન કરતી શોભી રહી છે! એ તો દૂર થવા લાગ્યાં; પણ ઉત્તર દિશાએ ઓ ઝળકી રહી ગાંડી ઘેલી વેહેતી ગંગાના પિતાની ધવલ શિખા! પુણ્યરાશિજ હોય અથવા સર્વ મહાત્માઓનો તપઃપુંજ હોય એવો ધવલ મહાગિરિ પ્રતાપી સૂર્ય કિરણમાં પણ પુણ્ય પ્રતાપે સાધેલા શાન્ત બ્રહ્મતેજથીજ જાણે દીપી રહ્યો છે! અહો વૃક્ષ લતા કુંજમાં દબાઈ રહેલો બરફમાં શ્વેત થઈ એકાકાર બનેલો, પાપીને પણ પુનિત કરે એવા શાન્ત સ્થલે આવેલો બદરિકાશ્રમ પણ આ રહ્યો! પણ આપણો સાથી ગુલાબ ક્યાં ગયો!

આ મહા અરણ્યમાં એક શાન્ત ગુહા છે, ત્યાં એક ઘણો વિલક્ષણ મહાત્મા નિવાસ કરી રહે છે. જે વખતે બરફ પડવા માંડે છે અથવા ઓગળીને પ્રવાહ રૂપે વેહેતાં હજારોનું નુકસાન કરે છે તે વખતે પણ એ પુરુષજ ત્યાંજ પડયો રહે છે. એને કોઈ મિત્ર નથી, કોઇ સહાય નથી, કેવલ થોડાં પુસ્તક અને જુદાં જુદાં ઔષધાદિકના પ્રયોગની સામગ્રી લેઇને બેઠો છે. એ ઘણીવાર બરફથી ઢંકાયલી ટેકરીઓ ઉપર ફરતો કે પાસેનાં કોઈ શેહેરમાં ફરતો માલુમ પડે છે; અને તેવે વખતે પણ કોઈ સાધારણ અભ્યાસી જેમ વિચારમાંજ ગરક થઇ જઇને બેદરકારીથી ચાલ્યો જાય તેમ નહિ પણ સર્વ વાત બારીક નજરે ધ્યાનમાં રાખી પાસે થઇ જનારનાં પણ અંતઃકરણનું મર્મ લેઈ લેતો હોય એવો જણાય છે. તે વૃદ્ધ છે ખરો, પણ વર્ષના ભારથી તે નમી ગયો નથી. પચીશ વર્ષનો જુવાન હોય તેવો ટટાર અને ભવ્ય દેખાય છે. એની સ્થિતિ વિષે કોઇને ખબર પડતી નથી કે એ ગરીબ છે કે પૈસાદાર છે. એ કોઈની પાસેથી દાન લેતો નથી, તેમ કોઇને દાન દેતો પણ નથી. પોતે કાંઈ પાપ કરતો નથી, તેમ પુણ્યનો કાંઈ માર્ગ

સામતો નથી, પોતાના આત્માથી વ્યતિરિક્ત બીજું કાંઈ એને જણાતું હોય એમ લાગતું નથી; પણ બહારથી જે જણાય તે બધું તો માયારૂપ છે, અને જ્ઞાન તથા પુણ્યનો પ્રવાહ જગત્‌માં ચાલુ છે એતો સિદ્ધ વાતજ છે. આવા આ વિલક્ષણ માણસની ગુફામાં, એ તેમાં વસ્યો હશે ત્યાર પછી પહેલીજ વાર કોઈ માણસ દાખલ થયો. એજ આપણો ગુલાબસિંહ.

જો, એ બન્ને એકએકની પાસે બેઠા છે અને વાતચીતના રસમાં એકતાન થઇ ગયા છે. એ લોકોને મળ્યાને, એકેકના શરીરે શરીરથી મળ્યાને, આજ ઘણાં વર્ષ વીતી ગયાં છે. પણ જો એ સિદ્ધ હોય તો એમનાં મનોમન વચ્ચે મ્હોટા પહાડ પર્વત ને સમુદ્ર આવી જાય તો પણ મળી શકે; અને એમનો આત્મા આત્માનું અંતર્ જાણી શકે, મોતથી પણ આવા સિદ્ધને જુદા કરી શકાતા નથી.

એમની વચ્ચે વાતચીત ચાલી રહી છે. એ એક બીજાને પોતાનો વૃત્તાંત કહી બતાવે છે અને ભૂતકાલની વાતનું સ્મરણ કરી કરીને તેને સજીવ કરી બતાવતા જાય છે; પણ એ જોવા જેવું છે કે આવી વાતચીતની અસર પ્રત્યેકના ઉપર જુદી જુદીજ થાય છે. ગુલાબસિંહનું નિરંતર શાન્ત અને ગંભીર જણાતું વદન આ વખતે જુદા જુદા મનોભાવને આધીન થઇ વિકૃતિ પામતું માલુમ પડે છે. એની સામે બેઠેલા સિધ્ધે પણ ગતકાલમાં કામકાજ તો ઘણાં કર્યાં છે, પરંતુ તેના શાન્ત વદન ઉપર માણસને જે સ્વાભાવિક હર્ષ વિષાદ થઇ આવે છે તેમાંનું કાંઇ જણાતું નથી. એને મન તો જેમ વર્તમાન છે તેમ ભૂત પણ કોઈ સિદ્ધ બ્રહ્મનિષ્ઠની નજરે માયાના પ્રપંચ જેવું, મુમુક્ષુને અધ્યાત્મજ્ઞાનના સાધન જેવું, કેવલ વિચાર કરી વિવેક ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અને જ્ઞાન પામવાનું સ્થાન છે.

ભૂતકાલની વાત કરતાં તે ભવિષ્યની વાતનો વિચાર કરવા લાગ્યા. છેલ્લાં સો વર્ષ ઉપર જે ભવિષ્ય તેમણે જોયું હતું તે તે વખતે પ્રત્યક્ષ રૂપ દીઠું હતું અને વર્તમાન કાલનાં માણસનાં ભય અને આશામાંજ તે બંધાઇ રહેલું હતું. એ સો વર્ષની આખરે મનુપુત્રો પ્રાચીન જગત્‌ની મોતની પથારી આગળ ઉભેલા, રોતી આંખે ને ચીરાયલે હૃદયે જગત્‌ની રુધિરરક્ત આકૃતિ નિહાળી રહેલા માલુમ પડયા. પેલા વૃદ્ધ માણસની દૃષ્ટિમાં શો તિરસ્કાર અને અનાદર ભરાઇ આવ્યો છે ! ગુલાબસિંહના કાન્તિમાન્ મુખારવિંદ ઉપર શો

દયા ઉપજાવે એવો શોક પ્રતીત થઇ આવે છે! એમ તો નહિ હોય કે એક જણને આવતી મહાપીડા અને તેના પરિણામની કાંઈ દરકારજ નથી, બીજાને તે ઉપર દયા આવે છે ને તેથી ભય લાગે છે! વિવેક બુદ્ધિથી જગત્ ઉપર દૃષ્ટિ કરતાં બેમાંથી એકજ પરિણામ આવે–નિર્વેદ કે પ્રેમ. જે આથી બાજી સૃષ્ટિ છે એમ અંગીકાર કરવાવાળા છે તે તો આ સૃષ્ટિને એક અણુમાત્ર માને છે ને તે વિષે તેટલીજ દરકાર કરે છે. જેને નિઃસીમ પરમ જ્ઞાનની પ્રતીતિ છે તેના આગળ પૃથ્વીનો ગોળો શી ચીજ છે! જે ત્રિકાલસિદ્ધ છે તેના આગળ એ માટીના લોચાની સ્થિતિનો પણ શો હીસાબ છે.! એકજ માણસનો આત્મા આખા જગત્ કરતાં પણ કેવડો મોહોટો છે! **ब्रह्मांडमंडलीमात्रं किं भोगाय मनस्विनः शफरीस्फुरितेनाब्धेः क्षुब्धता जातु जायते** ચૌદ બ્રહ્માંડનું નાનું સરખું કુંડાળું તે માહાત્મા જ્ઞાનીને કેવલ નિર્જીવ જેવોજ આનંદ પેદા કરી શકે તેમ છે; કેમકે એ મહાત્માના મહા સમુદ્રતુલ્ય આત્મામાં બ્રહ્માંડ જેવી એક માછલીના ફડફડાટથી શો ક્ષોભ થઇ શકનાર છે? માણસ! માણસ! તુંજ ઇશ્વર છે! તુંજ સર્વ છે; તુંજ અમર છે. અહો! હવે પછી તું કોઈ એક ભિન્ન સૃષ્ટિમાંથી આ ગોળા ઉપરના થવાના અને થઇ ગયેલા તરફડાટ શા આનંદથી જોશે! રામથી તે મ્લેચ્છ-કુલ ચંદ્રવંશનો ઉચ્છેદ કરશે ત્યાં સુધીના! વૈવસ્વત મનુથી તે મહા પ્રલય પર્યંતના! જે આત્મા કેવલ સ્વધ્યાનમાંજ રહે છે, ને સદસદ્વિચારમાંજ વખત કાઢે છે તે આ સંસારમાં છતાં પણ પોતાના પુણ્યથી પ્રાપ્ત કરેલા સ્વર્ગમાં વસે છે, અને શરીરના બંધનમાં છતાં પણ મુક્તજ છે.

પણ ગુલાબસિંહ! તારાથી કેવલ ધ્યાનપર રહી શકાયું નહિ! તારાથી વિષયવાંછનાથી કષાયિત હૃદયની આસક્તિ ધોવાઈ શકી નહિ; રજોગુણમય ઇચ્છાઓથી તારૂં મન હજી ખેંચાય છે, તું તારી જાતિનાં માણસને કેવલ આત્મરૂપ કરતાં કાંઇક જુદાં માને છે, આ થનાર તોફાન જોવાની તને મરજી છે, તારે જગતમાં જે થનાર છે તેનાથી સાક્ષી થવાની ઇચ્છા છે.

ઠીક છે, જા.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

અંબર.

ચોહાણોના સમયમાં આર્યાવર્તમાં ધર્મની શ્રદ્ધા અને વિદ્યાની ચર્ચા તથા વિદ્વત્તાનું માન સારી રીતે ઠામે ઠામ દીઠામાં આવતું હતું. રાસ, કાવ્ય, વાદવિવાદ, ઇત્યાદિ ચર્ચાઓ પ્રસંગે પ્રસંગે થતી, અને નાના કે મ્હોટા દરેક રજવાડામાં કવિ, પંડિત, આદિની ઉચ્ચ પંક્તિ ગણવામાં આવતી. પરંતુ જે શાન્તિના સમયમાં વિદ્યા કલા ઉત્તેજિત થાય છે તેજ શાન્તિ ઘણીવાર મોજશોખ, એશઆરામ, આલસ્ય અને નિરુત્સાહને પણ પોષણ કરનારી નીવડે છે. શાસ્ત્ર ધારણ કરવાના ભવ્ય અને ઉદાર વ્યાપારમાંથી પરવારેલા રજપૂતો પરસ્પરના વૈભવોની તુલના કરી એક એકનો દ્વેષ કરતા થયા હતા અને દીલ્હીની ગાદી પૃથુરાયને મળવાથી કનોજના જયચંદ પ્રભૃતિ તેની ઇર્ષ્યા કરવા લાગ્યા હતા. અંતઃકલહનાં ચિન્હો અને એશઆરામનો વધારો એથી આર્યાવર્ત બહુ સબલ હોવાને સ્થાને નિર્બલ થવા લાગ્યો હતો.

ગયા પ્રકરણમાં જે વર્ણન કર્યું તે પછી ઘણે દિવસે અંબર નગરમાં કોઇ એક ઘણા કુલીન અને શોખીન ગૃહસ્થને ઘેર ગામના મુખ્ય વિદ્વાનો અને ચતુર લોકો ભેગા મળ્યા હતા. એ સમયે પશ્ચિમ દિશામાંથી મુસલમાનોનાં ટોળે ટોળાં વારંવાર આર્યાવર્ત ઉપર વરુની માફક તૂટી પડતાં, અને પાયમાલ થતા ભારતવાસીઓ વારંવાર માર ખાઇ બેશી રહેતા. અંબરના રજપૂત રાજાઓ ખરા વીર્યવાન્ ને ટેક વાળા હતા; તેમનામાં કાલે કરી કેટલાએક એવા નિપુણ નર પણ થયા હતા કે જે કેવલ રાજનીતિ ઉપરજ લક્ષ રાખી જાત જાતના રાજકીય તર્ક વિતર્કમાં મશગુલ રહેતા. અંબરની રાજગાદી ઉપરથી પૃથુરાજ દિલ્હી જવાથી અમીરોને આવા વિચારો માટે અવકાશ મળતો. આજ એમ વિચાર કરે કે રાજાને બદલે પંચાયતથી કામ કરીએ તો રાજ્ય ઠીક ચાલે; તો વળી કાલ એવા તર્ક કરે કે લોક સ્વચ્છંદે ચાલે તો વધારે સુખી થાય. આ તર્ક વિતર્ક જેમ **ફ્રાન્સ** દેશમાં આખરે રાજા એ નામનો પણ નાશ કરવા વાળા થઈ પડયા તેમ અંબરમાં થયું નહિ; કારણકે પંડિતોની મંડલીમાં વાક્ચર્ચા કરવા કરતાં તે વિચારો વધારે

આગળ જઈ શકતા નહિ. રજપૂત લોકની એકનિષ્ઠા અને રાજભક્તિ એવી દૃઢ હતી કે આવા વિતર્કથી તેમના વિચાર આડે માર્ગે વળી શકતા નહિ. કદાપિ વળ્યા હોત, પણ જેમ એક તરફથી તેમની શ્રદ્ધા તેમને હદમાં રાખતી હતી તેમ બીજી તરફથી મુસલમાનોના ત્રાસને લીધે સર્વે પોતાના દેશ માટે જીવ વેગળા મૂકી બેઠેલા હતા. બીજું સુજતુંજ નહિ.

એક તરફથી પોતાના રાજ્યમાં સુધારો કરવાના અને બીજી તરફથી મુસલમાન લોકોનો ત્રાસ નિવારણ કરવાના વિચાર ચાલી રહ્યા છે, મંડલીમાં અફીણ, મદિરા, આદિનો દોર જામી રહ્યો છે, સર્વે પોતપોતાની જે કાંઈ ધૂન હોય–રાજ્ય, કાવ્ય, ધર્મ, નીતિ–તેને તાને ઝુકી રહ્યા છે, તેવામાં કોઇએ કહ્યું કે આ કલિકાલનો મહાવિકટ વખત આવતો ચાલે છે, તેમાં આપણા શિષ્ટ આર્ય લોકનો આચાર તો ધીમે ધીમે મલિન થઇ જતો જાય છે ને તેથીજ આપણી પડતીનો વખત પાસે આવતો માલુમ પડે છે. એવામાં માનસિંહ નામે શૂરવીર મદિરાનો પ્યાલો પોતાના મોં આગળ લઇ જતાં બોલી ઉઠયો કે "એ તો બધું ખરૂં પણ હાલનો કાલ શો માઠો થઈ ગયો છે, કે તમે બધા પુરાતનની વાતોને જ વખાણો છો? લોકને એવી પ્રકૃતિ પડેલી હોય છે કે જે ન સમજાય તે બધું ઘણું પવિત્ર અને માન આપવા લાયક ગણી લેવું! પણ એમાં શું? એ તો વગર અક્કલનું કામ કહેવાય. શું દિવસે દિવસે માણસો બેવકૂફ થતા જાય છે? ઉલટું હું તો એમ ધારૂં છું કે બુદ્ધિનો દિનપ્રતિદિન વધારો થતો ચાલે છે, ને સર્વ વાતનો ધીમે ધીમે ખુલાસો થતો જાય છે. અરે મારો હજામ પણ આજ સવારે કહેતો હતો કે હું તો તપાસ કર્યા વગર કાંઇ પણ વાત એકદમ માનું નહિ."

કોઇ બોલી ઉઠયું કે "બધા જ્યારે એમ અક્કલમંદ થવા મંડયા છે ત્યારે તો નક્કી હવે જે સત્યયુગ કલિ પછી આવનાર છે તેને ઝાઝી વાર સમજવી નહિ!"

આ સાંભળતાંજ રાજલોભને મદે ચઢેલા અને તેમાં વધારે સુખ માનવામાં મસ્ત થઇ રહેલા ઝનુની અમીરો એકદમ ભેગા થઈ ગયા અને આનંદમાં આવી તરહ તરહવાર વાતો કરવા લાગ્યા. એ બધામાંથી રણમલસિંહ નામનો મહા વક્તા અને પંડિતાઇનો ડોળ ધારનાર યોદ્ધો બોલી ઉઠયો કે "વાહ! ત્યારે તો સર્વ રીતે સત્યનોજ પ્રકાશ થઈ રહે. ધન

ધાન્ય વગેરે સર્વને સમાન થઈ રહે. એક તરફથી દુઃખનો નાશ થઇ જાય અને બીજી તરફથી જ્ઞાનનો વધારો થતે થતે વનૌષધિના ગુપ્ત ગુણ એવી રીતે જણાઈ આવે કે પછી વ્યાધિ કે મરણ માણસમાં દાખલ થઈ શકે નહિ. આ કરતાં તે બીજું સુખ કેવું હોય! આવો મુસલમાનો! પછી જુઓ તમારા હાલ થાય તે! ધન્ય છે આર્યભૂમિ! તારા પ્રતાપની સીમા નથી! તારા ઉપર કોણ હાથ ધરનાર છે!"

આ બધી વાત ચાલતી હતી તે વખતે બે નવા માણસો જે પણ આ મિજલસમાં આવ્યા હતા તે એક ખુણામાં બેશી રહ્યા હતા અને આ તકરારો ઉપર કંઇ પણ લક્ષ આપતા ન હતા. કેફના જોશથી અને રાજ્યના લોભથી ઉકાળે ચઢેલા મગજના આ તરંગોમાં કાંઇ સાર નથી એમ તે સમજતા હતા. એમાંનો એક તો થોડા વખતથીજ અંબરમાં આવ્યો હતો, પણ પોતાનાં સમૃદ્ધિ તથા વૈભવથી સર્વ લોકમાં પરિપૂર્ણ પ્રસિદ્ધ થઇ ગયો હતો. બીજો જે એની સાથે વાત કરતો હતો તે આશરે સિત્તેર વર્ષની ઉંમરનો વૃદ્ધ રાજ-કવિ ચંદ હતો. બન્ને જણ ધીમેથી વાતો કરતા હતા.

પરદેશીએ કહ્યું "હા ખરી વાત છે આપણે આગળ મળ્યા છીએ."

"મને તમારૂં વદન કોઈ વાર જોયું હોય તેવું પરિચિત લાગે છે ખરૂં, પણ હાલ તે વિષે કાંઈ વિશેષ સ્મરણ થઈ આવતું નથી."

"જ્યારે તમે ફક્ત જાણવાની ખાતરજ કે પછી વિશેષ જ્ઞાન મેળવવાની મરજીથી હિમાલયના ગહન પ્રદેશમાં આવેલા **માનસરોવર** ઉપરના સિદ્ધા-શ્રમમાં દાખલ થવા આવ્યા હતા તે વખત યાદ છે?"

"હાં હાં હાં! તમે તે સિદ્ધ મંડલમાંનાજ છો કે?"

"હા, હું તે લોક શું કરે છે તે જોવા માટે ગયો હતો, અને તેમની ક્રિયા ખરા જ્ઞાન માર્ગથી કેટલી અદૂર છે તે જોઇને આશ્ચર્ય પામ્યો હતો."

"તમને હજુ એવી બાબતનો શોખ રહ્યો જણાય છે! મેં તો એ બધા વ્યર્થ વિચાર મૂકી દીધા."

"તમને એમ લાગે" પેલે પરદેશીએ જવાબ દીધો "પણ એ વિચાર હજુ તમારા અંતરૂમાંથી ખસ્યા નથી, તમારા અંગથી જુદા થયા નથી. તે એટલે સુધી કે તમે હવણાં ધારો તો તમારી જીભેજ એવા સિદ્ધની પેઠેજ અનેક ભવિષ્ય ભાખી શકો."

આ પ્રમાણે વાત કરતાં તે પરદેશી જ્ઞાનમાર્ગ તથા યોગનાં જુદાં જુદાં અંગ વૃદ્ધ કવિરાજને સમજાવતો જતો હતો અને જુદા જુદા સિદ્ધાંત એમના મનમાં ઉતારતો હતો; છેક પાસ પાસે બેશી વાતો કરતાં પરદેશીની દૃષ્ટિ વરદાયીની દૃષ્ટિ ઉપર દૃઢ રીતે પ્રકાશી રહી હતી, અને વચમાં વચમાં ચંદના વરદાયી એ બિરુદનાં પણ પેલો નિપુણ પુરુષ વખાણ કર્યા જતો હતો. તેવામાં ચંદનો ચહેરો બદલાઈ ગયો અને તે પોતાના સોબતી તરફ જોવા લાગ્યો કે આ શું થાય છે!

આ જોતાં રણમલસિંહ બોલી ઉઠયો "કેમ કવિરાજ! તમે આ મુસલમાનો વિષે અને સત્યયુગના ઉદય વિષે શું ધારો છો? આપણું એમાં શું થશે?"

આ પ્રશ્ન સાંભળતાંજ કવિ ચમકી ઉઠયો, એનું વદન ફીકું પડી ગયું, અને કપાળે પરશેવાનાં બિંદુ થઇ આવ્યાં, હોઠ ફફડવા લાગ્યા. આ જોઇને સર્વેને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું!

એ ડોસાના હાથ ઉપર પોતાનો હાથ મૂકીને પેલો પરદેશી ધીમેથી બોલ્યો: "કહો, એમાં શું છે"?

"રણમલ! તુંજ એ વાત પૂછેછે તો લે સાંભળ. તને મ્લેચ્છ લોક પકડીને લેઇ જશે પણ તું તેમની તરવારથી નહિ પણ તારી પોતાની તરવારથી બંદીખાનામાં આપઘાત કરશે."

રણમલે જવાબ દીધો "અરેરે! કવિ ઘરડા થયા એટલે ગત ગઇ, બાકી સત્યયુગ આવવાનો થયો ત્યાં મ્લેચ્છ કેવા ને બંધીખાનાં કેવાં?"

એક બીજાએ પૂછ્યું. "અને મારું શું ધારો છો?"

"તું પણ તારે હાથેજ તારું ગળું કાપનારો છે. અને તમે ભીમદેવ! ને તમે રામસિંહ! તમે બન્ને ઘણે ખરાબ કમોતે મરવાના છો. વ્યર્થવાદ મૂકીને તમારી સ્વભૂમિનું રક્ષણ કરો."

આવી વાતો સાંભળતાંજ બધા ચૂપ થઈ રહ્યા. પણ ભીમદેવે હિંમત ધરી પૂછ્યું કે "કવિરાજ! ત્યારે તો માંહેથી માંહે આ રાજ્યનું શું થશે તે જોઇ કાઢો."

" પશ્ચિમથી જે બલ આવશે તે અંબર અને દીલ્હીની ગાદીનો પાયો ઉખેડી નાખશે એમાં સંશય ન સમજવો. આર્ય ભૂમિ ઉપર તેનાં પરાક્રમી બાલકોની જે અનાસ્તા થઈ છે તેથી આ અંબિકા કોપે ભરાઇ છે, અને તેણે પોતાનું ખપ્પર ભરવાને આ ભૂમિ ઉપર ક્યારનોએ અવતાર લીધો છે. સંભાળજો, તમારા પોતાના ઘરમાં પેશીને, તમારી થઇને, એ તમારો ભોગ લેશે. શિવ ! શિવ ! શિવ ! મુસલમાનોને તમેના તમેજ તમારા ઘરમાં બોલાવી લાવશો; પૃથુરાય, જયચંદ, હાહુલીરાય, સમરસિંહ, એવા રણધીર સ્તંભો ભાંગી પડશે; મ્લેચ્છ લોકો બધાનો પરાજય કરી ચક્રવર્તી રાજા થશે. અરે ! આગળ જતાં ક્ષત્રિયનું નામ પણ આ ભૂમિમાં નહિ રહે, મ્લેચ્છ લોકો તમારી કન્યાઓને પરણી તમને ભ્રષ્ટ અને પતિત કરશે. હજી પણ આ ભૂમિના ભાવિમાં જે છે તે સાંભળવું હોય તો આજથી ત્રણ વર્ષ અને છતરીશ દિવસે દીલ્હી આવજો ત્યાં વીરભદ્ર પ્રકટ થઇને કહી બતાવશે. "

કોઈ બોલી ઉઠ્યો કે " કવિરાજ ! ત્યારે તો તમારૂં શું થવાનું છે તે પણ કહો તો ઠીક. "

કવિનું શરીર કંપવા લાગ્યું પણ ધીરજ અને શાંતિથી જવાબ દીધો કે " મહા યુદ્ધ પછી સાતમે દિવસે મ્લેચ્છ લોકને હાથે જે થનાર તે થશે. "

એટલું કહીને ચંદ જાગ્રત્ થઈ ગયો. પોતપોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર સર્વ મહેમાનો આ બધા બનાવ ઉપર ચર્ચા કરતા કરતા, અને મનમાં કાંઇક ડરતા ડરતા, પોતપોતાને ઘેર ચાલી ગયા.

પ્રકરણ ૭ મું.

ભાડાની કોટડી.

આપણો પરદેશી મધ્યરાત્રિ વીત્યા પછી ઘણે વખતે મુકામ પર પહોચ્યો, આખા અંબર શેહેરની નાના પ્રકારની ખુબીઓનું સંગ્રહસ્થાન હોય તેવા એક ભાડુતી મકાનમાં ગુલાબે મુકામ રાખ્યો હતો. એ મકાનના ઉચા ઓટલા પોલા કરી નીચે ભોંયરાં જેવી નાની કોટડીઓ બનાવેલી હતી

તેમાં સુતાર લુહાર જેવા ભાત ભાતના ગરીબ કારીગર ધંધાથી ભાગી જઈ લેણદારોના કબજામાંથી છૂટા થવા માટે ભાડે ભરાઈ રહેતા. અથવા કોઈ પંડિતાઇનું ડોળ કરનાર વિદ્વાન્ કહેવાતા ઢોંગીઓ લોકોને ધર્મ વિરુદ્ધ, રાજ્ય વિરુદ્ધ, કે નીતિ વિરુદ્ધ ઉપદેશ બતાવ્યા પછી લોકના તિરસ્કારથી છૂટા થવા માટે સંતાઇ પેસતા. ભોંયતળીએ તરહ તરહના સામાન ને કારીગરીના નમુના વેચનારની દુકાનો આવી રહી હતી. ઉપરના તથા વચલા માળામાં મધ્યમ સ્થિતિના અમીર ઉમરાવો વસતા હતા અને તે ઉપરનાં છાપરા સરસાં માળીયાંમાં ફેરીયા વગેરે વેપારી પડી રહેતા. આવા મકાનમાં ભાડાની જગો જ્યારે જ્યારે જોઈએ ત્યારે મળી શકતી; ગુલાબસિંહે પણ થોડા દિવસ ત્યાંજ એક કોટડીમાં બીજે માળ મુકામ રાખ્યો હતો.

આ પરદેશી જેવો દાદર ઉપરથી ચાલ્યો જતો હતો તેવોજ તેની પાસેના ઓરડામાંથી, જોતાં કંટાળો આવે એવી આકૃતિનો એક જવાન માણસ નીકળ્યો અને પાસે ઘસાઈને ચાલી ગયો. એની આંખ ચોરના જેવી અને છુપાતી તથા ક્રુર છતાં પણ સહજ ભયભીત હોય તેવી જણાતી હતી. એનું મોં ફીકું પડી ગયું હતું. અને એની આકૃતિ મનોવ્યથાથી પીડાતી હોય તેવી વ્યાકુલ હતી. પેલો જવાન જેવો દાદર ઉતરતો હતો તેવોજ આ પરદેશીની નજરે પડયો, અને તેનો બધો ભાવ એના મનમાં ઉતરી ગયો. વિચારમાં પડીને આપણો પરદેશી જોતો હતો તેવામાં જે ઓરડામાંથી એ નીકળી આવ્યો તેમાંથી કોઇને ડુસકાં ખાતું એણે સાંભળ્યું. પેલા છોકરાએ બારણું બીલકુલ બંધ કરવાની તજવીજ તો કરી હતી પણ ઉતાવળમાં પોતાની પાછળ કમાડ ખેંચતાં વચ્ચે કાંઈ આવ્યાથી તે જરા ઉઘાડું રહી ગયું હતું. પેલા પરદેશીએ કમાડ ખુલ્લાં કરી અંદર જઈ જોયું તો ઘણી કંગાલ હાલતમાં પડેલા સામાનથી શણગારેલો એક ઓરડો જોયો. એ ઓરડાને સામે છેડે એક ડોસો ખાટલામાં પડયો હતો. કાંઈ દરદથી અમળાયાં કરતો હતો. એક ઝાંખો સરખો દીવો ગોખલામાં બળ્યાં કરતો હતો, પણ કોઈ નોકર ચાકર જણાતું ન હતું. પેલા ડોસાએ છેક મરતે મરતે કહ્યું “ પાણી–પાણી! મારૂં ગળું સૂકાઈ જાય છે, હું બળી જાઉં છું! ” આ સાંભળી પેલો પરદેશી એના બીછાનાની પાસે ગયો અને તેનો હાથ ઝાલી કાંઈ કહેવા જતો હતો એટલામાં ડોસો બોલ્યો કે “ તારૂં કલ્યાણ થાઓ બાળા! તું વૈદ્યરાજને પાછા બોલાવી લાવ્યો તે ઠીક થયું. વૈદ્યરાજ! હું તો

ગરીબ છું, પણ આપને રાજી કરીશ. આ છોકરો જરા મોહોટો થાય ત્યાં સુધી જીવાય તો સારું" આટલું બોલતાંજ ડોસો બેહો થયો અને પેલા નવા આવનાર માણસ તરફ આતુરતાથી જોઇ રહ્યો.

"તમને શું થાય છે? શો રોગ થયો લાગે છે?"

"આગ! આગ! મારા કાળજામાં જાણે આગ મૂકી છે. પેટમાં પણ તેમજ—અરે! બળી મુઓરે!"

"તમને જમ્યાને કેટલી વાર થઈ?"

"જમવાની શી વાત! ફક્ત આ કાંજી જરા લીધી તેજ. આજ સવારથી આખા દિવસમાં બીજું કાંઈ નહિ. આ પડી વાડકી. એ પીધી કે તુરતજ આ દરદ ચાલું થયું."

પેલા પરદેશીએ વાડકીમાં રહેલી થોડી કાંજી હતી તે જરા ધ્યાન રાખીને જોઇ લીધી, ને પૂછ્યું "તમને આ કાંજી કોણે પાઇ?"

"બીજા કોણે? મારા કાળાએ! બીજું તે કોણ હોય? મારે નથી ચાકર કે નફર, હું તો ઘણો ગરીબ. મુફલીસ હાલે છું. પણ તમે વૈદ્ય લોક તો ગરીબ દીઠા કે તેને ગણવાનાજ નહિ, તેથી લો હું ઘણો પૈસાવાળો છું એમ ધારો, પણ મને મટાડી શકશો?"

"જેવી પ્રભુની મરજી; જરા રહો."

ડોસને કોઇએ ઝેર આપેલું હતું ને તેની અસરથી તેના ઉપર મોતનો પંઝો સખ્ત સપડાઈ ગયો હતો. પેલો પરદેશી પોતાની કોટડીમાં ગયો અને તુરતજ કોઈ એવી દવા લેઈ આવ્યો કે જે લેતાની સાથે ઝેર ઉતરી જવા લાગ્યું. દરદ બંધ થઇ ગયું. હોઠ ઉપરથી ભૂરો રંગ ખશી જવા લાગ્યો, અને ડોસો ગાઢ નિદ્રામાં જંપી ગયો. પેલા પરદેશીએ એની ઉપર ચાદર ઓરાઢી દીધી, અને હાથમાં દીવો લઈ ચારે તરફ જોવા માંડયું. આખા ઓરડાની ભીંતે એણે ઘણાં સરસ કારીગરીનાં ચિત્ર જોયાં; એક ગાંસડી-માંથી પણ તેવાંજ બીજાં મળી આવ્યાં. પણ ગાંસડીમાંનાં ચિત્રો ઘણાં ભયં-કર તથા ભાત ભાતનાં દુઃખ વેહતાં માણસની આકૃતિનાં હતાં તેથી કંટાળો પેદા કરતાં હતાં. આ છબીઓનાં વદન પણ એવા આકારનાં બનાવ્યાં હતાં કે તે જોતાંજ મનમાં કમકમાટ છૂટે, કેમકે ક્રૂરતાથી કરીને મોતના જેટલા આકાર કરી શકાય તે બતાવવાનો આ આકૃતિઓમાં પ્રયત્ન કરેલો હતો

અને નીચે વળી લખેલું હતું કે "બડે સાહેબોનું સ્વરૂપ." પુસ્તકો પણ જથા બંધ ગોઠવી રાખેલાં હતાં; નાસ્તિક અને ચાર્વાક તથા બૌદ્ધ લોકના ગ્રંથો તેમાં ઘણા જોવામાં આવતા હતા. એક ગ્રંથ તો વચ્ચે મેજ ઉપ-રજ ખુલ્લો પડેલો હતો; તેના પાના ઉપરથી જણાતું હતું કે તે ચાર્વાક મતનો ગ્રંથ છે; કેમકે તે જે ઠેકાણે એ લોક ઇશ્વર નથી એમ સિદ્ધ કરે છે તે સ્થલે ખુલ્લો હતો.

મધ્ય રાત્રીનો વખત વીતીને પ્રભાત થવાની તૈયારી હતી તેવામાં કોઇ આવતું હોય તેમ પગલાં વાગવા લાગ્યાં. પેલો પરદેશી બીછાનાની બાજુ પરના એક ખુણામાં ભરાઇ ગયો, અને અંદર આવનારની નજરે પડે તેમ રહ્યો નહિ. જે માણસ હાલ ઉંચે પગે ધીમો ધીમો અંદર દાખલ થયો તે પોતાને ઘસાઇને ગયો હતો તેનો તેજ હતો. તે હાથમાં દીવો લઇ બીછાના તરફ ગયો. ડોસાનું મોં, અવળું પાસું બદલીને સુતો હતો તેથી ફરી ગયેલું હતું. પણ તે એવી શાન્તિથી સુતો હતો તથા તેના શ્વાસોચ્છ્વાસ એટલા ધીમા હતા કે પેલા માણસની ઉતાવળી તથા સાશંક અને ભય ભરેલી દૃષ્ટિએ તો આની નિદ્રા મરણવત્ જણાયા વિના રહી નહિ. આ જોઇને પેલો પાછો વળ્યો, અને મંદ મંદ હાસ્યથી તેના અંતર્‌ની ખુશી બહાર ઉભરાઈ જવા લાગી. તેણે ઝડપથી દીવો ગોખલામાં મૂકીને ખીસામાંથી એક કુંચી ખેંચી કાઢી તુરતજ એક પેટી ઉઘાડીને તેમાંથી સોનાની લગડીઓ ઉપાડવા માંડી. આ વખતે પેલો ડોસો જાગ્રત્ થવા લાગ્યો ને આળસ મરડી આમ તેમ જોવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે ક્ષીણ થતા પેલા દીવા ભણી તેની નજર ગઈ. એવામાંજ એણે પેલા ચોરને જોયો કે તુરત બેઠો થયો અને ભય કરતાં પણ આશ્ચર્ય પામી બે ચાર ક્ષણ સુધી સ્તબ્ધ થઇ રહ્યો. ખાટલા પરથી નીચે કૂદી પડી આખરે તે બોલ્યો "ભલા ભગવાન્! આતે સ્વપ્નું કે ખરી વાત! તું! અરે તુંજ જેને માટે મેં આજ સુધી પેટ બાળીને મેહેનત કરી તેજ—તું!"

પેલો ચોર આ સાંભળીને ચમક્યો તેવું તેના હાથમાંથી સોનું જમીન ઉપર પડી ગયું. "વાહ! હજુ પણ તું નથી મુઓ કે! શું ઝેરથી પણ કાંઇ ન થયું!"

"ઝેર! અરે છોકરા!" એમ બોલતાંજ ડોસાએ પોતાનું માથું કૂટવા માંડયું, અને એકદમ જોસમાં આવી કહેવા લાગ્યો "કાળીયા! મારા કાળા!

તું ઝેર એ બોલ નથી બોલ્યો એમ કહે. તારી નજરમાં આવે તો મારૂં સર્વસ્વ લઇ જા અને સાફ કરી નાખ, પણ જે ફક્ત તારે માટેજ આજ સુધી જીવ ધારણ કરી રહ્યો છે તેને તું આમ મારવાની યુક્તિ કરે છે એવું ના બોલ. લે લે આ રહ્યું મારૂં બધુ દ્રવ્ય અને સોનું. મેં તારા સિવાય બીજા કોઈ માટે એ ભેગું કરેલુંજ નથી. જા જા તારૂં કાળું કર." આટલું બોલીને ડોસો જમીન પર ઢળી પડયો અને જે ખુની થોડી પળ આગળ એનાથી દબાઈ ગયો હતો તેના પગ આગળ દુઃસહ મનોવ્યથાને લીધે લોટવા લાગ્યો. પેલો ચોર એના તરફ ઘણી તિરસ્કાર ભરી નજરે કરડે હૈયે જોઈ રહ્યો હતો.

"અરે દુષ્ટ! મેં તારૂં શું બગાડયું? નિરંતર તારા ઉપર પ્રેમ રાખીને તને ઉછેર્યો તેજ કે બીજું! તારે માબાપ હતાં નહિ. તારે કોઇ સગું વહાલું પણ ન હતુ. મેં તને સાચવ્યો, તને પાળ્યો અને મારો પુત્ર કરી લીધો. મને લોક કૃપણ કહેતા હશે, પણ તુ મારો વારસ મારા મુવા પછી ભુખે ન મરે તેથીજ. મારા મુવા પછી તને મારૂં સર્વસ્વ મળ્યું હોત પણ તારાથી રહેવાયું નહિ. હુ થોડા માસ કે દિવસ જીવ્યો હોત તો તારા જેવા જવાનને શી હરકત હતી. આટલું આટલું કરતાં મેં તારૂં શું બગાડયું હતું!"

"તું હજુ પણ મરતો નથી, તેમ તે દ્રવ્ય મને આપવાનું પણ કરતો નથી તે."

"અરે પ્રભુ! રે ભગવાન્!"

"મેલ પૂળો તારા પ્રભુ ને ભગવાન્ ઉપર! બેવકૂફ! તેં મને મારા બાલપણથીજ ઇશ્વર નથી એમ નથી કહ્યું! તે મારા મગજમાં ફક્ત બુદ્ધિ અને દલીલને પૂજવાની વાત નથી ભરી રાખી! જે વિશ્વાસ અને ભક્તિ તે મને શીખવ્યાંજ નથી તે તારા પ્રતિ હું ક્યાંથી લાવીને બતાવી શકું? તે શુ એમ પણ નથી સમજાવ્યું કે સદાચાર, ભલાઇ, ન્યાય એ સર્વ માણસના ભલા માટેજ પાળવાનાં છે. બાકી મુવા પછી તો કાંઈ નથી. માણસને સારું! મારે માણસ જાતિ ઉપર પ્રીતિ રાખવાનુ શુ પ્રયોજન છે? ભયકર અને વિલક્ષણ આકૃતિની મનુષ્ય જાતિ તો રસ્તે જતાં મારો ઉપહાસ કરે છે; તું પૂછેછે તે મારૂં શુ બગાડયુ છે? તેં મને આ જગતમાં સર્વના ઉપહાસનો વિષય બનાવી મૂકયો છે, અને હવે પછીના જગત્‌ની આશા તો મારા મનમાંથી પણ કાઢી નાખી છે. બોલ એ થોડું દુઃખ છે! શું પુનર્જન્મ નથી?

તો ઠીક છે, બીજી જીંદગી ભલે નથી. જે છે તે તો સુખેથી તારૂં દ્રવ્ય લેઈ જઇને નિર્ગમન કરૂં."

"અરે રાક્ષસ ! તારા અપકારને માટે તારો વિનાશ થશે તારૂં–"

"ચાલ ચાલ ! તારા શાપ કોણ સાંભળે છે ? તને તો ખાત્રીજ છે કે ઈશ્વર છે નહિ, પછી શાપ કેવા ? સાંભળ, મેં અહીંથી પલાયન કરવાની બધી તૈયારી કરી રાખી છે; મારે માટે ઘોડા બહાર ઉભેલા છે, અને આગળ પણ સામગ્રી હાજર છે. મને હવે તારૂં દ્રવ્ય પણ મળેલું છે." આટલું બોલીને પેલા દુષ્ટે સોનાની મોહોરો અને લગડીઓ ઉપાડવા માંડી; ને વળી બોલ્યો "ને કદાપિ હું તને હવે જીવતો રહેવા દઉં તો તું મારી પાછળ માણસ નહિ દોડાવે તેની પણ શી ખાત્રી ?" આમ બોલતો કાલ જેવું કરાલ મોં કરીને તથા મારવાને હાથ લાંબા કરીને તે આગળ આવ્યો.

પેલો ડોસો ક્રોધમાંથી કેવલ ભયમાં દબાઈ ગયો ને પેલા ઘાતકી ખુનીની આગળ ધ્રૂજવા લાગ્યો. "મને મારીશ નહિ, મારીશ નહિ કે–કે–"

"કે–કે શું ?"

"કે હું તારાં કર્મ ભુલી જઇને પણ સુખે પડી રહું. તારે મારા તરફથી કાંઈ ભય રાખવાનું કારણ નથી. હું શપથ લઇને કહું છું."

"શપથ ! પણ તું કોના અને કીયા દેવ આગળ શપથ લઈ શકે ? તું જેમ કોઈ ઈશ્વરને માનતો નથી તેમ હું પણ તારૂં કહેવું માનતો નથી. તારૂંજ કર્યું તારે હૈયે વાગે છે !"

એક ક્ષણમાં પેલા ખુનીના હાથે ડોસાનું ગળું ભાંગી નાંખ્યું હોત, પણ એ ખુની તથા ડોસાની વચ્ચે એકાએક બન્ને જણ જેને માનતા ન હતા તે દુનીયાંમાંથીજ આવ્યો હોય તેમ એક જણ આવી પડયો–ભવ્ય તેમજ બલવાન્, તેજોમય તેમજ કાન્તિમાન,

ખુની પાછો પડયો, ને પેલા પુરૂષની સામુ જોતાંજ થરથર ધ્રૂજતો ઓરડામાંથી નાશી છૂટયો. પેલો ડોસો મૂર્છાવશ થઇને જમીન પર ઢળી પડયો.

પ્રકરણ ૮ મું.

ક્ષત્રિયોની પડતી.

જ્યારે આપણો પરદેશી પેલા ડોસા પાસે ફરીથી ગયો ત્યારે તેની દૃષ્ટિએ એ ડોસો ગઇ રાતની વાત ભુલી જઇને તદન શાન્ત પડેલો તથા કાંઇ પણ બન્યું ન હોય અને બધું તેમનું તેમજ હોય એવો નિરાંતમાં જણાયો. તેણે આંખમાં આંસુ આણી આ પરદેશીનો ઘણો ઉપકાર માન્યો; અને કેહેવા લાગ્યો કે મારી પૂરેપૂરી વ્યવસ્થા કરવા માટે મેં મારા એક સગાને તેડાવેલો છે, તે થોડા દિવસમાં આવશે. મારી પાસે હજુ પણ દ્રવ્ય રહેલું છે; પણ કંજુસાઈ કરીને તેને સાચવી રાખવાનું હવે કાંઇ પ્રયોજન રહ્યું નથી. આમ કહ્યા પછી પોતાને મારી નાખનારના વિષે થોડી એક બીના કહેવા લાગ્યો.

આ ડોસાને નાની વયમાં પોતાનાં સગાં સાથે ક્લેશ થયો હોય એમ જણાતું હતું. આની રીતભાત તથા નાસ્તિકપણું એટલાં બધાં પ્રબલ થઈ પડયાં કે એનાથી ઘરમાં રહી પણ શકાયું નહિ. ધર્મમાત્રની વાતને એ કલ્પિત માનતો, તો પણ સર્વ નાસ્તિક લોક પોતાના અંતઃકરણની પ્રબલ થયેલી સ્વાર્થ બુદ્ધિનેજ પરમાર્થ રૂપે સમજે છે તેવી પરમાર્થ ઉપર પ્રીતિ રાખવા-વાળો હતો, કારણ એની બુદ્ધિ મંદ છતાં પણ એનો સ્વભાવ ભલો હતો. પોતાને તો પ્રજા હતી નહિ, પણ કોઇનું બાલક રવડતું રવડતું મળી આવે તો રાખી લેવું એવો તેણે નિશ્ચય ધાર્યો હતો. આવું કોઈ બાલક જડે તો તેને કેવલ યુક્તિ અને વાદપદ્ધતિનુંજ જ્ઞાન વિશેષ કરી આપવું, એવા વિચારમાં હતો તેવામાં કોઇ હલકા કુલનો માબાપ વિનાનો છોકરો તેને મળી આવ્યો; તે એવો તો કદરૂપો હતો કે તેથી કરીને એને તેની ઉપર વધારે દયા આવવા લાગી અને આખરે તે એને ઘણો પ્રિય થઈ પડયો. આ બાલકને પોતાના પુત્ર જેવું પ્રિય ગણતો હતો એટલુંજ નહિ, પણ એ બાલક પોતાના તમામ તરંગોની મૂર્તિ રૂપ હતું એમ પણ માનતો. આવા વિચારમાં એણે આ બાલકને કેવલ તાર્કિક જ્ઞાનમાં કુશલ કરવા માંડયું. જન્માંતરના સંસ્કાર વિના આ જન્મમાંજ થઈ આવેલી સંગતિથી સર્વ રીતભાત અને જ્ઞાનનો આકાર બંધાય છે એમ એના મનમાં દૃઢ થઈ ગયુ હતું તેથી એણે આ બાલકના મનને

પણ પોતાની મરજી મુજબના વિચાર ઉપર ચઢાવવાનું યોગ્ય અને સરલ ધાર્યું. આઠ વર્ષનો થયો એટલામાં તો એ છોકરો જ્ઞાન અને તર્ક અને સદ્ગુણની વાતો કરવા લાગ્યો, અને બુદ્ધિમાન્ પણ જણાવા લાગ્યો. એનું મન કોઈ પ્રકારના હુન્નર તરફ વધારે વળવા લાગ્યું. આ બાલકને માટે કોઈ શિક્ષક શોધવા માંડયો. અને શોધતાં એને કોઈ એવો નાસ્તિક હાથ લાગ્યો કે જે સર્વ લક્ષણે સંપૂર્ણ તથા ઘણો વિષયી અને અશ્રદ્ધાલુ તથા શાસ્ત્રવિમુખ નીવડયો. જેવા ગુરુ તેવા ચેલા પણ થવા માંડયા; તથાપિ પણ ચેલાની શરીરની ખોડો એટલી બધી હતી કે તેથી તેને બહાર ફરતા હરતાં પણ શરમ આવવા માંડી. એના બાપને સ્થાને થયેલા વૃદ્ધ પુરુષે ઘણાએ જ્ઞાનના ઉપદેશ સમજાવી સમજાવી એના મનમાંથી સ્વાભાવિક રીતે જે બન્યુ તેનો ક્ષોભ કાઢી નાખવા મેહેનત કરી જોઈ, પણ તેથી કાંઈ વળ્યું નહિ, જ્યારે છોકરે ડોસાને કહ્યું કે આ જગતમાં પૈસાની બલીહારી છે, હજારો અપલક્ષણ, એથી દશ ગણી શરીરની ખામીઓ અને એનાથી સહસ્ત્રગણું વૈકલપણું સર્વે દ્રવ્યની પીછોડીથી ઘણી સારી રીતે ઢંકાઈ શકે છે ત્યારે એનો આત્મા પ્રફુલિત થયો અને એના મનને સંતોષ વળી ગયો. આખા જગતમાં જે વસ્તુ ઉપર પેલા ડોસાને પ્રીતિ હતી તે વસ્તુને જે વાતમાં આનંદ આવે તે કરવાને પોતે તત્પર થાય એમાં શી નવાઈ! આ વાત સાંભળી ત્યારથી પૈસા પૈસા ને પૈસાજ ડોસાની નજરમાં વસી ગયા, અને જે તે રીતે પોતાના પ્રિયપુત્ર માટે ઘણો ભારે વારસો મૂકી જવાય તેવી ગોઠવણ તેણે કરવા માંડી. આમ કર્યાનો હેતુ હાલ ખરેખરો કૃતાર્થ થયેલો આપણે જોયો!

"પણ એ સાજો તાજો બચી ગયો એથી હું ઘણો રાજી છું" વૃદ્ધ ડોસે પોતાની આંખમાંથી પાણી લોહી નાખતાં કહ્યું "કદાપિ એણે મને છેક ભીખારી બનાવી દીધો હોત તો પણ હું એને પકડાવવાનો પ્રયત્ન કરત નહિ."

"નજ કરવો જોઇએ, કેમકે તમેજ એને આ બધાં પરાક્રમ ભણાવેલાં છે."

"મેં! હું એને વારંવાર સદ્ગુણનો આનંદ વર્ણવી બતાવતો. તમે ભુલો છો, જરા વધારે સ્પષ્ટ કહો."

"અરેરે! તારા શિષ્યની ગઇ રાતની વૃત્તિ ઉપરથી પણ જ્યારે તને આ વાત સ્પષ્ટ નથી થઇ શકી, ત્યારે તો આકાશમાંથી કોઈ દેવ આવીને તને ઉપદેશ કરે તો પણ વ્યર્થ છે."

ડોસાના કાળજામાં આ જવાબ તીરની પેઠે લાગ્યો. તે પોતે પ્રતિઉત્તર કરવા જતો હતો પણ તેટલામાંજ જે સગાને એણે બોલાવ્યો હતો તે ઓરડામાં દાખલ થયો. એ માણસનું વય લગભગ ત્રીશ વર્ષનું જણાતું હતું; એનો ચેહરો છેક સૂકો, ચઢી ગયેલો, તથા પાતળો જણાતો હતો; એની આંખો ઘણી ચપલ હતી; તથા હોઠ એક બીજા સાથે ચોટી ગયેલા ચપટ હતા. પોતાના સગાએ પોતાના વીત્યાની વાત કહી બતાવી, તે તેણે ઘણો ભય પામતે પામતે, તથા માથુ ધૂણાવતે ધૂણાવતે સાંભળી; અને એ દુષ્ટ ચોરની ખબર દરબારમાં કોટવાળને કરવા માટે તેણે ઘણુંએ કહ્યું પણ ડોસાને ગળે તે વાત ઉતરી નહિ.

"બસ બસ દોસ્ત !" ડોસાએ કહ્યું. "તું તો વળી મહોટો રાજદરબારનો બેસનાર છે. તમારા લોકને માણસના જીવની કાંમતજ ન મળે. કોઈ પણ માણસ જરા તમારે હાથ પડે તેવી રીતે ચાલ્યો કે તુરત તમે બોલી ઉઠવાના કે એને તો ગરદનજ મારો."

"હું !" પેલો બોલ્યો "હું તે એમ ધારૂં; તમે તદન ખોટો વિચાર કરો છો. આપણા દેશના દરબારી વ્યવહારથી મને જેટલો નિર્વેદ પેદા થાય છે તેટલો બીજાને ભાગ્યેજ થતો હશે. મારો અભિપ્રાય તો એવો છે કે આખરે ગરદન મારવાની સજા તો કરવીજ ન જોઇએ; ખુની કેદીને પણ કરવી ન જોઇએ. જે ઉદાર વૃત્તિવાળા રાજકીય પુરુષો એમ કહે છે કે જીવે જીવ લેવો એ તો ફક્ત જુલમગારોએજ પોતાની સત્તા દૃઢ કરવા શોધી કાઢેલી રીત છે, તેની સાથે હું મળતો આવું છું; કેમકે હજારો શરીર પડે તેથી કોઇનાં મન તાબે થયાં કે નહિ તેની શી ખાત્રી ? આપણા રાજ્યવ્યવહારમાં ઘણો સુધારો કરવાની જરૂર છે ને તેથીજ હાલના નવા મંડલમાં આપણે તો ઘણો ભાગ લેઇએ છીએ."

આ દરબારી અને નિપુણ ગૃહસ્થ એટલું બધું આને આ પ્રકારનું બોલ્યા કે તે બોલતા બોલતા થાકી ગયા; પણ પેલો પરદેશી એના તરફ ઘણા આશ્ચર્યસહિત જોઇ રહ્યો, અને મનમાં ઘણો ખેદ પામવા લાગ્યો.

"કેમ મેહેરબાન !" પેલો દરબારી બોલ્યો "તમને આ વાત ન ગમતી હોય તેમ લાગે છે; તમારૂ શું મત છે ?"

"માફ કરજો ભાઇ ! હું તો ફક્ત મારા મનમાં ભવિષ્યની કોઈ વાત આવવાથી જે ભય લાગતું હતું તેનું સમાધાન કરવામાં પડ્યો હતો, તેથી

તમને એમ લાગ્યું, અને—"

"તે ભય—"

"તે એજ કે આપણે હજુ એક વાર મળીશું. અને તે સમગે રાજ-પ્રકરણના તથા લોકોનાં મન રીઝવી લેવાની બાબતના તમામ વિચાર હાલ કરતાં જુદાજ હશે."

"એમ કદાપિ પણ થનાર નથી."

"પ્યારા માનસિંહ!" પેલો ડોસો બોલી ઉઠયો "તમારા મનમાં ન્યાય અને પરોપકારબુદ્ધિના ઘણા સારા વિચાર બેઠેલા છે. ઘણી ખેદની વાત છે કે મારે ને તમારે આજ સુધી પિછાન ન થઈ શક્યું. તમે હાલમાં ચાલતા વિચારો પસંદ કરો છો, અને રાજા પણ નકામા છે, તથા રાજગુરુઓ ને આચાર્યોનો પણ એક જુલમજ છે એમ માનો છો. વાહ! સર્વને સ્વતંત્રતા હોવી જોઇએ તથા બુદ્ધિમાં જે ખરૂં આવે તેમ થવું જોઇએ. આ તો બાપનો કૂવો માટે ખરૂં હોય તો પણ પીધાંજ કરે એવા બધા ભેગા થયા છે!"

"એ શું બોલ્યા? મને તમામ માણસજાત ભાઈ જેવી લાગે છે એમ હું કહું છું, તે વખતે રાજાનો પથરો વળી માથે ઉચકવાની વાતને કદાપિ પણ કબુલ કરૂં?"

"ત્યારે તો આ ભાઈ ધારે છે તેમ તમે નહિ ધારતા હો કે આ હરામખોર છોકરાને મેં જે સમજ આપેલી તે બીલકુલ ખોટીજ છે."

"એમાં તમારો શો વાંક? શિષ્ય ખરાબ નીકળે તેમાં ગુરુ શું કરે?"

પેલા પરદેશી તરફ જોઇને ડોસો બોલ્યો "સાંભળ્યું. વાહ માન! હું હવે તને મારો ખરેખરો ચેલો ગણીશ ને તારા ઉપર વિશ્વાસ રાખીશ."

પણ આ વાત ચાલતી હતી તેવામાં ગુલાબ તો ચાલતો થયો હતો ને છેક બારણાના ઉમરા સુધી પહોચ્યો હતો. અરેરે! જે પાકો નાસ્તિક થઇ ગયો તેની જોડે તે કોણ તકરાર કરી શકે? આંધળો ભીંતે અથડાય ત્યારેજ ખબર પડે, બાકી સમજે નહિ, ગુલાબસિંહની પેઠે, આપણા કહેવાતા સુધારાવાળા આગળ આપણા પ્રવીણ શાસ્ત્રી પુરાણીઓ ન બોલે તો તેથી તેમણે જૂનાં શાસ્ત્રો પાણીમાં બોળાવ્યાં એમ માની ફૂલાવું ફોકટ છે; એ શાસ્ત્રીઓ વગેરે જે ચૂપ રહે છે તે પણ આપણા પવિત્ર ગુલાબની રીતે

ચાલે છે. ગુલાબસિંહે અંબરમાં જે કાંઈ જોયું સાંભળ્યું તેથી કંટાળી ગયો; આર્યાવર્તનું ભાવિ બદલવાની જે સૂચના બદરીકાશ્રમ પાસેની ગુફામાંથી મળી હતી તે પાસે આવતી હોય એવી નાસ્તિકતા, અનાચાર, વર્ણસંકરપણું, એ આદિ, અનેક ચિન્હો એની નજરે પડવા લાગ્યાં. ક્ષત્રિયો પોતે જે દૂધ પીને મ્હોટા થયેલા તેનોજ તિરસ્કાર કરતા જણાયાથી ગુલાબસિંહને બહુ લાગી આવતું હતું. જે દેશના લોકો પોતાના પૂર્વજોને અને પોતાના ધર્મને ધિક્કારતા થયા તેનો ઉદય કેમ થઇ શકે? મ્લેચ્છો આવશેજ એ વિચાર કરતાં ગુલાબસિંહને ભાવીના પરિવર્ત જોઇ, સ્વજાતિને ઉપયોગી થવાય તો થવાની બહુ ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. પણ અત્યારે તો અંબરમાંથી નીકળી છૂટવાના વિચારથીજ એ ઝટ ચાલ્યો.

માનસિંહ તેની પાછળ દોડયો, અને કહેવા લાગ્યો "શું આપ ચાલ્યા! આપે આ વૃદ્ધ માણસનો જીવ ઉગાર્યો તે માટે મારે આપનો ઉપકાર માનવો જોઇએ. એ ઉપકારનો બદલો હું કયારે વાળી શકવાનો છું? કદાપિ પણ તમારે મારૂં માથું જોઇએ તો આપવા તૈયાર છું." આ પ્રમાણે જેમ બને તેમ મધુર ભાષણ કર્યા પછી, જેવો પેલો પરદેશી બહારના ઓરડાના બારણા આગળ આવ્યો કે તુરત, માનસિંહે પૂછ્યું "મારે જલદી પાછા જવું છે, હું વધારે દિવસ ભાંગી શકું તેમ નથી. હું ધારૂં છું કે આ ખસેલા બેવકુફનુ બધુંજ દ્રવ્ય પેલો હરામખોર સપાટી તો નહિ ગયો હોય? કેમ તમે શું ધારો છો?"

"મેહેરબાન માનસિંહજી સાહેબ! સદ્ગુરુનો ઉપદેશ તો સચ્છીષ્યે ઠીક ગ્રહણ કર્યો છે!"

"વાહ રે! તમે તો મેહેણાં મારવા લાગ્યા! ભલે કહો કહો. આપણે વળી મળીશું."

"જરૂર!" પેલો પરદેશી પોતાની ભ્રૂકુટિમાં ક્રોધના વળ ચઢતાં ધીમેથી બોલ્યો. પોતાના ઓરડામાં જઇને તે દિવસ અને આખી રાત એણે એકાંતમાં બેશી કાંઈ મનન કરવામાં ગાળ્યાં. પણ એથી એના મનમાંનો ભય કે ખેદ ઓછો થયો નહિ.

માનસિંહને અને આ પરદેશીને શો સંબંધ હોઈ શકે કે તે ફરી મળનાર હોય? અંબરની આનંદકારક હવા એને ભારે કેમ લાગવા માંડી? ચોહા-

ણુની ઝલકદાર પ્રાચીન રાજધાનીમાંથી એને નાશી જવાની ઇચ્છા કેમ થઈ આવી? ને અહીં પાછા આવતાં વિચાર રાખવો એવી એનેજ અંતરથી ચેતવણી શા માટે ઉઠવા લાગી? એનેજ–જીવન્મુક્તનેજ–નિડરનેજ–નિર્ભય-નેજ! એ ગમે તેમ હો, પણ અંબર નગર તજીને ગુલાબ પાછો દીલ્હી તરફ વળ્યો, હીમાલયની પવિત્ર છાયામાં વસવા ગયો. મૃદુ, મધુર, કાન્તિમતી રમા! જમનાના તરંગ સાથે તરંગિત હૃદયમાં ઉછળી રહેલી રમા! અમે પણ હવે તારા તરફજ આવીએ છીએ.

પ્રકરણ ૯ મું.

પ્રિયતમે બતાવેલું વૃક્ષ.

કેમ સરદાર! હવે તો તને સંતોષ થયો?—તને તારી નોકરી પાછી મ-ળેલી છે, તારી પ્રિયસરંગી તારા વિજયમાં પરિપૂર્ણ સહાય થઇ છે. તારા શ્રવણમાં હવે તારાજ કાવ્યનો રમરમાટ જામી ગયો છે. રંગભૂમિના તખ્તાપર તારી પુત્રીજ ઝળકી રહી છે;—તારૂં પ્રમોદકારક ગાન અને આ નાયિકા બે એવા અંગાંગિભાવ વડે મિશ્ર થયાં છે કે એકની સ્તુતિ કરતાં ઉભયની થાય છે. રાસભવનમાં લોક તને માનપૂર્વક રસ્તો આપે છે; અને જ્યારે કેવલ પ્રેમોન્મા-દના આવેશમાં તું તારી પ્રિય સરંગીને તારા ચપલ હાથમાં લાડ લડાવતો બૂમો પડાવે છે, રડાવે છે, ક્રોધિત કરે છે, કે ચીડવે છે ત્યારે પણ, હવે કોઇ તારો તિરસ્કાર કરતું નથી, કે તારા તરફ સોપહાસ દૃષ્ટિએ જોતું નથી. આ વખ-તેજ તેમના સમજવામાં આવ્યું છે કે ખરી અક્કલનો ખેલ કેવો અનિયમિત અને તરગી હોય છે. ચન્દ્રબિંબમાં જે કલંકરૂપ ખોડખાંપણો છે તેજ સર્વની દૃષ્ટિએ ચંદ્રપ્રભાનું તેજ દીપાવે છે. કવિરાજ! જો તારા શાન્ત હૃદયમાં ઇર્ષ્યાનો અંશ પ્રવેશ કરી શકતો હોય, તો હાલ તારાં કાવ્ય દૂર થયાં છે ને તેને બદલે, જે લક્ષ્મીપ્રભવનું કાવ્ય સાંભળી તું શંકાથી મસ્તક ધૂણાવતો, તેનીજ ઉપર લોક ગાંડા બની ગયા છે! પણ દીર્ઘકાલ થયાં કીર્તિના અમર આવમાં ઠંડા થયેલા વરદાયીને ખબર છે કે નવાનો પણ વખત આવવોજ જોઇએ; તેથી કરી અમર થઈ ગયેલું જૂનું થોડુંજ નિર્મૂલ થઇ જવાનું છે.

આમ માનવું કદાપિ ભુલ ભરેલું પણ હોય, તથાપિ એવી ભુલોથી કરીનેજ ખરી શક્તિવાળા સહૃદય પુરુષો ઇર્ષ્યાભાવને તરછોડી શાન્ત પડી સર્વત્ર સમતા અનુભવી શકે છે. એમાંજ તેમને સંતોષ રહે છે, ને એથીજ તેમની બુદ્ધિ સતેજ થઈ નવી ભૂમિકા ઉપર પ્રવેશ કરે છે. પોતાના ન્યૂનગુણને, સામાનો અધિક ગુણ દેખી, સામાના મુરબ્બી થવાનુ ડોળ કરીને છુપાવવાના યત્નમાં ઇર્ષ્યાને લપેટી લેવાની યુક્તિ તેમને આવડતીજ નથી. **આત્મવત્ સર્વં ભૂતાનિ** એમ સમજવાથીજ અમર થવાય છે, ને પ્રસંગે અહંતાના આશ્રયથી નીપજતા તત્કાલના સંકટથી છૂટા રહેવાય છે. જે તરંગ અને તાન ઉપર લોક પૂર્વે હાસ્ય કરતા તેનુંજ હવે માનપૂર્વક શ્રવણ કરવા લાગ્યા! સરદારે બીચારે બોલ્યા ચાલ્યા વિના પોતાના જન્મારાના ત્રણમાંથી બે ભાગ આ શ્રેષ્ટ કાવ્ય રચવામાં ગાળ્યા હતા, એટલે સુધી કે બીજાના ગ્રંથોમાં એ ગમે તેવા સુધારા વધારા સૂચવે, પણ આમાં તો એક અક્ષર પણ હવે આઘો પાછો કરી શકે તેમ રચ્યું ન હતું. પણ શું સર્વે આમ નથી કરતા? આજકાલનો કોઈ નકામો ટીકાકાર કોઈ ગ્રંથનું અવલોકન કરતાં કહેશે કે "આ ઠીક નથી; ને આ ઠીક નથી." "આ બદલવું જોઇએ, આ કાઢી નાખવું જોઇએ;" એટલું જ નહિ પણ જો એને બે તાન ટપ્પા રાગોડતાં આવડતા હશે તો પોતાના હાથમાં સરગી લઇને જરા વાર પોતાની બનાવેલી અમૂલ્ય સૂચનાઓને આલાપી પણ બતાવશે! પણ જરા ધીરજ પકડીને રચના કરવી શુરૂ કરે તો પછી 'સુધારા વધારા' નાં અટકચાળાં કરવામાં તેને પણ ઝાઝી! મઝા માલુમ પડે નહિ. જ્યારે પોતાનાજ રચેલા ગીતની ખુબી સરગીના તરંગીપણાથી ધૂળ ધાણી થતી હોય ત્યારે તો સર્વે ઠેકાણેજ રહે!

રમા પણ સઘળે પૂજાઈ રહી છે, આખા દીલ્હી શહેરમાં ઘેર ઘેર એનાં કીર્તન ચાલી રહ્યાં છે. હવે તો એ સર્વ લોકની ખુશામદથી મગરૂર બનેલી, રંગભૂમિની રાણી બની રહી છે. એના અભિનયાદિકમાં કદાપિ સહજ બીગાડ થઇ આવે, પણ શું લોકો એનો સ્વભાવ બદલી શકવાના છે? નહિ, નહિજ. ઘર આગળ તો એ હતી તેવીજ ભલી ને સાદી રહી છે, હજુ પણ પ્રેમભક્તિમાં લીન થઇ ધ્યાન ધરતી હોય તેવી બેઠેલી હોય છે. રે ઉંટના ભાઇ વક્રાકાર વૃક્ષ! તારી લીલી ડાળીઓ તરફ એ કેવી જોઈ રહે છે! કેટલી બધી વાર તારી પેઠે એ પણ પોતાના મનથી જ્યોતિની અપેક્ષા કરે છે!—રંગભૂમિની જ્યોતિ નહિ પણ પરમજ્યોતિ! હે બાલકો! બસ બસ, રંગભૂમિની જ્યોતિ-

થીજ હાલ તો સંતોષ ધર, એક પાઇના તેલનું અજવાળું ગૃહકર્મ માટે તો લાખો ગ્રહઉડુગણના તેજ કરતાં વધારે ઉપયોગનું છે.

દિવસના દિવસ ચાલી ગયા પણ પેલો પરદેશી પાછો આવ્યો નહિ! મહીનાને મહીના વીતી ગયા પણ એણે કહેલી વિપત્તિ જણાઈ નહિ! એક દિવસ સાંજે સરદારની તબીયત બગડી આવી. એણે જે જય મેળવ્યો હતો તેને લીધે ઘણા વખતથી અનાદરના અંધકારમાં ગુમ થઈ રહેલા આ ગવૈયાને પોતાની સરંગીને અનુકૂલ પડે તેવા નાના તાન ટપ્પા બનાવવાનું ઘણું કામ આવી પડતું હતું. કેટલોક વખત થયાં એ દિવસ અને રાત એક કાવ્ય રચવામાં મડયો હતો, ને તે રચનામાં પોતાની આજ સુધીની સર્વ રચના કરતાં વિશેષ ખુબી લાવવા માટે બહુ શ્રમ કરતો હતો. આ બનાવટ એવી હતી કે કેવલ ખુબી લાવવા માટે બહુ શ્રમ કરતો હતો. આ બનાવટ એવી હતી કે કેવલ ગીતના સ્વરની રચનાથી, ધ્વનિમાત્રની મર્યાદાથી, આખી વસ્તુનો ભાવ ઉપજાવવાનો હતો. કોઈ રાજા મોજ મઝામાં આનંદ ઉડાવે છે, તેવામાંજ સરંગીમાંથી અતિશય ભય તથા ત્રાસનો સ્વર ઉઠે છે; રાજા પોતાના મદનપીડિત પુત્રને કોઈ દેવીઓનો ભોગ થયો સમજે છે, ભય, ત્રાસ, ક્રોધ અને ઉત્સવના આવેશ એક પછી એક સપાટા સાથે સરંગીના તારમાંથી છૂટે છે ને પુત્રશોકાતુર પિતા પેલી દિવ્ય રાક્ષસીઓ તરફ દોડે છે. અહો! એકદમજ ભયનું રૂપ બદલાઈ શાથી ગયું? આ ધીમું, કારુણિક, મધુર ગાન ક્યાંથી! વિલક્ષણ ચમત્કાર! પેલી દિવ્ય અંગના કોયલરૂપે પરિવર્ત પામી (બદલાઈ) વસતબાંધવ સહકાર વૃક્ષની ડાળે ચઢી પંચમસ્વર આલાપતી માદક, રસિક, મૃદુ ગાનથી સર્વને વશ કરી રહી છે! આવો દુર્ઘટ પ્રયાસ કરવામાં હાલના વિજયથી અને આગળના ઉમગથી આપણા સરદારનું શરીર નબળું પડી ગયું; ને રાત્રીએ એ માંદો થઇ ગયો. સવારમાં વૈદે એનો તાવ ઘણો ખરાબ તથા ચેપી છે એમ જણાવ્યું. એની પ્રેમબદ્ધ સ્ત્રી તથા આનંદમૂર્તિ રમા બે એની પાસે રહેવા લાગ્યાં, પણ આખરે રમા એકલીનેજ એની પાસે રહેવાનો વખત આવ્યો! રમાની માને તાવ લાગુ થયો અને થોડીજ મુદતમાં તેની તબીયત પોતાના પતિની તબીયત કરતાં વિશેષ બગડી આવી. દીલ્હી શેહેરના ચાકરો ચેપી તથા વળગે તેવા રોગના ભયથી ઘણા સ્વાર્થી થયેલા એટલે ઘરમાં હતી તે દાસી પણ માંદી થવાનો ઢોંગ કરી દૂર રહી. પ્રેમ અને શોકને લીધે જે શ્રમ ઉઠાવવાનો તે હવે રમા-

તેનેજ માથે પડ્યો ! તે સમયનાં દુઃખ, વિકાર, વિષમતા ! પણ તેનું બ્યાન કરી વાંચનારને દુઃખ કરવા કરતાં જલદી વાત આગળ ચલાવવી ઠીક છે—પ્રથમ તો સરદારની પત્ની મરણ પામી.

એક દિવસ સરદાર સાંજ પહેલાં, જે ત્રિદોષમાં પડેલો હતો તેમાંથી જરા શુદ્ધિ આવી જાગી ઉઠ્યો, અને ચોતરફ પોતાની ભ્રમિત દૃષ્ટિ ફેરવી જોતાં રમાને જોઈ જરા આનંદ પામ્યો. ઉભો થઇને હાથ લાંબા કરતાં તેણે રમાનું નામ જેમ તેમ લેઈ તેને બોલાવી. રમા તુરતજ બાપને કોટી કરી પડી અને પોતાની આંખમાંનાં આંસુ જેમ તેમ ખાળી શકી !

"તારી મા, છોકરી ! ક્યાં છે ? ઉંઘે છે ?"

"ઉંઘે છે, હા ઉંઘેજ છે"—એમ કહેતાં રમાની આંખમાંથી આંસુ બહાર ઢળી આવ્યાં.

"હું સમજ્યો—હા—પણ હું જાણતો નથી કે શું સમજ્યો. પણ શા માટે રૂવે છે.—હું હવણાંજ સારો થઇશ—બીલકુલ સારો થઇશ. જાગશે ત્યારે એ મારી પાસે જરૂર આવશે—આવશેજ; નહિ ?"

રમા કાંઇ ઉત્તર આપી શકી નહિ, પણ સન્નિપાત મટતાંજ વૈદ્યે આપવા કહેલી દવા કહાડવા લાગી. વૈદ્યે વળી એમ પણ કહેલું હતું કે આવા જરૂરનો ફેરફાર જણાઇ આવે કે તુરત મને બોલાવજો. આટલા માટે રમા બારણા આગળ જઈને જે નવી દાસી રાખેલી હતી તેને બોલાવવા લાગી, પણ જવાબ કોણ આપે ! રમા ઓરડે ઓરડે જોઈ વળી પણ કોઇ મળ્યું નહિ—આ દાસી પણ અસલની દાસી પાસેથી વાત સમજીને ભાગી ગઈ હતી. ત્યારે હવે કરવું શું ? કામ પૂરી ઉતાવળનુ છે, વૈદ્યે કહેલું છે કે મને બોલાવતાં જરા પણ વાર કરવી નહિ—રમાએજ પોતાના પિતાને મૂકીને જવું જોઇએ—પોતેજ જવું જોઇએ ! ઓરડામાં ધીમેથી પાછી ગઇ. તો દવાની અસર થવાથી દરદીની આંખ સહજ મળેલી એને જણાઈ. ધીમે રહીને ત્યાંથી નીકળી ચાલી અને માથા ઉપર બુરખો નાખી ઘરમાંથી ચાલતી થઈ.

ખરી વાત એમ હતી કે દવાએ ધારવામાં આવી તેવી અસર કરી ન હતી. સુખરૂપ નિદ્રાને બદલે એથી જરા ખુમારી આવી ગઈ હતી, જેને લીધે સ્વાભાવિક રીતેજ ચંચલ મનોવૃત્તિ પોતાનાં પરિચિત સ્થલોમાં ભટકવા લાગી, પૂર્વના સંસ્કારની જાગૃતિથી તે તે વિષયના ને વૃત્તિઓના સ્મરણમાં લીન

થયેલી હતી. ન હતી નિદ્રા તેમ ન હતો સન્નિપાત, હતી કેવલ એવીજ સ્વપ્નવત્ જાગ્રદવસ્થા કે જેવા અફીણ વગેરે ખાધાથી વારંવાર થઈ આવે છે, દરેક નાડી ધમધમાટ કરતી તાજી થઈ ઉઠે છે અને આખા શરીરમાં તેજ રીતની ચંચલતા ઉત્પન્ન કરી, ક્ષણ વાર આનદ અને ઉત્સાહ ઉશ્કેરે છે. સરદાર કાંઇક શોધવા લાગ્યો—પણ શું! તે એ જાતે પણ ભાગ્યેજ સમજતો હશે, કેમકે એની બુદ્ધિને પૂર્ણ પોષણરૂપ એની સ્ત્રીના મધુર શબ્દ, અને એની પ્રિય સરગીને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા એ એના સંયોગથી એની હાલની વૃત્તિ પેદા થયેલી જણાતી હતી. પલંગ પરથી ઉઠયો, ને આસ્તે આસ્તે તેણે, જે ઝભ્ભો પહેરીને રોજ કાવ્ય રચવા બેસતો તે પહેર્યો. એ ડગલાને જોતાં જે વિચારસંગતિ એના મનમાં થઈ આવી તેથી આનંદ પામી હસવા લાગ્યો; અને ધ્રૂજતે ધ્રૂજતે, જે નાની ઓરડીમાં પોતાની પ્રિયા બેસી રહી સંભાળ રાખતી તે તરફ. પોતાના ઓરડામાંથી ગયો. ઘણી ચોકશીથી ને આતુરતાથી એ ચારે તરફ જોવા લાગ્યો. મનમાં કાંઇ બબડવા લાગ્યો. અને વળી ટટાર થઇ ધીમે ધીમે આખા ઘરના એક પછી એક ખંડમાં ફરવા લાગ્યો.

આખરે ઘરના ઘણા દૂર ભાગના જે ખંડમાં પેલી બુટ્ઠી દાસી—બીજા કોઇને નહિ તો પોતાની જાતને તો પૂરેપુરી નિમકહલાલ-પોતાની મેળે સંભાળ કરતી ભરાઇ રહી હતી. ત્યાં જઇ પહોચ્યો. જેવો તે ફીકો, સૂકાઇ ગયેલો, અસ્થિર, આતુર, તથા ચિંતાભરી નજરે ચારે ખુણા તપાસતો ધીમેથી અંદર પેઠો કે પેલી ડોસી બૂમ પાડીને ઉભી થઇ અને એને પગે આવી ઢળી પડી. તુરત તે નીચે નમ્યો, ને એના અવળા ફેરવી રાખેલા મોં ઉપર પોતાનો સૂકાઈ ગયેલો હાથ ફેરવી, માથું ધૂણાવતાં, ખોખરે અવાજે બોલ્યો કે “ હું એને દેખતો નથી, ક્યાં છે?”

“ મારા શેઠસાહેબ! કોને? અરેરે! તમારી વૃત્તિ જરા સાવધાન રાખો, અહીં તો કોઈ નથી. અરે પ્રભુ! હવે આવી બન્યું! આપનો મારે સંસર્ગ થયો, હવે મારૂં આવી રહ્યું!”

“ આવી રહ્યું! કોનું આવી રહ્યું? કોણ કોઇ મરી ગયું?”

“ એમ શુ બોલો છો? તમે સારી પેઠે જાણતાજ હશો, બીચારાં શેઠાણીજ—તેને તમારોજ તાવ લાગુ થયો; એટલો તો ઝેરી છે કે એના ચેપે કરીને આખું દીલ્લી શેહેર ઉજ્જડ થઇ રહે! ને આ હું તમારી દાસી

રહી છું, તેનું પણ હવે આવી બન્યું લાગે છે, જાઓ જાઓ, મારા મેહેરબાન ! જાઓ, ને પાછા સુઈ રહો. "

ચિંતાતુર ગવૈયો આ સાંભળી એક ક્ષણમાત્ર સ્તબ્ધ થઈ સ્થિર થઈ ગયો. પણ તુરતજ એનું આખું શરીર કંપવા લાગ્યું, અને પાછો ફરી, આવ્યો હતો તેમજ ચુપકીથી ભૂતની પેઠે ચાલ્યો. જે ખંડમાં બેશીને કાવ્ય રચતાં પોતાના આત્માને, પોતાની પ્રિયા તેના શાન્ત અને મધુર સ્વભાવની ધીમાશથી જેને આખું ગામ તિરસ્કાર કરતું તેને વખાણી અભિનંદન આપતી તે ખંડમાં આવી પહોંચ્યો. કીર્તિ અને વિજયના પ્રમોદની રાત્રીએ તેણે પોતાને માથે પુષ્પનો જે મુકુટ પહેરાવેલો તે એક ખુણામાં પડેલો હતો, ને તેની પાસેજ પોતાનુ પ્રિય વાદિત્ર પણ રજુ હતું.

રમાને ઝાઝી વાર થઈ નહિ, વૈદ્ય મળવાથી તેને લેઈને ઝટ પાછી વળી; અને જેવાં તે બન્ને ઘરના ઉમરા આગળ આવી પહોંચ્યાં કે તેમને કાને અંદરથી હૃદય ભેદી નાખે એવા શોકના સ્વરનુ ગાન આવવા લાગ્યું. એ ગાન, માણસને હાથે કરીને જડ વાદિત્રથી ઉઠે છે તેવું ન હતું, પણ વૈતરણીની આ તરફ રહી કોઈ એકલો પડેલો દુ:ખી પ્રેત મહાશોક અને દુ:ખના તીવ્ર આવેશમાં સામે કીનારે જણાતા ધર્મપુરને પોકારતો હોય તેવું હતું. રમા અને વૈદ્ય એક એક તરફ ભયભરી નજરે જોવા લાગ્યાં; ઝટ ઘરમાં પેશી, સરદાર હતો ત્યાં ગયાં. સરદારે તેમના તરફ નજર કરી. પણ તે દૃષ્ટિમાંનાજ પ્રેત-રૂપ તેજથી તથા આ કરડાટથી બન્ને પાછાં પડી ગયાં. કાળો ઝબ્બો, ને પુષ્પનો મુકુટ પણ એની પાસે પડેલાંજ હતાં. રમા તુરતજ સમજી ગઈ, ને પાધરીજ ઘુંટણીએ પડી એ બધાંને વળગી પડીને બોલી " પ્રિય પિતા ! હું હજી તમારીજ છું. "

શોકનો પોકાર ધીમો પડયો, સ્વર બદલાયો, કાંઈક મનુષ્ય બુદ્ધિથી પિતૃત્વના ધર્મે અને કાંઈક રસિક બુદ્ધિથી સહૃદયત્વના આનંદે, એ શોક અદ્યાપિ પણ ગાનરૂપ છતાં હળવે હળવે વધારે વધારે મધુરતા પકડતો ચાલ્યો. હાથમાંથી કોયલ ઉડી ગઈ—ધીમેથી, વાયુરૂપે, પક્ષીની પેઠેજ—થોડી વાર મધુર રાગ રહ્યો અને પછી વિરામ પામી ગયો. સરંગી હાથમાંથી પડી ગઈ, ને તાર તૂટી ગયા. ગવૈયો પગે પડેલા બાલકને તે પછી જમીન પર પડેલા વાદિત્રને જોવા લાગ્યો......" અને પણ એની પાસેજ બાળજો " ઘણા શાન્ત તથા ડુબતા સ્વરે બોલ્યો " અને આને મારી પાસે. "

આટલું બોલતાંજ એનું આખું શરીર પથ્થર જેવું અક્કડ થઈ ગયું. એની મુખાકૃતિ પણ છેવટ બદલાઈ ગઈ. જમીન ઉપર ધબ દઈને પડયો, તાર પણ–શરીરરૂપ વાદિત્રના તાર પણ—તૂટી ગયા, જેવો પડયો તેવોજ તેનો ઝભ્ભો પેલા પુષ્પના મુકુટને પણ લેતો પડયો, પણ તે આ મુવેલા માણસને હાથ આવે તેટલો નજીક પડયો નહિ.

ત્રુટી ગયેલું વાદિત્ર—વિખરાઈ ચૂરા થઈ ગયેલું હૃદય, સૂકાઈ ગયેલો પુષ્પમુકુટ—આ સર્વ ઉપર લીલી વેલીથી છવાયલી જાળીમાંથી સાંજના સૂર્યનાં મંદ મંદ કિરણ ઝળકી રહ્યાં હતાં. એમજ અવિનાશી પ્રારબ્ધનો વિશ્વક્રમ માણસના જીવતરને જ્વલિત કરનાર મહા પદાર્થોના પરાભવનો ઉપહાસ કર્યાજ જાય છે! સૂર્ય પણ કોઈ સ્થલે આમજ ભંગ થઈ ગયેલા ગાન ઉપર કે કરમાઈ ગયેલા પુષ્પમુકુટ ઉપર રોજને રોજ ભાગ્યેજ અસ્ત નહિ પામતો હોય!

સરદારને તથા તેની વહાલી સરંગીને એકજ ઠેકાણે બાળ્યાં, મધુરી સરંગી! તારા ક્ષણભંગુર માલિક કરતાં પણ તારે માથે ભારે દુઃખ ગુજર્યું! તારો આત્મા તો તારામાંજ સમાઈ રહેલો હોવાથી લગભગ નાશ પામ્યો, પણ તારા રમાડનારનો પરમ અંશ સ્વર્ગમાં વાસ પૂરી, કોઈ કોઈવાર જ્યારે આકાશ ભવ્ય દેખાય છે અને સંસાર લૂખો લાગે છે ત્યારે, પેલી ભક્તિ-માન્ પુત્રીના કાનમાં મૃદુ શબ્દ કરે છે, ને હૃદયમાં આવિર્ભાવ પામે છે. આવી રીતે સાંભળવાની ઇંદ્રિયો પણ માણસનામાં છે. પણ તે જડ બુદ્ધિને જડતી નથી. જેઓ શ્રદ્ધાસહિત મરનારનું સ્મરણ વીસરતાં નથી તેમને આવા સુસ્વર વારંવાર સંભળાયા વિના રહેતા નથી.

રમા હવે જગત્‌માં એકલી પડી. જે ઘરમાં રહી એને એકલાં રહેવું તે શું તેની સમજ પણ ન હતી, તેજ ઘરમાં હવે એ નિરાધાર એકલી થઇ પડી? પેહેલાં તો આવું એકલાપણું એ ઉજ્જડ ઘરમાં એને ઘણું વસમું લાગવા માંડયું, રે વાંચનાર!—આ અદ્‌ભૂત અને અગમ્ય વાત વાંચનાર! —કોઇ પ્રેમબદ્ધ પ્રાણુના સનાતન વિયોગે તને એમ નથી લાગ્યું, કે આ ઘર હવે ખાવા ધાય છે, એને મૂકીને કોઈ ઝુંપડીમાં રહેવું પણ ઠીક છે? જંગલનાં જડવૃક્ષાદિક અને ક્રૂર હિંસક પ્રાણીનો સહવાસ સારો છે! એમ છતાં પણ, અહો! માણુસ! તારી વૃત્તિ શી વિલક્ષણ છે! આવા વિચાર ગ્રહણ કરીને ઘર છોડી ગયા પછી પણ, જ્યારે નવા સ્થાનમાં મરનારનું સ્મરણ ક-

રાવે તેવું કાંઇ નથી જડતું, ત્યારે જે વિચારોથી મૂલ દુઃખ થતું હતું, તેજ પાછા અંગીકાર કરવાનું મન તને નથી થતું? અસલનો પ્રેમસંસ્કારથી અભિષિક્ત મંડપ—પારકાને સોંપવામાં તને પાપ જેવું નથી લાગતું? જ્યાં તારા પૂર્વજોએ દિવસ ગુજારી તને આશિર્વાદ આપી ઉછેર્યો તેને તજી જવામાં તને અંતઃકરણથીજ બળતરા થઈ આવે છે. આપણા લોક જે માને છે, કે મરનાર મનુષ્ય જે ઘરનાં હોય, તે ઘરમાં રક્ષકરૂપે રહે છે, તે બહુ રીતે વાસ્તવિક અને સંતોષકારક છે. કોનું અંતઃકરણ છેક એવું બૂઠું હશે કે જેને આવી લાગણી નહિ થતી હોય? પોતાના પિતાની જોડે નિકટ સંબંધ ધરાવનાર એક કુટુંબે. રમાને પોતાની સાથે રહેવાનું કહ્યું. તે પ્રથમ તો પોતાની દુઃખી અવસ્થામાં તેણે સ્વીકાર્યું; પણ આપણા અંતરને જે શોક બાળતો હોય, તેનાથી કેવલ અપરિચિત તથા તેમાં ભાગ ન લેનાર એવા કોઇ ત્રાહિતનો સમાગમ ખરા દિલના કારી ઘાને કેવો નડે છે! આવામાં પણ માબાપ, છોકરાં, છૈયાંની વાતો સાંભળવી—એક એક સાથે પ્રેમમોદ કરતાં કુટુંબીઓને જોવાં—જાણે કોઇને કાંઈ આવી પડીજ નથી એમ બેદરકારીથી મોજ કરતા લોકને જોવા—અને અરે! ઇશ્વિરે મોત તે મારા એકલાનેજ ઘેર મોકલ્યું કે શું એવો ખેદ સવિશેષ પામવો—એ કેમ વેઠાય! દુનીયાંદારીની રીતિ પ્રમાણે લોક દિલાસો આપવા આવે છે, પણ સામાનું દુઃખ ન સમજતાં પોતાનાં તેજ પ્રકારનાં સુખ તેની દૃષ્ટિએ નિઃશંક થઇ ધરે છે, તેમાં શી મોહોટી ભૂલ કરે છે. તે તેઓ સમજતા નથી. **गत जानहिगो दरदी दरदीकी;** બાકી તો બીજાને શી પડી હોય? પણ આવા સમાગમ કરતાં ભલી બીચારી તેજ એકાંત ભૂમિ, જ્યાં પ્રેમભક્તિના પરાક્રમનો અંત આવ્યો છે, ને જ્યાં અગણિત નાના મોહોટા સ્મારક પ્રસંગોથી હૃદયનો મીઠો પ્રવાહ ચાલુ રહેવાનો સંભવ છે. એ સ્થલનેજ છેવટે જીભ આવે છે, તેજ પ્રબોધે છે. તેથીજ અંતે પ્રેમભક્તિમાં શાન્તિ મળે છે. જા બાપુ! જા રમા! તારે ઘેર જા. સ્મશાન પોતે પણ સુખમાં મસ્ત થયેલા લોકની બેદરકાર મંડલી સમાન દુઃખ આપતું નથી—ઘેર જઈ બારીમાં બેશી,—અથવા ઘર બહાર રહી તુ પેલા વૃક્ષને જો—તારાજ જેવુંજ નોધારૂં, પથ્થરમાંથી ફૂટી નીકળેલું, પણ પરમજ્યોતિ તરફ જોર ભર્યું ધસતું!—એજ રીતે ગમે તેવું દુઃખ આવી પડે. પણ જ્યાં સૂધી જોબનનું જોર કાયમ છે, ત્યાં સુધી માણસની અંતર્વૃત્તિ ચાલુ રહે છે. જ્યારે અંદરનો રસ સૂકાઇ જાય અને કાલે કરી ગાત્ર શિથિલ થઈ જાય, ત્યારે તો માણસને તેમ ઝાડને હજારો સૂર્યનુ તેજ પણ નકામુંજ છે!

કેટલાએક દિવસ ને મહિના—ખેદકારક મહિના—ચાલ્યા ગયા. રમાને દીલ્હી શેહેરના લોક આમ એકાંતમાં પડી રહેવા દે તેમ ન હતું. સંસાર પોતાના હજારો હાથ વડે ગમે ત્યાં ભરાઈ બેઠા હોઇએ, ત્યાંથી પણ આપણને બહાર તાણી લાવે છે. રમા પાછી રંગભૂમિ ઉપર હાજર થઈ. કીર્તિ તેમજ નાણું પણ આ જવાન નટિને ભરપૂર મળવા લાગ્યાં, તથાપિ એણે પોતાની સાદાઈમાં કાંઈ ફેરફાર કર્યો નહિ. એના એજ નાના ઘરમાં તે રહેતી, ને એકજ ચાકર, જેના ગુણદોષ તેની કાચી બુદ્ધિમાં ઉતરી શકતા ન હતા, તેટલોજ તે રાખી રહી હતી. એની પાસે વિવિધપ્રકારની લાલચો ભેગી થવા લાગી, અને એની અરક્ષિત કાન્તિથી તથા ઉઘાડા ધંધાથી, જેટલાં લફરાં એને વળગી શકે તેટલાં વળગવા લાગ્યાં. એનાં માબાપે એને કુલીન કુમારિકાનો સદ્ધર્મ એવો સારો સમજાવેલો હતો કે એનું અંતઃકરણ ડગ્યું નહિ; લગ્નવિધિ વિનાના જેજે સંબંધો એને બતાવવામાં આવતા, તે એને ઘણા દુષ્ટ અને તેથી ધિક્કારવા જોગ લાગતા. પણ આ ઉપરાંત જેમ જેમ એકાંતમાં રહી એનું હૃદય શોકથી ને શોકથી પકવતા ગ્રહણ કરતું ચાલ્યું, તેમ તેમ એના બાલપણના સ્વપ્નવત્ તરંગોમાંથી હાલ પ્રેમનું સ્વરૂપ એના હૃદયમાં પૂર્ણ અંશે ખડું થયું. આતું કલ્પિત પ્રેમરૂપ જેના મનમાં જડાય છે તેને તુરત મળી આવતી વસ્તુઓ ઉણી લાગે છે, ને પોતાની રચનાને મળતા આવે તેવા વિષયની વાંછના ઓછી થતી નથી. જેમ જેમ આ ઉચ્ચ મનોભાવ રમાના મનમાં રમવા લાગ્યો, તેમ તેમ તેની સાથે પેલા પરદેશી આકૃતિ—કાંઇક ભય પમાડતી અને સાવધાન રહેવાની સૂચના કરતી—પ્રેમની અંતર્દૃષ્ટિએ ચઢવા લાગી. આજ તેને દીલ્હીથી ગયાને બે વર્ષ પૂરાં થઇ ગયાં; પણ એની કાંઇ ખબર અંતર સાંભળવામાં આવી નહતી. દીલ્હી શેહેરના ગપ ચલાવનારા નવરા લોક, જે એના વિષે અદ્દ્ભુત વાતો ચલાવતા. તે તો એને ભુલી ગયા હતા, પણ રમાનું હૃદય એને વીસરે એમ ન હતું. તે વારંવાર રમાને સ્વપ્નમાં દર્શન દેતો; અને જ્યારે એના નામનું સ્મરણ કરાવતો ઝીણો પવનનો પેલા વૃક્ષમાંથી સપાટો રમાને કાને પડતો, ત્યારે જાણે એ પોતેજ એને ચેતવણી આપતો હોય, તેમ તે ચમકી ઉઠતી.

પોતાની પાછળ જે આશકોનું ટોળું ફરતું, તેમાંના એક ઉપર એની નજર ઠરી હતી. એ પોતાના વતનનો હતો તેથી, અથવા એનો શરમાલ સ્વભાવ પોતાના મનમાં વિશ્વાસ પેદા કરતો હતો તેથી, અથવા સ્થિતિએ

પોતાની બરાબરીનો હોવાથી જે સ્તુતિ એ કરતો તે બીજા તવંગર આશકોના અપમાન ભરેલા શબ્દો કરતાં વધારે આનંદકારક લાગતી તેથી, અથવા એ જાતે પણ તરંગી હોઈ રમાને રુચે તેવા વિચાર દર્શવતો તેથી, કે ગમે તે કારણથી, પણ એની નજરે એ માણસ ઠીક લાગ્યો હતો. એના ઉપર એની પ્રીતી થવા માંડી; પણ જેમ કોઇ બેહેન પોતાના ભાઇને ચહાય તેવીજ. આખરે એ બન્ને જણ વચ્ચે વાત ચિતનો પડદો તૂટ્યો અને નિઃશક બોલચાલ શુરૂ થઇ. રમા!—એકલી પડેલી રમા! આ સંબંધમાં વધારે ભય? કે તને અદ્યાપિ પ્રાપ્ત નથી થયું એવું જે પ્રેમસ્વરૂપ તારા હૃદયમાં છે તેમાં?

આટલેથી આ ઉપોદ્ઘાત રૂપ સમારંભ બંધ થાય છે. વાચનાર! તારે વધારે જાણવાની ઇચ્છા છે? એમ હોય તો તારી શ્રદ્ધા સબલ કરીને તત્પર થજે. મારે અથડાઇને આંધળી થઈ ગયેલી આંખોનો ખપ નથી, પણ જાગ્રત થયેલી બુદ્ધિની જરૂર છે.

પ્રથમ તરંગ સંપૂર્ણ.

તરંગ ૨.

પ્રકરણ ૧ લું.

નવો આશક.

એક રાત્રીએ ખુશનુમા ચાંદનીમાં **દીલ્હી** શેહેરની એક વાડીએ કેટલાક મિત્રોની મંડલી કોઇ ઘટાદાર વૃક્ષ નીચે બેશી ભાંગ, દૂધ વગેરે પીતાં વાતોના તડાકા મારતે મારતે કે વચમાં વચમાં ગાયનના ઝીણા તાનમાં ઝુકતે ઝુકતે મોજ કરી રહી હતી. આ મંડલીમાં **અંબરથી** આવેલો એક જવાન પણ હતો. પૃથુરાજાના આશ્રયથી ઘણાક કલાવંત લોકોનો નિર્વાહ થતો એટલે એની પાછળ પાછળ **જયપુર**, **અંબર** આદિ સ્થાનેથી ઘણાક કુશલ લોકો **દીલ્હી**માં આવતા. આ માણસ પણ એક બે મિત્રો સાથે **જયપુરથી** આવ્યો હતો. જો કે એ અત્યારે આખા મંડલના આનંદરૂપ હતો તથાપિ થોડો વખત થયાં કાંઈ વિચારમાં ગુમ થઈ ગયેલો જણાતો હતો. એજ મંડલમાંનો કોઈ એનો દેશી એની આવી સ્થિતિ જોઇને એની પીઠે હાથ ફેરવી બોલ્યો "કેમ **લાલા**! શું છે? તને કાંઈ થાય છે? ગભરાઈ કેમ ગયો છે? ધ્રૂજે છે કેમ? તને ટાઢ ચઢી આવી છે? તેમ હોય તો બેહેતર છે કે તું ઘેર જા. આ ગામની ઠંડી રાત્રી આપણા શરીરને માફક આવતી નથી."

"કાંઇ નહિ, હવે મને સારું છે: મારા મનમાં કાંઇક ધ્રુજારો ભરાઈ ગયો હતો, પણ શાથી? તે સમજાતુ નથી."

ત્યાં બેઠેલા સર્વ કરતાં વધારે ભવ્ય આકૃતિવાળો આશરે ત્રીસેક વર્ષની ઉમરે પહોંચેલો કોઈ જવાન એકદમ **લાલાજી**ની તરફ નજર કરીને જોવા લાગ્યો. "તમે જે કહો છો તે હું સમજ્યો હોઉં એમ મને લાગે છે." તે હસતે વદને બોલ્યો "અને તમારા કરતાં તેનો હું વધારે સારો ખુલાસો આપી શકીશ એવી મને ખાત્રી છે." મંડલીમાંના સર્વ તરફ જોઇને કહેવા લાગ્યો કે "ભાઇઓ! તમને સર્વેને અનુભવ તો હશેજ કે કોઈ રાત્રીએ જ્યારે આપણે એકાંતમાં બેઠા હોઇએ છીએ, તે વખતે કોઈ પ્રકારની અપૂર્વ

અને અનિર્વચનીય વૃત્તિ આપણાં અંગેઅંગને ભયથી ટાઢાં કરી નાખે છે; આપણી નાડીઓ ચાલતી બંધ પાડી દે છે, અને આપણા હૃદયનો ધબકારો પણ પૂરો સાંભળવા દેતી નથી; શરીર ધ્રૂજવા મંડે છે, રૂઆં ઉભાં થઈ જાય છે; જ્યાં જોઈ રહ્યા હોઇએ ત્યાંથી દૃષ્ટિ ઉઠાવતાં અથવા ઓરડાના અંધારા ખુણા ખોચરામાં નજર કરતાં દીલ ડરે છે; અને કોઇક અમાનુષી સત્તા આપણી આગળ ખડી છે એવી ભયકર કલ્પના થયાં કરે છે. એકજ ક્ષણમાં આ બધી મોહિની લુપ્ત થઈ જાય છે, અને આપણને આપણી નામરદાઈ ઉપર તિરસ્કાર આવે છે. આ જે ભાગ્યુંતુટું વર્ણન હું કરી ગયો તેનો અનુભવ તમને નથી થયો શું? જો થયો હોય તો તમે સહજમાં સમજી શકશો કે આ આપણા મિત્રને આ આનદને પ્રસંગે પણ શું થઈ આવ્યું હતુ."

"મારા મેહેરબાન!" લાલાએ ઘણા આશ્ચર્યસહિત કહ્યું "મારા મનમાં જે થથરાટ પેશી ગયો હતો તેનું તમે યથાર્થ વર્ણન કર્યું છે. પણ મને નવાઇ એ લાગે છે કે મારી સહજ ચેષ્ટા ઉપરથી તમે મારા અંતરનો ભાવ આટલી સૂક્ષ્મ રીતે કેમ સમજી શક્યા?"

પેલા અજાણ્યા માણસે ગંભીરતાથી જવાબ દીધો "માણસના શરીરમાં જ્યારે કાંઇ પ્રવેશ કરે છે ત્યારે હુ સમજી શકું છું, મને જે અનુભવ છે તેવા અનુભવવાળા કદાપિ પણ એ વાતમાં ચૂક કરે નહિ."

લાલાનો દેશી ભાઇ રામલાલ જે પૂર્વે બોલ્યો હતો તે કહેવા લાગ્યો કે "ભાઇ આપણા લોક તો એમ કહે છે કે આવુ થાય ત્યારે કાંઇ વળગાડ જાણવો!"

"દેશેદેશમાં આ સાધારણ વાતના જુદીજુદી રીતિના ખુલાસા માલુમ પડે છે," પેલો અજાણ્યો ગૃહસ્થ બોલ્યો "આરબોમાં કેટલાક એમ માને છે કે એવી વેળાએ આપણા અથવા કોઇ નિકટ સ્નેહીના મરણનો કાલ ઇશ્વર નક્કી કરવા બેઠો છે. હબશી લોકમાં વળી એમ મનાય છે કે એ વખત તો યમના દૂત આવીને આપણી ચોટલી પકડી ખેંચે છે. આમ બધે આવી વાતનો કાંઇ વિલક્ષણ અથવા ભયંકર ખુલાસો સર્વ લોક આપે છે."

આ સાંભળી દીલ્હીનો એક ઉગતો જવાન બોલી ઉઠયો કે "એમાં તે શું મ્હોટી મ્હોટી ગપ્પો મારો છો. શરીરમાં કાંઈ વિકાર થઇ આવે તો એમ પણ લાગે!"

"એમ હોય તો હમેશ ભિન્નભિન્ન દેશના લોકોમાં પણ આ બનાવનો કાંઇક વેહેમ ભરેલો ખુલાસો શા માટે ઉત્પન્ન થઈ આવ્યો હશે? સર્વેએ આપણા સ્થૂલ શરીર સાથે આપણી દૃષ્ટિએ નથી પડતાં તેવાં પ્રાણીનો સંબંધ શા પરથી કલ્પ્યો હશે? હું તો એમ ધારૂં છું કે"—

લાલાએ બહુ આતુરતાથી વચમાં કહ્યું "હાં ભાઈ શું ધારો છો! બોલો!"

"એમ ધારૂં છું કે એમ બને છે તેવામાં તો આપણી પ્રકૃતિમાંનો સત્ત્વાંશ, જે કાંઇ અદૃસ્ય પણ આપણને પ્રતિકૂલ છે, તથા જેનું દર્શન આપણી ઇન્દ્રિયોની અપૂર્ણતાને લીધે સારા ભાગ્યે થઇ શકતું નથી, તેથી ઢંકાઇ જઇ મલિન થઇ જતાં, તામસી સત્ત્વોના પ્રભાવથી અંગ કંપે છે."

"ત્યારે તો તમે ભૂતપ્રેતના વેહેમમાં ફસાયલા જણાઓ છો" **રામલાલે** કહ્યું.

"નહિ નહિ, ભૂતપ્રેતની હું વાત કરતો નથી, પણ જેમ આ હવામાં કે પેલા ફુવારામાં ઉડી રહેલું છે તે જલમાં, આપણી દૃષ્ટિએ ન ચઢે તેવા અગણિત જીવ છે, તેમ તેવાંજ અદૃસ્ય પણ પ્રકૃતિમાંથીંજ ઉત્પન્ન થયેલાં બીજાં સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીર પણ કેમ ન હોય? જલના સૂક્ષ્મ બિન્દુમાં પણ પોતાથી નાનાં જંતુને ખાઉંખાઉ કરી રહેલો જે રાક્ષસ રહી શકે છે તેનો ક્રોધ કે તેની ક્રૂરતા પ્રત્યક્ષ જણાતા વાઘ કે સિંહની ક્રૂરતા કરતાં ઓછાં સમજવાં નહિ. એવા પણ કરોડો પદાર્થ હશે કે જેમનો સત્તામાત્રજ માણસને હાનિકારક હશે, છતાં આપણા અને તેમના બંધારણમાં ફેરફાર રાખી ઇશ્વિરે અન્યોન્યની વચ્ચે પડદો રાખ્યો છે એજ ઠીક કર્યું છે."

"ત્યારે શું" **લાલાએ** વચમાં પ્રશ્ન કર્યો "તમે એમ ધારોછો કે આ પડદો કદાપિ પણ ખશેડી ન શકાય તેવો છે? ને એમ હોય તો જાદુગર અને માંત્રિકોની વાતો બધી ગાંધર્વનગરમાત્રજ છે?"

"એમ હોય અથવા નએ હોય; તથાપિ આ જમાનામાં જ્યાં બુદ્ધિ સર્વશિરોમણિ થઇ બેઠી છે, ત્યાં એવો બેવકૂફ કોણ હોય કે જે પોતાની અને એવા મહા ભયંકર અજગર તથા સિંહની વચ્ચે આવેલા પડદાને ખશેડવા તત્પર થાય? જે નિયમથી વિકરાલ મગર અને મચ્છ સમુદ્રમાંજ પૂરાઇ રહે છે તે નિયમને ઉલટાવવાની મરજી કોણ કરે? એવી ગપસપમાં કાંઈ માલ નહિ'

આમ કહેતાંજ પેલો અજાણ્યો ગ્રહસ્થ ઉઠયો અને સર્વને રામરામ

કરી પોતાને રસ્તે પડયો.

લાલાએ ઘણી આતુરતાથી પૂછ્યું "આ કોણ છે?" પણ સહુ જવાબ દીધા વગર એકેકની સામે જોઈ રહ્યા.

છેવટ રામલાલે કહ્યું "મેં તો એને કદાપિ જોયો નથી."

"મેં પણ નહિ."

"મેં પણ નહિ."

દીલ્હી શહેરનો જે જવાન હાલ આ મંડળમાં મળી ભૂતપ્રેતની વિરુદ્ધ શંકા કરતો હતો તે આપણો જાણીનો હમીર હતો; તે બોલ્યો કે "હું એને સારી પેઠે ઓળખું છું. તમને સર્વેને યાદ હશે કે એ મારી સાથેજ અહીં આવ્યો હતો. આજથી બેએક વર્ષ પર એ દીલ્હીમાં આવ્યો હતો, તે પાછો આજ આવ્યો છે. એ ઘણો પૈસાવાળો છે, અતિશય દ્રવ્યનો માલીક છે માણસ પણ પૂરો મીલનસાર છે. આ પ્રમાણે આજ એને વાતો કરતો જોઈ હું દિલગીર છું; કેમકે એના વિષે મૂર્ખ લોક જે આડી અવળી ગપ્પો ચલવી રહ્યા છે તેમાં આથી કરીને વધારો થાય તેવો સંભવ છે."

એક બીજો દીલ્હીનિવાસી બોલી ઉઠયો "એ તો ઠીક; પણ હમીર! તારા પોતાનાજ અનુભવમાં આવેલી એની તે દિવસની બીનાથી જે વાતનો તું નિષેધ કરે છે તેજ સાબિત નથી થતી શું?"

લાલાએ એ સાંભળી કહ્યું કે "અરે યારો! હું અને આ મારો દોસ્ત રામલાલ આખો દિવસ ઘરમાં ને ઘરમાં ભરાઇ રહીએ છીએ ને અજાણ્યા હોવાથી કહીં બહાર જતા નથી એટલે અમે તો કાંઇ જાણતાજ નથી. હમીર! શી વાત છે તે તો કહો!"

"ભાઈ! લોક તો એ ગુલાબસિંહનામાં કાંઈ ચમત્કાર ધારે છે. પોતાનામાં એવું સામર્થ્ય હોય તો સર્વે રાજી થાય, પણ સામાનામાં હોય તે, જાણોજ છો તો, ખમી ન શકાય. એટલે પછી ભૂત ને પ્રેત ને મંતર ને જંતર ને સાધનામાં ગપ્પાં ચલાવી બીજાને હલકા પાડવાની યુક્તિઓ રચે. આ ભાઇ જે વાત કરે છે તેમાં પણ આવીજ જાતનો કોઇ ચમત્કાર લાગે છે. તમે સર્વે રમતા તો હશોજ. (સર્વેએ હા કહી) હું એક દિવસ રમતમાં ચઢયો તે જેટલા પૈસા પાસે હતા તે તમામ નાંખી ચૂકયો ને આખરે ખાલી થઇ ગયો. નિરાશ થઇને ઉભો થયો તેવો મેં ગુલાબસિંહને જોયો. મારે ને

એને પીછાન તો આગળથી થયેલું હતું, એટલે એણે મારો હાથ પકડીને કહ્યું હમીર ! તમે ઘણું હારી ગયા એથી હું દિલગીર છું, મને તો રમવાની ટેવ નથી, પણ જો તમે આટલા પૈસા લેઇને મારે માટે રમો તો નુકશાન થાય તે મારે માથે ને નફો આપણે અર્ધો અર્ધ. હું પણ મને જીતનાર ઉપર વેર વાળવા તલપી રહેલો એટલે ગુલાબસિંહ પાસે નફો નુકસાન બન્ને અર્ધો અર્ધ કબુલાવી રમવા લાગ્યો. ગુલાબસિંહ મારી પાસે બેઠો ને મેં આંકવાનું શરૂ કર્યું. હું તો એકી સરતે જીતવાજ લાગ્યો ને આખરે સર્વેનાં ખિસ્સાં ખાલી કરાવી ઉભો થયો. રમનારમાંનો એક જણ ગુલાબસિંહ ઉપર કરડી નજર કરીને, એણે કાંઈ દગો કર્યાથી હું જીત્યો, એવું ધારી તકરાર કરવા લાગ્યો. ગુલાબસિંહ શી અજબ તરહની ધીરજ રાખી રહ્યા છે ! એક અક્ષર પણ બોલ્યો નહિ, ફક્ત એટલુંજ કહ્યું કે ગમે તે લાભ થાય તો પણ હું એવું કરૂં તેવો માણસ નથી, અને દિલગીર છું કે રમવામાં એકના ખોયા વગર બીજો જીતી શકતો નથી. આ સાંભળી પેલો ઘણો ઉકળવા લાગ્યો ને હાથ પગ ઉછાળતો ગુલાબસિંહની સામે જઇ ઉભો. ગુલાબસિંહે બીજું કાંઇ ન કરતાં એના તરફ એવી દૃષ્ટિ કરી કે તેથી પાધરો બકરી જેવો થઇને પોતાની જગો ઉપર બેશી ગયો. ગુલાબસિંહ જોડે ન ફાવ્યું ત્યારે મને બાઝયો, ને આખરે મારામારી થતાં તરવારો પણ નીકળવાનો વખત આવ્યો. એ માણસને મેં તરવારનો કારી ઝખમ કર્યો, ને તેથી એ મુવો. તે પેહેલાં ગુલાબસિંહે મને કહ્યું કે એ જાતનો મુસલમાન છે, એને પૂછી જુઓ કે એને એના બાપની નજીક દટાવું છે કે બીજે કહીં. મેં પેલાને જઇને આ પ્રમાણે પૂછ્યું. એના બાપનું નામ સાંભળતાંજ એણે ચીસ પાડી અને લોહીનો મ્હોટો કોગળો ઓકીને તે મરણ પામ્યો. એને એના બાપની ભેગો દાટવા લેઈ ગયા, ને ત્યાં એના બાપની લાસ કાઢી જોતાં માથાની ખોપરીમાં એક ઝીણો લોઢાનો તાર ભોંકી દીધેલો જણાયો. ગુલાબસિંહે આ બધું ક્યાંથી જાણ્યું હશે તથા આ તારની મતલબ શી હશે તે મેં એને પૂછ્યું, પણ એણે તો ફક્ત એટલુંજ કહ્યું કે એ માણસે ગયે વર્ષે એના બાપને માથામાં વિષવાળો ઝીણો તાર ખોશી મારી નાખેલો ને તે વાત કોઇના જાણવામાં આવેલી નહિ. હું એક દિવસ કબરસ્તાનમાં કબરો વાળાનાં નામ સહજ પૂછતો હતો ત્યારે મને કોઈ ચાકર જેવાએ આ ખબર કહેલી. તમારો રમનાર સોબતી એ મરનારનોજ દીકરો થાય એ પણ રમતમાં મેં તેનું નામ સાંભળેલું તે પરથી ધારી લીધેલું."

રામલાલ બોલી ઉઠયો કે " એમાં શું આશ્ચર્ય જેવું છે ? "

" ગમે તેમ હો, પણ અમે તો જરા વેહેમી ખરા એટલે આ બધી વાતમાં કાંઇક ચમત્કાર માનીએ છીએ. બીજે દિવસે એ વાત બધા ગામમાં ચુંથાઇ રહી, ને એને હજારો લોક જોવા ભેગા થવા લાગ્યા. મેં પણ તેને ઘણા સારા લોકો સાથે પિછાન કરાવી આપ્યું. એનું રૂપ, તથા એની સમૃદ્ધિ આ બેથી સ્ત્રીઓ પણ ટોળે ટોળાં થઇ એને જોવા ભેગી થવા લાગી. "

રામલાલે જવાબ દીધો " બહુ સરસ વાત, એમાં શક નહિ. કેમ લાલા ! હવે તો છેક વહાણું વાવા આવ્યું ચાલ ઉતારા તરફ જઇએ. "

રામલાલ અને લાલો રસ્તે ચાલતા હતા, તેવામાં લાલાએ પુછ્યું " કેમ દોસ્ત ! આ ગુલાબસિંહનું શું ધાર્યું ? "

" એમાં શું ધારવાનું છે ? કોઇ પહોચેલો ઠગ દેખાય છે, સિદ્ધસાધક વિના વાત બંધ બેસે નહિ. આ હમીર એનો ઢંઢેરો પીટે ને ગુણ ગાય ને પોતે જરા ઠાવકું મોં રાખીને વાતો કરે એટલે પછી બધું ચાલ્યું જાય. "

" ના, મને એમ લાગતું નથી. રજપૂતનો દીકરો ને તે પણ બહાદુર, કાબેલ તથા પૈસે પરિપુર્ણ એવો હમીર આવા જુઠાણામાં હાથ ઘાલે નહિ, તેમ ઠગારા લોક જેવો ડોળ રાખે છે તેમાંનું આ ગુલાબસિંહની શાંત તથા શરમાલ પ્રકૃતિમાં કાંઈ જણાતું પણ નથી. "

" તને હજુ દુનીયાંનો અનુભવ નથી. એ પરદેશીનાં ચેહેરો ને આકૃતિ જરા ભવ્ય છે, તેનો એ થાય તેટલો ઉપયોગ કરે છે; ને શરમ ને શાંતિ એ ઠગાઈનાં ભાઇ બેહેનજ સમજવાં. એઠાં પાણીજ ઉંડાં વહે છે. પણ મરશે– એનું આપણે શું કામ બળ્યું છે !–કેમ તારી પ્યારી શું કરે છે ? "

" આજ તો રમા મને મળી શકી નહિ. "

" જોજે એને પરણવાનો વિચાર કરતો, જયપુરમાં લોક શું કહેશે ? "

" અરે યાર ' જો હાજર સો હુઝુર '–આપણે જવાન છીએ, પૈસાવાળા છીએ ને વળી દેખાવડા છીએ, તો આજ જે થાય તે તો કરો, કાલની વાત કાલે છે. "

" રંગ છે લાલા ! આ આપણો ઉતારો આવ્યો, જા હવે જઇને સુઈ રહે; ગુલાબસિંહની વાત મનમાંથી કાઢી નાખજે. "

પ્રકરણ ૨ જું.

પ્રેમની તાણાતાણ.

જવાન લાલા પાસે દોલત હતી; ઘણી નહિ, પણ કોઇના ઓશીઆળા થયા સિવાય આનંદમાં રહી શકાય તેટલી તો ખરી. એનાં માબાપ ગુજરી ગયાં હતાં અને એનાં સગાંમાં પોતાનાથી ઘણી નહાની એક બહેન હતી; તેને જયપુરમાં પોતાની કાકીને સોંપેલી હતી. નાનપણથીજ લાલાને ચિત્રકલાનો ઘણો શોખ હતો. આમાં એણે કેવલ શોખની ખાતર પણ કેટલીક માહિતી સારી મેળવી હતી. લાલાજી ઘણો બુદ્ધિશાલી છે એમ એના મિત્રો ધારતા, તેમ તે ઘણો ઉતાવળીઓ અને ઝંપલાવી પડે તેવો છે એમ પણ સમજતા. એને કોઇ બાબત પર ટકીને મેહેનત કરવી પસંદ પડતી નહિ; અને એનું મન બીજ રોપવા કરતાં એકદમજ ફૂલ ખાઇ જવાની આશામાં વધારે ભમ્યાં કરતું. કારીગર અને એવા ધંધાદારીની સાધારણ પ્રકૃતિ પ્રમાણે એ પણ મોજ મઝા અને તોફાનમાં આનંદ માનતો, અને જે કાંઇ વાત પોતાની કલ્પનામાં ઉતરે અથવા પોતાના હૃદયને ગમતી આવે તે તરફ વગર વિચારે ઘૂમતો. પોતાને જે બાબતનો શોખ હતો તેમાં વિશેષ ચાતુરી મેળવવા માટે હિંદુ-સ્તાનમાં પ્રખ્યાત પ્રખ્યાત શેહેરોમાં એણે ખરા ઉમંગથી મુસાફરી કરી હતી. પણ સર્વ સ્થલે ચાતુરી કરતાં એની શોકીન પ્રકૃતિ વધારે પ્રબલ થઈ પડતી, અને નિર્જીવ ચિત્રના કાગળ ઉપરથી એની દૃષ્ટિ વારંવાર જીવતા નમુનાઓ તરફ ખેંચાઈ જતી. હિમતવાન્, સાહસિક, મગરૂર, અસંતોષી તથા સવ વાતમાં માથુ મારવા તૈયાર રહેનાર લાલો નિરંતર ગમે તેવા અનિયમિત તરંગ ઉઠાવ્યાં કરતો, અને મનમાં જેવી કલ્પના થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરતાં પણ પાછો હઠતો નહિ.

આ સમયે મુસલમાન લોકનાં ટોળાં વાયવ્યદિશા તરફથી હિંદુસ્તાનની રસાલ ભૂમિ ઉપર તૂટી પડવા સારું વરૂની પેઠે ટાંપી રહ્યાં હતાં, તેથી આખા દેશમાં ભય અને ઉદ્વેગ દાખલ થઈ બધે અસ્વસ્થતા પસરી રહી હતી. આવા પ્રસંગોમાં વિવિધ પ્રકારની સાચી જૂઠી કલ્પિત વાતો ચાલી રહે છે, ને કોઈનાં અકસ્માત્ બચાવની તો કોઇના મહા દુર્ધર્ષ પરાક્રમની કથાઓ

કાને કાને ફરે છે. ભૂત, પ્રેત, મંત્ર, જંત્ર, જે જે માણસની કલ્પના સ્વરક્ષણાર્થે ખડું કરી શકે, તે સર્વે છૂટથી ચારે તરફ ઘૂમવા મંડે છે ને નિર્બલ મનના માણસો ડરી ડરીને હેરાન થઈ જાય છે. લાલાએ પણ પોતાની મુસાફરીમાં ફરતે આવી હજારો વાતો સાંભળેલી હતી, તેથી એનું મન ગુલાબસિંહ જેવા અકલ માણસે પોતાની ઉપર જે અસર કરી હતી તે અસર પામવાને તૈયાર થઈ રહેલું હતું. લાલાના આવા ભોળા સ્વભાવનું કારણ બીજું પણ કલ્પી શકાતું હતું. એના મોસાળ પક્ષનો કોઈ વડો મહા તત્ત્વજ્ઞાની તથા કીમીયો વગેરે જાણનાર તાન્ત્રિક તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો; અને તેના વિષે તરહવાર વાતો ચાલતી હતી. એમ માનવામાં આવતું હતું કે માણસના સાધારણ આયુષ કરતાં એ વિશેષ જીવ્યો હતો અને છેક મરતા સુધી કેવલ જવાન જણાતો હતો. આ યોગીના રચેલા ગ્રંથ દુર્લભ છતાં પણ લાલાના ઘરમાં મોજુદ છે, એમ કહેવાતું હતુ: તેમાંની યોગની તથા સિદ્ધિની અને એવીજ બીજી વાતો વાંચી વાંચીને લાલાનું મન પલળી ગયું હતું. એનાં માબાપ, ચાલતા જમાનાનો સુધારો એના મનમાં આવા વિચાર દાખલ નહિ થવા દે એમ માની એના અભ્યાસમાં અડચણ ન કરતાં એટલુંજ નહિ, પણ રાતે વાળું કર્યા પછી એની સાથે પોતાના પૂર્વજની વાતો કરતાં; અને એની મા જ્યારે લાલાને કહેતી કે તું તારા દાદા જેવોજ થશે ત્યારે લાલાને ઘણી અસાધારણ ખુશી પેદા થતી.

લાલાને મોજ મઝા ઘણી પસંદ પડતી એ આપણે કહી ગયા છીએ. દીલ્હી શેહેરની તમામ ગંમતો લાલો પેટ ભરીને ભોગવી રહ્યો હતો તેવામાં રમાના વદન તથા સ્વરની મોહિનીમાં એ સપડાઈ ગયો. પણ જેમ એનો શોખ અનિયમિત અને અસ્થિર હતો, તેમ એનો પ્રેમ પણ ધડા વગરનો હતો. એના આખા દિલમાં પ્રેમનું પુરૂં આવાહન થયું ન હતું, એનો આત્મા તન્મય બન્યો ન હતો; નહિ કે લાલાનામાં પ્રેમોત્પત્તિને અનુકૂલ ગુણ ન હતા, પણ તે ગુણ અદ્યાપિ પાકીને એટલે સુધી ગળ્યા ન હતા કે પ્રેમના ફૂટતા અંકુરને પુષ્ટિ આપવા તરફ હૃદયરૂપી જમીનના કસને વળવા દે. હજી હૃદયવાટિકમાંથી નિંદી નાખવા જેવું બહુ હતું. કલી આવવાની ઋતુ જુદી હોય છે અને ફૂલ આવવાની ઋતુ જુદી હોય છે, તેમ જ્યાં સુધી કલ્પનાની તરંગની કલીઓ ખરી નથી પડી ત્યાં સુધી, એ કલીઓ

ઉપરથી જે ફલની આશા રાખી શકાય તે ફલ હૃદયરૂપી વૃક્ષ ઉપર પાકું થઈ શકતું નથી. ચિત્રની પીછી લઇને એકાંતમાં બેઠો હોય ત્યાં, અથવા પોતાના દિલોજાન મિત્રોમાં હોય ત્યાં, સરખીજ મઝા માનતા લાલાએ, હજુ ગાઢ પ્રેમનું માહાત્મ્ય સમજવા જેટલું દુઃખ વેઠ્યુ ન હતું. માણુસ સંસારની અમૂલ્ય વસ્તુની યોગ્ય પરીક્ષા કરી શકે તે પેહેલાં, સાધારણ વસ્તુઓનો પરિચય થઈ તેનો નિર્વેદ કે તેની પરિપૂર્ણ પરિતૃપ્તિ પામવાની તેને આવશ્યક્તા છે. બાહ્યદૃષ્ટિથી કેવલ વિષયવાંછનાનેજ પ્રેમ સમજનાર લોક પ્રેમને ગાંડાઈ, મૂર્ખાઈ, મોહ ભલે કહો, પણ યથાર્થ સમજાય તો પ્રેમ સમાન જ્ઞાન કે ડહાપણ બીજા કશામાં નથી. પરંતુ લાલો આપણે ઉપર કહી ગયા તેવો છોકરવાદ હતો એટલુંજ નહિ, પણ તે ચઢાઉ પણ તેવોજ હતો. પોતાને જે કલાનો શોખ હતો તેની કૃતાર્થતા, ઉપર ઉપરથી વગર વિચારે વાહવાહ કરનાર મુઠ્ઠીભર લોક, જેને આપણે જગત્ માની છેતરાઇએ છીએ, તેની સ્તુતિ પામવામાં સમજતો ! પરંતુ આ ડાકણુ જેવી સ્તુતિના તેજમાં કોની આંખ ઉઘાડી રહી શકી છે ? એની પાછળ રખડવામાં તો મ્હોટા કવિઓ અને પંડિતોએ પણ મરણુ પર્યંત્ અસંતોષ સિવાય બીજું ફલ લીધું નથી ! એનાથીજ પ્રેમના અમૃતમય પ્રવાહમાં વિષયનો ગુપ્ત ઝરો ફૂટી નીકળ્યો છે; અને એનો તિરસ્કાર કરી પોતાના સત્ત્વ ઉપર તથા ખરા પ્રેમબલ ઉપર વિશ્વાસ ન રાખનાર મહાદુઃખનાં પાત્ર બન્યાં છે.

બીજાને છેતરૂં છું. તેમ રખેને હું પોતે તો છેતરાતો નહિ હોઊં એમ લાલો પોતાના મનમાં વારવાર ડરતોઃ રમાના નિર્દોષ માધુર્ય ઉપર પણ એને શક આવ્યાં કરતો. એક ગવૈયાની દીકરી સાથે લગ્ન કરવાની તો હિંમત ચાલે નહિ, તેમ તે કુમારિકાની લાજાલ પણ ભવ્ય આકૃતિથી તેની આગળ એ કરતાં બીજી કાંઈ વાત પણ કરી શકાય નહિ. આમ થવાથી રમા અને લાલાનો સ્નેહ પ્રેમ કરતાં કેવલ માન અને પરસ્પર મમતાથી ઉત્પન્ન થયેલો જણાતો. રાસગૃહમાં તે નિરંતર જતો, લાગ આવે તો રમા સાથે રંગભૂમિની પાછળ જઇ જરા વાતચિત પણ કરી લેતો, અને જે કાન્તિએ પોતાનું મન હરણ કરેલું હતું. તેનાં જુદી જુદી સ્થિતિનાં ચિત્ર કાઢી લઈ પોતાનું ખીસ્સું ભરતો. દિવસે દિવસે એના મનમાં શંકા અને અનિશ્ચયની વૃદ્ધિ થવા લાગી, પ્રેમ અને વેહેમ વચ્ચે એણે ઝોકાં ખાવા માંડ્યાં.

આમ એની અવસ્થા કરવામાં કેવલ બૂરી વૃત્તિનો એનો મિત્ર રામલાલ પણુ મદદગાર હતો.

આપણે વાત શુરૂ કરી તે સાંજને બીજે દિવસે લાલો જમનાના કીનારા ઉપર ઘોડે ચઢીને એકલો ફરતો હતો. બપોર નમી ગયા હતા. એટલે સૂર્યનો તાપ જરા મંદ થઈ ગયો હતો, અને જમનાના તરંગોમાંથી ઝીણી પવનની ઠંડી લહર છૂટી રહી હતી. તેવામાં રસ્તાની એક બાજુએ રોપેલા પથ્થરના પાળીઆ આગળ નમી રહેલો કોઇ માણસ એણે દીઠો, અને પાસે જતાં ગુલાબસિંહ નજરે પડયો.

લાલાએ એને રામ રામ કરી પૂછ્યું કે "તમને કોઇ જુનો લેખ સાંપડયો છે કે શું? આ રસ્તે તો એવા પથરા કાંકરાની પેઠે અથડાય છે."

"ના ના" ગુલાબસિંહે કહ્યું "હું તો એવા લેખની શોધમાં હતો કે જે સૃષ્ટિના નિર્માણ સમયથીજ રોપાયલો છે. અને જેને ઇશ્વર વારંવાર કરમાવે છે ને ખીલાવે છે." આમ કહીને એણે ફીકા ભુરા રંગના ફૂલવાળો નાનો છોડ લાલાને બતાવ્યો અને લાગલો તે પોતાના ખીસ્સામાં નાખ્યો.

"તમે તો વનસ્પતિની શોધ કરતા જણાઓ છો?"

"હા."

"મેં સાંભળ્યું છે કે વનસ્પતિનો અભ્યાસ પણ અતિશય આનંદકારક છે.

"જે સમજે તેને તો ખરે એમજ છે."

"ત્યારે શું એ વિષયનું જ્ઞાન ક્વચિત્‌જ પરિપૂર્ણ થઇ શકતું હશે?"

"ક્વચિત્? ગૂઢ જ્ઞાન તો હાલની કલાચાતુરીના ભપકા આગળ તથા ઉપર ચોટીઆ જ્ઞાનની બડાઇઓ આગળ સંતાઈજ રહેલું છે, તમે એમ ધારો છો કે ઘણા કાલથી ચાલી આવતી વાતો બીલકુલ પાયા વગરની છે. પર્વતના શિખર ઉપર જડી આવતાં શંખલા છીપોલીઓથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે દરીયો ક્યાં પહોંચ્યો હશે, તો આ વાતોમાંથી કાંઈજ સાર જડતો નહિ હોય? આપણા લોકના મંત્ર તંત્ર એ શુ છે? ફક્ત કુદરતી નિયમો–પણ વધારે બારીક નિયમો—નો અભ્યાસ. અગ્ન્યસ્ત્ર અને પવનાસ્ત્રની વાતો ગપ જેવી જણાય, પણ એમાં કાંઈ નવાઇ નથી. દંતકથાથી એમ પણ સંભળાય છે કે પોતાના શત્રુઓને ગમે તેટલે દૂરથી માત્ર ઇચ્છા વડેજ મારી નાખે એવા પણ સિદ્ધ થઈ ગયા છે. જે વનસ્પતિ પર તમે ચાલો

છો તેમાં, યુક્તિથી કરી બનાવી શકાય તેવી માતબર બંદુક કરતાં પણ વિશેષ સામર્થ્ય હશે! હાલના તમારા વૈદ્ય અને હકીમ નકામી ગણીને ફેંકી દે તેવી અમૂલ્ય વનસ્પતિ ભેગી કરવા માટે પૂર્વે ઋષિ મુનિઓ અત્રે આવતા! કીમીયાના ચમત્કાર પણ એ ઓષધિને બલે થતા ને થાય છે. મને સ્મરણ છે કે અશોક રાજાના વખતમાં— * * * *

"પણ આ બધી વાતમાં શો સાર છે, કેવલ મારો ને તમારો બન્નેનો વખત ખરાબ થાય છે." જરા વાર થોભી લાલા તરફ એકી નજરે જોઈ બોલ્યો "રે જવાન! એમ ધારે છે કે ક્ષણમાં થઈ આવેલી જિજ્ઞાસામાત્રથીજ અતિશ્રમે પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન સાધ્ય થશે? મારાથી તારૂં દિલ વર્તાય છે, તારે હું કોણ છું તે જાણવું છે; આ વનસ્પતિ સાથે તારે કાંઇ લેવા દેવા નથી? પણ તું તારે રસ્તે જા, એ તારી ઇચ્છા કદી પણ પૂર્ણ થનાર નથી."

"આ તરફના લોક જે વિવેક અને નરમાશ માટે પ્રસિદ્ધ છે તેમાંનુ તમારામાં તો કાંઈ જણાતું નથી. ધારો કે મને તમારી સાથે સ્નેહ કરવાની ઇચ્છા થઈ આવી, તો તમારે મારો તિરસ્કાર શા માટે કરવો જોઇએ?

"હું કોઇનો પણ તિરસ્કાર કરતો નથી; જેને મારૂં ઓળખાણ કરવાની મરજી હોય તેને મારે સારી રીતે ઓળખવો જોઇએ. પણ મને ઓળખવાની તો તેણે આશાજ ન રાખવી. તમારે મારી સાથે સ્નેહ રાખવો હોય તો મારે ના નથી, પણ હું તમને પ્રથમથીજ કહું છું કે મારાથી દૂર રહેવામાં તમને વધારે લાભ છે."

"તમે એટલા બધા ભયંકર હોવાનું કાંઈ કારણ?"

"આ વિશ્વસંકલનામાં વારવાર એમ બને છે કે માણસો પોતાની કૃતિ સિવાય પણ બીજાને ભયનું કારણ થઇ પડે છે. જ્યોતિષી લોક વ્યર્થ વાતો કરે છે તેમ હું તમારૂં ભવિષ્ય કહેવા ધારૂં તો કહી શકું કે મારો લગ્નનો ગ્રહ તમારા આયુષભુવન ઉપર કરડી દૃષ્ટિ રાખે છે. માટે તમારાથી બને તો મારા સંબંધથી દૂર રહો. આ હું તમને પ્રથમ કે આખર સર્વ વખતને માટે એક જ વાર સૂચના કરૂં છું."

"તમે જ્યોતિષીની મશ્કરી કરતા હો એમ લાગે છે, પણ શબ્દો તો તેમના જેવાજ નિરર્થવત્ બોલોછો. હું નથી જુગાર રમતો કે નથી કોઈ

સાથે તકરાર કરતો; ત્યારે પછી મારે તમારો ભય શા માટે રાખવો ?"

"જેમ તમારી મરજી; મેં તો મારે કહેવું હતું તે કહ્યું."

"વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહું તો ગઈ રાત્રીએ તમે જે વાત કરી તેથી મારા મનમાં આનંદ પણ થયો અને ગુંચવણ પણ થઈ આવી."

"મને તે વાતની ખબર છે. તમારા જેવા માણસોનાં મન ઉપર કોઇ પણ અદ્ભુત વાતથી ઝટ અસર થાય છે."

(લાલાના મનમાં જરા માઠું તો લાગ્યું, જો કે ગુલાબસિંહની બોલવાની રીતભાતમાં તેવું કાંઇજ હતું નહિ.) "મને લાગે છે કે તમને હું તમારો મિત્ર થવા યોગ્ય જણાતો નથી. ભલે. રામ રામ !"

ગુલાબસિંહે કંઈ પણ દરકાર વગર સામા રામ રામ કહ્યા, અને લાલાના ગયા પછી પાછો પોતાને કામે લાગ્યો.

તેજ રાત્રીએ લાલો હંમેશના રીવાજ મુજબ રાસભવનમાં ગયો. રમા રંગભૂમિ ઉપર કોઇ અતિ ચિત્તાકર્ષક ભૂમિકાનું નિરૂપણ કરતી ઉભી હતી, તેને એક દૃષ્ટે નીહાળતો રંગભૂમિના પાછલા ભાગમાં ઉભો. બધા પ્રેક્ષકોના મુખમાંથી આવતા અનુમોદનના શબ્દે આખું ગૃહ ગાજી રહ્યું; જવાનીને વિષે સહજ જે ગર્વ તથા પ્રેમાકુર હોય છે તેના આવેશમાં લાલો આનંદ પામતો મનમાં કહેવા લાગ્યો કે "આ ભવ્ય અપ્સરા હજુ પણ મારી થઇ શકશે."

આવા મીઠા તર્કમાં લાલો ડુબી ગયો હતો, તેવામાં એના ખભા ઉપર કોઇનો સ્પર્શ થયો. થતાંજ ફરીને જુવે છે તો ગુલાબસિંહ ! "તમારે માથે મોહોટું ભય આવી પડેલું છે" તે બોલ્યો "આજે ચાલીને ઘેર જતા ના, અથવા જાઓ તો એકલા જશો નહિ."

લાલો આશ્ચર્યમાંથી જાગ્રત્ થતા પેહેલાં તો ગુલાબસિંહ જતો રહ્યો હતો; ચારે પાસા જુએ છે તો એને દીલ્હી શેહેરના કોઈ મહોટા ઉમરાવ સાથે બેઠેલો જોયો. એટલે ત્યાં લાલાથી જઈ શકાયું નહિ.

રમા આ વખતે રાસભૂમિમાંથી બહાર આવી, તેવોજ લાલો ઘણા પ્રેમથી તેનો આદર કરવા લાગ્યો. પણ રમા પોતાની રોજની રીતિથી વિરુદ્ધ પોતાના પ્યારા ઉપર મોં મચકોડી ચાલતી થઈ. પોતાની વૃદ્ધ દાસી (જે રંગભૂમિ પર પણ સાથેજ રહેતી) તેને દૂર લઈ જઈ કહ્યું કે "અરે માડી ! પાછો એ તો અહીં આવ્યો જણાય છે—જે પરદેશી વિષે મેં તને કહેલું ને.

આખા પ્રેક્ષક વર્ગમાંથી એજ મને અનુમોદન આપતો નથી !"

"એ કીયો ! એવો તે કોણ છે ?–એનામાં અક્કલજ નહિ હોય, એવાનો તે વિચાર શો ?" રમા પેલી ડોશીને જરા આગળ તેડી ગઇ, અને એક સ્થલે બેઠેલા, આકૃતિથી અને કાંતિથી તથા પોતાના સાદા પહેરવેશથી સર્વમાં આગળ પડી આવતા પુરુષને બતાવવા લાગી.

"એવાનો તે વિચાર શો ? એવાનો તે વિચાર શો ! હે બુઢ્ઢી ! પણ એનો વિચાર ન કરવો એ તો જેને બુદ્ધિ ન હોય તેનાથી બને."

એવામાં રમાને સૂત્રધારે બોલાવી, તેથી દાસીને "એનું નામ શોધી કહાડજે" કહીને રમા રંગભૂમિ પર લાલાને ધસાઇને ગઈ.

જે ભૂમિકા હાલ ભજવતી હતી તે ઘણીજ હૃદયભેદક તથા પોતાની સર્વ શક્તિનું સામર્થ્ય એકત્ર કરે તોજ યથાર્થ નિરૂપિત થઈ શકે તેવી હતી. તમામ પ્રેક્ષકો એકે એક શબ્દે શબ્દ વીણી લેતા હતા, છતાં રમાની દૃષ્ટિ તો પેલો અડગ પ્રેક્ષક જ્યાં બેઠો હતો, ત્યાંજ ચોટી રહી હતી. ગુલાબસિંહ બધું સાંભળતો હતો, જોતો હતો, પણ એના મોંમાંથી અનુમોદનનો એક શબ્દ પણ નીકળતો ન હતો; તેમ એનો સપ્ત તથા સહજ મીજાજ ભરેલો ચેહેરો જરા પણ નરમ પડતો ન હતો. રમા જે ભૂમિકામાં હતી તે પ્રેમબદ્ધ પણ સામેથી પ્રેમ પામ્યા વિનાની કોઈ રસિક અંગનાની હતી; આ વખત રમાને પોતાની કૃત્રિમ ભૂમિકા નિરૂપણ કરતાં પણ હૃદયમાં જે ખરો આવેગ ચાલતો હતો તેવો કદાપિ થયો ન હતો. એનો અશ્રુપાત ખરા હૃદયના ઝરામાંથી વહેતો હતો, એનું દુઃખ સ્વાભાવિક હતું; બધું નીહાળતાંજ દયા થઇ આવ્યા વિના રહે નહિ તેવું હતું. પ્રેક્ષકોના ધન્યવાદની ધૂમ વચ્ચે રમાને કેવલ બેશુદ્ધ સ્થિતિમાં અંદર લઈ જવી પડી. સઘળે વાહવાહની ગર્જના થઈ રહી, રંગભૂમિ પર પુષ્પની વૃષ્ટિ થવા માંડી. પુરુષો પોતાની આંખો લોહોવા લાગ્યા, સ્ત્રીઓ સંભળાય તેમ ડુસકાં ખાવા લાગી.

"અરે દોસ્તો !" દીલ્હીનો એક મહોટો ઉમરાવ બોલ્યો "આણે તો મારે રોમ રોમ અગ્નિ પેદા કર્યો. આજ રાતેજ એને લાવો. કેમ કુક્કડ ! તૈયાર છે કે ?"

"તૈયાર જનાબ;—પણ પેલા જયપુરીઆનું ?"

"ગધેડો છે, બેવકુફ બની ગયો છે, ભલે માથું ખુવે."

" પણ રજપૂત છે, તપાસ થશે. "

" તું પણ બેવકુફ જણાય છે. જમના નદી શું એટલી પણ ગહન નથી, અથવા પૃથ્વી એટલી પણ ઉંડી નથી કે એક લાશ છુપાવી નહિ શકે ? આપણા મારા કાબેલ છે, ફૂટે તેવા નથી; ને મારૂં તો નામ કોણ દેનાર છે ? આજ રાતેજ બંદોબસ્ત કરો. ચોર લોકોએ મારી નાખ્યો—સમજ્યો કે નહિ ? પાસે કાંઈ હોય તે લઇ લેજે એટલે એ વાત સાચી ઠરશે. ત્રણ માણસો લેઇને જા. "

નોકર તો ડોકું ધૂણાવતો " જો હુકુમ " કહીને ચાલતો થયો.

દીલ્હી શેહેરમાં તે દિવસે ગાડીઓ હાલના જેવી મળતી નહિ; તેમ જ્યાં હાલ ચંદની ચોકની લજ્જત ખીલી રહી છે તેવા રસ્તામાં એ રાતને વખતે જવું ભય ભરેલું ગણાતું. રમાએ જે ગાડી રાખી હતી તે ન જડવાથી રમા તથા એની દાસી વિચારમાં પડી ગયાં. લાલાએ પોતાની ગાડી આપવા કહ્યું, પણ રમાએ તેનો કોણ જાણે શા અવર્ણ્ય કારણથી તિરસ્કાર કર્યો. લાલો નિરાશ થઈ વિચારમાં ચાલ્યો જતો હતો, તેવામાં દાસીએ ઉભો રાખ્યો, અને પોતાની બાઇનો મિજાજ ઠીક નથી કહી, આખરે રમાને જેમ તેમ સમજાવી ગાડી લીધી. લાલો એકલોજ ઉભો રહ્યો. તેજ વખતે ગુલાબસિંહની ગેબી સૂચનાનું એના મનમાં સ્મરણ થઈ આવ્યું. કોઇનો સંગાત કરવા માટે આસપાસ જોવા લાગ્યો, પણ કોઈ જાણીતું માણસ નજરે પડયું નહિ. એવામાં રામલાલનો અવાજ સાંભળી એ તેની તરફ ગયો, તો તે એનેજ શોધતો હતો, " ચાલ આપણે હમીરની ગાડીમાં સાથે ઘેર જઈશું, " રામલાલે કહ્યું.

" ભાઈ તેં મને શી રીતે શોધી કાઢયો ? તારો બહુ ઉપકાર થયો. "

" મને ગુલાબસિંહ રસ્તામાં મળ્યો. તેણે કહ્યું કે તમારો મિત્ર દરવાજા આગળ ઉભો છે, તેને એકલો ઘેર ન જવા દેશો. દીલ્હી શેહેરના રસ્તા ભય ભરેલા કહેવાય છે. એ વાત થતી હતી તેવામાં હમીર મળ્યો. તેને મેં કહ્યું- પણ આ હમીર આવ્યા; ચાલો. "

હમીરના આવી પહોચવાથી વિશેષ ખુલાસો થઈ શકયો નહિ, પણ જેવો લાલો ગાડીમાં બેઠો તેવાજ એણે ચાર માણસોને પોતાના તરફ ધારીને જોતાં દીઠા.

તેમાંનો એક બોલ્યો "અલ્યા! પેલો જયપુરીઓ! પેલો–" તે લાલાએ સાંભળ્યું. પણ સહીસલામત ઘેર પહોચી ગયો.

પોતાનાજ હાથમાં ઉછરેલી તથા માબાપ વિનાની રમા એકલી, તેથી એની દાસી એના ઉપર ઘણી મમતા રાખતી હતી. સ્ત્રીઓના હૃદયમાં જે વિકાર થઈ આવે છે તેનો આ દાસીને ઘણો અનુભવ હતો, ને તેના બલે તે એક દિવસ જ્યારે રમા રાસભવનમાંથી ઘેર આવી રોવા લાગી, ત્યારે તેના પેટની વાત એટલે સુધી કઢાવી શકી હતી, કે એનું રોવું પોતે જોયેલો કોઇ એક ગૃહસ્થ હાલ બે વર્ષથી ફરી જણાતો નથી તેને માટે છે. સૂક્ષ્મ વૃત્તિઓના વિવિધ આવિર્ભાવ તો એ દાસીના સમજવામાં આવ્યા નહિ, પણ કાંઇક પ્રેમનું ચેટક લાગ્યું છે એટલો નિર્ણય તે કરી શકી. આ બાબતમાં આ દાસી રમાની બહુ દયા ખાતી અને પોતાથી બને તેટલો દિલાસો આપી મદદ કરતી.

"પેલો કોણ હતો એ જાણ્યું કે?" રમાએ પૂછ્યું.

"હા. એ તો પ્રખ્યાત ગુલાબસિંહ, જેના ઉપર આખા ગામની બાયડીઓ ગાંડી થઈ છે તે. કહે છે કે ઘણો પૈસાદાર છે. પણ લાલાજી—"

"બસ ગુલાબસિંહ! લાલાનું નામ ન દે."

આ વખતે ગાડી રમાના ઘર ભણીના એકાન્ત ભાગ તરફ વળી, તેવીજ એકદમ અટકી. દાસીએ બારી બહાર ડોકીયું કર્યું તો ઝાંખી ચાંદનીથી માલુમ પડયું કે ગાડીવાનને કોઇએ પકડી ને બાંધી રાખ્યો છે. એ જોતી હતી તેવામાં તો કોઈ મ્હોટો લાંબો માણસ મોઢે માથે બુરખો ઓઢીને ગાડીનું બારણું ઉઘાડી ઉભો રહ્યો.

"બીહીતી ના, રમા! તને કાંઈ અડચણ થનાર નથી" એમ કહેતાંજ તેણે રમાને કમરથી ઉપાડી. પણ પેલી દાસીએ એવો તો એક ધક્કો માર્યો કે પેલો મરદ પણ પાછો હટી ગયો.

"આની પાસે તો ચોકી મજબુત જણાય છે. ટેલા! એ વેલા! દોડો, પકડો પેલી બુઢ્ઢીને—જુઓ છો શું?"

એજ વખતે એક બીજો બુરખાવાળો માણસ ગાડી આગળ આવ્યો અને "રમા! હું તને ખરેખર જરા પણ ઇજા નહિ થવા દઊં" એમ ક-

હેતાં બુરખો આધો ખશેડી પોતે ગુલાબસિંહ છે એવી ખાત્રી તેણે આપી.

"શાન્ત થા, ધીમી પડ, હું તને બચાવી શકીશ" એમ કહી રમાને આશ્ચર્ય પામતી મૂકીને ગુલાબસિંહ ચાલી ગયો. બધા મળીને આ ઠેકાણે નવ માણસો હતા. બેએ ગાડીવાનને ઝાલ્યો હતો, એક ઘોડા પાસે ઉભો હતો, એક બધાંના ઘોડા સાચવતો હતો, ગુલાબસિંહ તથા જે પેહેલાં આવ્યો હતો, તે સિવાય બીજા ત્રણ, એક બીજી ગાડી આગળ રમાને લઈ જવા ઉભા હતા. આ ત્રણને ગુલાબસિંહે બોલાવ્યા. ને જે બુરખાવાળો પ્રથમ ગાડી આગળ ગયો હતો, (એ રમાને પકડાવનાર અમીર હતો) તેને બાંધવાનો હુકમ કર્યો.

તેણે બૂમ પાડી "હરામખોરો! આ શું" પણ ગુલાબસિંહે કહ્યું કે એને એની ગાડીમાં નાખો, ને જો વધારે તકરાર કરે તો મરજી મુજબ કરો.

ગાડીવાનને પકડી રહ્યા હતા તેમની પાસે જઇને, ગુલાબસિંહે કહ્યું "જાઓ તમારા શેઠની સાથે જાઓ, તમે ત્રણ છો ને અમે પણ હથીઆર બંધ છ છીએ. એટલી દયા સમજજો કે જીવતા જવા દઇએ છીએ."

માણસો ડરીને દૂર ગયા, અને ગાડીવાને ગાડી પર ચઢી ઘોડાને હાકી મૂક્યા. ગુલાબસિંહ પણ રમાની ગાડીમાં દાખલ થઈ ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે "મારે આ ગુપ્ત વાતનો ખુલાસો કરવો જોઇએ. તારી સામે થયેલું તરકટ મેં ગમે તે રીતે પણ જાણ્યું હતું, ને તે આ રીતે તોડી પાડયું. જે અમીર ઘણા વખતથી તને હેરાન કરવા ધારે છે તે અને તેના બે માણસો, રાસગૃહ આગળથીજ તારી પાછળ લાગ્યા હતા અને બીજા છને જ્યાં આપણે મળ્યાં ત્યાં ઉભા રહેવા માટે આગળથીજ મોકલ્યા હતા. જ્યાં આ માણસો ઉભા હતા, ત્યાં જઇને મેં તેમને કહ્યું કે તમારા શેઠને તમારી જરૂર નથી તેથી તે ગયા અને મારા માણસો ત્યાં ઉભા રહ્યા. બાકીની બીના તો તો તને ખબરજ છે. આ તારૂં ઘર આવ્યું."

પ્રકરણ ૩ જું.

પ્રેમતૃપ્તિના અંકુર.

ગુલાબસિંહ રમાની પાછળ ઘરમાં ગયો; બુઢ્ઢી સમજીને દૂર થઈ ગઈ; અને બન્ને એકાંતમાં સામ સામે દૃષ્ટે દૃષ્ટ મેળવી બોલ્યા ચાલ્યા વિના ઉભાં છે એમ થયું. પોતાના પિતાના આનંદી સમયે તેના મધુર ગાનથી ગાજી રહેલા સ્થલમાં આ વખતે ઉભેલી રમા. આ ગૂઢ પ્રકૃતિવાળા, કદાપિ પણ સ્મૃતિમાંથી ન ખસતા, અને કાન્તિમાન્ તથા ભવ્ય પરદેશીને, જે સ્થલે પોતે પોતાના પિતાને ચરણે ઉભી રહેતી, ત્યાંજ ઉભેલો જોઈ, આનંદમાં કે તે પ્રસંગના ગભરાટમાં મોહિત થઈ જઈ, કૃત્રિમ અભિનયોથી નવી નવી આકૃતિઓ ખડી કરવાની પોતાને પડેલી તરંગી રીતિ મુજબ વિચારવા લાગી, કે અહો એ દિવ્યપિતાના દિવ્યગાનની પ્રતિકૃતિજ શું મારા આગળ રૂપાંતરે અત્યારે ઉભી તો નહિ હોય! આ વિચારમાં પડેલી હોવાથી પોતાની ભવ્ય કાન્તિનું તો તેને ભાનજ ન હતું. એણે માથેથી ચાદર કાઢી નાખી હતી એટલે એની ગુંચળાંવાળી કાળી લટો સાડીમાંથી હાથીદાંત જેવા સ્વચ્છ ગળાપર લેહેંકતી જણાતી હતી; એનાં શ્યામ પણ પ્રેમાલ નયન ઉપકારનાં મંદ મંદ અશ્રુમાં જાણે તરતાં હતાં, અને એના ગાલ તથા મોંઢા ઉપર ગુજરેલા બનાવોના સ્મરણથી સહજ કાંઈ શોકમિશ્રિત પ્રેમલજ્જાની સુરખી છવાઇ રહી હતી. રતિને પોતાને ખુશી કરતાં કામદેવે પણ આ આકૃતિ કરતાં વધારે મોહક અને આકર્ષક છબી ભાગ્યેજ નીહાળી હોય!

ગુલાબસિંહ એના તરફ જોઇ રહ્યો હતો, પણ એની દૃષ્ટિમાં પ્રેમની સાથેંજ દયાની પણ ઝીણી છાંટ નજરે પડતી હતી. મનમાંજ કાંઇક બોલ્યા પછી મ્હોટેથી રમાને કહેવા લાગ્યોઃ—

"રમા! મેં તને ભયમાંથી બચાવી છે; તારી લાજ રાખી એટલુંજ નહિ, પણ તારો જીવ પણ બચાવ્યો છે. હાલની શિથિલ રાજ્યવ્યવસ્થામાં એ ઉદ્ધત અમીર—કોઈની દરકાર કરતો નથી; નજરમાં આવે તેવા ગુનાહ કરે છે. પોતાની વિષયવાસના તૃપ્ત કરતાં પણ, ખરા લુચ્ચા માણસો જેવું ડહાપણ વાપરે છે તેવું વાપરવામાં એ ચૂકતો નથી, જો તેં એની મરજીને હંમેશને માટે તાબે થવા કબુલ ના કર્યું હોત, તો એના જુલમની વાત જાહેર

કરવા માટે તું ફરીથી દુનિયાંનું મોઢું દેખત નહિ. એ જુલુમગારનામાં દયાનો છાંટો પણ નથી. એનો હાથ ગમે તે કામ કરવા નિરંતર તૈયારજ છે. એવા ભયમાંથી મેં તને બચાવી; પણ કદાપિ તું પૂછશે કે શા માટે ?" આટલું બોલી ગુલાબસિંહ જરા અટક્યો અને દિલગીરી ભરેલે ચેહેરે જરા હસીને કહેવા લાગ્યો "જે તારા પર જુલમ ગુજારનાર હતો તેના કરતાં તારા બચાવનારના વિચાર કાંઇ વધારે નિઃસ્વાર્થી નથી એમ ધારી મને તું દોષ ન ચઢાવતી. નિરાધાર બાલા ! તારા આશકો જે ભાષા બોલે છે તે હું આ વખતે બોલતો નથી; મને તારા આગળ તે આવડતી પણ નથી. એટલુંજ તારે સમજવું બસ છે કે મારામાં દયાનો અંશ છે, અને તેથી કોઇની પણ પ્રીતિથી હું ઉપકૃત થાઉં છું. અરે ! શા માટે એ શબ્દ સાંભળી શરમાય છે, શા માટે કંપે છે ! હું બોલતે બોલતે પણ તારા મનમાં શું ચાલે છે તે સમજી શકું છું, અને જોઈ શકું છું, તેમાં તારે શરમાવા જેવું કાંઈ નથી. હું એમ નથી કહેવા માગતો કે તારા મનમાં હજી મારે માટે પ્રેમ પેદા થયો છે, કેમકે હૃદયમાંની ખરી વૃત્તિ જાગ્રત્ થતા પેહેલાં ઘણી વાર કલ્પનામાત્રજ તીવ્ર બની રહી હોય છે. પણ મારા દુર્ભાગ્યે મેં તારી આંખને મોહિની લગાડી છે, તારી કલ્પનાને કબજે કરી છે ! જે વાતથી તને દુઃખ સિવાય બીજું પ્રાપ્ત થનાર નથી તે વાતથી દૂર રહેવાની ચેતવણી એક વાર આપી હતી તેમ ફરીથી આપવા માટેજ હું તારા ઘરમાં આવ્યો છું. પેલો જયપુરવાસી લાલો તારા ઉપર સારો પ્રેમ રાખે છે, કદાપિ પણ મારાથી નજ રાખી શકાય તેવો પ્રેમ રાખે છે. કદાપિ તે તારા પ્રેમને અદ્યાપિ પાત્ર નહિ થયો હોય, પણ જેમ જેમ તને વધારે ઓળખતો જશે તેમ તેમ સહજમાં થઈ શકશે. એની સાથે પરણીને તું સુખી થશે, તારી માના ગામમાં જઈ વસશે. મારૂં નામ પણ ભુલી જા, એનો પ્રેમ સ્વીકારી સામો પ્રેમ બતાવવા તત્પર થા—એમ કરવાથીજ તું કીર્તિ પામી સુખી થશે."

પોતાના મનમાં ખેદ અને શોકની જે વૃત્તિનું અવર્ણ્ય તોફાન ચાલતું હતું તે બહાર બતાવ્યા સિવાય, મોં ઉપર શેરડા પડતે પડતે રમા આ વિલક્ષણ વ્યાખ્યાન સાંભળી રહી, અને જ્યારે તે પૂરૂં થયું ત્યારે બન્ને હાથે મોં ઢાંકી રોવા લાગી. જોકે આ શબ્દોથી અપમાન અથવા તિરસ્કાર, કે ક્રોધ અથવા શરમ, સાથેજ થઇ આવે તેમ હતું, તો પણ જે વિચારથી રમાની આંખોમાંથી આંસુની ધાર વહેતી હતી અને એનું હૃદય ધડકી રહ્યું હતું, તે

વિચાર એ બધાથી જુદાજ હતા. સ્ત્રીભાવ આ સમયે બાલભાવમાં લીન થઈ ગયો હતો. સામા માણસે મને ચહાવુંજ જોઇએ એવી હઠીલી અને ગાંડી પણ નિરપરાધી ઇચ્છા બર ન આવતાં, જેમ કોઈ બાલક સામાના મનને ખોટું ન લાગે તેવી પણ મહા શોકગ્રસ્ત વૃત્તિથી રડે છે, તેમ રમા પણ ક્રોધ કે શરમનો આવેશ પામ્યા વિના પ્રેમનો બદલો આવોજ વળ્યો એમ ઓછું આણી, ડુસકે ડુસકે રોવા લાગી.

ગુલાબસિંહ એની આવી આકૃતિ નીહાળી રહ્યો હતો; રમાનું ખુલ્લું થઇ ગયેલું પણ સુંદર અને છટાદાર લટોથી છવાયલું માથું એના આગળ નમી રહ્યું હતું. એક ક્ષણ ભર વિચાર્યા પછી એ એની પાસે ગયો અને ઘણા મધુર સ્વરે સાન્ત્વના કરતો કાંઇક મંદસ્મિત સહિત બોલ્યો " રે બાલા! મે તને પરમ જ્યોતિ માટે પ્રયત્ન કરવા જે કહેલું, અને તે પ્રયત્નના ઉદાહરણમાં તારી પડોશમાંનું વૃક્ષ બતાવેલું તે તને યાદ તો હશે; પણ તેજ પ્રસંગે હું તને પતંગિયાનું ઉદાહરણ પણ સાથેજ આપવું ચૂક્યો, કે પતંગિયું જ્યોતિને જોઇ તે તરફ જઇ પહોચે છે, પણ તેની સમીપજ ખાખ થઇને પડે છે. શાન્ત થા, હું તને ઠીક સમજાવું છું. આ જયપુરવાસી—"

રમા તુરતજ દૂર ખશી ગઈ અને વધારે રોવા લાગી.

" આ જયપુરવાસી તારા જેટલીજ ઉમરનો છે, ને તારા સમાન કુલનો પણ છે. તું એની સાથે સુખે દિવસ ગાળી છેવટ શ્મશાનમાં પણ એની સાથે પગ વાળશે; પણ હું તો—અથવા એ ભવિષ્યની વાત વિષે હાલ જરૂર નથી. તારા હૃદયને જરા તપાસી જો. હું આ વખત ફરીથી તારી નજરે આવ્યો તે અરસામાં, તારા હૃદયમાં ધીમે ધીમે એવાં સ્નેહાંકુર ફૂટવા લાગ્યાં છે કે જે પરિણામે પ્રેમરૂપ વૃક્ષ થઈ નીવડશે. જાણે તું કોઈ ઘરની ધણીયાણી છે અને ત્યાં આ તારો જવાન આશકજ તારો પતિ થઈ તને રીઝવે છે એવો તર્ક શું તેં કદાપિ પણ નથી કર્યો ? "

" કદાપિ નહિ " રમા આવેશમાં આવી મહોટેથી બોલી " કદાપિ નહિ; પણ કદી કર્યો હોય તો પણ એટલાજ માટે કે મારા નસીબમાં તેમ થવાનુ નિર્માણ થયુંજ નથી. અને અરે ! " પોતાના મોં ઉપર છવાયેલી લટો દૂર કરી એક દૃષ્ટે ગુલાબસિંહ તરફ જોતી, રોતે રોતે બેશી ગઈ હતી ત્યાંથી ઉભી થઇને બોલવા લાગી " અરે ! આ પ્રમાણે મારા હૃદયની વાત સમજીને મારું

ભવિષ્ય બાંધી આપનાર! તું ગમે તે હો, પણ જે વૃત્તિથી (એમ કહેતાં જરા અચકાઈ, અને નજર નીચી નમાવી બોલી) મારૂં હૃદય તારામાં ગુંથાયું છે તે વૃત્તિને તું કોઈ બીજે રૂપે સમજતો નહિ. જે પ્રેમ મારામાં ઉત્પન્ન કરવા માટે સામેથી પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી, અને મારામાં પ્રેમ થાય તો પણ જેનો બદલો સામેથી વળે તેમ નથી, તેવો પ્રેમ હું કદાપિ કરતીજ નથી. પરદેશી! તારે માટે મારા મનમાં જે વૃત્તિ થાય છે તે પ્રેમની નથી. શા માટે તારા પર પ્રેમ થવો જોઈએ? તે મારી સાથે મને શીખામણ આપવા સિવાય બીજા કોઈ પ્રકારની વાત અદ્યાપિ કરી નથી—ને વળી હાલ તો છેક મારૂં અપમાન કરવા સુધીની પણ કરી છે!" આમ કહેતાં વળી અટકી ગઇ, અવાજ નરમ પડી ગયો. પાંપણો પરથી અશ્રુના કણ ગરવા માંડયા, પણ તેને લોહી નાખી કહેવા લાગી "નહિ, પ્રેમ તો નહિજ! મેં જે વિષે સાંભળ્યું છે, વાંચ્યું છે, અને રંગભૂમિ ઉપર જેનું નિરૂપણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે તે જો પ્રેમ હોય તો નહિ, પ્રેમ તો નહિજ! પણ એથી એ સવિશેષ માન પેદા કરવાવાળું, ભય પ્રેરનારૂં અને લગભગ અમાનુપ આકર્ષણ છે! એથીજ મને આનંદ અને ક્ષોભ સાથેજ પેદા કરવાવાળાં મારાં તરંગી ચિત્રોમાં પણ જાગતાં કે સ્વપ્નમાં સર્વદા તારૂંજ ભાન થયાં કરે છે. તું એમ ધારે છે કે જો તારે માટે મારા મનમાં પ્રેમજ હોય તો હું તારી સમક્ષ આમ બોલી શકું? (આ વખતે એણે વળી પોતાની દૃષ્ટિ એકદમ ગુલાબસિંહની દૃષ્ટિ પર માંડી) અને મારી ને તારી આંખે આંખ આ પ્રમાણે મેળવી તારા હૃદયમાંની વાત સમજવા પ્રયત્ન કરૂં? રે અનભિજ્ઞાત! કોઈ કોઇ વાર મને તારાં દર્શન કરવાનું કે તારી વાત સાંભળવાનું મન થતાં હું પૂછું છું; પણ મારા આગળ તું બીજા કોઈની વાત શા માટે લાવે છે! શીખામણ દે, ઠપકો આપ, મારા હૃદય ઉપર ભરાય તેટલા ઝખમ માર—જે ઘટતો ઉપકાર મારાથી દર્શાવી જવાય છે તેનો મરજીમાં આવે તો સ્વીકાર ન કર—પણ હમેશાં દિલગીરી અને આંસુનો દૂત થઈ મારે ઘેર આવ નહિ. મેં કોઈ કોઈ વાર તને મારાં સ્વપ્નમાં ભવ્ય તેજમાં ઉભેલો જોયો છે. જે આનંદ હાલ તારી દૃષ્ટિમાં જણાતો નથી તેવા દિવ્ય આનંદથી તારી દૃષ્ટિ પણ સ્ફુરી રહેલી જોઈ છે. અજાણ્યા પરદેશી! તેં મને બચાવી છે, અને હું તે માટે તારો ઉપકાર માની આશિષ્ દઉં છું. શું આ હૃદયોદ્દગારરૂપ સેવા પણ એવી છે કે જેનો તું અનાદર કરશે?" આ

છેલ્લા બોલ બોલતે બોલતે પોતાના બન્ને હાથ જોડી રમા એની આગળ પોતાના જોડેલા હાથ ઉપર માથું નમાવી રહી. આ પ્રમાણેની એની નમ્રતા કોઈ સ્ત્રીને છાજે નહિ તેવી કે હલકી ન હતી, અથવા આશક માશુક વચ્ચે હોય તેવી ન હતી, કે ન હતી શેઠ ચાકર વચ્ચેની હોય તેવી; પણ જેવી કોઇ બાલક પોતાના પાલક તરફ અથવા કોઈ શિષ્ય પોતાના મહાત્મા ગુરુ તરફ દર્શાવે, તેવા પ્રકારની એ નમ્રતા હતી. ગુલાબસિંહ ભ્રૂકુટી ચઢાવી દિલગીરીમાં વિચાર કરતો ઉભો હતો. દયા અને શોકની અવર્ણ્ય દૃષ્ટિથી પણ મૃદુ પ્રેમની નજરે રમા તરફ જોઈ રહ્યો હતો; છતાં પણ સખ્ત મોંએ અને અનુત્સાહક શબ્દે બોલ્યોઃ—

“રમા તું જે માગે છે તે શું છે તેની તને ખબર છે! તારી જાતને, કદાપિ આપણ ઉભયને. જે ભયમાં તું નાખવા ઇચ્છે છે તેની તને ખબર છે? સંસારની સાધારણ ધટમાલમાં પડેલાં અલ્પ પ્રાણીઓનાથી મારૂં જીવતર નીરાળું છે; રૂપ, રંગ, અંગ કશાને હું ઓળખતો નથી, સ્થૂલનો જેમાં ગંધ પણ નથી, વિષયવાસના જેને અભડાવતી નથી, એવી કોમલતા અને કાન્તિમાત્રનીજ ઉપાસનામાં હું નિમગ્ન છું. અને તેમ છતાં પણ કોમલ કાન્તિના દર્શન સ્પર્શનથી ઘણાનામાં જે થઈ આવે છે તેથી હું વિરક્ત છુ. જેમાં માણુસ પરમાનંદ માને છે, તેને હું મહા વિપત્તિ માની દૂરથીજ પરહરૂ છું—સંસારમાં સ્ત્રીઓની પ્રીતિથી સવિશેષ દૂર રહું છું. હાલ મારામાં એવું સામર્થ્ય છે કે હું તને આગળથી ચેતવણી આપી ઘણાં દુખઃ-માંથી બચાવી શકુ, પણ જો મારૂં ને તારૂં ઓળખાણ આથી આગળ વધે તો પછી એ સામર્થ્ય મારામાં રહેશે? મુગ્ધે! હું પૂછું છું તેમાંનું તું કાંઇ પણ સમજતી નથી! પણ એ કહ્યા પછી હવે જે કહું છું તે તારાથી સહ-જમાં સમજાશે. તને મારે એવીજ આજ્ઞા કરવી પડે છે કે તારૂં ભવિષ્ય તારા સુખને માટે તને જેમ કોઈ વાતનો નિષેધ કરતુ હોય તેમ મારા વિષેના વિચાર તારા મનમાંથી નિર્મૂલ કર. જો તું સ્વીકાર કરશે તો લાલો તને મરણ પર્યંત પ્રેમથી ચહાશે; કદાપિ હું પણ (એણે ગળગળા સ્વરે ઉમેર્યું) તારા પર પ્રેમ રાખું!”

“તમે”! હર્ષ અને ઉલ્લાસના સત્વર ઉદ્‌ગારમાં રમાથી બોલી જવાયું; પણ એકજ ક્ષણમાં તેને સમજાયું કે એ બોલેલું પાછું મળે તો જે બેસે તે મૂલ આપીને પણ લેવું જોઇએ.

"હા. રમા! હું કદાપિ તારા પર પ્રેમ રાખું; પણ તે પ્રેમમાં અહો શા વિપત્તિ! શું દુઃખ! શો અવસ્થાન્તર! જે કઠિન પર્વત ઉપર પુષ્પ ઉગે છે તે પર્વતને તો પુષ્પ સુવાસિત કરે છે. બીજીજ ક્ષણે પુષ્પ કરમાઈ જાય છે, પણ પર્વત તો તેનો તેજ—આગળ પાછળ હિમના ઢગલા! માથા પર સૂર્યનો બળતો તાપ! જરા શાન્ત થા—વિચાર કર. હજી પણ તારે માથે આપત્તિ ઉભી છે. થોડા વખત સુધી તો તારા નિર્દય જુલમગારના પંજામાંથી તું બચી શકશે, પણ આખરે એવો વખત આવશે કે અહીંથી નાશી છૂટવા વિના તારે સિદ્ધિ રહેશે નહિ. જો પેલો જયપુરનો રજપૂત તારા ઉપર ખરો પ્રેમ રાખતો હશે તો એને તારી આબરૂ પોતાની આબરૂ જેટલીજ વહાલી લાગશે, તેમ નહિ બને તો એવો પણ કોઈ જાગશે કે જેની પ્રીતિ વધારે સાચી ઠરશે, અને જેને હવાલે સદાચાર વધારે સહી સલામતીમાં રહેશે. બસ; ત્યારે મારા ભાગ્યમાં શું આવે છે તે તો હવે હું સાફ જોઇ શકતો નથી. આટલું હું કહી શકું છું કે આપણે ફરી મળીશું, પણ રે મધુર પુષ્પ! તે પહેલાં સમજજે કે પર્વતની કઠિન ભૂમિ કરતાં બીજી વધારે નરમ જમીન પણ તારે ઉગવા માટે સર્જાયલી છે."

આમ કહેતાંજ ચાલતો થયો, અને જ્યાં પેલી બુઢ્ઢી દાસી ઉભી હતી તે દરવાજા આગળ જઈ પહોચ્યો. એને હાથે પકડીને ગુલાબસિંહ આનંદી સ્વરે કહેવા લાગ્યો "લાલાજી તારી શેઠાણી પર આશક છે, ને ઘણું કરી એને પરણશે. તુ તારી શેઠાણી પર કેટલો ભાવ રાખે છે તે મને ખબર છે, ને તેથીજ કહું છું કે એના મનમાં મારે માટે કાંઈ ભૂત ભરાયું હોય તો કાઢી નખાવજે. અમે તો નિરંતર ઉડતાં પક્ષી કહેવાઇએ." આમ કહેતાંજ દાસીના હાથમાં મોહોરોની થેલી મૂકી દૃષ્ટિ બહાર થઇ ગયો.

પ્રકરણ ૪ થું.

પ્રેમ અને જ્ઞાનનો કલહ.

ગુલાબસિંહ, પોતે રાખેલા એકાંત મહાલયમાંના ખાનગી ઓરડામાં દાખલ થયો, ને ત્યાં એના બે ખાસ માણુસો એની સામા આવ્યા. આ નોકરો પણ વિલક્ષણ હતા. તેઓનો મિજાજ એવો શાન્ત હતો કે કોઇના મનની જિજ્ઞાસા પૂરી થાય અથવા પેદા થયેલો શક દૃઢ થાય એવો તેમના મોંમાંથી એક બોલ પણ નીકળતો નહિ. તેમની બોલી પણ સામાન્ય રીતે ન સમજાય તેવી હતી. આ બે નોકર ગુલાબસિંહની સાથે નિરંતર રહેવાવાળા હતા; એ સિવાયનો જે નોકર ચાકરનો વૈભવ હતો તે જરૂર પડયાથી કામચલાઉ રાખી લેવામાં આવેલો હતો. એના ઘરમાં તેમજ એની રીતભાતમાં એવું કાંઇ નજરે ન આવતું કે જેથી એના વિષે ચાલતી ગપ્પો જરા પણ ખરી ઠરે. પરિઓ આવીને એની નોકરી બજાવી ન જતી, પીર પેગંબરો આવીને એને ભવિષ્ય કહી ન જતા, કર્ણપિશાચી એના કાનમાં ગણગણતી નહિ, કે એના ઘરમાં નક્ષત્રની ગતિ જાણીને થવાની વાતો આંકવાનાં નલિકાયંત્રાદિક પણ મોજુદ ન હતાં; એની આટલી મ્હોટી અખૂટ દોલત છતાં એના બેસવા ઉઠવાના ઓરડામાં કીમીયાગર રાખે છે તેવો પણ સામાન નજરે પડતો ન હતો. આ ઉપરાંત એની વાતચિતમાં જે અધ્યાત્મ વિજ્ઞાનનો અંશ ઝળકી આવતો અથવા જે સામાન્ય પણ વિશાલ જ્ઞાન જણાઈ આવતું તે પ્રાપ્ત કરવાનાં કોઈ સાધન–ગ્રંથાદિક–પણ એની પાસે જણાતાં ન હતાં. હાલ એ કોઈ પણ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરતો હોય તો તે ફક્ત આ મહામાયારૂપે વિવર્તતા પરબ્રહ્મરૂપ ગ્રંથનોજ હતો, અને તે માટેનું સાહિત્ય એની ગહન સ્મરણ શક્તિથી મળી રહેતું. આ પ્રમાણે એના ઘરમાં તથા વ્યવહારમાં બધે જણાઈ આવતી તે પ્રકારની સાદાઇ છતાં, એવી પણ એક વાત હતી કે જેથી એ કોઇ ગુપ્ત વિદ્યાનો ઉપાસક છે એમ કલ્પવામાં આવે. દીલ્હીમાં, અંબરમાં કે હિમાલયના બરફમાં ગમે ત્યાં પોતે હોય ત્યાં, બધા ઘરથી જરા છેટે એક કોટડી રાખી, તેને ગમે તેવી યુક્તિથી પણ ઉઘડી ન શકે એવા નાના સરખા તાળાથી બંધ કરી રાખતો; ને એવું પણ એક વખત બનેલું કે ગુલાબસિંહ ઘેર ન હતો તેવામાં કોઈ ન જાણે તેમ, એક ચાકરે મધ્ય રાત્રિએ એ તાળાપર મહેનત કરી જોયેલી અને બીજેજ દિવસે તેને મુનીમ તરફથી

કંઇ પણ કારણ જણાવ્યા સિવાય રજા પણ મળેલી. આ ચાકરે પણ પોતાના ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં હજારો જૂઠી વાતો ઉમેરીને પોતાની વાત લોકમાં ચલવી મૂકેલી. તે કહેતો કે જેવો હું બારણા આગળ ગયો તેવુંજ કોઈ મને દૂર ખેંચી જવા લાગ્યું; ને તાળાને હાથ લગાડયો કે તુરતજ પક્ષપાત થયો હોય તેમ અંગ સજડ થઈ જઇને જમીન પર ચતાપાટ પડયો. એક ચાલાક તાન્ત્રિકે આ વાત સાંભળતાં જણાવ્યું કે ગુલાબસિંહ વિદ્યુતનો અચ્છો ઉપયોગ કરતો હશે, પણ તે વાત રસિયા લોકને ભાવી નહિ. આ બધું ગમે તેમ હો. પણ એટલું તો ખરૂં કે આ કોટડી આવી રીતે એક વાર બધ કર્યા પછી તેમાં ગુલાબસિંહ સિવાય બીજું કોઇ પેસવા પામતું નહિ.

દરબારની ઘડીપર વાગતાં ચોઘડીયાંના ઘોરથી, આ ભવ્ય મહાલયનો ધણી નિદ્રામાંથી જાગ્રત થયો.

"ઘડીમાં આંગળ પાણી વધારે ભરાયું!" તે જરા બેચેનીથી બોલ્યો "તથાપિ શું થઈ ગયું? તે અનાદિ અને અનંત પરમાત્મામાં કાલથી કરીને એક કણ પણ વધવાનો કે ઘટવાનો નથી. રે આત્મા! પરમજ્યોતિ! શિવ! તારા સ્થાનથી શા માટે ભ્રષ્ટ થાય છે? નિર્વિકાર, અનંત પરમાત્મભાવ તજી તું વિકારમય, પરિમિત પદાર્થો ઉપર શા માટે વૃત્તિ દોડાવે છે? ક્ષણભંગુર વિષયના સહવાસથી પ્રાપ્ત થતા આનંદમાં પણ વિષાદજ થાય છે એમ સમજી તું કેટલી કેટલી વાર તારા સ્વરૂપમાંજ લય પામી આત્મધ્યાનમાં સંતુષ્ટ રહેલો છે! આજ તે સંતોષ કયાં ગયો!"

આમ વિચાર ચાલે છે એવામાં પોતાની બારી નીચેના વાડીના ભાગમાં આવેલાં નારંગીનાં વૃક્ષમાંથી પ્રાતઃકાલને વદન કરતા બુલબુલનો મધુર અવાજ ઉઠયો, અને જેમ જેમ વધારે તાનથી આલાપાતો ગયો તેમ તેમ જાગી ઉઠેલી તેની અંગનાએ સામે પ્રેમમય ઉત્તર પણ આપવા માંડયો. ગુલાબસિંહનું લક્ષ તે તરફ ગયું, અને જે શિવ રૂપ જીવને એ બોધ આપતો હતો તેમાં નહિ, પણ વિષયવાસનાની પ્રતિકૃતિરૂપ અંતઃકરણમાં કાંઈ કાંઇ વિતર્ક અને અવર્ણ્ય પણ આનંદકારક સળવળાટ થવા લાગ્યા. પોતે ઉઠયો, અને ઓરડામાં ઘણો વિહ્વળ થઇ આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. છેવટ બેદરકારી અને અધીરાઇથી બોલ્યો. "બસ! આ જગત્માંથી નીકળવુંજ; ગમે તેટલે કાલે પણ શું એનું દુઃખદાયક બંધન નહિ તૂટે? આ ગૃહમાંથી બસ ચાલ! તૂટો બંધન! તૂટો! પાંખો! ઉઘડો" આમ બોલતો જુદા જુદા ઓરડામાં થઇને પેલી એકાંત કોટડીમાં ભરાયો.

પ્રકરણ ૫ મું.

બે પ્રતિસ્પર્ધીઓ.

બીજેજ દિવસે લાલો ગુલાબસિંહના ઘર તરફ આવ્યો. સહજમાં ઉશ્કેરાઇ જાય એવું આ જવાનનુ મગજ, આ વિલક્ષણ પુરુષ વિષે જે થોડું ઘણું અંબર તથા દિલ્હીમાં જોયુ સાંભળ્યું હતુ તેથી ખુબ ઉશ્કેરાઇ ગયું હતું—અને કોઈ પ્રકારના અનિવાર્ય તેમજ અવર્ણ્ય આકર્ષણથી એને આ ગૃહસ્થ પાસે જવાનું મન થઈ આવ્યું હતું. ગુલાબસિંહનું સામર્થ્ય એને ઘણું ગૂઢ અને મ્હોટું લાગ્યું. તેની ઇચ્છા એને પરોપકારપરાયણ જણાઈ, પણ તેનો સ્વભાવ કેવલ અનુત્સાહક અને અતડો દેખાયો. એક વખતે પોતાના ઓળખીતાની પણ દરકાર ન કરવી, બીજેજ વખતે તેને મહા ભયમાંથી બચાવવો, એ તે શું ! લાલો પોતે જાણતો ન હતો તેવા ગુપ્ત શત્રુઓ વિષેની ગુલાબસિંહે શી રીતે ખબર મેળવી હશે ? આ બધું વિચારતાં લાલાને ઘણી જિજ્ઞાસા પેદા થઇ. ગુલાબસિંહનો ઉપકાર ઘણો લાગ્યો ને તેથી તેણે એ અતડા પરદેશીનું વિશેષ ઓળખાણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની ફરી ઇચ્છા કરી.

ગુલાબસિંહ ઘેરજ હતો. લાલાને એક ભવ્ય દીવાનખાનામાં બેસાડયો. ગુલાબસિંહ પણ તુરતજ ત્યાં આવીને એને મળ્યો.

"કાલે રાતે તમે જે સૂચના કરી હતી તે માટે તમારો ઉપકાર માનવા આવ્યો છું." લાલાએ કહ્યું "ને વળી વિશેષમાં એમ પણ વિનતિ કરવા આવ્યો છું કે. મારે હવે પછીથી કઈ તરફથી ભય રાખવું તે બતાવો."

"તમે કોઇની ઉપર આશક થયેલા છો" ગુલાબસિંહે હસતે હસતે જવાબ વાળ્યો "છતાં પણ દીલ્લી શેહેરના રીવાજથી એટલા અજાણ્યા છો કે એટલું પણ જાણતા નથી જે આશકોને માથે શત્રુ હોયજ !"

લાલાએ શરમાતે શરમાતે કહ્યું "બાપ! મશ્કરી તો કરતા નથી કે ?"

"બીલકુલ નહિ. તમે રમાને ચહાઓ છો, પણ તમારો પ્રતિપક્ષી આજ ગામનો ઘણો સમૃદ્ધિવાન્ અને વગવાળો કોઈ ઉમરાવ છે. તમારે માથે જોખમ ઘણું છે !"

" મને માફ કરજો સાહેબ ! પણ એ બધાની તમને કેમ ખબર પડી ?"

"આ જગતનાં ક્ષણભંગુર મનુષ્યોને હું મારી વાતનો હીસાબ કરી બતાવતો નથી, તેમ તમે મારી સૂચના સમાણે વર્તશો કે નહિ તેની મને લેશ પણ દરકાર નથી.

"ભલે, તમને મારે કાંઈ પૂછવું નહિ, એમ તમારી મરજી હોય તો તેમ; પણ હવે મારે શું કરવું તે તો કહો."

"તમે મારી શીખામણ પ્રમાણે કરશો ? "

"શા માટે નહિ ?"

"કેમકે તમે શરીરે મજબુત અને હિંમતવાન છો; તમારા વિષે જરા વાતચિત લોકોમાં ચર્ચાઇ કીર્તિ થાય તેમાં રાજી છો; અને ઉપરાંત ઘણા ઉત્સુક છો. ધારો કે હું તમને એમજ કહું કે દીલ્હીમાંથી એકદમ નાશી જાઓ, તો કોઈ શત્રુની બિહીકને લીધે, કાળજું કાપી લે એવી સુંદરી મૂકીને તમે જશો ? "

પેલો જવાન જયપુરવાસી આવેશમાં આવી બોલ્યો " તમે ખરૂં કહો છો, નહિજ ! તમે પણ મારા આમ બોલવાથી મારો દોષ નહિજ કાઢો."

" પણ એ સિવાય એક બીજો રસ્તો બતાવું. તમે રમાને ખરા દિલથી ને પ્રેમથી ચહાઓ છો ? એમ હોય તો એની સાથે લગ્ન કરીને તમારા ગામમાં લઇ જાઓ."

" ના ના, એમ તો નહિઃ રમાનુ કુલ મારાથી નીચું છે, વળી એનો ધંધો–પણ ટુંકામાં હું એની કાન્તિ ઉપર રીઝ્યો છું, પણ પરણી તો શકુ નહિ."

ગુલાબસિંહે ભમર ચઢાવી કરડી આંખે કહ્યું " ત્યારે તો તમારો પ્રેમ તે સ્વાર્થી વિષયવાસનામાત્રજ જણાય છે ! એમ છે એટલે તમારા સુખનો રસ્તો બતાવવાની મારી મરજી થતી નથી. રે જવાન ! તું ધારે છે તે કરતાં વિધિનો ક્રમ વિશેષ સરલ છે. જગન્નિયતાનાં સાધનોની જાલ એવી વિકટ કે વિરલ નથી કે જેથી માણસનામાં પુરુષ પ્રયત્નનો અવકાશજ ન રહે; આપણે સર્વ આપણો રસ્તો કરવાને સમર્થ છીએ; કેમકે પરમાત્માની યોજનામાં જે દિવ્ય પરિણામો ઉપજવાના છે, તે માટે આપણને ભાસતા વિરુદ્ધ વિરુદ્ધ બ-

નાવોનો પણ અનુકૂલ યોગ થઈ રહે છે. તારે એમાંથી એક વાત પસંદ કરવાની છે. ઉજળો અને ખરો પ્રેમ તને સુખ આપી ભયમાંથી બચાવશે, ગાંડી વિષયવાસના તને દુઃખમાં ને મહા નરકમાં ફસાવશે પરણવાનો હેતુ વિષયવાસનાની તૃપ્તિ જેટલોજ ન સમજીશ; જે આત્મા અજ્ઞાનથી સ્વ કરતાં અન્યને અનુભવતો નથી તે પોતાના પ્રદેશને સર્વમય કરી લે તે માટેની કેળવણીને અર્થે પરણવું છે એ જાણ્યા વિના દુઃખજ પ્રાપ્ત થશે."

"તમે તો ભવિષ્યની વાત સમજવાનું સામર્થ્ય પણ રાખતા જણાઓ છો !"

"બસ, મારે જેટલું કહેવાની મરજી હતી તેટલું મેં કહ્યું."

લાલાએ જરા હસતે મોઢે કહ્યું "મારા મહેરબાન ગુલાબસિંહ ! મને તમે આવો ઉપદેશ આપવાનું લઇ બેઠા છો, ત્યારે તમને એટલુંજ પૂછુંછું કે, તમે ? પોતે ક્રાન્તિ ભરેલા જવાનીના બહાર તરફ એટલી ઠંડી નજરે જોઈ શકો છો કે તે તમે તેના આકર્ષણ આગળ પથ્થરની પેઠે સ્થિર રહી શકો ?"

ગુલાબસિંહે મનમાં દિલગીર થતાં સહજ હસીને કહ્યું: "જેનો આચાર વિચાર સાથે મળતો આવે તેજ શિક્ષા આપવાને યોગ્ય છે એવો જો નિયમ હોય તો આપણને ઉપદેશ આપનારની સંખ્યા બહુ થોડી નીકળે. કોઈ અમુક માણસનો આચાર, પોતાના સિવાયના બીજા બહુજ થોડા માણસની દૃષ્ટિએ ચડે છે ને અસર કરે છે; પણ જે સારું કે નરતું તે હમેશને માટે કરી જાય છે, તે તો જે વિચાર પોતે પ્રવર્તાવી શકે તે ઉપર આધાર રાખે છે. માણસનાં અમુક અમૂક કર્મ કેવલ ક્ષણિક અને થોડામાંજ અસર કરવાવાળાં છે; તેના વિચાર આખા જગતમાં પ્રસરી, મહાપ્રલય પર્યન્ત પણ માણસોને શુભ બોધદાયક થઈ પડે તેવા છે. આપણા પ્રસિદ્ધ અને વન્દ્ય સદ્ગુણો, કાયદાઓ, શાસ્ત્રો એ સર્વે પુસ્તક અને લોકવાર્તામાંથી ઉપજી આવેલાં છે; અને પુસ્તક, લોકવાર્તા વગેરે કેવલ **વિચારજ** છે, **આચાર** નહિ. આચારે જોઇએ તો સર્વપૂજ્ય કૃષ્ણ મહાવ્યભિચારી અને લંપટ દીસતા, પણ વિચારે જોઇએ તો તેમનાં ગીતામૃતમયવચનથી જગતમાં મોક્ષની પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે. આચારે જોઇએ તો વિશ્વામિત્ર મહાક્રોધી ભાસતા પણ તેમના વિચારથી શ્રોતાઓ સંસારજાલથી મુક્ત થાય છે. નઠારામાં નઠારા ગામડીઆ કરતાં કંઇક મહાત્માઓની કૃતિ કનિષ્ઠ જણાઈ છે, પણ તેમના સદ્વિચારેજ જગત્ ટકી રહ્યું છે, સુખનું મૂલ રોપાયું છે, ને માણસને સમાધાન રૂપ ફલ મળ્યું છે. લાલાજી ! આપણા વિચાર એ આપણો દિવ્ય અંશ છે, આપણા આચાર

એ માનુષ અંશ છે, આપણા વિચાર અમર છે, આચાર ક્ષણિક છે."

"અહો દીલ્હીના કક્કડોમાં ફરતે ફરતે પણ વિચાર તો બહુ ગંભીર જણાય્યો !"

"તને તેની શી ખાત્રી છે કે હું દીલ્હીનો ફક્કડ છું?"

"તમે દીલ્હીના નથી? છતાં પણ જ્યારે તમે આપણી ભાષા આમ બોલો છો ત્યારે મને લાગે છે કે—"

"ચૂપ!" ગુલાબસિંહે કહ્યું. વળી થોડી વાર પછી ધીમેથી બોલ્યો: "કેમ લાલાજી! ત્યારે તમે રમાને જવા દેશો? કે મેં જે કહ્યું તે પર થોડા દિવસ વિચાર કરશો?"

"જવા દેશો?—કદાપિ નહિ."

"ત્યારે તો એને પરણશોજ."

"એ પણ કેમ બને?"

"ખેર, એમ કરો! એજ તમને તજી દેશે. હું તમને એટલુંજ કહું છું કે તમારે બીજા પ્રતિપક્ષી છે."

"હા, પેલો—; પણ હું એનાથી ડરતો નથી."

"પણ એ વિના બીજો છે, જેનાથી તો તમારે બિહીવુંજ પડશે."

"તે કોણ?"

"હું પોતેજ!"

લાલો તો આ શબ્દો સાંભળતાં ફીકોજ પડી ગયો, અને બેઠો હતો ત્યાંથી ચમકીને બોલ્યો "તમેજ! ગુલાબસિંહ! તમેજ! ને તમે પોતેજ મને એમ કહેવાની હિંમત ધરો છો?"

"હિંમત ધરો છો! અરે! એવો પણ પ્રસંગ હોય છે કે જ્યારે હું એમ ઇચ્છું છું કે હું સદાય ડરતોજ રહું!"

આ ગર્વભર્યા શબ્દો ગર્વથી બોલવામાં આવ્યા ન હતા, પણ ઘણી શોકયુક્ત નિરાશા સહિત, કર્તવ્ય માત્રનેજ મુખ્ય ગણી, કહેવામાં આવ્યા હતા. લાલો ગુસ્સે થયો, ગભરાયો, પણ ડરી ગયો. છતાં એનામાં રજપૂતનું લોહી હતું, તેથી ધીમે રહી બોલ્યો "મેહેરબાન સાહેબ! આવા ગંભીર શબ્દોથી કે આ ગુહ્ય વચનોથી હું છેતરાવાનો નથી. મારામાં નથી તેવું અથવા

મારાથી સમજી ન શકાય તેવું સામર્થ્ય તમારામાં હશે, અથવા તો તમે કોઈ ચાલાક ધૂતારાજ હશો, પણ તેમાં મારે શું ?"

"હાં, પછી,"

"તમારે સમજવું" જરા ફીકા પડીને પણ દૃઢતાથી લાલાએ કહ્યું: "તમારા જેવો અજાણ્યો માણસ મને રમા સાથે પરણવાની જેમ કદી પણ ફરજ પાડી શકે તેમ નથી, તેમ હું પણ એમનો એમજ એને બીજાને હાથ જવા દઉં તેવો નથી."

પોતે બોલતો હતો તે કરવાનું પોતાનામાં પાણી છે એમ દીપ્ત થયેલા મુખારવિંદ ઉપરથી તથા ચમકતી આંખો પરથી સ્પષ્ટ જણાતું હતું, તે થોડી વાર નીહાળ્યા પછી ગુલાબસિંહ બોલ્યો "વાહ હિંમત ! ઘટે છે, રજપૂતને ઘટે છે ! પણ હું કહું છું તે સાંભળ; આજથી નવમે દિવસે મને કહી જજે કે તું સર્વથી સુંદરમાં સુંદર કાન્તાને પરણુશે કે નહિ."

"પણ જો તમે એને ચહાતા હો તો શા માટે—"

"શા માટે હું એમ કહું છું કે તમે તેને પરણો ? મને પરણવાથી એને જે દુઃખ થશે તેમાંથી બચાવવા માટે. સાંભળ. એ ગરીબ અને અભણ છોકરીનામાં ઘણા ઉત્કૃષ્ટ સદ્‌ગુણોનાં બીજ મારી નજરે પડે છે. જેને એ ચહાશે તેનું સર્વસ્વ પોતે થઇ રહેશે—જે જે વાત કોઇ પોતાની અર્ધાંગનામાં ઇચ્છે તે એનામાંથી નીકળશે. પ્રેમથી પ્રફુલ્લ થયેલો એનો આત્મા તારા આત્માનો ઉદ્ધાર કરશે; તારા કર્મને જુદીજ અસર કરશે; તને ભાગ્યશાલી બનાવશે; તું ઘણો પ્રસિદ્ધ અને સુખી પુરુષ નીવડશે. પણ જો એ બીચારી મારો ભોગ થઇ પડી તો એનું શું થશે તે હું સમજી શકતો નથી. પણ મને ખાત્રી છે કે આ એવી કસોટી છે, જેમાંથી બહુ થોડાંજ નિષ્કલંક પાર પડે છે; એમાંથી આજ પર્યંત કોઇ સ્ત્રી તો બચી જાણીજ નથી."

ગુલાબસિંહનું વદન આ બોલતાં ફીકું પડી ગયું, અને એનો અવાજ એવો થઈ ગયો કે જેથી આ વાત સાંભળનાર પણ ટાઢો હિમ થઇ ગયો.

પોતાની જિજ્ઞાસાને કબજે ન રાખી શકવાથી લાલો બોલી ઉઠયો "આ તે શો ગુંચવાડો ? તમે બધાં માણુસ કરતાં નિરાળા છો ? માણસો સાધારણ રીતે જ્ઞાનની સીમા જેટલે બાંધે છે તેની પાર તમે ગયા છો ? અર્થાત્ શું તમે જાદુગર, ભૂત સાધનાર કે એવા કોઇ છો, કે અથવા—"

"બસ !" ગુલાબસિંહે ધીમેથી, પણ વિલક્ષણ તથા ખેદકારક મૃદુતા-યુક્ત સ્મિત સહિત કહ્યું "આવા પ્રશ્ન મને પૃછવાનો તને અધિકાર છે ? અહીંયાં મારા વિચાર માટે કે ધર્મ માટે થોડુંજ મને કોઇ મારી નાખે એમ છે. બુદ્ધ અને શંકરાચાર્યના વખત તો ગયા. રાજાઓ આખાં ગામ ધર્મ માટે ઉજ્જડ કરતા તે દિવસ વીત્યા. એમ છે ત્યારે, હું તને જવાબ ન દઉં તો માફ કરજે."

લાલો સહજ નાખુશ થયો, ને ઉઠયો. રમા ઉપર પોતાની દૃઢ આ-સક્તિ છતાં અને આવો ભયંકર પ્રતિપક્ષી છતાં, તેજ પ્રતિપક્ષીની તરફ કોઇ અનિવાર્ય આકર્ષણથી લાલો ખેંચાવા લાગ્યો—ગુલાબસિંહ તરફ પોતાનો હાથ લાંબો કરી બોલવા લાગ્યો કે "ખેર ! આપણે પ્રતિપક્ષીજ ઠરીશું તો તે વાતનો હીસાબ આપણી તરવાર પતવશે, પણ તે પેહેલાં તો આવો આપણે મિત્ર તરીકે જુદા પડીએ."

"મિત્ર !—તુ શું માગે છે તેની તને ખબર નથી."

"વળી માથાફોડ !"

"માથાફોડ !" ગુલાબસિંહે જરા જુસ્સાથી જવાબ દીધો "હા ! તું એ માથાફોડનો નીવેડો કરી શકશે ? તેમ ન થાય ત્યાં સુધી તો હું મારો હાથ તારા હાથ સાથે મેળવી તને મિત્ર કહેનાર નથી."

"માણસને નથી મળી શકતું તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું હોય તો હું સર્વ રીતે તૈયાર છુ," એમ બોલતાં લાલાના મોં ઉપર અતિગાઢ અને વિલક્ષણ ઔત્સુક્ય છવાઈ રહ્યું.

ગુલાબસિંહ એના તરફ ગંભીરતાથી જોઇ રહ્યો, મનમાંજ બોલવા લાગ્યો. "પોતાના બાપદાદાના ગુણ પેઢીએ ઉતરતા આવેજ ! એ પણ—હજી—" એમ કહી વાત તોડી નાખી, ને વળી બોલ્યો "જા લાલા ! આપણે વળી મળીશું, પણ નિશ્ચય કરવાની જરૂર પડયા સિવાય હું તારો છેવટનો નિર્ણય પૂછીશ નહિ."

પ્રકરણ ૬ હું.

મહાત્મા.

માણસ જાતિનાં સાધારણ દૂષણોની હલકા મનના માણસો વારંવાર ટીકા કરે છે; પણ તેમાંએ જે તે વાત ખરી માની બેસવાના ભોળપણને તો તેઓ ઘણુંજ ઉપહાસ યોગ્ય માને છે. પણ આની સાથે એ વાત પણ વીસરી ન જવી કે સ્વાર્થી અંતઃકરણ અને નબળી બુદ્ધિનાં ચિન્હમાંનું એ પણ એક અમુક ચિન્હ છે કે જે તે વાતની ના ને નાજ કર્યા કરવી.

ખરા જ્ઞાનનું લક્ષણ એ છે કે ના કહેવા કરતાં ખુલાસો આપવા પ્રયત્ન કરવો. ઉપરછલા તત્ત્વજ્ઞાનનું ડોળ રાખનારા કીમીયાની અને સ્પર્શમણિના ચમત્કારોની ભલે અવગણના કરો, પણ ખરા જ્ઞાનીઓ સમજે છે કે કીમીઆની મારફતજ હાલના રસાયન શાસ્ત્રમાંની ઘણી ખરી વાતો બહાર આવેલી છે, અને હજી પણ જે જે વાત અગમ્ય લાગે છે તે તે, જો આપણી પાસે શબ્દશક્તિ સમજવાનાં યથાર્થ સાધન હોય તો, થોડે કાલે ઘણી ગહન બાબતો પ્રસિદ્ધિમાં લાવે. ચાલુ જમાનાના કેટલાક સમર્થ રસાયનશાસ્ત્રીઓને સ્પર્શમણિની વાત અસંભવિત જેવી નથી લાગતી; અથવા વિશ્વનિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવાને કોણ સમર્થ છે? પણ શું વિશ્વના સઘળા નિયમો આપણને સમજાઇ ચૂક્યા છે? ત્યારે શા માટે એવું ડોળ ઘાલવું કે હાલનું પદાર્થ વિજ્ઞાન આમ બતાવે છે, માટે તેમજ હોય તે વાત ખરી ને બીજી ખોટી? એ પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર જેટલું જણાયું છે તેટલે અંશે ભલે ખરૂં હો, પણ તેટલા ઉપરથી આખા વિશ્વના નિયમોનું જ્ઞાન હોય તેવું ડોળ રાખી, જણાયલી બાબતથી જરા આડી વાત આવે કે ઇનકાર કરવા ઉભા થવું, એ કેવી ફીલસુફી! કેવું જ્ઞાન! ને કેવી શોધક બુદ્ધિ!

કેવલ બુદ્ધિ અને યુક્તિથી ચાલીએ છીએ એવું પાંડિત્ય કરનારા આજ કાલના સુધારાનું ડોળ રાખનારા લોક કહે છે કે "તમે કહો છો તે કરી બતાવો, અને તે કાર્ય વાસ્તવિક છે એમ જણાશે તો અમે પણ તેનાં કારણોની તપાસ કરવા લાગીશું." ગુલાબસિંહ પાસેથી ગયા પછી, લાલજીના મનમાં પણ કાંઇક આ પ્રકારનોજ તર્ક ચાલી રહ્યો હતો, જો કે લાલો બીચારો છેક સયુક્તિક સુધરેલો અથવા કેવલ પ્રત્યક્ષવાદી ન હતો. ગુલાબસિંહનાં વચ-

નો જેમ જેમ અસંબંદ્ધ અને ગૂઢ જણાતાં ગયાં તેમ તેમ **લાલાના** મન ઉપર વધારે વધારે ભવ્ય અસર થતી ચાલી. ગુલાબસિંહે કાંઈ પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યું હોત તો તે એનાથી સમજાત અને તે પર એને વિચાર કરવાનું ફાવત; પણ એમ થવાથી કેવલ ચમત્કાર જેવી વાતને સહજ બનાવોની પેઠે બનતી જોઈ એના મનમાંનાં આશ્ચય તથા નવાઈ ભાંગી પડત, તો પણ પોતાના ભોળપણમાંથી જાગ્રત્ થઈ, મનમાં શકા લાવીને, **લાલો** એમ સમજવા પ્રયત્ન કરતો કે આ ગુલાબસિંહનામાં કોઇ સ્વાર્થી જાદુગર કે ચતુર ધુતારાના જેવાં લક્ષણ છે કે નહિ? પણ તે વ્યર્થ! એવા લોકો, ગંભીર ચેહેરો રાખી, ધીમા ધીમા વાતો કરી, અંદરની વાસના જાલને બહારના ઢાંગથી ઢાંકી, અનેક ફૂદાંને જાલમાં ઉતારી પૈસો કમાવાની જોગવાઈ રાખે છે, તેમ આ માણુસ રાખતો ન હતો; તેમ **લાલાની** પોતાની સ્થિતિ એવી ન હતી કે **લાલાને** કબજે કર્યાથી એને કશો લાભ થઇ શકે. આમ છતાં પણ, માણસો દુનિયાંદારીના સાધારણ ડહાપણનો જે ટેક રાખે છે તે ટેકના ગર્વથી **લાલો** જેમ તેમ કરી એમ તો માનતોજ કે પેલી ગરીબ નાચનારી સાથે પરણવાની મને ફરજ પાડવામાં ગુલાબસિંહને કાંઈ મતલબ છે ખરી. વખતે એ બે જણાં સિદ્ધ સાધક તો ન હોય! ને આ બધી ચમત્કારિક વાતો મને છેતરવાનું કાવતરૂં તો નહિ હોય! રમાએ પોતાનુ કામ પાર પાડવા આવો શાગિર્દ રાખેલો છે, એમ સમજી **લાલાના** મનમાં તેના તરફ તિરસ્કાર આવવા લાગ્યો. પણ આ તિરસ્કાર અથવા ક્રોધ ઇર્ષ્યાથી મિશ્રિત થયા વિના રહેતો નહિ. 'ગુલાબસિંહે હું પોતેજ એ સ્ત્રીને પરણીશ એવી ધમકી બતાવેલી છે, અને ગુલાબસિંહ પોતાનામાં પણ મોહ પમાડી આકર્ષણ કરે તેવાં બાહ્ય સાધન થોડાં નથી;' આવા આવા પોતાના તર્ક વિતર્કમાં ગુંચવાઈ જવાથી **લાલો** પોતાના જે થોડા ઘણા મિત્રો **દીલ્હી**માં થયેલા—વ્યાપારી, કારીગર વગેરે—તેમના ભેગો જઇ ગંમતમાં પડી આ વાત વીસરી જવા પ્રયત્ન કરતો, પણ તેમના તરફથી તો ગુલાબસિંહ સંબંધી વાતમાં ઉલટો વધારો થતો. કેમકે એવા વર્ગના માણસોમાં આવો પ્રતાપી પુરૂષ સર્વ વાતનો મુખ્ય વિષય ઘણું કરીને થઈ પડે છે.

લાલાને એ એક નવાઈ લાગી હતી કે, રજપૂત લોકોની ચારણી હિંદી ગુલાબસિંહ ક્યાંનો એ રહીશ છતાં સ્પષ્ટ રીતે અને કોઇ રજપૂતની પેઠે

બોલતો હતો. તેમજ ઉર્દું, ફારસી, તથા સંસ્કૃત ભાષાનું પણ એનું જ્ઞાન એટલુંજ ઉંડું અને આશ્ચર્યકારક હતું. ઇરાનના એક ચીતારા સાથે એને વાત થએલી તે એમજ સમજેલો કે આ કોઈ ઇરાની છે; અને કાશીનો એક પંડિત એની વાતચિતથી, એ શુદ્ધ સંસ્કારી બ્રાહ્મણ છે એમ સમજેલો. લાલાએ આ વાતનું મનન કરતાં એમ ધાર્યું કે પુરાતન કાલમાં કહેવાતા સિદ્ધ મહાત્માઓ વિના આ સત્તા બીજાનામાં હોઈ શકે નહિ. પતંજલિ, તથા મત્સ્યેન્દ્ર, ગોરક્ષ અને સર્વોત્તમ શૈવાગમના પ્રણેતા શિવનાં વચન તથા મહાસિદ્ધિઓનો વિચાર કરતાં એના મનમાં વિવિધ તર્ક ઉઠવા લાગ્યા. એને એમ પણ સ્મરણ થઈ આવ્યું કે એક અનાદિ સિદ્ધસમાજ, આ જગત્‌ના આરંભથીજ દુનિયાંમાં કોઇને કોઇ સ્થલે સાક્ષાત્ રહી મુમુક્ષુ ભક્તલોકને માર્ગ પ્રેરે છે; તેમને મરણનો ભય હોતો નથી કે દ્રવ્ય ક્યાંથી આવશે તેની ચિંતા કરવી પડતી નથી. આવા લોકો આર્યાવર્તમાં ઘણાં સ્થાનોએ રહે છે, અને ભાવિની નિરીક્ષા કરી જ્ઞાનમાર્ગના પ્રવાહને કશાથી મલિન થવા દેતા નથી; માયાના તાપથી તેને સૂકાવા દેતા નથી. યુરોપમાં, એ, એક સમય “ રોસીક્રુશીયન ” એ નામથી ઓળખાતા, અને તેમની ગુપ્ત મંડલી હતી. ગ્રીસમાં પણ પ્લેટો અને સોક્રેટીસના મત તેવાજ હતા. લાલાના સમજવામાં તો એમજ હતું કે દેશે દેશે આવું હોય છે, ને તે સર્વમાં આર્યાવર્ત મુખ્ય છે. ગુલાબસિંહ આમાંનો તો કોઇ નહિ હોય? આ લોકો તો હંમેશાં જિતેન્દ્રિય તથા પરહિતમાં તત્પર રહી શુદ્ધ દક્ષિણ માર્ગનાજ અનુયાયી હોય છે. ગુલાબસિંહમાં પણ એ માર્ગથી ઉલટું કાંઈ જણાયું ન હતું. એના વિષે જે થોડી વાત પ્રસિદ્ધિમાં આવી હતી તે એના લાભમાં ઉતરે તેવી હતી, એણે ઉદારતાથી જે જે બક્ષિસો કે દાન પુણ્ય કરેલાં હતાં, તે એવાં તો યોગ્ય પાત્રોનેજ કરવામાં આવ્યાં હતાં કે તે જાણનારને આશ્ચર્ય લાગ્યા વિના રહે નહિ કે, દુઃખી મનુષ્ય જાતિના સંકટની આવી ખાંચખુંચ ગુલાબસિંહ ક્યાંથી સમજી શક્યો હશે ! એનામાં જે સામર્થ્ય હતું તે એણે કોઈ વાર ગેરરસ્તે વાપર્યાની વાત સંભળાઇ ન હતી. એક બે ખરાખર માંદા માણસોને વૈદ્યલોક નિરાશ થઈ તજી ગયા પછી, પોતે જોવા ગયો અને તેઓ ઉઠીને ઉભા થયા. તે પોતે પણ ન કહી શકતા કે શી દવાથી તેમને મટ્યું, કેમકે ગુલાબસિંહ આવ્યો, બેઠો, તેમની સાથે જરા વાત કરીને તેઓ ઉંઘી ગયા ને સાજા થઇને ઉઠ્યા !

એક બીજી વાત પણ લાલાના મનમાં ધીમે ધીમે આવવા લાગી. ગા-

મમાં પ્રતિષ્ઠિત કહેવાતા પણ અંદરથી ખરા પાપી, વહી ગયેલા, ફક્કડ લોકો જેની જેની સાથે ગુલાબસિંહ ફરતો તે બધા જાણે એના સમાગમથીજ સુધરી ગયેલા લાગતા. પેલો જુગારીઓનો રાજા હમીર પણ ગુલાબસિંહની તે રાતની વાત જોયા પછી કેવલ બીજોજ માણસ થઈ ગયો હતો. પ્રથમ તો એણે જુગારના સોગન લીધા, પછી જેને છ વર્ષથી મારવા ફરતો હતો, તેવા પોતાના કુટુંબના એક શત્રુ સાથે સંધિ કરી,—છતાં આ બધું પરિણામ ગુલાબસિંહે કોઈ પણ પ્રકારની શીખામણ કે સલાહ આપીને આણ્યું હોય એમ હમીરની વાતમાંથી જરા પણ સમજાતું નહિ. બધા ગુલાબસિંહને વિષે એમજ બોલતા કે એ દરેક પ્રકારની મોજમઝામાં ભળી જાય તેવો છે; આ-ચારમાં વિવેકને વળગી રહેનારો નથી; છેક મ્હોટ્ટો તો નહિ. પણ ખુશ, ગભીર તથા નિરંતર હસમુખો છે; ગમે તેની નકામી પણ વાત સાંભળવાને તૈયાર; તેમજ જ્ઞાન ભરેલી, ચમત્કારિક તથા દુનિયાંના બારીક અનુભવવાળી વાતોના અખૂટ ભંડારથી સર્વને ખુશી કરવાને પણ તૈયારનો તૈયારજ છે. દેશ-દેશની રીતભાત, દેશદેશના લોક તથા લોકના પણ સર્વ વર્ગ, એ બધાનો એને ઘણો પરિચય જણાતો હતો. એની અખૂટ દોલત તથા એના મુખની આકૃતિ ઉપરથી કોઇ એને ઈરાનનો રહેવાસી, તો કોઇ લંકાનો વેપારી, તો કોઇ હિંદુસ્તાનનોજ ઝવેરી માનતું. પણ ગુલાબસિંહ એ નામ ઉપરથી કોઈ લોક એને રજપુતસ્તાનનો કે પંજાબનો ક્ષત્રિય ધારતા અને એમ કલ્પતા કે એ ઠામે રહેલી રાજયોગાનુસારી ગુપ્તવિદ્યાઓનો એણે અભ્યાસ કરેલો છે અને ઈરાન વગેરે સાથે વેપારમાંથી અખૂટ દોલત મેળવેલી છે. કોઇ વિશેષ બારી-કાઇથી જોનાર કવિની એમ પણ કલ્પના થતી કે જેમ ગુલાબ સર્વ પુષ્પનું નૂર છે, તેમ માણસ માત્રનું આ પુરુષ નૂર છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ કહે છેઃ—

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ॥

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥

તેમ હજારોમાં કોઈ હરિને સમજવા મહેનત કરે ને તે મહેનત કરનારા હજારમાંથી કોઈ ખરૂં સમજે; તો ગુલાબસિંહ જેવો અદ્‌ભૂત સિદ્ધ ખરેજ આ લાખોમાંનો કોઈ, 'માણસનું નૂર,' હોવો જોઇએ 'ફ્રાનોલોજી' ની શોધ કરવાવાળાને નોંધી રાખવી હોય તો આ વાત ભલે યાદ રાખે કે નવી

કલ્પના બેસાડે, પણ એટલું તો નક્કી કે લાલાના મનમાં આ ભવ્ય અને ચમત્કારિક પુરુષ ઉપર ખરી આસ્તાપૂર્વક શ્રદ્ધા થવા લાગી.

પ્રકરણ ૭ મું.

સિદ્ધિની લાલસા.

જે જે આરામનાં સ્થાનમાં તથા મોજમઝાની જગોમાં લાલો રખડતો ત્યાંથી ગુલાબસિંહ સંબંધી હકીકત સાંભળતો; પણ તેટલાથી એના મનનું સમાધાન થતું નહિ. ગુલાબસિંહથી પોતે છૂટો પડયો તે રાતે રમા પણ રાસગૃહમાં ન આવી; બીજે દિવસે પણ એના એજ તર્કવિતર્કમાં લાલો રામલાલની મશ્કરીઓથી કટાળીને ગામના બાગબગીચાઓમાં ફરવા નીકળી પડયો. ફરતો ફરતો, જે વૃક્ષ નીચે ગુલાબસિંહની ને પોતાની પ્રથમ મુલાકાત થયેલી, ત્યાં આવી પહોંચ્યો. વાડીમાં કોઇ હતું નહિ, એટલે લાલો પાસેના ઝાડ નીચે જરા લાંબો થયો કે તુરતજ જે થથરાટ એને તે દિવસ થવા માંડયો હતો તેજ ફરી થવા લાગ્યો.

લાલો ઘણો પ્રયત્ન કરીને આ ગભરાટથી મુક્ત થઈ ઉઠ્યો તો પોતાની પાસે, ગુલાબસિંહે જે મલિન ભૂતપ્રેતનું વર્ણન કહેલું તેનો ભાઈ હોય એવો એક માણસ બેઠેલો જોયો. આ માણસ ઠીંગણો હતો અને શરીરે કપડાં પણ સાધારણ લોકના કરતાં વિલક્ષણ જાતનાં પેહેરતો હતો. સાદાઈ અને ગરીબાઇનો ડોળ ભજવવામાં એણે જે તુમાન પેહેર્યો હતો તે ઢીલો ઢીલો ને ખુબ જાડા લૂગડાનો રાખ્યો હતો, મેલું બદન પણ તેવાજ કોઈ લફ્રાનું બનાવેલું હતું, ને તેમાં જાણી જોઇને પાડયાં હોય તેવાં ઠામ ઠામ કાણાં હતાં, અને કાળા ગુંચળાંવાળા મેલા વાળ, માથે ખોશી ઘાલેલી ટોપીમાંથી ગમે તેમ બહાર લટકતા હતા. આ બધું છતાં એની પાસે દ્રવ્ય હોય એમ પણ જણાતું હતું. ગળા આગળ ફાટલા બદનમાંથી સોનાનો કોરો તથા તેમાં મધ્યે જડેલો હીરો જણાઈ આવતાં હતાં, અને કેડે પણ તેવુંજ કાંઈ આભૂષણ હશે એમ અનુમાન થઈ શકતું હતું.

આ માણસનું શરીર કેવલ કદ્રૂપુ નહિ તો ઘણું તરહવાર ને ખરાબ દેખાય તેવું હતું. એના ખભા ઉચ્ચા અને ચોખંડા હતા, અને એની છાતી અંદર દબાઇ ગઇ હોય તેમ પાછળ પડતી હતી. હાથની આંગળીઓને સાંધે સાંધે મોહોટાં હાડકાંના ગાંઠા જણાતા હતા, અને હાથ મજબુત તથા કૌવતદાર છતાં જેમ કાંડા સાથે કાંઇ સંબંધજ ન ધરાવતા હોય તેમ કંતાઈ ગયેલાં કાંડાંમાંથી લટકતા હતા. એની મુખાકૃતિ સાધારણ કરતાં વધારે ખુલતી તથા વિલક્ષણ હતી; નાક લાંબુ વધીને દાઢીએ પહોંચ્યું હતું, આંખો નાની પણ હોશીઆરીમાં રમી રહેલી જણાતી હતી, અને મોંઢું એવા તો તરહવાર હાસ્યથી ખુલ્લું રહેલું હતું કે તેમાંથી મહોટા પાવડા જેવા તથા આડા અવળા ઉગેલા અને ભાગલા તૂટલા દાંતની હાર જણાઇ રહેતી હતી. આવી ભયંકર આકૃતિ ઉપર પણ કોઈ તરહવાર જાતની હોશીઆરીની છાયા છવાઇ રહી હતી; મુખમુદ્રા ઘણી ખળતરાઇ અને હિંમતની સાક્ષી આપતી હતી. આ રૂપ જોતાં પેદા થયેલા અચંબાથી જાગ્રત્ થઇ લાલો જુએ છે તો પોતાના મુલક તરફનો એક જાણીતો ચિત્રકાર જેને પોતે ઓળખતો હતો તેજ એ છે એમ જોઈ, પોતાને જે ભય થયું તે ઉપર હસવા લાગ્યો. એમ કહ્યા વિના ચાલે નહિ કે જે જાતે આવો કુરૂપ હતો તે ચિત્ર તો ઘણાં ભવ્ય અને રૂપાળાં આલેખતો. એનાં ચિત્રોમાં રંગની મીલાવટ જરા ભભકાદાર રહેતી, તો પણ અંગસૌષ્ઠવ, કોમલતા, તથા ભરાવને માટે એની છબીઓ વખાણવા જોગ થતી. કસર માત્ર એટલીજ કે સર્વાંશે સંપૂર્ણ એવાં કાલ્પનિક ચિત્રોની ગંભીર મહત્તા એમાં આવતી નહિ. પુરાણોમાંના દશ અવતાર કે કૃષ્ણલીલાનાં વર્ણન કરતાં તે જાણીતા રાજકીય ઇતિહાસમાંથી કોઇ પુરુષોનાં ચિત્ર કરવાં વધારે પસંદ કરતો; અર્થાત્ એનાં ચિત્રમાં જે મહત્તા આવતી તે દૈવી નહિ પણ કેવલ માનુષીજ હતી. એનાં ચિત્ર પર જે નૂર જણાતું તેથી દૃષ્ટિ કદાપિ તૃપ્તિ પામે, પણ અંતરાત્મા તો તેને પ્રમાણ ગણે નહિ. તાત્પર્ય કે એનાં ચિત્રના નમુના દુનિયાંમાં વારંવાર મળી આવે તેમાંનાજ હોય. આ માણસનામાં બીજી પણ જાણવા જોગ વિલક્ષણતા એ હતી કે પોતે પ્રસંગ આવ્યે સ્નેહ કે દ્વેષ ઉભયની અયોગ્ય સીમાએ પહોચનારો, ઘણો અસહનશીલ, તથા કેવલ વિષયાનંદમાં ડુબેલો છતાં, વારંવાર સદાચાર વિષે ઘણા ઉત્કૃષ્ટ અભિપ્રાય જણાવતો તથા પરોપકારના પુણ્યનું માહાત્મ્ય બતાવતો. આમ છતાં પણ એના મરડાતા હોઠ પરથી માલુમ પડી આવતું કે જે વાત એ બોલે છે

તેનેજ મનમાં ગણકારતો નથી, અને પોતાના શુભ બોધને અનુકૂલ જગત્ બને તોપણ તેથી પોતે જુદો છે એમ જણાવવા ઇચ્છે છે.

છેવટ એટલું જણાવવું જોઇએ કે આ માણસ અફઘાનીસ્તાન તથા ખોરાસાનમાં જમા થતાં મુસલમાન ટોળાંના શહનશાહ સાથે મસલહતમાં હતો. ચીતારાનો ધંધો કરતાં, લોકોમાં રજપૂતોના જુલમની વાતો સમજાવી મુસલમાનોના ગુણ ગાઈ તે પ્રિય થઇ પડયો હતો. કોઈ વાર ફકીરીનો ઢોંગ ભજવીને ગરીબ લોકોના મનની વાતો પણ ભેગી કરી લાવતો. એનું નામ બંદા કરીને હતું.

“ ઓહો લાલાજી ! ઘણે દિવસે મળ્યા ! તમને મળીને મને ઘણો આનંદ થયો. કેમ શા વિચારમાં છો ? ”

“ એમાં કાંઈ મઝા ન હતી, તમે મળી આવ્યા એજ સારું થયું. ”

“ જુઓ જુઓ લાલાજી ! અમારૂં કામ ઠીક વધવા માંડયું છે ” બંદાએ ખીસામાંથી થોડા ઉર્દુ કાગળો ખેંચી કાઢી કેહેવા માંડયું “ અલ્લા ને પરમેશ્વર એકજ છે, જો કે મારા મનમાં તો કોઈ નથી. તમે અહિયાં મ્હોટા ને નાના એમ એક એકથી પીડાઓ છો, પણ જ્યારે અમે આવીશું ત્યારે બધું સમાન થઈ જશે. કોઇને દુઃખ રહેશે નહિ, અને હાલમાં જે સદગુણ ગણાય છે તે તે વખતે નીચપણું સમજાશે. અહા ? તે પરમસૂખ ! ઉપકાર એ શબ્દજ પછી ક્યાં રહ્યો ? અલ્લાહની નિગાહમાં તો ઇનિસાનમાત્ર સરખાં છે. ”

આમ વાત ચાલતી હતી તેવામાં પાસેથી એક ત્રીજોજ અવાજ સંભળાયો “ હાં પછી, પછી; ” તે સાંભળીને બન્ને જણ ચમકી ઉઠયા. લાલાએ તો આ નવા માણસને તુરતજ ઓળખ્યો કે ગુલાબસિંહ !

બંદા તરફ કરડી નજરે ગુલાબસિંહ જોઈ રહ્યો, અને બંદો લોચો થઇને નરમ બની ચંપાઈ ગયો. વાહ બંદા ! ઇશ્વિર કે પિશાચ ઉભયની ભીતિ ન રાખનાર ! માણસથી તું ડરી ગયો !

“ રે દગાબાજ ! પરોપકારની નિંદા કરતાં મેં તને વળી આજ ફરીથી સાંભળ્યો. ”

મોઢે આવેલો બોલ ખાઈ જઈ, ગુલાબસિંહને લુચ્ચાઇથી નીહાળતો બંદો ધ્રૂજતે ધ્રુજતે બોલ્યો “ તમે કોણ છો ? શું માગો છો ? ”

" તું અહીંથી તારૂં મોં સંતાડ એટલુંજ. "

બંદો દાંત કચડતો, ને હાથ અફાળતો, ચટ ઉઠીને વેગળો ખસ્યો. ગુલાબસિંહ ઉભો ઉભો હસતો હતો; .તેની દૃષ્ટિથી જેમ જડાઈ ગયો હોય તેમ બંદો એકદમ અટકી ઉભો રહ્યો, આખે શરીરે થથરવા લાગ્યો, અને મહા ખેદથી અને જેમ કોઈ ખેંચી જતું હોય તેવા કષ્ટથી ચાલતો થયો.

લાલો તો એના તરફ આશ્ચર્યથી જોઇ રહ્યો. ગુલાબસિંહે પૂછયું " આ માણસ વિષે તમે શું જાણો છો? "

" મારા જેવો ચિત્રવિદ્યાનો એ પણ ઉપાસક છે, એટલુંજ. "

" વિદ્યા! એ પવિત્ર શબ્દને એવા માણસ સાથે જોડી અભડાવો ના. જેમ ઇશ્વરને મન પોતાની શક્તિ છે, તેમ માણસને મન વિદ્યા હોવી જોઇએ– ભવ્ય, સુખમય, આનંદમય અને અનુકૂલ રચના કરવાવાળી હોવી જોઇએ. આ હરામખોર ચીતારો હશે પણ ચિત્રવિદ્યાનો ઉપાસક તો નહિજ હોય. "

" મને ક્ષમા કરજો. પણ જેની તમે આટલી નિંદા કરો છો તેના વિષે તમે શું જાણો છો? "

" હું એટલુંજ જાણુંછું કે એ માણસ પાપી છે એવી ચેતવણી તમને આપવાની જરૂર હોય તો તે હુંજ તમને આપું. એના શબ્દોજ એનું હૃદય ઓળખાવી આપે છે, એણે જે પાપ કર્યાં છે તે કહી બતાવવાની જરૂર નથી; એની વાણીજ પાપમય છે. જેનો વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરવા એ યત્ન કરે છે તેનોજ વિઘાત ઇચ્છે છે; મોઢા સામું જોઈ વાત કરતાં પણ માણસના પગ તકાસે છે. "

" અહો મેહેરબાન ગુલાબસિંહ! ત્યારે તો તમે રાજ્ય ખટપટની જે વાતો ચાલે છે તેને માનતા નહિ હો; તમને એ વાતજ પસંદ નહિ હોય; તેથી તો તમે આ માણસને ધિક્કારતા નથી? "

" કયી વાત? "

" જેમાં નાત, જાત, કુલ અભિમાન બધું બાજુએ રાખી સર્વ માણસો સરખા થઈ સુખે રહે તે વાત તમને ભાગ્યેજ નાપસંદ હશે. "

" મુસલમાનો આપણા મુલકમાં આવી સર્વને એમ રાખવાના છે કેમ વારૂ? રાખવા ઇચ્છતા હશે તો પણ રાખી શકશે ખરા? સ્વાભાવિક વિશ્વરચનાના સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ નિયમાનુસાર થઈ આવતા બુદ્ધિ, વૃત્તિ અને એકંદર પ્રકૃતિના ભેદને તે નિર્મૂલ કરવાનો દાવો કરે છે? અવાસ્તવિક અને

અસત્ય કલ્પનાઓને ઓપ ચઢાવી પરમ કલ્યાણરૂપે દર્શાવવાના સ્વાર્થને પણ શું તું ઓળખી શકતો નથી ? એવી સ્વદેશદ્રોહી વાર્તા કાને પણ કેમ પડવી જોઈએ ? તમને મારી મારીને ટુકટા કરશે, અને દીન દાન પોકારી સત્યાનાશ વાળશે. એમના ધર્મમાં ઐક્ય છેજ ક્યાં ? ઐક્ય એટલે શું ? બહારના વ્યવહારનું ઐક્ય થાયજ કેમ ? આંતર્ તત્ત્વભાવનાથી અભેદ રૂપે ઐક્ય છે, પણ પોતાનેજ ખરા માની અન્યને કાફર કહેનાર લોક તેને ક્યાંથી સમજી શકે ? પોતાની વાત ન કબુલ કરે તેમને મારવા, એ જેનો નિયમ, તે તે આવી વાત પણ કેમ ઉચ્ચારી શકે ? કદાપિ કહે તો પણ શું ? રજપૂતોમાં એમ છેક પાણી નથી કે આવી વાતોને નામે અસત્ય અને અનાચારને પોતાના દેશમાં પેસવા દે ! કે એ નિર્જીવ મ્લેચ્છને અહીં બેસવા દે ? સર્વ સમાનતા તો આપણને પણ ક્યાં કરતાં નથી આવડતી ? પણ આજે સર્વ સમાન બનાવીએ તો બીજેજ દિવસ એવી કોઈ અસમાનતા જરૂર બનવાની કે જેથી વળી ફરી વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર પડે. આમનું આમ ઉત્તરોત્તર થયાંજ જવાનું; માટે એવી ગપ્પો ઉપર વિશ્વાસ ન કરતાં ખરી સત્યભક્તિ અને ખરી દેશભક્તિ રાખી ચોહાણની પક્ષે રહેવામાંજ તમારો ધર્મ છે ને તમારૂં કલ્યાણ છે એ વાત ખુબ લક્ષમાં રાખો. ”

“ ત્યારે શું સંસારમાં જે દુઃખદાયક અસમાનતા છે તે કદાપિ દૂર થવાનીજ નહિ ? ”

“ સ્થૂલદેહ સંબંધી જે અસમાનતા તેજ દૂર થાય એવી નથી ત્યાં સૂક્ષ્મદેહ સંબંધીની તો વાતજ શી ? દુનિયાંમાં સર્વની બુદ્ધિ, નીતિ, ગુણ, સમાનજ ! કોઇ કોઇને ઉપદેશ કરનાર ક્યાંથીજ હોય ! આવી સ્થિતિ જો અશક્ય ન હોત તો માણસ જાતિનું શું થાત ? પણ નહિ, જગત્ ચાલે છે ત્યાં સુધી તો સૂર્યનાં કિરણ મેદાનમાં આવતા પેહેલાં ઉંચાં ગિરિશિખરને વેહેલાં તેજિત કરવાનાજ. ગમે તો આજ સવારે તમામ લોકોને, દુનિયાંમાં જે જ્ઞાન છે તે સરખે ભાગે વહેચી આપો, પણ ખાતરી રાખજો કે આવતી સવારે કોઇને કોઈ બાકીના કરતાં વધારે ડાહ્યાં જાગી ઉઠવાનાંજ. આ નિયમમાંજ માણસનું શ્રેય છે, એથીજ દિનપ્રતિદિન માણસની સુધારણા ચાલી આવે છે અને છેવટ જે ભૂમિકા ઉપર સર્વથા ઐક્ય છે ત્યાં પહોચવાની દૃષ્ટિ ઉઘડે છે. ”

આમ વાત કરતાં ગુલાબસિંહ ને લાલાજી ખીલી રહેલા બગીચામાં

આગળ વધતા ગયા. એજ વખતે મૃદુ પવનની લહરથી સૂર્યનો તાપ નરમ પડવા લાગ્યો અને જમનાનું જલ ઉછાળા મારવા લાગ્યું; અને તે સમયની એવી અવર્ણ્ય ખુબી બની રહી કે તેથી સર્વ અંગ આનંદમય થઇ રહ્યાં. આવી પ્રોત્સાહક હવામાં જાણે આત્મા પોતે પણ વધારે પુનીત અને આનંદિત લાગવા માંડયો.

ગુલાબસિંહ સહજ બોલી ઉઠયો "વળી આ બંદો તો નાસ્તિક છે, માણસને સમાન કરવાની વાતોમાં પરમેશ્વરને લાત મારે છે. જગતનું ચૈતન્યરૂપ કારણજ માનતો નથી-ઇશ્વરને સ્વીકારતો નથી ! તું સત્યવિદ્યાનો ઉપાસક છે ? તો વિશ્વચમત્કૃતિનો અભ્યાસી હોઈ આવી વાત કેમ સાંભળી પણ શકે ? ઇશ્વર અને બુદ્ધિ એ વચ્ચેનો સંબંધ દૃઢ છે, એ ઉભયને તો વાત કરવાની ખાસ ભાષા પણ જુદી છે. ઠીક કહે છે એના એજ મુસલમાનો કે હુસ્ન—શરીરનું કે મનનું—તેજ ઐશ્વર્ય છે, તેજ ઇશ્વર છે."

જેને કોઈ પ્રેતપિશાચ સાથે સંબંધ છે એમ ધારતો હતો તેનાજ મોંમાંથી આવા બોલ નીકળતા સાંભળીને લાલાના મનમાં આશ્ચર્ય લાગ્યું અને બોલી ઉઠયો "આટલું તમે માનો છો છતાં એમ કહો છો કે તમારૂં જીવતર બીજા માણસોથી વિલક્ષણ હોઇ બીજાને ભોગવવાથી ભય થાય એવું છે ? ત્યારે શું પરમ ધાર્મિકના અને ચમત્કાર વચ્ચે કાંઈ સંબંધ છે ?"

"ચમત્કાર ! ચમત્કાર એ શું છે ? પોતાની શક્તિથી જે નથી બનતું તે બીજાથી બની શકે એમ સાધારણ લોક માનતા નથી. પણ ચમત્કાર શબ્દથી જો તું એમ સમજતો હોય કે, વિશ્વના અજાણ્યા પણ અમુક નિયમ પ્રમાણે બને તેવા બનાવ; તો હું કહું છું કે તેવા ચમત્કારનો હું અભ્યાસી છું. અને યાદ રાખજે કે જે એવો અભ્યાસ કરે છે તે સર્વધર્મ અને શ્રદ્ધામાત્રના મૂલ નિયમોની વધારે સમીપ છે. સ્થૂલ વિશ્વનેજ જે લોક માને છે તે નાસ્તિક કહેવાય છે, જે લોકો આત્મસત્તાને અને ચૈતન્યને સ્વીકારે છે તે આસ્તિક કે ધાર્મિક કહેવાય છે; સ્થૂલના નિયમોને જેમ નાસ્તિકો સમજે છે તેમ ચૈતન્યના નિયમોને આસ્તિક સમજી શકે છે. એ વાત ન જાણનારા નાસ્તિકો તેને ચમત્કાર અથવા વહેમ કહે છે, પણ એમાં તેમની સમજણનોજ દોષ છે. ચમત્કારની એ ગુપ્તવિદ્યા છે; અને ધાર્મિક લોકો યદ્યપિ તેમાંજ મોક્ષ માનતા નથી. તથાપિ તેને સમજી શકે છે શું તે અસલ ભણવામાં ન આવતી ? પણ ક્યારે ? છેક પરમહંસ અવસ્થામાં ગુપ્તમંડલના મહાત્માઓ તે

બનાવતા. તું પોતેજ ચિત્રવિદ્યામાં કુશલ છે તે શું આવી વિદ્યા તરફ નથી લક્ષ દેતો ? જમાનામાં થઈ ગયેલાં રૂપનું અવલોકન કરી, હવે પછી થનાર રૂપની આકૃતિ મનમાં ખડી કરી લેવી, એ શું તારૂં કામ નથી ? તને ખબર નથી કે ચીતારો હો કે કવિ હો, પણ તે જો સત્યનો શોધક હોય, તો તેણે નજરે પડે છે તે સ્થૂલ સૃષ્ટિને કેવલ વીસરી જવી જોઇએ, અને વિશ્વચમત્કૃતિને કાબુમાં લેવી જોઇએ, પણ તેને તાબે થવું ન જોઇએ ? તું ભૂતકાલની વાત સમજી ભવિષ્યનો તર્ક બાંધે છે; તો ખરી વિદ્યા એજ નહિ કે ભૂત ભવિષ્ય ઉભયને મેળવવાં અને નિરંતર વર્તમાનમાંજ વિહરવું ? તારી કલ્પનાના મંત્રથી તું હજારો અદૃશ્ય સત્ત્વ ઉભાં કરવા ચહાય છે; તો ચિત્રવિદ્યા બીજું શું છે ?—અદૃશ્ય સત્ત્વને દૃશ્ય સત્ત્વરૂપે સ્થાપવું તેજ. તને આ જગત્ ગમતું નથી ? એ જગત્ ખરા બુદ્ધિમાનને માટે બનાવેલુંજ નથી. બુદ્ધિશાલી માણસોએ તો પોતાને રહેવા માટે નવુંજ જગત્ બનાવી લેવું જોઇએ. ગમે તેવો ગુપ્તવિદ્યાભ્યાસી ચમત્કાર કરનાર સિદ્ધ એથી બીજું શું કરી શકે તેમ છે ? અથવા કયું પદાર્થવિજ્ઞાન એની બરાબરી કરે તેમ છે ? માણસના મનમાંની વિષયવાસનાથી અને જગત્નાં સંકટથી છૂટવાના બે રસ્તા છે, તે સ્વર્ગ અથવા નરક સિવાય ગમે ત્યાં લઈ જાય છેઃ—પરાવિદ્યા અને અપરાવિદ્યા; પણ પરાવિદ્યાજ ખરી દૈવી છે. અપરાવિદ્યા જેને તમે કલા, સાહિત્ય શાસ્ત્ર, વ્યવહાર આદિ નામ આપો છો તે મિથ્યા છે. અપરાવિદ્યા શોધી લાવે છે, પરાવિદ્યા નવી રચના કરે છે. તારામાં એવી શક્તિ છે કે તું પરાવિદ્યાને પાત્ર થાય, પણ હવણાં જે છે તેથી સંતોષ માન. જે ખગોલવેત્તા અગણિત તારાગણનું અવલોકન કરી તેની ગણના કરે છે તે, છે તે સૃષ્ટિમાં, એક કણ પણ નવો નીપજાવી શકવાનો નથી, પણ કવિ હશે તે એક કણમાંથી આખી સૃષ્ટિ ખડી કરી શકશે; કોઈ રસાયન જાણનાર, માણસના શરીરનાં દરદ દૂર કરશે; પણ કોઈ ચીતારો કે શલાટ, ખરાં દૈવી પૂતળાંને સનાતન રૂપ આપી જરામરણથી મુક્ત કરશે. તારા મનમાં જે ગરબડ થાય છે ને જેને લીધે તું ઘડીમાં મારી તરફ વળે છે ને ઘડીમાં જગત્ને સમાન કરનાર પેલા હરામખોર તરફ તણાય છે, તે તજી દે. તારી પીછી એ તારો જાદુનો દંડ સમજ ને તે વડે એ બંદા કે એનો બાપ કહી બતાવે તે કરતાં પણ વધારે રંગીલાં જગત્ ભલે ખડાં કર; તારી ભાવનાએ રચેલા વિશ્વનેજ દૃશ્ય કરતાં શીખ. એમાંજ ખરા સત્યનું અને આર્યત્વનું તત્ત્વ છે. એથી વિરુદ્ધ વિચારો કરનારા બંદા જેવા દ્રોહીનો વિશ્વાસ ન કર. તારો આખરનો વિચાર હજુ પણ હું પૂછતો નથી; પણ

કયો ખરો બુદ્ધિમાન્ માણસ પ્રેમ અને કીર્તિ કરતાં બીજી વાતને વધારે અમૂલ્ય ધારી તે વાતને મરતા સુધી ભોગવવા ઇચ્છશે ?"

લાલો ગુલાબસિંહ તરફ એક દૃષ્ટે જોઇ બોલ્યો "મરણજ ન થાય એવી કોઇ શક્તિ હોય તો ?"

ગુલાબસિંહની ભ્રમર ચઢી આવી, ને બોલ્યો "એમ હોય તો જે તારાં પ્રેમાસ્પદ હોય તેમને તારી નજરે મૃવેલાં જોવાં ગમશે? જનસમૂહ સાથેના સર્વ સંબંધ એમ તજવા ફાવશે? સંબધ માત્રને ચોકે સુવારી તારી આંખ કોરી રહી શકશે! ભલા માણસ! દુનિયાંમાં ખરેખરૂં અમરપણું તો મારા સમજવા પ્રમાણે નિષ્કલંક નામ મૂકી જવામાં છે."

"તમે મને સ્પષ્ટ ઉત્તર આપતા નથી, આડી વાત કરો છો. કોઈ સિદ્ધ લોક માણસની સાધારણ ઉમર કરતાં ઘણી આશ્ચર્યકારક મુદત સુધી જીવ્યાની વાત મેં સાંભળી છે. જે અકસીરથી માણસ અમર થાય છે તેની વાત શું ગપ છે?"

"ગપ ન હોય, ને તું કહે છે તેમને જડી હોય, તોપણ તેઓ મુંવા તો ખરા, કેમકે તેમણે જીવવાની તૃષ્ણા મૂકી! તારા મનમાં જે સંશય થયો છે એમાંજ કાંઈ સમજવાનું હશે. જા, જા, તારાં પીછી ને કાગળ સંભાળ."

આમ કહી ગુલાબસિંહે લાલાને અણુસારાથી રજા આપી ને પોતે આંખો નીચી ઢાળી, ધીમે પગલે ગામ તરફ ચાલી ગયો.

પ્રકરણ ૮ મું.

સિદ્ધાઇ ઉપર પાણી.

ગુલાબસિંહ સાથે જે વાત થઈ હતી તેથી લાલાના મનને ઘણી શાન્તિ વળી અને તેની અસર તેના મન પર લાંબા વખત સુધી રહી. સૂર્યમાંથી કિરણોની પેઠે, એની ગુંચવાઇ ગયેલી કલ્પનામાંથી આકાશ સુધી પહોચી જવાંનાં અને આખા વિશ્વને આનંદમય બનાવવાનાં સુવર્ણમય સ્વપ્ન ફૂટવા

લાગ્યાં. આવા તરંગની સાથે, પોતાના આખા જીવતરમાં ન જાણેલા એવા સ્વચ્છ અને અગાધ પ્રેમના વિચાર પણ આવવા લાગ્યા. બુદ્ધિમાન્ પુરુષો બાલક જેવા અજ્ઞાનથી જે રસમય કલ્પનાઓ ખડી કરે છે, ને તેમાં, કલ્પેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થતા સુધી પરમ આનંદ પામે છે, તેવી કલ્પનાઓમાં લાલાજીનું મન ભમવા લાગ્યું. એની મેળેજ એની કલ્પનામાં એવા ધરના તરંગ ઉઠવા માંડયા કે જેમાં પોતાની કલાથી સર્વ આનંદ પ્રાપ્ત થઈ રહે, અને રમાના પ્રેમથી સર્વ વસ્તુ સુખમય બની રહે; આવા મનોરાજ્યમાંથી તુરતજ તેને તેના મિત્ર રામલાલે જગાડી પ્રત્યક્ષનું ભાન કરાવી દીધું!

જે માણસમાં નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ કરતાં કલ્પનાનું વધારે જોર હોય તેવાનાં ચરિત જેમણે અવલોકયાં હશે, અને તેમનું દુનિયાંદારી સંબંધી જ્ઞાન કમતી છે એમ સમજી, તેમના મનમાં ગમે તેવા વિચારો ઝટ દાખલ થઇ શકવાની સુલભતા જાણી હશે, તેમના ધ્યાનમાં આવ્યું હશે કે તેવાં માણસ પર કોઈ સાદો, હિંમતવાન્ અને દુનિયાંદારીનો બૂડો માણસ બે ને બે ચાર સમજાવીને કેવી જબરી અસર કરી શકે છે! લાલાને પણ આ પ્રસંગે એમજ બન્યું. એના મિત્રે એને ઘણી વખત ભયમાંથી બચાવ્યો હતો, અને એના અવિચારનાં પરિણામથી ઉગારી લીધો હતો; રામલાલની વાણીમાંજ એવું કાંઇક હતું કે, જેથી લાલાની તમામ ઉચ્ચાભિલાષા ક્ષીણ થઈ જતી, અને એને તેવી અભિલાષાના આનંદ માટે, નાહિંમત થઈ ગભરાઈ જવા કરતાં પણ વધારે થઇ આવતું, અને બહુ શરમ લાગતી. કારણ કે રામલાલ સારો પ્રામાણિક છતાં પણ માણસની ઉદારતાથી થઇ આવેલા છૂટાપણાને, તેમજ લુચ્ચા માણસોના ધીટપણાને અને ભોળાંની દીનતાને, સહન કરી શકતો નહિ. દુનિયામાં એ સીધે રસ્તે જનાર માણસ હતો, તેથી જે માણસો તે રસ્તો તજીને ટેકરા ટેકરી ઉપર ચઢી, ગમે તો એક નાના પતંગીયાને પકડવા કે ગમે તો કલ્પવૃક્ષની શાખાને પકડવા ફરતા હોય તેમને તિરસ્કારનીજ નજરથી નીહાળતો.

રામલાલે હસતે મોઢે કહ્યું "લાલા! જો કે હું ગુલાબસિંહ નથી તો પણ તારા મનની વાત કહું? તારી આંખમાં આવેલાં ઝળઝળીયાં અને તારા હોઠનું મલકાવું એ બે ઉપરથી હું અનુમાન કરી શકુંછું. તું પેલી જક્ષણીના વિચારમાં છે, પેલી નાની નટડી!"

"નાની નટડી!" લાલો સાંભળતાંજ ચમકી ઉઠયો; ને બોલ્યો "જો હું

એની સાથે ઘર માંડું તો તું એને આવા નામથી બોલાવતો બંધ થશે ?"

"હા, કેમકે તે વખતે મને જે તિરસ્કાર આવવાનો તે તારાજ ઉપર. લોક ઠગને તો ધિક્કારેજ છે, પણ ઠગાનાર ભોળાના ઉપર વધારે ફિટકાર પાડે છે."

"તને ખાતરી છે કે એમ કરવામાં હું ઠગાઇશિજ ? આવી નિર્દોષ અને પ્રેમમય બાલા મને ક્યાં મળવાની ! અરે એવી ક્યાં મળવાની કે જે આટલી આટલી લાલચો છતાં પોતાની લાજ સાચવી રહી છે ! રમાને નામે કોઈ વાંકી વાત પણ સભારે છે ?"

"હું દીલ્હી શેહેરની તમામ ગપસપ જાણુતો નથી કે જવાબ આપી શકું; પણ આટલું તો જાણુંછું કે જયપુરમાં કોઇ એમ નહિ માને જે જયપુરનો ખાનદાન ફરજન દીલ્હીની એક નૃત્ય કરતી નટીને પરણી લાવ્યો તેમાં ઠગાયો નથી. આવી ગેરઆબરૂમાંથી હું તને બચાવવા ઇચ્છું છું. વિચાર કે તારે શું શું વેઠવું પડશે, તારે ઘેર કેટલા કેટલા ફક્કડ લોક ભાઈબંધ થતા આવશે, તારા ઘરમાં કેટલી જવાન સ્ત્રીઓ સાવધ રહી કદાપિ નહિ આવે ?"

"હું મારે મારો રસ્તો લેઇશ, તેમાં દોઢડાહી દુનિયાંને શી લેવા દેવા છે ? દુનિયાં મને માન આપે તો ભલે મારી કલાને આપે, પણ મારાં સગાં કે દોલતનું તેને શું કામ છે ?"

"એટલે કે તું હવે વળી તારી બીજી બેવકુફાઇની મગરૂરી કરવા લાગ્યો !–શા ચીતારા ! ચિત્રકલાના હીમાયતી થયા છે ! ઇશ્વિર કરે ને મારે, તું રોટલો કમાઇ ખાવા જે ધંધો ચલાવે છે તેની સામા બોલી તને નાઉમેદ ન કરવો પડે, પણ તારે સાધન છે અને સારા સંબંધ થશે એટલે તેની ગરજ રહેશે નહિ. છતાં શા માટે એક ચીતારો થવાનું મન કરે છે ! નવરાશનો વખત ગાળવાની એ ઠીક મઝા છે, પણ આખો જન્મારો એનેજ સ્વાધીન કરવો એ તો કોરી બેવકુફાઇજ ! ચીતરામણોને કાંઈ તપેલીમાં ઓરી નહિ શકાય."

"અરે કલાવાન્ લોકો તો મ્હોટા બાદશાહોના પણ મિત્ર હતા !"

"આપણા વિચારવાન્ દેશમાં તો ભાગ્યે એમ હોય. જો હું તને એ ચિત્ર કાઢી બતાવું. લાલો જયપુર પાછો જઈ, પોતાના સમાનકુલની કોઇ પૈસાદાર કન્યાને પરણે, ને ખાતો પીતો તથા આબરૂદાર થઈ સારો હોશીઆર કહેવાઈ દુનીયાંદારીમાં દાખલ થાય. એને લાભ મળે, મિત્રો વધે, એની આબરૂ

બધે ગવાય. આસ્તે આસ્તે રાજદરબારમાં જતો થઈ પરિણામે પચાસ વર્ષનો થતાં શું થાય તે તુંજ વિચારી લે! આ એક ચિત્ર. હવે બીજું સાંભળ. લાલો જયપુરમાં આ નટીને લેઇને જાય, ત્યાં એને ગાનતાનમાં મોકલ્યા વિના ખાવાનું પણ પામે નહિ. એને જોતાં સર્વે પૂછવા માંડે કે આ કોણ? ને સમજે કે પેલી દીલ્હીવાળી રમા! આમ થતાં લાલો વળી કાગળો બગાડવા માંડે, પણ એનાં ચિત્ર કોઈ લે નહિ, કેમકે એ કોઈ જાણીતા ચીતારાનો શિષ્ય નથી. લાલો કોણ? પેલી નાચનારીનો ધણી! આ અવસ્થામાં પ્રજત થવા માંડે. પછી શી વલે! લાલો કંટાળીને દુનિયાં ખરાબ છે કહી નાશી છૂટે. પચાસ વર્ષની ઉમરે ક્યાં હોય તે તુજ વિચાર."

"અહો જો બધી દુનિયાં તારા જેવી હોત, તો દુનિયાંમાં ચીતારા કે કવિ એમાંનું કાંઇ થયું ના હોત."

"અને એમના વિના પણ દુનિયાં તો આમની આમજ ચાલત. ચાલ ચાલ હવે જમવા બેશીએ. આ ગામમાં મિષ્ટાન્ન ઠીક મળે છે!"

પ્રકરણ ૯ મું.

ભાવિનું સામર્થ્ય.

જેમ કોઈ અવિચારી સ્વાર્થી ઉપદેશક, પોતાના શિષ્યનું ધ્યાન, જેને પોતે ખોટી રીતે વાસ્તવિક માની ભુલાવામાં પડયો હોય તેના તરફ લગાડી દઇ, ખરી વાસ્તવિક વાતનું દુર્લક્ષ કરાવી નીચ બુદ્ધિ ઉપજાવે છે; એમ સમજતો પણ નથી કે ખરી ખુબી તો જે જણાય છે તેનું અનુકરણ કરવામાં નથી, પણ જે ચીતરનાર છે તેના મનમાં રહેલી છે; દરેક કલામાં ખુબી તો–કાવ્યનાં મધુર વચનરૂપે હો, કે શલાટના તાદૃશ પથ્થરરૂપે હો, કે ચીતારાના વિવિધ રંગરૂપે હો, કે ગવૈયાના દ્રાવક સ્વરરૂપે હો પણ કહી તેવીજ છે, ને દુનિયાંમાં મળે તેનુંજ અનુકરણ કરવું એ ફક્ત સાધારણ વેપારીનું કે નવા શીખાઉનુંજ કામ છે;–તેમ વ્યવહારમાં પણ દુનિયાંદારીના દોઢ ડહાપણમાં કાબેલ થયેલા માણસો, દૈવી પુરુષોની, નિડર મનથી આગળ ધસતી ઉત્કૃષ્ટ અભિલા-

વાને, ઉદારતા તથા શ્રદ્ધાની ઉત્કર્ષકારક ઉત્તેજક વાતોને, હલકા તથા દગા ભરેલા રૂપે બતાવી, ટાઢા કરી નાખે છે તથા નીચ બનાવી દે છે. આમ થવાથી માણસની મહા આનંદરૂપ અમૃત હેલીમાં ઝેરના કણ ભળી જાય છે, અને તેને ભાગ દુ:ખ વિના બીજું કાંઈ રહેતું નથી. અરે ! હજાર ફિટકાર હો તેવા બેવકુફોને કે જે ખરૂં દિલ ન સમજતાં પોતાની દોઢડાહી અક્કલની ખીલી આવી સોનાની થાળીઓમાં મારે છે ! તમે તમારા પરમેશ્વરને–પૈસાને, આબરૂને, લોકસ્તુતિને–ભજો, ભલે તેમ કરી–દગો, ફટકો, આડાં અવળાં કરી–બાદશાહી ભોગવો–પણ રહેવા દો બીચારા તરંગી આનંદીને તેના એકાંત આનંદમાં, તેણે રચેલી તેની દુનીયાંમાં ! ગમે તો તેનાં ગીત ગાઓ, ગમે તો ગાળો ભાંડો, પણ શા માટે તેનો આનંદ ભંગાવો છો ! શું આનુ નામ તમે ડહાપણ કહો છો ? એક સમર્થ વિદ્વાને સામાન્ય સાવચેતી અને ડહાપણનો તફાવત બતાવ્યો છે: ખરા ડહાપણમાં કાંઇક એવું સાહસ સમાયલુંજ રહે છે કે જેનો સાવધાની તિરસ્કાર કરે છે: “ ટુંકી નજરવાળા જે કીનારેથી વહાણ ચાલવા માંડે છે તેનેજ જોયાં કરે છે, પણ જે સામે કીનારે મુસાફરીના સાહસથી પહોચાશે તે પર દૃષ્ટિ દોડાવતા નથી. ” વસ્તુગતિ આવી છતાં પણ દુનિયાંદારીના ડાહ્યા લોક કોઈ વાર એવી તકરારો ને દલીલો લાવે છે કે જેનું ઉત્તર કરવું કઠિન પડે છે. તમારામાં કોઈ સમર્થ રસજ્ઞતા હોવી જોઇએ–જેમાં આત્માર્પણ કરવાનું હોય, જે કેવલ ઇશ્વરરૂપ હોય, તે ઉપર શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ–પછી કોઈ વિદ્યામાં, કલામાં, ધર્મમાં, કીર્તિમાં, પ્રેમમાં કે ગમે ત્યાં, પણ તેવી શ્રદ્ધા હોવી જોઇએ; નહિ તો વ્યવહારબુદ્ધિ તમને આત્માર્પણનો માર્ગ તજવાનાં ઘણાં કારણ સુચવી તમારા પરમેશ્વરને પણ બજારની જણસ જેવો ટકાનો તેર બનાવી મૂકશે. અહો ! સાવધ રે માણસ ! દુષ્ટ દુનિયાંના ઉપદેશથી ! સ્વાર્થની જાલ ગહન છે ! પરખવીજ અશક્ય જેવી છે.

ચિત્રવિદ્યાના મહા ગુરુઓનો એમ સંપ્રદાય છે કે વિશ્વરચનાનું અનુકરણ કરવામાં એ હુન્નરની ખુબી નથી. પણ તે રચનાને જોઇ, તેને છે તેથી ઉચ્ચતર બનાવવામાં મહત્તા છે. ખરી વિદ્યામાત્રનો ઉદ્દેશ આવી રચનાઓ કરતે કરતે મર્ત્યભાવ તજી અમર સમીપ પહોચવામાં છે. ખરી વાત છે કે સમર્થ ચીતારો તેમજ સમર્થ લેખક અને, માણસોમાં જે હોઈ શકે તેનું ધ્યાન આપે છે, છતાં પણ માણસોમાં સામાન્ય રીતે સર્વત્ર મળે તેવાનું નથી આપતા. ધર્મ, રામ, કૃષ્ણ, હરિશ્ચંદ્ર, અરે દયમંતી, શકુંતલા, સાવિત્રી, રતિ, તેમજ

હિરણ્યકશિપુ, જરાસંધ, કંસ, રાવણ એ અને એવાં અનેક એ સર્વે સત્ય છે; પણ દરરોજ બજારમાં મળતાં નથી, કવિના મનનોજ ખેલ છે. આવી કવિકલ્પના ગાઢ અભ્યાસ અને સંસ્કારનાં પરિણામ છે. એ અભ્યાસનું રહસ્યજ એ છે કે સામાન્ય વાતને ઉચ્ચરૂપે બતાવવી. રે! અંગયુક્ત, હાડકાં ચામડાંનો, આપણા જેવોજ અનંગને પણ ચીતર્યો હોત તો કેવો વિરૂપ, અધમ, નકામો બની રહત!

એક ચીતારાને કોઇએ પૂછ્યું કે તારા ચિત્રના નમુના તેં ક્યાંથી આણ્યા. ત્યારે તેણે ઉત્તર ન આપતાં એક મજુર કોથળો માથે ઉપાડી જતો હતો તેને બોલાવ્યો, ને તેના મુખ ઉપરથી મહા વિલક્ષણ ખુબસુરતીવાળું મુખ ચીતરી કાઢયું. અલબત તે મુખ એ મજુરના મુખને મળતું હતું પણ ચિત્રમાં મજુરનો મહાત્મા બની રહ્યો હતો! તે સત્ય હતું, પણ ખરૂં ન હતું. પામર લોક, ખરા જ્ઞાનીઓ અને ખરા પંડિતોના જ્ઞાન અને પંડિતાઇનું રહસ્ય જે આ ઉચ્ચીકરણનો નિયમ તેને લેશ પણ સમજતા નથી.

પણ પ્રકૃત વિષયનો વિચાર ચલાવીએ; વ્યવહારના આચારમાં તો આથી પણ થોડે દરજ્જે પામર લોક આ મહાનિયમનું સ્વરૂપ કામ લાવે છે. એમ થવાથી વ્યવહારડાહ્યા લોકની સાવચેતીને લીધે ખરો અભેદ ભાવનારો આનંદ પામવાનું સાહસ જેમ થઈ શકતું નથી, તેમ પાપનાં માઠાં પરિણામથી પણ બચી જવાય છે એ ખરી વાત છે; છતાં જેમ વિદ્યાકલામાં તેમ આચારમાં પણ માણસોએ સામાન્ય અને હંમેશની વાતોને ખરી ઉચ્ચતાને ધોરણે પોહોચાડવી જોઇએ. આવો સ્વાભાવિક નિયમ ઠરે છે.

લાલો રામલાલની ડાહી વાતો સાંભળી જરા ડાહ્યો થઇ ગયો. રામલાલે બતાવેલું બીજા પ્રકારનું ચિત્ર–તેની દેવરૂપ બુદ્ધિના આધારરૂપ કર્મ• તેનાથી પાછો હઠવા લાગ્યો; જે મહા પ્રેમ યોગ્ય રીતે વાપરતાં મોક્ષમાર્ગે પહોચાડે તેમ છે તે પ્રેમના માર્ગથી પણ વિમુખ થવા લાગ્યો. આત્માર્પણનો ગુણ ખશાને ધીમે ધીમે સ્વાર્થની જડતા પ્રસરવા લાગી. પૂર્વે કહેલી વાતનુંજ આ ઉદાહરણ! આમ સંશયદોલા પર ચઢયે છતે પણ રમાને મૂકી દેવાની તેને હિંમત થઈ નહિ. ગુલાબસિંહની સલાહ તથા પોતાના મનના વલનને વશ થઇ જવાની બિહિકથી લાલાજી બે ત્રણ દિવસથી ગમે તેમ કરીને પણ પેલી મોહિનીરૂપ પૂતળીને મળતો નહિ. પણ ગુલાબસિંહને મળ્યા પછી રામલાલને મળ્યો તેની બીજી રાતે એના મનમાં એવાં માર્મિક, સૂચક તથા

આનંદકારક સ્વપ્ન આવવા લાગ્યાં કે જાગ્યા પછી તે સ્વપ્ન જાણે ગુલાબ-સિંહેજ પોતાના જાદુની શક્તિથી મોકલ્યાં હોય એમ તેને તાબે થઈ લાલાએ રમાને મળવાનો નિશ્ચય કર્યો; અને કાંઇ અમુક નિશ્ચય બાંધ્યા વિના લાલો પોતાના મનના તુરતના તરંગને વશ થઇ ચાલી નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

આશામાં નિરાશા.

એ પોતાના ઘરના આંગણામાં બેઠી હતી—પેલી નાની નદી. યમુના નદીનો વિસ્તીર્ણ પ્રવાહ વાંકાંચુંકાં વલન લેઈ લેઈ કીનારે કીનારે એવા લપાઇ લપાઇને ચાલતો હતો કે જાણે પૃથ્વી માતાના પ્રસારેલા હાથમાં નાનું બાલક ગેલ કરી રહ્યું હોય ! જોનારની આંખને હર્ષના તેજથી પ્રફુલ્લ કરી દેતો હતો. ગામના પ્રૌઢ અમીર ઉમરાવો પોતાના શૌર્યની ઉન્મત્તતામાં આનંદ પામતા ધીમે ધીમે અશ્વને ખેલાવતા. તથા પોતાના બેસનારનું માહાત્મ્ય જાણી ઉલ્લાસથી સાભિપ્રાય કૂદતા અશ્વની ગતિ નીહાળતા, ચાલ્યા જતા હતા. અહીં તહીં વૃક્ષની કુંજોમાં કોઈ ગોવાળીયા વાંસળીનાં તાન લલકારી રહ્યા હતા, અને કૃષ્ણલીલાનાં અપૂર્વ વર્ણનથી શ્રવણને પાવન કરતા હતા. કોઈ મોજમઝા કરનારની ટોળીઓ ઠઠ્ઠા મશ્કરી કરતી ગંમત રમતમાં કીનારે બેશી સુખ માણતી હતી. આમ વિવિધ જાતના ઉપભોગમાં મસ્ત થઈ રહેલા લોક કેવલ નિષ્કર્મ રહ્યા રૂપી શૂન્યતાના આનંદમાંજ મઝા માની રહ્યા હતા. આ બધુ રમાની નજરે રમી રહ્યું હતું, પણ તેની દૃષ્ટિ પેલી નદીના લાંબા ને લાંબા ચાલ્યા જતા આડા અવળા પ્રવાહ પર સ્થિર થઈ રહી હતી ! એના જેમ તેમ પેહેરી લીધેલા તથા ગમે તેમ લટકતા પોશાક પરથી એના મનની એકાંત કલ્પનામાં જે તન્મયતા વ્યાપી હતી તેનું અનુમાન બની આવે એવું હતું. એના ગુંચળાંવાળા કાંઇક સુરખી મારતા વાળ ગમે તેવી રીતે ઢીલાઢીલા બાંધી લીધેલા હતા અને તેનો જુડો કસવામાં જે સોનેરી રંગનું નાડું વાપરેલું હતું, તેને મુકાબલે તેમનો રંગ વિશેષ ખીલી રહ્યો હતો. કોઈ લટ છૂટીને ગળા પર લટકી પણ રહી હતી. ઓઢેલી જાંબુ રંગની ઓઢણીના છેડા છાતી પર આવતી

પવનની લેહેરથી આમ તેમ ઉડયાં કરી એની સુંદર કાંતિનું સહજ દર્શન આપ્યાં જતા હતા. દિવસની ગરમીને લીધે કે પછી ગમે તે કારણથી એના ગાલ તેજ મારી રહ્યા હતા, અને એની વિશાલ કાળી આંખો અતિ અલસ જણાતી હતી. અહો ! રંગભૂમિપરનો ભવ્ય સ્વાંગ ધારણ કરી હજારો મશાલોની રોશની આગળ પણ રમા કોઈ વાર આવી મનોહારિણી જણાતી નહિ.

એની પાસેજ, ઉમરાની અંદરની પાસે, પેલી બુઢ્ઢી દાસી ઉભેલી હતી. જેવા નિશ્ચય ભરેલા, તથા બાલકને કોઇ વાત સહજમાં ગળે ઉતારે એવો, ઘરડાં અનુભવી બૈરાં અવાજ કાડે છે, તેવા અવાજે તે બોલી ઉઠી "બેટા ! હું તને ખાત્રીપૂર્વક કહુ છું કે આખા દીલ્હી શેહેરમા એવો બહાદુર ઉમરાવ મળવાનો નથી, તેમ તેવો કાન્તિવાળો પણ નજ જાણવો. મેં તો વળી એમ પણ સાંભળ્યું છે કે એ જયપુરવાળા તો પૈસાદાર પણ ઘણા હોય છે; અને એવું કહે છે કે સોના મોહોરો તો એ લોક કાંકરાની પેઠે ઉડાવે છે. કેમ બેટા ! કેમ ધ્યાન આપતી નથી ? આમ શું કરે છે !"

"ગુલાબસિંહને માટે આવી વાતો કહેવાય છે ?" રમા, પોતાની બુઢ્ઢી દાસીનું લાલાજી તથા જયપુરવાસીઓને માટે કહેવાનું ન ગણકારતાં બોલી ઉઠી.

"રામ ! રામ ! રામ ! એ જાદુગર ધૂતારા ગુલાબસિંહનું નામ જવા દે. તારે સમજવું જોઇએ કે એનું સુંદર મોહોડું તથા તેથી પણ વિશેષ સુદર એની મોહોરો એ બધું જાદુનો ખેલ છે. તે દિવસે એણે જે થેલી મને આપી હતી તેને હું ઘડી સાયતે ઉઘાડી જોઉં છું કે તે મોહોરોના કાંકરા તો થઈ નથી ગયા."

"ત્યારે" રમા એ બિહીતે બિહીતે આતુરતાથી પૂછ્યું, "તું એમ માને છે કે જાદુની વાત સાચી છે !"

"માનું ?—જાદુને માનું છું !—રામ, કૃષ્ણ, પરશુરામ, એમને માનું છું એમજ પૂછને. પેલા માછીના છોકરા ઉપર જ્યારે વૈદ્ય લોકે હાથ ધોઈ નાખ્યા ત્યારે તેને એણે શા રીતે ઉભો કર્યો ? પોતે ત્રણસે વરસ થયાં જીવતો ને જવાન છે તે કેમ ? જેમ ડાકણો કરે છે તેમ જોતાં વારજ ગમે તેને વશ કરી નાખે છે તે પણ કેમ ? કોણ જાણે બીજું શું શું એ કરતો હશે ! ડાકણોની વાત સાંભળી નથી ?"

"અહો આનુંજ નામ જાદુ !—એના જેવું છે ખરૂં. હોવુંજ જોઇ-

એ."—રમા, ઘણી ફીકી પડી જઈ મનમાં બબડવા લાગી. આ ગવૈયાની દીકરી પેલી બુઢ્ઢી કરતાં વેહેમમાં પાછી હઠે તેવી ન હતી; એટલે, એવી મુગ્ધાના નિર્દોષ મનને નવે નવા કામવિકારને લીધે, જે વાત વધારે અનુભવી માણસો પ્રેમને નામે હાંકે તે જાદુરૂપે જણાયજ !

"વારૂ, વળી પેલો—અમીર એનાથી કેમ ડરી ગયો ? એણે આપણને હેરાન કરવાં કેમ મૂકી દીધાં ? એ એવો નરમ કેમ પડી ગયો ? આ બધી વાતોમાં શું જાદુ નથી ?"

"ત્યારે" રમા, ઘણાજ મધુર પણ પોતાનાજ વિચારનો વ્યાઘાત થાય થાય તેવા શબ્દોથી બોલી ઉઠી "શું તું ખરેખર એમ માને છે કે મને જે હાલમાં એ તરફની નીરાંત છે તે એને લીધે છે ? હા, હા, એમજ હોવું જોઇએ છે. ચૂપ, બુઢ્ઢી ચૂપ; બોલ નહિ; મારા મનનો વિચાર ચાલવા દે. અરે ! મારે નસીબે તું અને મારૂં બિહીકણ મન એજ મારી પાસે કયાંથી છો ? રે ! સર્વપ્રકાશક સૂર્યનારાયણ ! તમે બધાં સ્થલને પ્રકાશ આપો છો," પણ, પોતાના હૃદય પર ઘણા આવેશથી હાથ મૂકી બોલી "આટલા ખુણાને અંધકારમાંજ રાખો છો. જા જા બુઢ્ઢી ! ચાલી જા; મને એકલી રહેવા દે."

"તુ ન કહત તો પણ મારે જવુંજ છે, કેમકે ચૂલે મૂકેલો પૂડો ખરાબ થઈ જવા આવ્યો હશે, ને તેં તો સવારનું કાંઇ ખાધું પણ નથી. જો તું આમ લાંઘા ખેંચશે તો તારી કાન્તિ કરમાઇ જશે ને તને કોઈ પછી ચહાશે નહિ. જ્યારે આપણા ચેહેરાનો રંગ બદલાય છે ત્યારે કોઇ આપણા સામું જોતુ નથી, એનો મને પૂરો અનુભવ છે. એમ થતાં તારે પણ કોઈ રમા મારી પેઠે બગાડવા માટે શોધી લેવી પડશે. લે હું તો મારે આ ચાલી પેલા પૂડાને તપાસવા."

એની પૂઠ વળી કે રમા સહજ મ્હોટેથી વિચારવા લાગી: "જ્યારથી એનું મારે ઓળખાણુ થયું છે, જ્યારથી એની કાળી કાકીએ મને કામણ કર્યું છે, ત્યારથી હું હતી તે મટી ગઈ છું. હું જાણે મારી જાતથી પણ ડરીને છૂટી થવા ચાહું છું—સૂર્યનાં કિરણ ભેગી ભળીને પણ જાણે ટેકરીની ટોચે ચઢવા ઇચ્છું છું—કાંઇક જે આ દુનીયાંનું ના હોય તે થવા ઇચ્છું છું. મારી નજર આગળ રાતે ભાતભાતના ખેલ જામ્યાં કરે છે, કોણ જાણે પ્રેત પિશાચ કે શાનાં ચિત્ર દેખું છું, અને મારા હૃદયમાં, કોઈ પક્ષીની પાંખથી થતા હોય

તેવા ફફડાટને લીધે એમ માનું છું કે અંદરનો જીવ પોતેજ ગભરાઇ ગયો છે ને હવે પાંજરૂં ભાંગી ઉડી છૂટશે.”

આવા અસંબદ્ધ તરંગની પરંપરામાં લીન થયેલી હોવાથી તેના પણ લક્ષમાં ન આવે તેવે ધીમે પગલે કોઈ તેની પાસે આવ્યું ને ધીમેથી તેને હાથે હાથ લગાડી બોલ્યું “ રમા ! પ્યારી રમા !” સાંભળતાંજ ફરીને જોવા લાગી તો લાલાને જોયો. એનું કાંતિમાન્ તથા સંગીન મુખ જોઈ એના મનને તુરતજ શાન્તિ વળી. એના આવવાથી એને આનંદ થયો.

“ રમા !” લાલાજીએ જ્યાંથી રમા ઉઠી ઉભી થઇ હતી ત્યાં તેને બેસાડીને પોતે તેની પાસે બેસતાં કહ્યું “ રમા ! હું કહું તે સાંભળ. તું જાણતી તો હોઈશ કે હું તને પ્રેમપૂર્વક ચાહું છું. તારી કલાના આનંદથીજ કે તારી સ્થિતિપર દયાના આવેશથીજ હું તારી પાસે આવુંછું એમ ન જાણતી. એવાં ઘણાં કારણો છે કે જેથી હું તારી સાથે આ વાત વિષે મારી આંખો સિવાય બીજે રસ્તે આજ પેહેલાં બોલી શકયો નથી. પણ આજે તો, હુ જાણતો નથી કે શાથી, મારામાં તને કહેવાનો નિશ્ચય તથા હિંમત બન્ને આવ્યાં છે, અને મારા નસીબમાં જે સુખ કે દુઃખ હોય તે જાણવાની પણ ઇચ્છા થઈ છે. હું જાણુંછું કે મારે પ્રતિસ્પર્ધી છે—મારા જેવા ચીતારાના કરતાં જબરા છે, પણ બોલ તે વધારે માનીતા છે ?”

પોતાની સ્તુતિ સાંભળી સહજ શાલીનતાના આવેશથી રમાના ગાલ ઉપરનું તેજ કિંચિત્ ઝાંખું પડયું. પણ એના મોં ઉપર ગંભીરતા અને ખેદ તેવાં ને તેવાંજ રહ્યાં. આંખો નીચી ઢાળીને, તથા પગના અંગુઠા વતે જમીન ખોતરતે ખોતરતે, તેમજ કાંઈ અચકાતે અચકાતે તથા જરા ખુશમિજાજમાં હોય તેવો ફોકટ પ્રયત્ન કરતે કરતે રમાએ કહ્યું “ લાલાજી ! જે માણસો નૃત્ય કરતી બાલાઓ પાછળ ભમે છે તેમને પ્રતિસ્પર્ધી તો હોયજ; આપણે એવાં નિર્ભાગી છીએ કે આપણી જાતનો પણ આપણે એકલાંજ આનંદ લેઈ શકતાં નથી.”

“ પણ તું એવા ભાગ્યને ચહાતી નહિજ હોય. તે ગમે તેવા ભભકાવાળું તને જણાતું હોય તથાપિ મને ખાત્રી છે કે તારી હોશીઆરીથી જે ધંધાને તું શોભાવે છે તે ધંધામાં તારૂં દિલ નથી.”

“ નહિજ, નહિજ,” આંખમાં અશ્રુસહિત રમાએ કહ્યું “ એક વખત એવો હતો કે હું ગાન તાનની પૂજારી હતી, પણ હવે મને એમ લાગે છે કે

દુનીયાંને ખુશી કરવા માટે મથવું એ તો મહાદુષ્ટ ભાગ્યની નિશાની છે."

"ચાલ, ત્યારે, મારી સાથે ચાલ;" એમ પેલા ચીતારાએ ઘણા આવેશ તથા આગ્રહદર્શક શબ્દોથી કહ્યું, "અને જે તારા પ્રેમી દિલને મારા એકલાનુંજ થઇ રહેતાં અટકાવે છે, તેવા ધંધાને તજ. હાલ અને હવે પછી સર્વકાલને માટે મારા ભાગ્યને આધીન થા,—મારા આનંદમાં, મારા વિચારમાં, મારી વિદ્યામાં. તું મારાં ચિત્ર અને ગાનની અધિષ્ઠાત્રી થઇશ અને તારી કાન્તિ ઘણી પવિત્રતા તથા ખ્યાતિને પામશે. મ્હોટા રાજાઓના દરબારમાં કોઇ રતિ કે સતીના ચિત્ર પાછળ હજારો લોક ભેગા મળશે, અને સર્વે કહેવા માંડશે કે અહો! આ તો રમા, રમા, રમા,! હું તને મારા ઇશ્વિરને ઠામે પૂજાું છું, મને કહે કે મેં તારી પૂજા આટલા કાલથી ફોકટ નથી કરી."

રમાએ, પોતાનો હાથ હાથમાં લેઈ ધીમે ધીમે પાસે આવતા આશકની તરફ જોઇને કહ્યું "તું ઘણો ભલો તથા સુંદર માણસ છે, પણ મારી પાસે શા બદલાની આશા રાખે છે?"

"પ્રેમ, પ્રેમ, ને પ્રેમ! બીજાું નહિ."

"નાની બેહેનનો પ્રેમ!"

"અરે! આમ છેક તરછોડીને શું બોલે છે!"

"તારે માટે તો એવા પ્રેમ વિના બીજાું કાંઇ મારી પાસે બાકી રહ્યું નથી. સાંભળ જ્યારે હું તારૂં મુખ દેખું છું, તારો ધ્વની સાંભળું છું, ત્યારે મારા અંતઃકરણમાં કોઈ અવર્ણ્ય શાંતિ તથા ગંભીરતા પ્રસરે છે અને તમામ વિચાર મંદ પડી જાય છે—અરે! કેવી તપી જાઉં છું, કેવી ગભરાઇ જાઉં છું; જ્યારે તું જાય છે, ત્યારે મને દિવસ એક આની વધારે વસમો લાગે છે, પણ વળી બધું ચાલ્યું જાય છે. મને તું સાંભરતો નથી; મને તારા વિષે વિચાર આવતો નથી; ના, હું તારે માટે સમગ્ર પ્રેમભાવે ટળવળતી નથી. ત્યારે જ્યાં મારો એકાગ્ર પ્રેમ વળગ્યો છે ત્યાંજ હું મારા આત્માનું અર્પણ કરીશ."

"પણ હું તારો પ્રેમ સંપાદન કરીશ, મનમાં પાછી ન હઠ. તું જે પ્રેમભાવ મારે માટે બતાવે છે તે ખરે, મુગ્ધા અને નિર્દોષપણાનો નિષ્કલંક સ્નેહભાવ છે, પણ તેને વધતાં શી વાર છે?"

"નિર્દોષપણાનો ! શું નિર્દોષપણાનોજ સ્નેહભાવ છે ! હા, હોય પણ ! ત્યારે ભલા પરદેશી ! તું મારા જેવી માબાપ વિનાની મુગ્ધાને પરણશે ! મને ખાત્રી છે કે તું દયાલુ છે, ઉદાર છે. હું નથી ધારતી કે એજ નિર્દોષતાનો નાશ કરવાની તારી ઇચ્છા હોય !"

આ શબ્દો સાંભળતાંજ મનમાં શરમાઇ પોતાની દુષ્ટ વાસનાનો તિરસ્કાર કરતો લાલો પાછો હઠયો.

પોતાના આશકના મનમાં જે લજ્જા, શંકા, પશ્ચાતાપ ઇત્યાદિ ભાવની ગરબડ ચાલી રહી તેનુ ભાન ન છતાં પણ ઉભી થઇ જઈને રમા બોલવા લાગી "નહિ, નહિજ, તારા મનમાં એવો વિચાર નહિજ હોય. મને મૂકી દે, મને ભૂલી જા, ચાલ્યો જા. તું જેના પર પ્રેમ રાખવાનો વિચાર કરે છે તેનો સ્વભાવ તું સમજતો નથી, તારા ખ્યાલમાં પણ આવી શકે તેમ નથી. મને મારા બાલપણથીજ એમ ભાસે છે કે મારા કર્મમાં કોઈ વિલક્ષણ તથા ચમત્કારિક સંકટ લખેલું છે; હુ સામાન્ય માણુસ જાતિથી એટલી વાતે જુદી છું. આની આજ ભાવના મારા મનમાં દિન પ્રતિદિન દૃઢ થતી જાય છે— કોઈવાર મનને ઉન્મત્ત બનાવી દે તેવા આનંદનો અનુભવ કરાવે છે, કોઈ વાર ગહન અંધકારમાં ડુબાવી દે છે. મને લાગે છે કે સંધ્યાસમયનાં કિરણો આસપાસ ધીમે ધીમે ફેલાતાં જતાં હોય તેવી એ વાત છે. તુરતજ અંધકાર આવશે. મને લાગે છે કે હવે મારું આવી બન્યું છે, થોડો વખત વીતવા દે, એટલે ચારે તરફ અંધકારજ થઈ રહેશે."

રમાનું આ બોલવું લાલો સ્પષ્ટ જણાઈ આવતા ગભરાટથી સાંભળી રહ્યો. તે બોલતી બંધ રહી કે બોલ્યો "રમા ! તારા શબ્દો સાંભળી હું હમેશાં કરતાં પણ વધારે તારી સાથે બંધાતો જાઉં છું. જેવું તને લાગે છે તેવુંજ મને લાગે છે. મારા મનમાં તો મારી સર્વ વૃત્તિને ઠંડી કરી નાખે તેવી અને અલૌકિક ભવિષ્યની કલ્પના થયાં કરે છે. માણુસના સમૂહમાં પણ હું એકલોજ હોઉં એવું મને લાગ્યાં કરે છે. મારી સર્વે રમત ગંમતમાં, મહેનતમાં, પ્રયાસમાં, મને એવી સૂચક વાણીનો આભાસ શ્રવણદ્વારા થયાંજ કરે છે કે 'તારી તરુણાવસ્થા પછીની અવસ્થામાં તારે માથે મહાદાવાનલ તૂટી પડનારો છે.' જ્યારે તું તારા વિષે બોલી ત્યારે, જાણે મારો પોતાનો આત્માજ બોલતો હોય એમ મને ભાસ્યું."

રમા લાલાના તરફ આશ્ચર્ય તથા ભય પામતી જોઇ રહી. એનું મુખ સ્ફટિક જેવું શ્વેત થઇ ગયું હતું; એના મુખ પર ગંભીરતા તથા દિલગીરી છવાઇ રહ્યાં હતાં. ધીમે ધીમે એજ મુખની કઠોરતા નરમ પડવા લાગી, અને પાછો હતો તેવો રંગ થઇ રહ્યો; સ્તબ્ધ થયેલું હૃદય ફરી ફૂદવા લાગ્યું અને આખા શરીરને પૂર્વવત સ્ફૂર્તિ આવી ગઇ.

"બોલ લાલાજી! તું એક જણને ઓળખે છે? જેના વિષે આ ગામમાં તમામ જાતિની ગેબી ગપ્પો ચાલ્યાં કરે છે!"

"હા, તું ગુલાબસિંહ વિષે કહે છે; મેં એને દીઠો છે, હું એને ઓળખું છું; અને તું!–અરે! એ પણ મારો પ્રતિસ્પર્ધી છે, એ પણ મને તારાથી જુદો કરનારો છે!"

"તું ભુલ કરે છે" રમાએ ઘણો ઉંડો નિઃશ્વાસ નાખીને કહ્યું, "એ તો ઉલટો તારો પક્ષ કરે છે; એણેજ મને તારો મારા પર પ્રેમ છે એ વાત સમજાવી છે, અને તે પ્રેમની ના ન પાડવા આજીજી કરી છે."

"શો વિલક્ષણ માણસ! કદી પણ ન સમજાય તેવોજ કોહેડો! એનું નામ તેં શા માટે સંભાર્યું?"

"એટલુંજ પૂછવા માટે કે જે ભવિષ્યકલ્પના તેં તારા સંબંધમાં કહી તે જ્યારે તું એને મળેલો તે વખતે તારા મનમાં કાંઈ સવિશેષ ભયથી તથા વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે ખડી થયેલી કે નહિ? અથવા તને એનાથી દૂર થવાનો તેમજ એની તરફ ગાઢ સ્નેહ કરવાનો સાથેજ વિચાર થયેલો? અથવા તને એમ લાગેલું કે તારી જીંદગીની દોરી (આ વાત રમાએ જરા વિશેષ આવેશથી કહી) એનાજ હાથમાં છે?"

"હા" લાલાએ કહ્યું "હું એને પ્રમથ મળ્યો તે વખતેજ મને એવી સર્વ વાતનું ભાન થયું હતું. મારી આસપાસ આનંદ, ગંમત, રમતનો વરસાદ વરસતો હતો, ગાનતાન ગાજી રહ્યાં હતાં, અને આબોહવા ખુશનુમા હતાં, છતાં મારા પગ થથરવા લાગ્યા, મારૂં લોહી થંડુ થઈ જવા લાગ્યું. તે સમયથી મારા મનમાં માલિક તું અને એ બે સમાન રીતે થઇ રહ્યાં છો!

"બસ બસ," રમાએ કહ્યું "આ બધી વાતમાં ખરે દૈવનો કોઇ ચમત્કાર છે! તેવે તારી સાથે આ વખત વિશેષ વાત બને તેમ નથી. બસ! રામ-

રામ!" આમ કહેતી કૂદકો મારીને ઘરમાં પેશી ગઇ, અને બારણું બંધ કરી દીધું. લાલો તેની પાછળ ગયો નહિ, તેમ તેને જવાનું મન પણ થયું નહિ. ગુલાબસિંહ તથા તેની સાથેની પોતાની મુલાકાતનું સ્મરણ થતાં તમામ માનુષીવૃત્તિઓ ગુમ થઇ ગઇ, રમાની મૂર્તિ એના હૃદયમાં સંતાઇ ગઇ, અને લાલો થથરતો થથરતો દિલ્હીના વધારે ગર્દીવાળા ભાગ તરફ નાશી છૂટયો.

બીજો તરંગ સંપૂર્ણ.

તરંગ ૩.

પ્રકરણ ૧ લું.

પ્રેમની પ્રતીતી.

જે વૃદ્ધ ગવૈયો પોતાના પિતાનો મિત્ર હોવાથી રમાની સભાળ રાખતો હતો તેના ઉપકારનો બદલો વાળવાનો રમાનો હાથ, હાલ, સારો પ્રસંગ આવ્યો હતો. એ ગવૈયાને ત્રણ પુત્ર હતા, તે સર્વે ગાયનનો ધંધો શીખી દિલ્હી શહેર મૂકીને હિંદુસ્તાનમાં ધંધો શોધવા નીકળી પડયા હતા. વૃદ્ધ ગવૈયાને અને તેની પત્નીને આનંદ આપનાર એક નાની આઠ વર્ષની બાલકી–તેના બીજા પુત્રની દીકરી–હતી. આ બાલકીની મા તેના પ્રસવસમયેજ મરી ગઈ હતી; ઘરમાં ડોસા ડોશીને તે આંખની કીકી સમાન વહાલી હતી. અકસ્માત્ આ ડોસો પોતાના ધંધામાંથી કમાણી કરી લાવવા અશક્ત થઇ ગયો હતો, તેને પક્ષઘાત થયો હતો, અને તેણે ઉડાઉપણામાં ને મોજશોખમાં કાંઇ બચાવી રાખેલું ન હોવાથી ખરચખુટણે હેરાન હતો. આવે પ્રસંગે રમા પોતાના ઉદાર દિલથી જે બને તે આપતી અને મદદ કરતી એટલુંજ નહિ, પણ ખરા ઉદાર સ્વભાવનાં સુજનની રીતિ પ્રમાણે નિરંતર ડોસા ડોશીની પાસે જઈ બેસતી અને તેમને મીઠી મીઠી વાતો કરી ખુશી કરતી તથા દુઃખ વીસરાવી દેતી. પણ આથી એ વિશેષ ઉપકારનો અવસર પાસે હતો. પેલી નાની, લટક મટક રમતી, કૂદતી, સર્વને રમાડતી, રીઝવતી, લાડકવાઈ બાલકી એકાએક માંદી થઇ ગઈ. એમ થતાંજ ડોસો ડોશી ગભરાઈ ગયાં, અને તુરત રમાને બોલાવા મોકલ્યું. રમા ઉપર આ બાલકીનો ઘણો પ્રેમ હતો, તેથી રમા આવતાં તેના જીવમાં જીવ આવશે એમ આશા હતી, પણ તે આવી પહોચી ત્યારે તે બિચારી બાલા બેશુદ્ધ થઈ ગઇ હતી! તે રાત્રીએ રાસમાં જવાનું હતું નહિ, એટલે રમા આખી રાત પોતાની માંદી સખીના બીછાના પાસે ઉઘાડી આંખે બેશી રહી.

મધ્યરાત્રીએ બાલકની અવસ્થા વધારે ખરાબ થતી ચાલી. વૈદ્ય માથું ધૂણાવીને હિરણ્યગર્ભની માત્રા લેવા ઘેર સટકી ગયો, પેલો ગાનમસ્ત ડોસો મહાશોકમાં ડુબીને એક સ્વર પણ ઉચ્ચાર્યા વિના એકી નજરે જોતો બેશી રહ્યો હતો; એને સ્મશાનની સોડે સુતાં અટકાવનારી, રૂમઝુમ કરી રહેલી, એના ઘરડપણની પાલણહાર, એનો જીવ, આજ બાલા હતી. અરે! મરવાને ભોંય સુંઘતા વૃદ્ધ માણસને પોતાના આધારરૂપ કુમાર વદનની ઉડી જતી પ્રભા ઉઘાડી આંખે જોવાનો વખત! કોઇ રાક્ષસના પણ હૃદયને ભેદી નાખવાને એવો બનાવ બસ છે. ડોસાના તો રામ રમી ગયા હતા; પણ ડોશી જરા વધારે આશા રાખતી હતી, વધારે મહેનત કરતી હતી અને ઘણાં આંસુ પાડતી હતી. **રામસીતા**ની મૂર્તિ આગળ બેઠી બેઠી સ્તુતિ કરતી હતી ત્યાંથી એકદમ ઉઠીને, શરીરે કામળો ઓઢી ડોશી બહાર ચાલી નીકળી; રમા તેની પાછળ ગઈ.

"માજી! ઉભાં રહો. હું વૈદ્યને બોલાવું છું; બહાર ટાઢ ઘણી લાગે છે, માટે તમે પાછાં જાઓ."

"બેટા! હું વૈદ્યને બોલાવા જતી નથી. મેં આ ગામમાં એવો માણસ આવ્યો સાંભળ્યો છે જે ગરીબનો બેલી છે, ને મરનારને બચાવનારો છે. હું એની પાસે જઇને કહીશ, 'બાવા! અમે બીજી બધી રીતે તો ગરીબ છીએ, પણ ગઈ કાલ સુધી પ્રેમનો ભંડાર અમારે ત્યાં ભરપૂર હતો. અમે મરવાને ભોંય સુંઘીએ છીએ પણ અમારી નાનકડીના નાનપણથી નાનાં હોઇએ તેમ ટટાર છીએ. અમને અમારો ભંડાર પાછો અપાવો; અમને અમારૂં જતું રહેતું નાનપણ પાછું લાવી આપો. અરે! અમે એમ અમારા લોહીને પાછળ મૂકી મરીએ એવું હે પ્રભુ! કરી આપો."

ડોશી ગઈ. રમા! તારા હૃદયમાં કેમ ઉકળાટ થયો! એવામાં દરદીએ ચીસ પાડી કે રમા તુરત પથારી આગળ જઇ ઉભી. ડોસો એમનો એમ કરડી નજરે જોતો દાંત પીસતો બેઠો હતો. ધીમે ધીમે શ્વાસ ઉપડયો, અને ખરેરો બોલવા લાગ્યો. રામ! વહાણું વાયું, ઘરમાં તડકો આવવા લાગ્યો–બારણેથી કોઇનાં પગલાં પણ વાગતાં સંભળાયાં–ડોશી ગાભરી ગાભરી અંદર આવી–પથારી પાસે જઈ જોઇને બોલી ઉઠી 'જીવે છે, સાહેબ! જીવે છે.'

રમાએ ઉંચું જોયું–પોતાની છાતી પર દર્દીને લેઈ બેઠી હતી ત્યાંથી

જુએ તો ગુલાબસિંહ! રમા તરફ સ્નેહની દૃષ્ટિથી 'તું સારું કરે છે' એમ નરમાશની નજરે જોઇને જરા હસ્યો. છતાં પણ એજ ક્ષણે, જેવો ગુલાબસિંહ પેલી ક્ષીણ થતી બાલાના કરમાયલા મુખ તરફ નમીને જોવા લાગ્યો કે તુરતજ રમાના મનમાં એમ થયું કે રખે ને આ વિલક્ષણ માણસમાં કોઇ મેલી સાધના તો નહિ હોય! પણ એમ થતાની સાથેજ વિચાર બંધ પડી ગયો—ગુલાબસિંહની કાળી વિશાલ આંખ એના આત્માને પી જતી હોય તેમ એની તરફ ગઇ; એને આવા વિચાર માટે ઠપકો દેવાયો!

"ફીકર નહિ કાકા!" પેલા ડોસા તરફ વળીને ગુલાબસિંહે કહ્યું "હજી વાત હાંથથી ગઈ નથી." એમ કહેતાંજ પોતાના ખીસામાંથી એક નાની શીશી કાઢી, થોડાં ટીપાં પાણીના પ્યાલામાં નાખી પાણી પાઈ દીધું. બાલકના હોઠ આ દવાથી ભીના થતાંજ, અસર કાંઇક વિલક્ષણ થઇ. હોઠ અને ગાલ ઉપર તેજ પાછું આવવા લાગ્યું અને થોડીકવારમાં દર્દીને ગસગસાટ ઊંઘ આવી ગઇ. આમ થયા પછી ડોસો ઉઠ્યો, પોતાના દેવસેવાના મંદિરમાં ગયો અને રામ સીતાની મૂર્તિ આગળ જઇને નીરાંતે કાલાવાલા કરવા લાગ્યો. આ માણસના હોઠ બહાર આજ સુધી ઇશ્વિરનું નામ નીકળ્યું ન હતું; દુઃખનો એવો કોઇ સપાટો તેને લાગ્યો ન હતો કે રામ સાંભરે; છેલી વીશીમાં છતાં પણ એણે કોઈ દિવસ મોત વિષે ઘરડાં કરે છે તેવો વિચાર કર્યો ન હતો; પણ આજ એના વિચાર અને એનો આત્મા ઉભય, આ કુમળા બાલકના કરમાઈ જવાના પ્રસંગમાંથી જાગ્રત્ થયાં! ગુલાબસિંહે વૃદ્ધ ગૃહિણીના કાનમાં કાંઈ કહ્યું એટલે ડોશી ડોસાને લેઇને ઓરડાની બહાર ગઈ.

"રમા! તારા આ દર્દીની સાથે મને એકલો એક ક્ષણવાર તું નહિ રહેવા દે? તને કાંઇ શંકા છે? તને એમ લાગે છે કે આ કામ હું કોઇ મેલી વિદ્યાથી કરૂં છું? ને તેથી આ બાલકને જણાતો લાભ છતાં, ખરો લાભ થનાર નથી એમ તું માને છે?

રમા, મનમાં પરાજય પામતાં છતાં પણ, આનંદથી બોલી "મને ક્ષમા કરો સાહેબ? ક્ષમા કરો; તમે જવાનને જીવ આપો છો, ઘરડાંને મોક્ષનો રસ્તો બતાવોછો. તમારા વિષે એવો ખોટો તર્ક હું કદાપિ પણ નહિ કરૂં."

મધ્યાન્હ પહેલાં તો પેલી માંદી બાલા, હતી તેવી આનંદીને આરોગ્ય

થઇ ગઈ. ગુલાબસિંહ પણ ડોસા ડોશીનાં વખાણ તથા ઉપકારનાં વચનમાં ડુબી જતો રજા લઈ ચાલી નીકળ્યો. નીકળતાંજ બારણા બહાર રમાને એણે ઉભેલી જોઈ. એક હાથ લટકતો હતો ને બીજો હાથ કપાલે લગાડી વિચારની મુદ્રા કરી ઉભી હતી; મોં વિચારમાં ઉંડો ગયેલું હતું; અને આંખોમાંથી ચોધાર આંસુ ચાલતાં હતાં. તે બોલી ઉઠી "મેહેરબાન! મને એકલીને આમ રડતી મૂકીનેજ જશો કે!"

"રે! રસ અને રસાયણથી, રે બાલા! તને શું ફાયદો થાય તેમ છે? તને જે મદદ કરે છે અને હજુ પણ કરવાને તૈયાર છે તેના વિષે તું સહજમાં કુતર્ક બાંધતાં વાર લગાડતી નથી; તારો રોગ તો માનસિક છે, શારીરિક નથી. રો નહિ, બાલા! રો નહિ. દર્દીને પણ પોષણ આપનાર! દુઃખીનું મન વળાવનાર! મારે તને ઠપકો દેવા કરતાં તારી વાતને પસંદ કરવી જોઇએ. ક્ષમા કરવી! ખરેખર, આ જીવતર જે નિરંતર ક્ષમાને પાત્ર છે, તેમાં સર્વની પ્રથમ ફરજ એજ છે કે ક્ષમા કરતાં રહેવું."

"નહિ, નહિ, મને ક્ષમા કરશો નહિ; મને ક્ષમા ઘટતી નથી, હું તે માગતી નથી. કેમકે હાલ જો કે હું સમજું છું જે તમારા વિષે એવો કુતર્ક કરવો અયોગ્ય હતો, તોપણ મારાં અશ્રુ પશ્ચાત્તાપને લીધે નહિ, પણ આનંદને લીધે ઉભરાય છે. અહો! આખાએ વિશ્વ કરતાં તને વધારે સારો, વધારે શુદ્ધ, વધારે પવિત્ર ન માનવો એ મને કેવું વિષમ થઈ પડે છે તેની તને ખબર પણ નથી. આપણાં પ્રેમપાત્રને જેમ આપણે આખા જગત્ કરતાં અધિક ગણીએ છીએ તેમ સર્વ રીતે, શરીરથી, મનથી, બુદ્ધિથી, પવિત્રતાથી, તે આખા જગત્ કરતાં અધિક હોય તો કેવો આનંદ આવે! મને એથીજ ઓછું આવે છે. પણ જ્યારે મેં તને–ધનવાનને કુલીનને–તારા મેહેલમાંથી ગરીબની ઝુંપડી તરફ દુઃખીને મદદ કરવા આવતો જોયો;–જ્યારે મેં તારા ઉપર રેડાતી ગરીબ લોકની અગણિત આશિષો સાંભળી–ત્યારે હું મહા ઉચ્ચસ્થાને પહોચી હોઉં એમ મને લાગવા માંડયું–તારી ભલાઇથી મને મારી જાત ભલી જણાવા લાગી–જે વિચારથી તારૂં રૂપ મને જરા પણ અણગમતું ન જણાય તેવા વિચારમાં આનંદિત થઈ હર્ષનાં આંસુ પાડવા લાગી!"

"રમા! શું એક વૈદ્ય તરીકેના મારા કામથી આટલી બધી વાત ફલિત થાય છે! હલકામાં હલકો હજામ પણ પોતાની રીતિ પ્રમાણે બદલો લેઇને

દવા આપેજ એમાં શી નવાઇ છે ! મેં બીજું કાંઈ લીધું નથી, છતાં કેવલ આશિષ્ એ પણ ક્યાં નાણાં કે બીજા કોઈ પ્રકારના બદલાથી ઉતરે તેમ છે !"

"ત્યારે તો મારી પણ પ્રાર્થના, આશિષ્, ઓછી કીમતની નહિજ હોય ! અહો તે પણ તું સ્વીકારીશજ."

"અરે રમા !" ગુલાબસિંહ એકદમ આવેશમાં આવી જઈ બોલ્યો: "આખા વિશ્વમાં મને ખુશી કે નાખુશી પેદા કરી શકે તેવી તું એકલીજ છે."

આટલું બોલતાં અટક્યો, અને એનું વદન ગંભીર થઈ ગયું. છતાં બોલ્યો: "અને તે એટલા માટે કે જો તું મારી સલાહ પ્રમાણે ચાલે તો હું ધારૂં છું કે હું તારા જેવી નિર્દોષ બાલાને સુખને રસ્તે ચઢાવું."

"તારી સલાહ ! હું તે બધી માનીશ, પાલીશ, તારી નજરમાં આવે તેવી મને બનાવ. તું ન હોય ત્યારે, હુ એ નાનું બાલક બની જાઉં છું, દરેક જાતિના બનાવથી ડરૂં છું. તારી સાથે હોઉં છું ત્યારે મારો આત્મા ઉલ્લાસ પામે છે, અને આખું વિશ્વ શાન્ત અને પ્રકાશમય જણાય છે. તારાં દર્શન મને નિરંતર રહે એટલી વાતની હા કહે. હું માબાપ વિનાની, અજ્ઞાન અને એકલી છું."

ગુલાબસિંહે પોતાનું મોં ફેરવી દીધુ, પણ જરા વિચાર કરી ધીરજથી બોલ્યો "ભલે તેમ હો. પ્યારી બેહેન ! હું તને ફરી મળીશ."

પ્રકરણ ૨ જું.

સ્વાત્મદર્શન.

હવે રમાના સુખમાં બાકી શી ! એનાં હૃદયચક્ષુ પરથી અંધકારનો પટ ખશી ગયો ! ચાલે છે પણ જાણે ઉડતી હોય તેમ ! એ સમયના હર્ષમાંજ કોઈ ગાન પણ આલાપતી હોય ! આ પ્રમાણે રમા ઘર તરફ જતી હતી. વિશુદ્ધ સ્વભાવનાં મનુષ્ય જ્યારે કોઈના પ્રેમમાં પડે છે ત્યારે અવર્ણ્ય સુખ અનુભવે છે–પ્રેમાસ્પદની મહત્તા જાણી તેના કરતાં પણ અધિક સુખ

પામે છે. આ બેની વચ્ચે સંસારની અડચણો હતી–દ્રવ્યની, કુલની, સંબંધની; પણ જેથી મન પાછું હઠી હૃદય હૃદયનો કદી પણ યોગ ન થવા દે એવો પટાંતર હવે રહ્યો ન હતો. એ એના પર પ્રેમ રાખતો ન હતો. પ્રેમ! રમા ક્યારે પ્રેમ યાચતી હતી? પોતેજ તેને પ્રેમથી ચહાતી હતી? નહિજ, કેમકે જો એમ હોય તો તે એકના એકજ પ્રસંગે છેક દાસત્વ જેવો નમ્રભાવ તેમજ સમાનતા જેવું પ્રાગલ્ભ્ય દાખવી ન શકે. હવે યમુનાના ઝીણા ઝીણા તરંગ કેવા મધુર લાગતા હતા! પાસેથી જતા સામાન્ય ગામડીઆનું વદન પણ કેવું આલ્હાદકારક જણાતું હતું! ઘેર પહોચી; તુરતજ આકાશ સુધી પસરી રહેલા પેલા વૃક્ષને જોઈ બોલી "મારા વ્હાલા ભાઈ! તારી પેઠે હું પણ જ્યોતિને પામી શકી છું."

રજપૂત વર્ગની ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલી બાલાઓની પેઠે આણે કોઈ દિવસ, આત્મોદ્ઘાટનનો આનંદ–મનના વિચારને કાગળપર ખડા કરવાનો આનંદ–અનુભવ્યો ન હતો. એકાએક એના હૃદયમાં કાંઈ થઇ આવ્યું. કોઈ નવીજ વૃત્તિ જાગ્રત્ થઈ, હૃદયે હૃદયનેજ જોવા માંડયું, સુવર્ણમય કલ્પનાના કોકડાની આંટીઓ ઉકલાવા માંડી, અને દર્પણમાં પોતાનું રૂપ જુએ તેમ રમાને પોતાના આત્માનું રૂપ જોવાનું મન થયું. પ્રેમ અને આત્માના યોગથી કલ્પનાનું જોર વધ્યું. શરમાતી ગઈ, ડુસકાં ભરતી ગઇ, રોતી ગઈ, થથરતી ગઈ, પણ લખ્યું–આત્માનું પ્રતિબિંબ જોયું! આ સૃષ્ટિમાં આનંદ પામતી બેઠી છે એવામાં રાસભૂમિની સૃષ્ટિ માટે સજ્જ થવાની સૂચના થઈ. પૂર્વે ભવ્ય દીસતાં ત્યાંનાં ગાન તથા દર્શન હવે કેવાં નિસ્તેજ જણાવા લાગ્યાં! રંગભૂમિ! વર્તમાન સમયમાં લુબ્ધ થયેલા સંસારની દૃષ્ટિએ તું સ્વર્ગ છે, પણ કલ્પના, જેનું ગાન માણસ સાંભળી શકતું નથી, જેના રંગીન પડદા માણસને હાથે હાલતા નથી, તેજ ભૂત અને ભવિષ્યની ખરી રંગભૂમિ છે.

પ્રકરણ ૩ જું.

એક પગલું આગળ.

બીજે દિવસે મધ્યાન્હે ગુલાબસિંહ રમાને ઘેર જઈ મળ્યો. એજ પ્રમાણે તે પછીને દિવસે અને તે દિવસ પછીને દિવસે–એમ ઘણા દિવસ–જે બધા રમાને પોતાના આયુષ્યમાંના ઉત્તમમાં ઉત્તમ દિવસ જણાતા. આટલું છતાં પણ જે પ્રશંસા અને ખુશામદ સાંભળવાનો રમાને પરિચય હતો તેનો એક શબ્દ ગુલાબસિંહના મોંમાંથી નીકળ્યો ન હતો. એની યથાયોગ્ય ગંભીરતાને લીધેજ આ ગુપ્તગંમત ચાલ્યાં જતી. એ રમાની વયનાં ગયેલાં વર્ષોમાં થયેલા બનાવો વિષે વાતચીત કર્યા કરતો; અને રમા પણ હવે એનું ભૂતકાલનું આવું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન જોઈ આશ્ચર્ય પામતી નહિ. રમાને એના બાપની વાત વારંવાર પૂછતો, સરદારનાં તરંગી ગાનમાંથી કાંઇ કાંઇ ગવરાવતો–અને એ ગાન સાંભળી પોતે પણ કોઇ અવર્ણ્ય મનોરાજ્યમાં ગરક થઇ જતો.

“ જેમ એ ગવૈયો એના ગાયનને ગણતો ” ગુલાબસિંહે કહ્યું “ તેવીજ બુદ્ધિમાનને પોતાની વિદ્યા હોવી જોઇએ. તારા પિતા જગતને જોતા; પરમાત્માની ગહન રચના જેના સર્વે અવયવ અન્યોન્યને તેમ આખા સમૂહને યથાયોગ્ય અનુકૂલ છે. તેની સાથે એકતાર થયેલા તેના આત્માને જગતની રીતિ પ્રતિકૂલ પડતી. લોભની સ્પર્ધા તેમ તજ્જન્ય નીચ વૃત્તિઓ તેનાજ ઉલ્લાસમાં ગાળવાનું જીવિત ઘણું નીચ, સંકુચિત છે. એણે તો પોતાનો આત્મા જેવા વિશ્વમાં વસવા યોગ્ય હતો તેવું વિશ્વ પોતાના આત્માથી રચી લીધું હતું. રમા ! તું પણ તે આત્માની પુત્રી છે; અને તેજ વિશ્વમાં વસશે. ”

પ્રથમની મુલાકાતોમાં ગુલાબસિંહ લાલાનું નામ સંભારતો ન હતો; પણ તેવું ઘણા દિવસ ચાલ્યું નહિ. રમા પણ ગુલાબસિંહ પર હવે એટલાં શ્રદ્ધા, ભક્તિ ને પ્રેમ રાખતી હતી કે અપ્રિય છતાં પણ એ નામ સાંભળી પોતાનું દિલ દબાવી રહી. અને ગુલાબસિંહે જે કહ્યું તે શાંતિથી સાંભળી રહી.

છેવટ એક દિવસ ગુલાબસિંહે કહ્યું “ રમા ! મારી સલાહ પ્રમાણે

ચાલવાનું તેં વચન આપ્યું છે, ત્યારે જો હવે હું તને પેલા પરદેશીનો પાણિ-ગ્રહણ કરવાનો આગ્રહ બલ્કે હુકમ કરૂં તો શું તું તેમ કરવા ના પાડશે ?"

પોતાની આંખમાં ઉભરાઈ આવતાં આંસુ ખાળીને, આવા દુઃખમાં પણ કોઈ અવર્ણ્ય આનંદ અનુભવતી-પોતાના હૃદયને આજ્ઞા કરનારને અર્થે તે હૃદયનો પણ ભોગ આપતાં થાય તે આનંદ અનુભવતી-ગદ્‌ગદ શબ્દે બોલી: "જો આવી આજ્ઞા કરવાનું સામર્થ્ય તમમાં રહ્યું હોય-શા માટે-.'

"પછી, પછી."

"તારી ધ્યાનમાં આવે તેમ કર."

ગુલાબસિંહ થોડા વાર ચૂપ થઈ રહ્યા; પોતાના હૃદયમાં ચાલતી ધડભાંગ જે આ બાલા છુપાવી શકી છું એમ જાણતી હતી તે પણ એ સમજી ગયો; સહજ તે એની તરફ ગયો, અને એનો હાથ ધીમેથી પકડી તે પર ચુંબન દીધું. તેની સ્વાભાવિક ગંભીરતાનો આ પ્રથમજ વ્યતિક્રમ હતો, જેથી રમા તેને અને પોતાના વિચારોને ઓછાં ભયકારક ગણવા લાગી.

ગદ્‌ગદ કંઠે ગુલાબસિંહ બોલ્યો "તારા પર આવતી વિપત્તિ, જેને અટકાવવી હવે મારા હાથમાં નથી. તે જો તું દીલ્હીમાં રહ્યાં કરશે, તો પ્ર-તિક્ષણ તારી સમીપ આવતી જશે. આજથી ત્રીજે દિવસે તારો જે તે નીકાલ થવોજ જોઇએ. મને તારા વચન પર વિશ્વાસ છે. ત્રીજા દિવસની સાંજ પેહેલાં, ગમે તે થાઓ, પણ હું તને આજ વખતે આજ સ્થલે મળીશ. ત્યાં સુધી હવે રામરામ."

પ્રકરણ ૪ થું.

ગુહ્યાગારનો દરવાજો.

બીજા તરંગની આખરે જણાવ્યા પ્રમાણે લાલો રમા પાસેથી ગયો ત્યારથી એના મનમાં પાછા ગુપ્તવિદ્યા સંબંધી વિવિધ વિચાર આવવા

લાગ્યા. ગુલાબસિંહનું નામ તો એનાથી કદાપિ વીસરાતુંજ નહિ, અને એ નામના સ્મરણથી આવા વિચારોને અતિશય ઉત્તેજન મળતું. આવા વિચારોમાં કાંઇ પણ નિશ્ચય કર્યા વિના ગામમાં ફરતે ફરતે, દિલ્હી શહેરની વચમાં ચહુ-આણ રાજાએ નાના પ્રકારનાં ચિત્રના નમુના સંગ્રહેલા હતા તે સ્થાન સમીપ આવી ઉભો. જુદા જુદા ચિત્રકારનાં કરેલાં ચિત્ર જોતો જુદા જુદા આનંદના વિચારોમાં ગરક થઇ નીહાળતો હતો, કોઇએ ચિત્રેલી પ્રતિકૃતિઓની તાદૃશતાથી, કોઇએ કરેલી છબીઓની ભવ્યતાથી, કોઇની દૈવી મધુરતાથી—એમ આનંદ પામતો હતો. દુર્યોધનની સભામાં દ્રૌપદીનાં ચીર કૃષ્ણે પૂર્યાં તે ચિત્ર જોઇ ઘણો રંજિત થઇ સ્તબ્ધ બની વિચારતો હતો, એવામાં એના ખભા પર કોઇનો હાથ પડયો, ને જુએ છે તો પોતાની પાસે બંદાને ઉભેલો જોયો.

"ચિત્ર તો સુંદર છે, પણ મને એ ચીતારાની કલ્પના પસંદ નથી."

"મને એની કૃતિમાં દોષ જણાય છે, પણ કલ્પના તો સારી લાગે છે."

"ઠીક" બંદાએ જવાબ દીધો, "એ બધા વહેમ છે, ઘોડીઆમાં સુતાં સુતાં બુઢ્ઢી ડોશીઓએ સંભળાવેલી હજારો ભૂતપ્રેતની વાતો આપણા આવા વિચારોનું મૂલ હોય છે. પણ ખરી કલામાં તો સત્ય વાતનુંજ વર્ણન આવવું જોઇએ. આવાં ચિત્ર મને તો ગમતાં નથી, કારણકે તે ચિત્રના વિષય મને અપ્રિય છે. દ્રૌપદી જેવી પતિવ્રતનું ડોળ કરનારી સ્ત્રી સંભવતીજ નથી; એ પણ એક માણસ ને માણસ."

"ત્યારે ચિત્રવિદ્યાએ પોતાના વિષય ક્યાંથી ઉપજાવવા ?"

"ઇતિહાસમાંથીજ, જરૂર ઇતિહાસમાંથી;—પણ સર્વની નજરે થઇ ગયેલા ઇસા, મહંમદ, કે શહાબુદીન જેવા કે તમારા પૃથ્વીરાજ જેવા ક્યાં નથી મળતા જે આવાં ટાયલાં શોધવા જવાં ?"

"ત્યારે તો આથી પણ ઉચ્ચભાવનાનાં જે ચિત્રો છે, ઇંદ્ર, વિરાટ્, વરુણ, સૂર્ય, ઉષા ઇત્યાદિ તે પણ તમારે માન્ય નહિ હોય ?"

"નહિજ ! તમારો વિચાર તો વિલક્ષણ જણાય છે; તમે તેમને શું શું મનાવશો !"

"ત્યારે સ્થૂલ વિશ્વ અને તે સ્થૂલને અનુસરતી પ્રદ્ધતિનું ઉચ્ચીકરણ ક્યારે થવાનું ?"

"ઉચ્ચીકરણ! જવા દો ને વાત. તમારા હિંદુ પંડિતો વળી ગમે તેવી ગપસપ ચલવે, ને શું છે તો કહે ઉચ્ચીકરણ! વાહ રે વાહ! તેઓ વાતો કરે છે કે ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ ભાવના કરતે કરતે છેક સર્વભાવમય એવી આત્મભાવનાને પમાય છે. પણ આત્મા તે શું? આત્મા એવી વસ્તુજ ક્યાં છે? મનને ભાવે તેવું ચિત્ર બનાવવાની વાત કરો તો તે સમજાય; પણ દેખીને કે સમજીને ગ્રહણ ન થઇ શકે તેવા આત્મા બાત્માની ગપ્પો આપણે ગળે ઉતરતી નથી. હાડકાં ચામડાં ભેગાં થઇને એક સંચો ચાલે તેમ ચાલ્યું, પણ તેમાં વળી બીજી ગપ શી! ચિત્રકલામાં પણ જે હોય તેની વાત–ઉચ્ચીકરણ કેવું! ને કલ્પના કેવી!"

લાલો તો કૃષ્ણ પરમાત્માની, દુર્યોધનની સભામાં અદૃશ્ય ઉભેલી મૂર્તિ તરફ જોતો જાય ને આ બંદા ભણી નજર કરતો જાય, વળી દુર્યોધનને જુએ ને બંદાને જુએ–એમ વિચારમાં કાંઇ બોલ્યા વિના માથું હલાવતો જાય; એટલામાં બંદો બોલી ઉઠયો "અરે ભાઇ! પેલો ઠગારો ગુલાબસિંહ! એની બધી લુચ્ચાઈ હવે મેં જાણી છે, હવે મેં એને ઓળખ્યો છે, એણે તમને મારા વિષે શું કહ્યું હતું?"

"તારે માટે તેણે કાંઇ કહ્યું નથી, પણ તારા વિચારો ગ્રહણ ન કરવાની મને ચેતવણી આપી છે."

"બસ, એટલુંજ! એ તો ખરેખરો કાફર છે; અને આપણે તે દિવસ એને મળ્યા હતા ને પછી મેં એની લુચ્ચાઈ ખુલ્લી પાડી દીધી છે, તેથી હું એમ ધારતો હતો કે એ મારે માટે કાંઈ નિંદાની વાત ચલવશે ખરો."

"એની લુચ્ચાઈ ખુલ્લી પાડી દીધી!—તે કેવી રીતે?"

"એ વાતમાં કાંઇ માલ નથી; નકામી ને લાંબી છે. એક અક્કલ ગયેલો મારો વૃદ્ધ મિત્ર છે તેને પોતાની વિદ્યા શીખવવા બેઠો હતો—કદાપિ મૃત્યુ ન થાય એવા અકસીરની ને કીમીયાની! ભાઇ! મારી શીખામણ માને તો એવા ધૂતારાની સોબત જવા દે" આટલું કહીને બંદો આંખના ઇશારાથી પોતાની કહેલી વાત લાલાના મનમાં ઉતારી, ચાલતો થયો.

લાલાનું મન આ વેળે પોતાના હૃદયમાં બેઠું હતું; એટલે બંદાની વાતોમાં એને કાંઈ રસ પડયો નહિ, એટલુંજ નહિ, પણ તે અણગમતી થઇ પડી.

બંદાના જવાથી એકાંત મળ્યું કે પાછું લાલાનું ધ્યાન જે ચિત્રો પોતે જોતો હતો તે તરફ વળ્યું. હવે એનું લક્ષ રતિની આકૃતિ પર પડયું. જોતાંજ વિહ્વલ થઇ, તેના રૂપમાં, લાવણ્યમાં, શરીરસૌષ્ઠવમાં લીન થઇ ગયો, મનમાં વિવિધ તરંગ ઉઠવા લાગ્યા. આવે ઉશ્કેરાયલે મને લાલો ત્યાંથી ઘર તરફ ચાલી નીકળ્યો. ઘેર જતાં પોતાના ટીખળી અને કેવલ સ્થૂલપરાયણ મિત્ર રામલાલને ઘરમાં ન જોઇ રાજી થયો. એ હાથ પર મોઢું મૂકીને વિચારમાં પડી ગયો: અને ગુલાબસિંહની સાથેની છેલ્લી મૂલાકાત વખતે થયેલી વાતચીત સ્મરણમાં લાવવા લાગ્યો. એને ખાતરી થઇ કે ચિત્રવિદ્યા વિષે પણ બંદાની સાથે વાત કરવી એ પાપ જેવું છે. જે માણસ આત્માને કેવલ જડનો યૌગિક પરિણામ કહે છે તેને એવી ગહનવિદ્યા વિષે વાત કરવાનો શો હક છે? ખરી વાત છે, શુદ્ધ વિદ્યા તેજ ખરો જાદુ છે, ખરો મંત્ર છે. જાદુમાંજ ધર્મ છે; ધર્મબુદ્ધિ વિના વિદ્યા ચાલતી નથી, એ પણ તેના ધ્યાનમાં આવ્યું. આવા વિચારમાં ને વિચારમાં એનું મન સંસારને વીસરી ઘણા ઉચ્ચ અને હૃદયોલ્લાસક તરંગમાં રમવા લાગ્યું; સહજ્જ એણે પીંછી રંગ અને કાગળ આણી મોં આગળ મૂક્યા. ચિત્રનો વિષય પસંદ કરવાના વિચારમાં એની કલ્પના ઉંચી ને ઉંચી ઉડવા લાગી, રમણીયતાનાં વિવિધરૂપ એણે પરખવા માંડયાં, બીજા તમામ વિચાર ગેબ થઇ ગયા. દુનીયાં એની નજર આગળથી તદન ખશી ગઇ, કોણ ઉંચા પર્વતની ટોચે ચઢી ને વિશ્વચમત્કૃતિ જોતો હોય તેમ, વિચારશ્રેણિની ટોચેથી નીહાળવા લાગ્યો. આવા તોફાને ચઢેલો એના હૃદયરૂપી દરીઓ ખુબ ઉછળી, કૂદી, ધ્રુધવીને જરા શાન્ત પડવા લાગ્યો, તેજ વેળે પૂરો દિલાસો આપનાર તારાની માફક રમાનાં નયન હૃદયમાં ચમકવા લાગ્યાં!

એક કોટડીમાં ભરાઇ બેઠો; રામલાલને પણ કોઇ વાર અંદર આવવા દીધો નહિ; પોતાની કલ્પનાના ઘેનમાં મસ્ત થઇ એણે ત્રણ દિવસ ને ત્રણ રાત્રિ એજ કામમાં એજ કોટડીમાં ગાળ્યાં. પણ ત્રીજી રાતે, ઘણી મહેનતથી જે થાક ચઢી આવે છે તે થાક એને જણાવા લાગ્યો. ઉંઘમાંથીજ ગભરાયલો ને થાકેલો ઉઠયો; અને કાગળ તરફ નજર કરવા ગયો તો તે પણ એને હવે નિસ્તેજ જણાવા લાગ્યો; જે મહાન્ ચિત્રકારોનું પોતે અનુકરણ કરવા બેઠો હતો તેમનું સ્મરણ થઇ આવતાં પોતાની અતિશય લઘુતા જણાઇ—પ્રથમે લક્ષમાં ન આવેલી એવી નજીવી ખામીઓ તે હવે એની નજરે મહોટાં રૂપ-

ણરૂપ જણાવા લાગી. ચિત્રને આમ તેમ પૂરવા માંડયું, પણ કાંઇ સંતોષ વળ્યો નહિ, આખરે પીછી ફેંકી દીધી, બારી ઉઘાડીને બહાર જોયું;–લોકો કેવા આનંદમાં રમે છે, ફરે છે, હવા પણ કેવી સુંદર છે! આશક માશુકને આનંદમાં જતાં જોયાં, ઇંગિતરૂપ અનુદિત વચનોથી વાતો કરતાં નીહાળ્યાં! સંસારની ઝલક એના જવાનીના તોરને મઝા મારવાને બોલાવવા લાગી; અને કોટડીના ચાર ખુણા જે પેહેલાં તો ત્રણે લોકને સમાવવા જેવડા વિશાલ હતા તે હાલ કેદખાના જેવા સાંકડા જણાવા લાગ્યા:—રામલાલને અંદર આવવા દીધો !

ચિત્ર તરફ કેવલ તિરસ્કારની નજરથી જોતો રામલાલ બોલ્યો "અહો! આજ પરાક્રમ કર્યું છે કે? આનેજ માટે દિલ્હી શેહેરની મઝેદાર ચાંદની તજીને રાતદિવસ ઓરડીમાં ભરાઇ રહ્યા હતા કે!"

'જ્યાં સુધી એ તાનની લહર હતી ત્યાં સુધી તો હું, જે ચાંદની તું કહે છે, તે કરતાં વધારે આલ્હાદક ચાંદનીમાં નહાતો હતો."

"હવે એ તાન ગયું છે એમ તો તું કબુલ કરે છે, ત્યારે ઠીક છે, એ પણ અક્કલ ઠેકાણે આવવા લાગ્યાની નીશાની છે. વળી એમ પણ ધારૂં છું કે ત્રણ દહાડા સુધી આ રીતે કાગળ પર લીટા કરવા તે પણ બહાર ફરીને બેવકુફ બનવા કરતાં સારા છે. પેલી તારી મોહિની?"

"એકદમ ચુપ રહે. તારી જીભે એનું નામ લેવું એ વાતને હું ઘણી ધિક્કારૂં છું."

રામલાલ જરા લાલાજીની પાસે આવ્યો, ને ગભીર મોં કરી, જરા આળસ મરડીને લાંબા પગ ઘાલી બેઠો. લાલાને એક મ્હોટું ભાષણ આપવાનો આરંભ કરતો હતો, એટલામાં કોઇએ બારણું ઠોક્યું અને અંદર આવવાનું કહેતા પહેલાંજ બંદાનુ બદસીકલ મોં અંદર જણાયું.

"સલામ દોસ્તો! લાલાજી! મારે, તમને કાંઇ કહેવાનું છે. અહો! આ શું! તમે તો આ કામમાં જણાઓ છો! મઝાનું છે હો, આકૃતિનું ખોખું; જરા છે વધારે ખુલતું, જમણો હાથ જરા વધી ગયો છે, આંખો જરાક ટાઢી પડે છે; નમૂનો પણ બહુ ઉત્કૃષ્ટ નથી. સમવિષમતાના યોગ્ય

મિશ્રણથી ચિત્તમાં આવતી ખુબી ઉપર તમે પૂરૂં ધ્યાન રાખ્યું નથી. જમણો પગ આગળ ધપાવ્યો છે ત્યારે જમણો હાથ પાછળ રાખવો હતો કે નહિ! વાહ! પણ પેલી ગાલે લગાડેલી કનિષ્ઠિકાની ખુબી ઓરજ છે!"

રામલાલને બંદાનો ઘણો તિરસ્કાર આવ્યો, કારણકે ઘોરી રસ્તો મૂકીને આડે રસ્તે–દુનીયાં સુધારવા, કે કલ્પનાના કિલ્લા બાંધવા કે ગમે તે માટે–ફરનારા, રામલાલને મન સમાન રીતે તિરસ્કારને પાત્ર હતા. લાલાના મનમાં જે દુઃખ લાગતું હતું, ને જે રીતે તે સહન કરી રહેતો હતો, ને રામલાલ એના કટાળી ગયેલા મોં પરથી સમજી શકતો હતો. આટલી મહેનત કર્યા પછી નમુનાનાં ને જમણા પગ ને હાથનાં ભાષણ સાંભળવાં–ફક્ત ચિત્રવિદ્યાના એકડે એક સાંભળવા–આખી કલ્પનાની ભવ્યતા વિષે કાંઈ નજ વિચારવું–ને પરીક્ષાનું પરિણામ ફક્ત કનિષ્ઠિકાને વખાણવામાંજ આવી ઠરવુ!

"જવા દો ને ભાઈ એમાં શો માલ છે." લાલાએ પોતાના ચિત્ર પર પડદો નાખતાં કચવાઈને કહ્યું "એને જવા દો; તમારે મને શું કહેવાનું છે તે બોલો."

"પ્રથમ તો પેલો ગુલાબસિંહ! મારા વિચારની નિંદા કરનારો! હું નિંદા કરવા નથી ચહાતો, પણ બધી દુનીયાંના દુસ્મનની વાત તો જાહેર પાડવીજ જોઇએ. અમારી જમાતના હાથમાં આવે તો પછી બતાવીએ!" આમ બોલતાં બંદાની આંખમાંથી અગ્નિ ઝરવા લાગ્યો ને એના દાંત કકડવા લાગ્યા.

"તમારે એને ધિક્કારવાનું કાંઈ નવું કારણ બન્યું છે?"

"ત્યારેજ તો; મેં સાંભળ્યું છે કે જે બાલાને હું પરણવા ધારૂં છું તેની ઉપર એ નજર રાખે છે."

"તમે પરણનાર! કોને?"

"પેલી જગજાણીતી રમાને! ક્યા ખુબી–પરીજ છે! અમારી જમાતમાં લઈ જઇશ તો છાવણીમાં મને કમાણી સારી થશે."

રામલાલ જરા હસતે મોંએ પોતાની ખુશી બતાવવા લાગ્યો; લાલો ક્રોધ અને શરમથી ગંભીર ને લાલચોળ થઇ ગયો.

"તમે રમાને ઓળખો છો! તમે એને મળ્યા છો?"

"હજુ સુધી મળ્યો નથી, પણ હું જે કામ કરવાનુ ધારૂં તે જ્યારે ધારૂં

ત્યારેજ સહજમાં કરી નાખુછું. હું હવે મારે દેશ પાછો જવાનો છું, ને ખબર મળી છે કે ત્યાં ખુબસુરત સ્ત્રી હોય તો બધું મળે છે. આવી બાબતમાં અમે વહેમ રાખતા નથી."

"ચૂપ. બેશી જા; આ શું !" રામલાલે લાલાને કહ્યું; કેમકે લાલો દાંત કચડી, ને મૂઠીવાળી આ મુસલમાન પર તૂટી પડવાની તૈયારીમાં હતો.

"ચાલો ચાલો, તમે જેને વિષે વાત કરોછો તેને જરા પણ ઓળખતા નથી. તમે એમ માનોછો કે રમા તમારી થશે ?"

"નહિજ, એ કરતાં વધારે લાભકારક કોઈ બીજું મળે તો નહિજ." રામલાલે ઉંચુ જોઇને બેદરકારીથી કહ્યું.

"વધારે લાભ ! મારે કહેવાનુ તમે સમજ્યા નથી." બંદાએ કહ્યું "હું એને પરણવા ધારૂં છું, અને જોકે એને બીજાં લાભકારક માગાં આવી શકે પણ આવુ આબરૂદાર તો નહિજ મળે એમ માનુછું. એની અસહાય સ્થિતિની મને એકલાનેજ દયા આવે છે. અને અમારે બાયડીથી જુદુ થવું હોય તો અડચણ પણ શી છે ! તમે એમ ધારો છો કે મારા જેવા અકલમદ ચિત્રકારને મૂકી દિલ્હી શેહેરની રસીલી રમા બીજાને સ્વીકારે ! નહિ. નહિ. એની પાસેજ જાઉ છું."

"પ્રભુ તમારી ઇચ્છા પૂરી કરો." રામલાલે કહ્યું; લાલો બન્નેના તરફ કરડી અને તિરસ્કાર ભરી નજરે જોઈ રહ્યો. આખર બોલ્યો કે "બંદા સાહેબ ! તમારા કોઈ પ્રતિસ્પર્ધી હશે તેનો વિચાર છે ?"

"ભલે; એ તો વધારે ઠીક."

"હું પોતેજ એના પર રીઝ્યા છું."

"દરેક ચિત્રકારે તેમ થવુજ જોઇએ."

"તમે ધારોછો તેમ હું પણ એને પરણી શકુ તેમ છે."

"તમે એમ કરશો તો બેવકુફમાં ગણાશો, જોકે મારે તેમ કરવું વાજબી દીસશે. તમને એ ધંધામાંથી નફો કાઢતાં નહિ આવડે, મને આવડશે. તમે લોક વેહેમી છો. અમે નથી."

"અરે ! તમારી પોતાની સ્ત્રીમાંથી નફો ! શો વાત !"

થતું આવ્યું છે તે થશે. મને તમારા તરફની કાંઈ દેહેશત નથી. હું કદ્રૂપો છું, તમે ખુબસુરત છો. પણ હું નિશ્ચયવાળા મનનો છું, તમે ડગુમગુ

મનના છો. માટે જે થાય તે કરી લેજો." એમ કહીને લાલાના તરફ આંખો ધુરકાવતો બંદો ચાલી નીકળ્યો.

રામલાલ ખડખડાટ હસી પડયો, "લાલાજી ! જો જો તારી રમાની તારા દોસ્તો કેવી કીંમત કરે છે ! વાહ ! વાહ ! આવા કૂતરાના મોંમાંથી એને પડાવવામાંજ તને ખુબ યશ મળશે, વાહ !"

લાલાજીનો મિજાજ એટલો બધો ગયો હતો કે રામલાલને જવાબ પણ દેવાઇ શકયો નહિ, એટલામાં એક નવીન પરોણો આવી ઉભો. એ ગુલાબસિંહ પોતેજ હતો. આ માણસને જોતાંજ રામલાલના મન ઉપર ઘણી ભવ્ય અસર થઇ, અને એને ન ચાલતાં પણ માન આપવુંજ જોઇએ એમ તેને લાગ્યું; છતાં તે, બધું જણાવવાની મરજી ન હોય તેમ એકદમ "ચાલો લાલાજી પછી આપણે મળીશું ત્યારે" એમ કહીને ઉઠી ચાલતો થયો.

ચિત્રપત્ર ઉપરથી પડદો દૂર કરતાં ગુલાબસિંહે કહ્યું "વાહ વાહ ! તમે મારી શીખામણ અમલમાં આણી છે ખરી. હીમત રાખવી જવાન ! હીમત; આ નમુનો રૂઢિમાં ચાલતા આવેલા નમુનાઓનાથી કાંઇ નવીનજ છે; ખરી બુદ્ધિમાં જે પોતાનીજ ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ હોય છે તેનો આમાં પૂરો ચળકાટ છે. જ્યારે આ શુદ્ધ રમણીયતાનું સ્વરૂપ તારા ધ્યાનમાં ખડું થયું હશે ત્યારે બંદો કે રામલાલ કોઈ તારી પાસે નહિજ હોય !"

જેની કદરની કોઇ પણ અમૂલ્ય કીંમત માને તેવા પુરુષે ઉચ્ચારેલાં આવાં અણચિંતવ્યાં સ્તુતિવાક્યથી પોતાની કૃતિની વધારે સારી ગણના કરતો લાલો નમ્રતાથી બોલ્યો "મારી કલ્પનાનો આજ સવાર સુધી મને સારો અભિપ્રાય હતો, પણ તે પછી તે તદન બદલાયો."

"એમ કહો કે નિરતર પરિશ્રમ કરવાની ટેવ ન હોવાથી તમને થાક લાગી કંટાળો પેદા થયો."

"હા, એમજ. ખરૂં પૂછો તો મને આ કોટડી બહારની રમત ગમતમાં ભળવાનું મન થઇ આવ્યું; મને એમ લાગવા માંડયું કે હું રમણીયતાની કલ્પનામાત્રમાં મારાં જોબન અને અક્કલ ગુમાવુંછું, ને વિશ્વમાં રહેલી રમણીયતાની તાદૃશ પ્રતિમાઓને વીસરી જાઉ છું. મારી બારી નીચેથી જતા

આનંદી મજુરની પણ મને અદેખાઈ આવવા લાગી, આશકમાશુકનાં રમતગમત કરતાં જોડાં તરફ મારૂં મન તણાવા લાગ્યું."

"ત્યારે" ગુલાબસિંહે પ્રોત્સાહક સ્મિત સહિત કહ્યું "દિવ્યમાં દિવ્ય કલ્પનાનો દૈવી વિધાતા પણ જે આવશ્યક અને સ્વાભાવિક સંસારવાસનામાં વિશ્રાન્તિ માને છે, તેને માટે તમે શું તમારી જાતને દૂષિત ગણો છો? માણસની બુદ્ધિ એ એવુ પક્ષી છે જે નિરંતર પસારેલી પાંખેજ રહ્યાં કરી શકતું નથી. જ્યારે સંસારની વાસના જાગ્રત્ થાય છે, ત્યારે તે એવી પ્રબલ વર્તે છે કે તેને શાંત કરવીજ જોઇએ. કેવલ ભાવનાના ચિંતન અને આનંદમાંથીજ સ્થૂલતામાં ઉતરી પડવાનો યુગ આવે છે, સ્થૂલતાના નિર્વેદથી ભાવનામાં ચઢવાનો યુગ આવે છે; એમ આઘાત પ્રત્યાઘાત થયાં જાય છે, અને ભાવના પુષ્ટ બને છે. જેઓ ખરી ઉચ્ચભાવનામાં રમે છે, જેને ભાવનાના પ્રકાશની ઝાંખી થઈ છે, તેજ સંસારને સારો ભોગવી જાણે છે. કોઇ ખરા કારીગર તરફ લક્ષ કર. જ્યારે તે જગતમાં ફરે છે, ત્યારે ઉઘાડી આંખે બધું જુવે છે, બધું તપાસે છે, બધુ વિચારે છે ને અનુભવે છે. એમ કરતાં માણસના હૃદયની ઉંડામાં ઉંડી ગલીકૂચીમાં ઉતરી પડે છે. જેને પંડિતંમન્ય લોક તુચ્છ વાતો કહે છે. તેનેજ તે ભોગવે છે. સસારની મલિન જાલની પ્રત્યેક ગ્રન્થિથી તે કોઈ રમણીય ભાવનાને ઉકેલી લે છેઃ ભોગમાત્રમાંથી ભોજ્યનો રસ લેઇ અમર ભાવનાને ઘડી કાઢે છે. ભાઈ! નાના જલજંતુની પાછળ જે તેજનો પ્રકાશ ઝાંખો ઝાંખો વીંટાઈ રહે છે, તેજ સ્વર્ગના તારાની પાછળ પણ ઝળકે છે. ખરી કારીગરી બધે રમણીયતા નિરખે છે. શ્રીહર્ષ અને ભર્તૃહરિ જેવાએ રાજ્યવ્યવહારના કીચડમાંથી પણ કાવ્યરત્નો વીણી કાઢયાં છે! એમ કોણે કહ્યું કે ફલાણા કારીગરે, ઉત્તમવિધાનુસાર કલાની કારીગરી કરનારે, સાનુભવ શાસ્ત્રાભ્યાસીએ, સસાર ભોગવેલોજ નહિ; તેવાએ એક ભાવ મનમાં દૃઢ કરી તેને આધારે પ્રાકૃત લોક જેને તૃણ ગણી દબાવી નાખે છે તેને પોતાની બુદ્ધિના મલયચદનહારમાં ગુંથી લીધાં છે. જેમ કોઇ વનરાજ પોતે સુંઘેલા શિકારની પાછળ ગિરિ, નદી, વન, ઇત્યાદિ સ્થલમાં ભટકતો છેવટ તે શિકારને હાથ કરી પોતાની ગુપ્ત ગુહામાં ઘસડી જાય છે, તેમ બુદ્ધિ પણ જડ પદાર્થોના રમણીયતારૂપ સત્ત્વાંશ શોધવા સર્વેન્દ્રિયને જાગ્રત્ કરી જંગલ, ઝાડી, પર્વત, સંસાર, વિશ્વ, સર્વમાં રખડે છે ને આખરે ધારેલા રૂપને પકડી એવા સ્થાનમાં લેઇ જાય છે કે જ્યાં કોઈનાં પગલાં પહોચી

શકતાં નથી. જા; બાહ્ય સૃષ્ટિમાં રખડી શોધ કર, એ સૃષ્ટિ બુદ્ધિને માટેજ છે, આંતર સૃષ્ટિના ચારાનું અને ફલનું ક્ષેત્ર છે, એટલાજ માટે એને કર્મભૂમિ કહે છે. એમાંથીજ ભાવના, કલ્પના, અને જ્ઞાન પુષ્ટ થાય છે."

લાલાએ કહ્યું "તમારાં વચનોથી મને આનંદ થાય છે. મારા આ શ્રમને મેં મારી અપૂર્ણતારૂપ દોષ માન્યો હતો, પણ હવે હું તમને તે વિષે કાંઈ કહેનાર નથી. આ શ્રમને મૂકી તે શ્રમના ફલ વિષે હવે હું કાંઈ પૂછવા ધારૂંછું તે ક્ષમા કરજો. જેના સંબંધથી દુનીયાંમાં આબરૂ જાય એવી એકને જો હું પરણું તો તે વિષે તમે જે કાંઈ ગોળગોળ ભવિષ્ય ભાંખ્યું છે, તેની વધારે સ્પષ્ટતા માટે પૂછું છું કે તમે અનુભવથી પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનને આધારે બોલોછો કે જે ભવિષ્યને પણ જાણી શકે તેવા જ્ઞાનને આધારે?"

"એ બન્ને જ્ઞાન એક જેવાંજ નથી? જે માણસ પ્રતિવસ્તુની ગણના કરવાની ટેવવાળો હોય છે તે ભવિષ્યના ગણિતનો કોઇ પણ પ્રશ્ન જોતાની સાથેજ છોડી શકતો નથી?"

"તમે મારી વાતને ઉડાવો છો."

"નહિ; હું મારૂં ઉત્તર તમારી સમજમાં જલદી આવે તે પ્રમાણે ગોઠવું છું; કારણ કે એજ વાતને માટે હું તમારી પાસે આવ્યો છું. સાંભળો." ગુલાબસિંહે પોતાની દૃષ્ટિ લાલાના ઉપર સ્થિર કરી કહેવા માંડયું "કોઈ મહાન્ અને ઉચ્ચ ભાવનાના લાભ માટે તે ભાવના સંબંધી જે સત્યનિયમ હોય તેનું યથાર્થ અવગાહન એ પ્રથમે આવશ્યક છે. એ નિયમથીજ મહાયોદ્ધાઓ યુદ્ધપ્રસંગના સંભવને માત્ર ગણિતના હીસાબની પેઠે ગણી શકે છે. જે સામગ્રી તે વાપરતો હોય તેના ઉપર ભરોસો રખાય તેવી હોય તો અમુક અમુક પરિણામ આવશે એવું તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકે છે; આટલું નુકસાન ખમી પેલી નદી પાર કરાશે, આટલા કાલ પછી અમુક કિલ્લો લેવાશે, એનું તે ચોકસ અનુમાન કરી શકે છે. અધ્યાત્મજ્ઞાનનો ઉપાસક, જો તેણે પોતાનામાંના તથા પોતાની સન્નિધિમાંના સર્વ સત્યનિયમનું એક વારે અવગાહન કર્યું હોય તો, આથી પણ વધારે નિશ્ચયપૂર્વક અનુમાન કરી શકે, કે કયી વાત મારાથી સંપાદાન થશે ને કયીમાં મારે પાછા પડવું પડશેઃ—કારણ કે જે વાત ઉપરથી તે અનુમાન બાંધે છે તે અનિત્ય સ્થૂલમાત્ર નથી, પણ

સ્થિર અને સૂક્ષ્મ જ્ઞાનરૂપ છે. પણ આવું સત્યજ્ઞાન ઘણાં કારણોથી ડહોળાઈ જાય છેઃ—ગર્વ, વિષયવાસના, પ્રમાદ, અજ્ઞાન, ટુંકામાં કામ અને ક્રોધ અથવા એકલો કામજ. માણુસ ઘણી વાર પોતાનાજ બલની ગણનામાં ભુલ ખાય છે, અથવા એને જે દેશ પર સ્વારી કરવી હોય છે તેનો ચોખો નકશો એની પાસે નથી હોતો. અમુક માનસિક સ્થિતિમાંજ શુદ્ધ સત્યનું દર્શન થાય છે, ને તે સ્થિતિ શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ ઉન્મનીની છે. તારૂં મન સત્ય જાણવા માટે અભિતપ્ત છે; તારે સત્યને તારા હાથમાં જેમ તેમ પણ આણવું છે; કોઈ પણ જાતની પરીક્ષા કે સાધનસંપત્તિ વિનાજ તું મારી પાસે વિશ્વના ગહનમાં ગહન રહસ્યનો ઉપદેશ યાચે છે. પણ સાધનસંપન્ન ન હોય તેવા મનમાં સત્યનો પ્રકાશ કદાપિ થતો નથી; મધ્યરાત્રીએ સૂર્ય ઉગતો નથી; સ્વચ્છ ન હોય તે કાચમાં પ્રતિબિંબ પડતું નથી. એવાં મન સત્યને પામે તો તે સત્યને મલિન કરવા માટેજ. અનધિકારીના મુખમાં અદ્વૈત અભેદનાં વચનો ગમે તેવાં સારાં ભાસે પણ તેના હૃદયમાં તો વામમાર્ગનો અનાચારજ પ્રાધાન્ય ભોગવે. કચરો ભરેલા કૂવામાં પાણી રેડવાથી ફક્ત કચરાનુંજ ઉભરાણ ચઢે છે. **न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां** એમ શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા કહે છે તે પણ આજ હેતુથી."

"તમે શું કહેવા ઇચ્છો છો?"

"એટલુંજ કે તારામાં એવી શક્તિ છે જે વડે તું અપ્રતિમ સામર્થ્ય પામે; જે વડે તારૂં નામ જે મહાત્માઓ આજ પર્યંત થઈ ગયા છે તેમનામાં મુખ્ય ગણાય; જ્યાં સત્ય આત્મજ્ઞાન સમજાતું હોય, જ્યાં જડથી અતિરિક્ત આત્મસત્તા ઉપર શ્રદ્ધા હોય, ત્યાં પૂજાય. પણ તે સુપ્તવત્ શક્તિને જાગ્રત્ કરવા સારું તારે ઘણી ઉચ્ચભાવના ઉપર સ્થિર થઇ જવું જોઇએ એ કહી બતાવવાની જરૂર નથી. પ્રેમસ્થાન જે હૃદય તે વિકારોના તરંગથી મુક્ત થઇ, સ્થિર થવું જોઇએ કે ભૂતભવિષ્યની પોથીને પરખવાનું સામર્થ્ય ધરાવનાર બુદ્ધિસ્થાન ખુલે. હાલ તો તું આમથી આમ ને આમથી આમ ભમે છે. જેમ વહાણમાં વજનની જરૂર છે તેમ આત્મામાં દૃઢ શ્રદ્ધા અને શુદ્ધ પ્રેમની જરૂર છે. તારી સંપૂર્ણ પ્રીતિ એકાગ્ર થતાંજ તારી બુદ્ધિ પણ એકાગ્ર થઈ ખીલવા માંડશે. રમા અદ્યાપિ તો બાલક છે પણ સંસારના વિષમપ્રસંગે એનામાં જે ઉચ્ચ ભાવ ખીલી ઉઠશે તેનું તને હાલ ભાન નથી. ખોટું ન

લગાડતો ભાઇ, પણ તારા કરતાં એનો આત્મા શુદ્ધ અને સ્વચ્છ છે, ને તે તારા આત્માને પણ ઉચ્ચસ્થાને વહી જવા સમર્થ છે. તારા સ્વભાવમાં વૃત્તિઓના એજ યોગ્ય મિશ્રણની જરૂર છે કે જેથી ઉચ્ચસ્થાનને પમાય. એ સમય એના પ્રેમથી સિદ્ધ થશે. શી મરજી છે ?"

"પણ મને શી ખાતરી કે એનો પ્રેમ મારા ઉપર છે."

"નહિજ, એ તમને ચહાતી નથી, એનું હૃદય કોઈ અન્યથીજ પરિપૂર્ણ છે. પણ એનો જે પ્રેમ હાલ મારા ઉપર છે તે તમારા ઉપર હું ઉતારી દઊં—"

"એવી શક્તિ માણસ ધરાવી શકે છે ?"

"એનો પ્રેમ હું તમારા પર લગાડું, પણ તે જો તમારો પ્રેમ સ્થિર, શુદ્ધ હોય તો. નહિ તો સત્ય વાત જણાવી દઉં અને એને અસત્યની પૂજા કરતાં હું અટકાવું."

"પણ જો એ તમે કહોછો તેવા ગુણવાળી હોય, અને તમારા પર પ્રેમ રાખતી હોય તો તમે એને શા માટે જવા દો છો ?"

"અહો ! માણસનું છેકજ ઉતળું અને સ્વાર્થી હૃદય !" ગુલાબસિંહે અસાધારણ આવેશમાં આવી જઈ જુસ્સાથી કહ્યું "તને પ્રેમની એટલી તુચ્છજ કલ્પના છે ! તું એટલુંએ નથી જાણતો જે પ્રેમ સર્વનો ભોગ આપે છે–પોતાના પ્રેમસ્થાનનો પણ ભોગ આપી દે છે;–પોતાના પ્રેમસ્થાનના સુખને માટે ! સાંભળ, સાંભળ, હું તને આટલો આગ્રહ કરૂં છું તે એટલાજ માટે કે હું તેને પરિપૂર્ણ ચહાઉં છું, ને એમ જાણું છું કે તારા કરતાં મારી સાથે એ વધારે દુઃખી થશે. શા માટે તે પૂછતો નહિ, કેમકે હુ તે તને કહેનાર નથી. બસ, હવે વખત ભરાઈ ગયો છે, અત્યારેજ તમારે જવાબ આપવો જોઇએ. આજથી ત્રીજા દિવસની રાત્રિ પેહેલાંજ બધી વાત તમારા હાથમાંથી જશે."

"પણ" લાલાએ હજુ પણ વહેમાઇને કહ્યું "આટલી બધી ઉતાવળ શા માટે ?"

"જા જા; જેની તું ઇચ્છા રાખે છે તેને પામવાને તું પાત્રજ નથી. જે હું તને હાલ કહું તે તારે પોતેજ જાણવું જોઇતું હતું. પેલો માણસની લાજ લેનાર, વૃદ્ધ મેરુસિંહ પ્રધાનનો છોકરો–એનાં દુર્વ્યસનમાં પણ દૃઢ, એકાગ્ર અને નિશ્ચયવાળો છે–ધારેલી વાત કદાપિ જવા દેતો નથી. પણ એની

પશુવૃત્તિને એકજ વૃત્તિ કબજામાં રાખી રહી છે—લોભ, રમા ઉપર એણે પ્રયત્ન કર્યો તે દિવસે એના કાકાએ એને બોલાવી ધમકાવ્યો કે મેં પાલી મોહોટી કરેલી સરદારની બાલકી મારીજ બેટી છે તેના ઉપર જો દૃષ્ટિ કરશે તો તને મારી દોલતનો એક દોકડો પણ નહિ પરખાવું. આથી તે આજ સુધી અટકી રહ્યો છે. પણ આપણે અહીં વાત કરતા બેઠા છીએ તેવામાંજ આ અડચણ દૂર થાય છે. મધ્યાન્હ પેહેલાં એનો કાકો આ લોકમાંથી જશે. આજ ક્ષણે તારો મિત્ર બંદો એ ઉદ્ધત છોકરા પાસે બેઠા છે અને રમાને એ ઉમરાવ જ્યારે કહે ત્યારે પોતે લેઇ જાય તો કેટલી પેહેરામણી મળે તેનો બદોબસ્ત કરે છે. ”

“ પણ આ બધું તમે શી રીતે જાણો છો ? ”

“ બેવકુફ ! હું કહું છું તે યાદ નથી કે પ્રેમબદ્ધ છે તે રાત્રિ અને દિવસે જાગતો રહે છે. જ્યારે પ્રેમસ્થાન ભયમાં હોય ત્યારે પ્રેમ કદાપિ ઉ-ઘતો નથી. ”

“ તમેજ ત્યારે એના કાકાને ખબર આપેલી ? ”

“ હા, એમાં શું ! જે કામ મેં કર્યું તે કદાપિ તારેજ કરવું પડયું હોત. ચાલ જવાબ દે. ”

“ આજથી ત્રીજે દિવસે જરૂર કહીશ. ”

“ ભલે. નિર્માલ્ય સંશયગ્રસ્ત જીવ ! તારૂં સુખ બને તેટલી રીતે છેલ્લી અણી પર ખશેડતો જા. આજથી ત્રીજે દિવસ હું તારો નિશ્ચય માગીશ. ”

“ આપણે ક્યાં મળીશું ? ”

“ તું જ્યાં મને આવતો અશક્ય ધારતો હોઇશ તેવા સ્થાનમાં, મધ્ય-રાત્રીએ; તું મારાથી નાસવાનું કરશે, પણ તેમ થઈ શકનાર નથી. ”

“ જરા થોભો. તમે મને સંશયગ્રસ્ત, અનિશ્ચિત મનનો, વહેમી કહી ધિક્કારો છો. પણ શું હું કારણ વિનાજ તેવો છું ? તમે મારા મન ઉપર જે વિચિત્ર જાદુ જેવી અસર કરી રહ્યા છો તેને કાંઇ પણ વિચાર્યા વિનાજ મારે વશ થઇ જવું ? તમારા જેવા અજાણ્યા માણસને મારા પર એવો શો ભાવ હોય કે જેથી તમે મને મારા જીવતરનું આ મહોટામાં મહોટું કૃત્ય તે વિષે સલાહ આપવા આવો ? તમે એમ ધારો છો કે પોતાનું ભાન ભૂલી ન ગયો હોય એવો કોઈ પણ માણસ વગર વિચારેજ ઝંપલાવે ને મનમાં એમ ન આણે કે આવા રસ્તે જનારને આટલી શી પડી છે ? ”

"ત્યારે તો હું જો તને હમણાં એમ કહું કે જેને દુનીયાં કેવલ ગંધર્વ-નગર કે પેટ ભરવાનો ઢોંગ જાણે છે તે ગુપ્તવિદ્યામાં તને પ્રવેશ કરાવું, કે વાયુલોક અને અગ્નિલોકના સત્ત્વનું ચાલન કરવાની ક્રિયા તારા હાથમાં આપું, કે નદી કીનારે કાંકરા ભેગા કરવા કરતાં પણ સેહેલી રીતે દ્રવ્ય ભેગું કરવાની કળ તારા આગળ ખોલું, કે જે અકસીરથી યુગેયુગ માણસનું જીવિત અનામય ચાલ્યું જાય છે તે તને ગાળી બતાવું, કે જે આકર્ષણથી માણસ એક એકને ખેંચી શકે છે, વા ભયનું નિવારણ કરી સર્વને વશ કરી શકે છે, તેનો મંત્ર તારા આગળ કહી બતાવું;—તો હું જે કહું તે તું માને, અને શંકા વિના મારા કહ્યા પ્રમાણે કરે! રે સ્થૂલપરાયણ મનુષ્ય! સ્થૂલની પાર જેની શ્રદ્ધા પહોચી શકતી નથી તે કશા કામને લાયક નથી."

"ખરી વાત છે; હું બાલક હતો તે વેળે સાંભળેલી વાતોથી આવી વાતોનું સમાધાન કરી શકું. અમારા કુટુંબમાં એવી વાત–"

"તારો એક પૂર્વજ જે યોગિરાજોની વિદ્યાનાં રહસ્ય શોધવા મથતો, તેની––"

લાલો આશ્ચર્ય પામી બોલ્યો "અમારા જેવા અંધારામાં પડેલા નાના કુટુંબની વંશાવળી પણ તમને ખબર છે!"

"જે માણસ જ્ઞાનને શોધે છે, તેનાથી, તેજ માર્ગે જનાર તુચ્છમાં તુચ્છ અભ્યાસીની વાત પણ અજાણી ન હોવી જોઇએ. તારા ભવિષ્ય પર મને આટલી મમતા થવાનું કારણ તું પૂછે છે, તો જાણ કે એક એવો મહાત્માઓનો સમાજ છે જેનાં નિયમો અને ક્રિયાઓ મ્હોટા પંડિતોના હાથમાં પણ આવ્યાં નથી. એ સમાજનો એવો નિયમ છે કે તેમનાજ માર્ગની વિદ્યા જેણે ઉપાસી હોય, ને તે કદાપિ નિષ્ફલ પણ થયો હોય, તથાપિ તેના વંશનાં માણસોને યોગ્ય ઉત્તેજન તથા શીખામણ આપતા રહેવું. **नतस्याब्रह्मवित्कुलेभवति** એવાના કુલમાં અબ્રહ્મવિત્ કોઈ જન્મતોજ નથી એમ ઉપનિષદો જે કહે છે તે યથાર્થ કહે છે. એ સમાજ એવા સર્વને માર્ગ દર્શાવે છે એટલુંજ નહિ પણ જો ઇચ્છા હોય અને તે અમને આજ્ઞા કરે તો અમે તેને અમારા ચેલા તરીકે લેવાને પણ બંધાયલા છીએ. એ સમાજમાંનો હું એક રડયો ખડયો અહીં ઉભો છું. આજ કારણથી હું મૂલથી તારી પાછળ ફર્યા કરૂં છું."

"એમજ હોય તો જે નિયમો તું પાલતો હોય તે નિયમોની આણ દઈ

તને આજ્ઞા કરૂંછું કે મને તારા ચેલા તરીકે સ્વીકાર."

"રે! તું શું માગે છે!" ગુલાબસિંહ જરા ક્રોધસહિત બોલ્યો "એમ થતા પેહેલાંની સાધનાવસ્થા માલુમ છે? એ સમાજની દીક્ષા લેતી વખતે કોઈ ચેલાને એવી એક પણ વાસના ન હોવી જોઇએ કે જેથી તેને સંસારનું સ્મરણ થાય. સ્ત્રીસંસર્ગથી તે સ્વપ્ન પર્યંત પણ છૂટો જોઇએ; લોભ અને સ્પર્ધા તેના મનમાંથી ગયાં હોવાં જોઇએ. વિદ્યા કલા સંબંધની પણ અભિલાષાથી તે મુક્ત હોવો જોઈએ, કીર્તિની તેને સ્પૃહા ન જોઇએ. તારે જે પ્રથમ ભોગ આપવો પડશે તે રમાનોજ છે! ને તેને બદલે શું પામીશ? એવી પરીક્ષાનો પ્રસંગ કે જેને ઘણામાં ઘણી હીંમત તે દૃઢતાવાળા, ખરા આત્મનિષ્ઠ લોકજ પસાર કરી શક્યા છે. તું એ કામને માટે અયોગ્ય છે, કેમકે તારો સ્વભાવ કેવલ ભયનોજ ભરેલો છે."

"ભય"! લાલો આખું શરીર તંગ કરી ઉભો થઈ આવેશથી બોલ્યો.

"ભયજ, ને તે કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ, લોકોક્તિનું ભય, બંદા અને રામલાલનુ ભય! તારી પોતાની વૃત્તિઓ જ્યારે ખરી ઉદારતા તરફ વળતી હોય છે ત્યારે પણ તે વૃત્તિઓથી તું ભય પામે છે! એ ઉદારતા પણ તને સાહસરૂપે કે હાનિરૂપે ભાસે છે. તારી પોતાની બુદ્ધિ જ્યારે ઘણામાં ઘણી નવલ અને તાદૃશ હોય ત્યારે પણ તેના સામર્થ્યનું તને ભય રહે છે. એવું તને ભય છે કે સત્ય અનાદ્યનત નથી, એક પરમાત્મા સર્વને યંત્રવત્ ચલવી નિરીક્ષણ કરી રહ્યો નથી! આવું ભય જે પામર માણસો નિરંતર પામ્યાં કરે છે તે તારામાં છે! મહાત્મા તેને ઓળખતા પણ નથી."

આટલું કહીને ગુલાબસિંહ ચાલતો થયો. લાલો પરાજય પામ્યો, ગભરાઈ ગયો, પણ કાંઈ નિશ્ચય પર આવી ન શક્યો. વિચારમાં ગરક થઈ ગયો. એવામાં મધ્યાન્હ થયાનાં ચોઘડીયાં સાંભળી પેલા અમીરના કાકાના મરણની વાત યાદ આવી. આવતાંજ ગુલાબસિંહનું કહેવું ખરૂં ખોટું કરવા બહાર નીકળ્યો. મધ્યાન્હની બે ચાર પલ આગળજ તેનું મરણ થયું હતું, એકાદ બે ઘડી મંદવાડ રહ્યો હતો. વાત ખરી જાણી ગભરાતો ને ગુંચવાતો ઘર તરફ દોડતો હતો ત્યાં રસ્તામાં મરનારના ભત્રીજાના ઘરમાંથી બંદાને પણ નીકળતો જોયો.

પ્રકરણ ૫ મું.

આત્મનિરીક્ષણ.

અહો પૂજ્ય **સમાજ!** જેના અનાદિ ઇતિહાસમાંથી આ વાર્તાનો વૃત્તાન્ત કાઢી લીધેલો છે, જેણે અનાદિકાલથી જમાને જમાનાનાં જાણવા જોગ વિદ્યા અને શાસ્ત્રનો સંગ્રહ કરી રાખ્યો છે!—આ ગ્રંથદ્વારા તમારો વ્યવહાર લોકને જણાવવામાં—અપૂર્ણ રીતે પણ જણાવવાનો યત્ન કરવામાં—આવે એ મહા ભાગ્ય! ઘણાએ તમારા સમાજમાંના છીએ એવો ઢોંગ કરી ગયા છે, અજ્ઞાની પંડિતોએ ઘણા તેવાને તમારામાંના ગણ્યા છે—પંડિતો જે થાકી હારીને કબુલ કરે છે કે તમારી ઉત્પત્તિ જણાતી નથી, તમારાં સિદ્ધાન્ત અથવા ક્રિયા સમજાતાં નથી, તમે અદ્યાપિ જગત્‌માં હયાત છો કે નહિ તે પણ નક્કી નથી! તમારામાંના કોઇ મહાત્માદ્વારા મૂલ વેદકાલના સમયના અનાદિ સિદ્ધાન્તો પ્રસિદ્ધિ પામે એ પૂર્ણ સદ્‌યોગજ! કલિકાલના **શિશ્નોદરપરાયણ** લોક જે સ્થૂલતામાત્રનેજ ઓળખે છે, ભાવના, ઉચ્ચીકરણ, તેને સમજતા ન હોવાથી સ્થૂલ શરીર અને તે શરીરે કરેલા સિદ્ધિ આદિના ઢોંગને ઇશ્વિર માની પૂજે છે, અને ભ્રષ્ટ થાય છે, તેમના આગળ આ શબ્દો–અનાદિ પરમાત્માના વિવર્તરૂપ વાચ્—આ પ્રકારે કહી શકાય એ પણ સાંભળનાર કહેનાર ઉભયનું મહાભાગ્ય! એ અવર્ણ્ય **વાચ્** જે નિરંતર વિવર્ત પામ્યાંજ જાય છે એમ અનાદિ શાસ્ત્રો કથે છે, તે ઉચ્ચારવી એ આ પુરાણી દુનીયાંમાં ગુંચવાઈ ગયેલા અમારા જેવાનું કામ નથી; છતાં તત્ત્વદર્શી અને પદાર્થશોધક પંડિતોના શોધદ્વારા જેટલું જેટલું **સત્ય** આવિર્ભાવ પામતું જાય છે, અને તેવો સ્થૂલ પૂરાવો જેને દુનીયાં મુખ્ય ગણે છે તેથી જેટલું જેટલું સમર્થિત થઇ જગત્‌ની આંખમાં સમાવા ગ્રેગ્ય થાય છે, તેટલુ તો ગ્રહણ કરવુંજ જોઇએ. આકર્ષણ, વિદ્યુત્, અને તે કરતાં પણ અધિક તે ચુંબકમંત્ર જે આ વિશ્વમાંથી લેઈ લેતાં બધું વિનાશમય થઈ રહે; એ બધાં જૂના તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રથમ અને આરંભક દીક્ષા રૂપે હતાં; તેમાંથીજ તે સમયનાં શાસ્ત્ર અને નીતિ રચાયાં છે. એ અદ્‌ભૂત ઇતિહાસના ટુકડા લઈ તે ઉપર શબ્દરચના ઉભી કરી એ પુરાતન ભવ્યતા ફરી ખડી કરતાં એમ લાગે છે કે કોઈ વિશાલ નગર, જેનાં ખડેરમાંનું હવે થોડી ચિતાભસ્મના આકાર વિના બીજું કાંઇ બાકી નથી, તેનો ફરી ખ્યાલ કરતા હોઇએ! એ ભસ્મમાંથી તે ભસ્મ સુધી લાવ-

નાર યમદૂતને જગાડતાં તેની આકૃતિ અનઙ્ગ જેવીજ જણાય છે, સમજાતું નથી કે આ વૃત્તાન્ત કોણ લખાવે છે—મરણ કે મદન.

* * * * * *

પેલી કુમારિકાના હૃદયમાં જાગ્રત્ થઈ—આ નવીન, ગહન, દૈવી ભાવના! શું એ કલ્પનાથી થયેલો સામાન્ય ભાવમાત્રજ હતો! આંખને ગમતી મોહિનીમાત્રજ હતી! શ્રવણના આનંદની મધુરતામાત્રજ હતી! કે તે પોતે ધારતી હતી તેમ એ પ્રેમ ઇન્દ્રિયજન્ય ન હતો, ન હતો માનુષી કે આ દુનીયાંનો, કોઈ અદ્‌ભુત પણ પવિત્ર મોહનમંત્રજ હતો! જે દિવસે ભય અને કપ તજી તે ધીરજથી ગુલાબસિંહને શરણ થઈ ત્યારથી પોતાના વિચારને શબ્દગોચર કરવા મથતી એ આગળ કહેલુંજ છે. એ વિચારનું સ્વરૂપ એ વિચારજ ભલે દર્શાવેઃ—

"મારા ઉપર પ્રકાશી રહ્યું છે તે સૂર્યનું અજવાળું, કે તારા સામીપ્યનું સ્મરણ! જ્યાં જ્યાં હું જોઉંછું ત્યાં ત્યાં તુ ને તુજ મારી દૃષ્ટિએ પડે છે. વૃક્ષનાં પત્ર ઉપર રમતાં કે પાણી ઉપર નાચતાં સૂર્ય કિરણમાં મને તારાં નયનનું ભાન થાય છે. આ શો પરિવર્ત! જેને લીધે મારી જાતજ નહિ પણ આખી સૃષ્ટિ મને બદલાઈ ગયેલી જણાય છે!

* * * * * *

"જે શક્તિથી તુ મારા હૃદયના હર્ષવિષાદનો નિયંતા થયો છે તે શક્તિ એક સહજ ક્ષણમાંજ કેવી મારા આત્મામાં વસી ગઇ. મારી આસપાસ અગણિત લોક હતા, પણ મેં તનેજ દીઠો. જ્યાં બધો સંસાર નાટકરૂપે જણાવાય છે તથા જ્યાં ગાન વિના બીજી ભાષા બોલાતી નથી તે લોકમાં હું દાખલ થઈ તે રાત્રીએ એમ થયું. અહો! એકાએક એ લોક સાથે આશ્ચર્યકારક રીતે તારૂંજ નામ જડાયું! જે અસર રંગભૂમિની ભભકથી જોનારને થાય તે, મને, તું મારી સમક્ષ હતો તેથી થવા લાગી. રંગભૂમિ પર જેટલો સમય હું રહેતી તેટલુંજ મારૂં જીવિત થઈ રહ્યું, અને તારા મુખથી, બીજાં બધાંને અશ્રુત, પણ મને બરાબર સંભળાતું ગાન હું અનુભવવા લાગી. મારા પિતાના ઓરડામાં હું બેસુંછું. અહીંઆં તે ખુશાલીની રાતે, બધાં શા માટે રાજી હતાં તે વીસરી જઈ, એક ખુણામાં બેશી હું વિચાર કરવા લાગી કે તને હું કેવો માનતી હોઇશ; એવામાં મારી માતાના ધીમા

સ્વરે મને જાગ્રત્ કરી, હું મારા પિતાની સોડમાં જઇને ભરાઈ—એવી ભરાઈ કે જાણે મારા પોતાના વિચારથીજ ડરીને નહાસતી હોઉં.

"એ રાત્રી પછી જે વહાણું વાયું તે મધુર તથા ખેદિત હતું. તેજ સવારે તેં આવીને મને ભવિષ્યની ચેતવણી આપી. હવે તો હું માબાપ વિનાની નિરાધાર છુ, મારે વિચારવાનું, કલ્પના કરવાનું, કે પૂજવાનું હવે બીજું કોઈ નથી—તું તું ને તુંજ.

"મેં મારા મનથી જે તારો મહા અપરાધ કર્યો હતો તેને માટે તેં કેવા પ્રેમથી મને ઠપકો દીધો હતો! જે પેલા વૃક્ષની ઉપમા તેં મને આપી છે, તે ઉપર ચાલી જતા કિરણની પેઠે મારા મનમાંથી જતી તારી મૂર્તિથી હું શા માટે બિહીતી હોઇશ? એ વૃક્ષની પેઠેજ હું પણ જ્યોતિને માટે વલખાં મારી આખર તેને પામી. લોકો મને પ્રેમ સમજાવે છે, અને રંગભૂમિનો મારો ધંધો પ્રતિક્ષણ મારા મુખમાં એજ શબ્દ રેડયાં જાય છે; પણ નહિ, મને વારંવાર એમનું એમજ લાગે છે કે તારે માટે મારા મનમાં જે છે તે એ પ્રેમ નહિ. એ કોઈ આવેશ નથી, કોઈ નિશ્ચયજ છે. મારા ઉપર પ્રેમ કર એવી પણ મારી પ્રાર્થના નથી. તારા શબ્દ કઠોર હોય છે વા તારી આંખ બેદરકાર હોય છે તો તેની પણ હું તકરાર કરતી નથી. મારે પ્રતિસ્પર્ધી છે કે નહિ તેની મને પરવા નથી, તારી નજરમાં હું ખુબસુરત આવું એ માટે મારી આંખો ગળતી નથી. મારો આત્માજ તારા આત્મા સાથે એક થવા ઇચ્છે છે. આપણે વિખૂટાં હોઇએ, આપણી વચમાં ડુંગર અને સમુદ્રની આડ હોય, તો પણ તું, સ્થિર થઈ કયે વખતે તારો આત્મા પરમાત્મામાં મેળવે છે એ જાણવાને માટે હું મારૂં સર્વસ્વ આપી દઉં. કહે છે કે તું કામદેવથી પણ સુંદર છે, પણ મેં કદીએ તારા મોં ઉપર નજર માંડીને જોયું નથી કે તારા વદનનું સ્મરણ કરી બીજા સાથે સરખાવી શકુ. તારા નયન અને તારૂં શાંત મૃદુ હાસ્ય એજ મારા મગજમાં રમી રહ્યાં છે.

*　　*　　*　　*　　*

"વખતે વખત જ્યારે સઘળું શાન્ત હોય છે ત્યારે મને એમ લાગે છે કે હું મારા પિતાના ગાનની ધૂન સાંભળું છું. ઘણો વખત થયાં બળી ખાખ થયેલી છતાં પણ એ ધૂન મને વારંવાર મધ્યરાત્રીએ સ્વપ્નમાંથી જગાડે છે. હું એમ ધારૂં છું કે એ સ્વર સંભળાય છે ત્યારે તારા આવવાની મને

ચેતવણી મળે છે. તને ગયો જાણી નીસાસા મૂકી હેઠી પડું છું ત્યારે જાણે એજ સ્વરને હું શોક કરતાં ને રોતાં સાંભળું છું. તું ગાનરૂપજ છે? એ ગાનનો આત્મા! એનો દેવ! મારા પિતાનું ગાન સાંભળી પવન પણ શાન્ત થઈ જતો; છતાં લોક એને ગાંડો ગણતા;–ત્યારે એણે ખરે તું અને તારો દેશ બરાબર પીછાનેલાં!

*   *   *   *   *

"મેં મારા બાલપણમાં વારંવાર વિચાર કરી મારા મનને પૂછ્યું છે કે હું શામાટે જન્મી હોઈશ; અને મારા આત્માએ મારા મનને એજ ઉત્તર આપ્યું છે કે 'તું ભક્તિ કરવાને જન્મી છે,' બરાબર; હું સમજું છું; શા માટે મને દુનીયાં જુઠી અને નીરસ લાગે છે. રંગભૂમિની દુનીયાં મને શા માટે આનંદ આપતી તે પણ જાણું છું. મારો સ્વભાવ આ જીંદગી–કદાપિ તે બીજાને ભોગવવા જોગ લાગતી હો–તેને માટે સરજાયલો નથી. પોતાના કરતાં વધારે ઉચ્ચભાવ વાળી કોઈ મૂર્તિ એના આ જગતૂની આગળ નિરંતર હોવી જોઇએ. એવીજ એની પ્રકૃતિ છે. અજાણ્યા પ્રિયતમ! જ્યારે આ જગતૂની આશા પાર જઇશું ત્યારે ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ લોકમાં મારો ને તારો આત્મા એકજ મહાસ્વરૂપને પૂજનાર છે!

"મારા પડોશીની વાડીમાં નાનો ફૂવારો છે, સવારમાં તેની પાસે હું ઉભી હતી. સૂર્યના કિરણ તરફ શો તે ધાઈ ધાઇને ફૂટતો હતો! ત્યારેજ મને એમ ભાસ્યું કે આજ તું મને ફરી મળશે અને મારૂં હૃદય પણ જે આનંદી પ્રાતઃકાલ તને લાવશે તે તરફ એમજ કૂદવા લાગ્યું.

*   *   *   *   *

"વળી મેં પુનરપિ તને નીહાળ્યો, તારાં વચનામૃત શ્રવણસુખે પીધાં. મને કેવી હીંમત આવી ગઈ! હું કેવી ધૃષ્ટ બની ગઇ! મારી છોકરવાદીની વાતો અને વિચાર મેં તારા આગળ વિસ્તારવા માંડયાં, જાણે કે હું તને બાલપણથીજ ઓળખતી હોઉં! તુરતજ મારી ધૃષ્ટતાનો મને વિચાર આવ્યો; હું અટકી ગઇ, અને બિહીતે બિહીતે તારી આંખ તરફ જોવા લાગી.

"'હાં આગળ કહેઃ તારી મેના ગાવા ન લાગી!

"'હશે, બાલકના હૈયાની એવી વાતનું તમારે શું કામ છે?

"'રમા!' તેં તુરતજ મૃદુસ્વરથી ઉત્તર કર્યું 'રમા! બાલકહૃદયમાં કોઈ ડાઘ હોય તો તે ફક્ત એક તારાની છાયા જેવોજ હોય છે, બોલ બોલ

તારી મેનાને પકડીને પાંજરામાં પૂર્યા છતાં પણ ગાવા ન લાગી!

" 'મેં એનું પાંજરૂં પેલા જુઇના માંડવા તળે મેલ્યું, ને મારી સરગી લઇ તેના તારની મારફત એની જોડે વાતચીત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો, એમ જાણીને કે ગાન એજ એની સ્વભાષા હશે, અને તેથી તે એમ ઝટ સમજશે કે હું એને દિલાસો આપવા મથું છું.'

" 'હા' તેં કહ્યું 'તે આખર બોલી, ગાઇને નહિ–પણ તીણી નાની ચીસ પાડી ઉડીને. તુરતજ તારા હાથમાંથી સરંગી પડી ગઇ અને તારી આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં. ધીમેથીજ તેં પાંજરૂં ખોલી નાંખ્યું અને મેના ઉડીને સામેની ઝાડીમાં જઈ બેઠી. તેં ઝાડનાં પાંદડાં ખખડતાં સાંભળી ચાંદનીમાંથી જોયું તો જણાયું કે મેના પોતાના સહચર ભેગી થઇ ગઇ. પછી વૃક્ષની ડાળીએથી તેણે તારા આગળ લાંબુ હર્ષ ગાન ઉંચે સ્વરે ગાયું. વિચારતાં તને એમ લાગ્યું કે જુઈના વેલાથી કે ચાંદનીથી કરીને એ પક્ષી રાત્રીને રસિક બનાવતું નથી, પણ એના ગાનમય થઇ જવાનું રહસ્ય તો પોતાના પ્રેમસ્થાનનું સામીપ્યજ છે.'

"એ બાલપણને સમયે હું પોતે સમજી શકું તે કરતાં પણ વધારે સૂક્ષ્મ રીતે તું મારા વિચાર ક્યાંથી સમજી શક્યો! મારા જેવી ગરીબના ગતવર્ષના વૃત્તાન્તો, ને તે પણ આવા બારીક વૃત્તાન્તો તેની તને આવી માહીતી ક્યાંથી? ભવ્ય પરદેશી! મને આશ્ચર્ય લાગે છે, પણ હવે તારૂં ભય લાગતું નથી!

* * * * *

"પહેલાં રંગભૂમિ પર જતાં મારૂં હૈયું ધ્રૂજતું. હવે મને ત્યાંની સ્તુતિ નિંદાની પરવા નથી. મને નિશ્ચય છે કે મારા સ્વરમાં મધુરતાજ આવશે; કેમકે હું તે દ્વારા તારા નામનીજ રટના ગાઉ છુ. તું હવે આવતો નથી, નજ આવીશ. સામાન્ય લોકમાં ભળી પ્રાકૃત સમાન થયેલો તને જોવા હું રાજી નથી.

* * * * *

"એક વાર તારો વિચાર આવતાં મારૂં મન ગભરાયું. બાલક જેમ ચંદ્રને ઝાલવા કૂદે છે તેમ મારૂં મન પણ કાંઇક કદાપિ ન મળે તેવું લેવા કૂદવા લાગ્યું. હવે મને એમ લાગે છે કે તારો વિચાર કરવાથી મારા આત્માનાં તમામ બંધન અળગાં થાય છે, મારા અજ્ઞાનને લીધેજ હું તારાથી ડરતી હતી.

પુસ્તકોમાંથી ન મળે તેવો કોઇ જ્ઞાનનો ભંડાર તારા શરીરની આસપાસ હવાની પેઠે વીટાઈ રહેલો છે. મને કેટલી થોડી ખબર છે! છતાં જ્યારે તું મારી સમીપ હોય છે ત્યારે જાણે તમામ જ્ઞેય અને તમામ જ્ઞાન પરથી પડદો દૂર થઈ જાય છે. જે શબ્દો હું મારે હાથે લખું છું તે તરફ જોતાં પણ મને આશ્ચર્ય લાગે છે, તે મારામાંથી નીકળતા જણાતા નથી, પણ મારા હૃદયને તેં ભણાવેલી કોઇ ભાષાના અક્ષરરૂપ હોઇ, જાણે તારીજ પ્રેરણાથી મારે હાથે લખાતા હોય તેમ આવે છે! તેંજ મને આખા બ્રહ્માંડમાં સ્વતંત્ર ફરવાનું સામર્થ્ય આપ્યું છે પૂર્વે હુ મારો આવરદા પૂરો કરૂ છું એમ મને લાગતું, હવે મે કોઈ અનાદિ પરંપરામાં પ્રવેશ કર્યો છે એમ લાગે છે.

* * * * *

"અને મને એણે **બીજા** વિષે વાત કરી! **બીજાને** મને આપવી! ગુલાબસિંહ! તારે માટે મને પ્રેમ નહિજ. નહિ તો મેં તારી વાત ક્રોધ આવ્યા વિના સાંભળીજ ના હોત. તારી આજ્ઞા મને કેવલ અશક્યજ કેમ ન લાગી? જેમ ઉસ્તાદનો હાથ સરંગીના તારને દોરે છે, તેમ તારી દૃષ્ટિ મારા તરંગીમાં તરંગી (મિજાજને પણ તારી ઇચ્છાને અનુસારે ચલવે છે. તારી એમજ મરજી હોય તો–હા–ભલે–એમ થવા દે. તું મારા ભાગ્યનો વિધાતા છે, ફાવે તેમ કર. મને એમ લાગે છે કે હું એને ચહાઇશ, તે ગમે તે હો પણ ચહાઇશ, તારી આસપાસ વીટાયલા કિરણ તું જેના પર નાખીશ તેને ચહાઇશ. તારો સ્પર્શમાત્ર થયેલી વસ્તુ મારા હૃદયને પ્રિયતમ છે. તુ પ્રેમમાત્રનુ મૂલ છે. બીજી જે વસ્તુઓ તરફ દૃષ્ટિ કરી શકાય તે સર્વેને, તેજિત કરનાર ઉચ્ચ અને દુરાલોક તેજઃસ્થાન તું છે. તારો ને મારો સંબંધ પ્રેમ નથીજ! માટેજ તે વિષે હું નિઃશંક થઈ બોલું છું. તારા આગળ હું તુચ્છ છું એમ જાણ્યા છતાં પણ તારા પર પ્રેમનો દાવો કરૂં તો મને મારા ઉપર ધિક્કાર આવવો જોઇએ.

"**બીજો**! મારા મનમાંથી એ બોલ ખસતો નથી. તુ એમ કહેવા માગે છે કે મારે તારૂં દર્શનજ કરવું! દિલગીર નથી કે તેથી નિરાશ નથી, મને આંસુ આવતાં નથી–પણ કેવલ એકલીજ નિરાધાર હોઉં એમ લાગે છે!

"મારી ઇચ્છાને આમ બાંધી રાખી છે તે જાલમાંથી હું કેમ છૂટવા મથતી નથી? મારૂં આ પ્રમાણે કરી નાખવાનો તને હક છે? મે મારૂ જીવતર તારા હાથમાં સોંપ્યુ તે પહેલાં તે જેવું હતું તેવું મને પાછું આપ.

તું અથવા તારૂં ન હોય તેવી કોઇ વાત મારી દૃષ્ટિએ પણ ચઢતી નથી જા જા પરદેશી! હું તારી આજ્ઞા નહિ માનું.

* * * * *

"એક દિવસ ગયો ભયંકર ત્રણમાંનો એક ગયો. ગઇ રાત્રીએ ઉંઘી ગયા પછી મારૂં મન કેવલ શાન્ત થઈ રહ્યું છે એ નવાઇ જેવું છે. મને એવો નિશ્ચય લાગે છે કે મારૂં જીવિત તારામય થઈ ગયું છે, હું કદાપિ તારાથી જુદી થઈ શકું એ વાતજ માની જતી નથી. આ નિશ્ચય પરજ મને પરમ શ્રદ્ધા છે, અને તે વડેજ તારાં વચન અને મારું ભય એ ઉભયની હું ઉપેક્ષા કરૂં છું, તું વારંવાર શ્રદ્ધાની સ્તુતિ કરે છે. એ શ્રદ્ધાનું રહસ્ય હવે હું સમજી છું, તમામ શંકા–ભયથી પરવારી છું. જે રૂપ તારૂં અંતઃચૈતન્ય છે તે સાથે હું કદાપિ છૂટું નહિ તેમ જોડાઇ છું એમ મને નિશ્ચય થાય છે–તું ઇચ્છે તો પણ છૂટું તેમ નથી. હવે મને બધું વિશ્વ રમણીય જણાય છે: શાન્ત અને રમણીય જણાય છે. તે બતાવેલા વૃક્ષનું પાંદડું પણ હાલતું નથી. મારા આત્માની સ્થિરતા ચલતી નથી!"

પ્રકરણ ૬ ઠું.

વિપત્તિનું પાસે આવવું.

એક નાના દિવાનખાનામાં ભીંતો પર ચો તરફ નાના પ્રકારની પુરુષપ્રતિકૃતિઓ ભરવી રાખેલી છે; એમાંની એક તો ખરેખર એ કુટુંબની આખી વંશાવલી કરતાં પણ વધારે કીમતી છે. સત્ય છે; ગુલાબસિંહ કહે છે તે ખોટું નથી. ચીતારો જાદુગરજ છે; જે સુવર્ણ એ કીમીયાગર બનાવે છે તે ખરેજ કાલ્પનિક નથી. દિલ્હીનો કોઈ અમીર–ભલે ખુની હોય, કે ઠગારો હોય, કે બેવકુફ હોય અથવા કેવલ નિર્જીવ કે તેથી પણ નિર્માલ્ય હોય છતાં ચીતારાની પીંછી તેને દેવ બનાવી શકે! ચિત્રપટનો એક ટુકડો તે હાડ, ચર્મ, અને બુદ્ધિવાળા માણસ કરતાં વધારે કીમતી છે.

આશરે ચાળીસ વર્ષની ઉંમરનો એક જુવાન આ દીવાનખાનામાં બેઠો હતો. એની આંખો કાળી અને તરલ હતી, ચહેરો ઉતળો હતો, આકૃતિ

ટુંકી તથા જરા ઉજળતી હતી, અને હોઠ જાડા તેમજ વિષયાસક્તિ-સૂચક અને દૃઢતાવાચક હતા. આ માણસજ પેલો અમીર-જેને આપણે રમાના ઉપર જુલમ ગુજારવા ઇચ્છા રાખનાર રૂપે ઓળખીએ છીએ. એણે કીનખાબનો ઝુલતો અને ઢીલો જામો પહેર્યો હતો; પોતાની ગાદી ઉપર એક સીરોહીની તરવાર અને તેની સાથેજ રમવાના પાસાની પેટી તથા લખવાનાં ખડીઓ કલમ વગેરે પડેલાં હતાં.

"કેમ જગા"! પોતાના ખવાસ તરફ ફરીને બોલ્યો–" મારો કાકો તો હવે મારા બાપદાદા ભેળો થયો. એવા માયાળુ સગાના મોત વખત મારે દીલાસાની ઘણી જરૂર છે; તો રમાના કરતાં વધારે મીઠો અવાજ બીજે ક્યાં જડે તેમ છે?"

"કૃપાનાથ! શું કહો છો! અન્નદાતાને ગયાને વાર તો થઇ નથી એટલામાંજ!"

"હા, એમજ હોવું જોઇએ કે જેથી એના મરણની વાત ઓછી ચર્ચાય, ને મારા પર વહેમ આવે નહિ. જેણે આપણને તે રાત્રીએ પાછા પાડયા, અને કાકાને બીજે દિવસે કહ્યું, તે હરામખોરનું નામ તે મેળવ્યું?"

"નાજી, હજી નથી મેળવી શકયો."

"હું તને કહું: પેલો વિલક્ષણ પરદેશી!"

"મહારાજા ગુલાબસિંહ! નક્કી કહો છો જી?"

"જરૂર; એ માણસનું બોલવું એવા પ્રકારનું છે કે કદી ઓળખાયા વિના રહે નહિ. એવું સ્વચ્છ, સ્પષ્ટ અને અનુરોધપ્રેરક ઉચ્ચરે છે કે એનાં વચન સાંભળું છું ત્યારે મને મારામાં આત્મા એવી કોઇ વસ્તુ છે એવું ભાન થાય છે. ગમે તેમ હો, પણ આપણે એવા હરામખોરને ખસતો કરવો જોઇએ. જગા! ગુલાબસિંહે કોઈ દિવસ આપણું ગરીબ ઘર પાવન કર્યું નથી. એ પરદેશી બહુ માનવંતો છે, તો આપણે એને એક મીજબાની આપવી જોઇએ."

"હા, હા, પેલો મનવર પ્યાલો પણ!"

"એને પાર પહોંચાડશે. પણ એ વાત પછી; હું બહુ વહેમી છું. ગુલાબસિંહની શક્તિ અને ભવિષ્ય વર્તવાની બુદ્ધિ વિષે બહુ વિચિત્ર વાતો સંભળાય છે. પેલા પનોતીવાળાનું મોત સંભાર. ફીકર નહિ, કદી કાલભૈરવ

પોતાની બધીએ ભૂતાવળ લેઈ એની મદદે આવતો હોય તો પણ હું મારો શીકાર જવા દેનાર નથી; તેમ વેર વાળવાને પણ ચૂકવાનો નથી."

"આપ તો ગાંડા થઈ ગયા છો. એ નાચણે તમને જાદુ કર્યું જણાય છે."

"જગા!" જરા ક્રોધાવેશથી અમીર બોલ્યો "મારામાં કોનું લોહી છે તે તું જાણે છે? જેઓ એમ કહેતા કે તેમના હાથમાંથી કોઇ સ્ત્રી કદાપિ છટકી જવા પામી નથી, અને કોઈ માણસ તેમને છેડીને સલામત રહ્યો નથી, તેનું! મારા પૂર્વજોનો મુકુટ તો આજ ધૂળધાણી થઇ ગયો છે, પણ તેમનું વીર્ય હજુ તાજું છે. આ કામ સાધવામાંજ મારૂં પરાક્રમ છે-રમા મારો શીકાર છે."

"ત્યારે ફરી એક હલ્લો?"

"એના ઘરમાંજ પેશીએ તો શું? ઘર એકાંતમાં છે, ને બારણાં કાંઈ લોઢાનાં બનાવેલાં તો નથી!"

"પણ આપણા આવ્યા પછી એવો બલાત્કાર પ્રસિદ્ધ થાય; ઘર ચીરીને એક કુમારિકાને હરી ગયા. તો પછી? યદ્યપિ અમીર ઉમરાવોના હક્ક સર્વોપરિ છે, પણ મહારાજા પૃથ્વીરાજના આગળ તમે પણ અન્યાય કરીને ઉગરી જાઓ એ ન સમજવું."

"ચાલ ચાલ, બલ તથા સુવર્ણ આગળ બધું નરમ છે, છતાં ગભરાતો નહિ, મેં બધી સાવધાની રાખેલી છે. જે વખતે રમા અહીં આવી પરવારે તેજ દિવસ એને પેલા બંદાની સાથે સિંધુની પાર રવાના કરી દેવી. પછી કાંઇ!"

જગો ઉત્તર આપે તે પહેલાં તો ચાકરે આવીને કહ્યું કે મહારાજા ગુલાબસિંહ પધારે છે.

અમીરે સહજજ પાસે પડેલી તરવાર ખેંચવા માંડી, પણ તુરત પોતાની સ્વાભાવિક પ્રેરણા કબજે કરી ગુલાબસિંહની સામો ગયો; અને આવકાર આપી ઘણી નમ્રતાથી બોલ્યો "આપે અમને બહુ શોભા આપી, આપ જેવા પ્રસિદ્ધ ગૃહસ્થને ભેટવા હું ઘણા દિવસથી ઉત્સુક છું."

"જે પ્રકારની ઉત્સુકતા તમને છે તેવીજ મને છે."

અમીરે ને ગુલાબસિંહે રામરામ કરવા હાથ મેળવ્યા, તેવીજ અમીરના શરીરમાં વિલક્ષણ પ્રકારની કંપારી છૂટી અને એનું કાળજું સ્તબ્ધ થઈ

ગયું. ગુલાબસિંહે એના તરફ પોતાની કાળી અને ભવ્ય આંખ મૃદુતા સહિત ફેરવી, અને પરિચિત હોય તેમ નીરાંતે ગાદી પર બેઠો.

"આજથી આ રીતે આપણે મિત્ર થયા. હવે હું તમને મારા આવવાનું પ્રયોજન કહું. મને એમ માલુમ પડયું કે અજાણતાંજ આપણે બન્ને એક એકના પ્રતિસ્પર્ધિ થઈ પડયા છીએ, તો શું સમાધાન થઈ ન શકે ?"

"ઓહો ત્યારે તો જે બહાદુર સવારે મારો શીકાર મારે હાથ ન થવા દીધો તે તમેજ ! ફીકર નહિ, જેમ લડાઇમાં તેમ ઇશ્કમાં બધી તરહનાં કાવતરાં વાજબીજ છે. સમાધાન થઈ શકે ? ઠીક છે. આ રહ્યા પાસા, આવો આપણે રમાની હોડ કરીને પાસા નાણીએ; જેના ઓછા પડે તે પોતાની આશા છોડે; કેમ ?"

"તમે એવા ચુકાદાથી બધાયલા રહેશો એમ વચન આપો છો ?"

"જરૂર ઇશ્વર સાક્ષી."

"ને આ પ્રમાણે આપેલું વચન જે તોડે તેને શું કરવું ?"

"પાસાની પેટી પાસેજ, મહારાજા ગુલાબસિંહ ! તરવાર પડેલી છે. જે પોતાનો સખુન ન પાળે, તે એને સ્વાધીન થાય."

"આપણા બેમાંથી ગમે તે વચન ન પાળે તો પણ એમજ થાય એવું તમે કહો છો ભલે. ચાલો; જગાને હાથે પાસા નંખાવો."

"બહુ ઠીક, જગા ! પાસા લે.

અમીર પાધરો તકીયા પર લાંબો થઇને પડયો, અને સંસાર વ્યવહારમાં કઠિન થયેલો છતાં પણ હૃદયમાં ઉભરાઇ આવતો જયના નિશ્ચિતપણાનો આનંદ મોં ઉપર તરી આવતો દબાવી શકયો નહિ. જગાએ ત્રણે પાસા લઇને પેટીમાં ખુબ હલાવ્યા. ગુલાબસિંહે ગાદી પર હાથનો ટેકો દઈ પાસા તરફ નીચા નમીને જગા ઉપર પોતાની નજર સ્થિર કરી. જગાએ આ નજર ચુકાવવા બહુ મહેનત કરી, પણ ફીકો પડીને ધ્રૂજવા લાગ્યો;-પેટી નીચે મૂકી દીધી.

"પહેલી વાર પડે તે તમારા. ચાલ જગા જલદીથી આ સંશયનો છેડો લાવ."

જગાએ ફરીથી પેટી લીધી, ફરી પણ એના હાથ ધ્રૂજવા લાગ્યા, પણ આ વખત પાસા નાંખ્યા, ૧૬ પડયા.

" ઘણુા પડયા " ગુલાબસિંહે શાન્ત વદને કહ્યું " છતાં જગા હું નિરાશ થતો નથી."

જગાએ પાસા ભેગા કરી, પેટીમાં નાંખી, ખુબ હલાવીને ગાદી પર નાખ્યાઃ-ઘણામાં ઘણા પડે તેટલા આવ્યા–૧૮ !!

અમીરે પોતાના ખવાસ તરફ કરડી નજરે દાંત કકડાવ્યા, પણ શું કરે ! જગો તો પ્હોળે મોંએ, પાસા તરફ જોતો, ને પગથી માથા સુધી કાંપતો સ્તબ્ધ થઈ ગયો હતો.

" મેહેરબાન ! જુઓ હું જીત્યો, છતાં હું ધારૂં છું કે આપણી મૈત્રીમાં કોઈ વાંધો નહિ પડે."

" ભાઈ! જીત્યા તમે એમાં શક નથી, પણ તમે આ બાલા વિષે કાંઇ બહુ દરકાર કરતા નથી એમ લાગે છે, તો કોઈ પણ રીતે તમારો હક છોડી દેશો ! "

" મારા પ્રેમ વિષે એવો હલકો વિચાર લાવતા નહિ; અને " ગુલાબસિંહે કરડા અવાજથી ઉમેર્યું " તમે પોતે જે શિક્ષા વચન તોડનાર માટે ઠરાવી છે તે ભૂલતા નહિ.

અમીરે ભમર તો ચઢાવી, પણ જે જવાબ મોંએ આવ્યો તે દેવાની જરૂર પડી " બસ " તે જેમ તેમ કરી હસતે મોંએ બોલ્યો " હું હાર્યો, તો મારી શરતને તાબે છું. હુ આ પ્રમાણે મારૂં વચન પાલુ છું તે જોર જુલમે પાળતો નથી એમ સિદ્ધ કરવા માટે આપને એટલી વિનતિ કરૂં છું કે હું એક મીજબાની મારા કાકા સ્વર્ગમાં પહોચ્યા તે માટે અપવાનો છું તેમાં પધારવાની કૃપા કરો."

"આપની એક પણ હું પાલી શકું એવી આજ્ઞા સાંભળીને હું પ્રસન્ન થયો છું."

" ગુલાબસિંહે પછી વાત બીજી બાબતો પર ચઢાવી દીધી, અને ગંભતથી તથા આનંદથી તે બોલ બોલી ચાલીને રસ્તે પડયો.

" હરામખોર ! " જગાનું ગળું પકડીને અમીર બોલ્યો " તેં મને ફસાવ્યો."

" મેહેરબાન ! પાસા તો બરાબર ગોઠવ્યા હતા, એના બાર પડવા જોઈતા હતા, પણ એ સાળો સેતાન છે; એટલામાં આવી ગયું."

"હવે ઘડી જાય છે તે લાખની જાય છે. મારો પિત્તો તપી ગયો છે—આ છોકરીને મેળવવીજ જોઇએ, મોત થાય તો એ શું! એ શું થયું.?"

"આપના પુણ્યવાન્ પ્રખ્યાત દાદાની તરવાર ખીંટીએથી ખશી પડી. બીજું કાંઈ નથી."

પ્રકરણ ૭ મું.

ગુરુને વિનતિ.

ગુલાબસિંહે પોતાના ગુરુ મત્સ્યેન્દ્ર યોગીન્દ્રને લખેલું પત્રઃ—

વિદ્યાનું આકાશ હવે અવિદ્યાનાં વાદળાંથી ઘેરાઈ જઈ મલિન થવા લાગ્યું છે, જે સમાધાન જ્ઞાનીઓના સર્વંકશ બલરૂપ છે તે મેં ખોયું છે. જેને મારે પરમમાર્ગે દોરવાં હોય છે, તેના મનોનિશ્ચય ઉપર હવે હું અસર કરી શકતો નથી; તેવાંને હું, અગાધ સમુદ્રનાં મોજાંમાં આગળને આગળ તણાઇ, જેમ જેમ મારૂં નાવ કીનારાને બદલે દૃષ્ટિમર્યાદાના કાળા પાણી તરફ ખેંચાય છે તેમ તેમ મારી પાછળ ખેંચાતાં જોઉછું. જ્યાં હું સામાની મનોવૃત્તિને મારી ઇચ્છા પ્રમાણે ચલાવી શકતો ત્યાં હવે માત્ર સૂચનાજ કરી શકુંછું, એથી આશ્ચર્ય પામી મેં આત્મનિરીક્ષણ કરી જોયું. સત્ય છે; એમજ ભાસ્યું કે સાંસારિક વાસનાઓ મને આ ક્ષણિક જીવિતના આનંદમાં બાંધી રાખી, સ્થૂલમાત્રના સંસર્ગથી શુદ્ધ થયેલો આત્મા જે આધ્યાત્મિક રહસ્યનું ઉદ્ભેદન કરી શકે, તેનાથી સર્વદા વેગળો તાણે છે. જે સત્ત્વસંચયથી આપણી આધ્યાત્મિક અને યૌગિક શક્તિ સંરક્ષિત થાય છે, તેજ અત્યારે તો, જે મનુષ્યો પ્રતિ આપણા મનમાં નિર્બલ જનસ્વભાવને સુલભ એવાં ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, વા પ્રેમાસક્તિ આદિ ઉદય પામે છે, તેમના ભવિષ્યનું અવલોકન કરવામાં આપણાં આંતરચક્ષુને અંધ કરી દે છે. ગુરુ મત્સ્યેન્દ્ર! સિદ્ધ રાજયોગી! મારી આગળ પાછળ બધી અંધા ધુંધી થઇ રહી છે, મને કાંઇ સુઝતું નથી; આપણા ઉત્તમોત્તમ માર્ગની શ્રેણિથી હું ખશી પડવા લાગ્યો છું, એમ મને લાગે છે; અને જે અમર યૌવનરૂપી કળી કેવલ આત્મછાયામાંજ ખીલે છે, તેમાંથી મર્ત્ય સ્વભાવવાળી પ્રેમાસક્તિરૂપ કાળું વિષમય પુષ્પ થઈ આવતું મને જણાય છે!

પેલો માણસ એને યોગ્ય નથી—એ હું સારી પેઠે સમજું છું, પણ એની પ્રકૃતિમાં, મહત્તા તથા ભલમનસાઈનાં એવાં બીજ છે કે જેને સંસારિક ભય અને ભભકારૂપ નકામા છોડ અડચણ ન કરે, તો વૃક્ષરૂપે ઉગી નીકળે. એ એની થાય, અને હું, જે આસક્તિ મારા આંતરચક્ષુને અંધ કરી મારા સામર્થ્યનો ભંગ કરે છે તેને, જો આ પ્રમાણે બીજાના હૃદયમાં રોપી શકું, તો અદૃશ્ય, અજાત, અસ્ફુટ રહી, એ પુરુષના ભાગ્યપરિવર્તની સંભાળ રાખી શકું, અને ગુપ્ત રીતે એનાં કર્મને દોરી શકું. એ બધા કર્તવ્યથી, એની મારફત, એ બીચારીને પણ સુખી કરી શકું. પણ વખત પાણીની પેઠે વહ્યો જાય છે, હવે ઘડીએ ઘુંટ ભરાય છે. મારી સન્નિધિમાં જે આકૃતિઓ પ્રતીત થાય છે. તેમાંથી હુ એ બીચારીની પાછળ, ઘણા ભયાનક આકાર ઘેરાતા દેખુંછું. નાશી જવા વિના બીજો ઉપાય નથી; મારા કે એના વિના બીજાને હાથે એનું સરક્ષણ પણ બને તેમ નથી. મારી સાથેજ ! એ આનંદવિપ્લવ !—એ ભયંકર અનિવાર્ય પરિણામ ! મારી સાથે ! મત્સ્યેન્દ્ર ! તને આશ્ચર્ય લાગે છે ! હું મારા પોતાથીજ એનું રક્ષણ થાય એમ ઇચ્છું છું ? કલ્પના કલ્પમય જીવિતમાં એક ક્ષણ ! જેનો કીનારો પણ જણાતો નથી એવા અગાધ સમુદ્રનો એક બુદ્‌બુદ !—મારે મન માનુપપ્રેમ બીજુ શું છે ? કલ્પના કલ્પમાં મને વિવિધ જનસમૂહના દૃષ્ટિગોચર થયેલા હૃદયભાવ કરતાં વધારે વિશુદ્ધ, આધ્યાત્મિક પ્રેમવૃત્તિ, આ બાલિકાની બાલિશ સ્નેહભાવપૂર્ણ અલૈકિક પ્રકૃતિમાં, ગુપ્ત રહેલી લાગે છે: છતાં તે ગુપ્ત ભાવમાં પણ એક ગુપ્તતર વહેણ વહે છે, જે મને અનિવાર્ય કષ્ટની ચેતવણી નિરંતર કર્યા કરે છે. દૃઢવ્રત પરમવિરાગવાન્ ઋષિરાજ ! બધાં ઉચ્ચબુદ્ધિનાં વીર્યવાન્ મુમુક્ષુને માર્ગ પ્રેરવાનો યત્ન કરનાર ! તું ! તું પણ ત્રાસદાયક અનુભવથી જાણે છે કે અબલાના હૃદયમાંથી **ભય** નિર્મૂલ કરવું એ આશા કેવી વ્યર્થ છે ! મારૂં જીવિત તને એકાન્ત આશ્ચર્યમય લાગશે. અથવા કદાપિ હું એને બધા ભયમાં થઇને અભય—પરમજ્યોતિ તરફ દોરી જવા પ્રયત્ન કરૂં તો તેમાં પણ વાસનાનાં વિકરાલ સત્ત્વોના વિઘ્નનો ચીતાર વિચારી જો, અને એ પ્રયત્નની સફલતાની દુર્બલતા ધારી, મારી પેઠે માથું હલાવી, પરિણામ વિચારી કંપવા લાગ. મેં પેલા જયપુરીઆના મનમાં તેની કલાની ઉચ્ચતાનું સ્વરૂપ સારી પેઠે ઠસાવ્યું છે, પણ એના પૂર્વજનો ચંચલ સ્વભાવ એનામાં પણ આવ્યો છે, અને જે માર્ગે તેણે પોતાનો મુકામ ગુમાવ્યો, તેજ માર્ગ તરફ એને પણ ખેંચ્યાં કરે છે. માણસો પોતાનાં જનક તરફથી વારસો લાવે છે તે બહુ અગમ્ય અને

અલૌકિક છે. મન તથા બુદ્ધિની સવિશેષ ચંચલતા કોઈ કારી રોગની પેઠે યુગોના યુગ પર્યંત ગુપ્ત કે નિર્મૂલ થયા જેવી પડી રહી, કેટલી એ દૂરની પેઢીએ આવિર્ભાવ પામે છે, અને કોઈ રીતિની ચિકિત્સાને કે કલાને પછી ગાંઠતી નથી એમ વકરી જાય છે. હિમાલયના બરફથી ઠંડા અને શીતલ ખડેરમાંનો તારો એકાન્ત આશ્રમ મૂકી એકવાર મારી પાસે આવ; મારે કોઈ સજીવ વિશ્વાસસ્થાનની અપેક્ષા છે; એવાની છે, કે જેણે પંડે પૂર્વાશ્રમમાં પ્રેમ, ઇર્ષ્યા, સર્વ ખુબ અનુભવ્યાં હોય. મેં પરમશિવનું ધ્યાન ધર્યું, પણ તેની જે છાયા પૂર્વે જ્ઞાનામૃતથી દૈવી આનંદ આપતી, અને પ્રારબ્ધ ઉપર ખરો નિશ્ચય બેસડાવતી, તેજ હવે મને ગભરાવે છે, કષ્ટ પમાડે છે. જે ઉચ્ચ સ્થલથી ભવિષ્યના બનાવની આકૃતિ જોવાનો પ્રયત્ન કરૂં છું, ત્યાંથી મને ભય અને ક્રોધનાં ચિત્ર નજરે પડે છે. જે વાસના મને વિહ્વલ કરી રહી છે તેનીજ પ્રતિમાઓ ધ્યાન સમયે મહામંત્રની પાછળ આકર્ષાતી દેખું છું. જે આશ્ચર્યકારક નિઃસીમ જીવિત મેં ગાળ્યું છે, તેનેજ હવે હું જાણે સીમા બંધાયલી જોઉંછું, જે આધ્યાત્મિક સ્વરૂપે મેં કાલને ખાધો છે, તેને હું હવે સ્થૂલ થયું દેખુંછું. ઉડુગણો મને માર્ગ આપતાં ત્યાં હું હવે ફાંસીનાં લાકડાં લટકતાં જોઉંછું, અને કસાઈની દુકાનમાંથી નીકળતા હોય તેવા રક્તપ્રવાહ જોઈ કંપુ છું. સવિશેષ તો એ છે કે કોઈ એક સત્ત્વ, પ્રાકૃત લોકના પૂજિત વિચારનુંજ રૂપ, શુદ્ધ સૌંદર્ય તથા પૂર્ણતાની શોધનો ત્રાસદાયક ઉપહાસકારી નમુનો, સર્વદા મારી પાછળ ભમે છે, અને પેલી ફાંસીની આગળ ઉભું રહી મારા તરફ દાંતીયાં કરે છે. આવ, રે અનંતકાલના મિત્ર ! આવ; એક મારા તરફની તો તારી માનુષી વૃત્તિઓને, તારા જ્ઞાને નિર્મૂલ કર્યા વિના રહેવા દીધી હશેજ ! વળી આપણા પૂજ્ય સમાજના નિયમ પ્રમાણે તે સમાજના કાઇ પણ વશજને સુમાર્ગે ચઢાવવા પણ તું બંધાયલો છે, તો પેલા ભવ્ય પરમારના છેલા કુલાંગાર (રમાને પકડવા ધારનાર ઉમરાવ) પર નજર કર. વિષયવાસના અને પ્રાણઘાતના કુવિચારથી એ પોતાનો ખાડો પોતાને હાથેજ ખોદે છે; હજુ પણ એને એના કર્મવિપાકથી વેગળો કરવાનું તને સામર્થ્ય છે. હું પણ જો એની ઇચ્છા હોય તો, તેમજ કરવા બંધાયલો છું; પણ એ મારૂં કહ્યું ન માને અને શરતની વાત પરજ વળગી રહે તો મારે એક ચેલો મળે. વળી એક ભોગ લેતાં વિચારજે. આવ ! આવ ! બંધુ ! આવ; તને આ પત્ર ત્વરિત મળશે, ઉત્તર પણ તેમજ સપ્રેમ સત્વર મોકલજે.

પ્રકરણ ૮ મું.

પોતાની સ્થિતિનું ભાન.

જમનાના કીનારાથી અર્ધાએક માઇલને છેટે, દિલ્હી શેહેરથી થોડે દૂર, એક ઉંચા ટેકરા ઉપર ભવાનીનું મંદિર હતું. એ સ્થાનને દેવીના નિવાસની પવિત્રતાને લીધે જે માન મળે, તે કરતાં તે દેવીના પ્રભાવથી ત્યાં વસતી સમર્થ ભૂતાવળને લીધે, વધારે માન મળતું હતું. ચોહાણ રાજાઓની એ કુલદેવી હતી, કવિવરશિરોમણિ કાલીદાસે સ્થાપન કરેલી એવો લોકપ્રવાદ તેના વિષે ચાલતો હતો. રવિવાર, કે બીજા કોઈ પર્વના દિવસ સિવાય એ સ્થલની શાન્તિનો ભંગ થતો નહિ, એટલે રમા, વારંવાર, પોતાના ઘરથી તે સ્થલ બહુ દૂર ન હોવાથી, ત્યાં જઈ બેસતી. ભવાનીને નમન કરી, દેવલનો ઉંચા ઓટલા પરથી, એક તરફ જમનાનો મંદ મંદ પ્રવાહ જોઇ આનંદ પામતી, બીજી તરફ ઠીંગણા જણાતા લોકોની દોડાદોડ જોઇ દુનીયાંની નિઃસારતા વિચારતી—અને પાણીના પ્રવાહ જેવી અનિત્ય, નિઃસાર દુનીયામાં તણાતા નાના નાના જીવ દુઃખમાં એ સુખ માને છે, એવું એનો આત્મા, જાણે જ્ઞાનરૂપી પર્વતની ટોચે ચઢ્યો હોય એમ, માની લેતો. આજ મધ્યાન્હે રમા ત્યાં બેઠી છે, બધું નીહાળતી નીહાળતી, દૂર જણાતાં હિમાલયનાં ધવલ શિખરને જોઇ રહી છે. બીજી તરફ મથુરાના કાંગરા જોઈ પ્રેમમૂર્તિ કૃષ્ણનો વિચાર કરતી પ્રેમમાં લીન થઈ ગઇ છે—ધવલતા, પ્રેમ,- નિર્દોષ શુદ્ધ પ્રેમ ! રમાનું હૃદય મહા ગંભીર આનંદમાં તણાય છે, વૃત્તિમાત્ર શૂન્ય થઇ ગઇ છે, પણ હિમાલયની નિઃસીમ ધવલતામાં, જ્વાલામુખીના શિખરથી, ઝીણી ધૂમ્રપતાકા નજરે પડે છે. ધવલતામાં ધૂમ્ર ! રમાના અગાધ પ્રેમમાં, અણુચિંતવ્યોજ કોઈનો શબ્દ ધબ લઇને આવી પડે છે, એનું મનોરાજ્ય વિખેરી નાખી એને જાગ્રત્ કરી દે છે ! જાણે ભોંયમાંથી જ એ સ્થલમાંનાં અસંખ્ય ભૂતમાંનું કોઈ ભૂત નીકળીને ઉભું હોય, એવી રીતે એકાએક એની પાસે આવી ઉભેલા માણસને, તથા ભૂત જેવાજ તેના વેષને જોઈ રમાથી ચીસ પડાઈ જવાઇ, અને એનું મોં ફીકું પડી ગયું.

"બીહીશ નહિ, જવાન નાજની !" પેલા માણસે હસતે મોંએ કહ્યું, "ડરવાનું કારણ નથી; મારા મોં સામું જોઇને ભડકે છે શાની ? પરણ્યા પછી બે ત્રણ

માસ વીત્યા એટલે સીકલ અને બદસીકલ બધું એકજ છે. ટેવાય એટલે પછી બધું બંધ બેસતું થઈ જાય. હું તારે ઘેર જતો હતો, એટલામાં તને ત્યાંથી નીકળી, કહીંક જતી જોઈ; અને મારે ઘણી અગત્યની વાત કરવાની હોવાથી તારી પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવ્યો. મારૂં નામ બંદો છે, તેં સાંભળ્યું તો હશે; પ્રખ્યાત ચિત્રકાર બંદેહુસેનનું નામ સાંભળવામાં હોવું જ જોઇએ. ચિત્રકર્મ અને ગાનકલા ! એકજ વાતનાં બે અંગ છે, અને તે બન્નેનો ખરો યોગ રંગભૂમિ ઉપર થાય છે."

આ માણસની સ્પષ્ટ રીતે વાત કરવાની સાદાઇથી રમાનું ભય ઓછું થયું. એ માણુસ પણ એની સામે, તેજ ઓટલા પર, બેઠો, અને રમાના મોં સામું જોઈ કહેવા લાગ્યો: " રમા ! તું ખરેખર બહુ ખુબસુરત છે, એટલે તારા આશક ઘણા હોય એમાં નવાઈ નથી, હું મારૂં નામ પણ તારા આશકોની ટીપમાં ગણાવું, તો તે એટલાજ કારણથી ગણાવું છું કે બીજા બધા કરતાં, હું તને ખરા દિલથી ચહાઉં છું, અને પ્રમાણિક રસ્તેજ તારી પ્રીતિ સંપાદન કરવા ઇચ્છુ છું. અરે ! એમ રાતી પીળી થઇ ન જા; જરા સાંભળ; પેલા ઉમરાવે કોઇ વાર તને પોતાની પત્ની કરવાનુ કહ્યું છે ? તેમજ પેલા છેતરનારા જાદુગર ગુલાબસિંહે ? કે પેલા જવાન જેપુરીયાએ ? કે કોઈએ પણ ? હું તને મારી પત્ની બનાવી. આશ્રમ, આશ્રય, આબરૂ, ત્રણે વાનાં એક સાથે પૂરાં પાડવાની ઇચ્છા રાખું છું. અને યાદ રાખ, કે જ્યારે આ છાતીનો ઠસ્સો નમવા પડશે, અને જ્યારે આ ભમરની કારી કટારી બૂઠી થઈ જશે, ત્યારે એ ત્રણ વાનાંજ તને કામ આવશે. બોલ શી મરજી છે ? " આટલું બોલતાં બોલતાં, બંદાએ જરા જરા પાસે આવી રમાનો હાથ પકડવાનો વિચાર કર્યો, પણ રમા એની વાત સાંભળીને કંટાળો ખાઈ ગઈ હતી, તેથી તુરતજ એને મૂકીને રસ્તે પડવા લાગી. બંદો ઝટ ઉભો થઈ ગયો, અને એના રસ્તામાં આડો થઇને ઉભો.

"રે નિર્લજ નર્તકિ ! તને ઠીક કહું છું, વિચાર, વિચાર; જરા ઉભી રહે; લોકોના મનમાં તારા ધંધાની કેટલી કીંમત છે તે તને ખબર છે ! દીવામાં બત્તી પડતાની સાથે મ્હોટાં રાણી રાજવી બનવું, પણ પહો ફાટતાં પહેલાં ગામની બહારવસી બરાબર થવું ! આટલીજ ! આટલીજ હો ! તારામાં સતીપણું હોય એમ કોઇ માને નહિ, તારા વચન પર કોઇ વિશ્વાસ કરે

નહિ; તું લોકને મન એક પૂતળી છે. જેને તેઓ પોતાની ગંમત માટે ઘરેણાં ગાંઠાંથી શણગારી નચાવે છે, તું કાંઇ તેમની પૂજાને પાત્ર થયેલી માતા-ભવાની નથી. ત્યારે આવી તારી સ્થિતિ અને કીર્તિનો તને એવો શો મોહ લાગ્યો છે કે તું નિર્ભય આશ્રયને કે આબરૂને પણ ગણકારતી નથી; કદાપિ, તું જેવી મનાય છે તેવી નહિ હોય; કદાપિ, તું, લોકોના એવા તિરસ્કારને ગણકારતી નહિ હોય, અને એમાંથીજ કાંઈ નફો કાઢવા ઇચ્છતી હશે. ભલે ગમે તેમ હો, મારે કાંઈ લેવા દેવા નથી, જે હોય તે ખરેખરૂં મારા આગળ કહી દે. મારા મનમાં, તું આમ હોઈશ કે આમ હોઇશ, તેથી કાંઈ ફેરફાર થવાનો નથી, માટે જે હોય તે બોલ. મને ખાતરી છે કે આપણે થોડાજ વારમાં મળતાં થઇ શકીશું. જો, પેલા ઉમરાવે મારી સાથે એક સંદેશો કહાવ્યો છે;—કહું?"

રમાને આ પ્રસંગે જેવું લાગ્યું તેવું કોઈ પણ વાર લાગ્યું ન હતું; પોતાની નીરાધાર સ્થિતિ અને તેથીજ લોકોમાં ગવાતી બેઆબરૂનાં તમામ પરિણામ એના ધ્યાનમાં કોઈ પણ વાર આવાં પ્રત્યક્ષ સમજાયાં ન હતાં. વિચારમાંજ પડી ગઈ, પણ બંદાએ તો આગળ ચલાવ્યું કે "ગુલાબસિંહ માત્ર તારા ફુલણીઆ સ્વભાવની સાથે રમ્યાં કરશે, લાલો તને પોતાની ગણાવતાં પોતાનેજ ધિક્કારશે, પણ એ ઉમરાવ—ખરા દિલથી વાત કરે છે, ને પૈસા-દાર પણ છે: સાંભળ," આટલું કહેતાં, બંદો નીચો નમીને, પોતાનું મોં રમાના મોં સરસું લેઈ જઈ, એવું એક વચન ઉચર્યો, કે જે પૂરૂં સાંભળ-વાને પણ રમા ઉભી રહી શકી નહિ. અવર્ણ્ય તિરસ્કારની ભવ્ય ભાવના પ્રદર્શિત કરતી, એ બાલા, એના હાથમાંથી જીવ લેઇને નાઠી. બંદો જેવો એનો હાથ પકડવા ગયો તેવોજ લપસી પડયો, અને ઓટલેથી નીચે, ને નીચેથી ટેકરાની બાજુએ એમ ગબડી ગયો. સારે ભાગ્યે એક હુંડકું એને હાથ આવ્યું, તેથી બચી ગયો. રમાએ એ હરામખોરની, ક્રોધ અને નિરાશાથી પાડેલી બુમ સાંભળી, પણ, પાછું વાળીને જોયા વિના, મૂઠીઓ વાળીને એવી દોડી, કે ઘરમાં પેઠા વિના ઉભી નહિ, બારણામાંજ લાલાજી અને રમાની બુઢ્ઢી દાસી, વાત કરતાં ઉભાં હતાં, પણ રમા તો અંદરજ દોડી ગઈ; અને ભોંય ઉપર ચત્તાપાટ પડી, ડુસકે, ડુસકે, છાતીફાટ રોવા લાગી.

લાલો આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ થઈ સહજજ એની પાછળ ગયો ને એણે એને શાન્ત પાડવા ઘણોએ પ્રયત્ન કર્યો, પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. એ, એના પ્રશ્નોના જવાબ આપતી નહતી, એનાં પ્રેમગર્ભિત મીઠાં વચન કાને ધરતી ન હતી; પણ એકાએકજ, જે ધંધાને પોતાનું અનનુભવી મન, માત્ર ગાન અને સૌંદર્યની પૂજા રૂપ સમજતું હતું, તેનીજ, બંદાએ બતાવેલી ખરી છબી, એની નજરે તરી આવતાં, ઉંચું મોં કરીને, લાલાના મોં તરફ નજર માંડી, બોલી, "બેવચની જુઠા! તુંજ મારા આગળ પ્રેમની વાત કરવા બેઠો છે?"

"મારી જાતના સમ, રમા! હું તને કેવો ચાહું છું તે કહી બતાવવાને મને શબ્દો જડતા નથી."

"તું મને તારા આશ્રયમાં રાખીશ, મને તારી કરીશ? તું મને જે પ્રેમની વાત બતાવે છે, તેથી મને તારી પત્ની ગણીશ?" આ પ્રસગ બારીક હતો. રમાના મનનું કેવલ પરીવર્તન થઈ ગયું હતું. બંદાનાં વચનોએ એનું મન વિંધી નાખ્યું હતું, અને એને પોતાની જાત ઉપરજ તિરસ્કાર ઉપજાવ્યો હતો. પોતાનાં તરંગી સ્વપ્ન ઉપરથી આસ્તા ઉઠી ગઇ હતી, ભવિષ્ય વિષે નિરાશા થઈ હતી, અને એના આખા મનોવિલાસનો ભંગ થઈ ગયો હતો. આવે સમયે, લાલાની સારી અક્કલે તુરતજ સૂચવેલું ઉત્તર, જો લાલાથી અપાયું હોત, તો રમાને પોતાની જાત ઉપર શ્રદ્ધા આવત, પોતે કાંઈ કીંમત વિનાની છે એમ થયું હતું તે મટત, અને લાલા ઉપર વિશ્વાસ કરી એ એની થાત; ગુલાબસિંહે મત્સ્યેન્દ્રને કરેલી વિનતિ સફલ થાત. પણ એના શુદ્ધ સ્વભાવની પ્રથમ પ્રેરણાની સામે, આ પ્રશ્ન થતાની સાથેજ ગુલાબસિંહે એને એના અનાદિ શત્રુરૂપે સમજાવેલા બીજા મલિન તર્ક ઉઠયા. ઠગારાની ટોળીએ મને ફસાવવા જે જાલ પાથરી છે તેમાં શું મારે આંખો મીંચીને ફસાઇ પડવું? આ બાલાને આવી રીતે, મારે પાછળથી પસ્તાવું પડે તેવી કબુલત લેઇ લેવાનું શીખવી રાખેલું તો નહિ હોય? એ નર્તકી વેષ તો ભજવતી નહિ હોય? આવાં દુનીયાંદારીના, વ્યવહારના, તર્ક જેવા એના મગજમાં ઉઠયા, તેવુંજ એનું મન ફરવા લાગ્યું અને એને જાણે પોતાના મિત્ર રામલાલનું ઉપહાસયુક્ત હસવું કાને સંભળાવા લાગ્યું, ખોટું પણ ન હતું. રામલાલ એ રસ્તે જતો હતો, ને બુઢ્ઢીએ એને કહ્યું કે

લાલાજી અંદર છે, તેથી તે ત્યાં થોભ્યો હતો. દુનીયાંની હાસીની માણસને જે અસર થાય છે, તેથી કોણ અજાણ્યું છે? રામલાલ દુનીયાંદારીરૂપજ હતો. એનું હસવું, તે, લાલાને આખી દુનીયાંની હાસી રૂપ લાગ્યું. તુરત હોઠે આવેલું ઉત્તર પાછું ગળી ગયો, એનો વિચાર બદલાઈ ગયો. રમા, તો, આતુર દૃષ્ટિએ, એના મોં સામુંજ જોઈ રહી હતી. છેવટ લાલાએ ગણુ-ગણુતે ઉત્તર આપ્યું "રમા ! તું જે ધંધામાં છે, તે ધંધાવાળાં પ્રેમ અને લગ્ન બે એકરૂપજ માને છે શું?" રે વિપદ્વૃત્તિ! રે વજ્રપાત! લાલો બોલતાં શું બોલ્યો, પણ તુરતજ પસ્તાવા લાગ્યો. તુરતજ એનાં બુદ્ધિ, હૃદય, અને આત્મા ઠપકો દેવા લાગ્યાં. પોતાનાં વિષયભર્યા વચનથી, રમાને, કરમાઈ જતાં ફૂલ જેવી એણે જોઇ. એના મુખ ઉપરથી લોહી ઉડી ગયું; એના હોઠ ધોળા ધબ થઈ ગયા; તુરતજ, ખેદમય દૃષ્ટિથી, લાલા કરતાં પોતાની જાતનેજ ઠપકો દેતી હોય તેમ, દયાભર્યા વચન બોલી: "બરાબર, જયપુરવાસી! બરાબર; એણે ખરું કહ્યું, હું ગામ બહારની બહારવસીજ છું."

"સાંભળ, સાંભળ, રમા! હું ભુલ્યો, મને માફ કર!"

પણ રમાએ ગણુકાર્યું નહિ અને ઉદાસીથી નિરાશાના નિરવધિ દુઃખને હસતી હોય તેમ વ્હીલે મોંએ એ રંડા બહાર જતી રહી. લાલો પણ એને અટકાવવાની હીંમત કરી શકયો નહિ.

પ્રકરણ ૯ મું.

દુનીયાંને આપેલો ભોગ.

નિરાશ થઇને લાલાજી જેવો રમાના ઘરની બહાર આવ્યો કે તુરતજ રામલાલ જે ત્યાં ઉભોજ હતો તેણે એનો હાથ ઝાલ્યો. લાલો એને ધુતૂકારીને બીજાજમાંજ બોલ્યો "તું અને તારી જીભ બેએ મને કેવલ બાયલો બનાવી દુઃખના દરીયામાં ડુબાવ્યો છે. ફીકર નહિ, હજી કાંઈ વહી ગયું નથી. હું ઘેર જઇને તુરતજ એના ઉપર લખીશ, એની માફ માગીશ, એ મને માફ કરશેજ."

રામલાલના મનની વાત સહજમાં પાઈ શકાય એવો એનો સ્વભાવ ન હતો. લાલાના મીજાજથી જરાક વાર ક્ષોભ પામેલા પોતાના મોંને ઠાવકું રાખી, લાલાને એક વાર તો એણે બધો ઉભરો કાઢવા દીધો. પછી ધીમે ધીમે એને ટાઢો પાડી, પલાળવા માંડયો. વાતમાં ને વાતમાં એને દિલાસો આપતાં આપતાં બધી વાત કાઢી લીધી; કાઢી લઈને પણ રામલાલને કાંઈ ખરાબ મતલબ તો થોડીજ હતી; એ નઠારો માણસ ન હતો; જવાનીના તોરમાં નીતિમર્યાદા જેવી શિથિલ હોય છે તેવી એનામાં તે શિથિલ ન હતી, પાકો અનુભવવાળો દુનીયાંદારીનો માણસ હતો. વિચાર કરી મોઢું ઠેકાણે રાખીને બોલ્યો "લાલાજી, એ નર્તકી તારી પત્ની થાય એમાં હું રાજી નથી, પણ એવું તો મેં સ્વપ્ને પણ ધાર્યું ન હતું કે તુ એને તારી માશુક કરી લે. એ બેમાંથી તો ગમે તેવું અવિચાર ભરેલું પણ પરણવાનુંજ, હું તો, અનીતિ ભરેલા આડકતરા સંબંધ કરતાં, વધારે પસંદ કરૂં. પણ જરા ધીમો પડીને વિચાર કર, હવણાં ને હવણાં શું વહી ગયું છે, થાય છે, વિચારીને થશે."

"પણ વિચાર તે ક્યારે થશે? અહીંયાં તો ઘડીએ ઘુંટ ભરાય છે. કાલે રાતે તો ગુલાબસિંહને જવાબ આપવોજ પડશે. એ અવસર ચૂકયા તો પછી રામ રામ."

"એ તો નવાઈની વાત! એવું શું છે? જરા સમજાવ તો ખરો."

લાલાજી પણ હતા તો તર મિજાજેજ, પ્રેમના ઉછાળામાં તપીજ ગયેલા હતા, એટલે ખુલ્લે દિલે જે વાત પોતાની અને ગુલાબસિંહની વચ્ચે બની હતી તે કહી દીધી; માત્ર પોતાના પૂર્વજ સંબંધી તથા ગુપ્ત મહાત્માઓ સંબંધી વાત, કોણ જાણે કેમ, દબાવી રાખી. આ વૃત્તાંત જાણવાથી રામલાલને જે જોયતું હતું તે મળ્યું. વાહરે વાહ! શી ઉંડી સમજણ! અનુભવી બુદ્ધિમાન રામલાલે એ ઉપરથી વિચાર બંધ બેસાડયો. એની વાત કયો અનુભવી માણસ નાકબુલ કરે? આ નર્તકી અને એનાથી ધરાઈ ગયેલો પેલો જાદુગર બેએ ઠીક ખેલ રમવા માંડયો છે! શી યુક્તિ રચી છે! ધીમે રહીને લાલાને સપડાવી દેવાનો પ્રશ્ન પણ કેવો ઉઠાવ્યો! લાલો પણ એકાએક ઠીક સમજી ગયો! શું એમ બનવા દેવાય? એક ગુલાબસિંહે જરા મોઢું ઠેકાણે રાખીને કહ્યું કે બસ કાલ પછી તમે જાણો ને તમારી વાત જાણે, માટે લાલાને ફસાઈ પડવા દેવાય!

. . . .

"જો લાલાજી ! આટલું કર, એમાં તારૂં જાન જવાનું નથી. તારો જવાબ આપવા ઠરાવેલો વખત વીતી જવા દે. જ્યાં ત્યાં છે તો એક રાતનોજ આંતરો ? ગુલાબસિંહ જોઇએ શું કરે છે. એ કહે છે કે તું ગમે ત્યાં હોઇશ ત્યાં પણ તને આવતી કાલની મધ્યરાત્રી પહેલાં હું મળીશ, તો ઠીક છે, ચાલને આપણે દીલ્હી મૂકીનેજ રસ્તો માપીએ. એને એમ તો બતાવી આપવુંજ જોઇએ કે તું જાતે જે વાત ઇચ્છે છે તેમાં પણ વગર વિચારે ઝંપલાવવા રાજી નથી. કાલના દિવસ પછી તારે ફાવે તો એને લખજે, મળજે, ગમે તે કરજે. પણ આ બે શતો તો જવા દે. હું માત્ર આટલુંજ માગું છું."

લાલો આ સાંભળીને જરા ઠેકાણે આવ્યો. પ્રેમના તરંગે ચઢયો હતો ત્યાંથી જરા હેઠો બેઠો. એના મિત્રની તકરારો એને વાજબી લાગી, નિરૂત્તર બની ગયો. પોતાને ખાતરી તો થઈ નહિ, પણ શંકા થઇ ખરી. અધુરામાં પૂરૂં કરવા એજ વેળે બંદો પણ ત્યાં આવી ચઢયો, લાલાને જોતાંજ બોલ્યો "કેમ હજી પણ પેલી સરદારની છોકરી ઉપર તમારૂં ધ્યાન ને કે ?"

"કેમ ? તમે કેમ છો ?"

"એને મળ્યો, ને બધી વાતચીત પણ કરી. આવતે આઠમે દહાડે તો એને તમે બંદેહુસેનની બીબી થયેલી જોશો. તમારા પેલા ગુલાબસિંહને કહેજો કે બંદાના કામમાં તે બે વખત આડો આવ્યો છે, એમાં માલ નહિ. બંદો ખરો શાહુકાર છે, ને વ્યાજ સુદ્ધાંત મુદ્દલ પાછું વાળવા ચુકે તેવો નથી."

"વહેવારમાં એ વાત ઠીક છે." રામલાલે કહ્યું "કોઇના અપકાર માટે અપકાર કરવો એમાં તો એ વાત ઠીક નથી, વાજબીએ નથી. ગુલાબસિંહ તમારા લગ્નની વાતમાં આડે આવેલો કે કાંઇ બીજામાં ? તમારૂં કામ તો આટલે બધે આવ્યુ છે, ત્યારે એણે શું બગાડયું હોય ?"

"એ તો રમાનેજ પૂછજો ને એટલે સમજાશે. ઓહો, લાલાજી ! તમારા આગળ એ મહોટી સતીને સાધ્વી થાય છે. અરે, બા ! પણ આપણે એમાં કાંઇ નથી; તમે પણ જે થાય તે કરી લો ને. ચાલો અત્યારે રામરામ."

"ઓ અક્કલના દુશ્મન !" રામલાલે લાલાને ધપ્પો મારીને કહ્યું "જરા ડાહ્યો થા. બોલ હવે તારી રમાનું તે શું ધાર્યું ?"

"એ તો જુઠો છે."

"ત્યારે તુરતજ એના ઉપર પત્ર લખવાનો કે?"

"ના ના, જો મને એમજ ખાતરી થાય કે એ એક પેચજ રચે છે, તો હું એને જરા પણ દિલગીર થયા વિના લાત મારીને ઉભો રહું; પણ હાલ તુરત હું એના ઉપર નજર રાખીશ, ને ગમે તેમ પણ ગુલાબસિંહ મને ખાડામાં ઉતારે તે તો નહિજ બનવા દઉં. ચાલ આપણે તુરતજ દિલ્હીથી રવાના થઇએ."

પ્રકરણ ૧૦ મું.

ભાવિથી નાશી છૂટાય?

રામલાલ અને લાલાજી પાધરાજ નીકલી પડયા. મુકામ ઉપર જઈ પોતાનો પત્તો જેવો તેવો ભાળવી ઉત્તર તરફ કોઇ ગામડામાં જવા માટે નીકળ્યા. શહેરમાંથી એ બહુ જલદી ચાલનારી સાંઢણી લેઇ લીધી, અને બને તો જલદીથી હરિદ્વાર તરફ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેઓ ઝટપટ મુસાફરી કરતા હિમાલય તરફ આવી પહોચ્યા. રસ્તામાં કાંઈ ગફલત થવાથી, હરિદ્વાર તો બાજુ ઉપર રહ્યું, પણ કોઈ અજાણ્યા પ્રદેશ ઉપર આવી ઉભા. એક આખી રાત તેમણે મુસાફરી કરી હતી; સવારમાં સૂર્યના કિરણોથી હિમાલયનાં શ્વેત શિખર રંગબેરંગી ભવ્ય આકૃતિ ધારી રહ્યાં હતાં; એ જોઇને વિરામ લેવા થોભ્યા. પણ ક્યાં વિરામ પામે! ચારે તરફ જંગલ અને ઝાડી વિના બીજું કાંઇ નજરે આવતું ન હતું. ઉંચા ઉંચા પહાડનાં શિખરો તરફ દૃષ્ટિ વળતી હતી, પણ ત્યાં ઠરતી ન હતી. લાલાજીને મનમાં ગભરામણ થવા માંડી; પણ રામલાલ—દુનીયાંદારીમાં ફૂટાઇને કઠિન થયેલો રામલાલ એમ ગભરાય એમ ન હતું. આમ તેમ નજર કરતાં એણે કેટલેક દૂર ધૂમ્રપતાકા જોઇ, એને ત્યાં જઇ તપાસ કરતાં કોઇ વનવાસીની ઝુંપડી શોધી કહાડી. ત્યાંથી થોડાં ફલજલ પામીને બન્ને જરા તાજા થયા; પણ હવે જવું ક્યાં! એટલી એક ઝુંપડીમાં તેમનો સમાસ થાય એમ હતું નહિ, તેમ રામલાલ જેવા ખાધેલ પીધેલ ગૃહસ્થને એ સ્થલમાં વિશ્રાન્તિ

લેવાનું મન પણ હતું નહિ. પૂછપરછ કરતાં એમ જણાયું કે ત્યાંથી થોડે દૂર એક સાધુઓનો મઠ છે, ને તે મઠમાં આજકાલ ઘણા ગૃહસ્થોનો અવરજવર ચાલુ છે, કેમકે સમીપમાંજ આવેલા જ્વાલામુખીશિખરના નવા ફાટી નીકળેલા દિવ્ય અગ્નિનાં દર્શન કરવા અસંખ્ય જાત્રાળુ આવે છે, તેથી ત્યાં સારૂં ખાન પાન મળશે. આવો વૃત્તાન્ત જાણવા ઉપરથી **લાલાજી** તથા **રામલાલ** બન્નેને **જ્વાલામુખી** સુધી જવાની ઇચ્છા થઈ, અને કેવલ રમત ગંમત માટેજ બહાર નીકળ્યા હતા એટલે ત્યાં સુધી પણ ટપ્પો મારી આવવાનું મનમાં આવ્યું. પણ **રામલાલ** એમને એમ ઝંપલાવે એમ ન હતું; જો કે **લાલાજી** જેવા ચિત્રકારનું હૃદય તો ક્યારનુંએ પર્વત અને વનોપવનની લીલામાં લીન થઈ ગયું હતું, આનંદમાં નિમગ્ન થયું હતું, ને વિસ્તાર પામી પ્રકૃત વાતને વીસરી ગયું હતું. **રામલાલે** પેલા પહાડી ભીલને પૂછી જાણી લીધું કે આ **જ્વાલામુખી** ઉપર જવાથી કાંઈ હરકત થનાર નથી; ને પછી સાંઢણી મઠ તરફ હંકારી.

મઠના એક ઓરડામાં બન્ને બેઠા છે, મોં આગળ ફૂલ ફલાદિ, મીઠાઈ, ઠંડુ જલ, પાનસોપારી, એક મહોર ભેટ મૂકવાથી રજુ થઇ ગયાં છે. એ બધાંનો ઉપભોગ કરતે કરતે **રામલાલ** બોલ્યો: " કેમ **લાલા** ! તારા **ગુલાબસિંહનું** એક વચન તો હવે મિથ્યા થયું ! સાંજ તો પડી ચૂકી છે, હવે કેવી રીતે એ તને મળનારો છે ! "

" એમાં શું ! હજી તો સાતમો દિવસ વીત્યો નથી. "

" અંહ ! ભલેને ગુલાબસિંહ મ્હોટો સિદ્ધ હોય, પણ તું તો કાંઈ **પરિક્ષિત** નથી જે સાતમા દિવસની વાટ જોઇને બેઠો છે. તું તારા અભિમાનેજ લેવાય છે. હું તો મારી જાતને કાંઈ એવડી બધી અગત્યની માનતો નથી કે મારે માટે વિશ્વના નિયમોજ બધા ફેરવવાની ઈશ્વરને તસ્દી લેવી પડે. "

" વિશ્વના નિયમ ફેરવે શા માટે ને તે ફરે પણ શા માટે ? તું સમજ્યો છે તે કરતાં તત્ત્વદૃષ્ટિ વધારે ગહન છે, એમાં કાંઈ વિશ્વક્રમને ફેરવી નાખવાની વાત નથી, પણ તે ક્રમમાં જે થનાર છે, તે આગળથી જાણવાની વાત છે. "

"તું તો હજી પણ એનો એજ રહ્યો; તને આ ભૂત વળગ્યું છે તે હજી નીકળ્યું નથી. ગુલાબસિંહ મહોટો ભવિષ્યવેત્તા થઇ આવ્યો ! બધાં ભૂત પ્રેત એનેજ તાબે હશે, નહિ !"

આવી વાત ચાલે છે એટલામાં એક જણે આવીને ખબર કરી કે જ્વાલામુખી તરફ ચઢવાને ઘોડા તૈયાર છે, તથા ભોમિયો પણ ખોટી થાય છે. બન્ને જણા કમર કસીને ઉભા થયા. ચાલતે ચાલતે છેક સંધ્યાકાલ થઈ ગયો તે વખતે જ્વાલામુખીમાંથી ઉઠતા ભભૂકા સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યા. જેમ જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ ખસતો ગયો તેમ તેમ ચોતરફ ધીમે ધીમે ઝીણા શ્યામ રંગની છાંટની પેઠે વૃદ્ધિ પામતા અંધકારથી ઘેરાયલો અગ્નિનો ભભૂકો વધારે પ્રદીપ્ત જણાવા લાગ્યો; ખાઉ ખાઉ કરતો, લાંબી જીભના લપકારા કરી આસમાનને પણ ગળી જતો; ભડકો ઉંચે ઉંચે ઉડવા લાગ્યો. લાલાના હૃદયને વિશ્વલીલામાં લીનતા તો એની સાથે થઇજ હતી, હવે એના હૃદયમાંનો દિવ્યઅંશ આ દિવ્ય તેજરૂપ થઈ ઉંચે ઉંચે ઉડવા મંડયો. એને નાના પ્રકારનાં દર્શનો થવા લાગ્યાં. એ સ્થાનની ભૂમિ સજીવ જણાવા લાગી વિવિધ સત્ત્વના અસ્તિત્વની એને પ્રતીતિ થવા માંડી. આમ આત્મા મનના આનંદમાં મસ્ત લાલાજી અને સૃષ્ટિલીલાને સાદી નજરે જોઈ ભડકાનું વિકરાલ ભડકાવવાપણુંજ નિરખતો રામલાલ બન્ને ચાલ્યા જાય છે; સૂર્યાસ્ત થયો; રસ્તો પણ સાંકડો આવ્યો; માથા ઉપર ચંદ્રના કિરણ ઝળકવા લાગ્યા. રૂપેરી જ્યોત્સ્નાપ્રવાહમાં સ્નાન કરી અગ્નિદેવને સાક્ષી રાખી પૃથ્વી અને સ્વર્ગ એકરૂપતા પામવા લાગ્યાં—આનંદમાં નાચવા લાગ્યાં. ઘોડા મૂકી દેવા પડયા, અને લાલાજી તથા રામલાલ ભોમિયાને આગળ કરી પગે ચાલતા જ્વાલા તરફ જવા લાગ્યા. રામલાલ ભોમિયાને વિવિધ વાતો પૂછતો હતો, પર્વત ઉપર કોણ આવે છે, કેમ આવે છે, ક્યાં સુધી જઈ શકાય છે, જ્વાલામુખીથી કાંઇ ભય છે કે નહિ, રાતને સમયે જનાવરનો ભો છે કે કેમ, ઇત્યાદિ અનેક ચર્ચા ચાલતી હતી. ભોમિયો પોતાને મળતા પૈસાથી આનંદ પામી જાત્રાળુઓની પ્રશંસા કરતો હતો, ને નાના પ્રકારની કહાણીઓ જ્વાલામુખીના સંબંધે કહેતો હતો, તથા ચંદની રાતેજ જ્વાલામુખીના દર્શનની ખુબી છે એમ સમજાવતો હતો. એવાજ પ્રસંગમાં તે બોલ્યો કે "એક વાર કાશીના કોઇ શ્રીમંત લોક અહીં આવ્યા હતા, તે એવા તો બહાદુર હતા કે ઠેઠ જ્વાલાના મુખ આગળ જઇને બેઠા હતા. અમે પાછા ઉતરી ગયા, ત્યારે તેમાંના એકની શાલ ઉપર રહી ગઇ હતી

તે લેવા માટે મને મોકલ્યો; પણ અંધારી રાતે અહીં આવવું તે કાંઈ રમત વાત ન હતી. પૈસો બધું કરાવે છે, માટે લાલચને મારે હું અહીં આવ્યો, ને શાલ લીધી; પણ જેવો પાછો ફરતો હતો, તેવોજ જ્વાલાનો ભભૂકો વધવા લાગ્યો, વધી વધીને જાણે બધી ડુંગરી ઉપર છવાઇ ગયો અને આકાશને પણ વીંટાઇ વળ્યો. હું તો અંધજ થઈ ગયો. પણ તેવામાં એજ જ્વાલામાંથી એક કોણ જાણે શું એ ઉભું થઇને મારા તરફ આવ્યું. પણ તે મારી પાસે થઇને જાણે હું છુંજ નહિ એમ મને ગણકાર્યા વિના ક્યાંનું ક્યાં અદૃશ્ય થઈ ગયું ! મારા બાપ ! તે દિવસથી હું લોહીને લોહી ઓકરૂં છું, ને મેં ફરીથી એકલા અહીંઆં આવવાના સોગન ખાધા છે. ”

“ કેમ લાલા ! જ્વાલામાંથી નીકળેલું એ ભૂત તારો ગુલાબસિંહ તો નહિ હોય કે ! ”

“ લાલાજીનું ધ્યાન તો ક્યાંનું ક્યાં ગુમ થયું હતું, રામલાલની મશ્કરી કરી એનું ધ્યાન ન હતું. પણ આવી ગંમત રમત કરતા એ ત્રણે જણ છેક ટોચ સુધી આવી પહોચ્યા, એથી આગળ જવાય એમ ન હતું. એમની નજરે જે દેખાવ પડયો તેનું વર્ણન કરવુંજ અશક્ય છે. ભવ્યતાને ભવ્યતાજ ઓળખે છે. સામાન્ય લોકની દૃષ્ટિએ ભવ્ય, ભયંકર, ત્રાસદાયક, જણાતા પદાર્થો પણ કેટલા ઐશ્વર્યથી, આનંદથી, મહત્તાથી, ભરપૂર હોય છે, પોતાની મહત્તામાંજ માણસના મનના સાંકડાપણાને મેળવી લે છે, ને પોતે જેમ ભવ્યરૂપે સર્વમય છે, તેમ માણસને પણ એક વાર સર્વાત્મભાવ પમાડી દે છે ! એથીજ એવાં સ્થાન તીર્થ અને યાત્રાને યોગ્ય થતાં હશે ! પર્વતરૂપ ભવ્ય યોધાના શ્યામ શરીર ઉપર કૌમુદીનો શ્વેત જામો ઝુલી રહ્યો છે, તેનો છેડો પણ જણાતો નથી, ને સાંધો કે સીમા પણ દૃષ્ટિએ આવતાં નથી. એ યોધાના મસ્તક ઉપર અનંત રંગ બેરંગી મણિમય મુકુટરૂપે અગ્નિજ્વાલા નાચી રહી છે:—અગાધ, અનંત, ગુહાગારમાંથી સરસરાટ ઉપડી થન થન નાચતી તે યોધાનાં વીર્ય અને પરાક્રમને સ્વર્ગ સુધી પ્રકાસતી ચાલી જાય છે. એ મુકુટ, એ જામો, એ યોધા બધાંને જોઇને પરમ પ્રેમરૂપ ધવલ હિમલતા પણ સહજ સરાગી થઈ છે. ભવ્ય યોધાના પ્રેમનું પ્રતિબિંબ પામી છે ! લાલાજી દિઙ્મૂઢજ બની ગયો છે, રામલાલ પેલા ભોમિયા જોડે તડાકા મારે છે.

પણ એ ગડગડાટ શાનો થયો ! પૃથ્વીજ ડોલવા લાગી, કડડડ કરતોને એક જ્વાલાનો ભભૂકો રાક્ષસીરૂપે ઉડયો, અને તેમાંથી ગાઢ ધૂમ્રગોટ ચોતરફ છવાતાની સાથે, એક વિકરાલ પથ્થર આવીને રામલાલના મોં આગળ પડયો, પડતાની સાથે ચુરેચુરા થઈ ચોતરફ પથરાની રેતીનોજ વરસાદ વરસાવી રહ્યો ! ભોમીઓ મૂઠીઓ વાળીને નાઠો, અને રામલાલ તથા લાલાજીને જેમ બને તેમ નાસવાની બૂમ પાડતો નાસતોજ ગયો. રામલાલ લાલાનો હાથ પકડી ભોમિયાની પાછળ ધાયો, પણ એક બીજો ધૂમ્રગોટ છૂટવાની સાથે લાલાજીનો હાથ, ગભરાટમાં ને ગભરાટમાં, રામલાલથી મૂકી દેવાયો, ને બને વિખૂટા પડયા. લાલો આમ તેમ દોડવા લાગ્યો, રામલાલની બૂમોને આશરે આશરે આગળ ધસવા લાગ્યો, પણ વળી એક નવો ધડાકો થયો, ને ધૂમ્રને બદલે અગ્નિ પોતેજ વિસ્તાર પામી લાલાની ચોતરફ વીંટાઈ વળ્યો. ગાભરોને ગાભરો લાલો એક ખડક ઉપર ચઢી ગયો, પણ શું કરવું તેનો વિચાર પણ ચલાવી શકયો નહિ ! જે તરફ જાય તે તરફ જ્વાલાનું મુખ વિકાસિત થઈ એને સામુંજ આવે ! જેમ તેમ આંખ મીચીને એક તરફ જરા કોરૂં દેખી એણે ઝંપલાવ્યું, પણ તે રસ્તો તો જ્વાલાના મુખ તરફ હતો; મુખથી દૂર જતો ન હતો. એ મુખ હવે વિકરાલ વિકાસી રહ્યું છે, ભડકા ઉપર ભડકા ને ગોટા ઉપર ગોટા, લટકી રહ્યા છે ! અહો દિવ્યવિસ્તાર, આશું ! એક અગ્નિમય જ્વાલારૂપ, મહાસત્ત્વ એ જ્વાલાની ટોચેથી નીચે ઉતરે છે, એક બીજો ધૂમ્રગોટ ને ગંધકની દુર્ગંધ ભેગાં ઉછળે છે; લાલો બેભાન થઇ, ધબ દઇને જમીન પર શબવત્ પડી જાય છે !

પ્રકરણ ૧૧ મું.

“ મધ્યરાત્રીએ મળીશ. ”

રામલાલ અને ભોમિયો, જે ઠેકાણે ઘોડા બાંધ્યા હતા, ત્યાં આવી અટક્યા. તેમનું પોતાનું ભય ધીમું પડયું, તેમ તેમને લાલાજીનું સ્મરણ થવા લાગ્યું; અને જેમ જેમ પલ, ઘડી, બે ઘડી વીતી જવા લાગ્યાં અને લાલો જણાયો નહિ, તેમ તેમ રામલાલ જેનું હૃદય દુનીયાંના સામાન્ય આ-

ણુસોનું હોય છે તેવું તો સર્વાંશે પ્રેમાર્દ્ર હતું, તે ગભરાવા લાગ્યો. પોતાના મિત્રની શોધ કરવા પાછાં ફરવાનો પણ તેણે આગ્રહ કરવા માંડયો અને ભારે રકમ ઇનામ તરીકે આપવાનાં વચનોથી ભોમિયાને પોતાની સાથે આવવા લલચાવી શકયો. પર્વતનો નીચેનો ભાગ બધો શાન્ત હતો, અને ચંદ્રપ્રકાશથી શ્વેતરૂપે સ્પષ્ટ વિસ્તરી રહ્યો હતો; ભોમિયાની ઝીણી નજરે તે પ્રદેશમાંના દૂરના દૂર પદાર્થ પણ જોઈ શકાતા હતા તેઓ ઘણે દૂર ગયા નહિ એટલામાં બે માણસો તેમના તરફ આવતા તેમણે જોયા. તેઓ પાસે આવતા ગયા તેમ રામલાલે પોતાના મિત્રને ઝટ ઓળખ્યો, અને હર્ષમાં ભોમિયાને કહેવા લાગ્યો "પરમેશ્વરનો પાડ કે એ સહીસલામત આવ્યો."

"અરે ભાઈ! ગાયત્રી ભણવા મંડો, કે બીજો કાંઈ મંતર બોલો, કે રામ રામ રામ બોલો," પેલો ભોમિયો ગાભરો ગાભરો કહેવા લાગ્યો "તે દિવસ રાતે જે ભૂત મેં જોયેલું તેજ આ રહ્યું! હાય! હાય! આ વખત એનું મોં માણસના જેવું છે!"

"રામલાલજી!" જેવો રામલાલનાં હર્ષ ભર્યાં વચનને લાલો-ક્ષીણ, શ્વેત, અને ગુમ થઇ ગયેલો લાલો-ઠંડા મીજાજથી અભિનંદતો હતો, તેવામાં ગુલાબસિંહે કહ્યું "રામલાલજી! મે તમારા મિત્રને કહ્યું હતું કે આજ રાતે આપણે મળીશું, તમે જુઓ છો કે તમે એ ભવિષ્યવાણી ખોટી પાડી શક્યા નથી."

"હેં શું શું! કેમ કેવી રીતે-ક્યાં?" એમ રામલાલ ગભરાટમાં ને ગભરાટમાં આશ્ચર્યથી લવવા લાગ્યો.

"તમારા મિત્રને જ્વાલામુખીના ધૂમ્રગોટથી બેભાન થઇને ભોંય ઉપર પડેલો મેં જોયો. એને હું વધારે સ્વચ્છ હવામાં ઉપાડી ગયો: અને ત્યાંથી, આ પર્વતનો હું ભોમિયો છું એટલે એને તમારી પાસે લેઇ આવ્યો. અમારી વાત આટલીજ છે. તમે જોઇ શકશો કે જે ભવિષ્યવાણીને તમે ખોટી પાડવા આવ્યા છો તેજ ભવિષ્યવાણીથી તમારો મિત્ર જીવતો રહી શકયો છે; એક ક્ષણ વધારે ગઇ હોત તો એ તમારો મિત્ર તમારો ન હતો. ચાલો રામ રામ!"

"રહો રહો. મારા પ્રાણદાતા! ઉભા રહો. આમ તમે જાઓ તે ઠીક નહિ" લાલો પ્રથમથીજ બોલ્યો "તમે અમારી સાથે પાછા નહિ આવો?"

ગુલાબસિંહ થોભ્યો, અને લાલાને બાજુ પર લેઈ જઈ ગંભીરવદને બોલ્યો "જવાન મર્દ ! આપણે આજ રાત્રીએ ફરીથી મળવું પડે તેમ છે. પ્રાતઃકાલનાં કિરણ ફૂટતા પહેલાં તારે તારા ભાવીનો નિર્ણય કરવાની આવશ્યકતા છે. જેના ઉપર તું પ્રેમ દર્શાવે છે તેનેજ તેં અપમાન આપ્યું છે, એ મારા જાણવામાં છે. પણ થયેલી ભુલ સુધારવી, ગમે ત્યારે, પણ સુલભજ છે. તારા મિત્રને પૂછતો ના; એ ડાહ્યો છે, બુદ્ધિમાન્ છે–પણ હાલ એના ડહાપણની જરૂર નથી. માણસના જીવિતમાં એવી ઘણી ક્ષણો આવે છે કે જે વેળાએ બુદ્ધિ કરતાં કલ્પના–મન કરતાં હૃદય–તેની સલાહ લેવાની વધારે જરૂર હોય છે. તારા જીવિતની આ ક્ષણ તેવી છે. તારો ઉત્તર હું હમણાંજ માગતો નથી; તારા વિચાર સ્થિર કર, ગભરાટ મટાડ, હજી મધ્યરાત્રીને વાર છે. હું તને મધ્યરાત્રીએ મળીશ."

"અગમ્ય વિલક્ષણ, વિધાતા !" લાલાજી એ ઉત્તર વાળ્યું "જે જીવિતને તેં ઉગાર્યું છે તે જીવિત હવે હું તારેજ શરણ કરૂં છું; કેમકે મેં આજ રાત્રીએ જે જોયું છે તેથી રમા પણ મારા હૃદયમાંથી ઉખડી ગઈ છે. પ્રેમ કરતાં પણ વધારે પ્રબલ કોઇ વૃત્તિ મારા લોહીમાં ઉકળી ઉઠી છે. સામાન્ય મનુષ્યોની સમાન થવાની નહિ, પણ તેનાથી ઉચ્ચતર થવાની વૃત્તિ–તારા પોતાના જીવિતનું રહસ્ય સમજવાની અને અનુભવવાની વૃત્તિ–અલૌકિક જ્ઞાન અને દિવ્યશક્તિ પામવાની વૃત્તિ મારા મનમાં છવાઇ રહી છે. મેં મારો નિશ્ચય કર્યો. મારા પૂર્વજના નામની આણ દઈ હું તને તારા શબ્દો યાદ કરાવું છું. મને ઉપદેશ આપ; મને ભણાવ; મને તારો શિષ્ય કર—આટલુંજ કબુલ કર, એટલે જે સ્ત્રીને પ્રાપ્ત કરવા હું બધા જગત જોડે વેર બાંધવા તૈયાર છું તે સ્ત્રી તારે હવાલે કરૂં."

"મારૂં વચન માન, સારી પેઠે વિચાર કર. એક પાસ રમા; પ્રેમમય, આનંદપૂર્ણ ઘર; શાન્ત સુખમય જીવિત—બીજી પાસ સંપૂર્ણ અંધકાર, જેમાં આ આંખો પણ જોવાને સમર્થ નથી."

"પણ તેં મને સમજાવેલું છે કે જો હું રમાને પરણું તો મારે વ્યાવહારિક સામાન્ય જીવિતમાત્રથીજ સંતોષ માનવો પડશે—જો એમ ન કરૂં તો મને તારૂં જ્ઞાન અને તારૂં સામર્થ્ય મળશે."

"લોભી માણસ ! જ્ઞાન અને સામર્થ્ય તે સુખ અને નીરાંત નથી."

"પણ સુખ કરતાં અધિક છે. બોલ; હું રમાને પરણું તેમ છતાં પણ તું મારો ગુરુ થશે ? આટલુંજ કબુલ કર, એટલે મારો નિશ્ચય થઇ રહ્યો."

"એમ બનવું અશક્ય છે."

"ત્યારે હું એને કાંઇ કામની ગણતો નથી. અગાધ જ્ઞાનના ભંડાર ઉપર તાલુ દેનારની કાંઇજ કીંમત નથી. હું પ્રેમનેજ રામરામ કરૂં છું, સુખને નમસ્કાર કરૂં છું, એકાંતવાસ અંગીકાર કરૂં છું, નિરાશામાં આશાવાન્ થાઉં છું. જો એજ તારા અંધારા ઓરડાના દ્વારની કુંચી હોય તો તે બધાંને હુ હૃદય સાથે સાંધું છું."

"તારો નિશ્ચય મારે હાલ જાણવો નથી, આજ રાત્રીના છેલા ચોઘડીઆમાં હુ તે માગીશ, ને તે તારે એકજ શબ્દથીજ જણાવવો જોઇશે-હા કે ના. ત્યાં સુધી રામ રામ."

ગુલાબસિંહ પોતાને હાથે રામ રામ કરતો કરતો ચાલ્યો ગયો તે ક્યાં ગયો એ પણ જણાયુ નહિ. લાલો પોતાના અધિરા થઈ ગયેલા તથા આશ્ચર્યમાં પડેલા મિત્ર પાસે ગયો. રામલાલે લાલાના મોં સામુ જોયુ તો એને ઘણો મ્હોટો ફેરફાર નજરે પડયો. જુવાનીનો આનદમય તોર તથા ખુશમિજાજ કોણુ જાણે ક્યાંએ ઉડી ગયાં હતાં. એની મુખમુદ્રા કઠોર, શૂન્ય તથા શુષ્ક થઇ હતી-એક ઘડીએ અનેક વર્ષ જેટલી અસર કરી નાખી હતી.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

છેવટ નિર્ણય.

રામલાલ અને લાલાજી પાછા સાંઢણી ઉપર ચઢી દિલ્હી તરફ દોડતા ચાલ્યા જાય છે. જ્વાલામુખીથી દિલ્હી પહોચતાં હજી વાર છે, પણ મધ્ય રાત્રીનો સમય થયો છે. ચંદ્રપ્રકાશ પાકો થઇ ધીમે ધીમે નમવા લાગ્યો છે. ચોતરફ વૃક્ષનાં વનોમાં તમરાંના નાદથી ભૂમિ ગાજી રહી છે. મુસાફરોના કાનમાં તમરાંના ગાન ઉપરાંત, સાંઢણીના વેગનો સરસરાટ પણ રમી રહ્યો છે. લાલાજી ગુમ થઇ વિચારમાંજ પડી ગયો છે, રામલાલ પણ કાંઇ બોલવાનું મન કરી શકતો નથી—ક્યારે દિલ્હી પહોચાય ને નીરાંતે જંપીને લાંબી ઉંઘ લેવાય એવા વિચારમાં દોડતા ચાલે છે. સારા ભાગ્યે મઠના સાધુઓએ રસ્તો પણ સીધે સીધો બતાવી દીધો છે, એટલે અથડાયા વિના સત્વર મુકામે જવાની આશામાં સાંઢને ચમકાવી મૂકી છે. પાસેના કોઈ સાધુસંત પોતપોતાની પર્ણકુટીમાં જાગ્રત થઈ પાછલી રાતે બ્રહ્મધ્યાન માટે તત્પર થાય છે. પ્રાતઃકાલે પાસે આવવાનો સમય છે; છેલા ચોઘડીઆમાં શંખનાદ થયો, લાલાજી ચમકયો, અને એજ ક્ષણે જાણે ભોંયમાંથી ખડો થાય તેમ એક ઘોડેસ્વાર આવી લાલાની સાથે ચાલવા લાગ્યો.

"અહો ! પાછા આપણે ભેગા થઇ ગયા કે !" રામલાલે ગભરાઇ જઇ કહ્યું.

"તમારા ! મિત્ર સાથે મારે કેટલીક વાતચીત કરવાની છે" ગુલાબસિંહે લાલાની પાસે પોતાનો ઘોડો ફેરવી જતાં કહ્યું "તે હમણાંજ પતી જશે. તમે આગળ ચાલતા થાઓ."

"એકલોજ !"

"કાંઈ ભય નથી" ગુલાબસિંહે જરા મશ્કરીના ડોળથી કહ્યું.

"મારે તો કાંઈ નથી, પણ હું તો લાલાને માટે કહું છું."

"મારા તરફથી ભય !—હા–ખરી વાત છે."

"ચાલતો થા પ્યારા રામલાલ ! ચાલતો થા. તું અર્ધો કોસ પણ નહિ કાપે તે પહેલાં હું તને આવી મળીશ."

રામલાલે ડોકું હલાવ્યું. અને સાંઢણીને મારી મૂકી.

" ચાલ, હવે ઉત્તર આપ—જલદી કર. "

" મેં નિશ્ચય કર્યો. રમાનો પ્રેમ મારા હૃદયમાંથી નાશ પામ્યો છે. એ ખેલ પૂરો થયો. "

" નિશ્ચય કર્યો ? "

" હા કર્યો–કર્યો; હવે એ નિશ્ચય કર્યાનું ફલ લાવ ! "

" ફલ ! તે તને થોડાકમાંજ આવી મળશે. "

ગુલાબસિંહે પોતાના ઘોડાને એડી મારી તેવોજ તે કૂદીને એક ઝાડના જૂથ તરફ વળ્યો. પથ્થરની જમીનમાંથી, ઘોડાની ખરીઓને ધમકારે, અગ્નિના તણખા ઉડવા લાગ્યા અને ઘોડો તથા સ્વાર બન્ને ઝાડીમાં ગુમ થઈ ગયા.

" રામલાલ પણ પોતાના મિત્રને, જુદા પડયા પછી, ક્ષણવારમાંજ પોતાની નજીક જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો. " લાલાજી ! ગુલાબસિંહે ને તેં શી વાતચીત કરી ? "

રામલાલ ! અત્યારે એ વાત જવા દે. મારૂં મગજ ઠેકાણે નથી. "

" ખરી વાત છે, મારૂં માથું પણ ભમે છે-—ઉંઘ આવે છે–ચાલ જરા ઉતાવળા દોડીએ. "

સાંઢણીને ચાબુક ચમકાવી. બીજે દિવસે રાત પડતાં ભુખ્યા તરસ્યા રામલાલ અને લાલો પોતપોતાને મુકામે પહોંચ્યા. લાલો જતાની સાથેજ મોં ધોઇ સુઈ રહેવા ગયો પણ એને ઉંઘ આવી નહિ. ગઈ રાત્રીના વિચાર ઉપરાઉપરિ એના મનમાં ઉભરાવા લાગ્યા. જ્વાલામુખી—જ્વાલા—પોતાની બેભાન સ્થિતિ—જ્વાલામાંથી કોઇ ગૂઢસત્ત્વનો આવિર્ભાવ—તે સાથેજ ગુલાબસિંહનું દર્શન—ક્યાં—કેવી જગોએ—કદાપિ પણ પોતાનું જ્યાં જવું ગુલાબસિંહ કલ્પી ન શકે તેવી જગોએ !—છેવટ પોતાનો નિશ્ચય ! આ બધા તરંગોમાં લાલો ગાંડો બની ગયો હતો, અને બીછાનામાં પડયો પડયો ભયથી થરથર કાંપતો હતો. એને તાવ ભરાયો હતો—પણ તે તાવ ન હતોઃ જે ઉગ્ર ઇચ્છા એના પૂર્વજોમાં પ્રબલ હતી, જે ઇચ્છાએ એના બાલપણને ચિત્રકલાના આનંદમાં પરમાર્થ સમજાવ્યો હતો, જે ઇચ્છાએ એને ઝાંખા પણ

શુદ્ધ પ્રેમની છાયામાં ઘેર્યો હતો, એજ ઇચ્છા—મનુષ્ય બુદ્ધિની પેલી પાસ સમાયલું ગુપ્ત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા—તેનો આ સમયે એને તાવ આવ્યો હતો. એજ વાત એ ઝંખી રહ્યો હતો. ગાન, ચિત્ર, પ્રેમ, રમા! બધુ જગત્ એટલી એક ઝંખનામયજ થઈ રહ્યું હતું. એ ઝંખનાએ લાલાને જગત્માંથી ઉચકી સ્વર્ગમાં ફેરવવા માંડયો હતો, અને આખા વિશ્વની મર્ત્ય કાન્તિનો પ્રેમ-માત્ર, ગુલાબસિંહની સાથે એક ક્ષણ પણ અમરત્વના દરવાજામાં પેસવાની કીંમત તરીકે અર્પવાને એ તૈયાર થઈ ગયો હતો. આવા વિચારમાં ને વિ-ચારમાં પડયો રહ્યો—મધ્યાન્હ થયા—સાંજ પડી—રાત પડી—ખાવું પીવું વીસરી ગયો—છેવટ ઉઠયો. જરા શાન્તિ થાય તેમ પવનને આવવા સારું બારી ખુલ્લી મૂકી. આકાશ સામી નજર બાંધી ઉભો છે, અનન્ત તારાગણની ભવ્યતા પાંજરામાં પૂરેલા પોપટને ગમકાવી રહી છે, એનો જીવ તલપી રહ્યો છે; જોઈ જોઇ હસે છે, વિચારે છે, આત્મવિચાર પામે છે, ઉડે છે. એક તારો સરરર લઇને ખર્યો, અનન્ત બ્રહ્માંડમાંથી વિખૂટો પડયો, અને અનન્ત દિગ્ વિસ્તારમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો!

પ્રકરણ ૧૩ મું.

સિદ્ધિનો પ્રેમમાં લય.

રમા અને તેની બુઢ્ઢી દાસી રાજગૃહ તરફથી ઘેર આવ્યાં હતાં, અને રમા, થાકી પાકી, લાંબી થઇને પથારીમાં પડી હતી. ડોશી રમાના માથાની સોનેરી લટો જે હાલ છૂટી થઈ અંગ પર છવાઇ રહી હતી તેના ઉપર પોતાનો મીઠો હાથ ફેરવતી હતી. આવું હેત કરતાં બુઢ્ઢી પોતાનાં વયપ્રકૃતિ અનુસાર ધીમે ધીમે લવારે ચઢી; રાસભૂમિ તથા અંતર્ગૃહમાંનાં ટીખળ ટંટ. અને નિંદા કુથલીના ગપાટા હાકવા લાગી. ડોશીને જેમ ફાવતું આવે તેમ બોલતાં કશી હરકત પડતી નહિ, સ્વભાવે બીચારી ભલી અને ભોળી હતી, એટલે એને કોઈ એક નિશ્ચય થોડોજ હતો. વાત કરતાં છેવટ એટલે આવીને ઠરી કે રમાએ કોઈ ફક્કડ ઉમરાવને હજી પસંદ કર્યો નથી એમાં મને પોતાને શરમ ભરેલું છે એમ લોકો કહે છે. આવું બોલતાં પણ એમ કહેતી હતી

કે લોક ગમે તેમ બોલે પણ તું તારી મરજી પ્રમાણે નક્કી કરજે, ઉમરાવ-કે અમુક કુંવર, કે લાલો કે ગુલાબસિંહ, બધું એકજ છે, એમ બોલવા લાગી, પણ વળી ઉમેરતી ચાલી કે સર્વ કરતાં લાલાજી ઠીક છે. લાલાનું નામ સાંભળી રમાએ જે નીસાસો મૂક્યો તેનો અર્થ પણ ડોશીએ તો પોતાની મરજી પ્રમાણે કર્યો, અને લાલાના હાવભાવ ઉપર રમા ઝાઝું લક્ષ હવણાંની આપતી ન હતી તે માટે તેને ઠપકો દેવા લાગી, તથા લાલાનાં વખાણ કરવામાં બધી ચતુરાઇ વાપરવા લાગી. છેવટે કાંઇ ન ફાવ્યું ત્યારે બોલી કે "ગમે તેમ હો, પેલા બીજા અમીરની વિરુદ્ધ કાંઇ કહેવાય તેમ ન હો, તો પણ એટલુંજ બસ છે કે એ તો દિલ્હીથી જવાની તૈયારીમાં છે."

"દિલ્હીથી જવાની તૈયારીમાં!—ગુલાબસિંહ!"

"હા, મા! જમનામાં હું આજ માટલી ભરવા ગઇ ત્યારે ત્યાં એક હોડી આવી ને ઉભી હતી, ને તેના ખારવાની આગળ પાછળ લોકનું ટોળું મળ્યું હતું. ખારવા કહેતા હતા કે પવન બરાબર થતાની સાથેજ હોડી હાંકીશું. તેઓ સામાન પણ લેતા હતા, ને—"

"જા, જા, જા, તું હમણાં જા; મને એકલી પડી રહેવા દે."

એ સમય વાતી ગયો હતો કે જેવામાં રમા ડોશી ઉપર વિશ્વાસ કરી પોતાનું હૃદય તેને જોવા દે. એનો આવેશ એવી સ્થિતિએ પહોંચ્યો હતો! એ સમયે હૃદય એમજ સમજે છે કે મારી વાત કોઇ ગ્રહણ કરી શકનાર નથી, ને તેથી કોઇના પર પણ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય નથી. પોતાના ઘરના મ્હોટા દીવાનખાનામાં એકલી પડેલી રમા, પૂર્ણ આવેશથી આમ તેમ ફરવા લાગી; એને બંદાની બીહામણી માગણીનું સ્મરણ થયું; લાલાનું અપમાન ભરેલું વચન સાંભરી આવ્યું; અને રંગભૂમિ ઉપર જે અગાધ માન નાચનારીને—રમા એ સ્રીનેજ નહિ પણ નાચનારીને—મળતું હતું, ને જેથી તે આવા અનેક અપકારમાં સપડાઇ હતી તેનો વિચાર કરી બહુ ખિન્ન થઈ. એજ દીવાનખાનામાં પોતાના પિતાનું મરણ, કરમાઇ જતો હાર, અને તૂટી ગ-ચેલી સરંગી, એની નજરે તરી આવ્યાં. અરે! એને લાગ્યું: મારૂં નસીબ કોણ જાણે કેવુંએ હશે! હજુ લોકાભિરુચિનાં પુષ્પ તાજાં છે તેવામાંજ હૃદયના તાર તૂટશે! તાકામાં દીવો પણ ઝાંખો જણાવા લાગ્યો; અને એની દૃષ્ટિ સહજજ ઓરડાના અંધારા ખુણા તરફ જોવું એ સહન કરી શકી નહિ,

રે નિરાધાર બાલા ! શું તારાં માતા પિતાના પરિચિત સ્થાનમાંજ તેમને પાછાં દેખવાથી ડરે છે !

શું ત્યારે ગુલાબસિંહ નક્કી દિલ્હીથી જનાર છે ! રમા એને હવે નહિજ દેખે ? રે મૂર્ખ ! આ વિચાર વિના બીજો વિચાર વધારે દુઃખકર્તા છેજ ક્યાં ? ભૂતકાલ !—તે તો ગયો. ભવિષ્ય !–ભવિષ્ય—છેજ ક્યાં ?–ગુલાબસિંહ ગયો તેની સાથેંજ ગયું. પણ આ તો તેજ રાત્રી છે કે જે રાત્રીએ હું ગમે તેમ થશે તો પણ તને મળીશ એમ ગુલાબસિંહે ત્રીજા દિવસ પર કહ્યું હતું. જો એની વાત માનીએ તો, આજનો સમય રમાના ભવિષ્યમાં કોઈ વિચિત્ર પ્રસંગનો હોવો ઘટે. એ આવશે, તો લાલાના અપમાન ભર્યા શબ્દો એને શી રીતે સંભળાવીશ ? વિશુદ્ધ અને અપરાજિત હૃદય પોતાને પડેલાં કષ્ટ બીજા આગળ રડી શકતાં નથી. માત્ર પોતાનાં સુખ અને વિજયજ વર્ણવી શકે છે, પણ આટલી રાતે ગુલાબસિંહ આવશે ?–એને મળવું ? મધ્યરાત્રીનાં ચોઘડીયાં ગડગડવા લાગ્યાં, પણ તે રમાએ પૂરાં સાંભળ્યાંએ નહિ, સુવાની તૈયારી કરતી હતી એટલામાં ઘોડાની પડઘી સંભળાઈ, અવાજ બંધ થયો, બારણું ઠોકાયું, પોતાનું નામ દેતું કોઈને સાંભળ્યું. નીચે જઈ બારણું ઉઘાડયું.

ગુલાબસિંહ ઘણી ઝડપથી અંદર આવ્યો સ્વારીનો પોશાક એણે કસી લીધો હતો, અને બોકાનીથી સજડ કરી લીધેલા શિરપેચથી એનો ભપકો કાંઈ જુદોજ જણાતો હતો. બાલા એની પાછળ જે ઓરડામાંથી આવી હતી તેમાંજ ગઇ; ને શરમાતી તથા ધ્રુજતી પોતાના હાથમાં ઝાલેલા દીવાના પ્રકાશથી, સોનેરી લટોની વચમાં ચળકતા વદનને અધિક પ્રકાશિત કરતી સામે ઉભી રહી.

"રમા !" ગુલાબસિંહે ઘણા માર્મિક આવેશ ભર્યા વચને કહ્યું "હું તને બચાવવાને હજી એકવાર તારી પાસે આવ્યો છું. એક ક્ષણ પણ કરોડની જાય છે. તારે મારી સાથે નાશી છૂટવું જોઇએ. નહિ તો પેલા ઉમરાવનો ભોગ થઈ પડવું પડશે. જે જોખમ હું મારે માથે આ રીતે વહોરૂં છું તે હું બીજાને આપતઃ તું જાણે છે કે હું આપવા ખુશી છું; પણ તે તારે યોગ્ય નથી–પેલો અપ્રેમી જયપુરીઓ. હું તારો હાથ ઝાલવા તૈયાર છુ, મારા પર વિશ્વાસ રાખ, અને ચાલ." એણે અતિ પ્રેમથી એનો હાથ ઝાલ્યો, અને ઘણી આતુર દૃષ્ટિથી એની આંખ સામું જોઇ રહ્યો.

"તારી સાથે ચાલું" ! રમા બોલી. કેમકે એ વચન તે ખાઈ કે

ખોટું તેનો પણ એને આ ક્ષણે ભરોસો પડતો ન હતો.

"હા મારીજ સાથે,—નહિ તો, નામ, આબરૂ, સતીત્વ, એ બધું જશે."

"ત્યારે," ગાંડી થઇ ગયેલી બાલા ભાગ્યા તૂટ્યા શબ્દે બોલી "ત્યારે, તારા મનમાં મારે માટે કાંઈ છે ખરૂં! મને બીજો બતાવતો હતો ને!"

ગુલાબસિંહ કાંઇ બોલ્યો નહિ; પણ એનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું, એના મુખ ઉપર તેજ તરી ઉઠ્યું, એની આંખોમાંથી આવેશનો શ્યામ અગ્નિ ઝરવા લાગ્યો.

"બોલ" રમાએ, એના મૌનનો અવિશ્વાસ કરી, પૂછ્યું.

"મારા મનમાં તારે માટે કાંઈ છે?—હા, છે; પણ હું એમ કહેવાની હજી હિંમત કરી શકતો નથી કે તે મારી વૃત્તિ પ્રેમજ છે."

"ત્યારે મારૂં જે થનાર હશે તે થશે તેની શી પરવા છે?" રમાએ તુરતજ ખસીઆણી પડી જઈ, તથા એના હાથમાંથી હાથ તાણી લેઇ, કહ્યું. "તું, તારે જા; હું કશાથી ડરતી નથી. મારો જીવ, અને તેથી મારી આબરૂ પણ, મારા હાથમાંજ છે."

"એવી ગાંડી થઈ ન જા. સાંભળ! મારા ઘોડાનો ખોંખારો સંભળાય છે? આવતા ભયની આપણને એ ચેતવણી છે. ઉતાવળ કર, નહિ તો થઈ રહ્યું."

"તારે મારી શી પરવા છે?" પેલી બાલાએ કકળીને કહ્યું "તેં મારૂં હૃદય જાણ્યું છે, તું જાણે છે કે તું મારા ભાગ્યનો અધિષ્ઠાતા થઇ પડ્યો છે. પણ કોરા ઉપકારનો ભાર વહેવો, બેપરવા આગળ ભીખારી થવું; જેનો મારા ઉપર રસ બસ એક પ્રેમ નથી તેને વળગવું; એ તો મારી જાતિમાં હલકામાં હલકું કર્મ ગણાય. જા, જા, ગુલાબસિંહ! મને મરવા દે, એ વધારે સારું છે."

આટલું બોલી; બોલતાંજ, પોતાના વદન ઉપર છવાઈ રહેલા સોનેરી કેશ ખશેડી મૂકી, પોતાના હાથ શોકાર્ત દશામાં પડતા નાખી, કકળતા હૃદયના

ઉદ્‌ગારને કોમલ કરના મસળવાથી પ્રદર્શિત કરતી, પોતાનો પ્રૌઢપ્રેમ ઝળકાવતી,–એ બાલા જેવી રીતે આ સમયે ઉભી હતી, તે રીતિથી એની અલૌકિક સુંદરતા કોઇ નવુંજ માધુર્ય ગ્રહણ કરી, હૃદય તથા ચક્ષુને કોઇ અનિવાર્ય આકર્ષણમાં ખેંચતી હતી.

"તને વધારે દુઃખી કરવા તરફ, અહો ! ક્વચિત્ તારો સમૂલ નાશજ કરવા તરફ, મને ન લલચાવ" ગુલાબસિંહે ગદગદ સ્વરે કહ્યું. "તું જે માગે છે, તેનું તને સ્વપ્ને પણ ભાન નથી કે તે શું છે; ચાલ" એમ બોલતાંજ પાસે આવી, રમાની કેડે હાથ વીટાળ્યો "ચાલ, રમા ! માગ મિત્રભાવ, મારી આબરૂ, મારૂં રક્ષણ, એ ઉપર તો વિશ્વાસ કર."

"પણ તારો પ્રેમ નહિ !" એના તરફ પોતાની કાપી નાખે તેવી દૃષ્ટિ કરી પેલી બાલા બોલી. એ દૃષ્ટિ એની દૃષ્ટિમાં મળી, ગુલાબસિંહ પોતાની દૃષ્ટિ એ દૃષ્ટિના જાદુની અસરથી દૂર કરી શક્યો નહિ. એનું હૃદય પોતાનાજ હૃદય નીચે ઉકળી ઉકળી તરફડાટ કરતું તેને લાગ્યું. એનો ઉષ્ણપ્રશ્વાસ પોતાના ગાલ ઉપર લાગ્યો. થથરવા લાગ્યો,–એજ, અલૌકિક મહાત્મા ગુલાબસિંહ, જે પોતાની જાતિથી વિરક્ત જણાતો ! ઉંડો અને ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ નાખી ગુલાબસિંહ બોલ્યો "રમા હું તને પ્રેમથી સંકળું છું." એમ બોલતાંજ રમાને મૂકી દઇ, એને પગે પડી, બોલવા લાગ્યો "હું હવે આજ્ઞા કરતો નથી, જેવી રીતે પ્રમદાનો પ્રેમ પામવો જોઇએ, તેવી રીતે હું ક્ષત્રિયની પેઠે તે યાચું છું. આ નયનની પ્રથમજ દૃષ્ટિથી, તારા સ્વરના પ્રથમજ આલાપથી તું, મને, મારા પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય થઈ છે. તું જાદુની વાત કરે છે, તારૂં આખું રૂપજ જાદુ છે, જાદુ પોતે તારાથીજ જીવે છે. તારા સાન્નિધ્યથી છૂટવાને હું દિલ્હીથી નાશી ગયો, પણ ત્યાં એ તું ને તું. હું પાછો આવ્યો, કેમકે મને એમ સમજાયું કે તું આ દુનીયાંમાં એકલી, નિરાધાર, ને દુઃખી છે; તેમજ એમ પણ જણાયું કે હું જેમાંથી તને બચાવી શકું તેવાં અનેક કષ્ટ તારી આસપાસ વીંટાવા લાગ્યાં છે. રે રમ્ય પ્રાણ ! તારી રગે રગ હું બહુ ભક્તિભાવથી સમજ્યો છું; તારા પોતાનાજ કલ્યાણાર્થે, હું તને એવા માણસને સોંપવા ઇચ્છતો હતો કે તને તે મારા કરતાં વધારે સુખી કરી શકે. રમા—રમા !—તું જાણતી નથી, તું કદાપિ જાણી શકવાની નથી, તું મને કેટલી ને કેવી વહાલી છે."

રમાના હૃદયમાં જે હર્ષ ઉભરાઈ ગયો; સાભિમાન, સંપૂર્ણ, સિદ્ધ, સભ્રમ, હર્ષ ઉભરાઈ ગયો તેનું ચિત્ર આપવાને વાણી અસમર્થ છે. જેને પ્રેમથી પણ અસ્પર્શ્ય ધાર્યો હતો—તેજ અલ્પસ્વલ્પ તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ દૂર કરેલા બીજાનાથી પણ અધિક નમ્ર ! જેમ જેમ એ વિચાર વિશેષ વિસ્તરતો ગયો, જેમ જેમ એને એમ લાગ્યું કે અલૌકિક આત્મભાવ ઉપર માનુષી પ્રેમભાવે જય મેળવ્યો, તેમ તેમ એ સંકુચિત અને શરમાલ બની જઇ સ્થિર થઈ રહી. લાલાને જે પ્રશ્ન એણે નિઃશંક કર્યો હતો તેની સૂચના સરખી પણ કરવાની આ પ્રસંગે એને હીંમત ન આવી; તો પણ એકાએક એના હૃદયમાં શૂન્યતાનો ભાસ પડી ગયો, ને એને એમ લાગી ગયું કે હજી પ્રેમમાં કાંઇક પટાંતર છે ખરો. નીચી નજર રાખી ધીમેથી બોલી "ગુલાબસિંહ ! તારી સાથે નાશી જવાનું મને ના કહે; મારી આબરૂ ન વગોવાવ, તું મને બીજા ભયમાંથી બચાવે છે, પણ તારા પોતાથીજ બચાવ."

"નિર્દોષ બાલા !" એણે સપ્રેમ વચને કહ્યું "તું એમ ધારે છે કે હું તારી પાસેથી એવો એક ભોગ માગીશ?—સ્ત્રીનું મ્હોટામાં મ્હોટું ને છેલામાં છેલું ભૂપણ ખુંચાવી લેઇશ ? મારી અર્ધાગના તરીકે હું તારો પ્રેમ યાચું છું; જે વચન અને જે શપથથી એ પ્રેમ પવિત્ર થાય, જે દેવતાની સાક્ષીથી એમાં દિવ્યત્વ આવે, તે સર્વથી હું તને યાચું છું. અરેરે ! જેમણે તને પ્રેમની વાત કરી છે તેમણે તને જૂઠો પ્રેમ સમજાવ્યો છે, નહિ તો તું પ્રેમની સાથે જે પ્રેમનો ધર્મ છે તે પણ કેમ સમજતી ન હોય ! જે ખરો પ્રેમ સમજે છે તે તો પ્રેમથી જે અમૂલ્ય રત્ન તેઓ પામે તેને નિત્ય અને નિર્ભય કરવા ચૂકેજ નહિ. રમા ! અશ્રુપાત ન કર; જ્યાં સુધી એ અશ્રુ મારા મુખથી સૂકવી નાખવાનો મને હક ન મળે ત્યાં સુધી તો નહિજ."

આ વચન નીકળતાની સાથેજ, એ રમ્ય વદન, પાછું ન ખેંચાતાં એની છાતી ઉપર ઢળ્યું; અને એના અધરે અધરનું આલિંગન લીધું;—પ્રેમોષ્માંથી તપી જતું એક દીર્ઘ ચુંબન થયું—અને ભય—જીવિત—દુનીયાં—બધું—વીસરી જવાયું. એકાએકજ ગુલાબસિંહ રમાને દૂર ખશેડી અળગો ઉભો.

"આ વાયુ ગદ્‌ગદ્‌ રુદન કરતો શમી જાય છે તે સાંભળે છે ! એનીજ પેઠે, તને રક્ષવાની, તને ઉગારવાની, તારા ભવિષ્યરૂપી આકાશમાંનું તોફાન આગળથી સમજવાની, મારી શક્તિ જાય છે. ફીકર નહિ. ત્વરા કર. પ્રેમે

જેટલો જેટલો ભોગ પ્રેમની ખાતર આપ્યો છે તેની ખોટ પ્રેમજ પૂરી પાડશે. ચાલ."

રમા જરા પણ અચકાઇ નહિ; એણે ચાદર ઓઢી લીધી, પોતાના વીખરાઈ ગયેલા વાળ ભેગા કર્યા; એક ક્ષણમાં તૈયાર થઈ ગઇ—તેજ વખત નીચે ભારે ગડબડાટ મચ્યો.

"રામ !—રામ !—દુર્ભાગ્ય !—રામ !" ગુપ્ત અને તીવ્ર વેદનાના ટુંકા સ્વરે ગુલાબસિંહ બારણા તરફ ધસતાં બોલ્યો. એણે બારણું ઉઘાડયું પણ હથીઆરબંધ માણસોને ધક્કે ચઢી અંદર પાછો પડયો. જુલમગારનાં માણસોથી ઓરડો ઉભરાઇ ગયો.

રમા તો ક્યારનીએ બે જવાનોના હાથમાં સપડાઈ ગઈ હતી. એની ચીસથી ગુલાબસિંહનો કાન ચીરાઈ ગયો, એ કૂદીને આગળ પડયો અને રમાએ એની કારમી ચીસ કોઇ પરભાષાના શબ્દોમાં સાંભળી લુચ્ચાઓની તરવારો એના ગળા ઉપર પડતી એણે જોઇ. એનું ભાન જતુ રહ્યું. જ્યારે એ શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે એના મોમાં ડુચો મારેલો હતો, ને એક ઉતાવળી દોડતી ગાડીમાં મોઢું માથું બાંધી લીધેલા કોઇક પુરુષ જોડે તે બેઠેલી હતી. એક ભયંકર મેહેલ આગળ ગાડી અટકી; દરવાજા ધીમેથી ઉઘડયા; લાંબી પગથીઆંની હાર દીવાના ઉજાસથી એની નજરે પથરાઇ રહેલી જણાઈ;—એ પેલા ઉમરાવના મેહેલમાં આવી.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

કામાંધનો વિનાશ.

પેલી નવયૌવનાને પૂર્ણ ભભકાથી લખલખાટ કરી રહેલા એક ઓરડામાં એકલી પૂરી દેવામાં આવી, આ મહાસંકટમાં પણ એના મનમાં જે વિચાર મુખ્ય હતો તે ગુલાબસિંહ માટેનોજ હતો. એ જીવતો હશે? શત્રુઓની તરવારોમાંથી વંચી ગયો હશે?—મારો અમૂલ્ય હીરો, મારૂં જીવિત, મારો પતિ.—મારો પ્રાણ! વિચારોને તરંગે ચઢી નિર્ણય પર આવવા જેટલો વખત હતો નહિ. ઓરડા તરફ કોઇનાં પગલાં આવતાં સંભળાયાં, પોતે સંકોચાઈ, પણ ધ્રૂજવા લાગી નહિ. પૂર્વે અપરિચિત એવી કોઇ અલૌકિક આવેશરૂપ હીંમત એના નેત્રમાં ચમકવા લાગી, અને એની આકૃતિને ભવ્યતા સાંપડવા લાગી. મરતાં કે જીવતાં, પણ ગુલાબસિંહનાજ ભજનમાં તે લીન હતી. પોતાની લાજ સાચવવામાંજ હવે તો વળી સવિશેષ કારણ પણ હતું, બારણું ઉઘડયું, અને ઉમરાવ અત્યંત ભભકાદાર પોશાકના તેજથી લખલખાટ થતો એની સામે આવી ઉભો.

“મનોહર પણ અતિક્રૂર મૂર્તિ!” કરડાકીમાં તેણે કહ્યું “પ્રીતિને લીધે જે બળાત્કાર કરવો પડે છે તેને તું અપવાદયુક્ત નહિજ ગણે.” આમ બોલતાં તેણે એનો હાથ પોતાના હાથમાં લેવાનો યત્ન કર્યો. જેથી રમા એને ચૂકાવી પાછી હઠી ગઈ તેવો તે બોલ્યો “રે! જરા વિચાર, તું હવે કેવા માણસના હાથમાં છે! એણે તારા કરતાં ઓછી પ્રીતિકર વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવામાં પણ કદી પરાજય સ્વીકાર્યો નથી. તારો પ્રિયતમ, જીવ સાટે વચ્ચે પડે તો પણ તારી પાસે નથી; તું મારાજ કબજામાં છે, મારીજ છે; પણ તારો નાથ થવા કરતાં મને તારો દાસ થવા દે.”

“રાજકુમાર!” રમાએ કઠિન ગંભિરતાથી કહ્યું “તમારો ગર્વ મિથ્યા છે. તમારો કબજો! હું તમારા કબજામાં નથી. હું તમારી સામે થવા ઇચ્છતી નથી, પણ મને તમારો ડર નથી. મને અંતરથીજ અલૌકિક નિશ્ચયનો વિશ્વાસ સ્ફુરે છે.” રમાએ હૃદયવેધક ગાંભિર્યથી ઉમેર્યું—“ને તેવી સ્ફુરણામાં ઘણી વાર સત્ય જ્ઞાનનો અને અમિત બલનો પ્રભાવ પ્રતીત

થાય છે--કે આ ઠેકાણે પણ હું નિર્ભય છું, અને તમે તમારા પોતાના ઉપર તેમ તમારા કુટુંબ અને ઘર ઉપર મહાભય વહોર્યું છે."

પોતે કદી પણ અટકળેલાં નહિ તેવાં નિશ્ચય દૃઢતા અને ધૈર્ય જોઇ આ ઉમરાવ તો આશ્ચર્યજ પામી ગયો. પણ પોતે ધારેલા કર્તવ્યથી સહજમાં હઠી જાય કે ડરીને પાછો ફરે તેવો એ ન હતો; તેથી રમાની પાસે જઇ, ખરા કે ખોટા, પણ ઘણા પ્રેમભાવથી ઉત્તર આપવાનું કરતો હતો, એવામાં બારણાને કોઇએ ઠોકવા માંડ્યું. બારણા ઉપર હડસેલા ચાલુજ રહ્યા તેથી, આવા ખલલને માટે ઘણો ચીડવાઇ જઇને પણ બારણું ઉઘાડી, અમીર એકદમ પૂછવા લાગ્યો કે "અત્યારે મારા રંગમાં ભંગ કરવાની અને મારો હુકમ તોડવાની હીંમત કોણે કરી છે?" ચાકરોનો મુખ્ય ખવાસ ફીકે વદને અને થર થરતે પગે ધીમેથી ગણ ગણ્યો "મહારાજ! ક્ષમા કરો, પણ નીચે કોઇક આવ્યું છે તે આપને મળવાનો બહુજ આગ્રહ કરે છે, અને એના મોંમાંથી કેટલાક સખુન નીકળ્યા તેને લીધે મને આપનો હુકમ તોડવાનુ પણ વધારે યોગ્ય લાગ્યું છે!"

"કોઇક!—ને તે અત્યારે!—શું કામ આવ્યો હશે? અને પેસવાજ શા માટે દીધો?"

"એ માણસ છાતી ઠોકીને કહે છે કે આપની જીંદગી ઘણા જોખમમાં છે—ને તે પણ દૂર નહિ. એનો વિશેષ ખુલાસો તો તે આપના વિના બીજા આગળ કરવાની ના પાડે છે."

અમીરનાં ભવાં ફરી ગયાં; એનું મોં ફીકું પડી ગયું. એક ક્ષણભર એ વિચારમાં પડી ગયો, પણ તુરતજ ઓરડામાં પાછો પેશી રમા પાસે જઇ બોલ્યો "સુંદરી! ખાતરી પૂર્વક માનજે કે મારે મારો અમલ તારા પર બજાવવાની લેશ પણ ઇચ્છા નથી. પ્રીતિની મૃદુ શક્તિના બલનું તારા પર પ્રબલ થાય એવી મારી પૂર્ણ ઇચ્છા છે. રંગભૂમિ ઉપર કદાપિ પણ તું મહાલી હોય તે કરતાં વિશેષ સ્વતંત્રતાથી આ ચતુરસી વચ્ચે તું રાણી થઈ મહાલ. આજ તો હવે રામ રામ. નીરાંતે નિંદ્રા લે; ઇશ્વિર તારાં સ્વપ્ન મારી આશાને અનુકૂલ કરે." આટલું બોલીને એ ચાલ્યો ગયો. તુરતજ રમાની પાસે અનેક દોઢડાહી દાસીઓ ભેગી થઈ, જેને તેણે ઘણી મહેનતે દૂર કરી. નિંદ્રાને શરણ થવાને બદલે એણે ઓરડાની ચારે બાજુ સૂક્ષ્મ રીતે તપાસી

જોવામાં, તથા ગુલાબસિંહ, જેનો વિચારજ તેને કોઇ અલૌકિક બલ પ્રેરતો હતો; તેનું મનન કરવામાં બધી રાત્રી ગાળી.

પેલી તરફ અમીર નીચે ગયો, અને જે ઓરડામાં પેલા અજાણ્યા માણસને બેસાડયો હતો ત્યાં પહોંચ્યો. એ માણસે છેક માથાથી પગ સુધી એક ઝુલતો જામો ઓઢી લીધો હતો. એની આકૃતિજ કોઈ વિલક્ષણ ભવ્યતા ભરી હતી. એનુ કપાલ વિશાલ તથા ઉંચું હતું, અને એનાં નેત્ર એવાં કોરી નાખનારાં, છતાં સ્થિર હતાં કે તેની દૃષ્ટિથી, જેમ આપણા હૃદયમાંની ગુપ્તમાં ગુપ્ત પાપી વાત કોઇ કાઢી લેતું હોય તેનાથી પાછા હઠીએ તેમ રાજકુમાર ઝંખવાઈ ગયો.

પરોણાને ગાદી ઉપર બેસવાનું સૂચવતાં તેણે ઉચ્ચાર કર્યો "તમારે મારૂં શું કામ છે?"

"રાજકુમાર! જે વંશના પુરુષોએ દિવ્ય આત્મપ્રસાદને માનુષી વાસનાના વશીકરણમાં, અને કાળાં કારસ્તાનના વાંકા ચુંકા પણ એકાગ્ર ભવ્ય માર્ગમાં, ખર્ચી નામ કાઢયું છે તેના પ્રતિનિધિ! જે મહાપુરુષોનાં નામમાંજ આખા ભરતખંડના ઇતિહાસની ભવ્યતાનો ઉદ્ભવ છે તે કુરુકુલના આત્મજ! અંધકારથી ઘેરાતા આકાશમાંના છેલ્લા તારાનાં દર્શન માટે હું આવ્યો છું. કાલે આ વખતે તો તેનુ દેશકાલમાં સ્થાન પણ હશે નહિ. રે જીવ! તારૂં આખું રૂપજ બદલાય નહિ તો તારા દિવસ ભરાઈ ચૂકયા છે."

"આ લવારાની શી મતલબ છે?" રાજકુમારે પ્રત્યક્ષ આશ્ચર્યથી અને ગુપ્તભયથી કહ્યું "તું મને મારા ઘરમાંજ ડરાવવા આવ્યો છે? કે મને કોઈ ભયની સૂચના કરવા આવ્યો છે? તું કોઈ રખડતો ઢોંગ ધતુરાવાળો છે, કે કોઈ અજાણ્યો મિત્ર છે? બોલ, અને સ્પષ્ટ સમજાવ. મારે માથે શું ભય છે?"

"ગુલાબસિંહ અને તારા પૂર્વજોની તરવાર:" પેલા અજાણ્યા માણસે ઉત્તર આપ્યું.

"આહા!" રાજકુમારે મશ્કરીમાં હસતાં કહ્યું "પ્રથમથીજ મે તને થોડો તો ઓળખ્યો હતો. ત્યારે તો તું પેલા ઘણા કુશલ, પણ હાલમાં તો કોડીની અક્કલના થઈ પડેલા ધૂતારાનો દોસ્ત કે દાસ જણાય છે. હું

ધારૂં છું તું એમ પણ કહેશે કે જો પકડી આણેલા એક કેદીને હું હમણાં છોડી દઉં તો બધો ભય દૂર થઈ જાય, અને ભરાઇ ગએલી ઘડી ખાલી થવા માંડે!"

"તારે ફાવે તેમ તર્ક કર, કુરુકુમાર! મારે ને ગુલાબસિંહને સંબંધ છે તે હું કબુલ કરૂં છું. તું પણ એનું સામર્થ્ય અનુભવશે; પણ તે તારો નાશ કરશે ત્યાં સુધી તું તેને નહિ પીછાને. હું તને બચાવવા ઇચ્છું છું સાંભળ તારા પ્રપિતા વિષે કોઈ ચમત્કારિક વાતો ચાલતી તે સાંભળી હશેજ: તેમ માનુષી શક્તિની પેલી પારનુ જ્ઞાન પામવાની તેની અતુલ તીવ્ર જિજ્ઞાસા પણ તારી જાણમાં હશેજ. એની સાથે હિમાલયમાંથી એક વિલક્ષણ પુરુષ એના ગુરુ તથા મિત્ર તરીકે આવ્યો હતો; એ પુરુષને માટે રાજા પ્રજા સર્વ નાના પ્રકારની વાતો કરતાં; તેનુ પણ સ્મરણ હશેજ. તને યાદ હશે કે એ પ્રથમ તો કંગાલ અને બે આબરૂ હાલતમાં કોણ જાણે કયાં ગુમ થઈ ગયો હતો; આ હિમાલયના પુરુષને સાથે લેઈ દિલ્હી આવ્યો હતો. એ દિવસથી એની ચઢતી થવા માંડી. જાગીર ઉપર જાગીર એના હાથમાં આવતી ગઇ; ને જો એણે રીતિ પ્રમાણે રસ્તો લીધો હોત તો આજ આર્યાવર્તની ગાદી ઉપર એનોજ વંશ રાજતો હોત, ક્ષત્રિયનો સંહાર થવાનો, સંયોગતારૂપ જોગણીનું ખપ્પર ભરવાનો, અને આર્યાત્વનો ધ્વંસ થવાનો સમય આવ્યો ન હોત. વર્ષ વીતી ગયા છતાં, એના મોં ઉપર એક કરચલી સરખી પણ વળી ન હતી, તે જોઈ સર્વ આશ્ચર્ય પામતાં. પણ જે માર્ગની એણે દીક્ષા લીધી હતી તેથી એની વિષયવાસનાઓ પ્રતિકૂલ હતી. જો એ હતો તેથી જરા અન્યથા હોત તો ચક્રવર્તીમાં ચક્રવર્તી કરતાં પણ એ મ્હોટો થાત— અનાદિ, અનંત, પરમ જ્ઞાનવાન્, સર્વશક્તિમાન્ મહાત્માઓના સનાજનો એક થાત, જનક અને રામનુ સ્મરણ કરાવત, અનેક ચક્રવર્તી રાજયોગીઓમાં ગણાત, મત્સ્યેંદ્રનો મિત્ર થાત–મત્સ્યેંદ્ર કે જેને તું આજ આ સ્થલે તારી સમક્ષ દેખે છે."

સ્થિર અને અસ્ખલિત ચિત્તે પેલો ઉમરાવ આ બધું સાંભળતો હતો; છેલ્લા શબ્દો સાંભળી ચમકી ઉઠયો ને બોલ્યોઃ "લુચ્ચા! તું મારા ભોળાપણાનો આટલો બધો લાભ લેવા હીંમન કરે છે? મારા દાદાના મરણને સાઠ વર્ષ થઈ ગયાં, જો એ જીવતા હોય તો આજે સવાસો વર્ષના હોય; ત્યારે તું, ટટાર અને કાળા ભમર જેવા વાળવાળો બુઢ્ઢો એમ કહેવા હીંમત કરે છે

કે તું એમનો સાથી હતો તે ! તને તારી વાત બરાબર ભણાવવામાં આવી નથી—તને માલુમ હોય એમ લાગતું નથી કે સર્વશિરોમણી જ્ઞાનરાશિ છતાં પણ એક લુચ્ચા ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા મારા પ્રપિતા જે વખતે તેમની મહાયોજનાઓ ફલિત થવાની તૈયારી ઉપર હતી તેજ વખતે પથારીમાંજ મરણ પામેલા જણાયા હતા—અને મત્સ્યેન્દ્ર એનો મારનાર હતો."

"રામ, રામ !" પેલા અજાણ્યા માણસે બહુ ખેદથી કહ્યું "જો તારા પ્રપિતાએ મત્સ્યેન્દ્રનું કહ્યું માન્યું હોત, જો તેણે છેલામાં છેલી અને બહુ નાશકારક કસોટીએ, સંપૂર્ણ તૈયારી વિના, ચઢવામાં વિલંબ કર્યો હોત, તો તારો પૂર્વજ આજે મારી સાથે કૈલાસની ટોચે ઉભો હોત; જે ગિરિરાજના પાદ મૃત્યુરૂપી સમુદ્રનું જલ નિરંતર ધોયાં કરે છે પણ કદાપિ માથે ચઢી શકતું નથી ત્યાં બેઠો હોત. તારા પૂર્વજે મારી પ્રાર્થના ગણકારી નહિ, મારી આજ્ઞાની અવજ્ઞા કરી, અને ગુપ્તવિદ્યા—કે જે મુકુટ અને મણિની વાસના રાખનારથી વેગળીજ નાસે છે–તેને ઝડપવા તલપી રહેલા જીવની ઉગ્ર ચંચલતાથી તેણે ઝંપલાવ્યું; પોતાનીજ ઉગ્રતાના તાપમાં પોતાનું મૃત્યું આણ્યું."

"એને ઝેર દેઇને મત્સ્યેન્દ્ર નાશી ગયો હતો."

"મત્સ્યેન્દ્ર નાઠો ન હતો" પેલા માણસે પ્રૌઢતાથી કહ્યું "ભયથી દૂર જઇ શકે તેમજ ન હતું, કારણ કે ભય એ વસ્તુ એણે ઘણે દૂર મૂકેલી છે. એ ઉમરાવે અમરત્વ બક્ષનાર અકસીરનો પ્યાલો મારા ના કહ્યા ઉપરાંત પણ પીવાનો નિશ્ચય કર્યો તેને પહેલે દિવસે, મારૂં એ માનનાર નથી એમ સમજી, હું ચાલ્યો ગયો. પણ બસ, એ વાત હવે જવા દે. તારા પ્રપિતા ઉપર મને પ્રેમ હતો, તેથીજ એના કુટુંબના છેલ્લા વંશજને હું બચાવવા ઇચ્છું છું. તું ગુલાબસિંહના રસ્તામાં આડો ન આવીશ. તારી વિષયવાસનાને તારો આત્મા ન સોંપ, સમય છે તેટલામાં પાછો ફર. તારા કુલની કીર્તિનાં બીજ હું તારા મુખ ઉપર તેમ તારા ભવિષ્યમાં દેખી શકું છું. તારામાં તારા વંશની સમર્થ બુદ્ધિ છે, પણ તેજ વંશનાં દુર્વ્યસનો જે તારામાં બહુ ઉગ્રતાથી ફાટી નીકળ્યાં છે તેમાં તે દબાઇ ગઈ છે. વીસરી ન જનો કે આત્મપ્રસાદથી તારા વંશનો ઉદય થયો હતો, દુર્વ્યસનથીજ તે અમર થવામાં નિષ્ફલ થયો. વિશ્વક્રમના નિયમોનોજ ચમત્કાર છે કે વિશ્વનિયમથી વિરુદ્ધ એવી કોઈ વાત ચિરકાલ રહેતી નથી. ડાહ્યો થા, તારા ઇતિહાસમાંથીજ ડહાપણ લે. તું બે જુદી જુદી દુનીયાંની વચમાં ઉભો છે, બન્નેમાંનાં સત્ત્વ

તારા કાનમાં સૂચના પ્રેરે છે. તારા પ્રપિતાએ ઉઘાડેલું અમરત્વનું દ્વાર ખુલ્લું છે, તેમ તેમનાજ લોહીમાંથી તારામાં આવેલી વિષયવાસનાએ નરકનો દરવાજો પણ તારી સમિપ આણ્યો છે. મારે કહેવાનું હું કહી રહ્યો. તારે ફાવે તે દ્વારમાં પેશ. હવે રામ રામ.”

“ ના, ના, આ ઓરડામાંથી તને જવાનો હુકમ નથી. તારા ગર્વની હું કસોટી કરી જોઇશ. અરે! કોણ છે અહીં!—આવો!” ઉમરાવે જેવી બૂમ મારી તેવાંજ એનાં માણસો ઓરડામાં ભરાઈ ગયાં.

“ આ માણસને પકડો ” મત્સ્યેન્દ્રનું શરીર જ્યાં હતું તે સ્થલ તરફ આંગળી કરી બોલ્યો; પણ તે સ્થલે કોઈ જડયું નહિ; એ જોઈ અવર્ણ્ય આશ્ચ-ર્યમાં ગુમ થઇ ગયો. વિલક્ષણ વિદેશી સ્વપ્નની પેઠે અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો, પણ ઓરડાની ચારે તરફ સૂક્ષ્મ અને સુવાસિત ધૂમ્ર જેવું કાંઇક ઘુંટાયા કરતું હતું. “ મહારાજને શું થયું ? ” એમ મુખ્ય ખવાસે બૂમ મારી કેમકે ઉમરાવ મૂર્છા ખાઇને પડયો હતો. ઘણો વખત એ આવી સ્થિતિમાં રહ્યો. જાગ્રત થતાંજ એણે માણસોને દૂર કર્યાં; પછી પોતાના ઓરડામાંથી આમ તેમ જતાં, તથા ઘણાં અવ્યવસ્થિત, એવાં એનાં ભારે પગલાં માત્ર સંભળાતાં. બીજે દિવસે જમવાનો સમય થવાની બે ઘડી પહેલાં એ એના સ્વાભાવિક મીજાજ ઉપર આવી શકયો નહિ.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

પસ્તાવો.

ગુલાબસિંહને મળ્યો તે પછીની રાતે લાલાજી અસાધારણ શાંન્તિથી ઉંઘ્યો; આંખ ઉઘડી ત્યારે સૂર્યનાં કિરણ પૂર્ણ પ્રકાશથી એના ઉપર પડતાં હતાં. ઉંઘથી એનું શરીર તાજું થયું એટલુંજ નહિ, પણ એના મનમાંએ નવો જુસ્સો આવ્યો. એ એવી શાન્તિ પામ્યો હતો કે જે થાક પછી વિરામના પરિણામ કરતાં, મનમાં કોઈ નિશ્ચય થયાના ઉત્સાહનું પરિણામ હતી. ગતરાત્રીના પ્રસંગ તથા મનોભાવ સ્પષ્ટ આકૃતિમાન્ થયા હતા,

છતાં તેમના વિષે વિચાર કરવા કરતાં ભવિષ્યના વિચારમાં એ વધારે મગ્ન હતો. ગુપ્તવિદ્યાનું દ્વાર ઓળંગી ગુહ્યાગારમાં પેસવા તલપી રહેલા કોઈ ચેલાના જેવી એની સ્થિતિ હતી.

ઉઠીને એણે કપડાં પહેર્યાં, અને રામલાલને પોતાના કોઇ દેશીઓ સાથે મીજબાની ગયેલો જાણી ખુશી થયો. એકાંત વિચાર કરવામાં એણે મધ્યાન્હ ગાળ્યો, ને ધીમે ધીમે રમાની મૂર્તિ પાછી એના હૃદયમાં ખડી થઇ એ મૂર્તિ અતિપવિત્ર—કેમકે અમાનુષી––હતી. એણે એનો ત્યાગ કર્યો હતો; અને જો કે એ પસ્તાવો ન હતો, તો પણ પસ્તાવો થવાનો હોય, ને મોડો થાય, તો તે નકામો છે એમ વિચારી ગભરાયો. પોતાને આસનેથી ઘણી ત્વરાથી ઉઠયો, અને રસમૂર્તિના ઝુંપડા તરફ ઝડપથી ચાલવા લાગ્યો.

છેટું થોડું ન હતું, તેમ હવા પણ બંધ હતી, એટલે લાલાજી ઉકળાટથી ગભરાતો અને નિઃસ્વાસ થઈ ગયેલો રમાને બારણે આવી ઉભો. બારણું હડસેલ્યું, પણ કોઇએ ઉત્તર આપ્યું નહિ. ઉઘાડી અંદર ગયો, દાદર ઉપર ચઢયો, પણ કાંઈ સંભળાતું ન હતું, કોઇ જીવતા પ્રાણીનો શબ્દ કે સ્પર્શ એને સમજાતો ન હતો. દીવાનખાનામાં ગાદી ઉપરજ સીતાર પડેલો હતો, ને તેની પાસે રાસનાં કેટલાંક પદો લખેલાં પડયાં હતાં. જરા વાર થોભ્યો, પણ હીંમત લાવી વળી અંદરના ઓરડાનુ બારણું ઠોકયું. બારણું બંધ ન હતું, તેથી અંદર કાંઇ ન સંભળાયું એટલે ઉઘાડીને પોતે અદર ગયો. પેલી નટીનું આ શયનગૃહ હતું—પ્રેમની પવિત્ર ભૂમિ હતી. એ સ્થલ, એ સ્થલની દેવતાને અનુરૂપજ હતું; ત્યાં એ બાલાના નિત્યકર્મમાંની નજીવી વસ્તુઓ પડેલી ન હતી; વા સામાન્ય રીતે ગરીબાઇને અંગે જણાતી કોઈ અવ્યવસ્થા પણ ન હતી. બધું શુદ્ધ અને સાદું હતું. સામાન તથા શણગાર બધાં ઉચા પ્રકારનાં છતાં સાદાં હતાં; થોડાંક પુસ્તકો સ્વચ્છ રીતે ગોઠવી રાખેલાં હતાં, ને કેટલીક પુષ્પમાલાઓ આમ. તેમ તે ઉપર ગોઠવેલી હતી. દૂધ જેવા સ્વચ્છ બીછાના ઉપર અને તેની પાસે પડેલાં કપડાં ઉપર સૂર્યનાં કિરણ રમી રહ્યાં હતાં. રમા ત્યાં હતી નહિ––પણ પેલી બુઢ્ઢી! તે પણ ન હતી? એણે બુઢ્ઢીને બોલાવી બોલાવીને ગળું દુઃખવા આણ્યું, પણ એક પ્રતિશબ્દ સરખું એ ઉત્તર આવ્યું નહિ. થાકીને જેવો તે ઘરથી બહાર નીકળ્યો કે બુઢ્ઢીને સામેથી આવતી જોઈ. બીચારી ડોશીએ

એને જોઇને ખુશીનો પોકાર કર્યો પણ ઉભયે એક એકને કાંઈ સંતોષકારક ખુલાશો કરી શકયાં નહિ તેથી નિરાશ થયાં. તોફાન સંભળાયાથી બુઢ્ઢી ઉંઘમાંથી જાગી ઉઠી પણ નીચે ઉતરવાની હીંમત આવી તે પહેલાં તો રમા અદૃશ્ય થઈ ગઇ હતી. બહારના બારણા ઉપર એને બલાત્કાર થયાનાં ચિહ્ન જણાયાં પણ અત્યાર સુધીમાં એ એટલુંજ જાણી શકી હતી કે પાસેના ખેતરમાંથી જાગી ઉઠેલા એક ખેડુતે એક ગાડી, બારણા તરફ આવતાં ને જતાં જોઇ હતી. તે કહેતો હતો કે એ ગાડી અમુક અમીરની છે. આ બધા વૃત્તાન્તનો સાર સમજી લેઇ લાલો એકદમ બુઢ્ઢી પાસેથી ચાલતો થયો, ને ગુલાબસિંહના મહાલયમાં દાખલ થયો. ત્યાં એને એવી ખબર મળી કે મહારાજા અમીર--ને ઘેર મીજબાનીમાં ગયા છે, તે છેક મોડી રાત સુધી પાછા ફરવાના નથી. ગભરાટ અને ભયથી લાલો સ્તબ્ધજ થઇ ગયો. શું થયું હશે ? શું કરવું ? એની એને સુઝ પડી નહિ. શામલાલ પણ પાસે ન હતો કે એનું ડહાપણ કાંઈ કામ લાગે. એના હૃદયે એને ગુમ માર મારવા માંડયો. પોતાની પ્રિય વસ્તુને બચાવવાની પોતાને શક્તિ છતાં તે શક્તિ પોતે ગુમાવી ! પણ ગુલાબસિંહે કેમ છક્કડ ખાધી ! એમ કેમ બન્યું કે એ પોતેજ પેલા દુષ્ટ અપરાધીની આજ પ્રસંગની મીજબાનીમાં ગયો ! બધી વાત એને માલુમ હશે ? કદાપિ ન હોય, તો મારે એક ક્ષણ પણ તેને ખબર આપવામાં વિલંબ કરવો ? મનનો કાચો છતાં શરીરે તો લાલા કરતાં વધારે હીંમતવાન્ કોઈ ન હોઈ શકે. " બસ, હું અમીરના મહાલય તરફ જઇશ, અને જે હવાલો પોતાને સ્વાધીન લેવાનું ટોળ ગુલાબસિંહ રાખે છે, તે ખારું સમજાશે તો તુરત ત્યાંને ત્યાં, અને બધા મીજબાનોની વચમાંજ, હું એ બાલાને આ કપટજાલમાંથી છૂટી કરવાનું અમીરને મોઢામોઢ કહીશ--પછી જે થનાર તે થશે. "

પ્રકરણ ૧૬ મું.

સિદ્ધ અને આશક.

વાર્તાના કાલક્રમમાં બે ત્રણ પ્રહર પાછા હઠીને જોઇએ તો ગ્રીષ્મકાલનો મધુરો અને આછો આછો પ્રભાત ચોતરફ પ્રમોદ પ્રસારી રહ્યો છે; તે વેળા ખીલતાં પુષ્પના પરાગથી સુવાસિત બાગમાં ઝુલી રહેલા એક ઝરૂખામાં બે પુરુષો વાતે વળગેલા છે. તારા હજુ ઢંકાઈ ગયા નથી. પક્ષીઓ પણ તરુવરોમાંથી જાગ્રત્ થયાં નથી, છતાં રાત્રીના આરંભની શાન્તિ અને પ્રભાતના આરંભની શાન્તિમાં કેટલો તફાવત છે ! શાંતિના ગાનમાં પણ અનેક રાગરંગના ભેદ પ્રભેદનો પ્રમોદ છે ! આ પુરુષો જે એકલાજ ધાણું કરી આખા દિલ્હી શેહેરમાં પ્રથમ નિદ્રા તજી ઉઠયા હતા તે ગુલાબસિંહ અને પેલો વિલક્ષણ પરદેશી જેણે બે ઘડી પૂર્વે પેલા રાજકુમારને એશઆરામમાં ચમકાવ્યો હતો તે બે હતા.

“ એમ નહિ, ” આ ગૂઢ વિદેશી ઉચર્યો “ પૂર્ણ વયે પહોચતાં સુધીમાં અને આ સંસારમાં જે છેહ થાય છે તેના ધા પૂરા અનુભવી દઢ થયા પછી, મને ખરો અનુભવ આવ્યો છે. જે રીતે મેં સંસાર ભોગવ્યા પછી તેની એક પણ વાસના અંતઃકરણમાં ન રાખવાથી ફલ ચાખ્યું છે તે રીતે, તેં જો છેલો પ્યાલો પીધો હોત તો જે વેદનાથી તું હાલ પીડાય છે તે પાપ તને વળગ્યું હોત નહિ. પ્રેમાનંદના કાલ સાથે સરખાવતાં મનુષ્યજીવિતના કાલના ટુંકાપણા વિષે શોક કરવાનું તને કારણ મળત નહિ, કારણ કે તું સ્રીના પ્રેમની વાંછનાના સ્વપ્નની પણ પાર તરી ગયો હોત. સ્રીનો પ્રેમ તો એક ક્ષણિક ગાંડાઈ છે; પ્રેમ પોતે અતિ પરિશુદ્ધ અને સ્વસંવેદ્ય પરમાનંદ, અભેદાનુભવ છે, પણ તેને માયાની વ્યષ્ટિરૂપ મૂર્તિ જે સ્રી તે દ્વારા કે તેમાંજ માની લેવો એ ખરેખર ગાંડાઇ છે પણ એક વાર પૂરેપુરો અનુભવ થયા વિના ‘ ગાંડાઇ ’ કહેવાનું સામર્થ્ય આવતું નથી. તેં શું કરવા સિદ્ધિની સાથે આવા માનુષત્વને સંગ્રહી રાખ્યું ! દેવ અને માણસો વચ્ચે આ સૃષ્ટિમાં જે સિદ્ધયોનિ છે તેમાં ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ, અને એટલી એકજ ભુલ ન કરી હોત તો, ભવ્યમાં ભવ્ય, તારા જેવો મહાત્મા કોણ હતો ? યુગે યુગે ને કલ્પે કલ્પે. સર્વ કાલ, એ અગાધ મૂર્ખાઈ કે જેથી તેં યૌવનની કાન્તિ અને યૌવનના

મનોભાવને અમરતાના ભવ્ય અને નિર્ભય એકાન્તમાં પણ સાથે રાખવા આગ્રહ ધર્યો, તે માટે તારે શોક કરવો પડશે."

"હું પશ્ચાત્તાપ કરતો નથી, કરનાર પણ નથી" ગુલાબસિંહ બોલ્યો "જે આનંદોન્માદ અને વિષયદુઃખનો વિલક્ષણ વ્યતિકર મારા ભાગ્યની વિચિત્ર ભૂમિકા ઉપર પ્રસંગે પ્રસંગે જામે છે તે તારા એકાન્ત માર્ગના નિર્જીવ અને તેથી શાન્ત વિભવ કરતાં વધારે ઉત્તમ છે; તને કશાનો રાગ નથી, કશાનો દ્વેષ નથી, કશા ઉપર વૃત્તિ નથી; તું આ વિશ્વમાં નિઃશબ્દ અને નિરાનંદ પગલે સ્વપ્નવત્ ફરે છે ! મારે હજી વાર છે; ભાવિનો અગ્નિ હજી અનુભવમાં આ અંતરને તાવી જોશે. અને તારા જેવા જડ જીવિત કરતાં એ તાપ પણ મને વધારે સારો લાગશે."

"તારા સમજવામાં ભુલ છે" મત્સ્યેન્દ્રનું નામ ધારણ કરનાર વ્યક્તિએ કહ્યું "જોકે મને પ્રેમની દરકાર નથી અને પાંચભૌતિક શરીરોને જે વૃત્તિઓ આંદોલિત કરે છે તે પરત્વે યદ્યપિ હું મૃતપ્રાય છું, તથાપિ એ સર્વથી જે આનંદ ઉદ્દ્ભવતો હશે તેનો ઉત્તમાંશ ભોગવવામાં હું તેવો નથી. ભ્રમર અનેક પુષ્પો ઉપર બેશી સર્વ રસમય એવું મધુ પેદા કરે છે, શું તે પુષ્પે પુષ્પને સાથે લાવે છે ? મધુબ્રાહ્મણમાં સર્વ આનંદના એક આનંદરૂપ સાક્ષાત્કારની પ્રક્રિયા કેવી કહી છે ? અમિત કાલના પ્રવાહમાં વહેતાં હું યૌવનના સ્વચ્છંદી આવેશોને મારી સાથે ધસડી જતો નથી, પણ વયના પ્રભાવે પ્રાપ્ત થતા આત્મપ્રસાદના શાંત વૈભવને સાથે રાખું છું. જ્યારે મેં મારા ભાગ્યને પ્રાકૃત માનુષભાગ્યથી નિરાલું કર્યું ત્યારે મેં બહુ દીર્ઘદૃષ્ટિથી અને નિશ્ચયપૂર્વક વિચારથી યૌવનનો ત્યાગ કર્યો છે. વૃદ્ધજ થઈ જવામાં મેં નિર્ભય શાન્તિ દીઠી છે; ભાવિને પરાસ્ત કરવાનો યોગ સાધ્યો છે. અન્યોન્યની ઇર્ષ્યા કરવામાં કે અન્યોન્યને ઠપકો દેવામાં ફલ નથી. હું આ દિલ્હીવાસીને બચાવવા ખુશી છું. ગુલાબસિંહ ! (કારણ કે એજ નામ હવે તને પસદ પડયું છે) એનો પ્રપિતા આપણાથી માત્ર અતિ સૂક્ષ્મ અંતરેજ ભિન્ન હતો, અને આ માણસમાં પોતામાં પણ એના પૂર્વજનાં બલવીર્ય પ્રતીત થાય છે. પૃથ્વી ઉપર એવા બહુ થોડા હોય છે કે જેને કર્મના નિર્દય નિયમે ખરી કસોટીએ ચઢી પાર ઉતરવા જેવા ગુણો આપેલા હોય ! પણ દીર્ઘ પરિચય અને વિષયાસક્તિથી એનો આત્મા છેક ઢંકાઇ ગયો છે, એની સ્થૂલ ઇંદ્રિયો મત્ત થઈ ગઈ છે, ને એનું સૂક્ષ્મ છેક પાણી વિનાનું થઇ ગયું છે. એને એના કર્મવિપાકનેજ સ્વાધીન રહેવા દેવો જોઇએ."

"ત્યારે, મત્સ્યેન્દ્ર ! હજી પણ તું આપણો સમાજ જે માત્ર આપણ બે ઉપરજ હાલ તો આવી રહ્યો છે, તેનો પુનરુદ્ધાર કરવાની આશામાં છે! તારા અનુભવે તને સિદ્ધ જણાવ્યું હશેજ કે કરોડોમાં પણ કોઈ વિરલો એમાં આવી શકે એમ છે. વળી તારો માગ શું તેમાં આવવાને ફાં ફાં મારનારાંના ભોગથી ધરાયો નથી? બીચારાંનાં દુઃખમય વદન, ભયભીત ચક્ષુ; અરે! સ્વ-રુધીરથીજ છંટાયલા આત્મઘાતી, વાળ ચુંટતા, ડાગળી છટેલા, ગાંડા,–એ બધું તારી નજરે નથી આવતું? અને તારામાં જે કાંઈ દયાનો છાંટો રહ્યો હોય તેને જાગ્રત્ કરી તારા ગાંડાબળથી તને નિવૃત્ત કરી નથી શકતું? સમાજની વૃદ્ધિ કરવામાં હજી કેટલા ભોગ લેવા છે?"

"પણ" મત્સ્યેન્દ્રે ઉત્તર આપ્યું "નિષ્ફલતા છતાં મને ઉત્તેજન આપે તેવો જય પણ શું નથીજ નથી? જેનો સંભવ માત્ર આપણા જેવા-નેજ બને તેમ છે તેવી ભવ્ય અને ઉદાર આશા શું હું કદાપિ પણ તજી શકું? એ આશાથી હું એક વીર્યવાન્ અને અસંખ્ય સંતતિ ઉછેરવા ચાહું છું;—પોતાના અતુલ પ્રભાવથી મનુષ્ય જાતિને પણ કાંઈ હાનિ ન થાય તેવી રીતે ગુપ્તવિદ્યાનું સામર્થ્ય સમજાવી શકે, આગ્રહના ખરા અધિષ્ઠાતા થવા ઉપ-રાંત અન્ય ભચક્રોમાં પણ ગતિ કરી શકે, આ કલિકાલમાં જે વામાચાર ચો-તરફ ભિન્નભિન્ન રૂપે ટાપટીપમાં છુપાઈ છવાઈ ગયો છે તેને નિર્મૂલ કરી મન કર્મ વાણીની એકતાની સિદ્ધ પ્રેરક થાય, અને એમ ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ ગતિએ પહોચી અમરત્વના અમિતપ્રવાહમાં અંતે સર્વરૂપ સર્વમય સર્વાધારમાં વિરમે, એવી સતતિ હું ઉછેરવા ઇચ્છું છું. પછી પ્રેમ–દિવ્ય પ્રેમનુંજ સર્વત્ર સામ્રાજ્ય થશે. આપણા સમાજમાં આવું સાધી શકનાર એક ખરો નર મળે તે પૂર્વે અનેકના ભોગ અપાઇ જાય તો શી હાનિ છે? જે ભવ્ય સંસ્કાર એથી રોપાશે તે કોઈ વાર પણ પક્વ થશે; મરણ એમાં શું કરી શકનાર છે? અને તું ગુલાબસિંહ." મત્સ્યેન્દ્રે જરા થોભીને ચલાવ્યું "તું પણ–આ મર્ત્યક્રાન્તિનો તને જે ક્ષણિક છંદ, તારી વૃત્તિ ઉપરાંત થઇ વળગી પડ્યો છે તેને તારારૂપ કરી લેવા, તારા પ્રત્યક્ ચેતનના અનંત અને આનંદમય અમરત્વના રંગે એ ચઢે તો ચઢાવવા અને તારી બરાબર કરવા જે થાય તે કરજે, જે વેઠવું પડે તે વેઠજે. છાનો રહે છાનો, સાંભળ; તારાથી સમજી શકાય છે? વ્યાધિ એને પાયમાલ કરશે, ભય એને સતાવશે, કાલ એનો ઉચ્છેદ કરશે, કાન્તિ કરમાઈ જશે, પણ હૃદય—નિત્યયૌવનપૂર્ણ હૃદય, જ્યાં રહેલો **અંગુષ્ઠ માત્ર** ચિત્સત્તાનો

છોંટા આખા ચૈતન્યસમુદ્રમાં સર્વનો વિલયક કરવા સમર્થ છે તે હૃદય તારા ઉપર ચહોટી રહેશે. તેં જે ભુલ કરી છે તેમાંથી પણ તું આટલું કરી શકે તો એ ભુલનો સારો બદલો વળશે. આ બધું તારાથી સમજાય છે? સમજાતું હોય તો જાણુ કે પછી એ કામ તારૂંજ છે કેઃ—"

"બસ બસ" ગુલાબસિંહે ક્રોધથી કહ્યું "મહાભય અને શંકાથી જે મરણ નીપજે છે, સર્વ ઉચ્ચતાનું મરણ નીપજે છે, તેના આગળ બીજાં મરણ શી વીસાતમાં છે? રે! જ્યારે પરમ વિરાગીઓ, મહા ઉગ્ર અભિલાષાવાળા સાધનસંપન્ન મુમુક્ષુઓ, ધૈર્યવાન્ દૃઢ યોદ્ધાઓ, પેલા અનંત ઐષણા જાલમાંથી ઉઠતા વિકરાલ ભૈરવની દૃષ્ટિ પડતાંજ પુલકિત થઈ નીકળી પડેલે ડોળે પથારીઓમાંજ મરણ પામેલા જોયા છે, ત્યારે આ સુન્દરી જેના મુખનું નૂર માત્ર પવનના ફડફડાટથી કે બારીનો અવાજ થવાથી, કે રાત્રીએ ઘૂવડનો શબ્દ સાંભળવાથી, કે કોઇ યોદ્ધાની તરવાર પર રક્તનું એક બિંદુ જોવાથી, ઉડી જાય છે, તે એ કરાલ રાક્ષસની એક દૃષ્ટિ પણ કેમ જીરવી શકે! આવા પ્રસંગનો એના સંબંધે વિચાર મારા જેવાને પણ છેક નાહીંમત બનાવી દે છે."

"જ્યારે તેં એને કહ્યું કે હું તને ચહાઉં છું, જ્યારે તેં એને તારી કરી તારા હૃદય સાથે ચાંપી, ત્યારથીજ તેં એના ભવિષ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ને તેથી એનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ ગુમાવી છે. અત્યારથી તું એને મન કેવલ મનુષ્યજ થયો છે; આપણા શિષ્ય આપણને કેવા લેખે છે તે ઉપર પણ ઘણો આધાર છે. ત્યારે હવે તને શી ખબર છે કે હજુ તારે શી કસોટીએ ચઢવું પડશે? એ તારી રમાજ તારી શિષ્ય થવા ઇચ્છશે, એની જિજ્ઞાસા શું શું જાણવાની ઇચ્છા કરશે, ને એનું ધૈર્ય એને કેવી હીંમત આપશે તેની પણ તને શી ખબર છે? પણ હવે એ વાત જવા દે. બસ! ત્યારે તું એ માર્ગેજ જવાનો?"

"હા, વિધાતાના લેખ એમજ લખાયલા છે."

"ત્યારે કાલેજ?"

"હા, કાલે આ વખતે અમારૂં નાવ પેલી સરિતા ઉપર દોડતું હશે અને મારા હૃદય ઉપરથી અનંત યુગનો જે ભાર છે તે ખશી ગયો હશે. રે ગાંડા સિદ્ધ! મને તારી દયા આવે છે, તેં તારું યૌવાન ગુમાવ્યું છે."

પ્રકરણ ૧૭ મું.

શરત પૂરી કરી.

દિલ્હી શેહેરમાં પેલો ઉડાઉ સ્વચ્છંદી અમીર કાંઇ વહેમી માણસમાં ગણાતો ન હતો; તો પણ એ ભૂમિનું માહાત્મ્યજ કાંઇક એવું હતું કે બુદ્ધિમાન્‌માં બુદ્ધિમાન્ અને નાસ્તિકમાં નાસ્તિક વિદ્વાનોના મનમાંથી પણ કોઈ પ્રકારનો ગુપ્ત વિશ્વાસ કેવલ નિર્મૂલ થઈ શકતો નહિ. અમીરે પોતાના પ્રપિતાનાં પરાક્રમની અનેક વાતો સાંભળેલી હતી, તેણે ગુપ્તવિદ્યા પાછળ જે શ્રમ કર્યો હતો તેની ભવ્યતા તેના જાણવામાં હતી, અને પોતાના વંશના દૃષ્ટાન્તથી દોરાઇ એણે પણ ઘણું કરીને યુવાવસ્થામાં તે વિદ્યા તરફ લક્ષ આપ્યું હતું. એના મરણ પછી એક ગુટકો નીકળ્યો હતો, જેના ઉપર એનું નામ તથા એની છાપ હતી, અને જેમાં કીમીઆ વિષે અર્ધી ગંભીર અને અર્ધી ઉપહાસાત્મક વાર્તા વિસ્તારેલી હતી.

આવા શોધમાંથી એનું ચિત્ત મોજમઝાએ ખેંચી લીધું, અને એની સ્વાભાવિક તીવ્ર બુદ્ધિ બહુ ઉંડાં ને ગુંચવણ ભરેલાં કાવતરાંમાં વળી ગઇ. એની નિઃસીમ સમૃદ્ધિ, અપરાજિત અહંકૃતિ, અને અસ્ખલિત સિદ્ધિ પામે તેવી વૃત્તિ, એ સર્વથી એ રાજમંડલને વિભીષિકારૂપ થઈ પડયો, તથા એનાં અવળાં સવળાં કૃત્યો ઉપર તેમણે આંખ આડા કાન કરવા માંડયા. આજે શ્રીમત્સ્યેન્દ્રનાથની આશ્ચર્યકારક મુલાકાત અને તેથી પણ અધિક આશ્ચર્યયુક્ત અદૃશ્ય થઇ ગયાની વાત, એ ઉભયથી, એના મનમાં કાંઇક એવું અવર્ણ્ય ભય ભરાઈ ગયું કે તેની સામે એના નાસ્તિક બુદ્ધિબલે જેટલા પ્રયત્ન કર્યા તેટલા વ્યર્થ ગયા. ગુલાબસિંહને જેવો તેણે અદ્યાપિ કોઈ વાર ધાર્યો ન હતો, તેવો તે, એને મત્સ્યેન્દ્રના દર્શનથી જણાવા લાગ્યો. જે શત્રુ એણે ઉભો કર્યો હતો તેનું એને કાંઈ અવર્ણ્ય ભય લાગવા માંડયું. જમવાના થોડાક વખત આગમચ જ્યારે એ શાન્ત અને આત્મસ્થ થઇ શક્યો, ત્યારે એટલાજ નિશ્ચય ઉપર નીરાંતવાળી ઠર્યો કે ગમે તે રીતે પણ હવે ગુલાબસિંહને નક્કી દૂર કરવો. એને એમ નક્કી થઈ ગયું કે મારી પોતાની જીંદગીની ખાતર ગુલાબસિંહની જીંદગી લેવી આવશ્યક છે, ને તેથી મે જે આગળ કોઇ વાર એવો નિશ્ચય કર્યો હોય તો તેને આ મત્સ્યેન્દ્રના આવવાથી દશગણો ટેકો મળે

છે. પોતાના મુખ્ય ખવાસને બોલાવતાં એણે મનમાં નિશ્ચય ઉઠાવ્યો "વારૂ જોઇએ, એનો યોગ એને કેવોક કામ આવે છે ! પેલા વિષ ઉપર એનો યોગ કેવી અસર કરે છે." એ વિષ તે કોઇ એવી અપૂર્વ બનાવટ હતી કે જેનો એક કણમાત્ર પેટમાં જવાથી સહજમાં મૃત્યુ થઈ જાય. એ વિષની ક્રિયા માત્ર એ અમીરના કુટુંબમાંજ જાણીતી હતી, કેમકે એના પ્રપિતાએ તે કોઇ કારણસર કોઈ મહાત્મા પાસેથી પ્રાપ્ત કરી હતી. એ વિષ લેનારને કાંઈ દુઃખ ન જણાતું એટલુંજ નહિ, પણ મુંવા પછી પણ તેની કશી નિશાની શરીર ઉપર કે અંદર રહેતી નહિ. ગમે તે રીતે કાપો, શોધો, પણ કાંઈ સમજાતુંજ નહિ. લગભગ બાર ઘડી સુધી તો લેનારને માત્ર આનંદ અને આવેશની મઝા સમજાયાં જતી, પણ પછી ધીમે ધીમે મીઠી તંદ્રા થવા માંડતી, જેમાંથી એકાએક તાવ ચઢી વાગતો અને ત્રિદોષનાં કાંઇક ચિહ્ન થઈ મરણ નીપજતું. એ વિષ પોતાના પરોણાને આપવાના દારૂમાં અમીરે પોતાને હાથે મેળવી રાખ્યું.

પરોણાઓનો જમાવ થવા માંડયો, મ્હોટા મ્હોટા ઉમરાવો અને દરબારીઓ આવવા લાગ્યા. ઉજ્વલ સૂર્ય અને ચંદ્ર વંશના કુમારોની ઠઠ જામી; ચોહાણ અને બીજા રજપૂતો પણ અન્યોન્યનાં પરાક્રમોની વાતોએ ચઢયા. છેક છેલો ગુલાબસિંહ આવ્યો. જેવો તે આવ્યો અને અમીરની તરફ જવા લાગ્યો તેવો બધાએ એને માગ આપ્યો. અમીરે એને સાથે હાસ્યપૂર્વક આવકાર દીધો, અને ગુલાબસિંહે નીચા નમી એના કાનમાં કહ્યું કે "કપટના પાસાથી જે માણસ રમે છે તે હંમેશાં જીતી જતો નથી." અમીરે પોતાનો હોઠ કરડયો પણ ગુલાબસિંહ આગળ ચાલી ગયો અને ખુશામદખોર મુખ્ય ખવાસની સાથે વાતે વળગ્યો.

"અમીર સાહેબનો વારસ કોણ છે ?" ગુલાબસિંહે પૂછયું.

"મોસાળ તરફનો એક દૂરનો સગો. એમના પિતાનો વંશ તો એમની સાથેજ પૂરો થાય છે."

"આ મીજબાનીમાં એ માણસ આવ્યો છે ?"

"ના, એને ને અમીર સાહેબને જરા અણબનાવ છે."

"કાંઈ ફીકર નહિ; કાલે આવશે."

મુખ્ય ખવાસ તો આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ થઈ ગયો; પણ જમવાની તૈયારી થઈ ગઇ હતી એટલે પરોણાઓ પોતપોતાના સ્થાને બેસવા લાગ્યા. જમવાનો ઓરડો બહુ ભભકાથી શણગારવામાં આવ્યો હતો. સાયકાલને સમયે અનુકૂલતાથી મૃદુ અને મધુર પવન સાથે અતિસ્વાદિષ્ટ ગાનનો સુવાસ વિસ્તરે એવી સર્વ યોજના કરવામાં આવી હતી. જમવાની બેઠક ચોતરફથી ખુલ્લી હોવાને લીધે ચારે બાજુએ પથરાઈ રહેલા સુંદર બાગનાં સુવૃક્ષોથી પુષ્પપરાગ બધે અજાણ્યો પણ અતિ રમ્ય રીતે વ્યાપી રહ્યો હતો. સ્વાભાવિક યોજના ઉપરાંત અતર, ગુલાબ, ધૂપ, આદિ કૃત્રિમ યોજનાથી જે જે થઇ શકે તેની પણ ખામી રાખી ન હતી. સુવર્ણરેખાથી વિચિત્ર શણગારેલા રૂપાના થાળ ભાતભાતનાં પકવાનથી ઉભરાઈ જતા હતા. જમતી વખતે જે વાતચીત ચાલતી હતી તે પણ સાધારણ કરતાં જુદાજ પ્રકારની હતી. અનેક વિદ્યા, કલા, ઈત્યાદિ વિષે રમુજી વાતો થવા ઉપરાંત, અન્યોન્યમાં એવા આનંદથી ટોળ ચાલતો હતો કે એ બધા વચ્ચેજ યજમાનની બહુજ શાન્ત મુખમુદ્રા—જે પ્રસંગે પ્રસંગે જાગ્રત્ તથા આનંદી જણાવા બહુ પ્રયત્ન કર્યા કરતી—તે વિલક્ષણ લાગતી હતી. ગુલાબસિંહ તો બધાંને પ્રિયતમ થઈ પડયો હતો; એની સરલ તથા મૃદુ વાતચીત અને ઉપહાસમિશ્ર આનંદ ઉપજાવવાની, કોઇને પણ દુભવે નહિ તેવી નિર્દોષ રીતિ, એના ઉચ્ચકુલ અને ગુણનું ભૂષણ હતી; અને એથીજ એ સર્વનું મન આકર્ષતો હતો. આ પ્રસંગે એના યજમાન કરતાં એની રીતિ કેવલ વિલક્ષણ હતી, ને તેથી એ બે ઉપર બધાનું બહુ લક્ષ રહેતું હતું. આવો આનંદ મચી રહ્યો છે એવામાં ચાકરે આવી ધીમેથી ગુલાબસિંહના કાનમાં ખબર કહી કે "લાલાજી નામે કોઇ માણસ આપને બહુ અગત્યના કામસર મળવા આવ્યો છે."

તુરતજ ગુલાબસિંહે અમીર તરફ વળી કહ્યું "સાહેબ! મને માફ કરજો, પણ મારે જરા ઉઠવું પડશે. મારો એક મિત્ર જેને આપ છેક ન ઓળખતા હો એમ હું ધારતો નથી તેની સાથે મારે કેટલુંક બહુ અગત્યનું કામ છે ને તે અત્યારે મારે માટે ખોટી છે."

અમીરે જરા હસ્તે વદને પણ બહુ માનથી કહ્યું "ગુલાબસિંહ! મે

એ ગૃહસ્થનું નામ સાંભળ્યું છે. લાલાજી આપણી સાથે આવી બેસે એવીજ મારી ઇચ્છા છે તો તમે એટલી મારી યાચના માન્ય રાખશો ?"

ગુલાબસિંહે કાંઈ બોલ્યા સિવાય માત્ર નમનતાઇથી ડોકું નમાવી આજ્ઞા માથે ચઢાવી, અને નોકરને કાંઈ સમજાવી પાછો મોકલ્યો. લાલાજીને માટે ગુલાબસિંહની પાસેજ થાળ ગોઠવ્યો અને આસન મંડાવ્યું. લાલાજી આવીને સર્વને રામરામ કરી બેઠો કે તુરતજ અમીરે કહ્યું "ભાઈ! તમે આવ્યા તેથી મને બહુ સંતોષ થયો. મારા ઉપર ઉપકાર થયો. મને આશા છે કે તમારે જે કામ છે તે ખુશીના સમાચારનુંજ હશે, નહિ તો હું માગી લઉં છું કે હાલ કાંઇ બોલતા ના." લાલાજી આવેશમાં ને આવેશમાં બોલવા જતો હતો પણ ગુલાબસિંહે એને અટકાવ્યો અને વાત ઉડાવી, લાલાજીને કહ્યું "ફીકર નહિ, હાલ તુરત જે થાય તે જોયાં કરો, કામની વાત કામે છે."

લાલાજી વાત સમજ્યો, અને તેથી આડી અવળી વાતો ચાલવા માંડી તે વખત ધીમેથી ગુલાબસિંહને પૂછવા લાગ્યો "ત્યારે તમે જાણોછો કે જેને તમે બચાવવાની શક્તિ ધરાવવાનું અભિમાન રાખતા હતા તે રમા—"

"અત્યારે અહીંઆં છે, હા અહીંઆં છે. હું એથી વિશેષ પણ જાણું છું કે આપણા યજમાનના જમણા હાથ પર અત્યારે યમદૂત આવી બેઠો છે. પણ એનું અને એ અબલાનું ભાગ્ય આ ક્ષણથીજ કેવલ જુદું પડી ગયેલું છે; અને જે આરસીમાંથી મને તે ભાગ્યનું દર્શન થાય છે તે આરસી રુધિરમાં નહવાઈ ગયેલી છે. શાન્ત થા, તે પાપનો ઘડો કેમ ફૂટે છે તે જોયાં કર." આ વાત થઇ રહ્યા પછી ગુલાબસિંહે ઉચ્ચ સ્વરે કહ્યું "મિત્રો ! મારા મિત્રે મને જે ખબર આપી છે તે પ્રમાણે મારે દિલ્હીથી કાલેજ જવું પડશે, માટે આજે જેટલી થાય તેટલી મઝા કરી લેવી."

અમીરે અધીરા થઇ પૂછ્યું "એવું તે શું છે?"

"મને સંપૂર્ણ પ્રીતિથી ચહાનાર એક પરમ મિત્રનું પાસે આવતું મરણ. પણ એ વાત જવા દો; શોક કરવાથી કાંઇ વળવાનું નથી; રકાબીમાં મૂકેલાં ફૂલમાંથી કરમાઇ જતાં ફૂલોને કાઢી નાખી તે બદલ તાજા ગોઠવીએ છીએ તેવુંજ આ સંસારના સ્નેહનું છે."

"એ તો ખરૂં બ્રહ્મજ્ઞાન !" અમીરે કહ્યું "મારો પણ એજ નિશ્ચય

છે, **गतं न शोचामि** એ મારો પણ સિદ્ધાન્ત છે. આ જીવિતમાં શોક કરવા જેવું કાંઇ નથી.-હા, એક છે; જ્યારે કોઈ અપ્રતિમ કાન્તિ ઉપર આપણું દિલ લાગ્યું હોય ને તે આપણા હાથથી જાય! એવે પ્રસગે આપણે બધું જ્ઞાન ભેગું કરી ધીરજ રાખવી જોઇએ, ને ગાંડા થઇ ન જવું જોઇએ. કેમ ગુલાબસિંહ! તમે શું ધારો છો? તમે તો કદાપિ એમ ન કરો. આવો, એક પ્યાલો લો, ચાલો—જયવાન્ આશકને આનદની પ્રાપ્તિ સાથેજ પરાજિત પ્રતિપક્ષીના મોહનો ભંગ થાઓ."

"લાવો, હું એજ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક" ગુલાબસિંહે, પેલો વિષમય દારૂ પ્યાલામાં રેડાતો હતો તે વખતે અમીર ઉપર દૃષ્ટિ બાંધી કહ્યું "આ દારૂથી પણ તમને વચનસિદ્ધિ ઇચ્છું છું."

ગુલાબસિંહે પ્યાલો મોઢે માંડયો. એની દૃષ્ટિ પોતાના ઉપર લાગેલી જોઇને યજમાન ગભરાવા લાગ્યો, પણ ગુલાબસિંહે તો પ્યાલો ચોખો કરી જમીન ઉપર મૂકતા સુધી એક નિમિષ વાર પણ પોતાની દૃષ્ટિના તાપથી અમીરને મુક્ત કર્યો નહિ. "તમારો દારૂ બહુ જૂનો જણાય છે; પણ એમાં જોશ ઝાઝો નથી. બીજાને તો એ બહુ ચઢી જાય, પણ મને કાંઈ થનાર નથી. કેમ ભાઈ" ખવાસ તરફ દૃષ્ટિ કરી બોલ્યો "તમને દ્રાક્ષની સારી પરખ છે, તમે જરા જોશો."

ખવાસે કૃત્રિમ ગંભીરતાથી જવાબ આપ્યો "નાજી મને દારૂની ટેવજ નથી. આપના મિત્ર લાલાજીને વખતે અનુભવ હશે."

"મારા મિત્રને પણ આ દારૂનો સ્વાદ ચખાડવાની ઇચ્છાછે?" ગુલાબસિંહે અમીર તરફ જોઈ કહ્યું "પણ સમજવું જોઇએ કે બધાને મારી પેઠે નહિજ ચઢે એમ ન હોય."

અમીરે ઉતાવળથી ઉત્તર વાળ્યું "ના, ના, આપની ઇચ્છા ન હોય તો, મારે લેશ પણ મરજી, આપના મિત્રને આગ્રહ કરવાની નથી."

"ત્યારે એ દારૂ, ને આ વાત એ બન્ને હવે બદલી નાખો" ગુલાબસિંહે કહ્યું.

એટલી વાત થયા પછી ગુલાબસિંહ અધિક ઉત્સાહપૂર્ણ અને આનંદી જણાવા લાગ્યો. એના મોમાંથી જે ટોળની વાતો નીકળતી હતી તે કરતાં

વધારે ચમત્કૃતિ કે આનંદ બીજા કોઈ સ્થલે ગમે તેવાં ગંમત કરનારાંએ પણ ભાગ્યેજ દાખવ્યાં હશે. સાંભળનાર સર્વે નજરબંદીથી બંધાયા હોય એમ એના ઉપર કુરબાન થઈ ગયા; ઉમરાવ પોતે પણ એના ઉપરજ મોહી ગયો. લાલાજી પણ એ અસરથી મુક્ત ન થયો. જ્યારે વિષયુક્ત મદિરાનું પાત્ર ગટગટાવી ગયો ત્યારે ગુલાબસિંહ જે વાણી વદ્યો તેથી યદ્યપિ ઉમરાવનો જીવ ગભરાઈ ગયો હતો, તથાપિ જેમ જેમ ગુલાબસિંહ વધારે ખીલતો ગયો તેમ તેમ એને પોતે પ્રયોજેલા વિષની નિશ્ચિત અસર થતી જોઈ આનંદ થતો ગયો. દારૂબાજી ચાલુજ હતી, પણ કોઇને ભાન ન હતું કે કેટલો લેવાયો. એક પછી એક બધા જેમ નજરબંદીથી ઘેરાઈ ગયા હોય તેમ ઠંડા પડી ગયા, માત્ર ગુલાબસિંહજ એક એકને માથે ચઢે તેવાં તડાકા ને વાતો ઠોકતોજ ચાલ્યો, એના શબ્દોને પણ હવે તો બધા વીણી લેતા હોય એમ એકચિત્ત થઈ, એના વર્ણોચ્ચારના શ્રવણાર્થે ઊંચો શ્વાસ લેઇ એકદૃષ્ટિ થઈ રહ્યા! આમ છતાં એના ટોળનો મર્મ કેવો ગૂઢ હતો! કેવો કરડો હતો! ત્યાં ભરાયેલા દારૂડીઆજ કરડાકી, અને તેમની જીંદગી જે નિર્જીવ ટાયલાંની બનેલી હોય છે તેની મશ્કરીઓથીજ ભરેલો હતો! આમ ને આમ રાત પડી, દીવાનખાનામાં અંધકારનો પટ છવાવા લાગ્યો. પણ કોઇ હાલતું ન હતું. મીજબાની બહુ લાંબી ચાલી, ગંમતનો રસ જરા પણ ઉણો થયો નહિ. એવામાં સ્વચ્છ આકાશમાં ચંદ્રનો પ્રકાશ વિસ્તર્યો, અને બહારના બાગમાંનાં પુષ્પવૃક્ષ અને ફૂવારા ઉપર રૂપેરી રંગે રમવા લાગ્યો. એ પ્રસગે ગુલાબસિંહ બોલ્યો.

"મિત્રો! આપણા યજમાન આપણાથી કંટાળ્યા નથી એમ હું ધારૂં છું, તો એમની આ ખુબસુરત વાડીના આકર્ષણે લલચાઇ આપણે બે ઘડી વધારે ત્યાં બેશીએ તો હરકત નથી. કેમ મેહેરબાન! તમારા રસાલામાં ગવૈયા પણ હશેજ. હોય તો પુષ્પવાસથી ઘ્રાણેન્દ્રિય આનંદ પામે તે ભેગાં કર્ણ અને હૃદય પણ રસબસ ભરાય."

"વાહ, બહુ મઝાની વાત" ઉમરાવે કહ્યું "ખવાસ! ગાયન થવા દે."

આવો ઠરાવ થતાની સાથેજ બધા એકદમ ઉઠીને બાગમાં ગયા; ને એજ પ્રસંગે અત્યાર સુધી ઠાંસેલા દારૂની અસર સર્વને એકાએક માલુમ પડી; લાલચોળ વદને, ઘેરાયલાં નયને, અને લથડતે પગે સર્વે બાગમાં આવ્યા. જાણે કે અત્યાર સુધી સાચવેલા મૌનનો બદલો વાળવાનેજ હોય તેમ સર્વેની જીભ એકીવારે

છૂટી ગઇ; ને આખા બાગમાં ગરબડાટ, ઘોંઘાટ, અને તોફાનની ધૂન મચી રહી. શાન્ત સુંદર રાત્રી અને તેના આશ્રયમાં કેવલ ઉચ્છૃંખલ મત્તતા એ ઉભયનો વિરોધ ભયાનક લાગતો હતો. એ બધી મડલીમાં રાજકુમારના કુલનો વહીવંચો જે હાજર હતો તે તો ઘણોજ આનંદમાં જણાતો હતો. તે સ્વભાવે આનંદી, બુદ્ધિએ તીક્ષ્ણ, અને પ્રતિષ્ઠાએ પ્રામાણિક હતો. આ ગરબડાટ મચ્યા પછી જે ખેલ થયો, અને જેની વાતથી આખા દિલ્હી શેહેરમાં ખળભળાટ થઇ ગયો, તે બીના આ વહીવંચાએ જે લેખ પોતાના ચોપડામાં કરી રાખ્યો છે. તેને આધારે કહેવીજ ઠીક પડશે. તે લખે છે કેઃ—

"કદી પણ મારૂં લોહી આવું ઉકળ્યું હોય એમ મને સ્મરણ નથી. પંડયાની નીશાળેથી છૂટી મળતાં નાઠેલાં છોકરાંના ટોળા જેવા અમે થઇ ગયા. છ કે સાત પગથીઆંની નીસરણી ઉતરીને બાગમાં જતાં એક એકના ઉપર પડતા હતા, ગબડી જતા હતા, ગબડાવી પાડતા હતા, ને એમાં પણ કેટલાક હસતા, કેટલાક રડતા, કેટલાક લડતા, કેટલાક ગાળો દેતા. દારૂએ જાણે પ્રતિમનુષ્યની ગુપ્ત વૃત્તિ બહાર ખેંચી કાઢી હતી. કેટલાક બૂમો પાડતા હતા, ને લડતા હતા; કેટલાક પ્રેમની વાતો કરતા હતા, ને રડતા હતા; જેને અમે આજ પર્યંત મુવા જેવા ધારતા હતા તેજ ઘણામાં ઘણા આનંદે ચઢેલા હતા; જેને નિરંતર અભેદ્ય ગંભીરતાવાળા ધારતા હતા તેજ ટંટાખોર જણાતા હતા. મને સ્મરણ છે કે આ બધા તોફાનમાંથી પણ મારી દૃષ્ટિ જ્યારે ગુલાબસિંહ ઉપર પડી ત્યારે તેની આકૃતિ મને નિરંતરના જેવીજ શાન્ત અને સર્વનો તિરસ્કાર કરતી હોય તેવી લાગી. મઝાને આ રીતે અપમાન આપનાર જોડે કાંઇક બહાનું કાઢી લઢવાની પણ અર્ધી પર્ધી ઇચ્છા મને પેદા થઇ. મનેજ આમ લાગેલું એમ નહિ, પણ પાછળથી વાત કરતાં ઘણાએ મને એનું એજ કહેલું છે કે એને જોવાથી અમારૂં લોહી વધારે ઉકાળે ચઢતું, ને ખુશમિજાજીને બદલે ગુસ્સો પેદા થઈ આવતો. એના ઠંડા સ્મિતમાંજ કાંઇક એવું હતું કે જેથી બીજાને માનભંગ થયા જેવું લાગે ને લડવાની ઇચ્છા થાય. આ ક્ષણે ઉમરાવ અમારી પાસે આવ્યો. એના પગ પણ જમીન પર ટકતા ન હતા, એણે પણ ઠાંસવામાં બાકી રાખી ન હતી. એકદમ મારી પાસે આવી એણે મારો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો ને મને એક બાજુએ તેડી ગયો. એને ગુલાબસિંહનો પૂરેપૂરો ચેપ લાગેલો હતો, તેથી એના જેવોજ ડોળ કરવા પોતે જતો હતો. છતાં કાંઈ ઠેકાણું હતું નહિ. એણે કેટલાંક આડાં અવળાં ગપ્પાં માર્યા પછી, દિલ્હી શેહે-

રની ખુબસુરત અંગનાઓની વાત છેડી, અને મારી મશ્કરીઓ કરવા માંડી કે આ ગામનાં સુંદર ગુલાબ તો અમેજ ભોગવીએ છીએ, તમે શું સમજો! આથી મારા અભિમાનમાં મને ઓછું આવ્યું, અને મેં પણ એને બે ચાર ન કહેવાની વાતો સંભળાવી. મારે કબુલ કરવું જોઇએ કે, બીજી વખતે, હું તેમ ન કરત પણ એ વેળે તો મારો મિજાજ એવો થઈ ગયો હતો કે વા સાથે પણ વઢવાનું મન થાય. ઉમરાવ મારી પાસેથી ખશ્યો કે તુરત મેં ગુલાબસિંહને મારી પાસે દીઠો.

"એણે કહ્યું 'અમીર બોલે છે તે વાત ખોટી છે. જાણે બધી દોલત અને બધી કાન્તિનો એમણેજ ઇજારો રાખ્યો હશે! આપણે એને ખરેખરો બનાવીશું?'

"મેં કહ્યું 'કેવી રીતે?'

"'અત્યારેજ એના ઘરમાં આ શેહેરની પ્રખ્યાત કિન્નર કાન્તિનો સાર રમા હાજર છે. અલબત્ત તે કાંઈ ખુશીથી અહીં આવેલી નથી પણ તમે જો તેને ગાવાને મિષે અત્રે લવરાવો, તો પછી તે તમારી બે મીઠી વાતો સાંભળતાં તમારીજ થાય એમાં શક નથી.'

"આ વાત મારે ગળે ઉતરી, તેથી હું તુરત ઉમરાવની તરફ દોડયો. ઉમરાવ તોફાનીમાં તોફાની ટોળાની વચ્ચે ઉભો હતો મેં ગવૈયાને એકદમ બંધ પાડી દીધા ને મ્હોટેથી કહ્યું 'વાહરે અમીર સાહેબ! આતે રીત છે! આવા નિર્માલ્ય ગાયનથી અમને ખુશી કરી પેલી રમાનું દિવ્ય ગીતામૃત તો આપ એકાન્તમાંજ પીવાના હશો?' આ વાત સાંભળતાની સાથે બધાએ શોર કરી મૂક્યો, અને અમીરે જે જવાબ આપવા યત્ન કર્યો તેમાંનું કાંઈ કાન પડયું નહિ. જરા શાન્તિ થઈ ત્યારે તેણે કહ્યું 'કદાપિ તમો કહો છો તેમ હું કરૂં તો પણ આ મંડલી જે અત્યારે જેટલી કુલીન તેટલીજ તોફાની છે તેની સમીપ એ બાલા હાજર કેમ થઈ શકે? તમે બધા એટલા ઉદાર છોજ કે સ્ત્રીપ્રતિ બલાત્કારની તો મને સલાહ આપોજ નહિ, જોકે આપણા મિત્ર ચંદના પ્રિયતમ અમારા પૂજ્ય તો અત્યારે એટલું પણ ભાન ભૂલી ગયા છે કે મારા ઉપર બલાત્કાર કરવા બેઠા છે.' આવું સાંભળી મારૂં લોહી તપી ઉઠયું ને મેં પણ આવેશમાંજ એવું ટાણું માર્યું કે 'બલાત્કાર

કરવાની બાબતમાં મારે આપ જેવા નામદારનોજ દાખલો છે એટલે કાંઈ દૃષ્ટાન્ત ખોળવા જવું પડે તેમ નથી. બધું શહેર જાણે કે રમા તમારા મહેલમાં ખુશીથી આવી નથી, ને તે તમારા પ્રેમને ને પૈસાને લાત મારે તેવી છે. એટલે જો તમે તેને અહીં લાવો તો તે તમારા જુલમની ફરીયાદ આ ઉદાર ગૃહસ્થોને કરે ને તેઓ તેને સહાય કરે, માટેજ તમે પાછાં પગલાં ભરોછો.' આ પ્રમાણે સળગવા માંડયું તેમાં ગુલાબસિંહે ઘી હોમ્યું કે 'ખરી વાત છે, અમીર પોતાના કેદીને અહીં લાવી શકે તેમ છેજ નહિ.' આવી બોલાબોલી થતામાં અમે બન્ને એટલા તપી ગયા કે પોતપોતાની તરવાર ઉપર હાથ નાખવા લાગ્યા, વાત વધી પડી. મંડલીમાંના અમીર ઉમરાવો પણ જેને જેમ ફાવે તેમ એક કે બીજાનો પક્ષ કરી બૂમો પાડવા લાગ્યા. તરવારો ખેચાઈ અને જેવો હું મારી તરવાર લઈ ઉમરાવ સામો ધસતો હતો તેવામાંજ ગુલાબસિંહે મારી તરવાર લેઈ લઈ બીજી મારા હાથમાં મૂકી, અને ઉમરાવને કહ્યું 'તમારો પ્રતિપક્ષી તમારા પ્રપિતાની તરવાર લઇને ઉભો છે. તમે તો કાંઈ વહેમને ગણકારતા નથી, બડા બહાદુર છો, પણ તમે આપણે જે શરત કરી હતી તે ભુલી ગયા છો, માટે યાદ દેવરાવુંછું.' આટલું સાંભળતાંજ ઉમરાવના હોશ ઉડી ગયા, પણ તે હીંમત લાવી મારા ઉપર ધસ્યો. પછી જે ગરબડ મચી તેમાં શું થયું તે મને યાદ નથી; અમે કેવા ઘા કર્યા, શું થયું, કેમ થયું, કાંઇ સ્મરણ નથી, માત્ર એટલુંજ સાંભરે છે કે જ્યારે શાન્તિ થઈ ત્યારે મારા પગ આગળ ઉમરાવનું શબ લોહીમાં લદબદ પડયું હતું, ને ગુલાબસિંહ નીચો નમી તેના કાનમાં કાંઈ કહેતો હતો. એ બનાવથી બધાની કેફ ઉતરી ગઈ, ને સર્વે અતિ શોક અને પશ્ચાતાપ કરતા વેરાઈ ગયા.

"એ પછી મેં ગુલાબસિંહને જોયો નથી. હું તો એ બનાવની હકીકત કહેવા દરબારમાં દોડી ગયો; અને પુણ્યપ્રતાપ અમરરાજ મહારાજાનો ઉપકાર માનુંછું કે તેમણે યથાર્થ વિચાર કરી મને ક્ષમા બક્ષી."

આ ઉપરથી વાચનારના સમજવામાં બધો વૃત્તાન્ત આવશે. લાલાજીએ આ તોફાનમાં ભાગ લીધો ન હતો, તેમ તેણે પાન પણ નિયમસર કર્યું હતું. તેમાં મુખ્ય કારણ માત્ર ગુલાબસિંહની વારંવાર ધીમેથી કરેલી શિક્ષાજ હતી. જ્યારે એ બે જણા એ સ્થાનથી દીવાનખાનામાં જઇ એકલા પડયા ત્યારે લાલાજીએ પૂછયું "આ બનાવ તમે શી રીને જાણી શક્યા હતા? તમે જાતે તો કાંઇ કર્યું નહિ?"

" જે સેનાની વિજય મેળવે છે તેણે જાતેજ લઢવું જોઇએ એમ નિ-યમ નથી. પણ હવે ગઈ વાત ને ગયા મનુષ્ય જોડે જવા દે. તારે જો અમારી ગુપ્ત વિદ્યાનો ખપ હોય તો યમુના તટ ઉપર જે ટેકરે ભવાનીનું મંદિર છે, તેની પાસે મધ્યરાત્રીએ મળજે. મરજી હોય તો ત્યાંજ તને ગુરુ પણ ભેગા થશે. હાલ તો જા—મારે હજી અહીં કામ છે. રમા અહીંજ પૂરાયલી છે."

લાલાજી જતો હતો તેવામાં મુખ્ય ખવાસ જેને આવતે આવતે ગુલા-બસિંહે કાનમાં કાંઈ કહ્યું હતું તે આવ્યો. ગુલાબસિંહે તેને કહ્યું "ભાઈ! તારો ધણી હવે છે નહિ; તેમ તારા નવા ધણીને તારૂં કામ નથી, કેમ કે તે સદ્‌ગુણી ને ડાહ્યો છે. તારે તારૂં સંભાળવાનું છે, હું તને જવા દઉછું, નહિ તો તેં જે પેલો વિષમય દારૂ મને પાયો છે તે માટે હું તને અત્યારે ગરદન મરાવી શકું એમ છું. ગભરાવાનું કારણ નથી. એ દારૂથી મને કાંઈ થવાનું નથી; એટલુંજ કામ કર કે રમા જ્યાં હોય ત્યાં હવે મને લેઈ જા. તારે તેનું કામ નથી, ને મારે તેની બહુ જરૂર છે—ઉતાવળ કર, મારે જવું છે."

મનમાં કોણ જાણે શું બડબડતો ને ધ્રૂજતો ખવાસ આગળ થયો, ને ગુલાબસિંહને રમા પાસે લઈ ગયો.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

નવો શિષ્ય.

મધ્યરાત્રી થવાને એક ઘડીની વાર હતી. લાલાજી ઠરાવેલે ઠેકાણે આવી ચૂકયો હતો. ગુલાબસિંહે એના ઉપર જે અસર કરી હતી, તે ગતરાત્રીના વૃત્તાન્તથી સુદૃઢ થઈ હતી. જે બનાવો બન્યા તે કેવા સ્વાભાવિક, કેવલ આકસ્મિક, છતાં એણે ભવિષ્યરૂપે જાણેલા હતા ! આ અતિયમત્કૃતિમય વિલક્ષણ પુરૂષ નિર્જીવમાં નિર્જીવ વસ્તુને પણ પોતાનો સંકલ્પ સાધવાનું સાધન કરવાને સમર્થ છે ! એમજ છે, ત્યારે રમાને લેઇ જવાજ કેમ દીધી ! ગુનેગારને દંડવા કરતાં ગુનોજ કેમ ન અટકાવ્યો ! શું ગુલાબસિંહ રમાને પ્રેમ દૃષ્ટિથી જોતો હતો ? પ્રેમી છતાં, તે પ્રેમપાત્ર બીજા આગળ ધરે ! એવા પ્રતિપક્ષીને આપે ! કે જેને પોતાના અગાધ સામર્થ્યથી સહજમાં નમાવી શકે ! ગમે તેમ હો—પણ લાલાના મનમાં પૂર્વે જે વિચાર થયેલા તે તો હવે થવાજ અશક્ય હતા. રમા અને ગુલાબસિંહ કોઇ યુક્તિથી એને છેતરીને ફસાવે છે એમ સમજવું માત્ર કલ્પનાજ હતી. ત્યારે લાલો પોતે રમા ઉપર પ્રેમગ્રસ્ત છે ? ના, લાલાજીની વૃત્તિ અત્યારે કોઈ જુદીજ વાત ઉપર નિરુદ્ધ છે. જુગાર રમવાનો જેને ચડસ લાગે છે તેને બીજું કશું સુજતું નથી, તેને કશી ખબર પડતી નથી, જે હાથ આવે તે ઉડાવી દેઇને પણ પોતાની રમવાની ચેળ મટાડે છે, એમજ લાલાજીને હતું. ગુપ્તજ્ઞાનના અભેદ્ય પટને ઉંચો કરી તદંતરિત ગુહ્યાગારનાં દર્શનમયજ એનો જીવ થઈ ગયો હતો. બીજા કોઈ વિચારને અવકાશ ન હતો. એને ગુલાબસિંહ જેવા થવું હતું. નહિ કે પ્રેમમાં, પૈસામાં, કીર્તિમાં-પણ તે અભેદ્ય અલૌકિક શક્તિ જે તેનામાં હતી તે પામવી હતી. લોકથી જેને લીધે એ વિદેશી વિલક્ષણ જણાતો તેનું રહસ્ય પ્રાપ્ત કરવાને લાલાજી પોતાનો જીવ પણ સુખે આપવા તૈયાર હતો. રાત્રી ઘણીજ શાન્ત અને મધુર હતી; ચંદ્રનો પ્રકાશ શાન્તિને અધિક શોભાવતો હતો. ભવાનીના ભવ્ય ધામને દૂરથી યમુનાના ચંદ્રપ્રભાયુક્ત તરંગ પણ પુષ્પશોભિત અર્ધ્ય આપતા હતા. લાલાજી ધીમે ધીમે દેવળની પશ્ચિમ બાજુએ એક પીપળા નીચે આવ્યો. ત્યાં એણે એક પુરુષને મ્હોટો ઝભ્ભો વીટાળીને ઉભેલો, તથા અતિ પ્રગાઢ શાન્તિથી ફરી રહેલો દીઠો. લાલાએ ગુલાબસિંહ કરી ટહુકો કર્યો તેવોજ તે પુરુષ તેના તરફ વળ્યો. એણે કોઈ

બીજાજ વિદેશીને જોયો. એ વદન ગુલાબસિંહના જેવું સુંદર નહિં પણ તેટલુંજ ભવ્ય, અને કેવલ સત્ત્વવૃત્તિની અભેદ્ય મુદ્રાએ અલંકૃત વિશાલ ભાલ સહિત, અતિ ઉંડી અને ભેદી નાખે તેવી આંખોએ શોભતું હોવાથી વધારે સામર્થ્યવાળું હતું.

"તમે ગુલાબસિંહને શોધો છો" પેલા પુરુષે કહ્યું "તો તે હવણાં અહીં આવશે; પણ જે અત્યારે તમારી સમીપ છે તેજ તમારા ભવિષ્ય જોડે વધારે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે, ને તમારી આશા પૂર્ણ કરવા વધારે ખુશી છે."

"ત્યારે શું પૃથ્વી ઉપર બે ગુલાબસિંહ છે ?"

"જો ન હોય તો તમે પોતેજ બીજા ગુલાબસિંહ થવાની શ્રદ્ધા કેમ કરી શકો છો ? યુવાવસ્થાના તરુણ આત્મપ્રસાદમાં એવી વાંછના ન અનુભવી હોય એવો કોઇકજ પુરુષ હશે કે આ બ્રહ્માંડમાં કાંઈ ગુપ્ત ચમત્કાર છે, ને તે ચમત્કાર સમજવો આવશ્યક છે. જે અવર્ણ્ય ચમત્કૃતિથી આ વિશ્વ પૂર્ણ છે તેનું ગાન અતિ સુશ્લિષ્ટ અને મધુર છે. આત્માના અંતરંગ વ્યાપારમાં તેનો ધ્વનિ પ્રતીત થાય છે. માનુષહૃદયમાં જે જે વાંછના ઉઠે છે, જે જે ઉદ્‌ગાર થાય છે, તે બધાં કોઇક અચિન્ત્ય વિશ્વની તાદશ રચનાનાં પ્રતિબિંબ છે. એ રચના તેજ પરમ સત્તા છે, બીજું મિથ્યા છે. અનન્ત યુગ અને કલ્પ વહી ગયા તેમાં એ સિદ્ધસત્તામાંજ રમનારા અનેક મહાત્મા થઈ ગયા છે, ને થશે. ગુલાબસિંહ તેમના આગળ કોણ માત્ર છે ?"

"ત્યારે હું પૂછુંછું કે એવા અનંત મહાત્માઓ, જેના આગળ ગુલાબસિંહ કાંઈ નથી તેમાંના તમે એક છો કે નહિ ?"

"આ શરીરમાં તમે એક એવો પુરુષ દેખોછો કે જેની પાસેથી ગુલાબસિંહ કેટલીક ગુપ્તવિદ્યા શીખ્યો છે. આ ભૂમિ ઉપર હું એટલા કાલથી છું કે જે કાલની ગણના તમારા ઇતિહાસ અને પુરાણ લખનારા કરી શકતા નથી. આર્ય ઋષિઓ, કૌરવ, પાંડવ, રામ, કૃષ્ણ સર્વને મેં દીઠા છે. એ ઋષિઓ કે જેમની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ કૃતિ વિષે આજના પંડિતો અનેક કુતર્ક કરે છે તે ખરા મહાત્માજ હતા. તેમણે વિશ્વરચનાનાં ગાનમાત્રથીજ વેદ ભર્યા નથી, પણ તેમણે મહા ગહન ગુપ્ત વિદ્યાના ભંડાર તેમાં સાચવેલા છે. તે પોતે પણ મરી ગયા નથી. કૌરવ અને પાંડવ તથા રામ

અને કૃષ્ણ જેવા મહાપુરુષો નથીજ થયા એમ નથી, પણ એજ ઇતિહાસદ્વારા એ મહાત્માઓએ એવાં દૃષ્ટાન્તથી અધ્યાત્મયોગ સમજાવ્યો છે કે વિચારનારને મુક્તિ હસ્તામલકવત્ થઈ રહે. પણ કલિના પ્રભાવે કૂચીઓ નાશ પામી છે. લોકો માત્ર અક્ષરને ને તે અક્ષરના શુષ્ક ભાવને વળગી રહી વહેમી, બાયલા, ને અજ્ઞાની થયા છે. કૌરવ અને પાંડવનાં યુદ્ધની વાતોથી લોકો રંજન પામે છે, ને એમને એમ રાજ્યપાટ અને દ્રવ્યલાલસાની વાંછનામાં અધમતાએ ચઢે છે. ખરૂં રાજ્ય, ખરી પ્રાપ્તિ તો આ શરીરરૂપી કુરુક્ષેત્રમાં આત્મા અને મનના સંગ્રામમાં આત્માને વિજયવાન્ કરવામાં છે. બ્રહ્માંડને મૂકી તેની પ્રતિકૃતિ જે પિંડ તેનેજ વિલોકવામાં આત્મસામ્રાજ્યના પગરણનો આરંભ છે, ને સર્વ પ્રાપ્તિનું બીજ છે. પરંતુ જેમની શ્રદ્ધાજ જડ છે, જેમની બુદ્ધિજ મંદ છે, જે સ્થૂલની પાર વિશ્વાસ કરી શકતાં નથી, નિશ્ચય ઉપજાવી શકતાં નથી, કાવ્યના તેમ વિશ્વના ધ્વનિને ન સમજતાં ગદ્ય જેવા સ્થૂલમાત્રનેજ સમજે છે, તેમનો આ કલિકાલમાં વધારે પ્રભાવ છે. એ અંધકારથી તું સર્વથા મુક્ત છે કેમકે મૂલથીજ ચિત્રકાર હોઇ સ્થૂલની પાર જોનારો છે એટલે મને તારા વિષે બહુ સંતોષ છે."

"પણ જે સ્થૂલ પારની વિદ્યા, સ્થૂલ પારનું જ્ઞાન તમે કહો છો તે વિદ્યા અને તે જ્ઞાન કીયા ગ્રંથોમાં છે? કીયા પ્રયોગથી મળે છે?"

"એનો ગ્રંથ આ આખું વિશ્વ છે, એના પ્રયોગ મનુષ્યની દૃષ્ટિમાં છે. નિર્જીવમાં નિર્જીવ વનસ્પતિ કે પદાર્થ પણ અનેક ઉપદેશ કરવાને સમર્થ છે, પણ તે વાંચવાની આંખ અને સમજવાનું મન સદા સાવધાન જોઇએ. દૃષ્ટિ અનુસાર સૃષ્ટિ થાય છે એવું અદ્વૈતવાદીઓ કહે છે તે ખોટું નથી. જે માત્ર બાહ્યાકૃતિનેજ જોનારા છે તેમને કાંઈ કામનું નથી; આખા વિશ્વ ઉપર ગુપ્ત વિદ્યાનાં રહસ્ય કોતરી કાઢયાં હોય તો પણ જેઓ શબ્દમાત્રનેજ સમજનારા છે, ને શબ્દના અર્થને કે અર્થના ધ્વનિને વિચાર કરવા થોભતા નથી, તેમને તે નકામું છે. રે યુવક! જો તારી તર્કશક્તિ ઉજ્વલ હોય, તારૂં હૃદય દૃઢ હોય, તારી જિજ્ઞાસા અગાધ હોય, તો હું તને મારો શિષ્ય કરીશ, પણ પ્રથમ ક્રમ ઘણો કરડો અને ભયંકર છે."

"જો તમે તેમાંથી તરી પાર ઉતર્યા છો તો હું શા માટે પાછો હઠીશ! મારા બાલ્યથીજ મને એમ લાગતું કે મારા ભવિષ્યમાં કોઇ વિલક્ષણ બનાવ નિર્ધારેલો છે; ને એ નિશ્ચયમાંજ મેં આ સંસારની ભવ્યમાં ભવ્ય પ્રાપ્તિને

તુચ્છકારી છે. જ્યારથી મેં ગુલાબસિંહને જોયો ત્યારથી મને એમજ વિશ્વાસ થયો છે કે એજ મારો ગુરુ થવાને યોગ્ય છે."

"ને એ ગુરુપદ તારા સંબંધમાં એણે મને સોંપ્યું છે. યમુનાના પ્રવાહ તરફ નજર કર. પેલું જે વહાણ દેખાય છે તે પ્રાતઃકાલ પૂર્વે ચાલ્યું જશે—તારો ગુલાબસિંહ પણ એમાં જશે. તારા હૃદયમાં તેનો કાંઇ પણ વિચાર હોય તો હજી સમય છે. પણ જો, એનાં પગલા સભળાય છે. હું તને ફરી મળીશ."

આટલું કહીને પેલો પુરુષ દૂર ગયો, ને પાસેની ઝાડીમા અદૃશ્ય થઇ ગયો. એજ ક્ષણે ગુલાબસિંહ આવી પહોચ્યો.

"લાલાજી! હવે હું તને પ્રેમ અને જ્ઞાન એમાંથી એક પસંદ કરવાનું કહેતો નથી. એ ક્ષણ તો ગઈ, અને જે પાણિનું પ્રિયગ્રહણ તું કરત તે મેં કર્યું પણ તારા હૃદયમાં સાલી રહેલી વાત, જેનિ સિદ્ધિ મને પોતાને પણ નિશ્ચિત લાગતી નથી, તેને બદલે જો તુ બીજું કાંઈ માગે તો જે માગે તે તને આપવા હું તૈયાર છું. જો; માણસો ઘણું કરી ચાર વસ્તુ ઇચ્છે છે: પ્રેમ, પૈસો, પ્રતિષ્ઠા, ને પટલાઈ. પ્રેમની વાત તો હવે મારા હાથમાં નથી. પણ બાકીનામાંથી જે તુ માગે તે તને હું આપી શકુ તેમ છું. આપણે જુદા પડીએ તે પેહેલાં મારે તને સંતોષવાની ઇચ્છા છે."

"જે વર હું માગુ છું તે એ પ્રકારનો નથી. મારે જે જોઇએ છીએ તે જ્ઞાન છે, જ્ઞાન તે પણ જે તને છે તેજ. એને માટેજ મેં રમાના પ્રેમનો પરિત્યાગ કર્યો છે."

"હું તને વારતો નથી, પણ ચેતવણી આપું છું. જાણવાની ઇચ્છા તેજ ખરી મુમુક્ષુતા નથી; અંતરના ગૂઢમાં ગૂઢ, અજાણ્યામાં અજાણ્યા વિચાર, મહા ભયંકર પ્રેત અને પિશાચ થઈ ગમે તેવા જિજ્ઞાસુને ઉથલાવી પાડે છે, માટે સાધનસંપત્તિના વિકાસરૂપે પ્રાપ્ત કરેલી ખરી મુમુક્ષુતા અને જાણવાની ઇચ્છા તે બે એક નથી એમ હું તને ફરીથી કહી બતાવું છું. હુ તને ગુરુ બતાવીશ, પણ બીજું બધું તારા પોતાના ઉપર આધાર રાખે છે."

"મને માત્ર આ પ્રશ્નનુંજ ઉત્તર આપ, એટલે હું નિશ્ચય કરીશ. આ કરતાં અન્ય સૃષ્ટિની વસ્તિ સાથે સંબંધ કરવો એ માણસથી બની શકે તેમ

છે? પચ તત્ત્વને પોતાના કબજામાં રાખવાનું માણસથી બને છે? ને પોતાના જીવિતને શસ્ત્રથી કે વ્યાધિથી બચવાનું માણસને શક્ય છે?"

"હા એ બધું થોડાને પણ સંભવે તો છેજ, પણ યાદ રાખજે કે જે થોડાને તે સંભવે તે પ્રત્યેકને બદલે સહસ્ત્રાવધિને તે નથી સંભવતું; એટલુંજ નહિ પણ પ્રયત્નમાંએ બહુ ક્લેશજ પ્રાપ્ત થાય છે."

"ત્યારે એક બીજી શંકા. તું પોતે—"

"બસ; મારી વાત વિષે હું કાંઇ કહેતો નથી."

"ઠીક, ત્યારે જે પુરુષ હવણા મને મળ્યો છે તેની વાતો ખરી માનું? શું એ પુરુષ ખરો મહાત્મા છે, સિદ્ધ છે?"

"રે ઉતાવળીઆ ધીર! તારી કસોટી થઈ ચૂકી છે. તેં તારો નિર્ણય કર્યો છે. જા, ધીરજ રાખજે ને સિદ્ધિ મેળવજે. હા, હું તને એવા ગુરુને સોંપુ છું કે જેને ગુપ્તવિદ્યાનાં દ્વાર તારા આગળ ખુલ્લાં કરવાની શક્તિ અને ઇચ્છા બન્ને છે. એના નિર્વિશેષ જ્ઞાનમાં તારાં એક વ્યક્તિનાં સુખ કે દુઃખનો હીસાબ નથી; તારે તારૂં સાચવવાનું છે; એ ખુબ યાદ રાખજે. હું એને તારા ઉપર હાથ મૂકતા વારૂં છું, પણ એ મારૂં માનતો નથી. ગુરુદેવ! તમારા શિષ્યને સ્વાધીન કરો." લાલાજીએ તુરતજ પછવાડે જોયું તો એણે ગુરુ મત્સ્યેન્દ્રને અધરથી ઉતરતા હોય એમ આવતા દીઠા અને જરા ચમક્યો. મત્સ્યેન્દ્રે લાલાજીનો ખભો થાબડી, હાથ પકડ્યો.

"રામરામ" ગુલાબસિંહે કહ્યું "તારી યાતના હવે શરૂ થઈ, આપણે ફરી મળીશું ત્યારે, કોણ જાણે તું જોગ કે રોગ જે તે એક લાવ્યો હોઇશ."

લાલાજીએ ગુલાબસિંહને જતાં જોયો, ને તે છેક નદીએ પહોચ્યો ત્યાં સુધી જોઈ રહ્યો. એણે હમણાંજ જાણ્યું કે નદી ઉપરની હોડીમાં એક સ્ત્રી છે, જેમકે જેવો ગુલાબસિંહ અંદર દાખલ થયો તેવી તે ઉભી થઇ. તેણે લાલાજીને દૂરથી "રામરામ" કહ્યા, પણ લાલાજી આવેશથી ગદ્ગદિત થઈ ઉત્તર વાળી શક્યો નહિ. હોડી ચાલી, દૃષ્ટિ બહાર ગઇ. એજ ક્ષણે, જાણે પોતાની શક્તિથીજ ઉત્પન્ન કર્યો હોય તેવો, અનુકૂલ મૃદુ પવન વાવા લાગ્યો, અને હોડીના શઢમાં ભરાયો. ગુરુ તરફ નજર કરી લાલાજી બોલ્યો "ગુરુદેવ! એટલું કહો કે આ અબલાનું ભાવિ પ્રિયકર થાઓ, ને એણે જે કર્યું છે તે સારુંજ કર્યું છે?"

" અરે શિષ્ય ! તારૂં પ્રથમ કર્તવ્યજ એ છે કે તારે અન્ય ઉપરથી તારા સર્વ વિચાર અને આવેશ પાછા ખેંચી માત્ર તારા પોતાના ઉપર સ્થાપવા. પ્રથમ ક્રમ એજ છે કે પોતાના આત્માનેજ સર્વસ્વ ગણી તેમાંજ ઠરવું. હું તને પ્રત્યેક વાતનાં કારણ આપનાર નથી, કેમકે આ માર્ગમાં શિષ્યે કારણો પોતાની મેળે સમજી લેવાં એવોજ ક્રમ છે. પરંતુ કેવલ આત્મસ્થ થઇ બીજે બધેથી વૃત્તિ ઉઠાવી લેવાની વાત તને હવણાં સ્વાર્થ જેવી લાગે નહિ, ને તું નવો છે તેથી નિરાશ થાય નહિ, માટે કહું છુ કે એ રીતે આત્મા સ્થિર થાય ત્યારેજ તેમાં સમગ્ર વિશ્વનું પ્રતિબિંબ પડી શકે છે; એ પ્રતિબિંબ જોવાતાંજ શાન્તિનું દિવ્ય ગાન સંભળાય છે; આત્મા તે આ એક શરીરસ્થ ચેતન (જીવ) એવો ભ્રમ મટી જઈ સર્વમયતા આવે છે. આવી પ્રાપ્તિને તું ઇચ્છે છે; તે તારો માર્ગ નક્કી કર્યો છે; તે પ્રેમ, પ્રતિષ્ઠા, પૈસો, પટલાઈ સર્વ તજ્યું છે હવે વિચાર શાને? બધો સંસાર તારે ક્યાં છે? તારી બુદ્ધિને તીક્ષ્ણ કરવી અને તારા આવેશને એકત્રિત કરવા એજ તારૂં હવે કર્તવ્ય છે."

" એનું ફલ સુખ છે ? "

" સુખ એવું જો કાંઇ હોય તો તે એવા આત્મામાંજ છે કે જેને આવેશમાત્રનો અભાવ છે. સુખ એ તો છેલ્લી ભૂમિકામાં છે, તું તો હજી પ્રથમ ક્રમગામી છે."

આ વાર્તા થતા થતામાં પેલી હોડીના શઢ પણ દૃષ્ટિ બહાર ગયા, અને ગુરુશિષ્ય શહેર તરફ વળ્યા.

તૃતીય તરંગ સમાપ્ત.

ચતુર્થ તરંગ.

પ્રકરણ ૧ લું.

રહસ્ય શીખવાની શાલા.

લાલાજીને ગુરુને સ્વાધીન કરી ગુલાબસિંહના ગયા પછી આશરે એકાદ મહીનો થઇ ગયો હતો; બે પરદેશી મુસાફર દિલ્હીમાં બજારને નાકે ઉભા હતા. એક જણે બહુ આવેશ અને આગ્રહથી કહ્યું "તારામાં જો એક છાંટો પણ અક્કલ હોય, જરા પણ ડહાપણ હોય, તો મારી સાથે જયપુર ચાલ. આ મત્સ્યેન્દ્ર છે તે ગુલાબસિંહને માથે ચપટી ભભરાવે તેવો છે. એનાં બધાં વચનનો અર્થ શો થાય છે? તું પોતે પણ કબુલ કરે છે કે એમાંથી કશો નિશ્ચય સમજાતો નથી. તું કહે છે કે એ દિલ્હીથી ગયો છે, એણે હિમાલયમાં એકાદ વધારે શાન્ત અને એકાન્ત સ્થલ નક્કી કર્યું છે. પણ તને ખબર નથી કે એ ભૂતીયાના પ્રદેશમાં કેવા લોક વસે છે? તારૂં માથું તારા ધડ ઉપર રહેવા દેઇને તારાં લુગડાં ઉતારી લે ત્યાં સુધી હરકત નથી, પણ આ તો તેના એ વાંધા છે. સિદ્ધનો આશ્રમ એવા પડોશમાંજ હોય! મને તારે માટે બહુ લાગે છે. કોણે કહ્યું કે એ તારો બાવો ચોર લોકોનો નાયક નહિ હોય? ને તેને ત્યાં ફસાવ્યા પછી, તારૂં સર્વસ્વ કઢાવ્યા વિના તને જવા દેશે? તને ક્રોધ આવે છે, પણ આ બધો વિચાર રહેવા દે—તું તારે રસ્તેજ વિચાર કરીને તો જો. મત્સ્યેન્દ્ર પોતે પણ જેને સરલ કે સુખકર ગણતો નથી એવી એકાદ સાધના તારે કરવાની છે; ફલ મળે કે ન મળે; ન મળે તો તને વિકટમાં વિકટ પીડા પેદા થાય; મળે તો તે જેને તારો ગુરુ કર્યો છે તેવા ટાઢા અને નીરસ દૂબળા જેવી તારી દશા થાય! વાહરે સિદ્ધ! થયો, થયો તું સિદ્ધ! જવા દે એ ગાંડાબળ અને જીવે છે ત્યાં સુધી મોજ કર. મારી સાથે જયપુર ચાલ, એક રમા ગઇ તો એવી બીજી બે તને પરણાવું. તારો ધંધો કર, પૈસા મેળવ, ને નામ કાઢ. હું તો આ બધું મિત્રભાવે કહું છું, પણ મિત્રભાવ જે કહે છે તે તારા ગુરુનાં વચન કરતાં તો વધારે આશા ભરેલું ને સુખવાળું જણાય છે."

"રામલાલ! મારી ઇચ્છા હોય તો પણ હું તારા કહ્યા પ્રમાણે કરવા

અસમર્થ છું. મારાથી અગમ્ય એવી કોઇ સમર્થ શક્તિ મને દોરે છે, તેના સામર્થ્યને મારાથી પ્રતિકૂલ થવાય એમ નથી. મે જે આદર્યું છે તેમાં હવે તો **अर्थं साधयामि वा देहं पातयामि** એમ થયેલું છે. મારા વિષે હવે વિચાર કાઢી નાખ; તારા વિચાર તારા પોતાના ભલા માટે કામે લગાડ, ને સુખી થા. અને મને વિશ્વાસ છે કે હું હવણાં જે પ્રાપ્ત કરીશ તે આજ નહિ તો કોઇ વારે કામ તો આવશે જ."

"આનું નામ શું ? બેવકુફાઇ, મૂર્ખાઇ, ગાંડાઈ ! હાથમાંની વાત પડતી મૂકી હવામાં કિલ્લા બાંધનારને શું કહેવાય ? તારૂં શરીર તો જો. એક મહીનામાં તો જાણે વરસનો મંદવાડ ખાઈને ઉઠયો હોય તેવો જણાય છે ! ચાલ, મારી સાથે ચાલ; હું જઇશ તો પછી તને સારે રસ્તે ચઢાવનાર કોઈ રહેશે નહિ, તારા તરંગ અને પેલા લુચ્ચાની યુક્તિઓનો તું ભોગ થઈ પડીશ."

"બસ" લાલાએ કરડે સ્વરે ઉત્તર આપ્યું "તારા મનમાં એકજ વાત ઉપર જે વલન છે તે તરફ જ્યારે તું આટલો બધો નમીને બોલે છે ત્યારે તારી શીખામણ મારે કશા કામની નથી. મને આ પુરુષના—જો તે પુરુષ હોય તો—યોગબલની અનેક સાબીતીઓ મળેલી છે; અને મને જે રસ્તો ગમ્યો છે તે રસ્તામાં જીવ જવાનો હોય તો જાઓ પણ ત્યાંથી હું પાછો તો વળનાર નથી. બસ, રામલાલ ! રામરામ. તને જો એવી ખબર મળે કે આ સ્થલે કે પેલા ડુંગરમાં લાલાજીની રાખ થઈ ગઇ તો આપણાં સંબંધીને કહેજે કે એણે અતિ ઉત્તમ કાર્યમાં પોતાના પ્રાણનો હોમ આપ્યો છે, ને એ, બીજા અનેક યોગમાર્ગગામીની પેઠે તત્ત્વનિર્ણય કરવામાં મરણ પામ્યો છે. અને મરણથી એટલો બધો ડરે છે શા માટે ? વિશ્વવ્યવસ્થાજ એવી છે કે આપણા વિચારનો એક સંસ્કાર સરખોએ વ્યર્થ જતો નથી; જ્યારે ધારેલો નિશ્ચય સિદ્ધ કરવાનાં સાધન શિથિલ થઈ જાય છે ત્યારે તેમને તાજાં કરવાને જે આરામની આવશ્યકતા છે તેજ મરણ છે. નિત્યની નિદ્રા જેમ આપણને તાજા કરે છે તેમ મરણ પણ આપણને આપણા કર્તવ્ય માટે તાજા કરે છે. કરેલો નિશ્ચય તાજા થઇને પાછો આપણે બીજા જન્મમાં આગળ ચલાવીએ છીએ. મારો નિશ્ચય થઈ ચૂકયો છે, આ જન્મે કે અનેક જન્મે તે હું સિદ્ધ કરીશજ; એમ કરતાં એક બે કે પાંચ પચાસ મરણ થાય તો પણ શું ?" આટલું બોલી રામલાલને ભેટી રામરામ કરીને લા-

લાજી ચાલતો થયો. બજારને બીજે છેડે પહોચતાં જેવો એક ગલી તરફ વળે છે તેવોજ એને બંદો સામો મળ્યો.

"અહો! લાલાજી! બહુ દિવસે મળ્યા; એક મહીનો થયો. ક્યાં સંતાઇ ગયા હતા? શા કામમાં હતા? કાંઇ લેઈ બેઠા છો કે શું?"

"હા."

"હુ તો હવે અહીંથી બોખારા તરફ જવાનો છું; મારી સાથે આવશો? સર્વ પ્રકારની ચતુરાઇને તે સ્થલે માન મળે છે."

"તમારો બહુ ઉપકાર થયો, પણ મારે હાલમાં બીજાં બહુ કામ છે."

"આમ શું કરો છો, ભાઈ! આજ તો તમે કાંઈ બોલતા પણ નથી. પેલી નાયિકાના જવાથી આટલો બધો શોક શા માટે ધરો છો! મારી પેઠે કરો. મે એક બીજી મેળવી લીધી છે—અહો કેવી સુંદર! પ્રવીણ! ને વળી કશી છું છાં નહિ" બંદાએ આંખનો અણસારો કરી ઉમેર્યું, ને બોલતો ચાલ્યો કે "આપણે તો એનાથીજ હવે નીરાંત થશે એમ માનીએ છીએ. પણ પેલો ગુલાબસિંહ!"

"એનુ શુ?"

"જો મારે કોઈ વાર એકાદ કલ્પિત ચિત્ર કાઢવું હશે, તો હું એનીજ આકૃતિ લેઈ રાક્ષસરૂપે તેને ચીતરીશ—ચીતારાનું વેર એ રીતેજ વળે; ને બા! દુનીયાં પણ શું કરે છે? લોકને જેના ઉપર દ્વેષ હોય તેના પ્રતિ કાંઇ વળે નહિ; ત્યારે તેની છબીને તો રાક્ષસ જેવીજ નિરૂપવાને ચૂકવાના નહિ. જેને લોક ધિક્કારે છે તેને પોતાના ધિક્કારને યોગ્ય થાય તેવે રૂપેજ ચીતરે છે. ખરેખર! એને તો હું બહુજ ધિક્કારૂં છું."

"શા માટે?"

"શા માટે? જે સ્ત્રીને મારી પત્ની તરીકે ને દ્રવ્યનો ઢગલો લાવનારી તરીકે મેં નક્કી કરી હતી તેને એ લેઈ ગયો નથી? છતાં પણ મને તો એમજ લાગે છે કે એણે કદિ મને હાનિ કરવાને બદલે લાભ કર્યો હોત તો પણ હું એના ઉપર એટલોજ દ્વેષ રાખત. એની આકૃતિ ને એનો દેખાવજ મને પ્રતિકૂલ વિચારો પેદા કરે છે. મને લાગે છે કે હજી આપણે એક વાર મળીશું. ચાલો ત્યારે સલામ આલેકુમ! હું તો મારે ઘેર જઇશ."

"અને હું પણ આ ચાલ્યો; આલેકુમ સલામ !"

પણ લાલાજીનું ઘર ક્યાં હતું ? દિલ્હી શહેરની બહાર, હિમાલયની એકાન્ત તળેટીમાં. લાલાજી શહેર બહાર નીકળ્યો, ઘોડે બેશીને રસ્તે પડ્યો. વચમાં કેવી મુસાફરી કરી તેનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી; લાલાજીનું અંતઃકરણ કેવલ મત્સ્યેન્દ્ર અને તેણે બતાવેલી વિદ્યા ઉપર નિતાન્તગ્રસ્ત હતું, તેથી તેણે કાંઈ જોયું ન હતું, કાંઈ વિચાર્યું ન હતું. બે ત્રણ દિવસે જ્યારે તે ઠરાવેલા સ્થલની છેક લગભગ આવ્યો ત્યારે એકાએક એક નાના સરખા ગામડાને સીમાડે કેટલાક જંગલી પણ અતિ મલિન દુર્દશામાં હોય એવા જણાતા લોકોના "રામ રામ" એવા પોકારથી ઝબકી ઉઠ્યો. એજ વખતે એણે ચોતરફ નજર કરી તો એને પૃથ્વી પોતાનાથી બહુ નીચે ગયેલી સમજાઈ, દૂરમાં રમતી નદીઓના સ્ત્રોત લીટા જેવાજ જણાવા લાગ્યા, ઉપર જોતાં ભવ્ય શ્વેત અને કાળી અનેક વિકરાલ વિભીષિકાઓ લટકતી જણાઇ. પેલા લોકોને કોઇ ગરીબ ભીખારી જાણી લાલાજીએ આશરે પાંચ મહોરો જેટલું છૂટું નાણું તેમના તરફ મૂઠી ભરીને ફેંક્યું અને ગામમાં પેઠો. વચમાં આવતાંજ એક બાજુ પરના ઝુંપડામાંથી એક ચોવીશેક વર્ષની વયનો જવાન સુરવાળ અને ટુંકો જામો પહેરેલો તથા નાનો સરખો પણ વાંકો કેશરી શિરપેચ બાંધેલો બહાર આવ્યો. એનું વદન સંકુચિત અને અનેક અયોગ્ય વિચાર આચારથી માલિન્ય પામેલું હોય તેમ બહુ વિલક્ષણ હતું. ભારે થોભા અને સજડ બુકાની, તથા કમ્મરે કસેલો જમઈઓ અને હાથમાં પકડેલી કમાન, એ સર્વ વિચારતાં એના ધંધાનું અનુમાન થઈ શકતું હતું. ગામમાં ભાગ્યેજ એક પણ એવું ઝુંપડું હતું કે જેને ઘર કહી શકાય, ને તેમાં વસનારાં પણ તે ઝુંપડાને શોભે તેવા દેખાવવાળાં, છતાં વૃત્તિએ કોઈ જુદાજ કામમાં પડેલાં માણસ હતાં. આ માણસ તેમનો નાયક હતો. તેણે આપણા મિત્રને દેખતાંજ "**ૐતત્સત્**" એટલા શબ્દો એના એકલાથી સંભળાય તેમ કહ્યા, એટલે લાલાજી તુરત અટક્યો, લાલાજીએ આ વિલક્ષણ આકૃતિને થોડીક વાર નીહાળ્યા પછી "સિદ્ધાલય" નો માર્ગ પૂછ્યો. આ પ્રશ્ન પૂછતાની સાથેજ પેલા માણસે બહુ નમ્રભાવે હાથ જોડી નમસ્કાર કર્યો, અને પાસે આવી બોલ્યો: "ત્યારે તો મારા ધણીએ જે અમીરના આવવાની વાત કરી છે તે આપજ હશો ?" લાલાજીએ હા કહેવા માટે ડોકું જરાક નમાવ્યું, એટલે આ માણસે આખા બરી મહોટેથી બૂમ મારી બધા ગામના લોકોને પાસે બોલાવ્યા અને બોલ્યો: "મારા દોસ્તો ! આપણા ધણીએ જે આજ્ઞા કરી છે તે આમને માટેજ છે. એમના ;એક વાળને પણ

જે કોઇ ઇજા કરશે. તેને શું થશે તે તમે બધા સારી રીતે જાણો છો. વળી સર્વેને ખાતરી થવા માટે, તથા અહીંથી દૂર જતાં પણ એમને કોઈ અડચણ કરી ન શકે માટે હું એમને ગળે આ માલા પહેરાવું છું." આટલું કહેતાં તેણે મ્હોટા રુદ્રાક્ષની માલા આપણા લાલાજીને પહેરાવી, ને તે વેળે પેલા સાંભળનારા એને નમન કરવા લાગ્યા. "આ સ્થાનની જે ગુપ્ત સંજ્ઞા છે તે તો હું એમને કહી ચૂક્યો છું, ને એમ તમારા પ્રતિ એમનો શો અધિકાર છે તે તમને સમજાવું છું."

આટલું કર્યા પછી પેલા માણસે લાલાજીને કહ્યું "મહેરબાન! આપની પાસે કાંઈ નાણું હોય તો તેમાંથી આ લોકોને આપની પ્રીતિના ચિન્હ તરીકે કાંઈક દાન આપો." લાલાજીએ આવું સાંભળતાંજ પોતાની કોથળી તે ટોળા ઉપર ફેંકી જે તેમનામાં વેરાઇ ગઈ, અને લોકો બૂમો પાડતા, કૂદતા, મારામાર કરતા, તે વીણી લેવા લાગ્યા. આટલું થયા પછી લાલાજીએ જે રસ્તો પૂછ્યો હતો તે રસ્તે જવા માટે પેલો માણસ તૈયાર થયો અને બન્નેએ ચાલવા માડયું.

રસ્તે જતાં પેલા માણસે કહ્યું "આપને આવો આવકાર મળશે એવી આપે આશા નહિ રાખી હોય."

"શા માટે નહિ? કેમકે જે પુરુષ પાસે હું જાઉં છું તેણે આ પ્રદેશની વસ્તિની વાત મારાથી છાની રાખી નથી. તમારૂં નામ શું?

"નામમાં શી વિસાત છે; હું એ ઉપર કાંઈ વજન રાખતો નથી. આ ગામમાં તો મારૂં નામ ગુરુદાસ છે. મારૂં નામ! હા, તે હતું, પણ તેને તો હું અહીંઆં આવી વસ્યો ત્યારથી વીસરી ગયો છું."

"એમ કરવાનું કારણ શું? વિરાગથી, કે દરિદ્રતાથી, કે કોઈ દંડનીય આવેશકર્મથી, શાથી તમે અહીં આવી વસ્યા છો?"

"મેહેરબાન!" પેલા નાયકે કહ્યું "મારા વર્ગના લોક પોતાનાં પાપ સંભારીને ક્વચિત્જ પ્રાયશ્ચિત લેવું ઉચિત ધારે છે; પણ આ સ્થલે છું તે વખતે મારે કાંઈ પણ ગુપ્ત રાખવાની જરૂર નથી, કેમકે મારી સીસોટી મારા ખીસામાં છે, કમાન મારા હાથમાં છે. હું અને મારી મા છેક દક્ષિણમાં રહેતાં હતાં, અને હું—મહારાજના પુત્રની રાખનો દીકરો હતો. જેમ

જેમ હું મ્હોટો થયો તેમ તેમ મને ભણાવવા ગણાવવામાં લાલજી મહારાજે સારી સંભાળ લીધી હતી ને મને અને મારી માને હંમેશાં પુષ્કલ પૈસા આપતા હતા. કાલ જતાં લાલજીના પિતા મરી ગયા એટલે તે પોતે ગાદીપતિ થયા, અને મારી ને મારી મા સાથે સંબંધ રાખતાં શરમાવા લાગ્યા. એવામાં મારી મા મરી ગઈ. મને તેમણે એક હજાર રૂપૈયા આપી એક વાણીઆને ત્યાં ગુમાસ્તી બેસાર્યો. મને ગુમાસ્તી કરતાં પ્રીતિ વધારે ગમતી હતી, તેથી પ્રસંગે પ્રસગે વાણીઆની દીકરીનું ઓળખાણ કર્યું અને તેને લેઇને નાશી જવાનો વિચાર ઉઠાવ્યો. પણ વાણીઓ ચેતી ગયો તેથી ત્યાંથી આપણે તો પેલા રૂપીઆ એમના એમ મૂકીને નાશી છૂટયા. રખડતાં રખડતાં ઓંકારની ઝાડીમાં નર્મદાને કાંઠે આવી કેટલાક ભીલની ટોળી ભેગો ભળ્યો. તે લોકો મુસાફરોને લૂટી લેવાનો ધંધો કરતા, તે મને ગમ્યો અને હું તેમના ભેગો રહ્યો. પણ થોડેક દિવસે મને મુખ્ય અધિકાર ભોગવવાની ઇચ્છા થઈ તેથી બધા ટોળાના લોકોને સમજાવી અમે નાયકની સામે બળવો કર્યો અને તેને મારી નાખ્યો. પછી હું એ ટુકડીનો રાજા થયો. ધંધામાં થોડા પૈસા પણ કમાયો. પણ શેરને માથે સવા શેર હોય છેજ. એક દિવસ અમે પાંચ સાત જણા લૂટનો ભાગ વ્હેંચવા બેઠા હતા, ને બીજા, કોઈ મુસાફરની શોધ કરવા ગયા હતા, એટલામાં વિંધ્યાચલના જબરા લૂટારાની ટોળી અમારા ઉપર આવી પડી. મારામાર થઈ, પણ તેમાં હુ પકડાયો. મારે તો આમ કે આમ ધંધો એનો એજ હતો એટલે હું એ લોકોના ભેગો ભળી ગયો. તે લોકો દેવીભક્ત હતા અને માણસોને પકડી લાવી તેમને લૂટી લેતા અને દેવીને ભોગ આપતા. એક વખત એક વણજારાની આખી વણજાર અમે લૂટી, પણ માણસો હાથ આવ્યાં નહિ; અને તે પછી બે ચાર દિવસે એક સુંદર સ્ત્રી ભોગ આપવા માટે અમે લાવ્યા. પેલી લૂટમાંથી મારે હાથ પૈસા આવ્યા હતા, અને આ સ્ત્રીને દીઠી એટલે મને પાછા પ્રીતિના ને પરણવાના વિચાર ઉઠવા લાગ્યા; રાતે જગ જંપ્યું તે વખતે પેલી સ્ત્રીને દેવીના મંદિરમાંથી છાને માને છોડવવાને મિષે કાઢી આણી, અને પછી અમે નાશીને પ્રયાગ આવ્યાં, ત્યાં પેલી બાઇને મેં ઘણી ઘણી રીતે સમજાવી પણ તેણે પરણવાની કબુલત આપી નહિ; હું એક દિવસ ગામમાં ફરતો હતો તેવામાં પેલા વણજારાનો નાયક મારા મોં આગળ આગળ આવીને ઉભો અને " ચોર, ચોર " કરી બમો પાડવા લાગ્યો, તેથી લોકનું ટોળું ભરાઈ ગયું. મેં ઘણીએ યુક્તિઓ કરી, આડાં અવળાં વચનો

ગોઠવ્યાં, પણ કાંઇ વળ્યુ નહિ, ને રાજાને ત્યાં મને લેઇ ગયા. મારો નીકાલ થાય તે પહેલાં મને કેદમાં રાખેલો હતો; તે ગગાના કીનારા ઉપર હતી. એક રાતે બારીએથી પાણીમાં ભુશકો મારી હું નાઠો, તણાતો તણાતો છેક ગયાજીમાં નીકળ્યો. મારી પાસે કાંઈ હતું નહિ, વેષ બદલી ભીખ માગતો માગતો પાછો પ્રયાગ આવ્યો—કેમકે પેલી સ્ત્રીની લત મને છૂટતી ન હતી. પણ તે તો મરી ગઈ હતી, કોણ જાણે મારે માટેજ મરી ગઈ હશે--પણ હવે મને એ ઠેકાણે રહેવું સારું લાગ્યું નહિ. પાસે ખાવાનુ ન હતું તેથી પાછા મારા પિતા—મહારાજ, મને સાંભર્યા. હુ પાછો દક્ષિણમાં ગયો અને મહારાજને પગે લાંબો થઇને પડયો. મહારાજ કહે કે તુ કોણ છે? મે કહ્યું આપનું છોકરૂં. મહારાજ મારા સામુ જોઇ રહ્યા અને બોલ્યા કે બધું જગત્ મારૂ છોકરૂ છે, પણ લે આ સો રૂપૈયા લેઈ જા, અને યાદ રાખ કે એક વાર માગે તેને ખાવાનું મળે છે, ફરી માગે તેને કેદખાનું સાંપડે છે. આટલું સાંભળી આપણે ચેતી ગયા. અને પાછા પ્રયાગ તરફ ચાલ્યા. રસ્તામાં મને કેટલાક ઠગ લોકોનો સગાત થયો, તે ભુતીયા તરફ જતા હતા, હું પણ તેમની સાથે ચાલ્યો. તેમની જોડે કેટલોક વખત રહ્યા પછી, મે મારે માટે આ સ્વતંત્ર ગામ સ્થાપ્યું છે, ને હું હવે અહીંજ રહુંછું. મારે હવે ચોરી કરવાની જરૂર પડતી નથી, કોઈ વાર ગમત માટે કરૂ છું."

"ત્યારે" લાલાજી જેને આ વાત સાંભળી બહુ અચબો લાગ્યો, તથા રામલાલે કહેલી વાતોનો કાંઇક ભણકારો વાગવા માંડયો તેણે પૂછ્યું "ત્યારે તમે તમારા ધણીને ક્યાંથી ઓળખો છો? અને તેની અને તમે તથા તમારાં માણસની વચ્ચે આવી સલાહ શાથી નીભે છે?"

"અહો! એમાં શું પૂછવા જેવું છે." ગુરુદાસે ગંભીરતાથી આંખો ચઢાવીને કહ્યું "એક દિવસ હુ દિલ્હીની બહાર એક માતાનું દેવલ છે. ત્યાં બેઠો હતો એવામાં તમે જે પુરુષના વિષે વાત કરો છો તે અટપટા નામવાળા પુરુષ મારી પાસે આવ્યા. મને કહે કે તમારા ગામની પડોશમાં એક પ્રાચીન સિદ્ધાલય છે ત્યાં અમારે વસવાનો વિચાર છે, તમે સર્વ રીતે સહાય કરશો? મે કહ્યું કે ખુશીથી; પણ મહેરબાન એ તો હવડ જગા છે, ત્યાં કોઈ આજ સુધી વસતું નથી, ને બધું ધૂળધાણી થઈ ગયું છે, કોણ જાણે સો એક વર્ષથી એ જગો ઉજ્જડ જેવી પડી હશે. ત્યારે તેમણે કહ્યું 'એ તો બહુજ સારુ' મારા જેવા સાદા અને વિરાગવાળા માણસને એવીજ જગોનુ

કામ છે. મારે કેટલોક યોગાભ્યાસ કરવાનો છે તે ત્યાંજ ઠીક પડશે. મારી પાસે બે પૈસા છે ખરા, પણ ત્યાં તો એક દોકડો એ લઇ જવાની જરૂર નથી. આટલું સાંભળતાંજ મેં તેને સર્વ રીતની મદદ આપવાની કબુલત આપી અને તેની રખવાળીને માટે પ્રથમથી રૂપૈયા એક સો માગ્યા. તેણે પાધરાજ એથી બમણા મારા હાથમાં મૂક્યા અને એમ અમારો કરાર નક્કી થયો. આટલુંજ મને ખબર છે; મારે વધારે પૂછવાની શી પંચાત? પણ મહેરબાન! તમે તો બધું જાણતા હશો; જરા કહો તો ખરા, એ કોણ છે? શું કરવા આવે ઠામે વસે છે?"

"કોણ? એણે પોતેજ તમને કહ્યું છે કે એ યોગી છે, વિરાગી છે."

"હા, હા, સિદ્ધ—સિદ્ધ—ત્યારે તો માટીનું સોનું કરી દેતા હશે! ગામમાં રહે તો લોક જીવ ખાય—હા, હા, સમજાયું હવે તેટલાજ માટે અહીંયાં ભરાયા છે."

"બરાબર, એમજ છે." લાલાજીએ સહજ કહ્યું.

"મને એમ લાગતુંજ હતું; ને તમે એમના શિષ્ય હશો?"

"એમજ."

"ભલે, બા ભલે! તમને પ્રભુ પાર ઉતારે; પણ એવા જાદુ ને ભૂત પ્રેતની સાધનાઓમાં મારો જીવ તો કહ્યું ન કરે. બે ગળાં કાપવાં હોય તો તે થાય, કે બીજું ગમે તે થાય, પણ એ ના થાય. છેવટ પગ લપસી પડે તો નરકમાંજ પડાય! માટે જો જો ભાઇ સાવધાન રહેજો."

"તમારે ભય રાખવાનું કારણ નથી. મારો ગુરુ બહુ જ્ઞાની અને વિવેકી છે. તે એવું કાંઈ કરે તેવો નથી. પણ અહો! પેલું ભવ્ય ખડેર જણાય છે તેજ કે શું! આવી પહોચ્યા!"

લાલાજી અતિ આનંદ પામી જરાક થોભ્યો; અને એની સહજ ચિત્રશક્તિના પ્રભાવે એ સ્થલની રચનાને નિરખવા લાગ્યો. સામેજ એક ભવ્ય દેવાલયનું શિખર આકાશ સુધી ઉંચું ઉભેલું હતું, પણ તેના ઉપર બરફના ઢગલા પડેલા હતા, અને તેનો પાયો જરાક દોદળો થવાથી તે એક તરફ સહજ નમી ગયું હતું. નીચેના ભાગમાં વિશાલ મંડપ હતો અને તે મંડપની જમણી બાજુએ તેવીજ વિશાલ ધર્મશાલા જેવી જગો હતી. વૃક્ષોનાં પાંદડાં, વેલાનાં ગુંચળાં, અને બરફના કટકાથી એ આખું મકાન છવાઇ ગયેલું હતું;

અંદર કીયા દેવનું સ્થાન છે તે દૂરથી સમજી શકાય તેમ ન હતું. કોઈ કોઈ ઠેકાણેથી ઈંટો ને માટી નીકળી ગયેલાં ઢગલો થઇ પડયાં હતાં, કોઇ કોઈ ઠેકાણેથી ભીંતોમાં ચીરા પડયા હતા, ને તેમાંથી કરોળીયાની જાલો પવનમાં ઉડતી હતી. ઉપર આકાશ સ્વચ્છ હતું, અને વૃક્ષોની ઘટાથી સહજ અંધકાર જેવું સ્થલ જામી ગયું હતું. બધી ભૂમિ ઉપર લીલોતરી પથરાઈ રહી હતી અને થોડેક છેટે ઝમ ઝમ ઝમ એમ થતા શબ્દથી એવી પ્રતીતિ થતી હતી કે તે સ્થાને એકાદ ઝરણુ લીલોતરીની નીચે વહેતું જાય છે. આ દેખાવની આસપાસ પર્વતનો સ્વાભાવિક કોટ આવી રહ્યો હતો, અને એમ એ સ્થાન અતિ ભવ્ય, અતિ રમણીય, અને કેવલ વિજન હતું. જાણે ત્યાં કોઇનો સંચારજ ન હોય તેમ હરિણનાં કોઈ કોઇ ટોળાં અતિ વિશ્વાસથી ચરતાં હતાં; એ સ્થાનની હવાનો સુગંધ મગજમાં પેસતાંજ કોઈ અવર્ણ્ય આનંદરૂપ ઉલ્લાસ અનુભવાતો હતો, અને સંસારમાંથી આવ્યાનો વિયોગ પણ ક્ષણભર વીસારે પડતો હતો. યોગના અભ્યાસીને એવાજ સ્થલની જરૂર છે. આવો રસમય, જ્ઞાનમય, વિરાગમય, આનંદમય દેખાવ જોતા જોતા પેલા પ્રવાસી આગળ ચાલ્યા. થોડીક વારે એક રસ્તો આવ્યો, તે રસ્તે જતાં પેલા દેવાલયના મંડપમાં પહોંચ્યા. ત્યાં એક મ્હોટો પથ્થરનો નંદી પડેલો હતો. તેનાં શીંગડાંમાંથી એક ભાગી ગયું હતું. તેને પૂછડે હાથ દઈ લાલાજીએ અંદરના શિવલિંગનાં દર્શન માટે દૃષ્ટિ નમાવી તો એક ભવ્ય શિવલિંગ સમીપ પોતાના ગુરુને ધ્યાનસ્થ જોયા. અંતઃકરણથી નમસ્કાર કરી જેવો ઉભો થાય છે તેવા ગુરુ અંદરથી આવ્યા અને શિષ્યને માથે હાથ મૂકી બોલ્યા "આવ બેટા! તારૂં ઘર આ સ્થાનેજ છે, આ ભવ્ય એકાન્ત એજ સર્વ રહસ્ય શીખવાની ઉત્તમ શાલા છે."

પ્રકરણ ૨ જું.

ગુરુનો આશ્રમ.

મત્સ્યેન્દ્રે પોતાની પાસે ઝાઝો રસાલો રાખ્યો ન હતો; એના નોકર ચાકર એવા વિલક્ષણ આવાસને, તેમ એના જેવા તત્ત્વવિચાર કરનારને, જોઈએ તેવા ને તેટલાજ હતા. જે ઓરડા એ સિદ્ધ વાપરતો હતો તે સર્વ પ્રકારની સગવડવાળા અને યોગીના મઠને શોભે તેવા હતા; અને પ્રાચીન શોભાનાં કાંઇક

શેષભૂત નીશાન! તેમના શણગારમાં કોઈ કોઇ સ્થલે રહેલાં હતાં. **લાલાજીને** સુવા બેસવાનો ઓરડો સર્વ પ્રકારે શાન્તિ પેદા કરે તેવો હતો, અને તેની એક બારી એક પ્રકારના ખુલ્લા મેદાન ઉપર પડતી હતી. બહાર પથરાયલી વૃક્ષ-શોભાથી દીપી રહેલી વનલીલા જોઇ તેનું હૃદય અધિકતર આનદ પામી સમષ્ટિગત આનદમાં લીન થાય એવું હતું. એ ઓરડાની બીજી પાસાના બારણામાંથી એક લાંબી નેળ જેવા ઓરડામાં થઈ પંદરેક પગથીઆંની નીસરણી ચઢતાં મત્સ્યેન્દ્રને ઓરડે પહોચી શકાય તેમ હતું. આખા સ્થાનમાં અતિ પ્રગાઢ, છતાં અતિસુખકર, ગભીરતા અને શાન્તિ વ્યાપી રહ્યાં હતાં; ને એમ એ સ્થાન, ત્યાં જે અભ્યાસનો ક્રમ ચાલનાર હતો તેને સર્વથા અનુકૂલ હતુ.

કેટલાક દિવસ સુધી તો **મત્સ્યેન્દ્રે** પોતાના શિષ્ય સાથે પ્રકૃતવિષય વિષે કાંઇ વાત કરી નહિ. તેણે કહ્યું કે "સર્વ બાહ્ય સામગ્રી તત્પર છે, પણ આંતરશુદ્ધિ હજી તેવી થઇ નથી; તારો આત્મા આ સ્થલરૂપ થઇ જવા જોઇએ, ને અત્રત્ય સમષ્ટિમાં લય પામવો જોઇએ, કારણકે સમષ્ટિલીલા એજ સર્વ શક્તિનું સ્થાન છે." આવું બોલીને **મત્સ્યેન્દ્ર** સાધારણ વિષયો ઉપર વાર્તા કરતો. ચારે તરફ પથરાઈ રહેલાં રસમય ચિત્રરૂપ દેખાવોમાં રખડવા સારું **મત્સ્યેન્દ્ર** પોતાના શિષ્યને સાથે લેઈ જતો. જ્યારે પેલો ચીતારો આ ભવ્ય લીલા જોઇ સાશ્ચર્યમત્ત થઈ આનદતો ત્યારે **મત્સ્યેન્દ્ર** બહુ સતોષ પામતો, અને એવી જ્ઞાનના ભડારરૂપી વાતો બોલતો કે જે સાંભળતાં **લાલાજીને** બહુ આનદ અને આશ્ચર્ય ઉપજતાં. જો કે એ વાતો પાનાં પુસ્તકમાં લખેલી નહતી, તેમની સત્યતાના પ્રમાણરૂપે શ્રુતિસ્મૃતિનાં વચન બોલવામાં આવતાં નહતાં, તો પણ વાત કરનાર પોતાના જાતિઅનુભવના વિશ્વાસપૂર્વક બોલતો અને તેથી વાત સાંભળનારને મોહિની લગાડતો. પ્રસંગે પ્રસગે તો એ, વિશ્વના એવા કોઈ ઉત્કૃષ્ટ અને ઉપયુક્ત ચમત્કારની વાતે ચઢતો કે તે તો તત્ત્વવિવેક કરતાં કાવ્યકલ્પનાના તરગ જેવીજ લાગતી. આમ ધીમે ધીમે પોતાના સોબતીની વાતોથી પોતાનું હૃદય વિસ્તાર પામવા લાગ્યું છે, તથા પોતાની વૃત્તિઓ શાન્ત થવા માંડી કોઇ ઉચ્ચતમ ભાવમાં વળવા માંડી છે, એમ **લાલાજીને** અનુભવ થવા માંડયો. ધારણાના અભ્યાસથીજ જે સહજ શાન્તિ અને ગાંભીર્યનો ઉદય થાય છે તે એને એના આત્મામાં જણાવા લાગ્યો; ઉગ્ર ઇચ્છાનો અગ્નિ ટાઢો પડયો; એના અંતરૂમાં સર્વ વ્યાપી એકાત્માની પ્રતીતિ ધીમે ધીમે ઉગવા લાગી.

લાલાજીને આ સ્થિતિએ લાવવાનીજ **મત્સ્યેન્દ્રની** ઇચ્છા હતી; ને એટલું કરવામાં તો એ બધા સિદ્ધલોકના જેવોજ હતો કેમકે સાધનચતુષ્ટયસપન્ન થાય

વિના મુમુક્ષુત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી એમ નિશ્ચયપૂર્વક માનતો હતો. વળી જેને કાંઈ શોધવાની આકાંક્ષા છે તેણે તો કોઈ કલ્પનારૂપ ઉત્તમાંશનેજ વળગી ધારણા તથા કલ્પનાનેજ સ્વાધીન થઈ રહેવું જોઇએ એમ તેનો આગ્રહ હતો.

લાલાજીને માલુમ પડ્યું કે ફરતાં ફરતાં જ્યા વૃક્ષલતાદિનું જૂથ ઘણું પ્રગાઢ હોય છે ત્યાં **મત્સ્યેન્દ્ર** કાંઇ કાંઇ ને કાંઈ વીણવા થોભે છે. એ ઉપરથી એને ગુલાબસિંહ પણ એમજ કરતો હતો તે સ્મરણમાં આવ્યું. એક દિવસ એણે પૂછ્યું "શું તમે એમ ધારો છો કે આ એક દિવસમાત્રનાજ આયુપ-વાળાં મૂલ પત્રાદિ તે અમર તત્ત્વના રહસ્યને ઉપયુક્ત છે? જેમ સ્થૂલદેહને સારો રાખવાની ઔષધિઓ છે તેમ શું આત્માને માટે પણ ઔષધિ હોઇ શકે છે? શું વસતઋતુનો ભવ્ય સમાજ શારીરિક નિરામયત્વ સાધવા ઉપરાંત આધ્યાત્મિક નિરામયત્વનો પણ સાધક છે?"

"વનસ્પતિનો એક પણ ગુણ જેના જાણવામાં ન હોય એવા કોઈ જંગલી લોકના નિવાસમા કોઈ પરદેશી જઇને કહે કે જે વનસ્પતિને તમે નિત્ય પગ તલે ચગદી ધૂલધાણી કરો છો તે અતિ દિવ્ય પરાક્રમવાળી છે, મરણની પથારીએ પડેલાને પણ ઉઠાડે તેવી છે, તમારા નિપુણમાં નિપુણ જ્ઞાનીને પણ મૂર્ખ કરી નાખે તેવી છે, તમારા બલિષ્ઠમાં બલિષ્ઠ યોદ્ધાને ધૂલ-ધાણી કરી વિનાશ પમાડે તેવી છે, ને એમ જીવિત, શૌર્ય પરાક્રમ, બુદ્ધિ, આત્મજ્ઞાન, આદિ અનેક વીર્યવાન્ ગુણ એને પત્રે પત્રે ભરેલા છે; તો તે લોક એ પરદેશીને જૂઠો અથવા કોઇ મેલી સાધનવાળો ગણત નહિ? જે જગલી લોકની મેં કલ્પના કરી તેનાજ જેવી સ્થિતિમાં, દુનીયાના લોક વનૌષધિના અર્ધા અર્ધ ગુણોની બાબતમાં છે. આપણામા જે વૃત્તિઓ છે તેની સાથે ચુંબક જેવો સંબંધ ધરાવનારી ઘણીક ઔષધિ છેઃ સોમાદિ રસનાં જે વર્ણન છે તે બધાં કેવલ કલ્પનાજ નથી."

મત્સ્યેદ્રની દેખીતી રીતભાત ગુલાબસિંહ કરતાં જુદીજ હતી. ગુલાબ-સિંહની વાતચીતમાં મનુષ્યમાત્રના ભલા ઉપર પરોપકાર અને પ્રેમની ઉંડી અને સાર્વજનિક અભિલાષા સમજાયાં કરતી, ને એ અભિલાષા, કલા અને સૌંદર્યપ્રતિ પોતાની અતિ ઉગ્રપ્રીતિરૂપે પરિણમતી. એના વિષે જે વાતો ચાલતી તેની ગૂઢતા, એનાં પરોપકાર અને દયાનાં કૃત્યથી અધિક દીપી ઉઠતી; એની આખી વૃત્તિમાંજ કાંઈક એવું જણાતું કે એથી જે ભવ્ય માનબુદ્ધિ એ પેદા કરતો હતો તેનું ભય કાંઇક ઉણું થતું, જે ગુપ્તવિદ્યાનાં રહસ્યની એ વાતો કરતો

તે વિષે શક પેદા થઇ આવતો. પણ મત્સ્યેંદ્રને મન જાણે બધી દુનીયાં હોયજ નહિ એવી તેની વૃત્તિ હતી; ને જો એ કાંઇ ખોટું કરતો નહિ, તો સારું કરવાની પણ એને કશી વાંછના ન હતી. એના કૃત્યથી એ કોઇને સહાય થતો નહિ, તેમ વાણીથી એ કોઇને દીલાસો આપતો નહિ. જેને આપણે હૃદયના આવેશરૂપે સમજીએ છીએ તે બધું એનામાં બુદ્ધિમાં લીન થઈ ગયું હતું. એ જાણે આ દુનીયાંની પાર હોય તેમ હાલતો, ચાલતો, ફરતો; માણસ જોડે જાણે એને કશો સંબંધ ન હોય તેવી એની વૃત્તિઓ થઈ ગઈ હતી. એક દિવસ, પૃથ્વી ઉપર થઈ ગયેલા અનેક કાલની વાતો કરતાં મત્સ્યેન્દ્રને લાલાજીએ ધીમેથી આ તફાવત વિષે પૂછયું. મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું "ખરી વાત છે; એમ છે; મારૂં જીવન કેવલ સમાધિરૂપ છે, ગુલાબસિંહનું જીવન ભોગરૂપ છે; જ્યારે વનસ્પતિને હું લેઉ છું ત્યારે માત્ર તેના ઉપયોગનોજ વિચાર કરૂં છું, ગુલાબસિંહ તો તેની સુંદરતાને પણ વખાણે!"

"ત્યારે તમે શુ તમારી જીવનપદ્ધતિને વધારે સારી ગણો છો ?"

"ના, એની જીવનપદ્ધતિ જવાનીને છાજે તેવી છે, મારી અનેક વર્ષ દીઠાનું પરિણામ છે. અમે જુદી જુદી વૃત્તિને કેળવેલી છે; તેથી પ્રત્યેકનામાં જે સામર્થ્ય છે તે ઉભયનામાં નથી. જેમની સાથે ગુલાબસિંહ ભળે તેમનું જીવન ઉચ્ચતર થાય છે, જેમની સાથે હું ભળું તે વધારે જ્ઞાન પામી શકે છે."

"બરાબર છે" લાલાજીએ કહ્યું "મે સાંભળ્યું છે કે દિલ્હીમાં એના મિત્રો એની સોબત થયા પછી વધારે ઉત્તમ જીંદગી ગાળતા થયા; છતાં પણ શું એક તત્ત્વજ્ઞાનીને એવા સોબતીઓ શોભે ? તેમ વળી પેલા ઉમરાવને અને એક બીજાને, પૂરા કરવામાં એણે જે સામર્થ્ય વાપર્યું તે પણ શું કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનીને શોભે ?"

"એમજ હોય;" મત્સ્યેન્દ્રે ઠંડે પેટે હસીને કહ્યું "જે તત્ત્વવેત્તાઓ માણસ જાતની તાણાતાણમાં ભમવા જાય છે ને એવીજ ભુલને પાત્ર થવાના. એકનું ભલું કરવું તે બીજાનું ભુંડું કર્યા વગર બનતું નથી; સારાનું રક્ષણ કરવું તે પણ નઠારા જોડે યુદ્ધ કર્યા વિના સંપાદન કરી શકાતું નથી; ને જો તમારે નઠારાંને સારાં કરવાં હોય તો નઠારાંની જોડે રહ્યા વિના પણ તમારે ચાલતું નથી. ઘણા મહાત્માઓ કહે છે 'સંસારમાં સરસો રહે ને મન મારી પાસ'; પણ એવી નીતિનો ઉપદેશ, એવી મૂર્ખાઈ હું પસંદ કરતો

નથી. મારૂં જીવિત તો જ્ઞાનમાત્રજ છે, અજ્ઞાનરૂપ વ્યવહાર તો મારા મનથી મરી ગયેલો છે."

કોઈ બીજે પ્રસંગે, લાલાજીએ, ગુલાબસિંહે જે સમાજની વાત કરી હતી તે વિષે વાત છેડી; બોલ્યો કે "તમે અને ગુલાબસિંહ શંકરાનુયાયી રાજયોગી છો એમ હું માનું છું તે ખોટું નથી."

"શું તું એમ ધારે છે કે આજ સાધનોથી આનું આ રહસ્ય શોધતા બીજા મહાત્માઓના સમાજ શંકરે પોતાના અનુયાયીઓને ઉપદેશ કર્યો તે પૂર્વે નહિજ થયા હોય? એ વાત ખરી છે કે શંકરભગવાનનો સિદ્ધાન્ત તે પ્રાચીન સિદ્ધાન્તવાળી ગુરુપરંપરાએ આવતાં વૃદ્ધમાં વૃદ્ધ શાખાનો છે એ રાજયોગીઓ પથરામાંથી સોનું બનાવવા ઇચ્છતા કીમીઆગરો કરતાં ડાહ્યા છે, પણ એમના પૂર્વજો એમના કરતાં એ ડાહ્યા હતા."

"ત્યારે એ શંકરની પણ પૂર્વના સમાજમાંના કેટલાક છે?"

"હાલ તો માત્ર બેજ, હું અને ગુલાબસિંહ!"

"અહો, બેજ! ને તમે બેજ જણ આખી દુનીયાંને મૃત્યુથી બચી જવાની ગુપ્ત વિદ્યા શીખવવાની આશા કરો છો?"

"તારા પૂર્વજમાંના એકને તે મળી હતી; પણ જે એકનેજ એ પોતાનું સર્વસ્વ ગણતો હતો તેના ગયા પછી જીવવા કરતાં મરવુંજ એને સારુ લાગ્યું. મારા શિષ્ય! સમજ કે અમારી પાસે એવું તો કાંઈ નથી જેનાથી અમે મૃત્યુને અમારા રસ્તામાંથી દૂર કરી શકીએ, કે જગત્‌ની વ્યવસ્થામાંથી રદ કરી શકીએ. આપણે અહીં ઉભા છીએ તેવામાંજ, જો થનાર હોય તો, આ ચાર ભીંતોમાંજ હું કચરાઇ મરૂં. અમે જે કરી શકીએ તે એટલુંજ છે કે માણસના શરીરની સર્વ હકીકત સમજી, જુદા જુદા ભાગ કેમ સૂકાઇ જાય છે, કેમ મરી જાય છે, ઇત્યાદિ વિચારી, બીગાડ થતો અટકાવીએ, ને એમ કાલની અસરોને જીતીએ. એમાં કશો જાદુ નથી, એ તો ખરી આયુર્વિદ્યા છે. અમે જે જ્ઞાનથી બુદ્ધિ આત્મપ્રવણ થાય તેને મુખ્ય ગણીએ છીએ, કે શરીરનો ધ્વંસ થતાં પણ આત્મસ્થ હોવાથી જ્ઞાની કદાપિ મરે નહિ શરીરને સ્થિર કરનારા જ્ઞાનને અમે ગૌણ માનીએ છીએ. પણ ઉભયનો ઉપયોગ સર-ખોજ છે. જેનાથી કાયિક બલ વધે, અને નિત્ય થતો ક્ષય અટકે, તથા પેલી ગુપ્ત શક્તિ જેના વિષે હાલ તને એટલુંજ કહું કે તેનાથી મરી જવું જીવિત

પુનઃ પુનઃ જાગ્રત્ થઇ ટક્યાં કરે છે, તે સર્વરક્ષણ માટે પૂર્ણ નથી. માણસોના કોપથી બચી જવું, કે યોદ્ધાઓની તરવારો તેમનાં પોતાનાંજ ગળાં કાપવામાં વપરાવવી, દેખતી આંખો આગળથી ગુપ્ત રીતે ચાલી જવું, એ બધાં પણ અમારાં કામ છે. કોઈ શીયાળશીંગડીમાં, કોઇ અમુક અંજનમાં, એમ અનેક વાતોમાં આ બધી શક્તિઓ વસેલી ધારે છે, પણ પેલી ખીણમાં હું તને એક વનસ્પતિ બતાવીશ કે જેનાથી સર્વ વાત તને સહજમાં સમજાશે. એટલુંજ યાદ રાખજે કે એવું કશું નથી જે નકામું હોય; કેમકે નકામામાં નકામી વસ્તુમાંથી પણ ઉત્તમમાં ઉત્તમ વસ્તુ પેદા કરી શકાય છે."

"ત્યારે જો આવી ગુપ્ત વાતો આટલી બધી ઉપયોગી હોય તો તે છુપાવીને ગુપ્ત શા માટે રાખો છો? બધી દુનીયાંને કેમ બતાવતા નથી? જે ઢોંગી લોકોની ગુપ્ત વિદ્યા છે તે યથાર્થ તત્ત્વવિવેકથી એટલીજ બાબતમાં જુદી પડે છે કે જ્યારે તત્ત્વવિવેક સર્વ વાતનાં કારણ આપી ખુલાસો કરે છે, ત્યારે ધૂતારા મ્હોટી મ્હોટી વાતો કરી તેનું કશું કારણ આપી શકતા નથી."

"ઠીક કહ્યું, વ્યાવહારિક ન્યાયપૂર્વક કહ્યું! પણ જરા વિચાર કર. એમ ધાર કે અમે અમારી રહસ્ય વિદ્યા સર્વને આપીએ, કાંઇ પણ સાધનની અપેક્ષા કર્યા વિના, સારા નઠારા સર્વને આપીએ, તો એમ કરવાથી અમે જગત્‌ને લાભ કરીએ કે હાનિ? જુલમગાર, વિષયલંપટ, નીચ, દુષ્ટ, એ સર્વ એનો શો ઉપયોગ કરશે? ધારો કે એજ શક્તિ સારાંને પણ મળેલી છે, પણ પરિણામ શું થશે? સારાં નાસતાં ફરશે, નઠારાં તેમની પૂઠે પડશે; ને એમ દુનીયાં જંપવા પણ પામશે નહિ. આવા યુદ્ધમાંથી કાંઈ સારાંનો વિજય થશે એમ પણ નથી, કેમકે આ કલિકાલમાં નઠારાંનું પ્રબલ છે તેથી નઠારાંનોજ વિજય થાય. આટલા માટે અમે સાધનસંપન્નનેજ ઉપદેશ કરીએ છીએ એટલુંજ નથી, પણ પ્રત્યેક શિષ્યની કસોટી પણ એવી રીતથી કાઢીએ છીએ કે જેથી તેની વૃત્તિમાત્ર શુદ્ધ અને શાન્ત થઇ સાત્ત્વિક થાય, તથા એની કામનાઓ નરમ પડી જાય. અને આ ઠેકાણે વિશ્વરચના પણ અમને સહાય કરે છે, કારણકે નીચ વૃત્તિવાળાંની વાંછના ઉત્તમ રહસ્યવિદ્યાથી પૂર્ણ થવામાં અનેક વિકરાલ અંતરાય આડે આવે છે."

જે વાતચીત ગુરુ શિષ્ય વચ્ચે ચાલ્યાં જતી તે આવા પ્રકારની હતી. એમ અનેક દિવસ વહી ગયા, ઘણાક માસ ગયા. લાલાજીની વૃત્તિમાં સાત્ત્વિકપણું ઠરવા લાગ્યું, અને દૂર પડેલી દુનીયાંમાત્ર એના લક્ષમાંથી નીકળી ગઈ.

એક વખત રાત્રીએ એ બહારની અગાશીમાં ફરતો હતો, ને એક પછી એક દૃષ્ટિએ પડતા તારાને લક્ષપૂર્વક જોતો હતો. એના હૃદય ઉપર કોઇ પણ વખત પૃથ્વી અને આકાશની ભવ્યતાએ આવી અસર કરી ન હતી. આત્માને બાહ્ય-લીલાના આવેશ કેવી અસર કરે છે તેનો અનુભવ એને અત્યારે થવા માંડયો હતો. પ્રાણવિનિમયના બલથી જેમ કોઈ વિષય ઉપર આકર્ષણ થતું ચાલે છે તેમ એને આ વખતે સર્વવ્યાપી આત્મભાવનુ આકર્ષણ એટલું બધું સમજાવા લાગ્યું કે સમષ્ટિ સાથે વ્યષ્ટિને કેવો ગૂઢ પણ અચુક દૃઢ સંબંધ છે તેનો એને પૂર્ણ વિશ્વાસ અને અનુભવ થઈ ગયો. કોઇ અવર્ણ્ય અને અપરિચિત શક્તિનું એને ભાન થવા લાગ્યું, ને કોઈ અવર્ણ્ય વૃત્તિ એને એના ગુરુ તરફ ખેંચવા લાગી. એજ ક્ષણે ગુરુપાદ પાસે ઉપદેશ યાચી આંતરસૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરૂં એમ એને નિશ્ચય થઈ ગયો. મંદિરમાં પાછો પેઠો, પેલા નેળ જેવા ઓરડામાં થઇ ગુરુના ઓરડા ભણી ચાલ્યો.

પ્રકરણ ૩ જું.

પ્રથમ ક્રમ.

મત્સ્યેન્દ્ર જે સ્થાથમાં રહેતો હતો ત્યાં ત્રણ ઓરડા હતા; એમાંના બે એકથી બીજામાં જવાય એવા હતા, ને ત્રીજો જુદો હતો. તેમાં પોતે સુઈ રહેતો. અંધકારમય અગાધ ગર્ત ઉપર લટકી રહેલી. પર્વતની એક કડણ ઉપર એ સ્થાન આવેલું હતું. જે ઓરડામાં **લાલાજી** દાખલ થયો તેમાં કોઇ હતું નહિ, એટલે ધીમે પગલે એણે આગળ જઇ બીજા ઓરડાનું બારણું ઉઘાડયું. પણ ઉઘાડતાની સાથેજ ઉમરા ઉપરથી પાછો પડયો. કે કેમ કોઈ અતિ માદક સુગંધ નાકમાં પેસતાંજ મગજને ઝાટકો લાગ્યો; એક પ્રકારના ધૂમસથી જાણે હવા ગાઢ થઈ ગઇ હોય તેવું એને લાગ્યું; કેમકે આ ધૂમ્ર છેક શ્યામ ન હતો, પણ બરફના રંગના વાદળાં જેવો, ધીમે ધીમે હાલતો ને ઉપરા ઉપરિ મોજે ચઢી ઝોકાં ખાતો, નિયમિત ગતિ કરતો, જણાતો હતો. **લાલાજીના** શરીરમાં મરણનું શીત ઢળી ગયું હોય તેવી ટાઢ ચઢી ગઈ, ને એનું લોહી જાણે ઠરીજ ગયું. એનાથી ઉમરા આગળથી ખશી શકાયું નહિ, ને જેવી એની દૃષ્ટિ સહજજ એ ધૂમ્રના ગોટામાં જોવા લાગી તેવાં એને અનેક વિક-

રાલ આકારનાં સત્ત્વો તેમાં ગુંચળાં વળતાં ગોચર થયાં. એને ખાતરી થઇ કે મારી કલ્પનામાત્રજ આવી આકૃતિઓ આ સ્થાનમાં પેદા કરતી નથી, પણ ખરેખરાં કોઈ વિપુલ અને વિકરાલ સત્ત્વોજ સામે ઉભાં છે, અથવા એ ધૂમ્રજ એવી આકૃતિ ધારણ કરે છે! પણ લાલાજી આ શૂન્યકારમાંથી જાગ્રત્ થાય તે પૂર્વે તો હાથ પકડીને કોઈ એને બહારના ઓરડામાં લેઇ જાય છે એમ જણાયું. બારણું બંધ થયું, એનું લોહી તાજું થઇ ફરવા લાગ્યું, અને એણે મત્સ્યેન્દ્રને પોતાની પાસે જોયો. પછી એનું શરીર તણાઇ જવા લાગ્યુ, ને એ શુદ્ધિ ભુલી જઇ ભૂમિ ઉપર ઢળ્યો. જ્યારે શુદ્ધિ આવી ત્યારે પર્વતની કડણ-માંથી બહાર લટકતા છજા જેવી જગોએ ખુલ્લી હવામાં પડેલો છું એમ એને લાગ્યું; તારાગણનો પ્રકાશ નીચેના અગાધ ગર્ત ઉપર અને પોતાનીજ પાસે શાન્તમુદ્રાથી હાથ ભેગા કરી ઉભેલા મત્સ્યેન્દ્ર ઉપર રમી રહ્યો હતો.

“ જવાન માણસ ! ” મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું “ તને આ ક્ષણે જે અનુભવ થયો તે-ટલાથીજ અનુમાન કર કે પૂરેપૂરી સાધનસંપત્તિ વિના સિદ્ધિ પામવાનો પ્રયત્ન કેટલો ભયકારક છે. એક ક્ષણ પણ જો પેલા ઓરડામાં વધારે થઇ હોત તો તું શવ થઇ ગયો હોત. ”

ત્યારે જેનો ગંધમાત્રજ મને મરણરૂપ થઈ પડે એવા ધૂમ્રમય ઓર-ડાના એકાન્તમાં મારા જેવા મર્ત્ય સ્વભાવના છતાં તમે જે સિદ્ધિ સહી સલા-મતીથી શોધો છો તે કેવાક પ્રકારની છે? ગુરુદેવ!” લાલાજીએ આ વીતેલા ભયના આશ્ચર્યથી વધારે ઉત્તેજિત આકાંક્ષાથી પૂછ્યું, “ હું સર્વથા તૈયાર છું; ઉપદેશ પામવાને તો છુંજ. પ્રાચીન પરંપરાથી જેમ થતું આવ્યું છે, તેમ હું સમિત્પાણી થઈ અત્યારે આપની સમીપ આવ્યો છું, મને ઉપ-દેશ આપો. ”

મત્સ્યેન્દ્રે એ યુવકના હૃદય ઉપર હાથ મૂકયો. તેની ગતિ ઉચ્ચ, નિ-યમિત અને દૃઢ હતી. એ એના ઉપર શાન્ત અને નિર્વિકાર છતાં સાશ્ચર્ય-તા જેવા ભાવપૂર્ણ નયને જોઈ રહ્યો, અને મનમાં એવું બોલતો હોય એમ લાગ્યું કે “ ખરેખર, આટલા સાહસ અને ધૈર્યવાળો ખરો શિષ્ય છેવટ મળ્યો. ” પછી મહોટેથી બોલી એણે કહ્યું “ ભલે એમ થાઓ, ઉપદેશનો પ્રથમ ક્રમ ધારણાથી સવિકલ્પસમાધિ પર્યંતનો છે. સિદ્ધિ માત્રનો આરંભ સ્વપ્નથીજ થાય છે; સ્વપ્નદ્વારાજ આત્મા આત્માના યોગનો ભાસ થાય છે, ને આ રીતે જે ગુપ્ત સૂક્ષ્મસૃષ્ટિ છે તેનો સંબંધ સંભવે છે. પેલા તારા ઉપર સ્થિરવૃત્તિથી જોઇ રહે. ”

લાલાજીએ એ આજ્ઞા માથે ચઢાવી, ને મત્સ્યેન્દ્ર અંદર ગયો; અંદરના ઓરડામાંથી, પૂર્વે જે ધૂમ્ર લાલાજીને પ્રાણઘાતક નીવડયો હતો તે કરતાં વધારે ફીકો અને સુગંધમય ઝીણો ધૃમ્ર બહાર આવવા લાગ્યો એનો સ્પર્શ થતાંજ લાલાજીના અંગમાં સહજ કંપનો આચકો લાગ્યો, અને એની નાડીએ નાડીમાં ચમકારો વ્યાપી ગયો. જે જડતા વ્યાપવા લાગી તે વધતી ચાલી; છતાં ચૈતન્ય શૂન્ય ન થયું; લાલાજીએ પેલા તારા ઉપરથી દૃષ્ટિ ખશેડી નહિ; એ તારાનો અણુરૂપ પરિઘ અતિ વિપુલ વિસ્તાર પામવા લાગ્યો; એનો પ્રકાશ ધીમે ધીમે વધારે સ્વચ્છ અને મૃદુ થવા લાગ્યો: ને વિસ્તાર પામતે પામતે ચોતરફ છવાયો, આખી સૃષ્ટિને જાણે ગળી ગયો. આવી ચંદ્રપ્રકાશ જેવી સર્વત્ર વ્યાપેલી પ્રભામાં મત્ત થતાં એને એમ લાગ્યું કે માથામાંથી જાણે કોઈ બંધન રૂપ સાંકળનો આંકડો તૂટયો; ને તેજ ક્ષણે કોઇ દિવ્યસ્વાતન્ત્ર્ય, કોઇ અવર્ણ્ય આનંદ, કોઈ અગાધ ચિત્પ્રસાદ કોઈ વિલક્ષણ લઘુતા એને એ પ્રભામય વિશ્વમાંજ જાણે ઉપાડી ચાલી. એ ક્ષણે "તારે હવે સૃષ્ટિ ઉપર શું જોવું છે?" એમ મત્સ્યેન્દ્રે પૂછ્યું. લાલાજીએ અંતર્માંજ ઉચ્ચાર કર્યો: "ગુલાબસિંહ અને રમા." બોલતાની સાથેજ એ રૂપેરી પ્રકાશ જેમાં શુદ્ધ સત્ત્વપ્રભા વિના બીજું કાંઇ વરતાતું ન હતું તેમાં ત્વરાથી અનેક સૃષ્ટિલીલા અને વનપ્રદેશાદિ ક્રમે ક્રમે ચાલી જવા લાગ્યાં, છેવટે એક નાની ગુફા તથા ચોતરફ છવાયલી વસંત જેવી વનલીલા અને એક નાની નદીના મીઠા તરંગ એટલું એ પ્રકાશમાં સ્થિર થયું. થોડેક દૂર એક ભવ્ય શિવાલય હતું, ને એ સર્વ ઉપર અતિ સુંદર રીતે વિસ્તારેલા ચન્દ્રપ્રકાશમાં ગુફાની બહાર તથા નદીના કીનારા ઉપર બે આકૃતિઓ હતી; તેને તે વખતે બોલતી પણ એણે જોઈ. ગુલાબસિંહ એક પથરા ઉપર બેઠો હતો, ને રમા લીલી ઘાસ ઉપર લાંબી થઈ પડી એકી નજરે એના મુખમાંથી, ઉદાર, પૂર્ણ પ્રેમ જે અમૃત પ્રેમની દૃષ્ટિમાંથી પીએ છે, તે અવર્ણ્ય રીતે પીતી હતી. સુખની પરાકાષ્ઠામાં જણાતી હતી. વળી મત્સ્યેન્દ્રે પૂછ્યું "એમની વાતચીત સાંભળવી છે?" તુરતજ લાલાજીએ વાણી વિના ઉત્તર વાળ્યું "હા." એમની વાણી એને કાને આવવા લાગી. પણ તે એટલી ધીમી, એટલી મૃદુ, કે જાણે કોઇ સ્વર્ગના દેવ તરફથી અતિ દૂર રહે તે બોલાતી હોય.

રમા એ કહ્યું "એમ કેમ છે, પ્યારા! કે તમને અજ્ઞાનના લવારા સાંભળવામાં આનંદ પડે છે?"

"કારણ કે હૃદય છે તે કદાપિ અજ્ઞાનવાળું નથી; રસવૃત્તિનો પ્રભાવ પણ બુદ્ધિના પ્રભાવ જેટલોજ ચમત્કારિક છે. પ્રસંગે પ્રસંગે તું મારા તર્ક વિતર્કની વાણી જેમ સમજી શકતી નથી, તેમ હું પણ તારી રસવૃત્તિમાંથી અનેક એવા અગમ્ય ઉદ્‌ગાર સાંભળુ છું."

"એમ શા માટે બોલો છો?" રમાએ જરા ઉચાં થઇ એને ગળે પોતાનો હાથ વીંટી હસતે વદને કહ્યું "અગમ્ય ઉદ્‌ગાર એજ પ્રેમની ભાષા છે, ને પ્રેમજ તેનો અર્થ સમજી શકે છે. જ્યાં સુધી મેં તને યથાર્થ ઓળખ્યો ન હતો, જ્યાં સુધી મેં તારા આત્મામાં આત્માને મેળવ્યો ન હતો, જ્યાં સુધી હું તારાં પગલાં વાગતાં સાંભળવાં ઉત્સુક થઈ કાન માંડી રહેવા શીખી ન હતી, રે! તું ન હોય તો પણ તને સર્વત્ર દેખતી હતી, ત્યાં સુધી મને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ ન હતો કે સમિષ્ટ અને વ્યષ્ટિને કેવો દૃઢ અને નિયત સંબંધ છે......છતાં જે હું પૂર્વે માનતી તેની મને હાલ ખાતરી થઇ છે. જે વૃત્તિથી હું પ્રથમ તારા તરફ ખેંચાતી હતી તે પ્રેમ ન હતો એ વાત હું વર્તમાનને ભૂત સાથે સરખાવવાથી સમજી શકું છું; એ વૃત્તિ કેવલ આત્મભાવની હતી, પૂર્ણ ભક્તિના રસથી ભરેલી હતી. હવે તો હું તારે મોઢેથી એમ સાંભળવું પણ સહન ન કરી શકું; કે 'રમા! બીજા જોડેજ સુખ માણ.'"

"અને હું તને હવે એવું કહી પણ ન શકું; રમા! મને અનેક વાર 'હું સંપૂર્ણ સુખી છું' એમ કહેતાં તું હવે થાકીશ નહિ."

"સુખી! તું સુખી ત્યાં સુધી હું સુખી જ છું. પણ મારા પ્રાણ! કોઈ કોઈ વાર તમે એવા દુઃખી જણાઓ છો!"

"કારણ કે જીવિત એટલું ટુંકું છે; આપણે છેવટ જુદા પડીશું! કારણ કે આ ચન્દ્ર, જ્યારે બુલબુલ તેને અભિનંદતું નહિ હોય, ત્યારે પણ પ્રકાશ્યાં જશે! થોડાંક વર્ષ પછી તારાં નયન ઝાંખાં થશે, તારા રમણીય ગુચ્છા કરમાઈ જશે.

"અને, રે નિર્દય!" રમાએ બહુ આર્દ્રભાવે કહ્યું "તારા ઉપર તો વર્ષની અસર હું કદીજ નહિ દેખું! પણ આપણે ભેગાંજ ઘરડાં થઇશું ને જે વિકૃતિ થશે તેને આપણી આંખો સહેવાતી ચાલતાં, આપણો પ્રેમ અખંડજ રહેશે."

ગુલાબસિંહે અંતરથી નિઃશ્વાસ મૂક્યો; તે મોં ફેરવી કાંઈ ધ્યાનમાં પડી ગયો. લાલાજીનું ધ્યાન અધિકતર સ્થિર થયું.

"પણ જો એમજ હોય" ગુલાબસિંહે કહ્યું, ને રમાના ઉપર એકી નજરે જોઇ રહી જરા હાસ્યપૂર્વક ઉમેર્યું "તો જેને તું કોઇ મેલી સાધનાવાળો જાણતી હતી તે તારા પ્રિયતમ વિષે તું કાંઇ વિશેષ જાણવાની જિજ્ઞાસા નહિ કરે ?"

"લેશ પણ નહિ. પોતાના પ્રિયનું જે જાણવાની કોઇને ઇચ્છા થાય તેટલું હું ક્યારનીએ જાણું છું; ને તે એ કે તું મારો છે."

"મે તને કહેલુંજ છે કે મારૂ જીવિત ઇતર લોકના કરતાં વિલક્ષણ છે; તો તું તેની સભાગી નહિ થાય ?"

"થયેલી જ છું."

"પણ જો આવીને આવી જવાની અને કાન્તિ નિરંતર રાખી શકાતી હોય, બધી દુનીયાં આપણા આગળથી ચાલી જાય પણ આપણે રહ્યાં કરીએ ને ભોગ ભોગવીએ એમ થતું હોય......"

"આપણા મરણ પછી સ્વર્ગમાંએ આપણને છૂટાં પાડનાર કોણ છે ? જન્મ થશે તો પણ ફરી આવીને આવી રીતનોજ થશે. આપણા પ્રેમનું એ માહાત્મય છે."

ગુલાબસિંહ જરા વધારે વાર મૌન રહ્યો, ને પાછો બોલ્યો "તને એક વાર એવાં સ્વપ્ન આવતા કે તારા ભાગ્યમાં આ દુનીયાંના માણસોના કરતાં કોઈ વિલક્ષણ ઉદર્ક લખાયલો છે, તે બધાં તુ સ્મરણમાં લાવી શકતી નથી ?"

"મારા પ્રાણ ! તે ઉદર્ક આજ સાંપડી ચૂક્યો."

"ત્યારે તને ભવિષ્યમાં શુ થશે તેનું ભય નથી ?"

"ભવિષ્ય ! હુ તે વીસરી ગઈ છું. ભૂત ભવિષ્ય વર્તમાન ત્રણે તારા પ્રીતિસ્મિતિમાંજ સમાયલાં છે. ગુલાબસિંહ ! બાળકપણમાં મને જે ગાંડાં સ્વપ્ન આવતાં તે સંભારી મારી મશ્કરી ના કર. એ ગાંડાબળ તારા સહવાસથી ઉડી ગયું છે. ભવિષ્ય ! જો ભવિષ્યનો વિચાર કરવાનો સમય આવશે તો હું પ્રભુના સામુ જોઈશ, અને જે આપણા પ્રારબ્ધને દોરે છે તેને સંભારીશ."

આટલું બોલી એણે જોવા ઉંચી નજર કરી કે તુરત એક અતિ શ્યામમેઘ એ આખા પ્રતિબિંબ ઉપર છવાઈ ગયો; ચંદ્ર ઢંકાઇ ગયો, નદી ઝાંખી થઇ ગઇ, પર્વતો દૃષ્ટિમાંથી જતા રહ્યા, છતાં પેલી બે આકૃતિનું દર્શન કોઈ પ્રકારે પણ ચાલતુ રહ્યું. એકનું વદન ભક્તિમાં ગરક, ગંભીર, અને આનંદથી પ્રફુલ્લ હતું; બીજાનુ ઘેરાઇ ગએલુ, વિચારગ્રસ્ત, અને નિત્ય પરિચિત્ એવી પોતાની ઉદાસીન કાન્તિ અને ગાઢશાન્તિ કરતાં કોઇ અધિક ભાવમાં વિલીન હતું.

"ઉઠ" મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું "તારી કસોટી હવે શરૂ થઇ. ઘણા એવા ધૂતારા થઇ ગયા છે કે જેણે તને દૂર પડેલાં મનુષ્યનું દર્શન કરાવ્યું હોત, અને તારા આગળ અનેક સાધન, ઉપાસન હઠ, મંત્ર, તંત્ર, જપ, તપની વાતો કરી તને ભડકાવ્યો હોત. હુ તને એ બધાંનાં પુસ્તક દેખાડીશ, તને સમજાશે કે એ લોકો ગુહ્યાગારનાં પગથીઆં ઉપરજ અથડાઇ પડયા છે ને એમ ધારી ઠગાયા છે કે અમે તો ઠેઠ ગર્ભાગારમાંજ રમીએ છીએ. એક એકનાં નામ લેઇને ગણાવું; મેં જે યુગે યુગે ને મન્વન્તરે મન્વન્તરે એવા ધૃતારાની વાણીઓ સાંભળી છે, કરણીઓ જોઇ છે, તેનાં વર્ણન કરવા બેસું તો બેટા! તને કટાળો આવે. પણ જાણ કે ખરો રસ્તો જે અત્યારે તારા આગળ મૂકયો છે તે વિના બીજો નથી. હું તને પાનાં પોથાંમાંની વાતો તો એટલી એટલી સમજાવી દેઉ કે તું કોઈ વડો પંડિતરાજ થઈ રહે; પણ તારી વૃત્તિ શુદ્ધ તત્ત્વ જાણવાની છે, ને તે તને મળશે. જા સુઇ રહે. કશું વાંચીશ નહિ. વિચાર, કલ્પના કર, સ્વપ્ને ચઢ, ને બને તો ગાંડો થઇ જા. વિચારના તોફાનમાંથીજ છેવટ શુદ્ધ વિચારનો આકાર ઉપજી આવે છે. મધ્યરાત્રી પૂર્વે મને ફરી મળજે."

પ્રકરણ ૪ થું.

છેલ્લી કસોટી.

મધ્યરાત્રી થવાને થોડી વાર હતી પણ લાલાજી તો કયારનો એ ગુરુના ઓરડામાં જઈ બેઠો હતો. જેમ કરવાની એને આજ્ઞા થઈ હતી તેમ એણે બહુ લક્ષપૂર્વક કર્યું હતું, ને કાંઈ પણ ખાધાપીધા વિના ઉપવાસ કરી એમાંજ મંડયો રહ્યો હતો. જે વિવિધ તરંગ એના મનમાં, કલ્પનાશક્તિને આમ છૂટી

મૂકવાથી ઉભરાતા હતા, તેનાથી એની વૃત્તિઓ બહુ તીવ્ર થઇ ગઈ હતી, અને એને ક્ષુધાતૃષાનું ભાન રહ્યું ન હતું એટલુંજ નહિ, પણ એ વૃત્તિઓનો પણ એને તિરસ્કાર પેદા થયો હતો.

મત્સ્યેન્દ્ર પોતાના શિષ્ય પાસે બેશી આ પ્રમાણે બોલવા લાગ્યો: “ જેટલું જેનું અજ્ઞાન તેટલોજ તેનો અભિમાન. માણસનો સ્વભાવજ હુંપદનો ભરેલો છે. માણુસ પોતાના જ્ઞાનના આરંભે એમ સમજે છે કે આ જગત્ મારે માટે સર્જાયલું છે. અપાર સમુદ્રના બુદ્બુદની પેઠે જે અનંત સૃષ્ટિઓ બ્રહ્માંડમાં રમે છે તેને, અનત વર્ષો સુધી, માણસે માત્ર પોતાને રાત્રી વધારે અનુકૂલ થાય તે માટે લટકાવેલા દીવારૂપજ ધારી. આ ભુલ ખગોલશાસ્ત્રે સુધારી છે, અને હવે માણુસો કબુલ કરે છે કે તારામાત્ર આ સૃષ્ટિ કરતાં વધારે વિપુલ અને ભવ્ય સૃષ્ટિઓ છે, ને જે પૃથ્વી ઉપર પોતે ઉભો છે તેનું તો અનંત બ્રહ્માંડમાં ઠામ ઠેકાણું પણ નથી. પણ નાનામાં તેમ મ્હોટામાં સર્વત્ર જીવનરૂપી બીજ વેરવામાં હરિનો હાથ સરખોજ ઉદાર સમજવો; બ્રહ્માંડની અનંત ભેદલીલા અખંડ અભેદમય ચૈતન્યના પરપોટા જેવીજ છે. મુસાફર વૃક્ષની શાખાઓની ઘટાને વિલોકી, મારા જેવાના તાપ ટાળવા કે ટાઢ મટાડવા આ રચાઇ છે એમ સંતોષ માને છે; પણ એજ શાખાના પ્રતિપત્રે અનંત જીવોની સૃષ્ટિ પરમાત્માએ વીસ્તારેલી છે તેનું તેને ભાન આવતું નથી. પેલા ખાબોચીયામાંનું એક એક ટીપુ, એક એક રાજ્યમાં હોય તે કરતાં અધિક વસ્તિવાળી સૃષ્ટિરૂપ છે. સર્વત્ર, આ અગાધ સૌષ્ઠવયુક્ત રચનામાં શાસ્ત્રાભ્યાસથી અધિક અધિક જીવનપ્રભાવ દૃષ્ટિએ આવતો જાય છે. આત્મા અથવા ચૈતન્ય એજ સર્વવ્યાપી એકાકાર વસ્તુ છે; જે વસ્તુ મરી જતી જણાય છે તે પણ નવા જીવરૂપે પરિણમે છે. ત્યારે દૃષ્ટાંતથી વિચાર કરીએ તો, જ્યાં એક કણુ, એક જલબિંદુ, પેલો તારો છે તે કરતાં હઠે તેવી સૃષ્ટિ, અંદર વસી શકાય ને જીવી શકાય તેવી સૃષ્ટિ, રૂપ નથી ! રે ! જ્યાં મનુષ્ય પોતે પણ અનેક સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિની એક મહાસૃષ્ટિ છે ને એના રુધિરની નદીઓમાં અનેક જીવ રમે છે, ત્યાં એક સામાન્ય બુદ્ધિના વિચારે પણ એટલું તો સિદ્ધ થવુંજ જોઇએ કે જે પદાર્થ આ પૃથ્વીની આસપાસ વીટાએલો છે, ને જે પૃથ્વીને ચંદ્રાદિથી જુદી રાખે છે, જેને તમે આકાશ દિક્ આદિક નામથી ઓળખો છો, તે અવ્યક્તમાં પણ તેને અનુકૂલ જીવો હોવાજ જોઇએ. એમ માનવું કે પ્રતિપત્રે જીવ સજ્જડ ભરેલા છે, ને અનન્ત દિગ્વિસ્તાર શૂન્યજ છે એ કેવો વ્યાઘાત છે ! વિશ્વરચનાનો નિયમ એક

અણુની પણ નિરર્થતા સહન કરી શકતો નથી; આખા વિશ્વમાં એવું કોઈ સ્થાન નથી કે જ્યાં કોઈ પણ પ્રકારે આત્માની સત્તા ન હોય. કસાઇના મૃત્યુ-ગૃહમાં પણ ઉત્પત્તિ અને જીવનનું સ્થાન છે. એ વાત સાચી હોય, તો તું એમ માની શકશે કે દિગ્ જે પોતેજ અનન્તસ્વરૂપ છે તે નિર્જીવ, શૂન્ય, નિરર્થ છે? સૂક્ષ્મદર્શકયંત્રથી પણ એક જલકણના જીવ તું જોઇ શકે, પરંતુ અદ્યાપિ એવું કાંઈ શોધાયું નથી કે જેનાથી સામાન્ય દૃષ્ટિનાં મનુષ્યથી દિગ્ અથવા આકાશના જીવ જોવાય. પણ એ તો નિઃસંશય છે કે આકાશમાંના જીવોને સૃષ્ટિનાં મનુષ્યો સાથે અતિ નિકટ અને અચુક સંબંધ છે. એટલાજ માટે વિવિધ દેવ, ગંધર્વ, યક્ષ, પિશાચ, કે શક્તિ, ભવાની, અપ્સરા, વ્યંતરી, ડાકણ આદિ અર્ધી સાચી, અર્ધી જુઠી, એવી કલ્પનાઓથી આ વાતો કહેવામાં આવેલી છે. આગળના લોક કરતાં હાલના લોક આ બધાંની સત્તા નથી અનુભવી શકતા તેનું કારણ તો એટલુંજ છે કે આગળના લોકોની ઇંદ્રિયો અને તેમનાં અંતઃકરણ હાલના લોકોના કરતાં વધારે શુદ્ધ અને ગ્રાહક હતાં. જેમ જંગલી પ્રાણીને પોતાના દુસ્મનની સુગંધ ઘણાક ગાઉથી આવી શકે છે, તેજ જાતના સુધરેલા પ્રાણીને તેમ થવુ અશક્ય છે, તેમ એ અસલનાં મનુષ્યો અને આ સત્ત્વોની વચ્ચેનું અંતર પણ વધારે લાંબું હતું નહિ. કેમ સમજાય છે કે?"

"બરાબર."

"પણ પ્રથમ એમ કરવું જોઇએ કે જે અંતઃકરણથી તારે એ સત્ત્વો જોડે સંબંધ કરવો છે તે ઉગ્ર ઉત્કંઠાથી તીવ્ર થવું જોઇએ, ને સર્વસ્થૂલ વાસ-નાથી મુક્ત થવું જોઇએ. સર્વ કાલ અને સર્વ દેશના સિદ્ધ લોકોએ બ્રહ્મચર્ય અને તપઃકષ્ટથીજ આ સંબંધ થવાનો સંભવ બતાવ્યો છે તે કારણ વિના નથી. અંતઃકરણની તીવ્રતા વિના જેમ તારામાં ઉત્પાદક શક્તિ નહિ આવે, તેમ અંતઃકરણની શુદ્ધતા વિના તે શક્તિનો શુભ ઉપયોગ નહિ બને, તારો પોતાનોજ વિનાશ થાય તેવી આંટી આવી જશે. જ્યારે એ બે વાત થાય ત્યારે શાસ્ત્ર પણ સહાય કરી શકે; દૃષ્ટિ તીક્ષ્ણ થાય, શ્રવણ તીવ્ર થાય, સત્ત્વ શુદ્ધ થાય, ત્યારે આકાશ પણ—અમુક સાદા રસાયન પ્રયોગથી—વધારે તાદશ અને સ્પષ્ટ કરી શકાય. આનું નામ અજ્ઞાનીઓ કહે છે તેમ, જાદુ નથી, કેમકે મે તને કહેલુંજ છે કે વિશ્વના નિયમને ઉલટાવી નાખવારૂપી જાદુ એવી વસ્તુ હોઈ શકતીજ નથી. ત્યારે

સમજ કે આકાશતત્ત્વની સૂક્ષ્મસૃષ્ટિમાં અનંત જીવો છે. તે બધા કાંઈ શુદ્ધ આત્મરૂપ નથી, તેમાં ઘણા ઘણા ક્રમને ઘણી ઘણી પંક્તિઓ છે, ને તેમને થોડાં કે ઘણાં અતિસૂક્ષ્મ એવાં પ્રાકૃતિક રૂપ પણ છે કેટલાંક અતિ ઉત્તમ બુદ્ધિવાળાં છે, કેટલાંક અતિ ઉગ્ર વિનાશપરાયણ છે; કેટલાંક રાક્ષસ જેવાં ભયંકર છે. કેટલાંક દેવ જેવાં સુખકારી છે; ને એમ એ બે સીમા વચ્ચે અનેક પ્રકાર છે. જેને આ સત્ત્વો સાથે સંબંધ કરવાની ઇચ્છા છે, તે અ- જાણ્યા દેશમાં ફરનાર મુસાફર જેવો છે. જાણુ કે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો ત્યારથીજ આ સૃષ્ટિના દ્વાર તરફ જવાનું પગલું ભરાઈ ચૂક્યું; અનન્ત મોક્ષનો માર્ગ પણ ગમે ત્યાં લઈ જનારો હો, છતાં તે આ સૃષ્ટિમાં થઇનેજ જાય છે. એ સૃષ્ટિમાંજ આ બધાં સત્ત્વોથીજ મુમુક્ષુની કસોટી થાય છે. આત્મસત્તા સાથે ઐક્ય અનુભવવાનો યત્ન અને આરંભ કરનાર આત્માથી અભિન્ન એવા ચમત્કારમાત્રને દેખે છે, પણ તેમની પાર જવાનું તેને જે સામર્થ્ય હોય તે ઉપરજ તેના આત્મજ્ઞાનનો અને મોક્ષનો આધાર રહે છે. જો કોઇ જીવ વાસનાગ્રસ્ત થઇ એ સત્ત્વોમાંજ લપટાય, સિદ્ધિના રસમાં પડી અસ્મિતામાં સુખ માને, તો તે મુવોજ. કારણ કે એ સૃષ્ટિમાં જનારને વિલક્ષણ અને અણચિંતવ્યો ભય આવી પડે છે. એ સંબંધ એક વાર શરૂ થયો કે પછી તારે જે કસોટીએ ચઢવું પડે તેના પરિણામથી હું તને સાચવી લેઉં એ થવું અશકય છે. માર્કંડેય પુરાણમાં સપ્તશતીના, લયરૂપ તૃતીય ચરિતના વર્ણનમાં, રક્તબીજ જેવા દૈત્યોના રુધિરને બિંદુએ બિંદુએથી બીજા રક્તબીજ પેદા થઈ મહાશક્તિની સન્મુખ થતા એ કથા કહી છે તે છેકજ કલ્પના નથી. એ મહાશક્તિ પણ સર્વ દેવના સાર રૂપ સત્ત્વથી પેદા થઈ હતી. તારી સત્ત્વશક્તિ એવી દૃઢ અને બલવતી હશે તોજ તારી રાજસી તામસી વાસનાના અનંત રક્તબીજોને તું સંહારી પાર ઉતરી શકશે. હું તને એ ભયંકર સત્ત્વોથી વિમુક્ત માર્ગ બતાવી શકવાનો નથી. તારે જાતે એકલાજ બધાની સામા થવાનું છે, ને બધું ઉઠાવવાનુ છે. પણ તારી ઇચ્છા જો માત્ર જીવ્યાંજ કરવાની હોય, પછી તે ગમે તે સ્થિતિમાં ને ગમે તે રીતે, ને કીમીયાગરો જે જીવનબુટ્ટી રૂપી રસાયન ખોળે છે તેજ પી લેવું હોય, તારી સ્થૂલવાસનાજ પ્રબલ હોય, તો આ ભય શા માટે વહોરે છે ? આત્મજ્ઞાનની વાતો સરલ છે. પણ તેનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો યત્ન બહુ ભયકારક છે, કેમકે એષણામાત્રના નિદાનરૂપ જે શંકા અને ભય તેને જીત્યા વિના નિઃશંક અભયસ્થાન પ્રાપ્ત

થતું નથી; જો તારી વાસના સ્થૂલજ હશે ને તું આત્મજ્ઞાનના આવેશમાં આગળ દોડશે તો એ આત્મરસાયન એક વાર તારા ગળા હેઠળ ઉતરતાંજ તારી ઇંદ્રિયો એવી તીવ્ર થશે કે સત્ત્વમાત્રનું તને દર્શન થવા માંડશે, ને જો તું એમાંથી પાર પડવા જેટલો સાધનસંપન્ન નહિ હોય, તો તારૂં જીવિત અનંત ક્લેષમય થઈ રહેશે. એવા આત્મપ્રસાદને ઉત્તેજન કરનાર યુક્તિઓ તેમ બુટ્ટીઓ ઘણીએ છે; લે આ તેમાંનુંજ એક રસાયન છે. યદ્યપિ એ રસાયન સાદામાં સાદી વસ્તુનું બનેલું છે તથાપિ તેણેજ એ પીવું કે જેણે સર્વથા સાધનસંપત્તિ સિદ્ધ કરી હોય. વળી ઘણાકને એ પીતાંજ એવું દર્શન થાય છે કે જેથી ગભરાઈ જતાં, તેમને એ પ્યાલો તારનાર કરતાં મારનાર નીવડે છે. જે કાચાં છે તેમને એ અતિવિષમ વિષ છે. વળી આરંભેજ ભયમાત્રના સારરૂપ રક્તબીજ ચોકી કરે છે તેનું દર્શન એટલું ભયકર છે, કે એની દૃષ્ટિથી દઢમાં દઢની પણ ધીરજ વછૂટી ગઈ છે, રગો નરમ થઈ ગઈ છે, ને મગજ ખસી ગયાં છે. એનું ભયાનક સામર્થ્ય એનું જેટલું ભય પમાય તેટલુંજ વધતું ચાલે છે. નિર્ભયતા એજ એના નિવારણનો મંત્ર છે. હવે વિચાર કર કે તને આટલું બધું કરવાની ઇચ્છા અને હીંમત છે?"

"છે, છે; તમારાં વચનથી અધિક ઉત્તેજિત થઇ છે."

આટલું કહેતાંજ મત્સ્યેન્દ્ર એને અંદરના ઓરડામાં લેઈ ગયો, ને એને કેટલીક સાદી રસાયનક્રિયા સમજાવવા લાગ્યો; સાદી છતાં પણ તે અતિ ભવ્ય પરિણામે લઈ જનારી છે એમ લાલાજીને સહજ સમજાયું.

"પૂર્વકાલમાં અમારા સમાજના લોકો સત્ય વાત ગુપ્ત રાખવા માટે ઘણા આડા અવળા રસ્તા લેવા પડ્યા છે; અને ચતુર કીમીયાગર કે વિદગ્ધ રસાયન કરનાર રૂપે અમે જાદુગરને નામે વગોવાયા છીએ. કિંબહુના પુરાણ કથા વગેરેની વિવિધ રચનાઓથી પણ અમારે એ વાતને છુપાવવી પડી છે, ને એમ અમે વહેમને વધારનારા કુધારાવાળા ગણાયા છીએ. પણ એમ કર્યા વિના સિદ્ધિ ન હતી, ને હજી પણ નથી, એ હું તને સમજાવી ચૂક્યો છું. જો; જે જે જાદુની વાતો કહેવાય છે, એક ક્ષણેજ સર્વ ઋતુના આવિર્ભાવરૂપ, વિકરાલ સત્ત્વોના પ્રાદુર્ભાવરૂપ, તે હું તને સહજમાં બતાવું?"

જે સરલ યુક્તિથી મત્સ્યેન્દ્રે લાલાજીની ખાતરી કરી તેથી એ દિઙ્મૂઢ થઈ ગયો; અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આગળ કાંઇ બોલી શક્યો નહિ.

"જો; ભાઇ! આની આજ વાતો અન્યરૂપે સમજાયાથી અનેક વિટંબનાના કારણરૂપ થઇ પડી છે. કીમીયો! આખી વિશ્વરચનામાં કીમીયોજ ચાલે છે; ધાતુમાત્ર ને તત્ત્વમાત્ર, નિરતર નવાં નવાં રૂપ ધરતાંજ જાય છે. સોનું બનાવવું સહેલું છે, મોતી, પ્રવાલ, રત્ન બનાવવાં તેથી પણ સહેલાં છે. ડાહ્યા લોકને આમાં પણ જાદુ જણાયો; પણ નિત્ય ઉપયોગની અગ્નિ અને જલ જેવી સાધારણ વસ્તુઓમાંથી એક એવો રાક્ષસ બનાવ્યો કે જેની વરાળથી અનેકનો નાશ થઇ જાય તે એમને જાદુ લાગ્યો નહિ. એ જમાનો આવતો જાય છે; એક વાર હતો, ફરી આવશે, એ રાક્ષસને તમે દેખશો. માણસો એમ માનશે કે આ તો જ્ઞાનનો પ્રસાર થાય છે, સમૃદ્ધિ અને સુખ વધે છે, પણ એ બધાં વિનાશ અને દુઃખનાંજ રૂપાંતર નીવડશે. તે સમયે, જેથી નાશ થાય તે શોધી કહાડો, લોક તમને મહાપુરુષ માનશે; વૃદ્ધિ થાય તે શોધી બતાવો તમને ધૂતારા કહેશે! કોઇક એવું યંત્ર શોધો કે જેથી ધનવાન્ વધારે ધનવાન્ થાય ને ગરીબ વધારે ગરીબ થાય તો તમારી મૂર્તિ પૂજાશે, તમારે નામે કીર્તિસ્તંભ થશે; કાંઇક એવી યુક્તિ બતાવો કે જેથી વ્યાવહારિક વિષમતા નિર્મૂલ થાય. જગતનાં દુઃખ અને ક્લેષની દુઃસહતા ઓછી થાય, અને સર્વત્ર આત્મભાવ વૃદ્ધિ પામે, તો તમને પથરે મારવા પોતાનાં ઘર પણ તોડી પાડશે! મારા શિષ્ય! જે દુનીયાં આવી છે તેની હજુ ગુલાબસિંહ પરવા કરે છે! આપણે બે તો એને બાજુ ઉપરજ મૂકીએ. ત્યારે હવે તેં જે કાંઈ જોયું, તેનો યથાર્થ અભ્યાસ કરવો શુરૂ કર." પછી મત્સ્યેન્દ્રે પોતાના શિષ્યને કેટલું કામ સોંપ્યું જેમાં બધી વાત વીતી ગઈ.

સ્થિર ચિત્ત ને નિશ્ચલદૃષ્ટિ અને ઘણી સૂક્ષ્મ ગણતરીથી સિદ્ધ થઇ શકે એવા કેટલાક પ્રયોગમાં મત્સ્યેન્દ્રનો શિષ્ય કેટલોક સમય ગુંથાયલો રહ્યો. ઘણા વિલક્ષણ પરિણામો જોઇ એને બહુ આશ્ચર્ય અને આનંદ થતાં ચાલ્યાં. તેમાં કેવલ રસાયનપ્રયોગોજ હતા એમ નહિ, પણ તેજસ્તત્ત્વના કોઈ ગૂઢ પ્રયોગથી જીવનશક્તિ ઉપર જે અસર કરી શકાય છે તે રહસ્યવિદ્યાની વાતો પણ એમાં સમાયલી હતી. સર્વવ્યાપી પણ અદૃશ્ય એવા આકાશતત્ત્વદ્વારા જીવ જીવને, વિચાર વિચારને, ને આત્મા આત્માને, ગમે તે સ્થલ અને ગમે તે કાલે પણ સંબંધ છે એમ મત્સ્યેન્દ્ર અને તેના વર્ગના યોગીઓ માનતા; અને એ તત્ત્વદ્વારા હાલના તાર કરતાં પણ વધારે જલદીથી સંકલ્પ જોડાઈ શકતા, મનોમન એક થતાં, અને ભૂતકાલ વર્તમાનમાં પ્રત્યક્ષ થતો. માણસ જાતે કે કોઈ જીવધારી જંતુએ જે જે કાલે ને જે જે સ્થલે જે કાંઈ વિચાર્યું, સંકલ્પ્યું,

સિદ્ધ કર્યું હોય, તે એ તત્ત્વમાં રમનારને એક ક્ષણમાત્રના વેગપૂર્વક સંકલ્પથી દૃષ્ટિગોચર થઈ શકે છે; ને આ વિશ્વના અંધારામાં અંધારા ખુણાની વાત પણ છાની રહી શકતી નથી. આ પ્રકારેજ ઉપનિષદાદિમાં કહેલું "એક જ્ઞાનથી સર્વ જ્ઞાન," એક ચૈતન્યના અપરોક્ષથી ચૈતન્યના વિવર્તમાત્રનું અપરોક્ષ, એ યોગીઓ સાનુભાવ સિદ્ધ માનતા. એમાંજ **તત્ત્વમસ્યાદિ** વાક્યોનો પ્રત્યક્ષ નિશ્ચય હતો. લાલાજીને આ બધું જોઇ બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું, ને આવી યોગવિદ્યામાં મત્સ્યેન્દ્ર રમી રહ્યો છે એ જોઈ એને બહુ ભાવ પેદા થયો. એજ વિદ્યાદ્વારા ભવિષ્ય પણ વર્તી શકાતું * * * * * પણ લાલાજીને એમ લાગ્યું કે પ્રત્યેક પ્રયોગમાં જે છેવટનો ક્રમ છે, ને જેનાથી આખરનું ભવ્ય પરિણામ નીપજે છે, તે તો મત્સ્યેન્દ્ર પોતાની પાસેજ રાખે છે. આ ગુરુભાગ વિષે વાત કરતાં એક વખત મત્સ્યેન્દ્રે આવું પ્રશ્ન પૂછ્યું:—

"શું તું એમ ધારે છે કે હું એક શિષ્યમાત્રનેજ, આખા બ્રહ્માંડની સ્થિતિ પણ પલટાવી શકે તેવું સામર્થ્ય, એમને એમ, આપી દઇશ? જેની સાધનસંપત્તિની ગુરુને પક્કી ખાત્રી થાય છે તેનેજ છેવટનો ક્રમ અપાય છે. ધીરજ રાખ, પ્રયત્ન એ પોતેજ મનોવિકારને વિશુદ્ધ કરનાર વસ્તુ છે; ધીમે ધીમે જે ગૂઢ મર્મ છે તે આપોઆપ તારી બુદ્ધિમાં ઉગી ઉદય પામશે."

આખરે લાલાજીની આજ સુધીની સાધનસંપત્તિ વિષે મત્સ્યેન્દ્રે સંતોષ દર્શાવ્યો, ને બોલ્યો કે "ગૂઢ માર્ગમાં પેસવાની મર્યાદાને ઓળગવાનો તથા પેલા કરાલ બહુ રૂપી રક્તબીજની સામા થઈ તારી વિશુદ્ધિની કસોટી બતાવવાનો હવે સમય આવ્યો છે. તારો પરિશ્રમ ચાલુ રાખ, ને જેમ હાલ તું ફલની આકાંક્ષા કરતો નથી તેમજ ધીરજથી ચાલ્યો જા; એમજ તને, કાર્યમાત્રનો જેમાં વિલય છે તે મહાકારણનો અનુભવ થશે. હું અહીંથી જાઉં છું તે એક મહીને આવીશ; હું પાછો આવીશ ત્યારે, જો તને સોંપેલું તેં પૂર્ણ કર્યું હશે, ને તારૂં મન ધારણા અને તત્ત્વવિચારથી દૃઢ થયું હશે, તો તને નિઃસંશય હું કસોટીએ ચઢાવીશ. પણ તને એક ચેતવણી આપતો જાઉં છું, કે આ ઓરડામાં કદાપિ પેશીશ નહિ; હું પાછો આવું ત્યાં સુધી કદાપિ એ તરફ જઇશ નહિ, કદાપિ કાંઇ લેવા કરવા તારે અંદર જવુંજ પડે તો પેલાં પાત્રોમાં જે પદાર્થ છે તેને સળગાવીશ નહિ, ને તેમની પાસેના કુંભ ઉઘાડીશ નહિ; એ ઓરડાની કૂચી હું તનેજ સોંપી જાઉં છું, કે એમ તારી પૂરેપૂરી કસોટી થાય. બેટા! યાદ રાખ કે આ લાલચ જે તને બતાવી છે તે પણ

તારી કસોટીમાંનોજ એક ભાગ છે." આટલું કહી કૂંચી લાલાજીને સોંપીને મત્સ્યેન્દ્ર સાયાન્હસમયે રસ્તે પડયો.

થોડાક દિવસ સુધી તો લાલાજી ગુરુએ બતાવેલાં કામોમાં રોકાઈ રહ્યો; એમાં એની બુદ્ધિ બહુજ ખીલવા લાગી, અને એનુ ચિત્ત માત્ર એમાંજ પરોવાઈ ગયું. એ કાર્યમાં થોડામાં થોડો પણ જય થાય તેનો સંભવ, ચિત્તની એકાગ્રતા, ચિત્તનો અત્યત લય, અને બહુ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ગણુતરી, એ ઉપર એટલો બધો આધાર રાખનો હતો કે એ કાર્યમાં ચિત્ત રોકયલું રહે તો બિજા વિચારને અવકાશ સરખો પણ મળવો અશક્ય. મત્સ્યેન્દ્રનો હેતુ પણ એજ હતો કે આ પ્રકારે વૃત્તિમાત્ર નિરંતર એકાગ્ર રહેવાથી લયાવસ્થા સહજમાં સિદ્ધ થતી જાય. જેમ ગણિતશાસ્ત્રનાં મૂલત્તત્ત્વોનો અભ્યાસ મહોટા કહોયડાનો નિશ્ચય કરવામાં ઝાઝો ઉપયુક્ત થતો નથી, કે દુનીયાંદારીના વ્યવહારમાં જે તીવ્ર બુદ્ધિની જરૂર પડે છે તેને કામ લાગતો નથી, છતાં એ શક્તિ તો તે મૂલતત્ત્વોના અસાધારણુ અભ્યાસમાંથીજ આવે છે; તેમ વ્યર્થ જેવો જણાતો યોગમાર્ગ પણુ છેવટની નિર્વિકલ્પ દશા માટે ઉપયુક્ત જે ચિત્તૈકાગ્ર્ય તે સાધવામાં કામ આવે છે.

પણુ લાલાજીએ તો સોંપેલું કાર્ય ધારવા કરતાં અર્ધાજ સમયમાં સિદ્ધ કર્યું; ને એનું ચિત્ત આ પ્રમાણે નવરૂં પડવાથી અનેક તરંગ અને કલ્પનામાં ભટકવા લાગ્યું. મત્સ્યેન્દ્રે જે કરવાની ના કહી હતી તે નાને લીધેજ તે વિષય ઉપર વધારે વૃત્તિ લાગવા માંડી, અને વારંવાર બંધ ઓરડાની કુંચી ઉપર એની નજર ઠરવા લાગી; અચાનક પણુ એમ થતું ચાલ્યું. પોતાના ધૈર્યની આવી કસોટી કરવાનો પ્રકાર એને કાંઇ અર્થ વગરનો અને છોકરવાદી જેવો લાગ્યો. એને એમ લાગ્યું કે આ બાવાએ આવી હાઉ બતાવવાની વાતથી મને ડરાવવાની યોજના કરી છે તેથી મારે ડરવાની જરૂર નથી; જે ઓરડામાં મે અનેક વાર પ્રયોગો કર્યા છે તેની ભીંતો એકાએક જીવતી થઇ મને શી રીતે ખાઇ જનારી છે! ને કદાપિ એમાં કોઈ વાઘબાઘ ગોઠવ્યો હશે તો એ કાંઇ મને ખાઈ જનારો નથી, કેમકે એ શાનો છે ને શી રીતે થાય છે તે હું જાણી ચૂકયો છું. હું જ્ઞાનનેજ લેવા આવ્યો છું તો મારી જિજ્ઞાસાને આવી રીતે અંકુશમાં શા માટે રાખવી? આવા તર્ક વિતર્કમાં એણે એમ ધાર્યું કે જેની બુદ્ધિને પોતેજ જાગ્રત્ કરી છે તેને આવી જૂઠી યુક્તિથી ભડકાવવાનું મત્સ્યેન્દ્રનો પ્રયત્ન યોગ્ય નથી. આમ ધારવાથી એને પોતાના ગુરુ

માટે જે ભક્તિભાવ હતો તે પણ ઉડી ગયો. આટલું છતાં પણ એના અભિમાનથી ને એની કુતૂહલબુદ્ધિથી એને જે કરવાનું મન થાય તેમાંથી છૂટવા માટે એ વારંવાર આસપાસનાં જંગલોમાં ફરવા નીકળી જતો કે જેમ તેમ કરતાં શરીરના શ્રમથી વખતે મન પણ થાકીને ટાઢું પડે. એક દિવસ એ રીતે ફરતાં ફરતાં, આગળ જે ગામનું આપણે વર્ણન કરી ગયા છીએ ત્યાં લાલાજી આવી પહોચ્યો.

જન્માષ્ટમીનો ઉત્સવ હતો, લોકો ટોળે મળીને નાચતા હતા ને ગાતા હતા. વર્ષાઋતુના સમયે પણ વાદળાં ન હોવાથી પાછલી રાત્રીએ ચંદ્રપ્રકાશ ખીલી રહ્યો હતો, ને જન્મ થવાનો સમય નજીક હતો. એ લોકમાં નીતિ તો કાંઇ હતીજ નહિ, એટલે તે આમ જાગરણ કરતાં પણ ગમે તેવી મોજમઝામાં આનંદ લેતા હતા. કૃષ્ણજન્મને નામે જે રાસ અને જે ખેલ રમાતા હતા તેમાં નીતિ સચવાય એવું હતું પણ થોડુંજ. કોઈ ગાંજાની ચલમોના ભડકા કરતા હતા, કોઇ ચંદ્રપ્રકાશમાં ચળકી રહેલું મદ્ય પીતા હતા, કોઈ સ્ત્રીઓ પણ ભાંગનો રગડો ગળે ઉતારતી હતી. કોઈ વીણા, કોઈ વાંસળી, કોઇ ઢોલક, એમ અનેક વાદિત્ર બજાવતા હતા, ને કોઇ કેફના ઘેનમાં પડતા આખડતા ઉઠતા ને નાચતા હતા. સ્ત્રીપુરુષ ભેગાં થઇ રાસ ખેલતાં હતાં, ને "નંદ ઘેર આનંદ ભયો જય કનૈયા લાલકી" એમ ગ્રામ્યસ્વરે કૂદી કૂદીને બોલતાં, હાથમાં રાખેલા ડાંડીયા પરસ્પરથી ઠોકી નાચતાં જતાં હતાં. ઘણીક સ્ત્રીઓ કુંડે પડી હીચ લેઈ લેઇને અનેક ગામડીઆ સુરનાં ધોળ ગાતી હતી. આ બધી આનંદરચના જોઇ .લાલાજીને ઓછું આવ્યું કે સંસારમાં બંદીવાનના જેવું દુઃખ કોઇને નથી. કોઈ ખરા બંદીખાનામાં, તો કોઈ પોતાને હાથે કલ્પેલા બંદીખાનામાં, તો કોઈ લોકાપવાદના બંદીખાનામાં, એમ સર્વે દુઃખી છે. આવું સ્વતંત્ર સુખ મારા ભાગ્યમાં નથીજ ! આવો વિચાર હજુ એના હૃદયમાં ધીમે ધીમે સ્ફુરે છે એટલામાં ગુરુદાસ એને જોઇને દૂરથી દોડતો આવ્યો, ને "રામ રામ" કહી પાસે ઉભો. લાલાજી તેની સાથે વાતે વળગ્યો, પણ નજર તો ગુરુદાસને હાથે એક લલિત લલના વેલીની પેઠે વીટાઈ રહી હતી તેના ઉપર ઠરાવી રહ્યો. તે સ્ત્રી પણ અતિ નાજુક છતાં સર્વ કુલટાભાવનું ગૃહ હતી. તેનામાં જેટલું કૃત્રિમ બલ હશે તે બલ એકઠું કરી તેણે આંખથી એવો તીર ફેંક્યો કે લાલાજીનું કાળજું વીંધાઈ ગયું. એવામાં ગુરુદાસે પૂછ્યું "મહેરબાન ! આપ આ રાસમાં ભાગ નહિ લો ! અત્યારે તો ગરીબ તવંગર સર્વ એક છે, આજના ઉત્સવમાં તમારે મળવુંજ જોઇએ."

એટલામાં હો હો ને રેરેના ઝણકારા પેલા આનંદભર્યા ટોળામાંથી લાલાજીને કાને પડયા ને નાચ ચાલતો થયો, તે સાથે લાલાજીનું મગજ પણ ભમવા લાગ્યું. ગુરુદાસે ઉમેર્યું "ચાલો ચાલો સાહેબ ! આ મારી લટકાળીને એ રાસમાં તમારા જેવો કહાન જોઇએ છીએ." પેલી લટકાળી પણ આવું સાંભળતાંજ ગુરુદાસનો હાથ મૂકી દેઈ જાણે બહુ અપમાન થયું હોય એમ તેને તરછોડી, ને નાશી ગઈ. જતે જતે તેણે લાલાજીને પોતાનાં ચક્ષુથી નોતરૂં દીધું; થોડેક જઇને ઉભી; લાલાજીની નજર તેની નજરમાં મળી. ગુરુદાસ તો ચાલતો થયો, તુરતજ પેલી લલનાએ કાંઈ ઉચ્ચાર કર્યો, ને અધ્યાત્મરહસ્ય શોધનારા સાધુને પોતાની સમીપ બોલાવ્યો. લાલાજીએ માથું ધૂણાવ્યું, પણ પેલીએ એક બીજો લઠ્ઠો તે તરફ આવતો હતો તેના ભણી આંગળી બતાવી. લાલા ! ખરે ખરૂં માથું ધૂણાવતો હોય તો તને શા માટે અદેખાઈ આવી ? લાલાજીએ હાથ લાંબો કર્યો, પેલીએ જેટલી થઇ શકે તેટલી કૃત્રિમ શાલીનતાથી તેનું ગ્રહણ કર્યું; બન્ને પેલી રાસમંડલીમાં ભળ્યાં ! અહા ! વનસ્પતિનાં સત્ત્વ કાઢવાં, રસાયનના પ્રયોગ કરવા, ને તારાનાં ધ્યાન ધરવાં, આત્મપ્રસાદ અને ચૈતન્યવિવર્તની વાતો સાંભળવી, અભેદની ગપ્પો મારવી, એ કરતાં આ અનેક પ્રકારે રસભર્યું છે ! મત્સ્યેન્દ્રના શિષ્ય ! રે ભાવિ શંકર ! રે જ્ઞાનિ ! વેદાન્તિ ! યોગિ ! સિદ્ધ ! તારાં કૃત્યથી અમને શરમ આવે છે ! શું આટલા માટે તે સાક્ષાત્ રમા જેવી રમાનો તિરસ્કાર કર્યો ? સંભાળ સંભાળ, શું કરે છે ! શા માટે પેલીનો હાથ પકડી તેને સરસી તાણે છે ! દૂર લઇ જાય છે ! મસ્ત થઇ કૂદી કુદીને શી હીચ લે છે !–ગયો, પડયો; પેલા વૃક્ષ નીચે જઇને બન્ને પડયાં. બીજાં તો દૂર રહ્યાં કૂદે છે, નાચે છે, એમને હસે છે, પણ એ સાંભળતાં નથી. એ બે તો પરસ્પર બેનેજ દેખે છે ! પીઓ, પીઓ, દારૂની મઝાથી, થનારૂં નૃત્ય બમણું મીઠું લાગશે.

"અરે લલના ! તું કોઈ ઠગારી છે."

"તમારોજ છું; વળી મળીશ."

"વાહ જવાન !" એમજ જોઇએ." એક એંશી વર્ષના બુઢ્ઢાએ પાસે આવી લાલાજીને કહ્યું "જવાની તો એમજ ભોગવાય. ભોગવાય નહિ તો જવાની શા કામની ? અમે હવે મરવાને ભોંય સુંઘીએ છીએ, પણ અમે જવાની બરાબર ભોગવી નહિ તેથી પસ્તાઈએ છીએ, ને આજે પણ 'ચંદવદન મૃગલોચની કાકા કહત બુલાય' એથી બહુ બળીએ છીએ. માટે પાછા ન હઠશો ભાઈ ! ભોગવાય તેમ ભોગવજો; ભોગવ્યું એજ જીવ્યું છે."

પ્રકરણ ૫ મું.

કોઠી ધોવાથી કાદવ.

રાત્રી અને અરુણોદય વચ્ચેના ભળભાંખળા સમયે લાલાજી પોતાના ઓરડામાં જઈ ઉભો. ગાદીની પાસે પડેલી અતિ વિકટ ગુચવાડાવાળા હીસાબથી ભરેલી પાટી ઉપર એની નજર પડી; ને એને જોતાંજ એના હૃદયમાં અતિ ગાઢ પરિશ્રમપૂર્વક નિર્વેદનો ભાવ છવાઈ ગયો. પણ “ નિત્ય યૌવન પમાતું હોય તો કેવી મઝા પડે ! અરર ! વર્ષોના ભારથી એવડી વળી ગયેલી વૃદ્ધાવસ્થાની મૂર્તિ કેવી ગંદી અને કંટાળો પમાડનારી લાગે છે ! એના કરતાં વધારે ભય ભરેલો બીજો કીયો રક્તબીજ પેલા અતિ ભયવાળા ઓરડામાંથી પણ પેદા થનાર હતો ! ખરેખર નિત્યયૌવન હોય તો વાહ ! પણ નિરંતર આ અટપટા કહોયડા છોડવા અને આ નિર્જીવ વનસ્પતિ અને ઔષધોનાં મિશ્રણ કર્યા કરવાં, એ તો ઠીક નહિ. યૌવનનો મિત્ર રમુજ, આનંદ, તે વિના બીજો કોણ હોઇ શકે ? અને જો હું પ્રયત્ન કરૂં તો આ ક્ષણેજ મને પણ નિત્યયૌવન સહજમાં પ્રાપ્ત થાય. મત્સ્યેન્દ્ર મને જે આજ્ઞા કરી છે તેમાં મને કાંઈ સાર સમજાતો નથી. રસાયનપ્રયોગોની છેલી કૂચી તેમ રહસ્યવિદ્યાની છેલી આંટી જેમ એ સાંકડા મનથી પોતાનેજ હાથ રાખે છે તેમનું તેમ આમાં પણ જણાય છે; મારી પાસે બધી ગણતરી, બધા પ્રયોગ, એવું વહીતરૂં કરાવી મહેનતનું પરિણામ તો પોતાને હાથજ રાખવું ! હવણાં પણ એ પાછો આવીને મને કહેશે કે પરમ રહસ્ય છે તે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું છે, પણ હજી તારે તેની વાર છે ! શું આવી રીતિ યોગ્ય છે ? મને તો એમજ લાગે છે કે એના જેવા ડોસાને મારા જેવો એક જવાન ચાકર જોઇએ, માટેજ મારી જિજ્ઞાસાને દિનપ્રતિદિન અધિકાધિક ઉદ્દીપિત કરી મને પોતાની પાછળ ઘસડયાં કરવો એવો એનો હેતુ છે. ” આવા અને આથી પણ વધારે અમર્યાદ વિચારો લાલાના હૃદયમાં ઉભરાઇ જવા લાગ્યા. દારૂથી મસ્ત થયેલો, અને જે મઝા ભોગવી હતી તેથી વ્યાકુલ થયેલો, એ નિદ્રા લેઇ શકયો નહિ. જે વૃદ્ધને એણે જોયો હતો તેની પ્રતિમા એના મનમાં એવી જડાઈ હતી કે તે ઉપરથી એને વૃદ્ધાવસ્થાનું ભય બહુજ લાગવા માંડયું, અને ગુલાબસિંહ જે નિત્યયૌવન ભોગવે છે તે લેવા માટેની એની ઉત્કંઠા બહુજ તીવ્ર થઇ આવી. ગુરુએ મના કરેલી તેથીજ તે આજ્ઞા તોડવાની તેને

ઇચ્છા થઈ. સૂર્યનાં કિરણ જેમ જેમ ઓરડામાં પડતાં ગયાં, તેમ દિવસના વધતા જતા પ્રકાશે અંધકારના અનુષંગી જે ભય તેમને એની કલ્પનામાંથી ઉડાવી દીધા, એ ભવ્ય ખંડેરમાં બીજા ઓરડા હતા તે કરતાં જે ઓરડો ઉઘાડવાની ના કહેવામાં આવી હતી તેમાં એને કાંઈ સવિશેષ તફાવત જણાયો નહિ. સૂર્યના આવા પ્રચંડ પ્રકાશમાં કીયો અસુર કે ભૂત આવીને મને ખાઇ જનાર છે ! લાલાજીની પ્રકૃતિનું વૈચિત્ર્ય અથવા વિરોધિપણું એટલામાંજ હતું કે એના તર્ક એને સંશયમાં નાખી દેતા અને તેથી એની નીતિવૃત્તિ બહુ અનિશ્ચિત અને શિથિલ થઇ જતી, એનું શરીર ધૃષ્ટતા પર્યંત સાહસવાળું થઈ ઉશ્કેરાતું. આવું હોવું એ અસાધારણ નથી; કેમકે સંશય અને સાહસ એ ઘણું કરી સાથેજ અવતરે છે. આવી પ્રકૃતિનો માણસ જ્યારે કોઇ કાય કરવાનું કરે છે ત્યારે પોતાની જાતના ભયથી તે કદાપિ અટકતો નથી; અને પુણ્ય પાપનો કાંઈ સંકોચ નડે તો તેને તો જેમ તેમ કરીને તે સમાધાનને રસ્તે ઉતારી લે છે. શા કારણથી મારૂં હૃદય આમ કઠિન થયું અને શાથી હું આ એકાએક ઉઠીને ચાલવા લાગ્યો તેનો વિચાર કર્યા વિનાજ લાલાજી મત્સ્યેન્દ્રના ઓરડા આગળ ગયો અને જે બારણું ન ઉઘડવું જોઈએ તે ઉઘાડયું. જેવું હંમેશાં દેખતો હતો તેવુંજ તે સ્થાન હતું, માત્ર એક સ્થલે ત્યાં એક અતિપ્રાચીન ગ્રંથ ઉઘાડો પડેલો હતો. તેની પાસે ગયો, અને જે પાનું નજર આગળ આવ્યું તે ઉપર નજર ફેરવવા લાગ્યો, પણ તે લેખ કોઇ કૃત્રિમ અક્ષરે લખેલો જણાયો. પોતાને આજ પર્યંત જે જ્ઞાન એ સંબંધે મળ્યું હતું તેની સાહાય્યથી વાંચવા માડયું, તો આ પ્રમાણે કાંઇક એનાથી સમજાયું:—

"અંતરૂજીવિત અનુભવવું એ બાહ્યજીવિત પ્રત્યક્ષ કરવા રૂપ છેઃ કાલથી મુક્ત થવુ એ સર્વમય થવામાં રહેલું છે. જેને ખરૂં રસાયન મળે છે તે આકાશતત્ત્વમાં રહેલું સર્વસ્વ જોઈ શકે છે; કારણ કે જેનાથી શરીર પુનઃ સજીવ અને સયૌવન થાય છે તેનાથી ઇંદ્રિયો પણ અસાધારણ પ્રભાવ પામે છે. તેજસ્તત્ત્વના મૂલસ્વરૂપમાં કોઈ અલૌકિક આકર્ષણશક્તિ રહેલી છે. જે કુંભમાં રસ ભરેલો છે તેને ઉઘાડતાની સાથેજ તેની પાસેના દીવા પણ સળગાવ; એટલે જેમનું જીવિત માત્ર એ તેજરૂપી છે તેવાં સત્ત્વ માત્ર એ તેજથી આકર્ષાશે. ભય પામતો ના; ભય છે તેજ જ્ઞાનનો મહાન્ શત્રુ છે." આ ઠેકાણેથી પેલા પુસ્તકના વર્ણ વળી કોઇ બીજી કૃત્રિમભાષાના હોય એમ જણાયું; પણ પોતે આટલું જે વાચ્યું તે શું પૂર્ણ ન હતું ! વાત તો માત્ર એટલીજ હતી કે "ભય ન પામવુ" એમાં શી વીસાત છે ? મત્સ્યેન્દ્રે જાણી જોઇનેજ આ

સ્થલે એ ગ્રંથ ઉઘાડી રાખ્યો હોય એમ લાલાજીને લાગ્યું; તથા એમ પણ લાગ્યું કે ગુરુ જે કહેતા હતા તે કરતાં કસોટી તો બહુ જુદાજ પ્રકારની છે, વાસ્તવિક રીતે તો ધીરજની કસોટી કરવાને બહાને હીંમતની કસોટી કરવાની વાત છે. સાહસ નહિ પણ ભય એજ જ્ઞાનનો શત્રુ છે. ત્યારે તો શી બીકર છે! જે તાકામાં પેલા કુંભ ગોઠવેલા હતા ત્યાં લાલાજી ગયો અને જરા પણ ક્ષોભ પામ્યા વિના એણે એક કુંભનું ઢાંકણું ઉઘાડયું. તુરતજ આખો ઓરડો સુગંધમય થઈ ગયો, હવામાં જેમ હિરાકણીનો ભુકો પડતો હોય તેમ ચળકાટ થવા લાગ્યો. કોઈ અમાનુષ આનંદ એના અંગમાં ઉદય પામ્યો. અને પોતાનું આખું જીવિત જાણે આત્મમયજ હોય એવું ભાન એને થઇ ગયું. આખા ઓરડામાં ધીમે ધીમે કોઇ અતિ મધુર તથા હૃદયભેદક ગાન સંભળાવા લાગ્યુ. એજ ક્ષણે બહાર કોઇનો શબ્દ સંભળાયો, ને તેને પોતાને કોઈ બોલાવે છે એમ લાગ્યું. તુરતજ બારણું ઠોકાયું અને "મહેરબાન! અંદર છો કે?" એમ ગુરુદાસનો સ્પષ્ટ શબ્દ લાલાને કાને પડયો. કુંભને ઝટ બંધ કર્યો, અને ગુરુદાસને કહ્યું કે તમે મારા ઓરડામાં જઇને બેસો. ગુરુદાસ ગયો ત્યાં સુધી લાલાજી ઓરડામાં રહ્યો, ને પછી બહાર નીકળ્યો; બારણું બંધ કરતાં પણ એને પેલું દિવ્ય ગાન સંભળાયાં જતું હતું. આનંદપૂર્ણ હૃદયે અને બહુ હલકે પગલે લાલાજી ગુરુદાસ પાસે ગયો, પણ જતાં એણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે જ્યારે કોઈ આવું ભંગાણ પડાવે એવો સંભવ ન હોય ત્યારે પાછું અંદર પેસવું અને પૂરે પૂરો અનુભવ કરી લેવો.

જેવો લાલાજી અંદર આવ્યો તેવોજ ગુરુદાસ બહુ આશ્ચર્યથી ચમકયો, અને બોલ્યો કે "અહો! મારા મહેરબાન! આપ તો ખરેખરા બદલાઈ ગયા છો! જવાનીને આનંદની મઝાનો રંગ જુદોજ લાગતો જણાય છે! કાલે તો તમે એવા ફીકા અધમુઆ જેવા હતા; પણ પેલી દેવાંગનાની મધુર દૃષ્ટિએ તો આજ તમને સ્પર્શમણિ કરતાં પણ વધારે લાભ કર્યો જણાય છે." આ સાંભળતાંજ લાલાજીએ પાસેના એક દર્પણમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોયું અને એને પણ ગુરુદાસના જેટલુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યું. વિચારના ભારમાં વળી ગયેલું પોતાનું શરીર એને હવે બરોબર સીધું અને અક્કડ જણાયું; આંખો ચળકારા મારતી લાગી; ને અંદરના આનંદથી તથા નિરામયત્વના ઉત્પ્લવથી ગાલ અને ભાલ અતિ તેજસ્વી જણાયાં. રસાયનની ગંધમાત્રથીજ આટલું બધું થયું તો તેના પાનથી નવીન જીવન અને નિત્યયૌવન થાય એમાં સંશય નહિ.

"તમને અડચણ કરી તેથી મને ક્ષમા કરજો" ગુરુદાસે કહ્યું. "પણ તમારા ગુરુએ આ પત્ર હવણાંજ મોકલ્યું તે તમને આપવા આવ્યો છું."

લાલાજીએ પત્ર વાંચવા માંડયું: "મારી ધારણા કરતાં હું સાતેક દિવસ વહેલો આવીશ; એટલે કે કાલે મારા આવવાની રાહ જોજે. પછી તારે જે ઇચ્છા છે તે પ્રાપ્ત કરવાની કસોટીએ હું તને ચઢાવીશ; પણ ભૂલતો ના કે તેમાં પાર પડવા માટે તારે કેવલ આત્મસત્તામય થઈ જવું જોઇશું; સ્થૂલમાત્ર પરાસ્ત થઇ નિરસ્ત થવું જોઇએ, એક પણ વિષયવાસનાનો ગંધ રહેવો જોઇએ નહિ. શાસ્ત્ર અને યોગનું તને જ્ઞાન ભલે હોય, પણ તારે તારા સ્થૂલનો પરાજય કરવોજ જોઇએ. મને આશા છે કે તું એવોજ થયો હશે. આપણે મળીએ ત્યાં સુધી હવે ઉપવાસ કરજે અને ધારણામાં રહેજે."

લાલાજીએ તિરસ્કારયુક્ત સ્મિત કરી એ પત્રને ચોળીને ફેંકી દીધું. ઉપવાસ! રાગદ્વેષનો ત્યાગ! ફરી પણ માથું ફૂટો! રાગ વિનાનું યૌવન! બહુ થયું મત્સ્યેન્દ્ર! તું હવે હાર્યો છે; તારો શિષ્ય તારી મદદ વિનાજ તારા રહસ્યને લેવાનો છે.

"મહેરબાન! આપની પ્રિયાના ઘરની પાસેથીજ હું આવ્યો; મેં એનો તમારા નામથી જરા ઉપહાસ કર્યો ત્યારે એ શરમાઈ ગઈ ને નિરાશ જેવી થઇ ગઈ!"

"વાહ ગુરુદાસ! તમારો બહુ ઉપકાર થયો કે તમે મને એવું સારુ ઓળખાણ કરાવ્યું. તમે બહુ આનંદમાં રહો છો."

"આનંદનું શું પૂછવું? જવાની છે ત્યાં સુધી ભય શાનું? માત્ર રતિ, દારૂ, ને રમત!"

"બરાબર છે. રામ રામ, આપણે પાછા મળીશું."

છેક બપોર સુધી લાલાજીના મગજમાંથી, જે નવીન આનંદ ઉદય થયો હતો, તેની છાયા ખશી નહિ. આસપાસનાં જંગલોમાં ફરવા ગયો, પણ ત્યાં એ, પોતે જ્યારે ચિત્રકાર હતો ત્યારે જે સ્વાભાવિક અને અકૃત્રિમ આનંદ અનુભવાતો તેની કાંઇક છાયા એને સમજાવા લાગી. સમષ્ટિનો આનંદ કાંઇક પોતાની સમીપ આવતો હોય એમ એને લાગ્યું, અને પોતાની વ્યષ્ટિ એ સમષ્ટિ સાથે એકતાર થઈ એકજ લયમાં પડી છે એમ જરા જરા એને સમજાતું ચાલ્યું. જંગલનાં વૃક્ષાદિની પેઠે એને નવીન જીવિત આવવાનો

સંભવ લાગવા માંડયો. એણે નિશ્ચય કર્યો કે અહો વનલીલા! તારી વસંતનો બહાર એજ મારે નિરંતર અનુભવવો છે, તારો હેમંત કદાપિ દેખવો નથી. આવા વિચારના તરંગે ચઢી ચાલતાં ચાલતાં લાલો જંગલની બહાર આવ્યો. ખેડેલાં ખેતરોમાંથી જતે જતે એક નાની ઝુંપડી એની દૃષ્ટિએ પડી, તેનું બારણું ખુલ્લું હતું; અંદર એક છોકરીને રેંટીઓ કાંતતી એણે દીઠી. પેલી છોકરીએ સહજજ મોં ઉંચું કર્યું, પાધરીજ આનંદથી જરાક ચોંકી લાલાજીની તરફ ધસી, અને એની કોટે વળગી પડી. એજ પેલી જન્માષ્ટમીની રાત્રીની ગોપિકા.

"ધીમેથી વાત કરજો, મારી મા અંદર ઉંઘે છે. મને ખાત્રી હતી કે તમે આવશોજ; તમારા પ્રેમને આધીન છું."

"ત્યારે તેં મારા વિષે વિચાર કર્યો જણાય છે!"

"વાહ! મને બીજો વિચારજ આવ્યો નથી. મારા પ્યારા! હું તમને નથી સાંભરતી?"

"મારા દિલમાં જેટલી જગા છે તે તારાથીજ ભરપૂર છે."

"મારે પણ એમજ છે; પરંતુ પ્યારા! તમે તો થોડાજ વખતમાં જુદા પડશો, ને હું—"

આટલે સુધી વાત આવી ત્યારે તો લાલાજીને વિચાર પડયો. આ ગોપીમાં કાંઈ રમા જેટલી કાન્તિ ન હતી; પણ એની કાન્તિ રમાના જેટલીજ પ્રિયકર હતી. ક્વચિત્ એમ પણ મનાય કે લાલાની રમા પ્રતિ જે વૃત્તિ હતી તે શુદ્ધ પ્રેમ ન હતો; અથવા રમાથી જે વૃત્તિઓ ઉદય પામી હતી, તે એવી તીવ્ર અને ગાઢ ન હતી કે જેને પ્રેમનું નામ ઘટે તેમ હો, પણ આ રમણીનાં કાળાં વિશાલ નયન જોતાં એને એમ લાગતુ હતું કે હું એનોજ છું.

"ત્યારે તું આ તારા પહાડી રહેઠાણને બદલશે નહિ?"

"એમાં મને શું પૂછે છે; તું જાણે છે, અમે પર્વતવાસિનીઓ કેવી છીએ તે? તમે શહેરી લોક તે તો વચનના પણ જૂઠા, પ્રેમનું નામમાત્ર વાપરી એક ક્ષણભર મઝા શોધનારા! અમે તો બોલ્યાં તેજ બોલ્યાં, અમારે તો પ્રેમ એજ જીવિત છે. આ સ્થાનને તજું? ભલે; પણ મારો સ્વભાવ તો નહિજ તજાય."

"તારો સ્વભાવ નિત્ય સાચવજે, તે તો બહુ મધુરો છે."

"તું મધુર હોય ત્યાં સુધી મધુર; તું અમથી જુદો થાય તો અતિ ઉગ્ર. અમે આ સ્થાનની કુમારિકાઓ કેવી છીએ તે કહું ? જેને તમે પહાડી લૂટારા કહો છો તેની છોકરીઓ હોઈ અમે અમારા પ્રિયતમની સહચરીઓ થવા ઇચ્છા રાખીએ છીએ. ભયમાં તમારી સાથે રહીએ છીએ, સુખમાં તમારી ગુલામ થઇ સેવા કરીએ છીએ; અમે કદાપિ વિકાર પામતી નથી; ને જે વિકાર પામે તેના ઉપર તીવ્ર વૈર વાળવા ચૂકતી નથી. અમને ગાળ દો, મારો, કચરો, બધું સહન કરીએ, પણ અમારાથી લેશ પણ જુદાઈ કરો, તો કોઇ વાઘણુ પણ એવી ક્રૂર ન હોઈ શકે. કેમ હવે તને મારા ઉપર પ્રેમ આવે છે ?"

આ ચતુરાઇથી લાલાજીને કાંઇ ભય લાગવાને બદલે ઉલટું સારું લાગ્યું, અને એણે કહ્યું "હા."

"હા"–વાહ લાલા ! "હા"–બધાં વગર વિચારનાં તારે સ્વભાવનાં માણસ આવા ગુલાબી અધરે કરેલી પ્રાર્થનાને "હા" જ કહે; પણ જરા વિચાર, વિચાર ! તું કોણ છે ? રે મત્સ્યેન્દ્ર ! શા માટે તું તારા જવાન શિષ્યને આમ રખડવા દે છે ? આવા ભયની સમીપ જવા દે છે ? ઉપવાસ અને ઈંદ્રિયદમનના ઉપદેશ કર; તે બધા તુ કરોડો કે કોણુ જાણે કેટલાં વર્ષનો ટરચો તે પાલી શકે, પણ પચીસ વર્ષની વયે તો તને પણ તારા ગુરુએ આમ અથડાવા દીધો નહિ હોય !

એવીજ વાતોમાં એ બન્ને ત્યાંને ત્યાં ગળી ગયાં. પેલી છોકરીની માએ ઓરડીની અંદર કાંઈ ખળભળાટ કર્યો ત્યારેજ બન્ને જુદાં પડયાં, અને એ બાલા પાછી પોતાને રેંટીએ જઇ બેઠી.

ઘર તરફ વળતાં લાલાજી વિચાર કરતો ચાલ્યો કે "મત્સ્યેન્દ્રનામાં હોય તેના કરતાં તો આ બાલિકાનામાં વધારે જાદુ છે; છતાં મને ખાતરી નથી કે વૈર વાળવાને આટલી બધી તત્પર હોય એવી પ્રતિમા મને અત્યત પસંદ પડે કે નહિ. પણ જેના હાથમાં ખરી કૂચી આવવાની છે તે એક સ્ત્રીનું વૈર પણ હરાવી શકે, ને બધા ભયમાંથી બચી શકે, એ સહજ છે."

વાહરે વાહ ! શું તું ત્યારે તારા ગુરુથી પતિત થવા ઇચ્છે છે ? તે તેની સામે થવા નિશ્ચય કર્યો છે ? ખરેખર ગુલાબસિંહ ! તે એના વિષે એક વાર બરાબર કહ્યું હતુ કે "કોઠીને ધોવાથી તો કાદવજ નીકળે."

પ્રકરણ ૬ ઠું.

રક્તબીજ.

મધ્યરાત્રીની શાન્તિ પ્રસરી રહી છે, આખા સ્થાનમાં સર્વત્ર ગાઢ સુષુપ્તિનું સાર્વભૌમ રાજ્ય વિસ્તાર્યું છે, ભવ્ય તારાગણની ઝાંખી પ્રભામાં બધું સ્થિરતાથી પડેલું છે; હવેજ સમય છે. દોઢ ડાહ્યા મત્સ્યેન્દ્ર, પ્રેમાવેશમાં રિપુ મત્સ્યેન્દ્ર, જેની દૃષ્ટિ તારા ઉપર પડતાંજ તારા હૃદયની દશા સમજી જશે! જેને પોતે શાન્તિ એ નામ આપે છે તેવા નિર્જીવ જડના આવરણને પેલી ગોપિકાનાં નેત્રાએ જરા ક્ષુબ્ધ કર્યું માટેજ, તને પોતાની પાસેનું રહસ્ય બતાવવા ના પાડશે!—એ મત્સ્યેન્દ્ર કાલે સવારેજ આવશે. રાત નકામી જવા દેતો ના. ભય માત્રની સંભાળ રાખવાની છે; બીજું શુ છે! જો આ પલ ચૂક્યો તો પછી કાલે આશા રાખીશ નહિ. માટે બહાદુર જવાન! ઠીક કર્યું! તારો હાથ છેવટ, પૂર્ણ ધૈર્યસહિત, પેલા બારણાનું તાળુ ઉઘાડે છે!

અંદર જે પુસ્તક પડયું હતું તેની પાસે દીવો મૂકી, લાલાએ પાનાં ફેરવવા માંડયાં. એના સમજવામાં કાંઈ આવતું નહિ, પણ આ પ્રમાણે કાંઈક દેખી થોભ્યોઃ—

"શિષ્ય જ્યારે આ રીતે તૈયાર થાય ત્યારે એણે બારી ઉઘાડવી, દીવા સળગાવવા, અને જે રસ કુંભમાં છે તેનાથી કપોલ સિંચવા; પણ તેને હજી પીવો નહિ. એ રીતે દિવ્ય ચમત્કારનો પરિચય વારંવાર અનુભવથી થતા પૂર્વે જો એ રસ પીવામાં આવ્યો તો જે અમર જીવિતની ઇચ્છા છે તે નહિ પણ તત્કાલ મરણ પ્રાપ્ત થશે."

આટલેથી આગળ જતાં કૃત્રિમ અક્ષરો પાછા બદલાઈ ગયા એટલે લાલો કાંઈ વાંચી શક્યો નહિ. ઓરડાની ચારે પાસા સ્થિર દૃષ્ટિથી એણે તપાસવા માંડયું; એણે બારી ઉઘાડી તો સુખમય ચંદ્રપ્રભા અંદર આવવા લાગી; અને કોઈ ભવ્ય સત્ત્વ જાણે અંદર પ્રવેશ પામ્યું હોય તેવો ભાવ લાલાના હૃદયમાં પેદા કરવા લાગી. પેલા સાત દીવા એણે ઉતારીને વચમાં ગોઠવ્યા, અને પ્રગટયા, તેમાંથી રૂપેરી અને કાંઈક આસમાની જ્યોતો ખડી થઈ ગઈ, અને ચોતરફ બહુ શાન્ત પણ ભવ્ય પ્રકાશ વિસ્તરી રહ્યો. પણ એ જ્યોતિ તુરતજ ક્ષીર્ણ જણવા લાગી કેમકે ઝીણા ધૂમ્ર જેવું કાંઈ

ઓરડામાં ધીમે ધીમે છવાવા લાગ્યું. તેની સાથેજ આપણા ભાવિ સિદ્ધને તો રુંએ રુંએ શીત ઢળી ગયું, અને મરણનો પોતાનોજ પંજો જાણે તેના ઉપર પડયો હોય એમ પ્રતિત થઇ. આવા ભયનું સહજ ભાન હોવાથી, એ ઉભો થયો અને અંગો પાષાણવત્ ગતિહીન થયા હતાં તો પણ જેમ તેમ તાકામાંથી કુંભ લેઈ તેમાંના રસ વતે લમણાને પલાળવા લાગ્યો, ને તેનો સુગંધ લેવા લાગ્યો. પ્રાતઃકાળે આવા પ્રયોગથી જે સત્ત્વબલનો ઉદય થયો હતો તેવોજ આ સમયે અધિકતર અનુભવવા લાગ્યો, ને મરણકૃત શીત દૂર થઈ જઈ અંગે અંગ હવામાં ઉડી શકે તેવાં હલકાં થઇ ગયાં. હવે શું થાય છે તે જોવા માટે, આનંદ પામતો નયન વિકાસી મુદ્રા બાંધીને લાલો બેઠો.

પેલો જે ધૂમ્ર પ્રકટ થયો હતો તે હવે ગાઢ મેઘ જેટલો દૃઢ અને સ્થિર થયો, ને દીવા તેમાં માત્ર તારા જેવા પ્રકાસવા લાગ્યા. એ મેઘશ્યામ ધૂમ્રમાં દૃષ્ટિ પરોવતાં લાલાને અનેક આકૃતિઓ તેમાં વિચરતી જણાઈ. તેમનામાં રુધિરમાં સાદિ કાંઇ હતાં નહિ, તેમનાં શરીર પારદર્શક હતાં, અને સર્પકુંડ-લીની પેઠે લાંબાં ટુંકાં સંકોચાઈ શકતાં હતાં. તેમની નિયમિત ગતિને અ-નુરૂપ કોઈ વિલક્ષણ નાદ પણ લાલાના કાનમાં પ્રતીત થવા લાગ્યો, અને જાણે પેલાં એક એકના મુખથી નીકળતા નાદ ઝીલતાં હોય એમ એને સમજાવા લાગ્યું. પણ એ ગૂઢ અને સૂક્ષ્મ સ્વરમાં પણ એને કોઈ શાન્ત આનન્દનો રસ રહેલો લાગ્યો. પેલાં સત્ત્વો એની કશી દરકાર કરતાં ન હતાં. તેમનામાં ભળ-વાની, તેમની પેઠે હવામાં તરવાની, ને તેમનું આનન્દગાન અનુભવવાની લાલાને પણ લાલસા થઈ. એણે હાથ લાંબા કર્યા. કાંઇક કહેવાનું કર્યું, પણ માત્ર કોઈ ભાગો તૂટો શબ્દજ બોલી શકયો, ને પેલાં સત્ત્વોએ તેની કશી દરકાર વિના જેમ કરતાં હતાં તેમનું તેમ કર્યા કર્યું. ધીમે ધીમે તે બધાં ઉચે ચઢવા લાગ્યાં, ને એમ કરતાં એક પછી એક બારીએ થઇ બહાર જતાં રહ્યાં. પણ તેજ સમયે જેવો લાલાજી વાંકો વળી તેમને શોધવા માટે ચંદ્રપ્રકાશમાં પોતાની દૃષ્ટિ લંબાવે છે, તેવામાંજ કોઇ વિકરાલ સત્ત્વના સાન્નિધ્યથી બારીમાંનો પ્રકાશ અસ્તપ્રાય થયો, અને એના અંગમાં આનંદને સ્થાને અતિ પ્રગાઢ ભય વ્યાપી ગયું. ધીમે ધીમે એ ગોળો પીંડાળો કાંઇક આકૃતિમાન્ થયો; પણ તેના શરી-રનો કોઈ ભાગ સ્પષ્ટ જણાતો ન હતો, માત્ર એક મહા પર્વત જેવો કાળો મેશનો ઢગલો દેખાતો હતો ને તેને માથે બે એવી વિકરાલ અને ભયંકર આંખો રાતા અંગારાની પેઠે ચકચકતી હતી કે જેના અગ્નિ આગળ શૂરામાં શૂરાનું વીર્ય પણ પીગળી જાય, અને જેના તેજથી ગમે તેવા દૃઢ પણ પાછા

હઠી જાય. યમપુરીના કરાલ યમકિંકર, કે નરકયાતનામાંના નિતાંત પ્રજ્વલતાં અગ્નિ આદિ સાધન, તેનું ભય પણ આ નેત્રયુગલની બરાબરી કરી શકે તેમ ન હતું. ને અધિકમાં એમ હતું કે એ આંખો કોઈ અમાનુષ સત્ત્વની હોય તેવી ન હતી; મનુષ્યોના હૃદયમાં જે જે વૈર, દ્વેષ, ઈર્ષ્યા, ક્રુરતા, આદિ નરકયાતનાના સહોદર ભાવ કલહ કરે છે તે બધા એ બે તેજોબિંદુમાંજ એકત્રિત થયેલા હતા, અને તે જેના ઉપર પડે તેનામાં પરાવર્તન પામી તેને ધૂજાવી કે ગાંડો કરી મારી નાખવા સંપૂર્ણ કરતાં અધિક હતા.

"તું અનન્ત આકાશમાર્ગમાં પેઠો છે. તે માર્ગના ઉમરા ઉપર જેની ચોકી છે તે વિકરાલ રક્તબીજ મને જાણ. મને આજ્ઞા કર. કેમ બોલતો નથી? તને શું મારૂં ભય લાગે છે? તેં મને મળવા માટેજ ત્યારે માનુષસુખનો ત્યાગ કર્યો નથી? આવ આપણે ભેટીએ; તારે જે જોઇએ તે મારી પાસે છે." આમ કહી એ સાક્ષાત્ કાલમૂર્તિ પાસે પાસે આવવા લાગી, અને લાલાની એટલે સુધી પાસે આવી કે બન્નેના શ્વાસોચ્છ્વાસ ભેગા મળ્યા. લાલો એક ચીસ પાડી પૃથ્વી ઉપર પડયો, ને બેભાન થઇ ગયો. બીજે દિવસે બપોરે જાગ્યો ત્યારે પોતે બીછાનામાં પડેલો છે, અને પાસે ગુરુદાસ તીર કામઠું સુધારતો તથા એકાદ રાસનો ગણગણાટ કરતો બેઠો છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

ગૃહસ્થાશ્રમ.

પવિત્ર વિષ્ણુપાદોદકી શંકરપ્રિયા ગંગા અને કૃષ્ણપ્રિયા યમુના જ્યાં પરસ્પરને આલિંગી શિવવિષ્ણુના દેખીતા વિરોધનું ઐક્ય પ્રસિદ્ધ કરે છે, ને તેથીજ જાણે તે સ્થાને સાક્ષાત્ સરસ્વતી પણ ગુપ્ત રીતે આવિર્ભૂત થાય છે, એવી અતિ ઉત્તમ પુણ્યક્ષેત્ર પ્રયાગમાં ગુલાબસિંહે નિવાસ કર્યો હતો. પ્રયાગવડ તે સમયે કાંઈક લીલો હતો, તેની શોભા અલૌકિક છતાં કલિકાલના માહાત્મ્યથી તેની ભવ્યતા કાંઇક ઉણી થવા લાગી હતી. ગંગા યમુનાના સંગમ આગળ એક ઉંચું સ્થાન હતુ ત્યાં ગુલાબસિંહે પોતાનો એકાન્ત વાસ રચાવ્યો હતો. પ્રેમને એકાન્ત એવું છેજ નહિ; પોતાની ઇષ્ટ વસ્તુથી અભિન્ન હોય તો પ્રેમ કદાપિ એકાન્તને ગણકારતો નથી. પોતાનું પ્રેમસ્થાન

તેજ તેને જગત્ છે. એમ રમા અને ગુલાબસિંહ એક એકને આખા જગતની ગરજ સારતાં એ સ્થાને પ્રેમાનંદમાં મત્ત થઈ આનંદતાં હતાં. દિલ્હીની રાજ્યરમતો અને હિમાલયનાં જ્ઞાનસ્થાન તે બધુ આ જોડાને આ સમયે નિરુપયોગી હતું, તેની તેમને અપેક્ષા ન હતી, તે પોતેજ પરસ્પરને જે જોઇએ તે હતાં; સર્વ હતાં. પૃથ્વી, આકાશ, નદી, વિશ્વલીલા એટલાંજ, પ્રેમબદ્ધ એવાં જ્ઞાની તેમ અજ્ઞાની સર્વને આનંદ પમાડવા પૂર્ણ છે.

ગુલાબસિંહના બાહ્યાકારમાં પોતે ગુપ્ત વિદ્યાનો ઉપાસક છે એમ જણાવનારૂં કાંઈ હતું નહિ, તો પણ જેમ કોઈ માણસ ગઈ વાતને સંભારવામાં ગરક થઇ વિચારમાં લીન રહેતો હોય તેના જેવી એની રીતભાત જણાતી. એને એકલાજ રખડવુ બહુ ગમતું, ને મુખ્યત્વે કરીને અરુણોદયે કે પૂર્ણચંદ્રથી ખીલી રહેલી રાત્રીએ ગાઉના ગાઉ સુધી આસપાસનાં જંગલોમાં એ રખડયાં કરતો. કોઈ કોઇ વાર તો, મારો પ્રિયતમ અત્યારે અહીં નથી એવી સ્વાભાવિક પ્રેરણાથીજ હોય તેમ રમા મધ્યરાત્રીએ જાગી ઉઠતી અને હાથ ફેરવી તપાસ કરતી તો ગુલાબસિંહ પોતાની સોડમાં માલુમ પડતો નહિ. પણ રમા જાણતી કે એ વિચિત્ર ટેવ ગુલાબસિંહ તજવાનો નથી, એટલે પોતાને ઘણી વાર ભાતભાતના ઉલટા સુલટા તર્ક વિતર્ક થાય તો પણ પૂછવાની હીંમત કરતી નહિ. ગુલાબસિંહ હમેશાં એકલોજ રખડતો એમ ન હતું; જ્યારે ગંગાનો પ્રવાહ શાન્ત અને મધુરો ચાલ્યો જતો જણાય, અને પશ્ચિમના સૂર્યનાં સોનેરી અને કાંઇક રાતાં કિરણ જ્યારે તેના શ્વેત તરંગોમાં પરાવર્તન પામે, ત્યારે એક નાની હોડીમાં બેશી રમાને પોતાની સોડમાં લઈ ગુલાબસિંહ પહોર પહોર બબે પહોર સુધી આમતેમ ફરવામાં ઘણો આનદ માણતો. કોઇ કોઈ વાર પ્રયાગવડ સુધી, પોતાની પ્રિયાને આંગળીએ વળગાડી, ચાલીને જતો, ને ત્યાં કૃષ્ણરૂપી આદિ વિષ્ણુની, રમાને કોઈ અલૌકિક આશ્ચર્ય લાગે એવી ભવ્ય વાતો કરતો, પણ છેવટ વિષ્ણુ અને લક્ષ્મીના અભેદરૂપ પ્રેમના ઉત્તમ વર્ણનમાં તેને લીન કરી રસરૂપ કરી દેતો. રમા જેમ જેમ ગુલાબસિંહનો વધારે પરિચય પામતી ગઇ તેમ તેમ તેને સમજાયું કે પ્રથમથી પોતાને જે જાદુ જેવી અસર થયેલી હતી તે કરતાં પણ અધિક અસર થાય એવું પોતાના પ્રિયતમમાં ઘણું ભરેલું છે. પોતાના ઉપર રમાનો પ્રેમ એટલો બધો મૃદુ અને એટલો બધો તીવ્ર છે, અને તેમાં નિત્યતાનો એવો કોઈ ગુણ છે કે પ્રેમને લીધે જે સંબ-

ળ રાખવી પડે છે તેમાં જે સુખ પડતું તે માટે તે ઉપકાર માનતો, અને પોતે જે સુખ પેદા કરે તેનો ગર્વથી વિચાર કરવા થોભતો નહિ. તેની પાસે જે જે આવે તેના પ્રતિ તેનો સ્વભાવ શાન્ત અને મૃદુ રહેતો. એના મોમાંથી ક્રોધનો શબ્દ કદાપિ નીકળતો નહિ, એની દૃષ્ટિમાં કોપના આવેશનો વિકાર કદાપિ જણાતો નહિ.

જે સ્થલે ગુલાબસિંહ અને રમા રહેતાં હતાં ત્યાં ચોર લોકોનું ભય હતું. એ ભય એક વાર તેમને માથે પણ આવી પડયું. ગુલાબસિંહના માણસોએ પોતાના ધણીની સમૃદ્ધિની વાતો કરી હશે તેથી ચોર લોક લલચાયા. એક વખત રાત્રીએ રમા સુઈ ગઇ તે પછી નીચે કાંઈ ખડખડાટ થવાથી જાગી, તો ગુલાબસિંહ સોડમાં હતો નહિ એટલે ભયભીત થઈ કાન માંડી રહી. કોઇકે અરેરે! એમ કર્યું હોય તેવો ભણકારો એને સંભળાયો, પણ પછી બધુ શાન્ત થઈ ગયું. ધીમે ધીમે ચાલતાં કોઇનાં પગલાં સંભળાયાં, અને ગુલાબસિંહ નિત્યના જેવી શાન્ત મુખમુદ્રાથી અંદર આવ્યો; રમાને કાંઈ ભય લાગ્યું હશે તે વાત સરખી પણ લક્ષમાં ન આવી હોય તેમ એની પાસે આવીને બેઠો. પ્રાતઃકાલે બારણા આગળ ત્રણ મડદાં પડેલાં હતાં, ને બારણાં ભાંગી ગયેલાં હતાં લોકોએ એ ત્રણેને એ સ્થાનના બહુ નઠારામાં નઠારા ચોર રૂપે ઓળખ્યા, અને જંગલ તરફ વળી જતાં ઘણાંક પગલાં ઉપરથી એમ અનુમાન કર્યું કે પોતાના મુખ્ય નાયકને મુંવા જોઇ બીજા ચોર નાશી ગયા હશે. પણ એ ત્રણ મરણ વિષે જ્યારે દરબારી માણસો તરફથી તપાસ થઈ ત્યારે જે ઘણી આશ્ચર્યકારક વાત માલુમ પડી તે એ હતી કે એ ત્રણેના શરીર ઉપર મરણ નીપજાવે તેવી ઇજાની કશી નીશાની હતી નહિ. આવું જોતાંજ સર્વને બહુ આશ્ચર્ય થઇ ગયું, અને તેજ ક્ષણથી ગુલાબસિંહનું ઘર અને તેની આસપાસનું સ્થલ એક નિર્ભય પવિત્ર સ્થાન થઇ રહ્યું. આસપાસના ગામડીઆને એ સ્વજન જેવો પ્રિય હતો; તેમની ભાષા અને તેમનાં દુઃખ તેનાથી લેશ પણ અજાણ ન હતાં, અને તેમના પ્રતિ તેમનો હાથ સર્વદા દાનપરાયણ રહેતો. એ લોક એને અત્યારે અનેક આશિષ આપવા લાગ્યા. એટલે સુધી કે એ તે સ્થાનેથી ગયો ત્યારે પણ જે ગાઢ વૃક્ષકુંજોમાં એ બેસતો તે વૃક્ષોને બતાવી તે લોક એની ભવ્ય પ્રતિમાનું સ્મરણ કરતા અને એના નામને એક દેવતા ના નામ તુલ્ય ગણી માનતા ચઢાવતા. પણ ગુલાબસિંહ એવી છૂટી છૂટી વૃક્ષકુંજોમાંજ બેસતોજ, વિહરતો એમ ન હતું. પૂર્ણિમાની મધ્યરાત્રીએ તે

અતિ દૂરના વનમાંથી, કે કોઇ વિજન ગુફામાંથી, કે નદીના કોઇ અતિ એકાન્ત પ્રદેશમાંથી વારંવાર આવતો જણાતો. ઘણી વાર તો મધ્યરાત્રીએ શાન્ત સમય જોઈ પ્રયાગવડ નીચેજ બેશી રહેતો.

આવી રીતે રખડવામાં ગમે તે હેતુ હો, ગમે તે વાત સિદ્ધ કરવાની હો પણ એટલું તો નક્કીજ હતું કે રમાના સહવાસમાં જેમ જેમ દિવસ જતા ગયા તેમ તેમ એને જે એક તીવ્ર નિશ્ચય થયેલો હતો તે દૃઢતર થતો ચાલ્યો. લાલાએ મત્સ્યેન્દ્રને હાથે સમાધિસ્થ થતાં ગુલાબસિંહ અને રમાનું જે દર્શન કર્યું હતું તે પ્રસંગ રેખ રેખ યથાર્થ હતો, અને એ પ્રસંગ પછીની એકાદ બે રાત્રી પછીજ રમાને કાંઇક એમ લાગવા માંડયું કે કોઇ અવર્ણ્ય શક્તિ મારા જીવિતને છાઈ નાખવા મથન કરે છે. જાણે કોઈ અદૃશ્ય બલ પોતાનાં મન બુદ્ધિ અને ઇચ્છાને વશ કરી લેઈ અન્યત્ર તાણી જવા ઇચ્છતું હોય તેવું રમાને ભાસવા માંડયું. પોતાના બાલપણમાં જોયેલાં તેવાં અસ્પષ્ટ પણ અતિસુંદર, અને વધારે સ્થિર તથા અસરકારક સ્વપ્નદર્શન રાત્રી દિવસ ગુલાબસિંહ ન હોય ત્યારે થવા લાગ્યાં, પણ તે પાછાં તેની સમક્ષ તો ફીક્કાં પડી જઇ વિખેરાઇ જવા લાગ્યાં. ગુલાબસિંહે સંચિત હૃદયથી આ બનાવ વિષે તેને પૂછવા માંડયું, પણ રમાના ઉત્તરથી એને સંતોષ થયો નહિઃ ને કોઇ કોઈ વાર તો ગુચવાડામાં પણ પડી જવા લાગ્યો.

એક દિવસ ગુલાબસિંહે કહ્યું "એવી અસંબદ્ધ પ્રતિકૃતિઓ અને નાચી રહેલા તારા જેવી આકૃતિઓ અથવા પેલાં મધુર ગાન જે તને બ્રહ્માંડના ગ્રહોપગ્રહરૂપી વીણાના સ્વરૂપ જણાય છે, તેની વાત મારા આગળ કરતી ના. બધા કરતાં કોઈ એકાદ આકૃતિ શું તને સ્પષ્ટ જણાતી નથી? કે કોઈ તારી પોતાનીજ ભાષાથી બોલતું હોય એવું તને લાગતું નથી? તને કોઇ પોતાની સાથે વધારે આનંદકારક ભૂમિ ભણી દોરી જતું જણાતું નથી? એકે આકૃતિ સ્થિર થતી નથી? અને અલૌકિક ગુપ્ત વાતો કે ભવ્ય રહસ્ય વિષે પ્રેરણા કરતી જણાતી નથી?"

"ના, ના, કાંઇ નથી! એ સ્વપ્નમાં તો બધું અસ્તવ્યસ્ત જણાય છે, રાત્રીએ કે દિવસે બધો વખત કશું સ્પષ્ટ થતું નથી અને જ્યારે તારાં પગલાં સાંભળતાં હું સ્વસ્થ થઇ જાઉં છું ત્યારે કોઇ પ્રકારના સુખનું ભાન-

માત્ર મને સમજાય છે; પણ તોએ તું જ્યારે એમ કહે કે 'પ્રિયે! હું તારોજ છું' ત્યારે જે આનંદ સ્ફુરે છે, જે સુખ થાય છે, તેના આગળ તે કશા હીસાબમાં નથી."

"ત્યારે એમ કેમ બનતું હતું કે આથી પણ વધારે ઉણાં એવાં સ્વપ્નો તને એક સમયે બહુ આકર્ષક લાગતાં હતાં? એમ કેમ થતુ હતું કે તે તારા હૃદયમાં વ્યાપી રહી તારી કલ્પનાને અનેકાનેક પ્રકારે દોરતાં હતાં? એક સમયે તું આ દુનીયાંની બહારની સૃષ્ટિ માટે તલસી રહી હતી; હવે તું માત્ર સ્થૂલ અને અનિત્ય સુખથીજ સંતોષવાળી બેઠી છે એ શું?"

"મેં એ વાત તો તને ક્યારનીએ સમજાવી છે. પ્રેમ કરવો અને પ્રેમપાત્ર થઇ તેની સમીપ વસવું એને તુ સ્થૂલ અને અનિત્ય જીવિત કહે છે? મારે મન તો એજ આ જગત્‌ની પારની સૃષ્ટિ છે. એ વિના બીજી વાત મારા આગળ કાઢતો ના."

આવી વાતો કરતાં તે ગંગાને કીનારે ફરતાં હતાં તેવામાં રાત પડી; અને ગુલાબસિંહ પોતાનો ભવ્ય ઉદ્દેશ પડતો મૂકી આ મૃદુવદન ઉપર ચોટી જઇ એટલું એ ભૂલી ગયો હોય એમ જણાયો કે એક મનુષ્ય હૃદયરૂપ સૃષ્ટિ કરતાં બીજી અનેક અનન્ત સૃષ્ટિઓ નિરવધિ બ્રહ્માંડમાં રમી રહેલી છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

દૈવી અને માનુષી પ્રેમ.

પ્રણવબ્રહ્મ! આત્મજ્યોતિ! દર્શન દે! પ્રત્યક્ષ થા.

જ્યાં આદિ ભગવાનના અનેક વિલાસનું સ્મરણ તાજુ હતું, એવી પ્રયાગવડ પાસેની એક ગુફાના ચારે ખુણામાંથી, ઉપરી સ્થાનમાંથી, સર્વત્રથી, એક મહાતેજોરાશિ પ્રસરતો ચાલ્યો. તારાના તેજથી પ્રકાશી રહેલી રાત્રીએ કોઈ ફુવારાની ઉંચે ઉડતી ઝીણને દૂરથી જોતાં તે જેવી ચળકતી પણ જરા ઝાંખી લાગે તેવો એ પ્રકાશ જણાતો હતો. ગુફાની ભીંતો, ખૂણા ફાટો, મુખ;—સર્વત્ર તે પ્રકાશ છવાઇ ગયો, અને ગુલાબસિંહના વદન ઉપર ફીકો અને અસ્થિર વિસ્તરી રહ્યો.

" અનન્ત તેજોરૂપી નારાયણ ! જેનો સાક્ષાત્કાર **બહુનાં જન્મ-નામન્તે** મને ક્રમે ક્રમે મહાફલરૂપે હિમાલયના ભવ્ય શિખર ઉપર પ્રાપ્ત થયો, જેનાથી મેં ગુપ્ત વિદ્યાનાં અનન્ત રહસ્યોમાંની અનેક અનિર્વચનીય વાતો જાણી, જે, ઉપાધિનો બાધ દૂર રાખતાં કેવલ મારા રૂપજ છે, ને તેથી જે આ અનેક યુગ થયાં મારો મિત્ર અને મારો પરિચારક છે, તે તું આ સમયે મને માર્ગ બતાવ. "

પેલા તેજઃપુંજમાંથી કોઈ અવર્ણ્ય ચમત્કાર તે સમયે પ્રત્યક્ષ થયો. એ આખો તેજપુઃજ એક નયનરૂપ હોય તેવો થઈ ગયો અને તે નયન જેના ભાલમાં ચળકી રહી સર્વત્ર પ્રકાશમયતા વિસ્તારી રહ્યું છે; એવા જ્ઞાનમય, સર્વ રહસ્યના જ્ઞાતા, સાક્ષાત્ ત્રિનયન ગુલાબસિંહના આગળ પ્રત્યક્ષ થયા. શંકરનું જે રુદ્રરૂપ તે આ સમયે કોઈ એવો વિપર્યય પામી ગયું હતું કે શંકર તે સાક્ષાત્ જ્ઞાનમૂર્તિ, ભવ્ય, પ્રીતિકર, અને મૃદુતારૂપ શંકરજ લાગતા હતા. પોતે ગુલાબસિંહથી કાંઈક છેટે ઉભાં અને ગભીર વદને ધીમેથી આ પ્રમાણે બોલ્યાઃ " મારી શિક્ષા એક સમયે તને બહુ મીઠી લાગતી હતી, અને એક સમય એવો હતો કે જ્યારે પ્રતિરાત્રિ તું મારા આનન્દમય પ્રકાશની પાંખે વળગી નિરવધિ અનન્તતાના શાન્ત સીમાન્તોમાં ઉડતો. હવે તું પાછો સ્થૂલનેજ જઇ ચોટયો છે, અને તારા મંત્રબલથી ઇતર સૃષ્ટિનાં શુદ્ધ સત્ત્વ તારા તરફ આકર્ષાય કે પરમ જ્યોતિ તને સાક્ષાત્ થાય, તે કરતાં સ્થૂલ સાથે તને કસીને બાંધી રાખનારાં આકર્ષણો અતિ ઘણાં પ્રબલ છે. જ્યારે છેલ્લે પ્રસંગે મારો ને તારો મેલાપ થયો ત્યારેજ તારૂં સત્ત્વ કલુષિત થવા માંડયું હતું, અને તારા ધ્યાનમાં વિક્ષેપ વ્યાપી ગયો હતો. છતાં હું ફરી તને પ્રત્યક્ષ થયો છું, પણ તોફાની પવન જ્યારે વાદળાંને સમુદ્રનાં તરંગ અને સૂર્યની વચ્ચે ઘુસાડી દે ત્યારે જેમ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ તરંગોમાં પડી શકતું નથી તેમ તારા આત્મામાં પણ અમર જ્યોતિનું પ્રતિબિંબ પડવાનો સંભવ ધીમે ધીમે ક્ષીણ થતો ચાલે છે. "

" અરે જ્યોતિર્મય પ્રભુ ! " ધ્યાનસ્થ મહાત્માએ નિઃશ્વાસથી ઉદ્ગાર કર્યો " જે મનુષ્ય તારા દર્શનમાંજ સુખી હતો તેની સ્થિતિ સંપૂર્ણ મારા સ્મરણમાં છે. મને એ પણ જાણ છે કે જે જ્ઞાન સ્થૂલ ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવી શકે છે, તે સ્થૂલનો સંસર્ગમાત્ર વિલુપ્ત થવાથીજ આવે છે. આત્માની આરસીમાં સ્વર્ગ અને મૃત્યુ ઉભયનુ પ્રતિબિંબ સાથેજ પડી શકતું નથી,

એકનું પ્રતિબિંબ પડે ત્યારે બીજાનું ભુસાઇ જવુંજ જોઇએ. પણ જે દિવ્ય-યોગબલથી સત્ત્વબુદ્ધિ સ્વતંત્ર અને સ્થૂલવિમુક્ત થઈ અનન્ત બ્રહ્માંડશ્રેણિમાં ક્રમે ક્રમે વિહરે છે તે પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા માટે, મેં તને આજ, મારી ક્ષીણ ક્ષીણ થયેલી શક્તિને મહા પ્રયત્ને ઠેકાણે આણી, નિમંત્રણ કર્યું નથી. હું પ્રેમમાં પડયો છું. અને પ્રેમદ્વારા, મારાથી અતિરિક્ત કોઈ અન્યના જીવિત-માંજ મારૂં જીવિત મળેલું છે ભયને મારા પ્રતિ નિર્દોષ કરી નાખવામાં, કે જ્ઞાનને યોગ્ય પ્રગાઢ વૈરાગ્યના ઉચ્ચ શિખરથી જેમના ઉપર મારી દૃષ્ટિ પડી શકે તેમને નિર્ભય બનાવવામાં, મને યદ્યપિ હજુ કાંઇક સામાર્થ્ય રહ્યું છે, તો પણ મારી અંતર્ દૃષ્ટિને અંધ કરી નાખે તેવા આવેશ જેનાથી મારા હૃદયમા ઉભરાય છે તે પ્રાણી પરત્વે હું કેવલ અંધ છું."

શંકરે કહ્યું "એમાં શું ? તારો પ્રેમ એ તો એક નામમાત્રજ હશે; બુદ્ધિ જેને શંકાસમાધાનથી પ્રેમ ઠરાવી લે છે તેવો પ્રેમ હશે; જે માણસો જન્મ મરણની ઘટમાલામાં ગોથાં ખાય છે તે જેવો પ્રેમ સમજે છે તેવો તારો પ્રેમ હોઈ શકે નહિ. થોડોક સમય જશે–જે તારા અગણિત વર્ષમય આયુષ્યની એક ક્ષણ જેવોજ છે–કે તું જેના ઉપર ગાંડો થઈ ગયો છે તે મૂર્તિ રાખ થઈ જશે. મર્ત્યસૃષ્ટિનાં બીજાં પ્રાણી છે તે તો એકેકની જોડેજ ચાલે છે, સાથેજ રાખ થાય છે, ને સાથેજ રાખવામાંથી પાછાં અધિકાધિક અવતારશ્રેણિનાં પગથીઆં ઉપર અનંતયુગ રચનામાં રમે છે. તારે આગળ જોતાં યુગોનો વિસ્તાર છે; એને માત્ર ક્ષણોનોજ ! ને રે સરલ યોગી ! તારે અને એને મુંવા પછી શું એકજ માર્ગે જવાનું છે કે જ્યારે તુ **यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः** તેમાંનો એકલો એકજ રખડતો રખડતો પરમ જ્યોતિમાં સમાવા આવશે, ત્યારે એવી એ કેટલા અનેકાનેક જન્મમાં રખતી હશે ?"

"પરજ્યોતિ ! શું એમ માને છે કે આ વિચાર મારા હૃદયમાં રાત્રિ-દિવસ જાગતો નથી ? તું જોઈ શકતો નથી કે તને મે મારી યોજના કહેવા તથા તારી સલાહ લેવાનેજ નિમંત્રણ કર્યું છે ? એના જીવિતને પણ મારા જીવિત તુલ્ય કરી મૂકવાની મારી સ્વપ્નવત્ આતુરતા તને પ્રત્યક્ષ સમજાતી નથી ? મત્સ્યેન્દ્રે મને આ સંબંધ કરવાની સંમતિ આપી ત્યારે જે કહ્યું હતું કે આ સંબંધમાંથી પણ આપણા સમાજને તાજો કરવા એક શિષ્ય ઉપજાવજે તે રાતદિવસ મારા મનમાં સાલ્યાં કરે છે. અને એ પ્રયત્નમાં સફલ થાઉં તો મારૂ એકાન્ત જીવિત કેટલું સુખકર થઇ રહે ? જે

ભવ્ય અને અગાધ જ્યોતિમાં સામાવાની ઉગ્ર ઇચ્છાથી મે સ્થૂલની પાર જવા સાહસ કર્યું છે તો હજુ મારાથી વિદૂર છે; પણ સ્વભાવથીજ મર્ત્ય જગત્‌માંનો એક એવો હું તે જ્યારે અત્ર મારી જાતને કેવલ એકલીજ દેખું છું ત્યારે મને કેવું લાગતું હશે તેનો વિચાર, અનન્ત જ્યોતિમાં નિરંતર રમી રહી પરમાનંદસાક્ષાત્કારમાં મત્ત એવા તું જેવાને આવી શકે નહિ. મે મારી જાતિમાંથી મારાં સહચર શોધવામાં નિષ્ફલતા પ્રાપ્ત કરી છે; છેવટ એક મળી આવી છે! અરે! જંગલી જનાવર, અને આકાશનાં પક્ષીને પણ પોતપોતાનાં સહચર હોય છે! એ મારી સહચરી, ઉત્તરોત્તર વધતી વધતી, અનન્ત જ્યોતિને સ્થાને પહોચી નિરવધિ જીવિત ભોગવાય તેવા રસપાનને યોગ્ય સ્થિતિ અનુભવે ત્યાં સુધી, એના માર્ગમાંથી ભયને દૂર રાખવાનું સામર્થ્ય તો મારામાં છે.”

“તે પ્રયત્ન કરવા માંડયો છે ને તું નિષ્ફલ થયો છે, એ મારાથી અજાણ્યું નથી. એની નિદ્રામાં તે અતિ આકર્ષક દર્શનો પ્રેરવા મથન કર્યું છે: તે અગાધ આકાશમાં વિહરતાં અનેક સત્ત્વોને પોતાના મૃદુનાદદ્વારા તેને સમાધિમાં પાડી આ સ્થૂલની પારના વિશ્વનું ભાન કરાવવા પ્રાર્થ્યાં; પણ તેના આત્માએ એ કશાની દરકાર કરી નહિ, ને ઉલટો સ્થૂલમાં વધારે ગુંચવાઇ તેમનાથી કેવલ વિરક્ત થઈ ગયો. અરે અંધ! જોઈ શકતો નથી કે શા માટે એમ થાય છે? કારણ એજ છે કે તેનો આત્મા કેવલ પ્રેમમય છે; દુનીયાંમાં જે પ્રેમ કહેવાય છે, અને જેને દિવ્ય જ્ઞાનનો પ્રેમ કહેવાય છે, તે ઉભયને સાધારણ એવી કોઇ વૃત્તિ નથી કે જેનો, તું જે દ્વારા તેના ઉપર અસર કરવા ઇચ્છે છે તે સાથે સંબંધ હોય, પરમપ્રેમનું આકર્ષણ તો બુદ્ધિના પ્રભાવની પાર છે; તેને, કેવલ સ્થૂલમાત્રપરાયણ આવેશરૂપી બુદ્ધિથી નિયમાય તેવી આપ-લેરૂપ જે પ્રેમ છે તે સાથે શો સબંધ હોય!”

“પણ એવું કાંઈ વચલું નહિ હોય કે જે દ્વારા અમારાં હૃદયની પેઠે અમારા આત્મા પણ એક થાય? અને મારો આત્મા એના આત્મા ઉપર અસર કરી શકે?”

“મને પૂછતો ના, તને એ વાત સમજાવાની નથી.”

“તને હું શપથ આપુ છું કે કહે-બોલ!”

“અત્યારે તો તારો ને એનો આત્મા આ સ્થૂલપ્રેમની ભૂમિકા ઉપરજ એકતા પામી શકે એમ છે; એને સાથે લેઇને તું ઉપરની ભૂમિકામાં જઇ શક-

નાર નથી; પણ તને ખબર નથી કે જ્યારે કોઈ બે આત્મા પરસ્પરથી આવા ભિન્ન પ્રકારના હોય ત્યારે, એ બંનેનું જેમાં મેલન થાય એવા તૃતીય આત્મામાં તેમની એકતા સિદ્ધ થાય છે."

"પરમસ્વરૂપ! તમારી વાત મારા લક્ષમાં આવે છે." પોતાના વદન ઉપર, આ વાતના પ્રસંગમાં આગળ જણાઈ હોય તે કરતાં અધિક માનુષ આનંદની છાયાસમેત ગુલાબસિંહ બોલ્યો "અર્થાત્ મને, (કેમકે આ બાબતમાં મને મારૂં ભવિષ્ય સમજાતું નથી,) જો સામાન્ય મનુષ્યોની પેઠે સંતાન થશે તો—"

"ત્યારે તો છેવટ માણસજ થવા માટે તે માણસ કરતાં અધિક થવાની ઇચ્છા કરી હતી!!"

"પણ સંતાન! બીજી રમાજ! સ્વર્ગમાંથી તાજે તાજાજ કોઇ આત્માનો આવિર્ભાવ! એને હું પ્રથમથીજ જે વસ્તુ છે તે સમજાવીશ. અનન્ત બ્રહ્માંડમાં ભ્રમણ કરતી મારી પાંખની પાછળ આવતાં શીખવીશ, અને એના દ્વારા એની માતા પોતે પણ યમપુરીની પાર નીકળી જઇ શકે તેમ કરીશ."

"સાવધાન થા, વિચાર કર! તું જાણતો નથી? કે તારો શત્રુ આ સ્થૂલ જગત્માંજ છે! તારા સંકલ્પો તને ધીમે ધીમે મનુષ્ય વર્ગની પાસે દોરતા જાય છે!"

"ખેર! મનુષ્ય જેવુ મધુર બીજું શું છે!" ગુલાબસિંહે કહ્યું.

આ પ્રમાણે એ મહાત્મા ઉચર્યો ત્યાં શંકરના મુખ ઉપર જરા સ્મિત છવાઈ ગયું.

પ્રકરણ ૯ મું.

ગુલાબસિંહે મત્સ્યેન્દ્રને લખેલાં પત્રમાંથી ઉતારા.

પત્ર ૧.

"તારા નવા શિષ્યની શી ખબર છે તે તે મને જણાવ્યું નથી; પ્રાચીન સમયના સાત્ત્વિક અને પ્રેમમય પુરુષો કરતાં આ જમાનાના લોક મને જેવા પ્રકારના જણાય છે, તેથી નિરંતર એમ ભય રહ્યાં કરે છે કે તારી બહુ વિચ-

ક્ષણુ અને તીક્ષ્ણુ દૃષ્ટિને આધારે ચાલનાર ઉત્તમમાં ઉત્તમ મનુષ્ય પણુ આ સમયમાં સિદ્ધિ પામવો કઠિન, ત્યાં એવા સાધારણુ શિષ્યનું શું ગજુ! જાગ્રત્ અને સુષુપ્તિથી વિલક્ષણુ જે તૃતીય જાગ્રતૃસ્વપ્નરૂપે અવસ્થા છે, ને જે તુર્યાના માર્ગરૂપ ગણાય છે, તે આ સમયના લોકને યથાર્થ રીતે જાણુવામાં નથી; એ સ્થિતિને અંતઃકરણુની વૃત્તિએ પેદા કરેલી મિથ્યા માયારૂપ માની, તેનાથી અળગા રહેવા પ્રયત્ન ન કરે તેવા આજ તો કોઇકજ હશે; વૃત્તિના વ્યુત્થાન અને ઉપશમની વચમાંની સમતાને કોઇકજ સમજતા હશે. એ દશાને અધિકાધિક પ્રગાઢ અને ઉદ્દીપિત કરવાથી વિશ્વવ્યાપી આકાશ સાથે એકતા પ્રાપ્ત થતાં અનેક અને અનંત જ્ઞાનની દૃષ્ટિ સહજમાં ખુલી શકે છે તે વાત વીસરી જઈ લોકો ઉલટા તેવી દશા ન પ્રાપ્ત થાય તેને માટે ઉપાયો કરે છે! જીવના પરિમિત પ્રદેશમાંથી બ્રહ્મના અપરિમિત પ્રદેશમાં પગ મૂકવાના એ માર્ગને લોક એક વ્યાધિ રૂપ માને છે, અને ઔષધ તથા ઉપચારથી તેને મટાડવા પ્રયાસ કરે છે, અરે! એટલું પણુ સમજી શકતા નથી કે તેમના જીવિતની અતિ અપરિપક્વ એવી એ દશામાંથીજ કાન્તિ અથવા સૌંદર્યના વિચારને પુષ્ટિ આપનાર રસ, ગાન, કલા, તે સર્વ પેદા થાય છે; જાગ્રત્ કે સુષુપ્તિ કોઈ પણુ, એવા અતિમાનુષ વિષયનું ઉત્તમ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ બતાવવા સમર્થ નથી! જ્યારે આપણે શિષ્યવર્ગમાં હતા ત્યારે આપણી સ્થિતિ તો એમ હતી કે સ્થૂલ સૃષ્ટિ અને તેના વ્યવહાર આપણી દૃષ્ટિએ અસત્જ થઈ જતા. આપણા પૂર્વજોને જીવિતનો હેતુ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ વિના બીજો હતો નહિ. જન્મથીજ આપણને જ્ઞાનાનુકૂલ કેળવણી મળવા માંડી હતી. અર્વાચીન સમયની અટકળો, જે ઠેકાણે આગળ ન ચાલી શકે એવી પોતાની પાંખ બંધ કરી ગોથું ખાય છે, તે ઠેકાણેથી આપણી શોધનો આરંભ થયો હતો. જે વાતને મિથ્યા તરંગ કે અગમ્ય ગુંચવાડાના નામથી અર્વાચીન શોધકો ઉડાવી દે છે તેજ વાતો આપણા જ્ઞાનનો વિષય હતી. હાલના પંડિતોના મતમતાંતરમાં, છેક મૂલતત્ત્વની વાતો, જેવીકે વિદ્યુત્ અને પ્રાણુના પ્રભાવની સંકલનાઓ તે પણુ આખી ભાગી અને અસ્ત વ્યસ્ત ચુંથાઈ ગયેલી છે; આપણે શિષ્યમંડલમાં હતા તે સમયે કોઇ પણુ મુમુક્ષુને એ વિષયના સંપૂર્ણ જ્ઞાન વિના અધિકારીમંડલમાં પ્રવેશજ મળતો નહિ! જ્ઞાન એજ એક પ્રબલ ઇચ્છા જેનામાં જાગ્રત્ છે એવો તું, જ્ઞાનનો માર્ગ ક્યાં લેઈ જશે, સુખમાં કે દુઃખમાં, તેની કશી ચિંતા રાખતો નથી; અને જે જે લોક ગુપ્તજ્ઞાનનો માર્ગ શોધે છે તેમને બહુ ખુશીથી સહાય થવા તૈયાર રહે છે; તું મનુષ્ય છતાં પુસ્તક જેવો છે. ઉપદેશ આપે છે, છતાં

તેના રાગદ્વેષથી વિકાર પામતો નથી. તેં આપણા સંઘમાં ઘણાક વધારા કર્યા છે, પણ એ રીતે નવા દાખલ થયેલા માણસોને બધી વાત બતાવવામાં આવી નથી, કેમકે દંભ અને વિકારને લીધે તે લોક સંપૂર્ણ જાણવા યોગ્ય હતા નહિ. હાલ વળી, અધ્યાત્મવિદ્યાનો એક પ્રયોગ અજમાવી જોવાની ઇચ્છા સિવાય બીજી કશી ઇચ્છા વિના, સ્નેહ કે દયા વિના, તેં આ બાલકને ભયંકર કસોટી અને તેમાંથી પેદા થતા ભયને આધીન કર્યો છે. તને એમ લાગ્યું કે આવી અવિરત અને વિશાલ પૃચ્છકબુદ્ધિ, અને આવું સાહસિક તથા અસ્ખલિત ધૈર્ય, તે, જે ઠામે અતિ વિશુદ્ધ વૃત્તિ અને અતિ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિને પણ વિજય મળ્યો નથી, ત્યાં વિજયી થઈ શકશે. શક્તિ અને કાન્તિના અંકુરમાત્રને પેદા કરવા સમર્થ એવું ચિત્રકલાનું બીજ ગુપ્ત વિદ્યાના સુવર્ણમય પુષ્પરૂપે ખીલી નીકળશે એમ તારા ધારવામાં છે. એ પ્રયોગ નવો છે. તારા શિષ્ય સાથે દયાથી, મૃદુતાથી વર્તજે, અને અભ્યાસના પ્રથમ ક્રમમાંજ એની પ્રકૃતિ તને સંતોષકારક ન જણાય તો એને સ્થૂલ સૃષ્ટિમાં પાછો મોકલી દેજે, કે ઈંદ્રિયજન્ય-અનુભવયોગ્ય અને શ્મશાનમાં પૂર્ણ થનાર એવા જીવિતનો જે થોડો રહ્યો હોય તે ઉપભોગ એ બીચારો કરી શકે. મત્સ્યેન્દ્ર! હું તને આ રીતે શાખામણ આપવા બેઠો છું, તે વખતે મારા હૃદયમાં જે પરસ્પર વિરુદ્ધપ્રાય આશાઓ છે, તેમનો તું ઉપહાસ કર્યા વિના રહેવાનો નથી! જેણે આપણી ગુપ્તવિદ્યામાં બીજાને દાખલ કરવા નિરંતર ના પાડેલી છે એવા મને પણ છેવટ સમજવા લાગ્યું કે અત્યંત એકાન્તવાસી થઇ વિરાગમાં વિચરવા ઇચ્છતા મનુષ્યને પણ મનુષ્યવર્ગ સાથે સાંકળી લેતો ગુપ્તવિદ્યાનો મહા નિયમ શા માટે તારી અને તારા સજાતીય વર્ગ વચ્ચે આકર્ષણ કરે છે,—શા માટે તું ચેલા અને શિષ્ય મેળવવા ઇચ્છા રાખે છે—એક પછી એક જીવોને આપણા સંઘરૂપી આકાશમાંથી તારાની પેઠે રાજી ખુશીથી ખરી પડતા જોતાં ખાલી પડેલાં સ્થાનને શા માટે પૂરવા મથે છે—શા માટે, વિશ્વનિયમોની પેઠે નિરંતર ગતિમાન્ છતાં, તું એકલો રહેવાથી કંટાળે છે, અનાદિ એક સત્ જેણે આરંભે "બહુ" થવાની ઇચ્છા કરી તેની પેઠે બહુ થવા ઇચ્છે છે! મને પણ તેમનું તેમજ થયું છે, હું પણ છેવટ એક શિષ્ય કરવા ઇચ્છું છું—મારા બરાબર કોઇકને કરવા ચાહું છું——મને પણ એકલા રહેવું ભય ભરેલું લાગે છે. જે વાતની તેં મને ચેતવણી આપી હતી તેજ વાત હવે બનવા બેઠી છે. પ્રેમ સર્વ વસ્તુને પોતારૂપ બનાવે છે. પ્રેમસ્થાનની પ્રકૃતિમાં ભળવા માટે મારે નીચા ઉતરવું પડે, કે તેને મારી બરાબર ઉંચે ચઢાવવું પડે. કલામાત્રની ઉત્પત્તિનું સ્થાન એવો

જે ભાવનાનો પ્રદેશ તેમાંજ જીવનારા એવા આપણે જે ખરી કલા હોય તેનાથી હમેશાં આકર્ષાઇએ છીએ; એટલે આ મારી પ્રિયતમામાં એવું શું છે કે જેથી પ્રથમ દર્શનેજ હું તેની સાથે બંધાઈ ગયો તે હું હવે સમજી શક્યો છું. ગાનનીજ પુત્રી—ગાનમય જીવિતવાળી—તેનું ગાન ધીમે ધીમે રસરૂપ થયું. હૃદયને આઘાત ન કરનારાં એવાં વચન અને અભિનયનું સ્થાન જે રંગભૂમિ તે એને કશું આકર્ષણ કરતી ન હતી; પણ એ પોતે એમ સમજતી હતી કે મારા મગજમાં જે ભાવનામય વિશ્વ મારા જીવિતના સાર અને જીવરૂપ છે તેની તાદૃશ પ્રતિકૃતિ રંગભૂમિ વિના બીજી નથી. એના હૃદયના રસને તે સ્થાનમાં આવિર્ભાવ પામવાનો અવકાશ મળ્યો, પણ તે સ્થાન એને માટે સંપૂર્ણ ન જણાતાં તે રસ પાછો તેના પોતાનામાંજ સમાવા લાગ્યો. એનાથી એના વિચાર પણ રસમય થઈ ગયા; એનો આત્મા રસરૂપ બની ગયો; એનો આવિર્ભાવ શબ્દોમાં કે કોઇ વસ્તુમાં ન થતાં, રસવૃત્તિના ઉર્મિ ઉભરાવા લાગ્યા, અને ભાવનામય સ્વપ્નજલાશયમાં એ ઝોકાં ખાવા લાગી. એ સમયે પ્રેમનો ઉદ્‌ભવ થયો. ને તે મહાસાગરમાં એ જલાશય આખુંએ ઠલવાયું, ત્યાંજ બધું વિરામ પામ્યું: શાન્ત, ગાઢ, અનિર્વચયનીય, બની રહ્યું—બ્રહ્માંડથી અવિનાશી આરસી થઈ રહ્યું.

"ત્યારે હું પૂછું છું કે આ રસમયતામાંથી એને મહારસમાં લઇ જવી એમાં શું કઠિન છે? બુદ્ધિ પારના અભેદપ્રેમમાં લઇ જવી એ શું મુશ્કેલ છે? કોઇ એકાન્ત પુષ્પમાં અનેક અપરિચિત અને અજ્ઞાત ગુણ અનુભવાય તેમ એની સાહજિક વાતચીતની રમ્યતામાં અનેક ગૂઢ મર્મો દીઠામાં આવે છે. મારી નજર આગળ એના અંતઃકરણના ખીલવાનો ક્રમ હું જોઉં છું, અને તે પ્રદેશમાં અગણિત નૂતન છતાં ઉત્તમોત્તમ વૃત્તિનાં અંકુર જોઇ વિસ્મય પામું છું. અને મત્સ્યેન્દ્ર! આપણામાંના કેટલા બધાએ આખા બ્રહ્માંડના નિયમોને સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યા છે? બાહ્ય વિશ્વની આંટી છોડી આપી છે! અંધકારમાંથી પ્રકાશને પ્રકટી બતાવ્યો છે! પણ મનુષ્યના હૃદયમાત્રનોજ અભ્યાસ કરનાર રસમગ્ન કવિ તે શું સર્વ કરતાં મ્હોટો તત્વજ્ઞ નથી! જ્ઞાન અને અશ્રદ્ધા એ બેને બનતું નથી. વિશ્વને જાણવું એજ તે વિશ્વના જ્ઞાતાને જાણ્યા બરાબર છે. પણ વિશ્વરચનાની પદ્ધતિ અને યુક્તિ સમજવા માટે આટલા બધાની જરૂર છે! મને તો એમજ લાગે છે કે ગમે એવું અજ્ઞાનમગ્ન કે બાલિશ છતાં પણ અતિ વિશુદ્ધ હોય એવું હૃદય જ્યારે દીઠામાં આવે

છે ત્યારે સર્વના અવભાસક એવા વિશુદ્ધ પરસત્‌નો મને એવો સાક્ષાત્કાર સમજાય છે કે જેવો સ્થૂલસૃષ્ટિના અનંત ગોલના વ્યાપાર બુદ્ધિથી વિચારતાં પણ સમજાય નહિ.

"આપણા સંઘનો જે નિયમ છે કે અત્યંત વિશુદ્ધનેજ ગુપ્ત વિદ્યાનું રહસ્ય આપવું તે યોગ્ય છે. આપણા જ્ઞાનના આરંભક્રમની બહુ વિકટ કસોટી એજ ઠેકાણે રહેલી છે કે જે ઠેકાણેથી પ્રાપ્ત થતા સામર્થ્યને લીધે, વિકારી હૃદયને પાપ કરવાનાં અધિક પ્રસંગ અને સરલતા પ્રાપ્ત થાય છે. પાપી હૃદય આપણું સામાર્થ્ય પામી શકે એમ હોત તો સૃષ્ટિમાં શો ગરબડાટ મચી જાત ! એમ નથી એજ બહુ યોગ્ય છે; વિકાર એજ સામર્થ્યને ક્ષીણ કરનાર છે ! તેં તારા શિષ્યોનાં ધૈર્ય કે બુદ્ધિ ઉપર જેમ ભરોસો રાખ્યો છે, ને તે પણ નિરંતર વિજય સાથે નહિ. તેમ મેં તો સર્વથા વિજયની આશા સમેત મારો વિશ્વાસ રમાની વિશુદ્ધિ ઉપર બાંધ્યો છે, મત્સ્યેન્દ્ર ! તું મારો સાક્ષી છે કે મને ગુપ્તવિદ્યાનું રહસ્ય પ્રાપ્ત થયું ત્યારથી આજ પર્યંત અયોગ્ય કામમાં એ શક્તિ મે કદાપિ વાપરી નથી. યદ્યપિ આપણા જીવિતતા અનત યુગપર્યંત લબાયાથી આપણે કોઇ દેશ કે સ્થાનને આપણું કહી શકતા નથી; જે નિયમે, સર્વ વિદ્યા અને સર્વ કલા, માનુષજીવિતના તોફાની વિકારોમાંથી વિરક્ત થવામાંથીજ સિદ્ધ થાય છે, તેજ નિયમ યદ્યપિ આપણને મ્હોટાં રાજ્ય અને દેશનાં ભવિષ્ય ઉપર જે અસર સાધારણ વ્યક્તિઓ કરે છે તે કરતાં પણ અટકાવે છે; તથાપિ હું જ્યાં જ્યાં વિચર્યો હોઇશ ત્યાં ત્યાં મે દુઃખને હલકું કરી આપવામાં અને લોકને પાપથી પાછા વાળવામાંજ મારા સામર્થ્યનો ઉપયોગ કર્યો હશે. મારૂં સામર્થ્ય પાપીનેજ હાનિકારક નીવડયું છે; અને એમ હોવાથી આપણું સામર્થ્ય ગમે તેવડું મ્હોટું કે સ્વતંત્ર મનાતું હો, તો પણ જે સર્વમયશક્તિ પોતાના અસ્ખલિત નિયમે યોગ્યાયોગ્ય વિતરે છે તેનાજ એક નિમિત્ત રૂપે આપણે સર્વથા વર્તીએ છીએ એ તો સિદ્ધજ છે. નાનામાં નાના જલબિંદુને પણ અનુરૂપ અસંખ્ય જીવની સૃષ્ટિથી ભરી દેનાર અને તુચ્છમાં તુચ્છ વનસ્પતિને મહા ઉગ્ર ગુણ અર્પનાર જે અવર્ણ્ય શક્તિ છે તેના આગળ આપણું સામર્થ્ય કોણમાત્ર છે ! બીજાના સુખ ઉપર અસર કરવાનું સામર્થ્ય છતાં, આપણા પોતાના ભવિષ્યનો વિચાર કરતી વખતે આપણી દૃષ્ટિ કેવી અંધ બની રહે છે ! આપણે આપણું ભવિષ્ય આંકી શકતા નથી ! મારા એકાન્તના અંધકારને તેજોમય કરનાર એક સ્મિત વદન, સાથે રાખવાની શક્યતાનો વિચાર હું કેટલા અનિશ્ચયથી બાંધી શકું છું !

પત્ર બીજામાંથી ઉતારા.

" એવા શુદ્ધ હૃદયને ઉપદેશ આપવા જેટલી શુદ્ધતા મારામાં નથી એમ સમજી, વિશ્વસ્વરૂપના જ્ઞાનનો કાંઈક અનુભવ કરાવનાર સાહજિક શક્તિ જે કાવ્યપ્રતિભા તે, દેવ અને શક્તિઓનો વિકલ્પ જેનાથી પ્રેરાયો છે તેવાં ઉપાસ્ય સત્ત્વોને, મારા શિષ્યનાં સહાય કરે એમ હું વારંવાર પ્રાર્થું છું. પરંતુ એ પણ એના અંતરાત્મા કરતાં ઓછાં વિશુદ્ધ નિવડયાં છે ! એની પ્રેમમયતા કરતાં ન્યૂન તન્મયતાવાળાં જણાય છે ! તે એને એના માનુષહૃદયની પાર લેઇ જઇ શકયાં નથી, કેમકે એના હૃદયમાંજ એને એતું એક ખાસ સ્વર્ગ છે.

" હવણાંજ નિદ્રાશૂન્ય સ્થિતિમાં મેં એની નિરીક્ષા કરી—તે સમયે મારૂં નામ એના પ્રાણ સાથે આવિર્ભાવ પામતું જણાયું. અરે ! જે બીજાને આવું મધુર છે તે મારે મન અતિ વિષમય કડવું છે; કારણ કે મને એવો વિચાર આવે છે કે એવો સમય થોડાજ વખતમાં આવશે જ્યારે આ નિદ્રા નિતાંત સ્વપ્નરહિત થઈ જશે, જે હૃદયમાંથી આ નામોદ્ગાર ઉભરાય છે તે અત્યંત શીત પડી જશે, અને જે ઓષ્ઠથી તેનો વર્ણોચ્ચાર થાય છે તે કેવલ મુદ્રિત થઇ રહેશે. અહો! પ્રેમનાં પણ કેવાં બે સ્વરૂપ છે ! જો સ્થૂલરૂપે જોઇએ, સ્થૂલમાત્રના તજ્જન્ય સંબન્ધ જોઈએ, પ્રેમથી માદતુલ્ય જ્વર અને તેની જ પછી થઇ આવતી કેવલ શુષ્ક અને નીરસ જડતા વિચારીએ, તો એ માનવું કેવું આશ્ચર્યકારક લાગે કે આ હૃદયાવેશ આખા જગત્‌ને ચલાવનાર છે, એણેજ મ્હોટામાં મ્હોટાં સ્વાર્પણ કરાવ્યાં છે, સર્વ સમયના સર્વ વ્યવહારને અસર કરી છે ! મધુરમાં મધુર અને ભવ્યમાં ભવ્ય પ્રતિભાએ પણ એના આગળ હાથ જોડી સેવા બજાવી છે ! એ વિના સુધારો,—ગીત, કાવ્ય, કાન્તિ, ટુંકામાં પશુ કરતાં ઉત્તમજીવિત, કશું હોઈ શકત નહિ ?

" પણ એનું દિવ્યરૂપ તપાસો—જેમાંથી સ્વ એ વિચાર સંપૂર્ણ ઉન્મૂલિત છે;—તેજ સ્વરૂપ જુઓ કે જેને આત્માની સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અને મૃદુમાં મૃદુ એવી વિભૂતિ સાથે નિકટ સંબંધ છે. વ્યવહારમાં જે જે સ્વાર્થપરાયણતા છે તેનાથી ઉત્તમોત્તમતામાં એની શક્તિના આવિર્ભાવને અવલોકો—નીચ પૂજામાં ઉપયુક્ત મૂર્તિઓની પારનું એનું સામર્થ્ય અનુભવો–ઝુંપડીને પણ મહાલય બનાવી ત્યાં તન્મય થઈ રહેવાની, કે શૂન્ય અરણ્યને લીલો બગીચો બનાવી દેવાની, કે હિમાલયના ધવલગિરિ ઉપર પ્રચંડ સૂર્યાતપ વિસ્તારી પ્રકાશવાની એની ચમત્કૃતિમય ચાતુરીનો પ્રભાવ પેખો–તો ખરૂં આશ્ચર્ય લાગશે

કે કેમ આટલાં થોડાં જ મનુષ્ય એનું ખરૂં દૈવીરૂપ સમજે છે! જેને વિષયાંધ લોક પ્રેમસુખ કહે છે તે તો એના શુદ્ધરસની કલામાત્ર પણ નથી. શુદ્ધ પ્રેમ તે તો આવેશ કરતાં એક ભાવનામય મૂર્તિ છે. તેનું સુખ અમુક એક નથી, પણ વિશ્વમાં જે જે સુખ, જે જે વ્યાપાર છે તે બધા તેના પોતાનાજ છે એમ તેને અનુભવ છે. અહો મત્સ્યેન્દ્ર! શું એ વખત આવનાર છે કે જ્યારે મારે તારા આગળ રમાને 'એક હતી' એ રૂપે જ વર્ણવવી પડશે!!

* * * * * * *

પત્ર ત્રીજામાંથી ઉતારા.

"તું જાણતો નહિ હોય કે હવણાં હવણાંમાં હું કોઈ કોઈ વાર મારી જાતને પૂછું છું કે "જે જ્ઞાનથી આપણે આપણી જાતિથી વિભિન્ન થઇ ગયા છીએ તેમાં પાપ તો નહિ હોય!" શું એ વાત ખરી છે કે જેમ જેમ આપણે ઉત્તરોત્તર ઉર્ધ્વગતિ પામતા જઇએ, જેમ જેમ સર્વમય પ્રેમાસ્પદનું પ્રેમત્વ આપણા જીવિતમાં અધિકતર ભળતું જાય, અને જેમ જેમ આપણો આનન્દમાત્ર તે સ્થાનથીજ ઉતરતો સમજાય, તેમ તેમ જગત્‌ની અલ્પ આયુવેલીઓનું વિષમયત્વ આપણને વધારે વધારે નિર્વેદ આપવાવાળું થતું જાય! પણ બીજી પાસા જોતાં જે મર્ત્ય જગતમાં છતાં મરણથી મુક્ત રહે તેમનામાં કેટકેટલા ઉત્તમ ગુણો છેક મૃતવત્ થઇ જાય છે! આત્મસ્થ થઈ સમાધિમાં લય પામવો, માત્ર સ્વાનુભવમય અને સ્વયંપ્રકાશ સન્માત્રનીજ ભવ્યતા અનુભવવી, જેનાથી આપણાં હર્ષ ભયાદિ પરાર્થે પ્રવર્તે એવી આપણી પ્રકૃતિની ઉત્તમત્તાનો ત્યાગ, એ બધું, શું અતિ ઉગ્ર સ્વાર્થપરાયણ અહંતારૂપ નથી? ભયથી અગમ્ય, જરાથી અપરિભૂત, ચિંતાથી વિમુક્ત, રોગાદિથી વર્જિત એવા રહેવું તેથી આપણા અભિમાનને આનંદ લાગે છે; પરંતુ તું પોતે પણ શું તેને વધારે નથી વખાણતો કે જે પોતાનો પરાર્થે હોમ આપે? અમને એકરસ કરી દેનાર હૃદયને ભસ્મ કરનાર ચિતાથી પાછા હઠવું એ તો, એના પ્રેમમાં હું ગળ્યો છું ત્યારથી, મને એક પ્રકારનું બાયલાપણુંજ સમજાય છે. મને સ્પષ્ટ સમજાય છે મારા આત્માને સ્થૂલની છાયા લાગવા માંડી છે. તારી વાત ખરી હતી–શાન્ત, રાગશૂન્ય, અનન્ત જીવિન તે, તદનુરૂપ ઇચ્છા અને આવેશથી ઘેરાયલા અનન્ત યૌવન કરતાં વધારે સુખમય છે. આપણે આત્મમય થઇએ ત્યાં સુધી એકાન્તમાં શાન્તિનું સાધન ઉપેક્ષા એજ હોવું જોઇએ.

* * * * *

પત્ર ૪ માંથી ઉતારા.

" તારૂં પત્ર મળ્યું. શું! એમજ થયું! તારા શિષ્યે તને નિરાશ કર્યો! અરે દુર્ભાગ્ય શિષ્ય! પણ—

* * * * *

(આ ઠેકાણે લાલાના જીવિતમાંના જે પ્રકાર વાચકને માલુમજ છે તે ઉપર કેટલીક ટીકા છે, અને તે પછી મત્સ્યેન્દ્રને એવી પ્રાર્થના છે કે હજુ પણ એના ભાવિ ઉપર તેણે લક્ષ રાખવું.)

* * * * *

"પણ મને તો એની એજ ઇચ્છા છે, ને તે પણ કાંઇક વધારે આશા-પૂર્વક. મારા શિષ્ય! તારી કસોટીનાં સકટના વિચારથીજ હું તને તે કસોટીએ ચઢાવતાં પાછો હઠું છું. હું હજી એક વાર શંકરને બોલાવીશ.

* * * * *

"હા, શંકર, જેમણે ઘણો વખત મારી પ્રાર્થના કાને ન ધરી, તે છેવટ મારી દૃષ્ટિએ આવ્યા છે; અને પોતાની પાછળ પોતાનું તેજ મારા હૃદયની આશારૂપે મૂકતા ગયા છે. અહો! રમા! અશક્ય નથી, કે હજી પણ આપણે, આત્મા આત્માથી, એક થઇએ.

પત્ર ૫ માંથી ઉતારો.

(આગલા પછી ઘણે મહીને લખેલું)

"મત્સ્યેન્દ્ર! તારા નિર્જીવ વિરાગમાંથી જાગ્રત્ થા, આનંદ પામ! આ જગત્માં એક નવા જીવનો ઉમેરો થશે. જેમને માટે વ્યવહારની અનંત ખટપટો પડેલી છે તેવાને પણ, પોતાનાં બાલકની આકૃતિમાં પોતાનાજ બાલ્યની પ્રતીતિ પામવાનો પ્રસંગ માની આનંદનો ઉભરો ચઢે છે, અને તેવા જન્મમાં તેઓ પોતાના આત્માનેજ કેવલ નિર્દોષપણામાં અવતર્યો માને છે. તેમજ તેઓ પોતાના ઉપર એક મ્હોટા દેવનું કાર્ય એટલામાં આવેલું સમજે છે કે જેટ-લાથી તેમને એક જીવને પાલણાથી બહાર સુધી ને પૃથ્વીથી સ્વર્ગ સુધી દોરી જવો છે. જો પ્રાકૃત લોકને આ બધું થાય છે તો મારા જેવાને, મારામાં જે જે છે અને જે આપ્યાથીજ બમણું થાય છે, તેનો યોગ્ય વારસ પેદા થયાની વાત કેટલો આનંદ આપતી હશે! રક્ષણ કરવાની, ભય દૂર કરવાની,

જ્ઞાન આપવાની, દુઃખ ટાળવાની, અને છેવટે જીવિત નદીને વધારે વિપુલ વિશાલ અને અગાધ સ્રોતમાં—જ્યાંથી તે આવી તે દિવ્ય સ્થાનમાં—લેઇ જવાની, જે જે શક્તિ સમયે સમયે વાપરવી પડે તેનો ઉપયોગ કેવો રસ-મય અને આનંદરૂપ છે! અને હે મધુરી માતા ! આપણા આત્મા હવે એ નદીની વિપુલતામાં એક થશે. આપણી એકતા માટે જે ઉણું છે તે આ બાલક પૂરૂં પાડશે; અને જ્યારે તારા બાલકના પાલણા આગળજ તને ઉપદેશ થવાનો વખત આવશે ત્યારે તારા આગળ શાં શાં સત્ત્વ આવી ઠરશે ! તને શા શા ભય લાગશે !

પ્રકરણ ૧૦ મું.

સ્થાનાન્તર.

ખરેખર રમા ! જ્યારે દિલ્લીમાં તારા ઘરના ઉમરા ઉપર બેશી તરંગે ચઢતી ચઢતી તેં ઉભાં કરેલાં સત્ત્વોના ટોળામાં તું આકાશ સુધી વિચરતી તે કરતાં હાલ તું કોઇ નવીજ વસ્તુ છે! અથવા જ્યાં વાસ્તવિક સ્વર્ગ અને સૃષ્ટિની નકલ એક પલવારને માટે, માયામાત્ર ત્યાં સુધી કરી શકે છે કે જ્યાં સુધી પ્રેક્ષ-કની દૃષ્ટિ કંટાળી જઈ, જાગ્રત્ થઇ, ઝળકા રંગ, અને પડદા ઉચકનાર ઉપરજ ઠરે છે, તેવી રંગભૂમી ઉપર તું કોઈ અલૌકિક અને ભાવનાગમ્ય કાન્તિને તારા સ્વરદ્વારા પ્રકટવા મથતી હતી તે કરતાં પણ આજ કાંઇક જુદીજ બની રહી છે! તારો આત્મા પોતાના સુખસ્વરૂપમાંજ વિરમી રહ્યો છે. એની બાહ્યવૃત્તિને અંતર્મુખ થઈ એક બિંદુએ એકાગ્ર થવાનું અધિષ્ઠાન જડયુ છે. વારંવાર એવા અનુભવ બને છે કે જે વખત અનન્તકાલનું ભાન એક ક્ષણમાંજ સમાય છે; કેમકે જ્યારે આપણે સુખાનુભવમાં અન્યભાન માત્ર ભુલી ડુબીએ છીએ ત્યારે આપણને એમ પ્રત્યક્ષ લાગે છે કે મરણ એવી વસ્તુ છેજ નહિ. જ્યારે જ્યારે આત્મા સ્વરૂપને સ્પર્શે છે ત્યારે ત્યારે તેને અનંત જીવનનુંજ ભાન અનુભવાય છે !

તને સંઘમાં લઈ જવા માટેની ઉપનયનક્રિયા હાલ મુલતવી રહી છે. તારા દિવસ રાત્રિ, એક સંતુષ્ટ હૃદય નિરપરાધી કલ્પનાને જે પ્રકારે આનંદમાં

રાખ્યાં જાય તેવાં દર્શનોમાં ગુજરે છે. આકાશગામી ગંધર્વો ! હું તમને પૂછું છું કે તમારા પોતાના કરતાં એ દર્શનો વધારે સુખરૂપ નથી ?

બન્ને કિનારા ઉપર ઉભાં છે, અને આથમતા સૂર્યની શોભા નીહાળે છે. આ સ્થલમાં તે કેટલા વખતથી રહે છે ? ગમે તેટલા વખતથી હોય; મહિના, વર્ષ, તેનો શો હીસાબ છે ! મારે અથવા તેમણે એ આનંદમય સમયનો હીસાબ શા માટે રાખવો ? એક ક્ષણમાત્રના સ્વપ્નમાં કલ્પના કલ્પ વહી ગયા લાગે છે તેજ હીસાબે આપણે અગાધ આનંદ તેમજ અગાધ શોકનું માપ કાઢવું; અથવા સ્વપ્નની જેટલી લંબાઇ જણાય છે તેટલી લંબાઇથી, કે સ્વપ્નમાં જેટલી જેટલી વૃત્તિઓના ઉદયાસ્ત થાય છે તેટલી વૃત્તિઓના માપથી, આ સમયનું પણ માપ લેવું.

સૂર્ય ધીમે ધીમે ઉતરતો જાય છે; હવા સુકી જણાય છે, ને બંધ હોવાથી બહુ ધામ લાગે છે; પાણી ઉપર મછવા સ્થિર પડી રહ્યા છે; પૃથ્વી ઉપર એક પાંદડુ પણ હાલતુ નથી.

રમા ગુલાબસિંહની વધારે પાસે આવી; પોતાથી ન સમજી શકાય એવું કાંઇક એના મનમાં આવ્યું જેથી હૃદય વધારે જોરથી ધબકવા લાગ્યું; અને ગુલાબસિંહના વદન તરફ જોતાં તેની આકૃત્તિ એને આશ્ચર્યકારક લાગી; તે ચિંતાતુર, ભાવનાગ્રસ્ત, વ્યાકુલ, હતી.

"આ મૌન અને આ શાન્તિથી મને ભય લાગે છે" એ બોલી.

ગુલાબસિંહે આ વાક્ય સાંભળ્યુ હોય એમ લાગ્યું નહિ. એ પોતાના મનમાંજ કાંઇક બબડયો, એની આંખો ચોતરફ ચકલ વકલ ફરતી જણાઇ રમા કાંઈ સમજતી ન હતી કે શાથી એમ થવા લાગ્યું, પણ હવામાંજ કાંઇક ધારી ધારીને જોતી હોય તેમ તીવ્ર વિસ્તૃત આંખો, અને કોઈ અજાણી ભાષામાં બોલાયલા પેલા શબ્દ, એનાથી રમાને પાછા ગુલાબસિંહ વિષેના પૂર્વના વહેમ જાગ્રત્ થયા. જ્યારથી એણે જાણ્યું હતું કે હું હવે માતા થઇશ ત્યારથી એની પ્રકૃતિ જરા વધારે ભયશીલ થઈ હતી. એ પ્રસંગજ સ્ત્રીના જીવિતમાં, તેના પ્રેમમાં, વિલક્ષણ, અલૌકિક છે ! અદ્યાપિ સુધી અસ્તિત્વમાં પ્રત્યક્ષ ન થયેલું એવું કાંઇક, જે હજી તેના હૃદયનો સાર્વભૌમ અધિષ્ઠાતા છે તેના પ્રતિસ્પર્ધીરૂપે એ હૃદયના પ્રદેશમાં ભાગ પડાવા લાગે છે !

"ગુલાબસિંહ ! મારા તરફ નજર કર" રમાએ તેનો હાથ ખેંચી કહ્યું. ગુલાબસિંહ તુરત ફર્યો. "રમા ! તું ફીકી પડી ગઇ છે ! તારો હાથ ધ્રૂજે છે !"

" ખરી વાત છે. મને કોઈ શત્રુ આપણા નજીક લપાતો લપાતો આવતો હોય એમ લાગે છે."

" અને તારી પ્રેરણાથી તને જે ભાન થયું છે તે ખોટું નથી, એક શત્રુ ખરેખર સમીપજ છે. આ ભારે હવામાંથી મને તે જણાય છેઃ આ શાન્તિમાં મને તેના ભણકારા વાગે છેઃ એ મહાપિશાચ ! સર્વ સંહારક !–મહામારિ ! જો, જો, આંખ ખેંચીને નજર કર. વૃક્ષોનાં પત્ર અસંખ્ય જીવથી ઉભરાઇ ગયાં છે–એવી મહામારિને પગલે પગલેજ એ જનારાં છે." આ પ્રમાણે ગુલાબસિંહ કહેતો હતો એટલામાંજ એક પક્ષી વૃક્ષ ઉપરથી રમાના પગ આગળ ગબડી પડયું, જરા ફફડયું, ક્ષણ વાર તરફડયુ, ને મરી ગયુ.

" અરે ! રમા !" ગુલાબસિંહે નિઃશ્વાસ નાખી બહુ આગ્રહયુક્ત આવેશથી કહ્યું " જોયું, આનું મરણ ! તને એનું ભય નથી લાગતું ?"

" તારાથી એ મને જુદી પાડે માટે લાગે છેજ."

" ને હું તને મરણની સામા થવાનો ઉપાય બતાવું તો ? તારા યૌવન ઉપર કાલની અસર ન થાય એવું કરૂં તો ? જો હું—"

ગુલાબસિંહ અધવચ અટકી પડયો, કેમકે રમાની આંખો ભયથી ફાટી ગઇ હતી, એના ગાલ અને અધર ફીકા પડી ગયા હતા. જે દિવ્ય યોગબલથી આવી સિદ્ધિઓ આવે છે તેને રમા લગારે સમજતી ન હતી. તે તો એમ જ જાણતી હતી કે ભૂત પ્રેત મંત્ર યંત્ર જાદુ વિના કોઈ પણ સિદ્ધિ કે ચમત્કાર થતો નથી; અને મંત્ર તંત્રાદિકને ઉપાસનારાની અધોગતિજ થાય છે. એણે એમ પણ સાંભળ્યું હતું કે બાલકોના આત્માને પોતાને વશ કરી અનેક જાદુગરો મ્હોટી મ્હોટી સિદ્ધિઓ મેળવે છે. પોતાના પતિ ઉપર આવા કુતર્કોને લીધે રમાને અવિશ્વાસ થઈ આવ્યો; પોતાના કોમલ બાલકના ભાવિ વિષેનું ભય પેદા થઈ આવ્યું.

" એવું મા બોલ, આવી આકૃતિ ન ધારણ કર " રમા ગુલાબસિંહથી જરા દૂર ખશી બોલી " મને બહુ ભય લાગે છે. ના, ના, એમ મા બોલ; મને થરકારો વછૂટે છે, મારે માટે નહિ પણ તારા સંતાનને માટે."

" સંતાન ! પણ શું તું તે સંતાનને પણ એની એ ભવ્ય બક્ષિસ નહિ લેવા દે ?"

" ગુલાબસિંહ !"

" કેમ ! "

" સૂર્ય આપણી નજરથી અસ્ત થયો, પણ અન્યત્ર ઉદય પામ્યો. આ દુનીયાંમાંથી મરી જવું તે પર દુનીયાંમાં અવતરવુજ છે. રે પ્રેમી—રે સ્વામી !" રમા એકાએક થઇ આવેલા વેગથી બોલવા લાગી " એક વાર એમ કહે કે તું માત્ર મશ્કરીજ કરતો હતો, મારા જેવી ઘેલીને બનાવતો હતો. મહામારિ કરતાં પણ તારા બોલવામાં વધારે ભય છે. "

ગુલાબસિંહ ભમર ચઢાવીને રમા તરફ થોડી ક્ષણ મૌન જોઇ રહ્યો, અને પછી ઠપકો દેતો હોય તેમ કરડે શબ્દે બોલ્યો " મારો અણવિશ્વાસ આવે એવું મારામાં તે શું દીઠું?"

" કશું નહિ, કશું નહિ,-માફ કર " એમ બોલતી રમા ગુલાબસિંહની છાતી ઉપર પડી ડુસકાં ખાતી બોલવા લાગી કે " તારા વિષે ગેરવાજબી ખોટો વિચાર થાય એવાં તારાં પોતાનાં વચન પણ હું નહિ માનુ. " ગુલાબસિંહે રમાનાં અશ્રુ ચુમી નાખ્યાં, પણ કાંઇ ઉત્તર ગાળ્યું નહિ.

" અને " રમાએ નિર્દોષ અને વશ કરી લે તેવા સ્મિત સમેત કહ્યું " જો એ મહામારિમાંથી બચી જવાય એવું કાંઈ તુ મને આપશે તો તે હું લેઇશ;" અને એમ કહેતાં ગુલાબસિંહની કોટે એક જૂનું માદળીયું હતું તેના ઉપર એણે હાથ નાખ્યો ને બોલવા લાગી કે " પ્યારા ! તું જાણે જ છે કે આને લીધે જ મને તારા ભૂતવૃત્તાન્ત વિષે કેટલીક વાર ઇર્ષ્યા પેદા થયેલી છે. ખરેખર ગુલાબસિંહ ! એ કાંઇક પ્રેમચિન્હ છે ! પણ ના ના, એ ચિન્હ આપનારીને તું ચહાતો હતો તે કરતાં મને વધારે ચહાય છે. હું એ માદળીયું ચોરી લઉ ? "

" બાલક ! " ગુલાબસિંહે આર્દ્રભાવે ઉત્તર આપ્યુ " જેણે એ માદળીયુ મારે ગળે બાંધ્યું છે તેણે તો તે એક તાવીજ જાણીને બાંધ્યું છે કેમકે તે પણ તારા જેવીજ વહેમી હતી; પરતુ મારે તો એ તાવીજ કરતાં પણ વધારે છે-એ અતિ મિષ્ઠ ભૂતકાલનું એક સ્મરણ છે, ભૂતકાલ કે જેમાં મારૂં પ્રેમસ્થાન મારો અવિશ્વાસ ધરતું નહિ. "

આ પાછલા શબ્દો ગુલાબસિંહ એવી સખેદ કરડાકીમાં પણ આર્દ્રતાથી બોલ્યો કે તે રમાના હૃદયમાંજ ચોંટી ગયા; પણ જેવી તે પોતાના ઉભરાતા ઉદ્ગારને બહાર કાઢવા જતી હતી તેવોજ એનો સ્વર બદલાયો અને ગંભીર

શબ્દે તે બોલ્યો "અને રમા! એને હું કોઈક દિવસ મારે ગળેથી તારે ગળે ઘાલીશ; જરૂર ઘાલીશ, જ્યારે તું મને વધારે સારી રીતે ઓળખશે ત્યારે ઘાલીશ;–આપણાં જીવિત એક થશે, એકજ નિયમથી દોરાતાં થશે, ત્યારે ઘાલીશ."

ગુબાબસિંહ ધીમે ધીમે આગળ ચાલવા લાગ્યો, ને રમા તેની સાથે સાથે ઘેર આવી; પરંતુ એના હૃદયમાંથી પ્રયાસ કર્યા છતાં ભય નીકળી ગયું ન હતું. છાનેમાને લાગ સાધીને રમા પોતાના ઓરડામાં જતી રહી, અને ત્યાં શ્રીકૃષ્ણની એક છબી, જે તે નિરંતર પાસે રાખતી, તેને સામે મૂકી તેનું ભજન કરવા લાગી. પણ શું એને મહામારિનું પોતાની જાત માટે ભય હતું? મહામારિને હઠાવનાર આ ઇશ્વિરની પ્રતિકૃતિ પોતાના ઉપયોગ માટે હતી? સવારે જ્યારે ગુલાબસિંહ ઉઠયો ત્યારે આ છબી તેણે પોતાના ગળામાં માદળીયા સાથે લટકતી દીઠી.

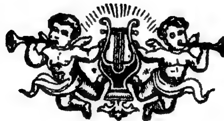
"બસ! હવે તારે મહામારિનું જરા પણ ભય નથી" રમા હસતી અને રોતી બોલી "અને કાલે રાતે તેં મારી સાથે જેવી વાતો કાઢી તેવી વાત કાઢીશ ત્યારે પરમાત્મા શ્રી ભગવાન્ તને ઠપકો પણ દેશે."

કેમ ગુલાબસિંહ! સમાનશીલવ્યસન વિનાની સાથે જીવ અને વિચાર એક થઈ શકે ખરો કે? ખરૂંજ કહ્યું છેઃ "સામુ પીધેલું નહિ મળે તો ખાઈશ મૂગો માર."

મહામારિ શુરૂ થઈ; પ્રયાગનો પવિત્ર પ્રદેશ છોડવો જોઈએ. અહો યોગિરાજ! જે તારાં પ્રેમસ્થાન છે તેને તું બચાવી શકતો નથી! લગ્ન પછીની નવી અને મીઠી મઝાના નિવાસ તને રામ રામ! નિવૃત્ત, નીરાંત, તમને પણ રામ રામ. રે પ્રેમી યુગલ! તમને આવું રમણીય સ્થાન, આવી પવિત્ર ગંગા, આવું ભવ્ય આકાશ, એ બધાં મળશે, પણ એ વખત ફરી મળશે? કોણ કહી શકે કે પ્રેમસ્થાન સાથે જ્યાં નિવાસ કર્યો હોય તે સ્થલ બદલાતાં પ્રેમનું હૃદય પણ નહિ બદલાતું હોય? એ નિવાસના બિંદુએ બિંદુએ એવી વાતોનાં સ્મરણ જડેલાં છે, જે તેજ સ્થાને પુનરુજ્જીવન પામી શકે. જે ભૂતકાલ એ સ્થાન ઉપર ફરી વળ્યો છે તે ભવિષ્યમાં આ પ્રકારે તેની નિત્યતા વિસ્તારે છે. પ્રેમથી કાંઈક ઉણો, કે વિશ્વાસમાં કાંઈક ઢીલો, એવો વિચાર આપણા હૃદયમાં કદાપિ સ્ફુરે તો જેની નીચે નિત્ય પ્રેમનાં વચન આપ્યાં લીધાં હોય, કે પ્રેમાશ્રુને પ્રેમચુમીથી સૂકવ્યાં હોય, એવા કોઇ એક વૃક્ષનું દર્શનજ પૂર્વની દિવ્ય ખુમારીમાં આપણને પાછાં તરબોળ કરી દે; પણ જ્યાં લગ્નના પ્રથમાનંદની કાંઇ

સાક્ષી નથી, જ્યાં સહવાસના મૌન વાગ્ચાતુર્યનો પ્રસંગ નથી, જ્યાં દેવરૂપે રમતા હૃદયાવેગને દાટ્યા હોય એવી પવિત્ર ભૂમિ નથી, એવા ઘરમાં ગયા પછી, જેણે પ્રેમકથાનો અનુભવ કર્યો છે તેવુ કોયું માણસ એમ કહી શકશે કે નિવાસનો બદલો થતાં હૃદયમાં કાંઇ ફેરફાર થતો નથી? શાન્ત અને અનુકૂળ પવન વાઓ! પ્રેમયુગલનો માર્ગ શિવ થાઓ! પ્રેમના સર્વકશ રાજ્યદંડનો ધ્વંસ કરવા યમ-રાજ જ્યાં આવ્યો છે ત્યાંથી દૂર જાઓ. કીનારો નજરે પડે છે, નથી પડતો, હોડી ગંગાના પ્રવાહ સાથે દોડતી જાય છે, બીજે દિવસ ગંગાથી ગયાના પ્રવાહમાં પ્રવેશ કરી ધીમા વેગે આગળ વધતાં રાત્રીના ચંદ્રપ્રકાશમાં ગયાજીનો કીનારો અને બુદ્ધદેવના દાગોબાનાં શિખર દૂરથી દૃષ્ટિએ પડે છે. બુદ્ધના દેવલનાં દર્શન થતાં મહાત્મા મનમાંજ બોલ્યો " રે સબ્રહ્મચારી મહાત્મા! અનંતકાલના પ્રકાશથી પણ મને તો સાધારણ ગોવાળીઆ અને ખેડુતને જે સુખ હોય છે તે કરતાં વધારે સુખ આપી શકાયું નહિ! ગૃહિણીનાં ચુંબન અને સ્મિતની પાર કશી બીજી આશાજ નહિ!" શાન્ત ચંદ્રપ્રકાશમાં ચુપકીથી પડી રહેલી લીલોતરી, અને ચોતરફનો ગંભીર દેખાવ, જે મહાત્મા શ્રીબુદ્ધની સાથેજ આજે ધાર્યું હોત તો વિચરતો હોત, તેને, આમ કેવલ શાન્ત રહી જાણે ગર્ભિત મહેણું મારવા રૂપજ ઉત્તર આપતા હોય તેમ ચુપ રહ્યાં.

ચતુર્થ તરંગ સમાપ્ત.

તરંગ ૫ મો.

પ્રકરણ ૧ લું.

રક્તબીજ કેમ શમે?

ગુરુદાસને લાલાજીના બીછાના આગળ મૂકીને આપણે આટલે સુધીનો ગુલાબસિંહ અને રમાનો વૃત્તાન્ત જોઇ ગયા. લાલાજી જાગ્યો કે તુરત તેને ગતરાત્રીનું તાદૃશ સ્મરણ થઇ આવ્યું, એટલે તેણે એક ચીસ પાડી, અને આંખે હાથ દઇ દીધા. ગુરુદાસે પાસે આવી, રામ રામ! એમ મ્હોટેથી ઝવાર કર્યો. આ માણુસના ઉંચા, દીર્ઘ, અને ગાઢ સ્વરે લાલાના સ્મરણુમાં જે ભયંકર દેખાવ રમતો હતો તે ઉરાડી દીધો. લાલાજી બીછાનામાં ટટ્ટાર બેઠો થયો અને પૂછવા લાગ્યો, "તમે મને ક્યાંથી આણ્યો? તમે અહીં ક્યાંથી?"

"ક્યાંથી આણ્યા!—આણે ક્યાંથી! તમે સુતેલાજ હતા. હું અહીં ક્યાંથી મને મહારાજે કહ્યું છે કે અહીં બેસવું અને તમે જાગો ત્યારે તમારી તહેનાત બજાવવી."

"મહારાજ!—મત્સ્યેન્દ્ર! આવ્યા છે શું!"

"આવ્યા અને ગયા પણ; અને તમારે માટે આ પત્ર મૂકતા ગયા છે."

"લાવો, અને હું લુગડાં પહેરી કરીને તૈયાર થાઉ ત્યાં સુધી જરા બહાર બેસો."

"જેવી આપની આજ્ઞા. આપને માટે મેં ભોજનની તૈયારી કરી છે. આપને ભુખ લાગી હશે. મને પાકશાસ્ત્રનું જ્ઞાન નથી એમ નથી–ગોસ્વામીના દીકરાને હોઈ શકે તેટલું તો છેજ- મારા હાથની દાળ આપ જમશો ત્યારે જાણુશો. હું જરા ગાઉં તેથી આપને હરકત નહિ થાય એમ હું માનું છું મને રસોઇ કરતાં જરા તાન મારવાની ટેવ છે. કેમકે તાનની અસરથી દાળનો પાક એકરસ સારો થાય છે." એમ કહેતો કહેતો ગુરુદાસ પોતાની બંધુક ખાંધે ચઢાવી બહાર જઈ બેઠો. લાલાજી તો કયારનોએ નીચેના પત્રમાં ગ્રસ્ત થઈ ગયો હતો:—

" પ્રથમ પ્રયોગમાંજ મને એમ જણાય કે તું, અમારા સંઘની નહિ, પણ તે સંઘમાં પેસવાના પ્રયાસમાં ખપી ગયેલાની સંખ્યામાં ઉમેરો કરે તેવો છે, તો તને એવા નિષ્ફલતાના મહાકષ્ટમાં ન પડવા દેતાં દુનીયાંમાં પાછો વિદાય કરી દેવો, એવું વચન તને અત્ર આવવા દેતી વખતે મેં ગુલાબસિંહને આપેલું છે. તે વચન હવે હું પાળું છું. આજ પર્યંત કોઇ પણ શિષ્યને ચઢાવવામાં આવ્યો હોય તે કરતાં સહેલામાં સહેલી કસોટીએ મેં તને ચઢાવ્યો હતો. મેં તારી પાસે બીજું કાંઈ નહિ પણ જુજ મનોનિગ્રહજ માગ્યો હતો, વિષયથી દૂર રહેવાનું માગ્યું હતું, અને તારાં શ્રદ્ધા અને ધૈર્યની કસોટી કરવી ધારી હતી. જા, તને જે યોગ્ય છે તેવા સંસારમાંજ જા, અમારા સ્વભાવમાં ભળવા જેવો તારો સ્વભાવ નથી."

" ગુરુદાસ તને જન્માષ્ટમીના રાસમાં સત્કાર આપે એવી સૂચના મે જ તેને કરી હતી. મારી આજ્ઞાનો ભંગ કર્યા વિના તું જેને ઉઘાડી ન શકે એવું પેલું પુસ્તક પણ મેંજ તારી નજરે પડે તેમ મૂક્યું હતું. તેં જોયું કે જ્ઞાનના ગુન્હાગારને ઉમરેજ શું અનુભવાય છે ? જેને ઈંદ્રિયો પોતાના વશમાં રાખી રહી નચાવે છે તેવાનો કટ્ટો શત્રુ જે એ સ્થાને રક્ષા કરે છે તેને તેં સારી રીતે જોયો છે. તને હવે આશ્ચર્ય શા માટે લાગે છે ? કે હંમેશને માટે તને બહાર કાઢી હું બારણાં બંધ કરૂં છું; છેવટ પણ તને સમજ નથી પડતી કે બાહ્ય સાધનો કે મંત્રોથી નહિ, પણ અંતરંગ એવી પોતાનીજ ભવ્યતા અને મહત્તાથી વિશુદ્ધ, વિરજ, ઉન્નત, થયેલો આત્મા એ રક્ષકનો તિરસ્કાર કરી ઉમરો વટાવી શકે છે ? મૂર્ખ ! મારૂં શાસ્ત્ર અને જ્ઞાન, ઉદ્ધત, ઈંદ્રિયગ્રસ્ત,-નીચ સ્વાર્થ અને વિષયસુખ અર્થે એ જ્ઞાનને ભ્રષ્ટ કરવાને તેની ઇચ્છા કરનાર-તેમને કદાપિ કામ આવતું નથી. જે રહસ્ય જાણ્યાથી તમોગુણને બદલે સત્ત્વનો ઉદય થવો જોઇએ તે જાણવાના પ્રયાસમાં પૂર્વના ઢોંગ કરનારા અને કહેવાતા માલિકો કેવા ફસાયા છે ને નાશ પામ્યા છે તેની તને ખબર નથી! તેમણે સ્પર્શમણિ પ્રાપ્ત કર્યાની વાતો કરી છે, છતાં ચીથરે હાલ મુવા છે; કાલને પાછો હઠાવનાર રસાયનનું પાન કર્યાના તડાકા માર્યા છે પણ વૃદ્ધાવસ્થા પૂર્વેજ વૃદ્ધ થઈ પીટી ગયા છે; ભૈરવીચક્રની ભ્રમણામાં ફસાઇ શક્તિનો પ્રસાદ પામ્યાનો દાવો કરવા છતાં કમોતે મરી ગયા છે; દેવતા અને દેવની પ્રસન્નતાથી ફૂલાયા છે, પણ ધૂળની પેઠે અટવાઈ જઈ પાછળ નામ પણ મૂકી ગયા નથી. કથાઓથી તું જાણતો હશે કે તેમણે પોતેજ જગાડેલાં પિશાચોએ તેમને ચૂશી ખાધા હતા,-હા, ખાધાજ હતા, તેમની પોતાનીજ અપ-

વિત્ર વાંછનાઓ, વાસનાઓ, અને પાપી વૃત્તિઓ રૂપી રક્તબીજે તેમને ખાધા હતા. તેમને જે વાસના હતી તેજ તને છે; તે વાસનામાંથી છૂટવા માટે જે વિશુદ્ધ ભાવનાના વિચારમાં તારે નિતાન્ત મગ્ન રહેવું જોઇએ તેના માર્ગને તું ઓળખતો પણ નથી! જો કદાપિ તને દેવ કે ગંધર્વ જેવી ગતિ હોત તો પણ તું જે મર્ત્યતાના કાદવમાં ખરડાયો છે તેમાંથી ઉંચો ઉડી શકવાનો ન હતો. તને જ્ઞાનની ઇચ્છા છે તે માત્ર નિરાશાજન્ય ફાંફાં છે; સુખ કે આનંદની તને વાસના છે તે માત્ર વિષયાનંદના ગંદા અને મેલા પાણીની તૃષ્ણા રૂપજ છે; તારો પ્રેમ, જે વૃત્તિ હલકામાં હલકાને કે નીચમાં નીચને પણ ઉન્નત બનાવે છે, તે માત્ર બલવતી ભોગવૃત્તિના આવેશમાં તોફાન કરવાની બુદ્ધિ રૂપજ છે;– આવો તું! તેને અમે અમારામાંનો એક કરીએ! અનાદિ સંઘનો તું મહંત! ગુપ્ત વિદ્યાના સ્વર્ગમાં ઝળકતા તારાના સ્થાનને તુ પાત્ર! ગરુડ પોતાના બચ્ચાનેજ સૂર્ય સુધી ઉરાડીને લેઈ જઈ શકે. તને તો અરુણનાં ઝાંઝવાંમાંજ મારે મૂકી દેવો પડે છે. વિશ્વનો નિયમજ તને અમારા સંઘમાં સંઘરી શકતો નથી."

"પણ રે આજ્ઞાભંગ કરનાર! પામર! તારૂં દુર્ભાગ્ય છે; તે પેલો રસ સુંઘ્યો છે, પીધો છે, ને તે તારી સમીપ એક મહા ભયંકર શત્રુને નિમંત્ર્યો છે. જે પિશાચ તે ઉભું કર્યું છે તેને તારેજ શમાવવું જોઇએ. તારે સંસારમાં પાછા જવું જોઇએ; પણ જે આનંદ તને તેમાં પૂર્વે લાગતો તે મળે તે પહેલાં તારે ઘણો વિષમ દંડ ભોગવવો પડશે, ઘણો ઉગ્ર પ્રયાસ કરવો પડશે. તને જે તે રીતે સુખ થાય એટલા માટે હું આટલું કહું છું. જેણે તારી પેઠે પેલા દિવ્ય રસાયનનો એક કણ પણ પોતાના અંગમાં દાખલ કર્યો છે તેનામાં એવી વૃત્તિઓ જાગ્રત્ થાય છે કે જે કદાપિ વિરામ પામે કે નિર્મૂલ થાય નહિ. અને જો ધૈર્યયુક્ત નમ્રભાવે, સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી, અને કાયિક ધૃષ્ટતા નહિ પણ ખરી માનસિક હીંમતથી, પ્રયાસ કરવામાં આવે તો, દિવ્યજ્ઞાન પર્યંત નહિ તો માનુષવ્યવહારની ઉત્કૃષ્ટતા પર્યંતતો તે જરૂર લઈ જાયજ. તું જે જે આરંભ કરશે તેમાં તને કોઇ પ્રકારનું ચાંચલ્ય નિરંતર લાગ્યાં કરશે, પ્રાકૃત આનંદમાં તારૂં હૃદય કોઇ ઉત્તમોત્તમ પવિત્રતા તરફ ખેંચાયાં જશે. તારા મનની તૃષ્ણા, નીચમાં નીચ ભોગની ઝનુનમાં છતે, પણ કોઇ ઉચ્ચતા તરફ દોરાશે. પણ એમ ન ધારતો કે એટલાથીજ જે થવાનું તે થઈ જશે. એવી વાસનાથી પણ વખતે તું પાપ અને અપકીર્તિની જાલમાં ન જઈ પડે એમ ન જાણતો. એ વાસના તે એક તાજી અને અપૂર્ણ પણ બલવતી પ્રેરણા છે, જે થકી તને કદાપિ કશામાં શાતા નહિ વળે; પણ તે વાસના કે પ્રેરણાનો તું જે માર્ગે ઉપયોગ

કરશે તે પ્રમાણે તેમાંથી તને અનંત આનંદ કે અનત કલેપ પ્રાપ્ત થશે."

"પણ તું ખરે ખરો દુર્ભાગી છે! રે પાંખ અને પગ સર્વથી જાલમાં ગુંચવાઈ ગયેલા જંતુ! તે રસાયન પીધું છે એટલુંજ નહિ, પણ તે રક્તબીજને પણ નિમંત્ર્યો છે. અદૃશ્ય આકાશમાં નિવાસ કરનાર સત્ત્વોમાં એના કરતાં, મનુષ્ય જાતિની સાથે વિકટ વૈર ધરનારૂં, બીજુ કોઇ સત્ત્વ નથી; ને તે તારી આંખ આગળનો પડદો ખશેડી તેને તારી સન્મુખ આણ્યો છે. તારી દૃષ્ટિમાં પૂર્વે જે ખામી હતી તે હું હવે તને લાવી આપી શકું એમ નથી. જાણી તો લે કે અમારામાંના સર્વ મ્હોટામાં મ્હોટા ને ડાહ્યામાં ડાહ્યા,–સર્વ, જે ખરી રીતે ને ખરી જિજ્ઞાસાથી ગુહ્યાગારનો ઉમરો ઓળંગી ગયા છે, તેમને પ્રથમનો અતિવિકટ પાઠ એજ શીખવો પડયો છે કે ગુહ્યાગારના વિકટ રક્ષક આ રક્તબીજનો પરાજય કરવો. જાણુ કે એ ભયંકર આંખોમાંથી તું મુક્ત થઇ શકશે. જ્યાં સુધી તે તારો કેડો મૂકતી નથી ત્યાં સૂધી, જો તે દૃષ્ટિએ પ્રેરેલાં વિકાર પ્રલોભન અને ભય તેનાથી તું દૃઢ રહી ડગશે નહિ તો, તને કશી હાનિ થવાની નથી. ભયમાંજ તારૂં મરણ છે, નિર્ભય રહીશ તો થોડામાં સારો થઈ જઇશ. **જ્યારે એ આંખો તારી સમીપ ન દેખાય ત્યારેજ તેનું વધારેમાં વધારે ભય સમજજે**, અને આટલું કહી, રે પામર જંતુ! આપણે છૂટા પડીએ છીએ. તને પ્રોત્સાહન આપી, ચેતવણી દ્વારા તારો માર્ગ બતાવવામાં મારો જે ધર્મ હતો તે મેં આ પ્રકારે બજાવ્યો છે. જે વિષમ વિપત્તિ તારા ઉપર આજથી હમેશને માટે ગુજરી છે તે મેં આણી નથી, તેં તારે હાથેજ વહોરી છે, ને હું ધારૂં છું કે તેમાંથી તું હજી પણ મુક્ત થશે. ઉચ્ચ ભાવના અને નિર્ભય સત્ત્વના મનનથી તને લાભ થશે. જે જ્ઞાનનો હું ભક્ત છું તેને અનુસરી હું, જે ખરો જિજ્ઞાસુ છે તેનાથી, એક અક્ષર પણ છુપાવતો નથી; બાકી સામાન્ય વાતો કરી ખાનારને તો હું એક અગમ્ય કહોયડા રૂપ છું. માણસનું અવિનાશી સ્વતસ્ત્વ તેની સ્મૃતિશકિત છે, એટલે તેનો નાશ કરવાનું સામર્થ્ય મારામાં નથી; તે તારા સ્મરણમાં જે સંસ્કાર નોંધ્યા છે તે ટળી શકવાના નથી. તું પોતે જ તે સંસ્કારોને મહાપ્રયાસે કરી ઉચ્ચતાનું વલન આપશે તો તારૂં જીવિત હજી પણ સુધરી શકશે. સાધારણમાં સાધારણ શીખાઉ આ કીલ્લાને ધૂળ કરી નાખે, કે પેલા પર્વતને સુવાડી દે; પણ મ્હોટા મહાત્માને પણ એવું સામર્થ્ય નથી કે પોતે પ્રેરેલા એક પણ વિચારને તે 'જતો રહે' એમ કહી શકે. તે વિચારને તું નવા નવા આકાર આપી શકે, તેને શુદ્ધ અને ઉત્તમ બનાવી કોઈ ઉત્કૃષ્ટતાએ લઇ જાય; પણ

જેને સ્મરણ વિના બીજા સ્થાનમાં જગો નથી તેનો તું નાશ કરી શકે એ વાત તો બનેજ નહિ. પ્રત્યેક વિચાર એક એક જીવ છે. એટલે હું કે તું કોઇ પણ તારા ભૂતવૃત્તને નાબુદ કરવા, કે તારા આનંદી યૌવનનું સુખ તને પાછું આણી આપવા, મથીએ તે નકામી વાત છે. જે રસ તે લીધો છે તેની અસર તારે ખમી લેવી, જે પિશાચ તે જગાડયો છે તેની સાથે તારૂં બલ અજમાવવું અને એમ પણ તારાથી સાધી સકાય તેટલું શ્રેય તારે સાધવું.”

પત્ર લાલાના હાથમાંથી પડી ગયું. પત્ર વાંચતી વખતે જે જુદા જુદા ભાવનો લાલાના મનમાં ઉદયાસ્ત થતો હતો તે સર્વ હવે મહા જડતામાં લય પામ્યો. ચિરકાલથી પોષેલી રમાડેલી એવી કોઇ મિષ્ટ આશા, પ્રેમની, લોભની, કે ઉદયની, તેની નિષ્ફલતાને સમયે જેવી જડતા થઈ જાય છે તેવી જડતા લાલાના અંગે અંગમાં સ્તબ્ધ ઠરી ગઈ. જે ઉચ્ચતમ અદૃશ્ય સૃષ્ટિના દરવાજા ઉઘાડવા માટે પોતાનો પ્રયત્ન હતો, પોતાની ગાઢ ઇચ્છા હતી, તેજ દરવાજા “હંમેશને માટે” બંધ થયા! ને તે પણ પોતાનીજ ઉદ્ધતાઈ અને ધૃષ્ટતાથી! પણ લાલાજીનો સ્વભાવ, ઘણા સમય સુધી સ્વાત્મવિડંબનમાં નિમગ્ન થઇ શકે, તેવો ન હતો. નિરાશાએ ધીમે ધીમે મત્સ્યેન્દ્ર ઉપર ક્રોધનું રૂપ પકડવા માંડયું; “લાલચમાં ફસાવવાની યુક્તિ કરવાનું કબુલ કર્યા છતાં, હવે મને આમ મૂકી દે છે” એ વિચાર આગળ તરી આવ્યો અને ક્રોધના અગ્નિમાં ધૃતરૂપ થતો ચાલ્યો. આવી કઠોર અને તિરસ્કાર ગર્ભિત ભાષા સાંભળવા જેવો મેં શો દોષ કર્યો છે! એક સુંદરીનાં નયન અને હાસ્ય જોઇ ખુશી થવું એમાં શું પાપ આવી ગયું! ગુલાબસિંહ પોતે પણ કયાં રમા સાથે રમતો નથી! આવા વિચારમાં લાલાને એમ પણ ભાન ન રહ્યું કે પ્રેમમાં પણ પ્રકાર સંભવે છે અને એક પ્રકારના કરતાં બીજા પ્રકારનો પ્રેમ જુદો હોય છે. “અને વળી જે ખરા હીંમતવાનને માટેજ સર્જેલું હતું તેવા એકાદ પ્રલોભનથી દોરાઇ આગળ વધવામાં શું ફીકર હતી! જે ગ્રંથ મત્સ્યેન્દ્રે ખુલ્લો રાખ્યો હતો તેમાં સ્પષ્ટ નહોતું લખેલું કે ‘ભયથી સાવધ રહેવું’! મનુષ્ય-હૃદયના બલવાન્‌માં બલવાન્ ભાવ ઉશ્કેરાય એવાં પ્રલોભનો શું આ રીતે તૈયાર ન હતાં!—ઓરડામાં જવાની રજા નહિ–છતાં ચાવી મારે સ્વાધીન—શી રીતે મારા ઔત્સુક્યને શમાવવું તે સ્પષ્ટ રીતે બતાવનારો ગ્રંથ!” આવા આવા વિચારો જેમ જેમ લાલાના મગજમાં ઉપડતા ગયા તેમ તેમ એને એમ લાગતું ગયું કે મત્સ્યેન્દ્રની આખી રીતભાત માત્ર મને આવી અધમ સ્થિતિએ પહોંચાડવા માટેના કાવતરા રૂપજ હતી; અથવા તો એ મત્સ્યેન્દ્ર કોઈ બડો

ઢોંગી ધૂતારો છે. અને પોતે આપેલાં વચનો પૂરાં કરવાનું સામર્થ્ય નથી માટે આમ યુક્તિ કરી છટકી જાય છે. વળી તેના પાત્રમાં જે જે રહસ્યરૂપ સૂચનાઓના ઈશારા હતા, તે ઉપર ફરીથી વિચાર કરતાં તેને એ બધી વાતો રૂપક જેવીજ લાગી. પ્રાચીન કાલના જાદુગરો, ત્રાંત્રિકો, ને માંત્રિકો, તેમના કલ્પિત ગપાટા જેવીજ લાગી. ધીમે ધીમે એમ પણ લાલાજીને લાગ્યું કે જે રક્તબીજને મેં પ્રત્યક્ષ જોયો છે તે પણ શું ? માત્ર મત્સ્યેન્દ્રના કોઇ જાદુથી કલ્પેલું એક પિશાચ ! કલ્પનાજ ! કલ્પનાનો ખેલજ ! એમ અત્યારે ચોતરફથી ઝળઝળાટ પ્રકાશી રહેલા સૂર્યે ગતરાત્રિનું ભયમાત્ર ઉરાડી દીધું; સહજ ગર્વથી અને તાત્કાલિક ક્રોધના આવેશથી એની સહજ હીંમત તેજ થઈ; એટલે લુગડાં પહેરી જ્યારે ગુરુદાસ તરફ પોતે ચાલ્યો ત્યારે તેના પગ ગર્વથી જોરભેર ઉપડવા લાગ્યા, અને તેના ગાલ કોઈ પ્રકારના ક્રોધાવેશથી રાતા થઇ ગયા.

" ત્યારે ગુરુદાસ !–મહારાજ ! તારો મહારાજ તેણે તને આજ્ઞા કરેલી કે જન્માષ્ટમીના રાસમાં મને લઈ જઇને રમાડજે ? "

" હાજી, એક દૂબળા સાથે તેમ કહાવ્યું હતું, એથી મને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું હતું. કેમકે હું એમ ધારતો હતો કે એ ઘણા દૂર ગએલા છે. પણ એવા મહાપુરુષો હજાર બે હજાર કોશનો હીસાબ ગણતા નથી. "

" ત્યારે તેં મને ખબર શા માટે ન આપી ? "

" કારણ કે સંદેશો લાવનારે ના કહી હતી. "

":ને સંદેશો લાવનારો રાસ ચાલતો હતો ત્યાં હતો કે નહિ ? "

" નાજી. "

" હાં ! "

" આ ભાણું પીરસીને તૈયાર કર્યું છે. " ગુરુદાસે લાલાજીની થાળી પીરસતાં કહ્યું " આ પ્યાલો પણ તૈયાર ભર્યો છે,–હવે–મહારાજ ગયા–શી ફીકર છે ! (એમ કહેતાં પણ ચોતરફ ભયભીત નજરે જોવા લાગ્યો) હું કાંઇ એમનું અપમાન નથી કરતો–પણ હવે એ ગયા એટલે તમે વિચાર કરો, કે આ તમારી જવાની શા કામની છે ! આ ખંડેરમાં દટાઈ રહીને કોઇ મહાત્મા જે વાત કબુલ ન કરે તેવા અભ્યાસમાં શરીર અને જીવ બેયનું જોખમ વહોરવા માટેના ઉપયોગની તો નથી જ. "

" ત્યારે શું મહાત્માઓ તારા ધંધાને પસંદ કરે છે ? ગુરુદાસ !

"જેના ખીસામાં જોઇએ તેટલી મહોરો છે, તેણે બીજાની છીનાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નથી. અમારા જેવા ગરીબની તો જુદી વાત છે. પણ તેમ છતાં હું મારી પેદાશની દસુંદ વૈષ્ણવના મંદિરમાં મથુરા મોકલવા ચૂકતો નથી; ને બાકીનું હોય તે સર્વ સાથે વહેંચીને ખાઉં છું. પણ મેહેરબાન! ખાઓ, પીઓ, મોજ કરો, ને કાંઇ આડું અવળું થઇ જાય તેને માટે કોઇ ગોરમહારાજ બતાવે તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લો–પણ આમ એકાએક ઝપાટો કરવો નહિ એમ મારી સલાહમાં તો આવે છે. નકામા ઉપવાસ કરવાથી તો તબીયત બગડે, ને વળી મગજ તપી જવાથી ગમે તેવાં પિશાચ નજરે આવે!"

"પિશાચ!"

"હા, હા, ભૂખ્યાને ગમે તેવા તરંગ આવે. ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, ચોરી, લૂટ, ખૂન એ બધાં ભુખે મરતાને થાય. ભુખે મરતો ભાલે મરે. પેટ તર હોય ત્યારે બધી દુનીયાં વહાલી લાગે. હાજી, આપ બેસો, ઉની વેઢમી ઉતરે એવી મૂકું. જ્યારે મારે બે ત્રણ દિવસના કડાકા થાય છે ત્યારે હું વાઘ જેવો વિકરાલ બની જાઉં છું, અને વળી તરેહવાર ભૂતડાં પણ નજર આગળ નાચતાં દેખું છું. ભુખે મરવાથી એવું દેખાયજ!"

લાલાને એમ લાગ્યું કે આ જંગલી બેવકુફનાં વચનોમાં કોઇ ગુહ્ય તત્ત્વવિવેક સમાયલો છે. એવો વિચાર થયો એટલું જ નહિ પણ તે વાતનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પણ થયું કે જેમ જેમ પોતે જમતો ગયો તેમ તેમ ગતરાત્રીનું ઈતિવૃત્ત તથા મત્સ્યેન્દ્ર પોતાને તજી ગયાથી તેના ઉપરનો ક્રોધ એ બધું શાન્ત પડતું ચાલ્યું. બારી ખુલ્લી હતી–વિશ્વમાત્ર આનંદમાં હતું–ગુરુદાસ પણ તેવાજ આનંદની લહરમાં હતો. સાહસ, યાત્રા, રામા, ઇત્યાદિ અનેક વાતો વિષે ગુરુદાસ એવી લટકથી લલકારતો હતો કે એના કહેવામાં હરકોઈ સાંભળનારને પણ રસ પડયા વિના રહે નહિ. પણ જ્યારે ગુરુદાસે પેલી અષ્ટમીની ગોપિકાનાં નેત્ર અધર દંત આદિનાં વર્ણન આલાપવા માંડયાં ત્યારે તો લાલાજી ગરકજ થઇ ગયો.

આ ગુરુદાસ પ્રત્યક્ષ પશુવૃત્તિનીજ મૂર્તિ હોય તેવો હતો. મહા તપશ્ચર્યા કરતા ઋષિ મુનીઓનો તપોભંગ કરવામાં ઇંદ્રને એના જેવો સહાય હોત તો બાકી ન રહત. એટલે એના સંભાષણની અસર લાલાજીને કેવી અને કેટલી થાય તે સમજવાનું સહજ છે. પરંતુ જ્યારે ગુરુદાસ ફરી આવવાનું વચન

આપી રામ રામ કહીને ચાલતો થયો ત્યારે, લાલાજીનું મન કાંઇક વધારે ગંભીર અને વિચારગ્રસ્ત થયું. મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યા પ્રમાણેજ પેલા રસાયનની અસર થઈ. લાલાજી આમ તેમ ફરતો ફરતો, ઘડીમાં ભવ્ય ખંડેરો તરફ, ઘડીમાં પોતાના ઓરડાની ભીંતો તરફ, ઘડીમાં બહારની વિશ્વલીલા ઉપર, નજર ફેંકતો હતો, તેમ તેમ એના મગજમાં કોઇ ભવ્ય સાહસ, કોઇ અતુલ પરાક્રમ, સાધવાના અનેક તરંગો ઉભરાતા હતા.

"મત્સ્યેન્દ્ર મને પોતાનું જ્ઞાન આપવાની ના પાડે છે ! અસ્તુ. પણ મારો હુન્નર તો કાંઇ એણે લઇ લીધો નથી !"

"ત્યારે શું લાલાજી ! જ્યાંથી આરંભ કર્યો હતો ત્યાંજ તું પાછો જાય છે ? ગુલાબસિંહે જે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું. તેજ ખરૂં ઠર્યું ! !

આવો વિચાર કરી ફરતે ફરતે લાલાજી ગુરુ મત્સ્યેન્દ્રના ઓરડામાં આવી પહોંચ્યો—તો ત્યાં એક કુલડી સરખી પણ પડી ન હતી, એક સૂકો છોડ સરખો પણ દિવ્ય વનસ્પતિસમૂહમાંનો ત્યાં હાજર ન હતો. પેલો ભવ્ય ગ્રંથ પણ ક્યાંએ જતો રહ્યો હતો, પેલુ રસાયન અદૃશ્ય થઈ ગયું હતું ! આમ છતાં પણ એ ઓરડામાં કોઇ અપૂર્વ ભવ્યતાનો મંત્ર વ્યાપી રહ્યો હોય એમ લાલાજીને લાગ્યું. તેની અસરથી એના મનમાં કાંઇક નિર્માણ કરવાની, કાંઇ પ્રાપ્ત કરવાની, જે ઇચ્છા જાગ્રત્ થઇ હતી તે બલવતી થવા લાગી—ઇંદ્રિયગ્રાહ્ય વિષયસુખની પારની કોઇ સ્થિતિ માટે વૃત્તિ ખેંચાવા લાગી—નિરતર ટકે તેવું કાંઈ કરવામાંજ પ્રતિભા પોતાને અમર કરી શકે છે, તેજ તેનું નિત્ય જીવન છે, તેની તરફ લાલાજી ! તારૂં મન આકર્ષાવા લાગ્યું.

પણ તારી વૃત્તિને તું તારા બુદ્ધિબલના યોગથી કાંઇક કરીને સંતોષે તે માટેનાં સાધન ક્યાં છે ? તારી પીછી, તારાં કચોલાં, તારા રંગ ક્યાં છે ! એ હરકત કશા હીસાબની નથી–ખરા પ્રતિભાવાળા નરોએ સાધનોના અભાવની દરકાર કરી છેજ ક્યારે ? તું હવે તો તારા પોતાના ઓરડામાં પાછો આવ્યો છે–સાફ ધોળેલી ભીંત તેજ તારો ચિત્રપટ છે, કોયલાનો એક કટકો તારી રંગભરી પીછી છે. એટલા થકીજ તારી કલ્પનામાં ઉદય થતા ચિત્રની આકૃતિમાત્ર પણ આલેખી સ્થિર કરી શકાશે—નહિ તો પ્રાતઃકાલ સુધીમાં તો તે ક્યાંએ ગુમ થઈ જાય.

આ પ્રકારે એ ચીતારાના મનમાં જે તરંગ ઉઠયો હતો તે ખરેખર ભવ્ય અને ઉન્નત હતો. ધર્મરાજાની સભામાં યમદૂત પ્રેતને લઇ આવે છે, અને

ત્યાં ચિત્રગુપ્ત પોતાનો ચોપડો લઇ તેનાં શુભાશુભ કર્મનું વર્ણન કરી, તેને આગળ સ્વર્ગમાં જવા દેવું કે નરકમાં નાખવું એનો નિર્ણય માગે છે, એ વૃત્તાન્ત યથાર્થ ચીતરવાની આ સમયે લાલાજીને કલ્પના થઇ હતી. લાલાજીને ખબર ન હતી પણ આ પુરાણકથાનો ગૂઢાર્થ મત્સ્યેન્દ્રે, પુસ્તકોમાં ન મળી શકે તેવા અનેક વાસ્તવિક ખુલાસાથી સમજાવ્યો હતો, તેનો સસ્કાર પોતાના મનમાં જે પડેલો તેજ આ પ્રકારે પ્રકટ થઇ કલ્પનાને પ્રેરતો હતો. એક ઘણા બલિષ્ઠ, અને વિસ્તીર્ણ રાજ્યનો માલીક કોઇ મહારાજા છે, તેનું પ્રેત ધર્મસભામાં ઉભું છે; એની સામે જીવતાં તો પવન પણ વિરુદ્ધ વાયો ન હતો તો મનુષ્ય તો એનું અવળું બોલ્યાં હોય એવો સંભવજ ક્યાં ?—પરંતુ હવે ભોંયરામાં સાંકળેલા નિરપરાધી જીવોનાં શુષ્કપ્રેત, નિર્દોષ કુમારિકાઓની પ્રકોપિત આકૃતિઓ, ગરદન મારેલા, કાપી નંખાવેલા અનેક મનુષ્યનાં ખોખાં, ચિત્રગુપ્તની પાસે ઉભાં છે; અને ચિત્રગુપ્ત તે રાજાનો ઇતિહાસ વાંચતાં તેમની સાક્ષી પૂરાવે છે,—એ વૃત્તાન્ત લાલાજીની કલ્પનામાં તાદૃશ થઇ ચિત્રરૂપે બહાર આવવાની તૈયારીમાં હતો.

તારી કલ્પનાના નિર્મલ પ્રકાશ ઉપર ગુપ્તવિદ્યાનાં સાધનોએ જે ઝાંખાપણું આણી દીધું હતું તેમાંથી આવું ભવ્ય ચિત્ર એકાએક ઉદય થયું એ આશ્ચર્ય છે ! રાત્રીનું ભય અને આખા દિવસનો પશ્ચાત્તાપ, તે સર્વનો પ્રત્યાઘાત આવી ભવ્ય કૃતિરૂપે થાય એ અતિ આશ્ચર્ય છે ! વાહ ! કેવી સ્ફૂર્તિથી ને કેવી દૃઢતાથી તારો હાથ ચિત્રની રેખાને આલેખી જાય છે ! સાધનો આવાં અયોગ્ય છતાં કૃતિને જોતાં શીખાઉ કરતાં ઉસ્તાદનો હાથ કેવો સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે ! પેલા રસાયનની અસર હજી તો તારા મગજમાંથી ગઇ નથી, પરંતુ જે ઉચ્ચતર જીવિત તને ન મળ્યું તેજ સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિનાં સત્ત્વોને તું કેવાં તાદૃશ ચીતરે છે !—ખરેખર ! કોઇ શક્તિ, જે તારી પોતાની નથી, તેજ આ ભવ્ય સંજ્ઞાઓ તારે હાથે આલેખાવે છે. સ્વર્ગનો દેખાવ દૂર જણાય છે—અને દેવલોક ત્યાંથી ધર્મસભાને વિલોકી રહ્યા છે—આ ધર્મસભા થઈ; ઘણાક દેવ, ઋષિ, રાજર્ષિ, આદિ તેમાં વિરાજે છે—આ એક છેડે પેલો પ્રેત ઉભો છે—ચિત્રગુપ્તની આંખ જરા કરડી થઇ છે ! વાહ ! બહુ સરસ કર્યું ! પેલી કુમારિકા, પેધા નિર્દોષ બંદીવાન, બધાનાં ધૂમ્ર જેવાં ફીકાં પ્રેત આંગળી કરી રાજાના પ્રેતને બતાવવા લાગ્યાં ! અહો ! લાલાજી તારી કલ્પના એક અતિ ઉન્નત સત્યતુંજ રૂપક છે, તારી યોજના કોઇ પણ પ્રતિભાવાનને કીર્તિ અપાવે તેવી છે. અધિકાર અને અન્યાયના મદથી અંધ બની પ્રાપ્ત કરેલું વૈર, મુવા પછી પણ, ભોગ થઇ પડેલાં જન વાળ્યા વિના રહેનાર નથીજ ! લાલાજી ! આ ચિત્રરૂપ

જાદુ, જ્ઞાન, તેજ, કુલડી અને રસાયનના પ્રયોગ કરતાં વધારે સારૂં છે. ઘડી. એ ઘડી, પ્રહર, અનેક ચાલ્યાં ગયાં, હજુ કામ ચાલતુંજ છે-તેં દીવો પ્રકટયો છે-રાત્રીએ પણ તું મંડયોજ રહ્યો છે. રે દૈવ! આસપાસની હવા શાથી ઠંડી હિમ થઇ ગઇ! દીવો કેમ ઝાંખો પડયો! તને કેમ રોમાંચ થયો! પેલી-પણે -અરે! બારીએ! તારા ઉપર જોઇ રહી છે, પેલા કાળા, અવગુંઠિત, બીભત્સ, સ્વરૂપની-રાક્ષસીક્રૂરતાભરી, મનોવેધક વ્યાપારમાં નિપુણ, આંખો!

લાલાજી અટકયો, ઉભો થઇ રહ્યો, સ્તબ્ધ થઇ ગયો. એ આંખો કલ્પના ન હતી. એ આંખોવાળી આકૃતિ બોલતી ન હતી, હાલતી ન હતી, પણ એ દૃષ્ટિનો ઉષ્ણ પ્રપાત સહન ન થઇ શકવાથી લાલાજીએ પોતાની આંખે હાથ દઇ દીધા. એકદમ ચમકી ઉઠીને, થરથર ધ્રૂજતાં, એ હાથ એને પાછા લેવા પડયા—એ અનામિક સત્ત્વ પોતાની પાસેજ હોય એમ લાગ્યું. એ તો પેલા ચિત્રની પાસેજ જઇને ઉભું, ને તેજ સમયે પેલી ચિત્રમય આકૃતિઓ જાણે ભીંત ઉપરથી ચમકી ઉઠી. જે ધૂમ્રવત્ પ્રેત એણેજ આકૃતિરૂપે આહુત કર્યા હતાં તે હવે ખરેખરાં હોય તેમ એને પોતાને હસવા લાગ્યાં. ને એને ડરાવવા લાગ્યાં! જેથી એના આખા શરીરને આચકો લાગી ગયો. અને પરસેવાના જોબજોબ વછૂટયા. ઘણા પ્રયત્નથી એ જવાને આ મહા ભયમાં સાવધાની ઠેકાણે આણી. પેલા આવેલા સત્ત્વ તરફ પોતે ગયો, તેની દૃષ્ટિનો પ્રપાત સહન કરી રહ્યો, ને દૃઢ શબ્દે તેને પૂછવા લાગ્યો કે તું શા માટે આમ કરે છે?—એમ તેના સામર્થ્યનો એ તિરસ્કાર કરવા લાગ્યો.

અને એમ થતાની સાથેજ જેમ કોઇ ઉંડા ભોંયરામાંથી પવનનો પ્રતિઘાત સંભળાય તેમ તેનો શબ્દ સંભળાયો. તેણે શું કહ્યું, શું શું પ્રકટ કર્યું, તે બધું મોંઢે કહેવાની કે કલમે લખવાની રજા નથી. પેલા દિવ્ય રસાયનના પાનથી જે શરીરને સૂક્ષ્મ જીવિતનો લાભ થયો ન હોય તે શરીર આ મહા ભયનાસમયે ચૂરા થઈ ગયા વિના રહ્યું ન હોય. સ્મશાનમાંના ભૂતપ્રેતની સામા થવું, કે પિશાચોના અતિ બિભત્સ આનંદોત્સવનાં ભય સહન કરવાં, અને રક્તવસામાંસચર્મઅસ્થિના કીચડમાં પડયા પડયા તે બધું સહેવું, એ સર્વ—અવગુંઠન દૂર કરી સ્પષ્ટ દૃષ્ટિએ આણેલી એ અનામિક સત્ત્વની આકૃતિને જોવી અને તેનો સાદ સાંભળવો તેના કરતાં લાખ દરજ્જે સારૂં કહેવાય.

* * * * * * * * *

* * * * * * * * * *

બીજે દિવસે લાલાજી એ ખડેર મૂકીને નાદિ આકાશ પર્યંત ગતિ પ્રાપ્ત કરવાના કેવા મહા ઉત્સાહથી એણે એમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને જીવના પર્યંત ન ભુલાય અને પશ્ચાત્તાપ તથા ક્લેશ સાથે સ્મરણ કરવા પડે એવા શા અનુભવથી એને એ સ્થલ મૂકવું પડયું!

પ્રકરણ ૨ જું.

બે મિત્ર.

ટાઢ ઘણી પડે છે, શગડીનાં લાકડાંને ખંખેરો; અંગારા જાગ્રત કરો, દીવો સંકોરો. વાહ! શી સુખાકારી, શાન્તિ અને વ્યવસ્થાનું રમ્યસ્થાન! ધન્ય છે તને—ખરી દુનીયાંદારીની જ તું મૂર્તિ છે!

છેલ્લા પ્રકરણમાં જે વૃત્તાન્ત કહ્યો તે સમય પછી થોડાક સમય ઉપરની વાર્તા આપણે અવલોકીએ છીએ. આપણે હવે કયાં આવ્યા છીએ? ચંદ્રપ્રકાશમાં રમતા ગંગાતરંગને કાંઠે નહિ, કે નહિ ભવ્ય અને ભયપ્રેરક ખંડેરોની અગાધ ભવ્યતાને આરે,—આપણે અત્યારે તો વીશ ગજ લાંબા અને પંદર ગજ પહોળા દીવાનખાનામાં ઉભા છીએ—બીછાનાં, ગલીચા, ગાદી, તકીયા, ચાદરો, રોશની, ભીંતો ઉપર ભાત ભાતના ચિત્રના તકતા, એ બધાં લાગી રહ્યાં છે ત્યાં દાખલ થયા છીએ. શેઠ રામલાલ કોટા શહેરના મુખ્ય સરાફ! ખરેખર તું ઠીક ફાવ્યો છે! તારી સ્પર્ધા કોઈને પણ કરવાની ઇચ્છા થાય એવી તારી સ્થિતિ છે! પૈસાની છોળોમાં રમતાં તું પૈસાનેજ પરમેશ્વર માની કશાનો હીસાબ ગણતો નથી, બધુ પૈસાને નમે છે, વિદ્યા, કલા, ચાતુરી બધું પૈસાની હેઠે છે, એમ માની મહા શઠ અને અભિમાની થઈ ગયો છે. લાલાજી તને કોઇ વાર સાંભરે છે પણ તું પોતે જેવો ફાવ્યો તેવો એ ન ફાવ્યો એટલોજ વિચાર તારા હુંપદને સંતોષ પમાડી તારા મનમાંથી ચાલ્યો જાય છે.

દિલ્હી તરફ રખડી આવ્યા પછી નામું ઠામું તપાસી કાબેલ થવા માટે પ્રયત્ન કરવાનું રામલાલને ફાવ્યું, અને એના પિતાના મરણથી એને એક સારી નામાંકિત પેઢીમાં મુનીમની જગો મળી. આ પેઢી તેના કાકાની હતી અને તેને પેટ સંતાન હતું નહિ એટલે ચારે દહાડે તેનો માલિક પોતે થયો. રામલાલે આ પેઢીને ઉત્તમ પંક્તિએ લાવવાના પ્રયાસમાં કશું બાકી રાખ્યું નહિ. એક

તરફ આ પ્રયાસ ચાલતો રહ્યો તેમ બીજી તરફથી પોતાના ગૃહસુખ માટે પોતે પરણવાનો પણ યોગ સાધ્યો. પોતે ઉંચા કુલનો હતો છતાં પહેરામણીની લાલચે એણે અયોગ્ય સંબંધ બાંધ્યો નહિ. રામલાલ પૈસાનો લોભી હોવા કરતાં દુનીયાંદારીના ડહાપણનો ચહાનાર વધારે હતો. એને પ્રેમના કોઈ કલ્પિત ભાવ ઉપર આસક્તિ ન હતી. એના ડહાપણ પ્રમાણે એને એમ સ્પષ્ટ ખાતરી હતી કે જે ગૃહિણી કરવી તે ખરેખરી સહચરીરૂપ થાય તેવી કરવી, એક કલ્પિત પ્રેમના વેપારના સટ્ટાના સાધનરૂપ ન વહોરવી—કાન્તિ કે તીવ્ર બુદ્ધિની એને દરકાર ન હતી, પણ તંદુરસ્તી અને ખુશમીજાજ તથા કામ પડતી અક્કલ એજ એને જરૂરનાં લાગતાં હતાં. અર્થાત્ એણે પોતાની બુદ્ધિના તર્કને અનુસારેજ પત્ની આણી. પ્રેમના પ્રભાવથી તણાઈને પસંદગી કરી નહિ. એની નાતમાં મ્હોટી ઉમ્મરની કન્યાઓ મળવી સુલભ હતી; એટલે આ પ્રમાણે કરવામાં એને કશી હરકત પણ પડી નહિ. પ્રારબ્ધયોગે એની પસંદગી નીવડી પણ ફતેહવાળી. રામલાલની વહુ બહુ સારી યુવતી હતી—ઘાંધળીએણ વ્યવસ્થા રાખનારી, કરકસરવાળી, પણ પ્રેમાલ અને ભલી હતી; જરા મનસ્વી હતી, પણ કપરી ન હતી, ગૃહિણીનો હક કોઈ ઘરમાં કેટલો જોઇએ તેની તેને બહુ દૃઢભાવના હતી, અને સુખ સાથી પેદા થાય તેના વિચાર તેના મનમાં પ્રધાન હતા. પોતાના પતિને જો બીજી ઉપર નજર સરખી કરતાં દેખે તો તેને જરા પણ માફ કરતી ન હતી, પણ તેના બદલામાં પોતે બહુ ઉત્તમોત્તમ નીતિને માર્ગે ચાલતી. પરપુરુષો સામું જોવું, કે ઠઠ્ઠા મશ્કરી કરવી, કે વાતો કરવી, એ બધી વાતો જે અતિ જુજ હોવા છતાં ઘણાંક ઘરમાં ભારે સળો દાખલ કરી દે છે અને અસ્થિર મનની સ્ત્રીઓને મહા કષ્ટના ખાડામાં દોરી જાય છે તેને એ બહુ જ ધિક્કારતી. છતાં પણ પતિનામાં જ આખું હૃદય રોકવું એ વાતને તે પસંદ કરતી નહિ—પોતાનાં માતાપિતા, ભાઈભાંડુ, કાકા, મામા, માસી, મિત્રો સર્વને માટે થોડો થોડો પ્રેમ બાકી રાખતી. મતલબ કે તે સગાંસવાદીએણ પણ પૂરી હતી; અને એવા સંબંધો કાયમ રાખવામાં કદાપિ રામલાલ ન હોય ત્યારે લાભનો સંભવ વિચારી બહુ કાળજી રાખતી. ખાવા પીવાનું પણ બહુ સારી જાતનું તેને ગમતું, અને શક્તિ પ્રમાણે તેમ રાખી શકાય એમ પણ હતું. તેનો સ્વભાવ એક સરખોજ રહેતો. પણ ક્વચિત્ રામલાલને એક બે સપાટા મારવા હોય તો ચૂકે તેમ ન હતું. રામલાલે ચોખે પગે ગાદી ઉપર બેસવું એ વાતની તેને બહુ કાળજી રહેતી કેમકે ચાદરો વારે વારે ધોવરાવવાથી ખરચ બહુ થતું ને લુગડાનો આવરદા ઓછો.

થતો. એનો મીજાજ ગરમ ન હતો તોપણ ગુસ્સે થાય ત્યારે જોઈએ તેટલી ગરમી તે બતાવી શકતી. ધીમેથી ગંભીરતા સાથે રામલાલને અડાવતી, પોતાના ગુણની વાત તેને સંભળાવી દબાવતી, પોતાના કાકાનો મરતબો અને તેની ત્રીશ હજારની દોલત જે તે લાવી હતી તેનું તાનું મારતી–પરંતુ રામલાલ પણ ખુશમીજાજી માણસ હતો એટલે પોતાની ભુલ કબુલ કરી ગુણને વખાણતો, એટલે સમાધાન થઈ જતું.

ઘેર ઘેર માટીના ચૂલા, બૈરાં ભાયડાને ઠીકઠીક તો નજ ચાલે, પણ રામલાલના ઘરમાં થોડામાં થોડા કજીયા થતા. રામલાલની વહુને ભપકાદાર સાડીઓ, અને કીનખાબની ચોળીઓનો, કાંઈ ભારે શોખ નહોતો, તેમ કંગન, તુશી, હાંસડી, ટુંપીઆ, કડાં વગેરેનો પણ ભભકા ખાતર આદર ન હતો, તથાપિ પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને પોતાના ઘરની આબરૂ સચવાય એટલાં લુગડાં ઘરેણાં વિના તેને ચાલતું નહિ. એટલે એકની એક જાતનાં લુગડાં ઘરેણાં રાત દિવસ શરીરે ભરવી મૂકવામાં હલકાઈ કે ગરીબાઈ સમજતી હતી, તેથી સવારે બપોરે ને સાંજે ત્રણ જુદા જુદા પોશાખ અને જુદાં જુદાં ઘરેણાંની જણસો પોતે પહેરવાની કાળજી રાખતી. ઉઠીને દાતણ કરે ત્યારે એક હોય તો જમીને બદલે તે વખત બીજું થાય અને સાંજે દેવદર્શન કે છેડા બેસણે જતાં ત્રીજું ધારણ કરે. તેની ક્રાન્તિ પણ સારી હતી. પરતુ તેના લાંબા નાકને લીધે તે હતી તે કરતાં જરાક વધારે ઘરડી જણાતી હતી. એને ધર્મ ઉપર સારી શ્રદ્ધા હતી, બે આંકડા ભણેલી હતી એટલે ગીતા તથા વિષ્ણુસહસ્ત્ર નામનો પાઠ કરતી કે દેવ મંદિરમાં જઈ રામાયણ કે ભાગવતની કથા સાંભળતી એમાં પણ પ્રતિષ્ઠાની વાત મુખ્ય હતી.

શીયાળાની પોષ મહીનાની ટાઢ પડવા લાગી હતી એવે સમયે રાત્રીએ આ જોડું ગામ બહારના મહાદેવનાં દર્શન કરી ઘર આગળ આવીને શગડીએ તાપતું બેઠું છે. બાઇ એક તરફ બેઠાં હતાં ને ભાઇ એક તરફ બેઠા હતા.

“ખરેખર પ્યારી ! લાલો ગમે તેવો ગાંડીઓ હતો તો પણ ઘણોજ વહાલો લાગે તેવો અને પ્રેમાલ સોબતી હતો. તને એ ઘણોજ પસંદ પડત–બધી સ્ત્રીઓને પસંદ પડતો.”

“ચાલો ચાલો આવી તે વાત કેવી ! માફ કરજો, પણ બધી સ્ત્રીઓને પસંદ પડતો એટલે શું ?”

" હું ભુલ્યો, ખરી વાત છે, મારી કહેવાની મતલબ એટલીજ છે કે સ્ત્રીઓની આનંદી જાતને તે વધારે મળતાવડો થઈ પડતો ?"

" ત્યારે તો હશે કોઈ ફક્કડ, વહી ગયેલો."

" ના ના, વહી ગયેલો તો નહિ; જરાક અસ્થિર મનનો—બહુજ વિચિત્ર—પણ વહી ગયેલો તો નહિજ. બહુ સાહસવાળો, અને માથાનો ફરેલ, પણ શરમાળ અને ગરીબ પ્રકૃતિનો—ટુંકામાં બૈરાંને સારો લાગે એવો. એ વાત તો ઠીક, પણ એના વિષે જે વાત મે સાંભળી છે, તેથી મને બહુ ઉત્સુકતા વધી છે. એમ સાંભળ્યું છે કે કોઈ ઘણીજ વિલક્ષણ અને અનિયમિત રીતિએ તે રહે છે, આમતેમ રખડે છે, ને બહુ ખર્ચમાં પણ ત્યારે તો આવી પડયોજ હશે !"

" ખર્ચની વાત ઠીક કહી; આપણે પણ આપણો મોદી બદલવો જોઇએ, રસોઇઆ સાથે કાંઇક મસ્લહત સમજાય છે."

" એમ હોય તો બહુ ખોટું—પણ એનું સીધું સારું આવે છે. અહીંના ચાકર તો એવાજ હોય છે, પણ આ બીચારો **લાલો** !—"

આવી વાત ચાલે છે ને " **લાલો** " એટલો શબ્દજ **રામલાલ**ના મોંઢામાંથી નીકળ્યો છે તેવામાંજ કોઇએ બારણું ઠોક્યુ કે શેઠાણી ચમકી ઉઠયાં " વળી અત્યારે તે કોણ હશે ! દશ ઘડી તો રાત ગઇ છે !"

" વખતે તારા કાકા હશે," **રામલાલે** જરાક કરડાકીમાં કહ્યું ને ઉમેર્યું કે " એમની મહેરબાની ઘણું ખરૂં આ વખતેજ થાય છે."

" પ્રિયતમ ! હુ આશા રાખું છું કે મારાં કોઈ સગાં તમને ભારે તો નહિજ પડતાં હોય. મારા કાકા બહુ આનદી માણસ છે—ને વળી પોતાની મીલકતના પોતેજ પૂરા માલીક છે."

" એ જેવું બીજું કાંઈ મને વધારે પ્રિય નથી " એમ **રામલાલે** "એ" ઉપર જરાક ભાર દઇને ઉત્તર આપ્યુ.

એટલામાં ચાકર **લાલાજી**ને અંદર લેઇ આવ્યો.

" **લાલાજી** !" શેઠાણીએ સહજ આશ્ચર્યપૂર્વક કહ્યું " અહો ! અત્યારે આજ—આટલે દહાડે ક્યાંથી ?"

ઘણા વખતના વિયોગ પછી મળતાં પૂર્વના સ્નેહસંસ્કાર જાગ્રત્ થઈ જવા ભાવથી બે મિત્રો મળે તેવા ભાવથી **લાલાજી** અને **રામલાલ** પરસ્પર

ભેટયા. તુરતજ રામલાલે પોતાની પત્નીનું લાલાજી સાથે વધારે ઓળખાણ કરાવ્યું, અને તેણે બહુ ગંભીર વદને જરા સ્મિતપૂર્વક, પણ પોતાના પતિને લાલાજીના હાલ હવાલ ઉપર ઇશારો મારતે મારતે "તમે આવ્યાથી અમે બહુ રાજી થયાં" એમ કહ્યું.

રામલાલથી છૂટયો તે પછીથી તો લાલાજી કેવલ બદલાઈ ગયો હતો. વર્ષ તો માત્ર બેજ થયાં હતાં પણ એના ગોરા વદન ઉપર જરા શ્યામતા આવી ગઈ હતી આકૃતિ વધારે પાકી થઈ હતી. આનદી તારુણ્યના તેજને સ્થાને વદને ઉપર કરચલીઓ આવી ગયેલી હતી, અને ચિંતા, ગાઢ વિચાર, કે દારૂબાજી અને ઇશ્કનાં લક્ષણ સૂચવતી હતી. એક વારની અતિ વિનય અને વિવેકવાળી રીતભાતને સ્થાને અત્યારે આકૃતિ, વાણી, અને વ્યવહારમાં કોઈ વિલક્ષણ પ્રમાદ દર્શન દેતો હતો; ને એ ઉપરથી સભ્ય લોકો જેવો આચાર પાલે તેવા આચારની કશી દરકાર ન કરનાર મંડલમાં લાલાજી રહ્યો હોય એમ અનુમાન થઈ શકતું હતું. છતાં પૂર્વે ન જણાયલી એવી કોઇક વિચિત્ર ઉદારતા એના આખા દેખાવથી પ્રતીત થતી હતી, અને એનાં પ્રમત્ત વચન તથા ચેષ્ટાને કોઇ અપૂર્વ ભવ્યતા અર્પતી હતી.

"રામલાલ! ત્યારે તું તો ઠેકાણે પડયો! તને ઠીક પડે છે એ તો પૂછવા જેવું નથી. ગુણ, અક્કલ, પૈસા, અને ચારિત્ર એટલાંને સુખ મળવુંજ જોઇએ."

"લાલાજી! વાળુ માટે ચાલશો!" શેઠાણીએ ધીમેથી પૂછયું."

"ના—મને ભુખ નથી—હું અને રામલાલ સમજી લેઇશું. રામલાલ! લાવ, શીશો મંગાવ—મારાં ભાભીની આપણે કશી ફીકર નથી—એમની માફ માગી આપણે મોજ કરીશું."

રામલાલની વહુ તો મનમાં હરિ હરિ કરતી અંદરના ઓરડામાં જઇને સૂઈજ ગઈ. રામલાલ ઉત્તર આપે તે પહેલાં તો લાલો ચોતરફ જોઈ બોલ્યો "અહો! છેવટે કોટા સુધી હું આવ્યો! અહીં તો મને નીરાંત વળશેજ."

"ત્યારે લાલા! તું માંદો પડયો હતો કે શું?"

"માંદોજ તો—હં હં હં—ઘર બહુ સારું છે, રામલાલ! મારા જેવાને પડી રહેવા જેવી ઓરડી બોરડી છે કે નહિ?"

રામલાલે બે ચાર હોકારા પાડયા પણ શેઠાણી તો બહાર આવ્યાં નહિ—લાલાજીએ કહ્યું "મારી શરમ રાખવાનું કારણ નથી" પણ ઉત્તર મળ્યું નહિ—રામલાલનો મિજાજ છેક ખશી ગયો.

"અરે પ્યારી—પ્યારી—આ શુ" છેવટ રામલાલે નરમાશથી કહ્યું ત્યારે તેની પત્નીએ ઉત્તર આપ્યું "શું છે?"

રામલાલે કહ્યું "મારા મિત્રને સૂવા માટે કયો ઓરડો તૈયાર કરીશુ?"

પણ મિત્ર તો તકીયે પડયો હતો ત્યાંજ લાંબા ટાંટીયા કરી શગડી-માંના દેવતા ઉપર એકી નજરે જોઈ રહ્યો હતો. ને પોતે પૂછેલી વાત તદ્દન વીસરી ગયો હતો.

રામલાલની પત્નીએ જરા મિજાજથી કહ્યું "હોવેજ તો—શા માટે નહિ—હમણાં તૈયાર છે—તમારા મિત્રો અહીંયા ક્યા પારકું ગણે છે."

એટલું કહીને એક દીવો સળગાવી ઠસ્સાસાબધ શેઠાણી ચાલ્યાં, અને બંદોબસ્ત કરીને પાછાં આવ્યાં ત્યારે તો રામલાલ અને લાલો રામલાલની ખાનગી કોટડીમાં ભરાઈ ગયા હતા.

મધ્યરાત્રીનાં ચોઘડીયાં સંભળાયાં પણ એ તો હાલ્યાએ નહિ કે ચાલ્યાએ નહિ. શેઠાણીએ ત્રણ ત્રણ વાર કાંઈને કાંઈ મિષ કાઢીને બાંદીને તેમની પાસે મોકલી; પ્રથમ પૂછાવ્યું કે કાંઈ જોઈશું? વળી કહાવ્યું કે લાલાજીને સૂવાની પથારી તૈયાર છે. ત્રીજી વાર પૂછાવ્યું કે લાલાજીનો સામાન ક્યાં મૂકવો છે? પણ આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં લાલાજી મ્હોટે હોકારે "ભર યાર, ફરી ભર, ઉડાવ" એવા જે શબ્દો બોલતો હતો તેજ મળતા હતા.

છેવટ રામલાલ પોતાની પત્નીના ઓરડામાં છેક પરોઢીએ ગયો—જરા પણ દિલગીર ન હતો, માફ માગતો ન હતો, કશું નહિ; આંખો દબાતી હતી, મોઢે તેજનો ચળકાટ રમી રહ્યો હતો, પગ લથડતા હતા, ને એકાદ બાગુ તૂટુ તાન મારવામાં તેને આનંદ લાગતો હતો, શેઠાણીએ ઘણીક આજીજી કરી, ઘણો ધમકાવ્યો, પણ કાંઈ સાંભળેજ કોણ! * * * * : * * * *

પ્રકરણ ૩ જું.

લાલાજીનો વેપાર.

બીજે દિવસે સવારમાં શગડીએ તાપતાં ત્રણે જણ બેઠાં હતાં ત્યાં રામ-લાલની પત્નીએ મહા અપમાન થયું હોય અને બહુ ખોટું લાગ્યું હોય તેવી આકૃતિ કરી રાખી હતી. રામલાલ તો મૂર્તિમાન્ પશ્ચાત્તાપ અને ક્રોધપ્રતીકાર

રૂપ થઈ રહ્યો હતો. માથુ દૂખે છે એટલા શબ્દો વિના બીજું કાંઈ તે બોલતો ન હતો. પાસે આણેલા દૂધને પાછું લેઇ જવા કહેતો હતો. અભેદ્ય, અજ્ઞાત, પરિતાપહીન, પશ્ચાત્તાપ વિનાનો લાલાજી તો ખુબ આનંદે ચઢી તડાકા હાકતો હતો અને ત્રણેના બોલવાની ગરજ સારતો હતો.

“ભાભી! રામલાલ બીચારો બદલાઈ ગયો ! પહેલાં કેવો આનંદી હતો ! એક બે રાત મારી સાથે રહેશે એટલે ઠેકાણે આવી જશે.”

“ભાઈ સાહેબ !” રામલાલની પત્નીએ પ્રથમથી ગોઠવી રાખેલું એક વચન ભાષણ કરવાની છટા ધારણ કરી કહ્યું—“મને માફ કરજો, પણ તમારે જાણવું જોઇએ કે તમારા ભાઈ થોડા દહાડામાં દીકરાના બાપ થશે, ને અત્યારે ઘરના ધણી છે.”

“એટલાજ માટે મને એની અદેખાઇ આવે છે, મારે પણ પરણવુ છે. સામાનું સુખ દેખીને આપણને પણ ચેપ લાગે છે.”

રામલાલે મરતે મરતે કહ્યું, એવી ઇચ્છાથી કે લાલો ઠીક સપાટામાં આવ્યો છે, “ચિત્રકલા હજુ ચાલે છે કે નહિ ?”

“કાંઇ નહિ; તારી શીખામણ મેં હવે માથે ચઢાવી છે. હવે કશી કલાકે ભાવનામાં મઝા આવતી નથી, પ્રત્યક્ષ જગત્માંજ આનંદ છે. જો હું હવે ચિત્ર કરૂં તો મને ખાતરી છે કે તુ તેને ખરીદે. ચાલ ચાલ યાર, દૂધ પી લે. મારે તારી સાથે બહુ વાત કરવાની છે. હું કોટા સુધી અમથો નથી આવ્યો, મારે પણ હવે કમાવુ છે, તો તારા અનુભવની અને તારી સલાહની મારે બહુ જરૂર છે.”

“અહો ! ત્યારે તો પેલા કીમીઆ અને રસાયનના વિચાર ઉડી ગયા કે શું ! પ્યારી ! જાણે છે? અમે છૂટા પડયા તે વખત લાલાજીને એજ ભૂત વળગ્યું હતું.”

“આજ તમે ખુશ મીજાજમાં જણાઓ છો.”

“પ્રથમથી મેં કહેલું છે.”

“લાલાજી એકદમ ઉભો થયો.”

“જવા દે દોસ્ત ! મૂર્ખાઈ અને હઠીલાઈની એ વાતો વળી શીદ સંભારે છે ? માણસમાત્ર જે ધંધા કરે છે તેવો કોઈ ખોળી લેવા માટે હું અત્ર આવ્યો છું એમ મે તને કહેલુંજ છે. જેને તું વ્યવહાર કહે છે તેના જેવું સુખકર,

ઉન્નત, અને આપણા સ્વભાવને અનુકૂલ બીજું શું હોય! આપણામાં જો કાંઈ શક્તિ હોય તો તેનો ઉપયોગ શો? તેના બને તેટલા પૈસા કરવા! જ્હર કોઈ ચીજ ખરીદીએ છીએ તેમ જ્ઞાન પણ ખરીદવુ; થોડામાં થોડી કિંમતે ખરીદવું, ઘણામાં ઘણી કિંમતે વેચવુ. ચાલ, ચાલ, હવે કેટલીક વાર!"

બન્ને મિત્રો રસ્તામાં નીકળી પડયા, રામલાલની પોતાની આબરૂ પ્રતિષ્ઠા પ્રિયા વગેરે બાબત વિષે લાલાજી જે ટોળ ટપ્પા મારતો હતો તેથી રામલાલ બહુ શરમ પામતો હતો. પૂર્વે એમ હતું કે રામલાલની કાંઈક અસર લાલા ઉપર હતી, પોતે તેને ઉડાવતો, બનાવતો, ને લાલો પોતાની વિલક્ષણતાથી શરમાઈ જતો. હવે વાત અવળી થઈ ગઈ હતી. લાલાના બદલાયલા મિજાજમાં કોઈ એવો આવેશ ભરાયો હતો કે રામલાલની પ્રકૃતિનું સાધારણપણું તેના આગળ દબાઇ જતું હતુ. લાલો એમજ માનવામાં સામર્થ્ય આનંદ સમજી લેતો કે દુનીયાંમાં જે લોક સીધુ જીવન ગાળે છે તે નીચ અને ગર્હ્ય છે.

"ખરેખર" તે બોલી ઉઠયો "પ્રતિષ્ઠિત રીતે લગ્ન કરી લેવાનું તુ મને કહેતો હતો તે બરાબર હતુ—એમ કરી આબરૂદારમાં ગણાવું ખરૂં હતુ; આખી દુનીયાં અને પોતાની બૈરીથી રાત દિવસ ડરતાજ રહેવું જોઇએ; ને એમ ગરીબ લોકની અદેખાઇને અને પૈસાદારના માનને પાત્ર થવું જોઇએ. જે વાત તું કહેતો હતો તે તે કરી બતાવી છે. બહુ સુખ! દહાડે દુકાનના ચોપડા અને રાતે ગોદડામાં બાપણુ! અહો–હો–હો! કેમ દોસ્ત! ફરી એવી રાત મચાવીશુ?"

રામલાલે કચવાટ અને નિર્વેદથી વાત લાલાના વ્યવહારકાર્ય ઉપર ફેરવી નાખી. એ ચીતારાએ એકાએક દુનીયાંદારીનુ જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યુ હતુ તે જોઇ રામલાલને આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને વધારે નવાઇ તો બજારમાં ચાલતા બધા ભાવ તોલ વિષે જે ચોકસપણાથી લાલો વાત કરતો હતો તેથી લાગી. ખરેખર લાલો નક્કી દુનીયાંદારીમાં પડવાની તૈયારીમાં હતો—એને પૈસા અને પ્રતિષ્ઠાની ઇચ્છા થઈ હતી—અને પોતાના પૈસાના ઓછામાં ઓછા બાર આના ઉપજાવવાનો એનો નિશ્ચય હતો.

લાલો થોડાક દિવસ પોતાના વેપારી મિત્ર સાથે રહ્યો; પણ તેટલામાં એના આખા ઘરને ઉંધું ચતુ કરી નાખ્યું–રાતને દિવસ કરી મૂકી–વ્યવસ્થાને અવ્યવસ્થા બનાવી દીધી–રામલાલની પત્નીને ગાંડા જેવી બનાવી દીધી–અને રામલાલને એમ ખાતરી બેસાડી દીધી કે હું ઘણોજ બાયડીને તાબે થઈ ગયેલો દુ:ખી

ભાયડો છું. આટલું પરાક્રમ પ્રકાશી એ અપશકુનીઆલ મેમાન જેમ આવ્યા હતા તેમ એકા એક અદૃશ્ય થઇ ગયા. એક ભવ્ય ઘર રાખ્યું. નોકર ચાકર જમાવી દીધા. બડા બડા શેઠ સાહેબજાદાઓની મહોબત કરવા માંડી ને ધંધો અફીણના સટ્ટાનો ચાલતો કર્યો. બહુ મહોટો ખટપટીઓ હોય તેવો લાલો જણાવા લાગ્યો—મહોટા મહોટા ફીસ્સા ઉઠાવે—ઝટ પટ હીસાબ ગણી કાઢેને હાથેળીમાં દિલ્લી બતાવે! રામલાલને એણે પોતાના બલથી અને વિજયથી છક કરી નાખ્યો. રામલાલને ધીમે ધીમે એની ઇર્ષ્યા થવા માંડી, પોતાને નિયમિત રીતે જે પાંચ ટકા મળ્યાં જતા તે ઉપર કંટાળો આવવા માંડયો. લાલો એકાદ સટ્ટો મારે કે સોનાનો ઢગલો, મહા સમુદ્રની ભરતીની પેઠે એના ઉપર ઉભરાઇ આવતો; અનેક વર્ષ ચિત્ર ચીતરતાં જે ન બન્યું હોત તે ક્ષણમાં બની જતું! આવું ચાલતું હોય તેમાંજ એકાએક લાલો નરમ પડી જતો, ને વળી કાંઇક નવા તરંગમાં દોડતો. રસ્તામાં યોદ્ધાઓને જતા દેખે તો અહા! આ ધંધો ઉત્તમ છે એમજ ધારે; કોઇ કવિની વાહ વાહ સાંભળે કે તેની કીર્તિ કેવી અમર છે એમ વિચારે. એમ કરતાં કાવ્યરચના ઉપરજ લત લાગી, ને તેમાં પણ વાહ વાહ સારી કહેવાઇ, પણ વળી મન બદલાયું. વિવેક અને વિચારમાળા જે મંડલમાં પોતે ફરતો હતો તેને એકાએક તજી દીધું, જુવાન તથા છટેલા સોબતી શોધી કહાડયા, ને એ મહોટા શહેરના બેફાક મોજ શોખમાંજ તે ડુબી ગયો. પણ ગમે ત્યાં હોય છતાં એનામાં અમુક આત્મિક બલ સતેજ જણાયાં જતું, બધે પોતેએજ મોખરે થવું એમ એની ઇચ્છા રહેતી, બધામાં પોતે ઉત્કૃષ્ટ થવું એ લક્ષ આગળ આવતું. તુરત વેળા ગમે તેવી વાતમાં પોતે લીન થઈ ગયો હોય, પણ થોડીજ ક્ષણમાં જે પ્રતિઘાત થાય તે ઘણોજ દુઃખરૂપ જણાતો. કોઇ કોઈ વાર ઘણા ગંભીર અને ઉંડા વિચારમાં ગુમ થઈ જતો. એની બધી રીતભાત, એના મનની સ્થિતિ, કોઇ માણસ કાંઇક ભુલી જવા ઇચ્છતો હોય તેના જેવી હતી; એને જે શાન્તિ મળતી તે પણ ભુલાયલી વાત પાછી આવીને કાળજુ કોરી ખાતી હોય તેવા માણસને જે મળે તેવી હતી, રામલાલને હવે તો એ મળતો નહિ; બન્ને જણા એક બીજાને મળવા ચહાતા પણ નહિ. લાલાજીને કોઈ મિત્ર ન હતો—કોઇ વિશ્વાસપાત્ર ન હતું.

પ્રકરણ ૪ થું.

અંબિકા.

લાલાજીનો વ્યવહાર આ રીતે નિરંતર એક પ્રકારના જ્વરની ગાંડાઇમાં જેમ તે દોડા દોડ કરતો હોય તેવો હતો; નિયમિત કાર્યપરાયણતા જેવું તેમાં કશું ન હતું, આવી ક્ષુબ્ધ અને ચંચલ સ્થિતિમાંથી તેને જાગ્રત કરે એવું કોઇ આ સમયે આવી મળ્યું. તેના આવવાથી લાલાને બહુ સુખ થયું. એની એક નાની બહેન એની કાકી પાસે રહેતી હતી. નાનો હતો ત્યારે લાલાજી આ બહેનને ઉત્તમોત્તમ પ્રેમથી ચહાતો હતો. માતપિતાના મરણથી એકલી પડેલી આ બાલા પોતાની કાકી સાથે રહેતી હતી; પરંતુ તે પણ હાલ મરી ગઇ એટલે એને કોઇનો આધાર રહ્યો ન હતો. તેણે પોતાના ભાઇને કોટા સુધી આવ્યો જાણી એક ઘણું દયા ભર્યું પત્ર લખ્યું જે વાંચી લાલાની આંખમાં આંસુ આવ્યા અને અંબિકા પોતા ભેગી આવીને રહી ત્યાં સુધી તેને શાન્તિ વળી નહિ.

અંબિકાનું વય આ વખતે આશરે અઢારેક વર્ષનું હતું, પણ હજુ તેને યોગ્ય વર મળ્યો ન હતો. એટલીજ વયે એના ભાઇમાં જે છટકેલા જેવો સ્વભાવ અને ઉગ્ર ઉત્સાહ જણાતાં હતાં તે આ બાલામાં ન હતાં એમ નહિ પણ તેની બાહ્યાકૃતિ બહુ શાન્ત અને સરલ હતી એટલે તે બહાર પડી આવતાં ન હતાં પરંતુ આ છટકેલાપણું અને આ ઉત્સાહ એના ભાઇમાં જે પ્રકારનાં હતાં તે કરતાં અતિ વિશુદ્ધ અને ઉત્તમ પ્રકારનાં આ બાલિકામાં હતાં એમ કહેવું જોઇએ. એનામાં એના ભાઇ કરતાં વિલક્ષણ ગુણ બહુ ભયશીલ પ્રકૃતિનો હતો, પણ તેને કોઇ અપૂર્વ પ્રકારની આત્મસંયમની શક્તિથી તે વશ રાખી શકતી હતી. અંબિકા કાંઇ કાન્તિવાળી ન હતી; એનાં વર્ણ અને આકૃતિ બહુ નાજુક તંદુરસ્તીનાં સૂચક હતાં, નાડીઓના અતિ સૂક્ષ્મપણાને લીધે એના મનદ્વારા એના શરીર ઉપર બહુ નાની નાની વાતોની પણ તુરત મ્હોટી અસર થયાં જતી. પરંતુ પોતાનાં દુઃખનો વિલાપ કરવાની તેને ટેવ ન હતી. કોઇ વિચિત્ર પ્રકારની ઉદાસીનતાથી એનો સ્વભાવ નિરંતર બહુ શાન્ત હશે એમ જણાતું, એટલે એને પોતાનાં દુઃખ પોતાના મનમાંજ ખમી કાઢવાની એવી ટેવ પડી ગઇ હતી કે તેવાં દુઃખને છુપાવવાનો એને પ્રયાસ પડતો નહિ. એનામાં કાન્તિ હતી નહિ, પણ એનું વદન પ્રેમ પ્રેરે તેવું અને આનંદ પમાડે તેવું હતું,

એના સ્મિતમાં કોઈ અપૂર્વ આર્દ્રભાવ રહેલો હતો, એના મનની સર્વને સંતોષવાની ઇચ્છામાં કોઇ ઉત્તમ સ્વાર્પણ દર્શન દેતું હતું. એ બધાથી સાંમા માણુસના હૃદયમાં પ્રેમનો પ્રત્યાઘાત થયા વિના રહેતો નહિ.

આવા સ્વભાવ અને ગુણુવાળી પોતાની આજ સુધી ન ગણુકારેલી ભગિનીને સપ્રેમ આવકાર આપવામાં લાલાજીને બહુ સંતોષ અને સુખનું સાધન મળ્યું. અંબિકાએ લાંબો વખત પોતાની કાકીનો મંદવાડ સાચવવાના કામમાં ગાળ્યો હતો એટલે એના ભાઇનો સુખકર પ્રેમ હવે એને બહુ રમણીય લાગતો હતો. આ યુવતી પણ બીજા વધારે ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમભાવથી મુક્ત હોઈ, પોતાના હૃદયનો આખોએ ભાવ એકના એક ભાઇ ઉપરજ અર્પવા લાગી. રાતદિવસ એના મનમાં પોતાના ભાઇના પ્રેમનો બદલો વાળવાના વિચાર ઘોળાયાં કરતા. એના બુદ્ધિવૈભવનું પોતાને અભિમાન હતું, એના સુખમાં પોતે સુખી હતી, જે નાનામાં નાની વાત પણ એને સુખી કરી શકે તેવી હોય તે પોતે મ્હોટામાં મ્હોટી કરી માનતી;–ટુંકામાં, દીર્ઘકાલથી સંચિત એવો ઉત્કૃષ્ટ અને અતિ વિશુદ્ધ પ્રેમભાવનો ભંડાર આ બાલાએ પોતાના પવિત્ર પ્રેમસ્થાનરૂપ આ ભાઈ ઉપર ખર્ચવા માંડ્યો.

પરંતુ જે ઉચ્છૃંકલ વ્યવહારોમાં લાલાજીએ આજ પર્યંત પોતાનો સમય ગુજારવાનું સાધન શોધી લીધું હતું તેમાંથી જેમ જેમ તે વધારે મુક્ત થતો ગયો તેમ તેમ તેની શાન્તિનો સમય વધારે વધારે શોકમય થતો ચાલ્યો. એકલા રહેવામાં એને બહુ ભય લાગતું; પોતાની નવી સખી દૃષ્ટિથી દૂર થાય તે એને ગમતું નહિ—એની સાથેજ પોતે ફરતો હરતો, ખાતો પીતો અને છેક મધ્યરાત્રીએ જ્યારે એકલા સૂવા જવું પડે ત્યારે પણ મહા કષ્ટે જઇ શકતો. ઘણીવાર મરણ સમાન શાન્તિનો થોડો સમય ભોગવ્યા પછી તે એકાએક ચમકી ઉઠતો, ચોતરફ ગભરાટથી જોવા લાગતો, અંગ ધ્રૂજવા લાગતાં, હોઠનો રંગ ઉડી જતો, પાંપણોથી પરસેવાનાં ટીપાં પડતાં. અંબિકાને ખાતરી થઇ કે કોઇ પ્રકારનો ગુપ્ત શોક લાલાજીના હૃદયને ફોલી ખાય છે. એણે નિશ્ચય કર્યો કે મારે ગમે તે પ્રકારે એના વિશ્વાસને પાત્ર થઈ એને દિલાસો આપવા યત્ન કરવો. માણુસના મનની સૂક્ષ્મ વૃત્તિઓ સમજવામાં ચતુર એવી તે બાલા સહેજે ચેતી ગઇ કે મને લાલાના શોકાર્ત દર્શનથી કાંઇ થાય છે અથવા હું તે વાત જાણું છું એ વાત એને પસંદ પડતી નથી. આટલા માટે અંબિકાએ કદાપિ પણ પોતાના ભાઇને ખરી વાત પૂછી નહિ, હળવે હળવે

એવો ઘાટ આણ્યો કે તે પોતેજ વિશ્વાસથી બધુ કહે. પોતાની વિલક્ષણ સ્થિતિમાંજ ગુંચવાઇ ગયેલો લાલાજી અન્યની વૃત્તિનું યથાર્થ નિરીક્ષણ કરી શકતો નહિ એટલે અંબિકાના ઉદાર અને સ્વાર્પણરૂપ પ્રેમભાવને કોઇ સ્વાભાવિક ધૈર્યરૂપે દેખતો, ને એ ગુણ તેનામાં છે એમ જાણી પોતે પણ ધીરજ વાળતો. જેને પોતાના વિશ્વાસપાત્રરૂપે મનના વ્યાધિથી પીડાતાં મનુષ્યો પસંદ કરે છે તેનામાં મુખ્ય ગુણ ધીરજનોજ તે શોધે છે. ખરેખર, પરસ્પરથી વાત કરી હૃદયનો ભાર ઓછો કરવાની ઇચ્છા કેવી પ્રબલ છે! એ નિર્ભાગી માણસ વારંવાર એમ ધારતો કે એક વાર જો કોઇને બધી વાત કહેવાય તો હૃદયનો ભાર બહુ ઓછો થાય. એમ પણ એને ખાતરી હતી કે જવાન, અનુભવી, અને રસમય, તરંગી પ્રકૃતિની અંબિકા, કોઈ અનુભવી અને વ્યવહાર નિપુણ કઠોર મનુષ્ય કરતાં મારી વાત સાંભળવા તથા તેમાં મને સહાય થવા વધારે યોગ્ય છે. રામલાલ આવી વાતોને ગાંડા મગજનો લવારોજ ગણત, ઘણાક બીજા માણસો પણ 'મંદવાડની લવારી' એ નામથીજ તે વાતોને ઉડાવત. આ રીતે ધીમે ધીમે પોતાના મનને ઇષ્ટ એવો વાત કહી દેવાનો પ્રસંગ લાવવા ઉપર લાલાજી આવ્યો. એ પ્રસંગ આ પ્રકારે થઇ આવ્યો.

એક સાયંકાલે ભાઈ બહેન બેઠાં હતાં, અંબિકા જેનામાં પણ તેના ભાઈની બુદ્ધિનો અંશ હતો તે કાંઇક ચિત્ર આલેખવામાં લાગી હતી.. લાલાજી નિત્ય કરતાં ઓછા ગ્લાનિમય વિચારમાં ગ્રસ્ત હતો, ત્યાંથી એકાએક ઉઠયો અને પોતાની ભગિનીનો બરડો ઠોકી બોલ્યો "બહેન! શું કરે છે!" એમ કહેતાં નીચો નમી ચિત્રપાટી ઉપર નજર નાખતાંજ ચમકી ઉઠયો, પાટી અંબિકાના હાથમાંથી એણે ખેંચી લીધી;—"આ શું કરે છે?—કોનું આ ચિત્ર છે!" એમ બોલવા લાગ્યો.

"પ્રિય ભાઇ! તમે આ ચિત્રની મૂલ આકૃતિને ઓળખતા નથી? આપણાં માતુશ્રી કહેતાં કે આપણા ઘરમાં, સિદ્ધિને પામેલા આપણા પૂર્વજની જે પ્રતિકૃતિ છે તે તને બહુ મળતી આવે છે. એ પ્રતિકૃતિ ઉપરથી આ ચિત્ર હું આલેખું છું. મને જેવું સ્મરણ છે તેને આધારે હું જો આ ચિત્ર તૈયાર કરૂં તો તેથી તને આનંદ આવશે એમ હું ધારૂં છું."

"બળ્યું એ ચિત્ર અને બળ્યું મળતાપણું! તું જાણતી નથી કે હું આપણા પૂર્વજોના ઘરમાં આવવાનું શાથી ઇચ્છતો નથી. કારણ એજ છે કે એ ચિત્ર જોવાથી મને ભય લાગે છે—કારણ કે;—ક્ષમા કર—તું બીહીશ નહિ.—"

"નહિ નહિ ભાઇ! કાંઈ બીહીતી નથી. તું બોલે છે ત્યારે મને કશી બ્હીક નથી લાગતી. ઉલટો તું ચૂપ થઇ પડી રહે છે ત્યારે લાગે છે. તને જો મારા ઉપર વિશ્વાસ આવતો હોય, તું જો મને તારી સર્વ વાત કરી નિશ્ચય કરવા દેતો હોય, તો કેવું ઠીક થાય!"

લાલાજીએ કશું ઉત્તર આપ્યું નહિ, પણ લથડતે પગલે ઓરડામાં આમ તેમ ફર્યા કર્યું. છેવટે ઉભો રહ્યો અને પોતાની બ્હેન તરફ આતુર દૃષ્ટિથી જોઈ બોલ્યો "બરાબર છે, તું પણ તેનાજ વંશમાં જન્મેલી છે, તું કાંઈ મારી મશ્કરી કરવાની નથી, મારૂં નહિ માને એમ કરનારી નથી. સાંભળ! સાંભળ! એ શું થયું!"

"કશું નહિ ભાઇ! વા આવ્યો તેથી નળીયું ખસ્યું-બીજું કાંઈ નથી."

"બ્હેન! તારો હાથ મારા હાથમાં આપ; મારી પાસે સજીવ, સચેત, કોઇ છે એમ મને નીરાંત વળે. જો સાંભળ, સાંભળ્યા પછી કોઇ સમય પણ એ વાત ફરી સંભારીશ નહિ. કોઇને કહીશ નહિ—પ્રતિજ્ઞા કર કે આપણે બેજ તે વાત જાણીએ—મુએ આપણા ભેગીજ તે બળે."

"તારા વિશ્વાસનો ખોટો બદલો કદાપિ હું નહિ વાળું—હું પ્રતિજ્ઞા કરીને કહું છું—કદાપિ કોઈને નહિ જણાવું" એમ કહેતી અંબિકા એની પાસે અડીને બેઠી. પછી લાલાજીએ પોતાનો ઇતિહાસ શરૂ કર્યો. લખાણમાં ઉતારવાથી જે વાત, વિશેષ કરી શંકા અને પ્રશ્ન કરી બહુ ન માનવાનીજ વૃત્તિવાળાં મનને, કેવલ બિભીષિકારહિત અને સાદી જેવીજ લાગે, તે જ્યારે લાલાજીએ સૂકે હોઠે અને ભયભીત વદને તેમજ સાક્ષાત્ કષ્ટાનુભવજન્ય જે સરસતા શ્રોતાને તુરત પ્રત્યત કરાવી સભય કરવા સમર્થ થાય છે તે સમેત, કહી બતાવી, ત્યારે તે કેવલ જુદીજ રીતિની લાગી. વાત કહેતાં લાલાજીએ ઘણાક ભાગ છુપાવી રાખ્યા. ઘણાક ભાગનું તેણે સહજ રીતેજ અન્યથાલાપન કર્યું, છતાં તેના ફીકા પડી ગયેલા અને થર થર કાંપતા શ્રોતાને તાદૃશ ભાવ સમજાય તેટલું તો તેણે કહ્યું. લાલાજીએ છેવટ આણતાં કહ્યું "પ્રાતઃકાલ થતાંજ એ વિષમય સ્થાનથી હું નીકળ્યો. મારા મનમાં હજી એક આશા રહેલી હતી—હું મત્સ્યેન્દ્રને ગમે ત્યાંથી પકડી કાઢીશ, આવા આશયથી હું શહેરે શહેર ભમતો ચાલ્યો, ઠામ ઠામ રાજાની, અમાત્યની, ઉમરાવની, મદદ લેતો ને તપાસ કરાવતો, ક્વચિત્ આચાર્યો, મહંતો આદિના ગુપ્ત શિષ્ય સેવકાદિ દ્વારા શોધ કરતો; હું ચાલ્યો પણ મત્સ્યેન્દ્રનો ગંધ સુધાંતે હાથ આવ્યો નહિ. આ બધો સમય

અંબિ ! હું એકલો ન હતો." આવું કહેતાં જરાક ક્ષોભ પામતો હોય એમ લાલાજી અટકી પડયો, કેમકે એણે જે ઇતિહાસ કહ્યો હતો તેમાં પેલી ગોપિકાનો વૃત્તાન્ત બહુ અસ્પષ્ટ રીતે માત્ર સૂચવીનેજ ચાલ્યો ગયો હતો. "હું એકલો ન હતો પરન્તુ મારી સાથે જે સહચરી હતી તે એવી ન હતી કે જેનામાં મારો આત્મા પૂર્ણ વિરામ પામી શકે—તે સર્વથા અનુરક્ત અને પ્રેમશીલ છતાં, નિરક્ષર, મારી વૃત્તિ સમજવા જેટલી બુદ્ધિ વિનાની, સુશિક્ષિત બુદ્ધિવૈભવને બદલે માત્ર સ્વાભાવિક તેજોમય અક્કલવાળી,—જેના વિષે અન્ય પ્રવૃત્તિ ન હોય ત્યારે હૃદય વિરામ લેઈ શકે, પણ જેની સાથે મનોમન એકતા ન પામી શકે, કે જેને ક્લેષિત આત્મા પોતાના ભોમિયારૂપે વાપરી ન શકે—એવી હતી. પરંતુ આની સોબતમાં હોઉં ત્યાં સુધી પેલો વિકરાલ રક્તબીજ મને નડતો નહિ. એ પલિત મને શી રીતે કનડે છે તે હું તને સમજાવું. ગ્રામ્ય આનંદના તોફાનમાં, પ્રાકૃત લોકોના જેવા વ્યવહારમાં, દારુબાજી, ઇશ્કબાજીની મસ્તીમાં, વિકરાલનિર્મર્યાદતામાં, પશુ વર્ગને અને આપણને સરખાં બનાવનાર જે જે ખાસીયતો છે તેના આવેશમાં, એ ભૂત મને દર્શન દેતું નથી, એની ભીષણ આંખ મારા આગળ આવતી નથી. પરંતુ જ્યારે જ્યારે આત્મા જાગ્રત થઇ ઉન્નત વિચારે ચઢે છે, મનુષ્યજીવિતના ખરા હેતુ ઉપર લક્ષ કરી આવા નિકૃષ્ટ જીવનનો મને તિરસ્કાર વછૂટે છે, ત્યારે ત્યારે એ રાક્ષસ મારી પાસે આવી હાજર થાય છે, અંધકારમાં પણ અંધકારથી ગાઢતર થઇ પ્રત્યક્ષ જણાય છે. જો કલાવૈચિત્ર્યમાં મન પરોવુંછું, જ્ઞાનીઓના ગ્રંથમાં અવગાહન કરૂંછું, મહાત્માનું અનુકરણ કરવા યત્નવાન થાઉંછું, તો ન હોય ત્યાંથી પણ એ કરાલભૂત મારા આગળ ખડો થાય છે. મને અસહાય કરી નાંખે છે; મને ભાન રહેતું નથી કે પછી શું કરવું; મારો પ્રાણજ નીકળી જતો હોય એવું ભય મને લાગે છે."

"વહાલી બહેન! આટલું આટલું થવા માંડયું તોએ મને મારા પેલા ધૂતારા ગુરુના ખ્યાલ જતો ન હતો. મારા મનમાં એમજ હતું કે એને જો એક વાર મળું તો ગમે તે રીતે સમજાવી, ધમકાવીને, આ પલિતને મારા અંગમાંથી કઢાવું. એ મુલાકાતનો યોગ સહજજ આવ્યો. દિલ્હીથી રખડતો રખડતો હું કનોજ તરફ ગયો હતો. કનોજમાં એક રાત્રીએ મધ્યને સમયે પચીશેક મિત્રો મળ્યા હતા. નવા મિત્રોને નોતર્યા હતા. મારા જેવા શરમાતા હતા તેમને બીજા ઓળખે નહિ માટે સર્વે વેશ પલટી પલટીને આવ્યા હતા. ગામ બહાર કાલિકાના મંદિરનાં બારણાં બંધ કરી બધા અંદર બેઠા હતા. માતાજીનું

પૂજન ચાલતુ હતું, અને દારૂબાજી, મશ્કરી તોફાન, કશાની બાકી ન હતી. સર્વે ભાન ભુલીને ગમે તેમ લવતા હતા. ટુંકામાં ભૈરવીચક્રની બધી લીલા સંપૂર્ણ-પણે વિસ્તરી રહી હતી, તેવામાં ધીમે ધીમે વાત ઉપર વાતના ટપ્પા ચાલતે ચાલતે, મુસલમાનીનાં જે વાદળાં આર્યભૂમિ ઉપર ઝઝુમી રહ્યાં હતાં તેની વાત નીકળી. દારૂડીઆઓને એમજ લાગ્યું કે આ ધર્મચુસ્ત રાજાઓ કરતાં તે સારા પડશે, કોઇને કશી અડચણ રહેશે નહિ, નાત નહિ–જાત નહિ–વટાળ નહિ–બધુ એકાકાર! છાનાં છાનાં ભૈરવીચક્રને બદલે પ્રસિદ્ધ એક ભૈરવીચક્રમાં **सर्वे वर्णा द्विजातयः** થઇ રહેશે! વાહ એ આનંદ! એ છૂટ! એ મઝા! મારા મનમાં પણ આવા તર્કનો તરંગ જોસભેર ભરાયો, અને આગળ બંદાએ મારા આગળ ચિત્રેલાં સ્વપ્નને તે તુરંગને ખરા તેજમાં આણી મૂકયો. આવી રમુજ ચાલી રહી છે, સર્વના મોમાં હોકારા ને કીકીઆરી, હાહાહા, ને હીહીહી જામી રહ્યું છે, કલ્પિત આગામી સુખના તોરમાં બધા તણાય છે, તેવામાં એક જણે મારા કાનમાં કહ્યું 'એક માણસ કોઇ બાતમીદાર હોય તેવો જણાય છે, ને તમારા ઉપર વધારે ધ્યાન આપી રહ્યો છે, વિચારીને વાત કરજો.'

"તુરતજ મારી આંખ પેલા કહેનારની આંખની ઇશારતને અનુસરી પેલા અજાણ્યા બાતમીદાર ઉપર પડી તો મને જણાયું કે એ માણસ આ બધા તોફાનમાં કશો ભાગ લેતો નથી. તેનો વેષ પણ બધાંની પેઠે બદલેલો છે, છતાં એ કયારે અંદર આવ્યો તેની કોઇને ખબર હોય એમ મને લાગ્યું નહિ. એના મૌનથી બધાને ભય લાગ્યું હતું–મને તો વધારે તાન આવ્યું. બધાંએ ઇશારા કરવા માંડયા પણ તેની કશી દરકાર કર્યા વગર મેં તો હાકયાંજ કર્યું; એટલે સુધી હીંમત કરી કે તે માણસની પાસે જઇને હું તેનેજ બધી વાત કહેવા લાગ્યો અને તેમ કરવામાં એવો લીન થઈ ગયો કે બીજા બધા એક પછી એક બહારની ધર્મશાલામાં નીકળી ગયા તેની પણ મને ખબર રહી નહિ–મેં વાતોના તોરમાં કહ્યું:—"

"કેમ મહેરબાન! જે વખતની આપણે આશા રાખીએ છીએ તેના વિષે તમારો શો વિચાર છે? ગમે તેમ આચાર! ગમે તેમ વિચાર! સ્વચ્છંદ પ્રેમ! સ્વતંત્ર આનંદ!"

"એમ હું ચલાવતો ચલાવતો અચકાયો કે તેણે કહ્યું 'ચેતન વિનાનું જીવન.' પણ એટલા શબ્દો સાંભળતાંજ મારા ઉપર જાણે વીજળી પડી હોય એવો મને ઝપાટો લાગ્યો, કેમકે એ સ્વર મેં ઓળખ્યો; તુરતજ તેની પાસે જઈ મેં કહ્યું."

"ભૂત ! કે ધૂર્ત ! છેવટે પણ તું મળ્યો ખરો !'

"મેં આવું કહ્યું કે એ પુરુષ ઉઠયો, ને હું એની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો તેવામાં એણે મોઢા ઉપરથી બુરખો કાઢી નાખી મારા સામું જોયું તો મત્સ્યેન્દ્ર !! એની શારી નાખે તેવી દૃષ્ટિ અને ભવ્ય આકૃતિથી હું તો જ્યાં હતો ત્યાંજ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. એણે કહ્યું 'હા—હું તને મળ્યો ખરો, પણ મેંજ આ મુલાકાતનો યોગ આણ્યો છે એમ જાણજે. તે મારી શીખામણ કેટલી પાળી છે ! આત્મવિદ્યાના ઉમેદવારે, પેલા કરાલ રક્તબીજના પાશમાંથી મુક્ત થવા સારુ, આવી મંડલી અને આવાં સ્થાનમાંજ વિચરવાનું છે ! આત્મવત્ સર્વં એ ભાવ અનુભવવાની ઈચ્છા કરનારને શોભે તેવાંજ વચનો ! સ્વચ્છંદ પ્રેમ ! સ્વતંત્ર આનંદ ! તારા મોમાંથી નીકળવાં જોઇએ !'

"'પણ તે તારોજ દોષ છે' મેં કહ્યું 'જે ભૂત તેં મને વળગાડયુ છે તે લેઈ લે ! મારા આત્માને જે ત્રાસ આપે છે તેનાથી મારો છૂટકો કર.'

"મત્સ્યેન્દ્ર એક ક્ષણવાર મારા સામું જોઈ રહ્યો, હૃદયશૂન્ય અને અતિ વિદ્વેષયુક્ત તિરસ્કાર ભરી દૃષ્ટિએ જોઇ રહ્યો, અને બોલ્યોઃ 'નહિ નહિ, તારી પોતાની ઈંદ્રિયોથી મૂર્ખ બનેલા અંધ ! શ્રદ્ધાહીન જ્ઞાન જે પ્રકારે માયાના વિકટ માર્ગમાં અથડાય છે તેનો તને પૂર્ણ અનુભવ થવો જોઇએ. તારે છૂટ અને સ્વતંત્રતાનો વખત જોવો છે ! જા તે તું જોઇશ; તે સમય લાવવામાં તું પણ એક–ક્ષુદ્ર પણ એક—સાધન થઇશ, હું આ તને કહું છું તે વખત પણ તારા ભાગ્યનો નિયંતા રક્તબીજ તારી પાસેજ ઉભો છે એમ દેખું છું; એનું સામર્થ્ય મારા સામાર્થ્ય કરતાં તારા ઉપર અધિક છે. જે મંડલવ્યવસ્થા, જે રાજ્યપદ્ધતિ, તુ બંધનરૂપ માની ખોટી ગણે છે તેના પરચક્રાગમનથી ટુકડે ટુકડા થઈ જશે; તે અંધાધુંધી અને અવ્યવસ્થાના વિકરાલ સમયમાં તને જે વળગાડ છે તેનો અવધી આવશે, ત્યાં સુધી ધીરજ રાખ.'

"આટલી વાત થઇ તેવામાં પેલા દારુડીઆઓ તોફાન કરતા બહારથી અંદર દોડતા આવ્યા, તે આમ તેમ લથડતા લથડતા મારી અને ગુરુની વચ્ચે આવી ધબોધબ પડવા લાગ્યા. હું મત્સ્યેન્દ્રથી જુદો થઇ ગયો, તુરતજ મે તેને ખોળવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે કહીં જડયો નહિ. બીજે દિવસે, ત્રીજે દિવસે, અઠવાડીઆ સુધી, મે, ગામમાં, બહાર, સર્વત્ર શોધ કર્યો પણ નિષ્ફલ ! જુઠી ગમતથી નિર્વેદ પામી મને યોગ્ય હતા તેવા ઠપકાથી જરા અક્કલ ઠેકાણે લાવી, વિચાર કરતાં, મને એમ લાગ્યું કે મારી જન્મભૂમિની શાન્ત હવામાં મને ઠીક પડશે, અને હું

મારા મોક્ષનો માર્ગ ત્યાં રહી નીરાંતે સાધી શકીશ. આવી લાલસાથી હું અત્ર આવ્યો, અત્ર પણ કૃત્રિમ વ્યવહારો અને સ્વાર્થી પ્રપંચોમાં મને તેવો ને તેવોજ આનંદ પાછો લાગવા માંડ્યો. ભૂત જણાતો નહિ, પણ મારા મનમાં જે ભવ્ય આકાંક્ષાનાં બીજ ગૂઢ રોપાયલાં તે વારંવાર મને એનું એજ પ્રેરવા લાગ્યાં કે તું કોઇ મહત્તમ કાર્ય માટે સર્જાયલો છે, આ ગમતો તારે માટે નથી. ભવ્ય વાસના મને નિરંતર દમતી, પણ વ્યવહાર આવા ગમતા. તેનું કારણ એજ હતું કે ભવ્ય વાસનાને અનુસારે જેમ હું ઉત્તમોત્તમ માર્ગ લેવા જાઉ તેમ તેમ અત્ર, તત્ર, સર્વત્ર, કાલ અંધકારમાં પણ, પેલા રાક્ષસનાં નેત્રનો અગ્નિ મારા ઉપર વર્ષતો, અને મને કેવલ બેહાલ કરી મૂકતો." આટલું કહી લાલાજી અટક્યો તે સમયે એની ભમર ઉપર પરસેવાનાં ટીપાં ઠર્યા હતાં.

અંબિકાએ કહ્યું "મારા પ્યારા ભાઈ! હું મારા જીવિતનો તનેજ ભોગ આપીશ—તારા વિના બીજું મારે કોઇ નથી, કરવું નથી. આવા શુદ્ધ દિવ્ય પ્રેમમાં તારૂં ભય વિલીન થઈ, તને સુખ થશે."

"જરા નહિ, લગાર પણ નહિ, વ્હાલી બ્હેન! જે ન કહેવાનું તેજ હવે કહું છું. જ્યારથી તું અત્ર આવી છે—જ્યારથી મેં, આ પિશાચ જ્યાં મને નડે નહિ તેવાં સ્થાનોમાં જવાનું બંધ કર્યું છે,—ત્યારથી મે—મે—તેને —ઓ દૈવ! આ તે ઉભો—તારી પાસેજ—સોડમાં—" એમ કહેતાં બેભાન થઈ લાલો ભોંય ઉપર પડ્યો.

પ્રકરણ ૫ મું.

રક્તબીજની બ્હેન.

ત્રિદોષ સાથે અતિઉષ્ણ જ્વરના તાપમાં લાલાજી ઘણા દિવસ સુધી ભાન વિના પડી રહ્યો અને જ્યારે વૈદ્યોના ઉપચાર કરતાં અંબિકાની સચિંત અને સપ્રેમ આશ્વાસનાથી તે સારો થયો ત્યારે તેને પોતાની ભગિનીના અંગ ઉપરનો વિકાર જોઈ મહા ખેદ અને ભય પેદા થયાં. પ્રથમ તો એને એમ લાગ્યું કે મારી પથારી આગળ બેસી રહી ઉજાગરા કરવાથી અસ્વસ્થ થયેલી એની પ્રકૃતિ સહજમાં સુધરી જશે, પણ થોડાજ સમયમાં એને સમજણ પડી કે અંબિકાને કોઈ ઉંડો વ્યાધિ વળગ્યો છે. ધન્વંતરી અને અશ્વની-

કુમારથી પણ સાધ્ય ન થાય તેવો કોઇ વિષમ ઉપદ્રવ થયો છે. અંબિકાની કલ્પના શક્તિ લાલાજીના જેવીજ તીવ્ર હતી એટલે લાલાજીએ પોતાનો જે વૃત્તાન્ત કહ્યો તેથી તેના ઉપર બહુજ અસર થઈ ગઈ હતી, ત્રિદોષ સમયના ઉન્માદમાં લાલાજીએ જે જે લવરી કરેલી તેથી એ બાલિકાને ત્રાસ થઈ ગયો હતો. લાલો વારંવાર એનું એ લવતો " ઓ! પેલું રહ્યું, પેલું–પેલું–તારી પાસે". જે પલિત પોતાને વળગેલું હતું અને જે ત્રાસનો પોતે ભોગ થઇ પડેલો હતો તે બધું લાલાએ પોતાની વહાલી ભગિનીની કલ્પનામાં સારી રીતે સ્થાપી આપ્યું હતું. આ વાતની લાલાને પણ ખાતરી થવા લાગી. અંબિકા જે બોલતી તેથી નહિ, પણ તે કશું બોલતી નહિ, હબકમાં તાકી તાકીને ગભરાટથી જોયાં કરતી, થર થર કાંપતી, ચમકતી, પાછું વાળીને જોવાની પણ તેને હીમત ન આવતી, તે બધાથી લાલાની ખાતરી થઇ. લાલાને બહુ પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો કે મેં આ વાત આના આગળ ક્યાં કરી! એને વધારે એમ લાગી આવ્યું કે અહો મારાં પ્રાયશ્ચિત્તજન્ય દુઃખો ઉપર કોઈ માણસ દયા પણ ખાઈ શકે ને એમ મને જરા આશ્વાસન થાય તે પણ હવે રહ્યું નહિ! બહેન! મેં કહ્યું છે તે ખોટું છે, મારી વાત કેવલ ઉન્માદનો લવારોજ છે, એમ કહી કહી પોતાની ભગિનીનો વ્યાધિ દૂર કરવા લાલાજીએ મથવા માંડયું પણ વ્યર્થ!

લાલાને પણ આ પ્રકારે નિષેધ કરવામાં પેલા રક્તબીજ તરફથી ઓછી વેદના ન વેઠવી પડતી; પરંતુ પોતાની ભગિનીને માટે જે થાય તે કરવું એવો એનો નિશ્ચય હતો. જ્યારે જ્યારે લાલો એમ કહેતો કે " એ તો કાંઇ નથી," " ઉન્માદ છે–કલ્પના છે," ત્યારે ત્યારે એ રાક્ષસ તુરત એની બહેનની સોડમાં ઉભેલો જણાતો, અને લાલાનો ઉપહાસ કરતો હોય તેમ લાલાને પ્રત્યક્ષ થતો. પરંતુ આ વેદના કરતાં પણ વધારે હૃદયભેદક વેદના તો એ થઇ પડી હતી કે ધીમે ધીમે એની ભગિનીનો પ્રેમ એના ઉપરથી ક્ષીણ થતો જતો હતો; સ્વાભાવિક રીતેજ લાલાને દેખીને તે ભય પામતી, લાલો પાસે આવે કે ચમકતી, અને સ્પર્શ કરે તો થર થર કાંપતી. આખા જગતમાં કોઇ પણ ઠામ ઠરવા જેવું હોય તો લાલાને તો આટલું આ એકજ હતું; તે પણ હવે હજારો હાથ દૂર જવા માંડયું, તેની અને પોતાની વચમાં આ બીભત્સ સ્મરણરૂપ મહા સમુદ્ર આવી પડયો! પોતાના જીવિતથી જેનું જીવિત ક્લેષમય થઈ ગયું હતું તેને પોતે હવે જોઇ શકતો ન હતો. તેથી ગમે તે બહાનાં શોધી કાઢી લાલાજી કોટામાંથી નીકળી ગયો. જતી વખતે " બહેન! રામ, રામ," એમ કહેવા

આવ્યો તે સમયે એની ભગિનીના મુખ ઉપર જે ઇષ્ટ આનંદની છાયા લાલાજીએ જોઇ તેથી એની ખાતરી થઇ કે મારી પોતાની કૃતિથીજ આ બીચારી મહા દુઃખમાં ફસાઈ છે. કેટલાક માસ સુધી લાલાજી આમ તેમ રઝળ્યો, કાશી જઈ આવ્યો, ગંગાસ્નાન કરી આવ્યો, પણ કશો આરામ પામ્યો નહિ. એવામાં પોતાના વતનથી કાગળ આવ્યો, એટલે તે તરફ જવું પડયું. ઘેર આવ્યો તો પોતાની બહેન ધાર્યા કરતાં પણ અતિ વિષમ દુર્દશામાં—મન અને તનની વિકટ સ્થિતિમાં–પડેલી છે એમ જોઈ બહુ શોક પામ્યો.

નિર્જીવ જેવી દૃષ્ટિ, મૃતવત્ શરીર, એ જોઇ લાલાને ત્રાસ ઉપજ્યો; કોઇ ચૂડેલ કે ડાકિનીએ ચૂશીને છેક ખોખું કરી નાખ્યું હોય એવી અંબિકાને જોઇ લાલાની આંખે ચોધાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં. કોઈ ઉન્માદ કે બુદ્ધિભ્રંશ, અંબિકાને થયો ન હતો; જાગતાંજ સ્વપ્ન થતું હોય, કોઈ વિલક્ષણ ભાવના પ્રત્યક્ષ ઉભી હોય, એવી તેના રોગની દશા હતી. જેમ જેમ રાત્રીનો સમય થતો ગયો, મધ્યરાત્રી આવતી ગઈ, તેમ તેમ અંબિકા આમ તેમ તરફડવા લાગી, કોઈ મને સહાય થાઓ એમ કહેતી હોય એ રીતે ચોતરફ જોવા લાગી. એના હોઠ જરા ફફડવા લાગ્યા, હાથ લાંબા કરીને કોઈ મને બચાવો એમ કહેવા લાગી, ને જેવાં બાર વાગ્યાનાં ચોઘડીયાં ગગડયાં કે લાકડુ થઇને ધબ દેઈ પથારીમાં પડી, મોઢે ફીણ આવી ગયું, પગ તણાવા લાગ્યા, શુદ્ધિ ઉડી ગઈ. નિત્ય આજ સમયે આમ થતું હતું. એજ વખતે લાલાએ પોતાની વાર્તા અંબાને કહી હતી. કેટલીક ઘડી વીત્યા પછી, લાલાજીના અનેક ઉપચારનું તેને ભાન થયું, તે બેઠી થઇ, જરા બોલી, ને કહેવા લાગી કે ગમે ત્યાં હોઉં, ગમે તેવી સ્થિતિમાં હોઉં તો પણ આ સમયે નિત્ય એક ચૂડેલ મારી પાસે આવે છે, બારણાં ત્રણ વાર ઠોકીને અંદર પેસે છે. અને મોઢુ બહુ વિકરાલ કરી આંખોમાં ક્રોધ આણી મારા સરસી આવે છે, અને પોતાનો હાથ મારે માથે મૂકી, બેસે છે; એ પછીનું મને ભાન રહેતું નથી; જાગ્યા પછી પણ મને એ રાંડના આવ્યાની ભીતિ રહે છે, ને કશું ચેન પડતું નથી.

લાલાના આવતા પહેલાં જે વૈદ્ય ઉપચાર કરતો હતો. તે બીચારો કોઈ સાધારણ ગાંધી હતો; અને તેણેજ આવો ત્રાસદાયક બનાવ જોઇ લાલાને તેડાવ્યો હતો. તે પોતે આ કામમાંથી મુક્ત થવા બહુ આતુર હતો. એટલે લાલાજીએ તેની સલાહ લેતાની સાથેજ તેણે કોઈ અનુભવી વૈદ્યને બોલાવવાની હા કહી. ગામમાં એક ઘણો કુશલ અને વૃદ્ધ વૈદ્ય હતો તેને બોલાવી લાવ્યા ને

અંબિકાને દેખાડી, અને જે ચિત્તભ્રમ તેને થયો હતો તેનું વર્ણન કરી બતાવ્યું. વૈદ્યરાજ બીજે દિવસે બે ઘડી પહેલાં આવ્યા, લાલાજીની સમતિથી એવી યોજના કરતા આવ્યા કે તે રાતે ચોઘડીયાં એક ઘડી વહેલાં વાગે. એ યોજના કરીને પોતે અંબિકા પાસે બેઠા, સારી માત્રા કાઢીને તેને પાઇ, અને છાતી ઠોકીને કહ્યું કે આજ ચોઘડીયાં વાગતાં જો કાંઇ થાય તો ધધો કરવો મૂકી દેઉ. વૈદ્ય વાતચીત કરવામાં બહુ કુશલ હતો તેથી અંબિકા પોતે જાતે કલ્પેલા ભ્રમમાં ન પડે એવા ઉપચાર જે તેણે અત્યાર સુધી કર્યા હતા તેમાં આનંદ અને ઉપહાસ પેદા કરે તેવી વાતચીતનો પણ ઉમેરો કરવા મડયો. ઘડી એક વીતી ને ચોઘડીયાં ગગડયાં. પણ કાંઈ થયુ નહિ. એટલે અંબા પાધરીક પોતાના ભાઇને ગળે વળગી પડી "ઓ પ્યારા ! ઓ ભાઈ! ગઈ-હવે ગઈ—હવે ગઈ—હું જીવી, વ્હાલા ભાઇ ! તેં જીવાડી." એ આનદમાં વૈદ્યરાજે પણ વાત ઉપર વાત હાકવા માંડી અને સર્વે બહુ પ્રસન્ન થતાં બેઠાં છે ત્યાં એકાએક અંબા ઝબકીને ચમકી ઉઠી "હાય હાયરે ! જો-જો-ભાઇ !—આવી" એમ કહેતી ચતાપાટ પડી ગઇ, ને શુદ્ધિહીન થઈ જઇ પગ ઘસવા લાગી, વૈદ્યરાજે અંબાને પોતાના ખોળામાં માથુ મૂકાવી ગભીર વદને કહ્યુ "મને એમજ લાગતું હતુ, ગર્ભાશયમાં કાંઇક બીગાડ છે; તેથી હૃદયના રક્તમાં બીગાડ થઇ ઉન્માદ થયો છે." * *

બીજી રાત્રીએ એજ સમયે અંબિકા મરણ પામી.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

અમરશાહર.

"અહો ! આનદ! આનદ ! મારા જીગર ! મારા પ્રાણ !—તારો હાથ, તારા અધર, પુન પ્રાપ્તઃ થયા ! એટલું એક વાર કહે કે મારા ઉપરનો પ્રેમ બીજીને અર્પી તેં મને તજી ન હતી, બોલ, ફરી બોલ, નિત્ય તેનું તે બોલ—તો બાકીની બધી વાતની હું તને માફી આપી શકીશ."

"ત્યારે તો તું મારે માટે શોચમાં પડી હશે ખરી!"

"શોચ!—તું તો એમજ જાણતો હતો કે કાંઈ નહિ હોય! તેં મને વાપરવા માટે સુવર્ણ આપવા જેટલું ઘાતકીપણું કર્યું! પણ જો,—પેલું રહ્યું તે તારૂં સુવર્ણ, અસ્પૃષ્ટ, તેમનું તેમ!"

"નિર્દોષ બાલા! ત્યારે આ અમરશહર જેવા નગરમાં તેં ધાનપાણી માટે શું કર્યું?"

"જે કર્યું તે પ્રમાણિકપણે, લાજ સાચવીને કર્યું છે. પણ મારા પ્રાણના પ્રાણ! જે વદનને તું એકવાર સર્વ કરતાં સુંદર ધારતો હતો તેનાજ શપથ આપી કહું છું કે બોલ એ વદન હજી તને તેવું ને તેવું લાગે છે?"

"ખરેખર પ્યારી ગોપિકા! એમાં પૂછે છે શું? નિત્યે નવી નવી સુંદરતા હું તો તેમાં દેખું છું. પણ તું શા માટે પૂછે છે?"

"અહીંઆં એક ચીતારો છે—ઘણો મહોટો માણસ છે—એવો મહોટો કે જ્યાં જુએ ત્યાં એનુંજ મહત્ત્વ છે, એનુંજ બધાં માને છે—જીવનને મરણ જાણે એના હાથમાંજ છે. તેણે મને મારૂં ચિત્ર લેઈ લેતા સુધી બેસવાના બહુ મહોર આપ્યા છે. એ ચિત્ર તે બાદશાહ પાસે લેઈ જવાનું કહે છે, તેને કાંઈ ધંધો કરવો નથી, માત્ર પોતાની હોશીયારી બતાવવી છે. વિચાર પ્યારા! તારી ગોપિકાની કેવી કીર્તિ થશે! અને વળી એ બિચારો તો મને પરણવા પણ તૈયાર છે-પોતાની પરણેલીને છેડો ફાડી આપીને પરણવા તૈયાર છે; પણ અય નિમકહરામ! હું તો તારી વાટ જોતી બેઠી છું."

એવી વાત ચાલે છે ત્યાં બારણું ધકેલાયું, તે ઉઘડતાની સાથે એક પુરુષ અંદર આવ્યો.

"બંદો!"

"કોણ! લાલાજી?–હાં–રામરામ! ફરી પણ પાછો તુંનો તુંજ મારો પ્રતિસ્પર્ધિ થયો છે કે? પણ બંદાને કોઇના ઉપર વૈર નથી. દોસ્ત! મારે તો મારો દેશ–મારા બીરાદર—તેનીજ પ્રીતિ છે; મારા દેશની સેવા કર, તો આવી કાન્તિ ઉપર તું આશક થયો તે ગુનો માફ કરવા તૈયાર છું."

આવી વાત બંદો કરતો હતો તે વખતે મુસલમાનોનાં ટોળે ટોળાં રસ્તામાં ભેગાં થઇ બંદાને બુમ પાડતાં હતાં, પેલી ગોપિકાનું દર્શન કરવા આતુરતાથી વિનતિ કરતાં હતાં. વચમાં વચમાં દીન! દીન! એમ પોકાર થતા હતા—શાહબુદ્દીનનું નામ વિજયના ધ્વનિમાં કોઇ કોઈ બોલી પડતું હતું. લાલાજી આ બધું તોફાન જોઈ, ધ્વનિ સાંભળી ને ચમક્યો, કે બંદાએ આ શું તોફાન ઉઠાવ્યું છે! મહારાજ પૃથ્વીરાજ શી નિદ્રામાં પડયા છે, કે

આ લોકો આટલે સુધી આવી શક્યા છે! જે મોહજાલમાં લાલો ફસ્યો હતો તેવીજ મોહજાલમાં આખા ભારતનો ભૂપ આ સમયે ગાઢ નિદ્રા લેતો હતો એની લાલાને થોડીજ ખબર હતી. કુસંપથી નીર્વીર્ય થઈ ગએલાં પોતાનાં બાલકોનું ખપ્પર ભરવાને સંયોગતા રૂપે ચંડિકા પ્રકટ થયાની વાત લાલાના લક્ષમાંએ ન હતી. બંદાએ બારીએથી ડોકું બહાર કાઢ્યું એટલે વળી ગર્જના વૃદ્ધિ પામી. બંદાએ કહ્યું લાલાજી આપણા પરમમિત્ર છે, પણ લાલાજી એટલો શબ્દ સાંભળતાં આખા ટોળામાં એ નામની જ ગર્જના વ્યાપી રહી.

લાલાએ મનમાં વિચાર કર્યો આ મ્હોટા રાજ્યવિપ્લવની ધમાલમાંજ જો મને પ્રવૃત્તિ મળી શકે એમ હોય, રક્તબીજની કારી દૃષ્ટિમાંથી છૂટવાનો આજ માર્ગ હોય તો મારે આમ કે આમ બધુ એકજ છે.

લાલાજી! તારા ભાગ્યનો ઉદય થયો—" તું પણ આ રાજ્યની એક મ્હોટી અમીરાતનો ધણી થશે" એમબંદાએ લાલાનો ખભો ઠોકીને કહ્યું, ને ઉમેર્યું "ઉઠ, હવે દિલ્લી જવાને થોડી વાર છે."

"દિલ્લી! પ્યારા મને દિલ્લી દેખાડો" પેલી ગોપિકાએ કહ્યું "મેં એ નગરની બહુ મ્હોટી મ્હોટી વાતો સાંભળી છે, ત્યાં ઘણું જોવાનું છે, ચાલો આપણે જઈએ. યોગિનીપુરની જોગણીઓ કરતાં હુ કહું એવી નથી."

"જઇશું! પ્યારી સમય આવવા દે" લાલાજીએ શાન્ત મુદ્રાથી ઉત્તર આપ્યું.

* * * * * *

તરંગ પાંચમો સમાપ્ત.

તરંગ ૬ ઠો.

પ્રકરણ ૧ લું.

પ્રેમની કિંમત.

જે ક્રમાનુસાર આ વાર્તાનો વૃત્તાન્ત વિસ્તરતો ચાલ્યો છે તે પ્રમાણે જોતાં ગુલાબસિંહ અને રમા પ્રયાગના કીનારા ઉપરથી ચાલી નીકળ્યાં તે બનાવ લાલો અમરશહરમાં આવ્યો તે પછી બનેલો છે. ગયાજીના પવિત્ર ધામમાં બુદ્ધદેવના સ્થાનની સમીપ એક ભવ્ય પ્રસાદમાં એ પ્રેમી યુગલે અનંત સુખ પરંપરાનો અનુભવ કરવા નિવાસ કર્યો છે. ઉભય પ્રેમનું એકત્ર સ્થાન–બાલક પ્રાપ્ત થવાનો પણ સમય છે. ગયા જેવા પવિત્ર સ્થાનમા બધો દિવસ યાત્રાલુઓના ભરાવાથી જે ગરબડાટ મચી રહે છે તે શાન્ત પડયો હતો, બુદ્ધદેવના મંદિરમાંથી મોડામાં મોડા ઘેર જનારા સાધુ ઘર તરફ જઈ ચૂક્યા હતા. આવા શાન્ત સમયે પણ પાસેના મહાલયમાં દીવા આમતેમ ફરે છે એવું દૂરથી અજવાળું દેખનારને જણાતું હતું. એ સ્થાન એ સમયે ત્રાસ અને દુઃખનો નિવાસ થઇ રહ્યું હતું.

“ વૈદ્યરાજ ! આ દાઈ જે સમાચાર કહે છે તે ઉપર યથાર્થ વિચાર કરી આપ કોઇ એવી માત્રા બતાવો કે જેથી એનો પ્રાણ ઉગરે. આખા શહરમાં ધનાઢ્યમાં ધનાઢ્ય જે હશે તેના કરતાં પણ આપને હુ અધિક ધનવાન્ કરીશ. ”

“ મહારાજ ! ” વૈદ્યે કહ્યુ “ આપ ગમે તેટલું દ્રવ્ય આપો પણ દ્રવ્યને મોત ગાંઠતું નથી, ઇશ્વિરની આજ્ઞા દ્રવ્યથી ફરી શકતી નથી, મહેરબાન સાહેબ ! આ બે ચાર ઘડીમાંજ જો તમારાં ને તમારા પૂર્વજનાં પુણ્ય આડે આવે તો ઠીક, નહિ તો આપે બહુ ધૈર્ય રાખવું. ”

અહો ! ગુલાબસિંહ ! ગુપ્ત વિદ્યાના ઉપાસક ! અપરિમિત સામર્થ્યના ધણી ! જગત્‌ના રાગ દ્વેષમય કલહની વચમાં થઈને જેણે અવિકૃત વદને માર્ગ સાધેલો એવા હે મહાત્મા ! છેવટ તું પણ ભયના તોફાની દરિયાને મોજે ચઢયો !! તારો આત્મા હવે ઘૂર્ણાયમાન થયો છે ! તને યમરાજનાં બલ અને ભવ્યતા સમજાયાં છે ! અમરને પણ મરણનું ભય પેઠું છે !

કૃમિતાથકી સ્વાભાવિક જીવનને ઉગારવાને અશક્ત એવા વૈદ્ય આગળથી ગુલાબસિંહ ખશી ગયો,—દોડયો, નાઠો, મ્હોટાં દીવાનખાનાં, અને છજાંમાં થઈ, જેમાં કોઈનો પણ પ્રવેશ ન હતો એવી એક એકાન્ત કોટડીમાં ભરાયો. લાવ હવે તારાં અકસીર અને ઔષધિ કાઢ. અરે! શાન્ત શ્વેત પ્રકાશ! જ્યોતિ! તેનું દર્શન લે. કેમ? સાક્ષાત્ શંકર કેમ આવતા નથી? તારી આજ્ઞા કેમ માનતા નથી? યોગિરાજ! તમારો યોગ્ય તૂટયો? નિરવધિ આત્મબલ ઉપર સ્થાપેલું તારૂં રાજ્ય ગયું? શા માટે ફીકે મુખે ધ્રૂજે છે? તારા વચનમાત્રથી જ્યારે તું ઇચ્છે તે સિદ્ધ થતું ત્યારે તો તું આવો ન હતો. જ્યોતિર્મય સત્ત્વો ફીકે મુખે ધ્રૂજનારને વશ થતાં નથી; એ સત્ત્વો ઉપર નહિ અકસીરનો, નહિ ઔષધિનો, નહિ જ્યોતિર્મય પ્રકાશનો, પણ કેવલ આત્માનોજ અમલ છે. અને તારો આત્મા! તેના હાથમાંનો રાજ્યદંડ પ્રેમ અને મૃત્યુએ છીનાવી લીધો છે, તેને માથેથી મુકુટ તેમણે પાડી નાખ્યો છે.

છેવટ દીપપ્રભા ઝાંખી થવા લાગે છે, આસપાસ એક પ્રકારની ભયકારક શાન્તિ જેવું લાગે છે,—કોઇક અમાનુષ સત્ત્વ, ધૂમ્રમય આકૃતિ, સમીપમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. થોડેક દૂર તે લપાઈને ઉભી છે. ને તારા ઉપર પોતાની દ્વેષ-મય, ક્રોધમય, કારી આંખ લગાડી રહી છે.

"કેમ યોગિરાજ!—અનંત યુગથી યૌવન સાચવી રહેનાર જવાન! આનંદ અને કાન્તિની ઉપેક્ષા કરી હિમાલયના ટાઢા બરફ જેવું હૃદય રાખી તેં મારો અનાદર કર્યો હતો, અને મૃત્યુને માથે મેખ મારવાની કલા હાથ કરી હતી, તેજ તું આજ મૃત્યુથી ડરે છે! ત્યારે તારા જ્ઞાનની ગતિ એક વર્તુળ જેવીજ છે? જ્યાંથી તું નીકળ્યો હતો ત્યાંને ત્યાંજ પાછો આવ્યો! આપણને મળ્યાને હજારો વર્ષ વીતી ગયાં—પણ પાછા આપણે ભેગા થયા!"

"ભલે; મળ્યા તો શી ફીકર છે; મને તારું લેશ પણ ભય નથી. તારી આંખના અગ્નિમાં હજારો ભોગ થઈ ગયા છે, તારી આંખ જ્યાં જ્યાં પડી છે ત્યાં ત્યાં મનુષ્યહૃદયનો સ્વચ્છ ઝરો ક્લેષ, દુઃખ, પીડા, કલહ, વૈર આદિથી અતિ કલુષિત થયો છે, તારી આંખને વશ થનારા ગાંડા થઇ ગયેલાના મગ-જમાં કે કાળાં કર્મ કરનારના અંધારા એકાન્તમાં તું સર્વદા વિદ્યમાન રહી ત્રાસ પેદા કરતો રહ્યો છે,—તથાપિ તું મારો પરાજય કરી શકયો નથી, શક-નાર નથી; તું મારો ગુલામ છે."

"ખરેખર, ગુલાબરૂપેજ તમારી સેવા કરવા આવ્યો છું. આજ્ઞા કરો. આ સ્ત્રીઓનું કકળાણ સાંભળો; તમારી પ્રિયતમાની ચીસ જોઇ—સાંભળી! તારા આવાસ ઉપર અત્યારે યમરાજે છાપો મારેલો છે, તારો શંકર કોણ જાણે ક્યાં ઉંઘે છે. જ્યાં વાસનાના ધૂમ્રથી અને રાગની ધૂલિથી તૃતીય નેત્રનો પ્રકાશ બુઝાઈ ગયો ન હોય ત્યાંજ દિવ્ય જ્યોતિમય સત્ત્વો પ્રત્યક્ષ જણાય છે. પણ હું—રક્તબીજ—તેવો નથી, તને પણ સહાય થવા તત્પર છુ." આવી વાર્તા થતી હતી તેજ સમયે ગુલાબસિંહને પણ હૃદયમાં એવો આઘાત થયો કે જાણે રમા મને બોલાવે છે, મને ઉગારો, બચાવો એમ વિનતિ કરે છે.

"અરે રમા! મારાથી તને હવે કાંઈ થઇ શકે એમ નથી" ગુલાબસિંહે બહુ આવેશથી કહ્યું "તારા ઉપરના પ્રેમથી મારી પાંખો ખરી પડી છે."

"ના નથી ખરી પડી; એને ઉગારવાની કલા હું તને બતાવું–ઉપાય તારા હાથમાંજ ઉતારી આપું."

"મા અને બાલક બન્નેને માટે!"

"હા બન્નેને માટે."

મહાત્માના અંગમાં એક જબરો આચકો આવી ગયો, નાનું બાલક ધ્રૂજે તેમ, અંતરાત્મામાં ચાલતા વ્યગ્રતાના કોલાહલથી, આખે શરીરે ધ્રૂજવા લાગ્યો. પ્રસંગની જરૂર અને માનુષબુદ્ધિનું બલ એ બે છેવટ વિજય પામ્યાં, જો કે આત્માએ હા પાડી નહિ.

"મારે કબુલ છે. માતા અને બાલક—ઉભયને ઉગાર."

* * * * * * * *

એક અંધારા ઓરડામાં રમાને રાખવામાં આવી હતી, ત્યાં તેને પ્રસૂતિકાલની તીવ્ર વેદના રોવરાવતી હતી, ચીસો પડાવતી હતી, અને પ્યારા ગુલાબ! એવું વારંવાર બોલાવતી હતી. મરણ અને જીવન વચ્ચે ઉત્કટ સંગ્રામ ચાલી રહ્યો હતો, એક કાચે તારે જીવન લટકી રહ્યું જણાતું હતું. વૈદ્ય વારંવાર જોવરાવતો હતો, વળી ઘડીમાં નજર કરતો હતો. વૈદ્યે કહ્યું "હવે બૂમો ઓછી થઇ ગઈ છે, નાડી તૂટી છે, પાંચ પચીશ પળમાં થઈ રહેશે!"

મૂર્ખ! એજ પળો તારો ઉપહાસ કરે છે; વિશીર્ણપ્રાય શરીરમાં હવે પ્રકૃતિએ જીવનનો પ્રકાશ વધારે જાગ્રત્ કરવા માંડ્યો છે. શ્વાસ ધીમો પડ્યો ને નિયમિત થયો, ત્રિદોષ શમવા લાગ્યો–રમા પ્રસન્ન વદને સ્વપ્નમાં પડી. એને એવું

સ્વપ્ન થયું કે " હું ગુલાબસિંહની પાસે છું, ને એની છાતી ઉપર માથું મૂકી સુતી છું. એ મારા ઉપર નજર કરે છે તેમ મારી વ્યથા ઓછી થતી જાય છે, એના હાથનો સ્પર્શ થતાં જ્વરમાત્ર શાન્ત પડી જાય છે. એનો મધુર સ્વર સાંભળું છું, વ્યગ્ર કલ્પનામય સત્ત્વમાત્ર એ શબ્દના મંત્રથી વિદૂર થઇ જાય છે. અહો ! મારા માથામાં જે ભાર લાગતો હતો તે ક્યાં છે ! ક્ષણમાં તે જતો રહ્યો ! વિશ્વની લીલા મને પુનઃ હસતી જણાય છે, સૂર્યનો પ્રકાશ આનંદ આપે છે. વન વૃક્ષોનાં ઉગતાં પત્રની વાતચીત પણ મારે કાને પડે છે. બધાં મને એમ કહે છે કે ' આવ હજી તારે અમારી સાથે રહેવાનું છે. "

રે મૂર્ખ ! જો ઘડીને સંભાળ, ઔષધિ અને ચિકિત્સાના વિચારમાં ફસાયલા પંડિત ! તમારી કારીગરી વ્યર્થ છે. એક ઘડી થઇ, બે થઇ, ને જે આત્માને આ સ્થાન તજી જવો નિર્માણ કર્યો હતો, તેજ સ્વસ્થ થઈ ઠરેલો જણાય છે ! રે ભર્તા ! ગાંડા ઘેલા પ્રિયતમ ! તારી પ્રિયતમા જીવે છે; રે ! પ્રેમમસ્ત ! તારે આખું જગત્ હજી શૂન્ય નથી. થોભો:—હર્ષ, આનંદ ! પિતાજી ! તમારા બાલકને હાથમાં લેઇ રમાડો.

પ્રકરણ ૨ જું.

પ્રેમનો ભોગ.

બાલક પિતાના ઉછંગમાં મૂક્યું ! તુરતજ કાંઈ બોલ્યા ચાલ્યા વિના પિતાએ નીચા નમી એક ચુંબન કર્યું—હર્ષાશ્રુ વહેવા લાગ્યાં ! અહો કેવાં માનુષ અશ્રુ—મહાત્માના નયનમાંથી પડયાં ! ગાલ ઉપર પડતા અશ્રુના પૂરમાંથી બાલકનું સ્મિત કેવું સુંદર લાગે છે ! અરે ! કેવાં આનંદાશ્રુથી આપણે નવા જીવને નિરાનંદ જગતમાં આવકાર આપીએ છીએ ! કેવાં શોકાશ્રુથી તેના ગમનને વિલોકીએ છીએ ? આનંદ તો નિઃસ્વાર્થેજ; પણ જે શોક તે કેવો સ્વાર્થમય !

આ ક્ષણે અંધકારમય ઓરડામાંથી મિષ્ટ પણ ઝીણો સ્વર સંભળાય છે, બાલકની માતા બોલે છે. ગુલાબસિંહે ધીમેથી કહ્યું " પ્રિયે હું અહીંઆંજ છું, તારી પાસે છું." માતાએ સ્મિત કરી પ્રિયતમનો કર પોતાના કરમાં દૃઢ ગૃહી મૌન આનંદમાં ત્રિપુટીનું ઐક્ય અનુભવ્યું.

* * * * * * *

વૈદ્યને પણ આશ્ચર્ય થયું કે રમા શી રીતે આટલી ત્વરાથી નિરામય થઈ; બાલક પણ નવી સૃષ્ટિ સાથે સંપૂર્ણ રીતે પ્રેમબદ્ધ હોય તેમ આનંદમાં પુષ્ટ થતો ચાલ્યો. તેના જન્મક્ષણથી જ ગુલાબસિંહે તેના જીવનને પોતાનું જીવન કરી લીધું હોય એમ જણાવા લાગ્યું, એ બાલકના જીવનમાંજ માત પિતાનાં જીવન નવીન એકાકારતા રૂપે જન્મેલાં જણાયાં આ બાલક કરતાં વધારે ક્રાન્તિમાન્ મૂર્તિ ચક્ષુગમ્ય થવાનો સમ્ભવ નથી. દાસીઓને આશ્ચર્ય લાગતું હતું કે બીજાં બાલકની પેઠે ઉઆ ઉંઆ કરતું આ બાલક સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરતું નથી, જગત્નો પ્રકાશ જેમ તેને પરિચિત હોય તેમ તે હસ્યાં કરે છે. બાલકને સુલભ એવી કોઈ પીડાથી તે કદાપિ રડતું નહિ, શાન્ત નિદ્રામાં હોય ત્યારે પણ જાણે કોઇ આંતર ધ્વનિ ઉપર તેનું અવધાન હોય એવી તેની આકૃતિ જણાય છે. એનાં નેત્રમાં દૃષ્ટિ કરીએ તો સંપૂર્ણ બુદ્ધિવિકાસની પ્રભા તેમાં સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે, પોતાનાં માબાપને તે ઓળખતું હોય એમ જણાતું, ગુલાબસિંહ જ્યારે માંચી ઉપર નીચો નમીને તેને રમાડતો ત્યારે તુરત પોતાના હાથને લાંબા કરી હસતું અને ખુશી થતું. ગુલાબસિંહ પણ માંચી આગળથી, પાલના આગળથી, કદાપિ ખસતો નહિ; રાત્રીએ અંધકારમાં પણ પોતે ત્યાંનો ત્યાંજ રહેતો, રમા અર્ધી જાગતી ઉંઘતી હોય ત્યારે તેને કાંઇક બબડતાં સાંભળતી પણ ગુલાબસિંહ જે કાંઈ આ પ્રકારે બબડતો તે બધું કોઈ અજાણી પરભાષામાં છે એમ રમાને લાગતું અને તેથી માતાને સુલભ એવા સહજ વાત્સલ્યભાવે તેના મનમાં અનેક વહેમ અને શંકાઓ ઉપસ્થિત થતાં, માતાને પોતાના બાલક સંબંધે સર્વ વાતની શંકા થયાં જાય છે—દેવતાઓને પણ પોતાનું બાલક તે સાંપતી નથી.

ગુલાબસિંહ જે માનુષ પ્રેમના આનંદમાં ગ્રસ્ત થઈ ગયો હતો તેના મદમાં, અને પોતાના મનમાં આ નવા પ્રેમસ્થાનને જે ઉચ્ચતમ માર્ગે લેઈ જવાના તર્ક હતા તેના પ્રમોદમાં, એ ભાન ભુલી ગયો હતો કે આવો મદ અને આવો મોદ પ્રાપ્ત કરવા માટે શો ભોગ આપવો પડયો છે! પેલી શ્યામ, ભયંકર, અસ્પષ્ટ, આકૃતિ, બાલકના પાલના આગળ તેનાં રૌદ્રનયન સમેત વારંવાર ફર્યા કરતી, લપાઈ રહેતી, બેસી રહેતી.

પ્રકરણ ૩ જું.

પશ્ચાત્તાપ અને પ્રતિકાર.

મત્સ્યેન્દ્ર! મર્ત્ય જગતના શોક અને આનંદ તેમાં હું પુનઃ પડ્યો છું. દિવસે દિવસે હું મારે હાથે મારી બેડીઓ તૈયાર કરતો ચાલું છું. પરમ આત્માને મૂકી પારકાંના આત્મામાં મને સુખ લાગતું આવે છે; અને જો કે સ્વનો પર–માં વિલય સાધવારૂપ વૃત્તિજ ઉચિત છે, તથાપિ હવણાં જે થાય છે તેમ થવામાં તો મારા સામ્રાજ્યના અર્ધ કરતાં પણ અધિક મેં ગુમાવ્યુ છે. એ પારકા આત્માને હું ઉન્નત કરી શકતો હોત, તો તો ઠીક હતું, પણ સ્નેહપાસે કરીને તે, મને, પોતાની તરફ નીચે તાણી જાય છે. તૃતીયનયન ગોચર સત્ત્વોના દર્શનથી વિમુખ થઇ ગયેલા મને વિકરાલ રક્તબીજે પોતાની જાલમાં ફસાવ્યો છે. મેં તેની સહાય્ય સ્વીકારી, તેનાં પરિણામ માથે વહોર્યા છે, એ વાત તું માનશે? એ પલિતને નમનાર આત્મા પુનઃ દિવ્ય દર્શન પામી શકે તે પૂર્વે અનેકાવતાર જવા જોઇએ. અને–* * * * * * *

આવી આશામાં હજી પણ મને વિજયદર્શન થયાં જાય છે; આ બાલજીવન ઉપર મારૂં પૂર્ણ સામર્થ્ય છે. કોઇ સાંભળે નહિ, જાણે નહિ, તે રીતે મારો આત્મા એના આત્મા સાથે યોજાય છે, અને અત્યારથીજ એ આત્માને પરમજીવન માટે તૈયાર કરતો ચાલે છે. તુ જાણે છેજ કે નિર્દોષ અને અનુપહત મતિના બાલને કસોટી પાર ઉતારવામાં કશો ભય નથી. એમ હું એને કેવલ સાત્ત્વિક પોષણથીજ—માનસિક, કાયિક—પુષ્ટ કર્યા જાઉ છું. સત્ત્વપ્રકાશનું એને પૂર્ણ ભાન થતા પૂર્વે તો મારામાં હતું તેવું સર્વ સામર્થ્ય એનામાં આવી ચૂકયું હશે. એ બાલક શનૈઃ શનૈઃ પોતાનું સત્ત્વ પોતાની માતામાં સંક્રાન્ત કરશે. જે બેહાલ મારા નિઃસીમ વિચારપ્રદેશને પૂર્ણ રીતે ભરી રહ્યાં છે તે એ પ્રકારે અનન્ત યૌવન પ્રાપ્ત કરશે એટલે મને મેં જાતે જે ખોયું છે તેનો પશ્ચાત્તાપ થવો ક્યાં રહેશે? પરંતુ હે ગુરુ! હે પ્રિયતમ! તું અકલુષિત હૃદયવાળો છે, તારી દૃષ્ટિ સ્પષ્ટ અને અખંડ છે, તું જોઇને કહે કે ભવિષ્યમાં શું છે? મને કોઇ સાવધાનતાનો માર્ગ બતાવવો ઉચિત હોય તો બતાવ. મનુષ્યજીવનને અત્યંત પ્રતિકૂલ એવા પિશાચવર્ગને હાથે કાંઈ પણ ગ્રહણ કરવાથી સાધારણ સાધકને હાની વિના બીજું ફલતું નથી, એમ હું જાણું છું. એમ પણ મારા સમજવામાં છે કે અધ્યાત્મવિદ્યાના ઉપાસનમાં એવી જે આરંભ-

થીજ સૂચના છે કે સાધનચતુષ્ટય છતાં મલિન સંસર્ગથી સર્વથા દૂર રહેવું તેનું તત્ત્વ પણ એ ઉદ્દેશાનુસાર છે. માણસો એમ માનતાં આવ્યાં છે કે પલિતો સાથે સંસર્ગ થયા પછી તેમનીજ યોનિમાં જઇ અધોગતિ પામવી પડે છે. શું માણસો એમ માને છે કે એક અલ્પ જીવનમાં એવો સંસર્ગ થવાથી અનન્તભવ બગડે ? એવાં રક્તબીજ પ્રમુખ પિશાચને વિવેકખ્યાતિ થતી નથી. મનુષ્યને થાય છે, એટલે પોતાના ભાવિનો નિર્ણય તો મનુષ્યજ કરી શકે, અન્ય નહિ. ત્યારે યદ્યપિ મેં આ પિશાચ ગણના મુખ્ય રક્તબીજ પાસેથી મૃત્યુને હઠાવવાના પ્રભાવવાળું દાન લીધું છે, તથાપિ શું હું એમ ન માની શકુ કે હજી મારામાં એ પલિતના અધિકારમાંથી મુક્ત થવાનું સામર્થ્ય છે ? મત્સ્યેન્દ્ર સ્પષ્ટ ઉત્તર આપ, કેમકે મારી ચોપાસ જે અંધકાર વીટાયલો જણાય છે, તેમાં મને મારા બાલકની વિશુદ્ધ દૃષ્ટિ વિના અન્ય કાંઇ દેખાતું નથી. મારા હૃદયના ધબકારા વિના બીજું કાંઇ સંભળાતું નથી. અહો ! પ્રેમશૂન્ય જ્ઞાનના ધણી ! યથાર્થ ઉત્તર આપ.

મત્સ્યેન્દ્રે ગુલાબસિંહને લખેલું પત્ર

સ્થલ, શ્રીનગર.

પતિત મિત્ર ! તારા ભાવિમાં દુઃખ, હાનિ, મરણ, એ વિના બીજું કાંઇ મને જણાતું નથી. અરે ! તેં પણ છેવટે શિવસ્થાન મૂકયું ! અનામિક સત્ત્વો જે કેવલ વિશીર્ણ થઈ તને માર્ગ આપતાં તેજ એવાં દૃઢ થઇ શકયાં કે તેમના ઉપર તું અથડાઇ પડયો ? તે આપેલો શિષ્ય જ્યારે મારા હિમાલયના સ્થાનમાં ભાન ખોઈ મરણતોલ થઇ પડયો ત્યારે મને તો ખબરજ હતી કે એનો આત્મા આવા જ્ઞાન માટે યોગ્ય થયો નથી, કારણ કે ભય છે તેજ મનુષ્યને પૃથ્વી તરફ ખેંચીને બાંધી રાખે છે. જે ભય પામે છે, જેનામાં સાહસ નથી, તે ઉડી શકતાં નથી. પણ તું સમજતો નથી કે પ્રેમ એટલે ભય ?–પ્રેમ કર્યો ત્યાંથીજ તારૂં સામર્થ્ય ગયું.

પ્રેમ અને ભય વચ્ચે તું ભેદ શા માટે માને છે ? હૃદયના પ્રકાશમાંથી જો કે સર્વ વિશુદ્ધિ ઉદ્દભવે છે તથાપિ એકલા હૃદયનેજ વશ થવું એ અંધતા છે. હૃદય પણ હૃદયને ઓળખે, પોતે પોતાને જાણે, તે અર્થે જ્ઞાનના પ્રકાશની અપેક્ષા છે. જે શંકા અને ભયથી હૃદયનો પ્રદેશ સંકોચ પામે છે તેમનો સમૂલ વિનાશ સાધવાને જ્ઞાનના અગ્નિની જ્વાલા આવશ્યક છે. જ્ઞાનનો માર્ગ તને શુષ્ક જણાય છે, ને તું હૃદયાનુગામી થઈ કાન્તિ, સૌંદર્ય, સ્વાર્પણ એવી

ભાવનાઓની પૂઠે પલાય છે, તથાપિ જ્ઞાનના પ્રકાશ વિનાજ તું આ રીતે અથડાઈ પડયો છે. તારા હૃદયની અગાધ એકતાનતા અને ભક્તિએ તને સિદ્ધિને શિખરે પહોંચાડયા છતાં જ્ઞાનના પ્રકાશની ન્યૂનતાથી તારો પગ ઉંડી ખીણોમાં નહિ તો ઉતળા ખાડામાં પણ લપસી જાય છે. શંકા અને ભય ઉપજાવનાર સંકોચ તને દબાવી શકે છે. સૌંદર્યની શોધના તાનમાં રાસ જોવા જતાં અન્ય સૌંદર્યના ક્ષોભથી આર્દ્ર થઈ જવાને પરિણામે તારે કેવો કલેશ ઉઠાવવો પડયો છે! બસ! અત્ર વધારે લખી શકાતું નથી. * * * *

મલિન સત્ત્વો તારા ઉપર અધિકાર પામ્યાં છે, તે તને છેતરશે, ફસાવશે. એક ક્ષણ પણ ખોયા વિના તુરત મારી પાસે આવ. મારીને તારી વચ્ચેનો ભાવ હજી પણ સિદ્ધ હશે તો તું મારી દૃષ્ટિએ જોઇ શકશે. અને હજી અપરિપકવ એવાં તારાં ભાવિ દુઃખાદિને તું જોઈ નીવારી શકશે. માનુષસુખનાં બંધનમાત્ર કાપીને દોડ. એ સુખમાં તો તારી દિવ્ય દૃષ્ટિ જશેજ જશે. ભય ને આશા, તૃષ્ણા અને ભોગ, બધું મૂકીને આવ, એકલો આવ, જે શુદ્ધબુદ્ધિસ્થાનમાં મન વસે છે ત્યાંથી તે હજી પણ આગળ જોઈ શકશે:

પ્રકરણ ૪ થું.

નવો વિક્ષેપ.

ગુલાબસિંહ અને રમા એકત્ર થઈ એકભાવના આનંદનો ઉપભોગ કરવા લાગ્યાં ત્યારથી આજ સુધીમાં આ પહેલો જ પ્રસંગ થયો કે જ્યારે એ બેને જુદાઇનું ઝેરી દુઃખ અનુભવવાનો સમય આવ્યો. ગુલાબસિંહ શ્રીનગર ગયો; ઘણા અગત્યના કાર્ય માટે જવું પડયું. ‘ થોડાજ દિવસમાં હું આવીશ ’ એટલું કહીને એવી ઉતાવળથી એ ચાલી ગયો હતો કે આશ્ચર્ય કે ખેદનો સમય મળી શકયો ન હતો. પરંતુ પ્રથમ વિયોગ તો, વાસ્તવિક રીતે હોઇ શકે તે કરતાં પણ અધિક દુઃસહ લાગે છે; પ્રેમ પ્રેમ સાથે જે એકભાવ અનુભવે છે તેમાં જુદાઈ થઈ, વિક્ષેપ પડયો, એક હતું તે બે થયુ, એવો ઉગ્ર તીવ્ર ક્રૂર વિષમભાવ મનને ન સમજાય તેવી રીતે પણ નિરંતર ચીરી નાખે છે; હૃદયને એમ લાગે છે કે આટલા વિયોગમાં આમ થાય છે તો હવે પછીના, અરે! છેવટના, વિયોગમાં કેમ થશે! પણ રમાને તો નૂતન સહચર પ્રાપ્ત થયો

હતો; યૌવનનું પુનરુજ્જીવન કરી બતાવનાર જે અતિ રસમય નવાઈ તેનો રમા ઉપભોગ કરતી હતી. પત્નીરૂપે તો અન્ય ઉપર પ્રમદાનો આધાર રહે છે, અન્ય થકી સુખનાં કિરણો, સૂર્યથી પ્રકાશનાં કિરણોની પેઠે, ઉદ્ભવે છે, અને પોતાના જીવિતનું જીવિતપણું સાધે છે; પણ હવે–માતારૂપે તો–આવી આશ્રય લેનાર જેવી સ્થિતિમાંથી રમા આશ્રય આપનારની સ્થિતિમાં આવી છે ! કોઇ અન્ય તેના ઉપર આશ્રય રાખે છે–એક તારો પ્રકટ થયો છે, જેને સૂર્યસ્થાને તે પોતેજ થઇ પડી છે.

"થોડાજ દિવસમાં આવીશ" !—"થોડાજ" છતાં વિયોગ દુઃખે તેટલા પણ રસિક, રસમય, થયા વિના નહિ રહે. થોડાજ દિવસ છે–પણ તે દિવસે દિવસની ઘડીએ ઘડી બાલકને તો એક એક યુગ જેવી છે, એ બાલકમાં રમાનું હૃદય, અને રમાનાં ચક્ષુ, લીન થઈ રહ્યાં છે ! ગુલાબસિંહ ગયો–ગયાજીના તીર આગળથી જતા નાવના શઢ પણ દેખાતા બંધ થયા ! બાલક માતાના ચરણ પાસે પાલણામાં પોઢેલો છે; માતા અશ્રુ ઢાળતે ઢાળતે વિચાર કરતી બેઠી છે કે અદૃશ્ય એવી દિવ્ય સૃષ્ટિની શી શી લીલાઓ આ પાલણામાં ભજવાશે ! શી શી બાલકના પિતાને કહેવા સંઘરવી પડશે ! યુવતી–માતા–હસ ! રે ! તારા જીવિતના પુસ્તકમાંનું હર્ષ ભર્યું પાનું તો ઉકેલાઇ ચૂક્યું–બંધ પણ થઇ ગયું–અદૃશ્ય કરે ફેરવાઇ ગયું.

* * * * * * *

ગયાજીમાં મુખ્ય બજારની અંદર એક ખુણામાં રાત્રીના અંધારાને ઓથે બે માણસો ધીમે ધીમે ગુપ્ત વાત કરતા હતા. પશ્ચિમ તરફથી જે ઝપાટો આવવાનો હતો તેના આનંદમાં મસ્ત થઇ એ બે માણસો ઘણી અગત્યની વાતો કરતા જણાતા હતા. એ ગુપ્તવાત એવી ધીમેથી થતી હતી કે આપણે પણ બરાબર સાંભળી ન સાંભળી થઈ છે. તો પણ કામ જેટલી નોંધવી જોઈએ. ગયાજી સુધી પણ નવી બિરાદરીનો પ્રકાશ વિસ્તરવાનો છે; બધું એક થઈ જવાનું છે; દીનનો દિન ઉદય થવાનો છે.

એકે કહ્યું "મારા કાબુલના મિત્રે મને લખ્યું છે કે ભયમાત્ર હવે દૂર જાણવું. આપણને તેના તરફથી ખબર મળશે કે આપણે આ દિશાએથી ઉઠાવ ક્યારે કરવો. અઠવાડીઆ સુધીમાં એ આપણને આ ગામમાં મળશે ખરો."

આટલી વાત થઇ ન થઈ એવામાં એક માણસ બુરખેપોશ થઈ તેજ સ્થાને આવી લાગ્યો અને છુપી રીતે માથું હલાવી સલામ કરવાની જે રીતિ

આ લુચ્ચાઓએ યોજેલી હતી તે મુજબ સલામ કરી "યા અલ્લાહ" એવી પોતાની ગુપ્ત નીશાની બોલ્યો. તુરતજ પેલા બે જણે "ફેજરસુલ" જવાબ આપ્યો.

"ત્યારે તો તમેજ તે કે જેની સાથે વાત કરવાની ભલામણ મને બંદાએ કરેલી છે" પેલા ત્રીજા માણસે કહ્યું.

"પણ યાર! આ સ્થાને વાત બને નહિ. મારા ઘરમાં પણ આપણે મળવું યોગ્ય નથી, પણ આ ચીઠીમાં લખેલું છે તે સ્થાન યોગ્ય છે" એમ કહીને એક ચીઠી પેલાના હાથમાં મૂકી.

"ત્યારે આજ રાતેજ નવ ઘડી રાત જતાં મળીશું, દરમીઆન હું બીજું કામ પતવી લેઇશ." એમ કહી પેલો ચીઠી આપનાર અચકયો, પણ વળી આગળ ચાલી બોલવા લાગ્યો કે "તમારા છેલા પત્રમાં પેલા ગુલાબસિંહ વિષે તમે લખ્યું હતું. હજી તે અત્ર છે? એવા ધનવાન્ આપણામાં ભળે તો બહુ ઠીક થાય"

"મે સાંભળ્યું છે કે સવારેજ તે ગયો અને એની સ્ત્રી અહીં છે." પેલા અત્યાર સુધી ચુપ રહેલા બીજા માણસે કહ્યું.

"એની સ્ત્રી!–એ તો બહુ સારું" પેલા ત્રીજા માણસે કહ્યું ને તુરતજ સલાહ કરી ચાલવા માંડતાં ઉમેર્યું "ઠીક ત્યારે રાતે નવ ઘડીએ મળીશું. ગુલાબસિંહનું ઘર કયાં છે?"

"બુદ્ધદેવના દેવાલયની પાસે."

આટલું સાંભળતાંજ પેલો ત્રીજો માણસ ચાલતો થયો; પેલા બે પણ એકાએક રસ્તે જુદા જુદા છૂટા પડી ગયા.

પ્રકરણ ૫ મું.

વિક્ષેપનો વિકાર.

ત્રીજા માલની બારી ઉઘાડી હતી, રમા બારીની અંદરના ભાગ ઉપર બેઠી બેઠી ગયાના પ્રવાહ ઉપર જતી આવતી હોડીઓની રમત જોયાં કરતી હતી. પાસે એનો બાલક માંચીમાં રમતો હતો, તેના ભણી ઘડીમાં નજર ફેરવતી,

ને વળી ગયા ઉપરની હોડીઓ સામું જોઈ પોતાનો પ્રિયતમ આવતો હશે, એજ માર્ગે ગયો છે, એવા તરંગમાં ગુમ થતી, સાયંકાલને સમયે ગયા ઉપર હવા ખાવા હોડીઓમાં ફરતા અનેક રંગીલા પુરુષો આ ભવ્ય કાન્તિનાં અનેક નાના પ્રકારના ભાવથી દર્શન કરતા હતા.

ઘણીક હોડીઓ ગઈ, આવી, પણ એક હોડીમાંના પુરુષે રમાવાળો ભવ્ય પ્રાસાદ દીઠો કે તુરત હોડી થોભાવી, હંકારનારને કીનારે જવાની આજ્ઞા આપી. તે પુરુષ ઉતર્યો, પગથીઆં ચઢયો, મ્હેલમાં આવ્યો. અરે! પ્રેમમૂર્તિ રમા! રો, હસ, તારા ભાગ્યનું પાનું ફર્યું.

એક ચાકરે આવીને રમા બેઠી હતી ત્યાં ખબર કહી કે લાલાજી નામના કોઇ ગૃહસ્થ આપને મળવા ઇચ્છે છે, આજ્ઞા હોય તો આવે. શામાટે રમા લાલાજીને ન મળે? ખુશીથી મળશે, પોતાના પરમ સુખની, ગુલાબસિંહની-વાર્તા એક એવા મિત્ર આગળ કરીને પોતાના મનને બે ઘડી રમાડશે, કેવા હર્ષથી બાલકને સતાવી હર્ષ પામશે! બીચારો લાલાજી! આજની ઘડી પર્યંત એનું નામ રમાને સાંભળ્યુ ન હતું, પોતાના બાલપણની નાની મ્હોટી ગાંડાઈ, ઘેલાઈ, રમત, નાચ, રાસ, ગમત, સર્વ ભેગું એને પણ ભુલી ગઈ હતી.

લાલાજી અંદર આવ્યો, એને જોતાંજ રમાના મનમાં મહા ક્ષોભ લાગ્યોઃ—એનું વદન કેવું કરમાઈ ગયું છે! ચિંતાથી અંગ કેવું ચઢી ગયું છે! ચિત્રકારની કાન્તિ અને આનંદી પ્રમત્ત આકૃતિ ક્યાં છે! પોશાખ પણ કેવો ઠેકાણા વગરનો પડેલો છે! મનમાં ખેદ પામતી પણ વચનથી શાન્તિ પમાડવા ઇચ્છતી રમાએ કહ્યું "આવો, શું લાલાજી! તમેજ! કેવો ફેરફાર થઈ ગયો છે!"

"ફેરફાર!" લાલાજીએ રમાની પાસે બેસતાં બેસતાં કરડાકીથી કહ્યું "એ ફેરફાર માટે કોનો આભાર મારે માનવાનો છે? ભૂત પ્રેત અને તેમને સાધનારા-નોજ!—જેમણે મારા જીવને ઝાલ્યો છે તેમ તારાને પણ મૂક્યો નથી. રમા! સાંભળ, થોડાંક અઠવાડીઆં ઉપર મેં સાંભળ્યું કે તું ગયાજીમાં આવેલી છે. અનેક પ્રકારનું ભય છતાં ગમે તેમ બહાનું કાઢી, જ્યાં છતા થવાથી માથુ જવાનો પ્રસંગ છે, તેવે ઠેકાણે હુ આવ્યો છું. તે શા માટે! માત્ર તને સાવધાન કરવા, તને, ઉગારવા. ફેરફાર? તને મારામાં ફેરફારજ જણાયો? બહારનો ફેરફાર, પણ અંદર જે મહા વિકટ ઉકાળો ચાલે છે તે તું જાણે છે? તેના આગળ એનો કશો હિસાબ નથી, બાઇ! હજુ વખત છે, સાવધ થા સાવધ જીવ ઉગારવા હોય તો જરા સંભાળીને ભાન ઠેકાણે આણ."

લાલાજીનો ખોખરો અને જાડો અવાજ, જેમ કોઇ પ્રેતજ બોલતું હોય તેમ ભયંકર લાગ્યો, અને એની કહેવાની વાતથી લાગે તે કરતાં પણ વધારે ભય રમાના પેટમાં ભરાયું. સૂકાં અંગ, ઉંડી આંખો, ફીકું વદનને ચિંતાગ્રસ્ત સ્તબ્ધ દૃષ્ટિ, એ બધુ ને તેમાં આવો સ્વર, એ બધાથી રમાને તો, જે ભૂતની લાલાજી વાત કરતો હતો તેજ આવીને ઉભું હોય એવો થરથરાટ વછૂટી ગયો. પણ ધીરજ રાખીને બોલી " અહો ! લાલાજી ! આ શું લવો છો ? આટલાં વર્ષ બહાર ફરી આવ્યા તેથી ભાન બાન ગયું કે શું ? આ તો–"

" સાંભળ સાંભળ; " લાલાજીએ રમાનો હાથ ઝાલી પોતાના શરીરના અતિ શીતસ્પર્શથી રમાના થરથરાટમાં વૃદ્ધિ કરતાં, વચ્ચેજ કહ્યું " સાંભળ. તેં એવી વાતો તો સાંભળી હશેજ કે કેટલાક માણસો અમુક સાધનાઓ કરે છે ને ભાત ભાતની સિદ્ધિઓ કરી બતાવે છે. એવી વાતો કાંઈ ખોટી નથી. એવા માણસો હાલ પણ છે. એમનો ધંધોજ એ કે પોતાના ટોળાનો વધારો જેમ થાય તેમ કરતા જવો. એમના પંજામાં સપડાયલો મૂર્ખ જો નિષ્ફલ થાય તો તેના ભોગ ! પલિત તેનેજ વળગે, ને આખો જન્મારો ખરાબ કરે. હુ પણ તેમાંનોજ એક છું. પણ જો તે વિજયી થયો તો તો વળી સોવાર મુઓ; એવું તેનું દુઃખમય જીવિત અનંત કાલ સુધી બન્યું રહેવાનું. હું એવા સ્થાનમાંથી હાલ આવું છું કે જ્યાં લોહીની નીકો—નદીઓ—વહે છે; મ્હોટા મ્હોટાના માથા ઉપર મોત તો ભમ્યાં કરે છે; પણ ઓ રમા ! જ્યાં (પોતાના હૃદય ઉપર હાથ મૂકી લાલે ચલાવ્યું) મોતની પણ પેલી પારના મહા રૈરવ કરતાં અધિક પીડાકારી ક્લેશનો નિવાસ છે તેના આગળ તે બધુ કંઇ નથી."

આટલા ઉપોદ્‌ઘાત પછી લાલાજીએ પોતાની બ્હેનને જે રીતે બધી હકીકત સંભળાવી હતી તે રીતે રમાને જરેજર કહી સંભળાવી. જોનારને ચક્ષુમાં અંગારા ઘોચી ઘાલ્યા જેવી વ્યથા ઉપજાવનાર તથા રુધિરમાત્રને ટાઢું પાડી નાખી શરીરે શીત વર્ષાવનાર રક્તબીજનાં દર્શનની વાર્તા લગારે લગાર કહી બતાવી, રમાને ટાઢીબોળ કરી નાંખી. એક વાર એનાં દર્શન થવાં જોઈ એ પછી પોતાની મેળે તેને આવેલોજ જાણો; લાખો અનાચર, દુરાચાર તે પ્રેરતોજ રહેશે. રુધિરના સ્રાવમાં ઝીલો, મદિરામાં ડુબ્યા રહો, માંસાદિ મકારોપાસનમાં મોક્ષ માનો, તોજ તે તમને જંપવા દેશે, નહિ તો સર્વદા ક્લેશ, દુઃખ, પીડા, વ્યથા અને એ પોતે એ સર્વને વિદ્યમાન જાણવાં. એકાન્ત—વૈરાગ્ય—વિવેક—સમાધાન—એનો વિચાર પણ કરવો નહિ. રમા તો આવી વાતો સાંભળીને સ્તબ્ધજ થઇ ગઈ, નાડીઓમાં રુધિર ફરતું પણ બંધ પડી ગયું.

અને આખો ઓરડો ચકર ચકર ફરવા લાગ્યો. ગુલાબસિંહના વિષે પોતાના મનમાં જાગેલા વહેમો ફરી જાગ્રત્ થયા. આ વાતને સંબંધે તેમના ઉપર વધારે અજવાળું પડવા લાગ્યું, પ્રેમભાવે અત્યાર સુધી પોતાની ભુલરૂપે જે વહેમને ઠરાવ્યા હતા તેજ પોતાના પ્રિયતમના સત્ય સ્વરૂપને સ્થાને ભાસવા લાગ્યા ! ત્રાસ પામતી ગાભરી માતા તુરત પોતાના બાલક ભણી વળી, તેને હાથમાં લેઇ છાતીએ ચાંપવા લાગી.

"અરે અભાગણી !" લાલાજી બોલ્યો "જેને બચાવવાની તારામાં શક્તિ નથી એવા બાલકને પણ વળી તેં જન્મ આપ્યો છે કે ? એને ધવરાવીશ નહિ. ગયાનાં પ્રવાહમાંજ નાખી દે, ગળે ડુંપો દેઈને મારી નાખ; કેમકે મોત પામવાથી પણ એના જીવને સુખ થશે."

આ સમયે રમાને, ગુલાબસિંહ રાત્રીએ બાલક પાસે બેસી રહેતો, કોઈ અજાણી ભાષામાં કાંઇક બબડતો, બાલક અને એ બન્ને કાંઇ હસતા, તે બધું સ્મરણમાં જાગી આવ્યું. બાલકના સામું જોતાં તેની સાકૂત દૃષ્ટિમાં જાણે રમાને કાંઇક સમજાયું-પોતાના તર્ક સત્ય છે એવો ભાસ દેખાયો. માતા અને તેને સાવધ કરવા આવનાર ઉભયે સ્તબ્ધ થઇ ગયાં—બારીએથી આથમતા સૂર્યનાં કિરણ આછાં આછાં એ ત્રણે ઉપર પડતાં હતાં. ઓરડામાં સાયંકાલના દીપ પ્રકટ થઈ ચૂકયા હતા, દીપ પાછળ આ ત્રણેથી અજ્ઞાત રીતે પેલી વિકરાલ આકૃતિ—રક્તબીજ લપાઈ રહી હતી.

પરંતુ ધીમે ધીમે યુવતી માતાના મનમાં સારા અને શુભ વિચારોનું, પોતાના પ્રિયતમની સાથેના ઉચ્ચ પ્રસંગોનું, ભાન સ્ફુરવા માંડયું. બાલકની આકૃતિ તેના પિતાના જેવીજ જણાવા લાગી, અને એ બાલકના મોમાંથી કાંઇક આવા સખેદ શબ્દો નીકળતા હોય એવું લાગ્યું: "તારા બાલકરૂપે હું તને કહું છું; તું અને તારા ઉપર મેં જે પ્રેમ રાખ્યો તેના બદલામાં તું મારા ઉપર અશ્રદ્ધા કરે છે, એક ડાગળી ખશેલો માણસ ગમે તેમ કહે છે તે ઉપર શ્રદ્ધા કરી મારા ઉપર શંકા આણે છે ?"

રમાએ છાતી ભરી ઉંડો નીસાસો નાખ્યો, અંગ જરા વધારે સ્થિર અને સીધું કર્યું; આંખોમાંથી ભવ્ય પ્રકાશ નીકળવા લાગ્યો; અને બોલી ઉઠી.

"ચાલ, ચાલ, તારા પોતાના ગાંડાબલથી ગમે તેમ લવનાર લાચાર જીવ ! ચાલ, મારા આગળથી તું તારે માર્ગે જા. જો આ બાલકના પિતા ઉપર મને શંકા આવે એવું હું કાંઇક દેખું તો તે માનવા કરતાં હું મારી આંખોને

વિકાર થયો છે એમજ માનવું વધારે યોગ્ય ગણું છુ; અને તને, ગુલાબસિંહ કોણ છે તેની શી ખબર! મત્સ્યેન્દ્ર અને તેનાં પ્રેતને મારા પ્રિયતમ સાથે શો સંબંધ છે?"

"ઠીક, હાથ કાંકણને અરીસાની જરૂર નથી. હવે ઝાઝી વાર નથી. જે પિશાચની હું વાત કરૂં છું તે પોતેજ કહે છે કે તું અને આ તારો બાલક બન્ને તેના હાથમાં સપડાયાં છો. તારો શો નિશ્ચય છે તે હું જાણવા ઇચ્છતો નથી, અહીંથી જતા પહેલાં હજી એક વાર મળીશ."

આટલું કહી લાલાજી ચાલતો થયો.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

અમૃતમાં ઝેર.

અહો ગુલાબસિંહ! સાધક! તમોબદ્ધ છતાં સત્ત્વસ્થ મહાત્મા! તું એમ ધારે છે કે અનન્ત કાલથી જીવિત ધારણ કરી રહેનાર અને થોડાંક વર્ષ સુધી જેનું જીવન મરતું મરતું જીવે છે તેવાં બે વચ્ચેનો સંબંધ ટકી શકશે! એટલું પણ તારા સમજવામાં પ્રથમથી આવ્યું નથી કે કસોટી પરિપૂર્ણ પાર ઉતર્યા વિના તારૂં જ્ઞાન અને એનો પ્રેમ તેની એક્તા થવી અશક્ય છે? જ્ઞાન અને પ્રેમનું ઐક્ય સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મની પારના પ્રદેશમાંજ છે. અન્યત્ર નહિ. એટલું પણ તું વિસરી ગયો છે? તું શ્રીનગરમાં આવ્યો છે; શા માટે? અવર્ણ્ય એવા તારા અનેક શોધમાં એ પણ તારો અભિલાષ છે. કે બાલક અને માતા ઉભયને ઉગારી ઉન્નત કરવાનો માર્ગ સાધવો; પણ એટલું તને સ્મરણમાં નથી આવતું કે જે પિશાચની સહાય્યથી તેં એ બેનો જીવ ઉગાર્યો છે તેનો અધિકાર તે જીવ ઉપર સંપૂર્ણ રીતે જામેલો છે. ભય અને અશ્રદ્ધાનાં બીજ પ્રેમમાં રોપાયાં તો તેમાંથી મ્હોટાં વૃક્ષોનું ગાઢ વન ઉગી નીકળવાનું, પ્રકાશમાત્રને છાઈ નાખી અંધકારમય બધું કરી દેનારૂં, એ વાત શું તારા સમજવામાં નથી? તમોબદ્ધ મહાત્મા! પેલી વિકરાલ આંખો માતા અને બાલકની પાસે જાગતીજ રહે છે!!

લાલાજી ગયો તે આખો દિવસ રમાએ અનેક તર્કવિતર્ક અને ભય-પરંપરાના ક્લેષમાં સમય ગાળ્યો. ગમે તેવા અગાધ પ્રેમપ્રવાહમાં પણ શંકાની

ધારા એક વાર વહેવા લાગી તો તે ઉપર ન જણાતાં છતાં એ નિર્મૂલ થવાની નહિ. રમા જરાક વિચાર કરીને એવા વિતર્કોને બુદ્ધિપૂર્વક વિવેચવા બેસે કે બધા વિખેરાઈ જાય, પણ પાછા દ્વિગુણિત થઈ બુદ્ધિને કલુષિત કરી નાખે. એને સ્મરણ થઇ આવ્યું કે મેં લાલાને કહ્યું હતું જે બાલપણામાં પણ મારા જીવિતનો અંત કોઈ અલૌકિક રીતિએ આવનાર છે એવાં ચિન્હ મને સમજાતાં હતાં. દિલ્હીમાં યમુનાને કિનારે એક વાર આ પ્રમાણે લાલાજીને કહ્યું હતું તે વખતે એણે પણ એમ કહ્યું હતું કે મને એ એવાજ વિચાર આવે છે, ને આપણુ બન્નેનું ભાવિ એક રીતે સરખુંજ હોય એમ સુજે છે. આ વાત પણ રમાને અત્યારે તાજી થઇ આવી. સર્વ કરતાં વધારે તીવ્ર રીતે તો અત્યારે એ વાત રમાની સ્મૃતિમાં જાગી ઉઠી કે અમે બન્નેએ તે સમયે એમજ નિશ્ચય કર્યો હતો કે ગુલાબસિંહને જોતાંજ આપણા મનમાં એમ પ્રતીતિ થઇ આવે છે કે આપણા ભાવિ વિષે જે ગૂઢ સૂચન થયાં કરે છે તેનો સંબંધ આ પુરુષની સાથેજ છે.

એક પ્રકારના જાદુથીજ આ બધા વિચારો જાણે સૂઈ રહેલા હોય, ને તે જાદુ લાલાજીને મળવાથી દૂર થયો હોય, તેમ એ બધા તર્ક વિતર્ક રમાના મનમાં હતા તેવાને તેવા જાગી ઉઠ્યા. લાલાજીને જે ભય લાગ્યું હતું તેની છાયા પણ પોતાના હૃદયમાં પણ પડવા લાગી, ને એવી તાદૃશ થતી ચાલી કે પ્રેમ અને બુદ્ધિ તેની સામે થઇ શકયાં નહિ; છતાં પણ જ્યારે જ્યારે બાલકના સામું જોતી ત્યારે તે પોતાની સ્થિર અને અનિમિષ દૃષ્ટિ મારી સામે માંડી રહ્યો છે, અને યદ્યપિ શબ્દ સંભળાતો નથી તથાપિ મને કાંઇક કહેવા માટે એના હોઠ ફફડે છે એવું રમાને લાગતું. બાલક નિદ્રા પણ લેતો ન હતો. જ્યારે જ્યારે રમા એના મુખ ઉપર નજર કરે તો ત્યારે ત્યારે તેની તેજ બધી તપાસ રાખતી ઉઘાડી આંખો દેખે; એ દૃષ્ટિની સહૃદયતામાં કાંઇક મર્મવેધક દુઃખનો. ઠપકાનો, અરે ! આવોજ પ્રેમનો બદલો હોય એવા અર્થનો ભાવ સમજે. એ દૃષ્ટિથી પોતે ટાઢી બોળ થઈ જાય. વળી વિચારજાલમાં ગુચવાવા માંડે. આ પ્રકારે પોતાના નિરંતરના નિશ્ચયોનો પરિવર્તન થઇ ગયેલો જોઇને પોતે તે ખમી શકી નહિ, સહન કરી શકી નહિ, અને એમાંથી છૂટવાનો ઉપાય શોધવા લાગી. સ્વાભાવિક વહેમી પ્રકૃતિ, અને લોકોની વહેમ ભરેલી સ્થિતિના સંસ્કાર, તે થકી સહજમાં સહજ ઉપાય એ સુજ્યો કે કોઇ ભુવાને બોલાવું, કોઇ માંત્રિકને બોલાવું, કોઈ જોશીને બોલાવું, મારા પ્રિયતમ વિષેનો નિર્ણય કરી લેઉં. પ્રેમના સ્વાર્પણમાં પણ બાલકને સાચવવાના સ્વાર્થનો

કાંટો રોપાયો. ગયાજીમાં મંત્ર શાસ્ત્રની સિદ્ધિ માટે સારી પ્રસિદ્ધિ પામેલો એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ હતો તેને રમાએ તુરત તેડાવ્યો, અને પોતાની વર્તમાન સ્થિતિ તેને સમજાવી ધર્મનિષ્ઠ, ઉપાસક, શ્રદ્ધાલુ, છતાં પણ વિદ્યાના ઉત્તમ સંસ્કાર વિનાનો અને ભણેલો પણ ગણેલો નહિ તેથી અક્ષરમાત્રજ સમજનારો પેલો વૃદ્ધ જે પ્રત્યેક હાથચાલાકીના કામને પણ મ્હોટી મંત્રવિદ્યાના ચમત્કાર માનતો તે તો બહુ ગભરાટમાં પડી ગયો અને ગંભીર આકૃતિ કરી રમાની આશા માત્રનો સમૂલ ઉચ્છેદ કરવા લાગ્યો. રમાને વિવિધ પ્રકારે સમજાવતાં એણે લાલાજીના જેવોજ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે તારે જવું. રમાએ જે કાઇ થોડું સરખું આ વૃદ્ધને કહ્યું હતું તેટલુંજ તેને તો વામમાર્ગની સાક્ષાત સાબીતી જેવું લાગ્યું: અને ગામ ગપાટા ગુલાબસિંહ માટે સાંભળેલા તે આધારે તેને પાંચે પ્રકારનો ઉપાસક ધારી લેઈ, મા અને બાલકના જીવને પોતાને સ્વાધીન કરી લેવા તેનો આ બધો પ્રયોગ છે, એમ પોતે નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ આવા મૂર્ખે જે વાતો ઓપી ઓપીને કરવા માંડી. પોતે સાંભળેલી દંત કથાઓ અને વાતોને મ્હોટા ઐતિહાસિક પૂરાવારૂપે આપવા માંડી. તે થકી રમાનાં તો ગાત્રજ ગળી ગયાં. “ એવા લોક તો બાલકોના જીવનેજ વશ કરવા પ્રયાસ કરે છે ” એમ કહી બધી વાતનુ વલન વાળતાં, તેવાં અનેક કલ્પિત દૃષ્ટાંતો પણ કહી બતાવ્યાં, અને રમાને તો ભયથી શૂન્ય જેવી કરી નાખી. નાશી જવુંજ જોઇએ, નહિ તો, બાલકના પ્રતિ માતાનો જે પવિત્ર ધર્મ છે તેનો ભંગ થશે, અનંત નરકયાતના તારા પોતાના આત્માને વેઠવી પડશે, એ આદિ સૂચનાઓ. ભલામણો, શીખામણો, તેનો વર્ષાદ વર્ષાવી ડોસા શિવ ! શિવ ! શિવ ! કરતા “ બેટા ! નારાયણ તને ને તારા દીકરાને કુશલ રાખો ” એવો આશિર્વાદ આપી ચાલવા લાગ્યા. રમાને તો મૂર્છાજ આવી ગઈ.

દિવસ જેમ તેમ વીત્યો. રાત પડી. જ્યાં મૂર્છામાંજ રમા પડી રહી હતી ત્યાંને ત્યાં જરાક ભાનમાં આવી. ને પાછી એ ને એ વિચારમાં ઉંઘવાને બદલે પથારી ઉપર આમ તેમ તરફડીઆં મારવા લાગી. રાત સમસમાટ કરતી ચાલી જતી હતી. આખા ઘરમાં કોઇ હતું નહિ. ભયંકર શાન્તિમાં ગયાના પ્રવાહના ખળખળાટથી અત્યારે તો વૃદ્ધિ થતી હતી. રમા વધારે ગભરાટમાં પડી. અંધકાર પોતેજ જાણે બોલવા લાગ્યું. અનેક રૂપ ધારણ કરવા લાગ્યું. જાણે એવાં બધાં રૂપ એને એમ કહેતાં હોય કે “ હે વિપ્રલબ્ધ મૂઢ બાલા ! તારાં કર્મમાત્ર અમે લખી રાખીએ છીએ; એમાંનું એક પણ તને મુવા પછી ગ્યોગ્ય બદલો અપાવ્યા વિના જવાનું નથી. ” એવો ભાસ રમાને થવા લાગ્યો. આટલે સુધી

થયું ત્યારે રમાને કાંઇક ભાન આવ્યું કે મારી અક્કલ ખશી ગઈ છે; પણ આવું ભાન થયું તે સમયેજ એક વિચાર પ્રાધાન્ય પામી ગયો, અને પાછું તે ભાન જતું રહ્યું. ગુલાબસિંહે એક ઓરડો સર્વથી એકાન્ત રાખી બંધને બંધ રાખી મૂકેલો છે, રમાને પોતાને પણ તેનો ઉમરો ઓળંગવાની રજા નથી, એ ઓરડામાં શું હશે ? જઇને તપાસતું જોઇએ, કદાપિ ત્યાંથીજ આ બધા તર્કોનો નિર્ણય મળી આવે ! એવો વિચાર રમાના મનમાં વધારે વધારે દૃઢ થતો ચાલ્યો. એ વિચારના બલેજ, પોતાની ઇચ્છા વિના પણ, એકાએક બેભાનમાં ને બેભાનમાં રમા પ્રેમમૂર્તિ !–અંધકારમાં થઇને ચાલી; પેલા ઓરડાના બારણ આગળ આવી પહોંચી. માતા ! તારો બાલકજ તને આટલે સુધી આવે સમયે દોરી લાવ્યો છે ! બારણાને તાળું નથી, સાંકળ નથી, હાથ અડકાડતાંજ ઉઘડી ગયું. ક્ષણિક જીવ ! અનંત યુગના દ્રષ્ટાની પાસે જે સ્થાને અનંત ગૂઢ સત્ત્વોની સભા ભરાતી ત્યાં તું અત્યારે રાત્રીમાત્ર સહાય થઇ ઉભો છે !

પ્રકરણ ૭ મું.

અમૃતનું ટીપું.

રમા આ મહાત્માના ગુહ્યાગારની વચ્ચો વચ ઉભી; ચોપાસા દૃષ્ટિ ફેરવવા લાગી; પણ જેવાં કુલડીઓ અને યંત્રો, જેવાં અરીસા ને હાડકાંની માલા આદિ, જેવાં યંત્ર પાત્ર પુસ્તકાદિ, કોઈ વામ તાંત્રિકના મંડલગૃહમાં હોય તેવી કશી સાબીતી ત્યાં હતી નહિ. સ્વચ્છ ચંદ્રપ્રકાશ ઓરડાની શ્વેત ભીંતો ઉપર ચોપાસ વિલસી રહ્યા હતો, કેટલીક વનસ્પતિનાં સૂકાં ડાળખાં, કેટલાંક કાસાનાં પાત્ર, એક ખૂણે પડયાં હતાં, એ વિના કશું એ સ્થાનમાં હતું નહિ. કાંઈ પણ જાદુ–રમાએ ધારેલું તેવું કે અન્ય પ્રકારનું–કાંઈ પણ હોય તો તે માત્ર પ્રયોક્તામાંજ હતું, પાત્રમાં કે વનસ્પતિમાં નહિ; તેતો સાધારણ મનુષ્યના હાથમાં પણ સાદુ કાંસુ ને સૂકાં પાંદડાંજ હતાં. અહો મહાત્મા ! તારાં કાર્ય અને તારા ચમત્કાર સર્વદા એવાંજ હોય છે ! શબ્દસમૂહ છે તે પણ સર્વસાધારણ છે, સર્વ મનુષ્યને સામાન્ય રીતે સર્વદા સુલભ છે; છતાં એના એ શબ્દોમાંથી, રે અમર મૂર્તિના ઉપજાવનાર ! તું કેવા પ્રાસાદ ઉભા કરે છે !/પીરેમીડ નાશ પામે તો પણ કાલગતિ તેમને અસર કરી શકતી નથી, મહાપ્રલયકાલનો કાલાનલ પણ તેને પ્રજાળી શકતો નથી !

ત્યારે શું જે સ્થાનમાં મહાત્માની શક્તિએ અનેક ચમત્કારો સાધેલા તે સ્થાનમાં અત્યારે તેણે કશું પોતાનું સત્ત્વ રહેવા દીધું નથી? કાંઇંક છે, એમ લાગે છે; કેમકે રમા ત્યાં ક્ષણુવાર ઉભી રહી એટલામાંજ તેને પોતાનામાં કાંઇક ગૂઢ પરિવર્ત થતો સમજાયો. રુધિર વધારે ત્વરાથી ફરવા લાગ્યું અને આખા શરીરમાં આનંદના ઉર્મિનો વેગ વધતે વધતે, જાણે પોતાને અંગેથી જડેલી બેડીઓ તૂટી પડતી હોય તેવા પરમ સ્વાતંત્ર્યના સુખનો એને સાક્ષાત્ અનુભવ થવા લાગ્યો. એને જે ભ્રમ થયો હતો તેમાં અનુભવાયલા વિવિધ ક્લેશમય તર્ક વિદૂર થઈ જઇ, તે ભ્રમને સ્થાને પોતાના પ્રિયતમને મળવાનું, પોતાના પ્રિયતમની પાસે જવાનું, ઉગ્ર ભાન પ્રદીપ્ત થયું. હવામાં જે પરમાણુસમૂહ વ્યાપેલો છે તે બધો જાણે કોઈ દિવ્ય આકર્ષણથી પ્રપૂર્ણ હોય એમ લાગવા માંડયું, અને જાણે હવણાંજ અંતરાત્મા શરીરથી છૂટો પડશે, અને મનોવાંછિત સાધશે, એમ રમાને અનુભવ થતો ચાલ્યો. એકાએક ભાન ઓછું થતું જાય છે એમ એને લાગવા માંડયું, અને ખૂણામાં જ્યાં એક પાટલા ઉપર પેલાં વનસ્પતિ આદિ પડયાં હતાં ત્યાંજ તે બેશી ગઇ. જેવી બેસવા માટે નીચી નમી તેવામાંજ એક કાંસ્યપાત્રમાં નાની શીશી હતી તે આંખે પડી. યંત્રવત્ પ્રેરણામાત્રથીજ, કાંઇ પણ ઇચ્છા વિના, રમાએ શીશી હાથમાં લીધી, દાટો ઉઘાડયો; તુરતજ અંદરનો રસ ઉભરાઈ ઉઠયો અને આખા ઓરડામાં આનંદકારક સુગંધ છવાઈ ગયો. રમાએ તે સુગંધથી ઘ્રાણેન્દ્રિયને રમાડવા માંડી, પેલા રસથી પોતાના બળતા લમણાને ટાઢા પાડવા લેપ કર્યો. આમ થતાની સાથે પેલી જે શૂન્યતા થવા માંડી હતી તે ઉડી ગઈ અને જાણે પોતાને પાંખો આવી હોય ને આકાશમાં ઉડતી હોય, તેમ રમાને લાગ્યું.

રમાની દૃષ્ટિમર્યાદામાંથી ઓરડો જતો રહ્યો; પૃથ્વી, નદી, દેશ, પર્વત, વન, સર્વ ઉપર થઇને, મૂલથી જાગ્રત્ થયેલા ઉગ્ર સંકલ્પબલને આધીન થઈ, આ રીતે સ્વતંત્ર થયેલો જીવ દોડતો ચાલ્યો. આ સૃષ્ટિનું નહિ એવું કોઈ આવરણ રમાને પ્રત્યક્ષ થયું; ત્યાં શાસ્ત્રજ્ઞ માહાત્માઓની છાયાનાં એને દર્શન થતાં ચાલ્યાં; આ સ્થૂલસૃષ્ટિનાં રૂપમાત્રની–તન્માત્રા જેવી છાયાઓ, કશો પ્રતિરોધ ન કરી શકે તેવાં પણ આકારવાન્ ચિત્ર, એને જણાવા લાગ્યાં. એનાં એજ પરમાણુમય ચિત્રો પરસ્પરમાં ઓતપ્રોત થઈ આ સૃષ્ટિનાં ગ્રહોપગ્રહાદિને પોષે છે, નવી સૃષ્ટિઓ રચતાં જાય છે, ને આવો સૂક્ષ્મ પદાર્થ, સ્થૂલ થઇ જડ જગત્ વિસ્તારે છે, એમ પણ પ્રત્યક્ષ સમજાવા લાગ્યું. આવા અમિત્ અને શાન્ત આવરણના પડદા ઉપર, રમા એવી સ્થૂલ સંજ્ઞા ધરાવતા જીવે ગુલાબસિંહની

છાયા દીઠી, પોતાની પેઠે સ્થૂલથી છૂટી સ્વતંત્ર થયેલો પોતાનો પ્રિયતમ દીઠો; એ છાયાની પાસેજ મત્સ્યેન્દ્ર ગુરુની છાયા પણ ઉભેલી જણાઈ. પંચ મહાભૂતોના તન્માત્રનું જે યુદ્ધ ચોપાસ ચાલી રહ્યું હતું, તેમાંથી જે વૃક્ષ, પર્વત, સરિત્, સમુદ્રાદિનાં સ્થૂલ થઇ થઇને ઠરતાં હતાં, અને સર્વ ઉપર સર્વમાં જે અમિતજીવન વ્યાપી રહી સર્વની સત્તા સિદ્ધ કરતું હતું, તેને જરા પણ વ્યગ્ર થયા વિના આ બે ગુરુ શિષ્ય જોયા કરતા હતા.

રમાએ વધારે વિલોકવા માંડયું તેમ જોયું કે આ સ્થાને પણ આ ગુરુ ચેલો નવરા નથી. મહા વિકરાલ રાક્ષસો, સર્પ, વ્યાઘ્ર, ઇત્યાદિ કરાલ મૂર્તિવાળાં મુખ અને પૂછડાંવાળી, અર્ધી મનુષ્ય અર્ધી પશુ, એવી વિલક્ષણ વિલક્ષણ, આકૃતિઓ તેમની આગળ પાછળ રમ્યાં કરતી હતી. રમાને લાગ્યું કે આ તો ખરેખરા કોઈ જાદુગરજ છે. આત્મબલથી ઉઘડેલાં ચક્ષુને રમાએ આ બે જણની દૃષ્ટિ જ્યાં હતી તે તરફ દોડાવ્યાં તો જે ઓરડામાંથી પોતે ઉપડી હતી તેજ ઓરડો પાછો દૃષ્ટિએ આવ્યો; ગયાનો પ્રવાહ; બુદ્ધદેવનું ચૈત્ય; એ બધું પુનઃ જણાવા લાગ્યું. એ ઓરડામાં રમાને પોતાની પણ મૂર્તિ જણાઈ ! ! રમા પોતે જોનાર અને પોતાથી જુદી બીજી રમા એવું જોઇને એને જે ત્રાસ થયો તે કદાપિ વીસારે પડે નહિ તેમ એના મનમાં જડાઈ ગયો. પણ પછી એમ જણાયું કે પોતે ઓરડામાંથી ઉઠી, ધીમે ધીમે પોતાના બાલકના પાલના આગળ ગઇ. પાલનાની પાસે એક અસ્પષ્ટ પણ મહા વિકરાલ ઢગલો હોય તેવી આકૃતિ એણે જોઈ. તેનાથી વિચાર કે વિસ્મય કે ભય પ્રેરાય તે પૂર્વે તો એ પાલનાવાળા ઓરડાની ભીંતો, નાટકનો પડદો ઉપડે તેની પેઠે, જતી રહી, અને મુસલમાનોનાં ટોળાં-તરવારોની ઝપાઝપ—બંદીખાનું—રુધિરસ્રાવ—વધસ્થાન—પોતે બાલક—ગુલાબસિંહ—એવી અનેક અસ્પષ્ટ પરંપરા એના આગળ થઇને ચાલી ગઇ. એકાએક પેલી ગુલાબસિંહની છાયાએ રમાની જે ઓરડા માંહેલી છાયા તે ઉપર દૃષ્ટિ કરી, અને તે રમાની તરફ ધસવા લાગી. રમાથી તે ખમાયું નહિ; તુરતજ મ્હોટી ચીસ પાડીને જાગી ઉઠી.

જાગતાં એને માલમ પડયું કે વાસ્તવિક રીતે ગુહ્યાગારમાંથી નીકળી હું પુત્રના પાલના પાસેજ આવેલી છું. બધું જેવું જોયું તેવુંજ છે, અરે ! પેલી શ્યામ અસ્પષ્ટ આકૃતિ પણ આ પાસે છે !

“ ઓ મારા પ્યારા પુત્ર ! મારા વ્હાલા પ્રાણ ! બીહીશ નહિ, તારી મા તને ઉગારશે. ”

પ્રકરણ ૮ મું.

રમાએ પોતાના પ્રિયતમને લખેલું પત્ર.

"છેવટ આ દહાડો આવ્યો !—હું જ તારાથી મારી મેળે વિખૂટી પડુ છું ! આવી પ્રેમભ્રષ્ટ હું તને છેલી વારનું પ્રેમાલિંગન આપી રામરામ કહું છું. આ અક્ષરો તારા વાચવામાં આવે ત્યારથી મને મુવેલી જાણજે. તું મારૂં જીવન છે, મારો પ્રાણ છે, તારાથી જુદી થઈ તે મોઇજિ ! પ્રિયતમ ! પ્રાણેશ ! મારા હૃદયની પૂજ્ય મૂર્તિ ! જો તારો મારા ઉપરનો પ્રેમ સત્ય હોય, હજી પણ તારા અંતરૂમાં મારા ઉપર કાંઈ દયા હોય, તો મારી શોધ કરીશ નહિ. તારા મંત્ર તત્રના બલથી તું મારૂં સ્થાન જાણી શકે તો પણ મને રહેવા દેજે, આપણા બાલકને ઉગરવા દેજે. ગુલાબસિંહ ! હું એ બાલકની તારા ઉપર ભક્તિ થાય, તને તે પોતાનો પૂજ્ય પિતા ગણે, એવી રીતે ઉછેરીશ, જે યોનિમાં તું ભટકે છે તેમાંથી તારો ઉદ્ધાર કરવા એનું કોમલ હૃદય સર્વદા ઇચ્છા કરશે. અરે ! જરૂર, આટલા બાલકને જવા દે; મને તેં આ પ્રકારે આજ સુધી છેતરી, મારો અવતાર બગાડયો; માણુસ ન છતાં માણુસ થઇ મને તેં આટલે સુધી આણી; પણ હવે આ બાલકને તો છોડ; બાલકો તો દેવ જેવાં જાણવાં, એમની સંભાળ પરમેશ્વર પોતે રાખે છે, એમની વ્હારે ધાય છે. શા માટે હું આ પ્રમાણે જાઉ છું તે કહું ? ના નહિ કહું; તારા ભયંકર જ્ઞાનના પ્રભાવે તું જાણી શકશે, મારે હાથે હું લખી શકતી નથી; પ્રેમમાં શંકા પડવી એજ પાપ છે, પણ પ્રેમજ મને એ શંકાનાં કારણ લખતાં અટકાવે છે. તારા ભયકારક સામર્થ્યથીજ ત્રાસ પામી હું આપણા બાલકને લેઇને નાસું છું; ત્યારે પણ મને એટલો સંતોષ વળે છે કે તારામાં સામાનું હૃદય યથાર્થ જાણવા જેટલી શક્તિ છે. તું જાણે છે જ કે આ બધુ લખનાર પુત્રવત્સલ માતા છે, પતિભ્રષ્ટ ભાર્યા નથી. તારા જ્ઞાનપ્રભાવમાં પાપ છે? પાપ હોય તો દુઃખ થવું જોઈએ; અને એ દુઃખમાં તારી સભાગી થાઉં, તને આશ્વાસન આપી શકું, એમાં કેટલો આનંદ ! પણ આ બાલક, આ પશુ, એનો આધાર મારા વિના કોના ઉપર ! એટલા નિર્દોષ જીવને હું તારા હાથમાંથી ઝુંટાવી લેઉં છું. આવું લખવામાં મારી ભુલ થતી હોય તો ક્ષમા કરજે; જો, લખતાં લખતાં પણ હું પગે પડી તને નમન કરી ક્ષમા યાચું છું.

" મનુષ્યની પારની યોનિના આ તારા જ્ઞાનથી મને પૂર્વે નિર્વેદ કેમ ના ઉપજ્યો, તારા જીવનની ગૂઢતાથીજ મારા કૌતુકમાં અને પ્રેમમાં વૃદ્ધિ શાથી થતી ગઇ ! એટલાજ કારણથી કે તું ગમે તે દેવ હો કે દૈત્ય હો, મનુષ્ય હો કે પિશાચ હો, પણ તેથી જે લાભ હાનિ તે મારી એકલી જાતનેજ હતી, અથવા મારી જાતને પણ હાનિ ન હતી કેમકે મારો પ્રેમ મારી દૈવી પ્રકૃતિનો અંશ હતો, એટલે કે " હું તે તુંજ " છું એવી પ્રેમસમાધિ વિના અન્ય વાર્તાના અત્યંત અજ્ઞાનને લીધે અન્ય વિચાર કે વાત મારા લક્ષમાંજ આવી શકતાં નહિ, તો મને અસર ક્યાંથી કરે ? પણ હવે તો એ અભેદમાં વિક્ષેપ થયો છે–પ્રેમનું અન્યસ્થાન પ્રકટ થયું છે. જો, જો, એની દૃષ્ટિ નિરંતર મારા ઉપરજ રહે છે. સોપાલંભ આંખે જાણે મને ઠપકો દે છે, તારૂં વશીકરણ એને પણ વળગી ચૂક્યું છે કે શું ? તારા જ્ઞાનનો એને પણ ભોગ કર્યું છે કે શું ? મારૂં કાળજું કાપી નાખ, એના ઉપરથી તારા હાથને ઉઠાવી લે.

" સાંભળ, પગથીઆં આગળ હોડીનાં હલેસાં ખખડવા લાગ્યાં ! મને લેઈ જવાની તૈયારી થઇ ! હું આ સ્થાનમાં ચોપાસ જોઉં છું, તો બધે તનેજ દેખું છું. સ્થાને સ્થાનેથી તુંજ બોલતો સંભળાઉં છું, ઉંચે તારામાંથી પણ તું નજરે આવે છે. પણે પેલી બારી ઉપર તેં મને, અધરામૃતરૂપ પ્રેમ-શ્રદ્ધાનું ઐક્ય જતે જતે અનુભવાવ્યું હતું. પણે બારણા આગળથી મારા સ્મિ-તમાં તારા મંદસ્મિતને મેળવી નેત્રદ્વારા પ્રેમનો અભેદમય વિશ્વાસ કહી સંભ-ળાવ્યો હતો ! ગુલાબ ! પ્રાણનાથ ! હું નહિ જાઉં, રહીશ; તારાથી જુદી કેમ થઇ શકું ? નહિ, નહિ જાઉં; જે ઓરડામાં તારા મધુર સ્વરે મારી મહાયા-તનાને શાન્ત પાડતાં " પ્રિયતમા ! રમા ! તું માતા થઇ " એમ કહી આનંદ આપ્યો હતો ત્યાંજ જઈશ ! માતા !—માતા !—માતા !—હા, હું માતા થઈ છું; હું આ ઉઠી ઉભી થઈ, માતાને યોગ્ય ધીરજ રાખી આ ચાલી. "

જેને માટે ગુલાબસિંહે સાર્વભૌમ સામ્રાજ્યના વિશુદ્ધ આનંદનો ઘણે ભાગે ત્યાગ કર્યો હતો તેજ અત્યારે આ રીતે, અજ્ઞાનબુદ્ધિથી ઉપજતા વહે-મને આધીન થઇને, અથવા કલ્પિત કર્તવ્યબુદ્ધિથી પ્રેરાઇને, ગુલાબસિંહને, મનુષ્યરૂપે આવતા કોઈ પિશાચરૂપ સમજી તજી ગઇ ! આ પ્રમાણેનો પરિત્યાગ, પ્રથમથી લેશ પણ જણાયલો કે અટકળાયલો નહિ એવો પરિત્યાગ, એ તો જે લોકો આત્માને સ્થૂલ સૃષ્ટિની પાર રાખી, હૃદયન સ્થૂલમાં રમવા દે છે, તેમના પ્રારબ્ધમાં સર્વદાજ લખેલો છે. અજ્ઞાન અને જ્ઞાનનો પરસ્પર વિરોધ નિત્ય

છે. પણ જે અવિદ્યમાન પુરુષનો પરિત્યાગ આ ભાર્યાએ અત્યારે કર્યો તેના ઉપર તેનો પોતાનો જેવો અત્યંત સ્વાર્પણમય પ્રેમાભેદ હતો તેવો આજ પર્યંત કોઈ માણસે માણસ ઉપર કર્યો નહિ હોય. એણે સત્યજ લખ્યું હતું કે "પુત્રવત્સલ માતા તને તજે છે; પતિભ્રષ્ટ ભાર્યા નહિ."

આ કામ કરાવનાર ઉર્મિનું જ્યાં સુધી પ્રબલ રહ્યું ત્યાં સુધી તો રમા પોતાના પુત્રને છાતી સરસો દાબી રહી, અને મનમાં કાંઇ વસમું માન્યા કરતાં સારું માની રહી. પણ પોતાની સાથેની દાસી, પ્રયાગને રસ્તે જતાં પોતાને ઘેર પહોચવાની સમીપ આવતી ગઇ, તેમ હાથ જોડીને હરિની સ્તુતિ કરવા લાગી—હે પ્રભુ ! ઘર જલદી દેખાડ ! મારા પ્રાણનાથને તુરત મેળવ, તેમની સાથે સુખી કર ! એમ બોલવા લાગી—તે સાંભળી રમાને પોતાની આવી ભ્રષ્ટ સ્થિતિ ઉપર અનાદર થઈ આવ્યો. એમ થતાંજ એના મનનો વેગ બદલાયો, મનમાં ને મનમાંજ લજવાઇને સમાઈ ગઈ, પણ હવે અંદરથી કોણ આશ્વાસના આપે !

પ્રકરણ ૯ મું.

પ્રેમનો નિશ્ચય.

"મત્સ્યેન્દ્ર ! જો તારાં કર્મ ! જ્ઞાનના ડહાપણની વાતમાં ધૂળ પડી, અનંત યુગનાં જીવન અને જ્ઞાન કોડીનાં થઈ ગયાં ! ભયમાંથી એને નિર્મુક્ત કરવા માટે મેં એને તજી અહીં આવવું ધાર્યું; તેનું તેજ ભય તો એને આવીજ પડ્યું !"

"જ્ઞાનનો તિરસ્કાર ન કર, તારા રાગનો કર; નારીના પ્રેમની વ્યર્થ આશા મૂકી દે. જો, ઉચ્ચતમ દૈવીસંપત્તિ અને નીચતમ આસુરીસંપત્તિ તેનો યોગ કરનારને શો શાપ નડે છે તે તારા પોતાનાજ દૃષ્ટાન્તથી વિચાર તેં તારૂં સ્વરૂપજ ઓળખ્યું નહિ. તારે કેટલું સ્વાર્પણ કરવું પડે છે તેનો તર્ક કર્યો નહિ, નીચ ગતિવાળાં પામર ઉચ્ચતમ ગતિવાળાં ને વામાચારી પિશાચરૂપેજ દેખે છે; પોતેજ પોતાના અધમ પ્રતિબિંબનું ઉત્કર્ષવાળું એટલે અધિક અધમ ચિત્ર ભાળે છે, ઉચ્ચતમની ઉચ્ચતાનો લેશ પણ ગ્રહી શકતાં નથી. પોતા-

પોતાનાં ચશ્માંથી માણસો બીજાને દેખે છે. ચશ્માં ફોડી નાખીને જોવાનું તો બહુ શ્રમ કરતાં પણ આવડે કે ન આવડે."

"સમજ્યો, હવે બધું સમજ્યો; તે સમયે જે આપણે જોયું, ને જે મારા હાથમાંથી નીકળી ગયું, તે એનોજ સૂક્ષ્મ આત્મા હતો. અહો ! માતૃ-ભાવ શો પ્રબલ છે ! આપણા ગૂઢ રહસ્યને પણ જાણી લે છે. બ્રહ્માંડને વિંધી પાર પાડે છે ! મત્સ્યેન્દ્ર ! પ્રેમપૂર્ણ એવા અતિ અજ્ઞાનમય હૃદયમાં શાં શાં સામર્થ્ય સમાય છે ! "

"હૃદય ! " યોગીન્દ્રે શાન્તમુખે ઉત્તર આપ્યું "પાંચ હજાર વર્ષથી હું વિશ્વમાત્રને ચુથું છું પણ મૂર્ખમાં મૂર્ખ ગામડીઆના પણ હૃદયની બધી કૂચી હું હજી સમજી શક્યો નથી."

"ત્યારે આપણી ક્રિયાથી આપણે અત્યારે જે જાણ્યું તે ખોટું નથી ? બંદીખાનામાં, અને વધસ્થાનમાં, ચાંડાલોની સમીપે પણ, એ ઉભયને ઉગાર-વાનું સામર્થ્ય મારા હાથમાં રહેશેજ ! "

"પણ તેથી તને, તું જાણતો નથી, તેવી મહા હાનિ થશે."

"મનેજ કે નહિ ! પ્રેમને ન સમજનાર મૂઢ જ્ઞાની ! પ્રેમમાં "હું" કે "મને" હોતું નથી. આ ચાલ્યો. એકલોજ ચાલ્યો, તારી મારે અપેક્ષા નથી. હવે મારે માનુષ પ્રેમની પ્રેરણા વિના અન્ય ભોમીઆની અપેક્ષા નથી. ગમે ત્યાં હશે ત્યાંથી હવણાં એને મળીશ. મારૂં યોગબલ જાય, અનંત ઉડુગણ ઉપરની મારી શક્તિ ક્ષીણ થાય, આકાશમાત્ર અન્ય પ્રાકૃતોને છે તેમ મને એક ભુરા ઘુમટ જેવુંજ થઇ રહે, તથાપિ હું પ્રેમ અને પ્રેમનેજ શરણ છું. યૌવન, પ્રેમ, આશા, સૌંદર્ય, એનોજ ઉપાસી છું; પ્રેમ કદાપિ પણ પરાજય પામ્યો નથી, પોતાનાંને ઉગારીજ શક્યો છે."

તરંગ છઠ્ઠો સમાપ્ત.

તરંગ. ૭.

પ્રકરણ ૧ લું.

પ્રકૃતિનો અપરાજય.

ભારતભૂમિનું ભાગ્ય બદલાયું હતું. કાલચક્રના પરિક્રમણમાં ભારત હવે ઉતરતે આંટે ગરબડતો હતો, જે કુરુક્ષેત્રમાં ભારતનું ભાવિ અનેકવાર રોળાયું છે ત્યાં હવે ભારત ઉપર અંધકારનો વિજય થયો હતો. કનોજના જયચંદની કન્યા સંયોગતા સાક્ષાત્ મહાકાલીરૂપે ભૂભાર ઉતારવાનેજ અવતરી હોય તેમ રજપૂત કુલના મુકુટને ધૂળ ભેગા કરી, એકના એક રાજસિંહને પોતાના પાળેલા શ્વાન જેવો બનાવી દેઈ તૃપ્ત થઈ હતી! જે પરાક્રમ અને સંપ આખા આર્યાવર્તને આજ પણ પરમ સુખમાં સાચવી શક્યાં હોત તેનો વિનાશ એક સંયોગતાનો હાથ ઝાલવામાં થઈ ગયો હતો; પૃથુરાજ અને સંયોગતાના સંયોગમાં ભારતભૂમિના ભાગ્યનો વિયોગ થઇ ચૂકયો હતો. રણવીર, મહાધીર, પૃથુરાયે શા માટે આમ થવા દીધું? પ્રેમને આધીન થઇને તેણે ચંદવરદાયીનાં વચનનો આદર ન કર્યો, મહાવીરની ભવિષ્ય વાણી ઉપર ધ્યાન ન આપ્યું—સંયોગતાએ તે સિંહને પાંજરા બહાર જવા દીધોજ નહિ. આ તે પ્રેમ કે કાળો કેર! ચંડિકાએ પોતાનું ખપ્પર ભર્યું! પરસ્પરના દ્વેષ અને કલહને સમગ્ર દેશના ભાવિને અર્થે તજી ન શકનાર જયચંદ તેં રાજસૂયયજ્ઞ કરી પૃથુરાયનું અપમાન કરી મ્લેચ્છોનો પક્ષ કરતાં ભરતને કેવી વિટંબનામાં નાખ્યો છે તે તારો આત્મા જાણે છે!

બંદો જયચંદને મળતો રહેતો હતો, જયચંદની સલાહથી, પોતે સામા પક્ષમાં સામીલ નહિ થાય એવી અનુમતિથી, પશ્ચિમ દિશામાં વાદળાંની પેઠે ચઢી આવતાં મુસલમાનનાં ટોળાંનો વર્ષાદ ભારતધરા ઉપર પડયો. પૃથુરાજ જાગ્યો; પણ વ્યર્થ! સંયોગતાએ રજપૂતાણીનું પરાક્રમ બતાવ્યું પણ બહુ મોડું! ચંદવરદાયી, પૃથુરાજ, બધા પરસ્વાધીન થઈ ગયા, શહાબુદ્દીનના કેદખાનામાં પડયા. દિલ્હીમાં જ્યા જોઇએ ત્યા મુસલમાન અને મુસલમાનજ વ્યાપી ગયા. આપણે આર્યભૂમિનો શાન્ત સમય તજી આ ઘોર વિપ્લવના ભયંકર સમયમાં આવવું જોઇએ. આપણી વાર્તાનો સંબંધ હવે તેની સાથે છે, તે વિપ્લવમાં

જ આપણાં નાયક નાયિકા—ગુલાબસિંહ, રમા તેમનો પણ વિપ્લવ છે.

રજપૂતો છુપા છાના આમ તેમ રાત્રીએ દિવસે ભરાતા રહે છે. અનેક વિચાર, વિતર્ક, આ પરાજયમાંથી છૂટા થવા માટે યોજે છે, પણ કાંઈ ઉપજતું નથી. હજારો મુસલમાનોના ટોળા વચ્ચે થઇને તેમનામાંના સો માણસોએ સંયોગતાને તેની દાસીઓ સાથે યમુનાતટે સતી કરી તે સમયથી ક્ષત્રિય અને મુસલમાનો વચ્ચેનો વિરોધ બહુ તેજ ઉપર આવી ગયો હતો. કાજીઓએ શાહને સમજાવી સતી થવાનો પ્રચાર બંધ કરવાનું ફરમાન કઢાવ્યું હતું, હિંદુઓના દેવાલય, ધર્મસ્થાન, બંધ થયાં હતાં, યમુનાનું પવિત્ર જલ પણ ગોવધથી અપવિત્ર થઈ ગયું હતું. રજપૂતોના પ્રાણ ગયા વાંકે રહ્યા હતા, નિત્ય પાંચ પચાસ મરતા હતા, ઠામ ઠામ બખેડા ચાલુ હતા. પ્રજા શાન્તિથી વશ થાય તેમ ન હતી, એટલે જુલમનું જોર ચોપાસ વગર કાયદે નજરમાં આવે તેમ ચાલવા માંડયું હતું.

બંદાનું આ સમયમાં અધિરાજ્ય થવાનો સંભવ ન હતો. તેનો શેઠ આ લડાઇમાં કપાઇ મુવો હતો, અને તેનો જે નાસ્તિક મત હતો તે હવે શહાબુદીનની કચેરીમાં વગ ધરાવતો ન હતો. બંદાને 'કાફર' ભેગોજ ગણવામાં આવતો, અને કાપુર નામના ન્યાયાધીશ—કાજી—ને જેટલા કાફર હાથ આવે તેમને ગરદન મારવાની આજ્ઞા કરવાનું કામ સોંપેલું હતું, જેનો અમલ કરવામાં તે જરા પણ પાછો હઠે તેવો ન હતો. આ ઉપરથી બંદો પોતાના શત્રુરૂપ આ કાપુરનો ઘાટ કરવા ફરતો હતો કે, એમ કરતાં વખતે પોતે કોઇને પ્રિય થઈ સંકટમાંથી ઉગરી જાય. લાલાજી પણ બંદાની સાથે આ તોફાનમાં પડેલો હતો, એટલે એ પણ આ સમય ઉપર દિલ્હીમાંજ હતો. કેટલાક ફકીર અને ઓલીઆઓની મદદથી પોતાને કાંઇક લાભ થવા માંડયો છે એવું કહીને લાલાજીએ મુસલમાન થઇ જવાનો વિચાર ઠેકાણે ઠેકાણે જણાવવા માંડયો હતો, તેથી એને કાંઈ ભય રહ્યું ન હતું. રમાને પણ નસાડી લાવનાર લાલોજ હતો, એ આપણે જાણીએ છીએ. તે બીચારીને પણ, પાણિપતના મહાયુદ્ધ પહેલાં થોડાક જ દિવસ આગળથી, લાલાએ દિલ્હીમાં લાવીને રાખી હતી.

યમુનાના તટ ઉપરની એકાન્ત ધર્મશાલામાં લાલાએ મુકામ રાખ્યો હતો. સાથે પોતાની પ્રિયતમા પેલી હિમાલયમાંની ગોપિકા પણ હતી.

"પ્યારા ! ખુબ યાદ રાખજે કે અહીંથી તારે નાશી જવું હોય કે રહેવું હોય, કે મરવું હોય, તો તે બધામાં હું તારી સાથેજ છું, તારી છું, એની તો તને ખાતરીજ છે કે નહિ ?"

"મધુરી ગોપિકા! એ વાતનો મેં કોઈ વાર સંશય આણ્યો છે?"

"તને મારા પ્રેમ ઉપર સંશય નથીજ—પણ તું દગો દેતાં ચૂકતો નથી. તું મને એમ કહે છે કે આ ઠેકાણે રહેવામાં હવે સુખ નથી, હાલ આપણે કહીંક નાશી જવું જોઈએ, તે મારે કબુલ છે, પણ તું કહે છે કે આપણી સાથે એક બીજી સ્ત્રી પણ આવશે, એ શું? મારાથી તો એવું સહન નહિ થાય."

એટલું બોલીને પેલી ગોપિકા શાન્ત થઈ ગઇ અને જે પલંગ ઉપર પડી હતી તેમાંજ મોઢા ઉપર ગોદડું ઓઢીને પડી; કોઇક અંદર આવ્યું તેના ઉપર પણ એણે લક્ષ આપ્યું નહિ.

બંદાએ અંદર આવતાંજ લાલાજીને કહ્યું "ભાઈ રામરામ કહેવા જેટલોએ વખત નથી. અત્યારે છીએ ને પળમાં ન હોઈએ. હવાનું ઠેકાણું નથી. શું થશે તે કહેવાતું નથી."

"આપણાંજ કર્યા આપણે ભોગવવાં; વાઢે તે વહે."

"છતાં અજાયબીની વાત એ છે કે કાફુર પોતે પણ પોતાનું માથું સલામત ગણતો નથી; એજ માણસ ઘણામાં ઘણો ખરાબ છે; એજ દિલ્હીનો દુશ્મન છે."

લાલાજીએ કાંઈ ઉત્તર આપ્યું નહિ.

"લાલાજી! હું ઘણી વાર વિચાર કરૂંછું કે કીયા ભાગ્યશાલી રજપુતની રેખામાં આ યશ લખ્યો હશે! એ વિચારમાંજ હું અહીં આવ્યોછું."

"અહીં આવવાથી શો લાભ છે? તારે પોતેજ કાજીને ઘેર જવું હતું."

"તે બને એવું નથી; મને બધા ઓળખે છે, મારા ઉપર સર્વને અવિશ્વાસ છે. તમે અજાણ્યા છો, કદાપિ કોઈ તમને ઓળખે તો પણ તમારો સર્વને વિશ્વાસ છે—"

"બસ, બસ, બંદા બંધ કર. હું શું ખૂન કરનાર નીચ દુષ્ટ માણસ છું? પેલા રાજમહેલના શિખરેથી રણતૂર વાગવા દે, ને પછી જો કે લાલાજી રજપૂતોમાં મોખરે ચઢે છે કે પાછળ પડે છે; પણ આવી નીચ વાત મારા આગળ કરીશ નહિ."

પ્રકરણ ૨ જું.

નીચની નીચતા.

લાલાજીએ આ પ્રકારે જે કહ્યું તેની ઉદારતા અને ઉચ્ચતાથી તથા લાલાજીના મોઢા ઉપર ને આખી આકૃતિ ઉપર જે ક્ષત્રિયધર્મનું તેજ છવાયું હતું તેથી, બંદો જરા ક્ષોભ પામી ગયો, અને બોલતો બંધ થઈ ગયો. એને તુરતજ એમ લાગ્યું કે આ માણસની મેં બરોબર કીંમત કરી નથી.

આ સમયે પેલી ગોપિકા એક ખૂણામાં રીસાઇને બેઠી હતી ત્યાંથી આગળ આવી બોલી કે "તમે કહો છો તે બધી વાત ખોટી છે; તમારા ભાઈ તો એ કરતાં પણ વધારે સારો માર્ગ નક્કી કરીને બેઠા છે; અને તમે તમારાં લાગ્યાં ભોગવો એમ એમની મરજી છે. એમની ધારણા ખરી છે, પણ—"

"નાશી જશો!" બંદાએ આશ્ચર્યથી કહ્યું "શી રીતે?–કીયે રસ્તે?–કેવી રીતે? દિલ્હી શહેરની ચારે પાસે એવા ચોકીદાર અને બાતમીદાર ફરે છે કે એક કીડી પણ બહાર કે અંદર જઈ શકે એમ નથી. નાશી જવું! ખુદા એ વખત આપે!"

"ત્યારે બંદા! તું પણ આવા આનંદના સમયને છોડીને નાશી જવા ઇચ્છે છે?"

"ઇચ્છુંછું!" બંદાએ લાલાજીને પગે પડી વિનતિ કરી "તારી સાથે મને પણ ઉગાર. મારૂં જીવતું મુવા સરખુ છે; એક ક્ષણ પણ હું જલ્લાદની તરવાર મારી ગરદનથી દૂર દેખતો નથી. મને એમ લાગે છે કે મારૂં આવી બન્યું છે, પેલો ફુકિરૂદ્દીન મારૂં નામ પોતાની યાદીમાં દાખલ કરવાની રાહ જુએ છે, પણ એક વાર દાખલ થયું તો પછી કાફુર કાજી તો એટલુંજ માગે છે. લાલાજી! આપણી જૂની દોસ્તી યાદ લાવીને, આપણે એક ધંધાવાળા છીએ તે ઉપર નજર રાખીને, તારી ક્ષત્રિયવટને અનુસરીને, મને પણ તારી સાથે લેઇ જા."

"એવીજ તારી મરજી હોય તો ભલે આવજે."

"ધન્ય છે! હું જીવતા સુધી તારો ઉપકાર ભુલનાર નથી. પણ ભાઈ! શાં સાધનો તમે તૈયાર કર્યાં છે? રજાચીઠી, વેષ બદલવાનો સામાન—"

"હું તને કહીશ, તું દીવાનસાહેબના ખાસ મિત્ર મીરસાહેબને ઓળખે છે? એમને રજાચીઠી કરી આપવાનો અધિકાર છે, ને પૈસાનો લોભ છે."

"ત્યારે તો ઠીક."

"મેં મારે જરૂરની ચીઠીઓ મેળવી લીધી છે, તારે માટે પણ લાવીશ."

"ત્યારે તારી પાસે બહુ પૈસા જણાય છે!"

"તેની તારે શી ફીકર છે? આપણ સર્વને ચાલે તેટલા તો છેજ."

આટલી વાત થતામાં લાલાજી ઉઠ્યો અને હાથના ઇશારાથી બંદાને પાસેના ઓરડામાં લઈ ગયો, ત્યાં તેણે તેને રજાની ચીઠીમાં લખ્યા પ્રમાણે વેષ વગેરે બદલવા વિષેની હકીકત ટુંકામાં સમજાવી; ને પછી કહ્યું:—

"હું તને જે મદદ કરૂં છું તેના બદલામાં તું મારા ઉપર એક મેહેરબાની કર. તારા હાથમાંજ છે. તને રમાનું નામ યાદ છે?"

"કેમ નહિ? સારી પેઠે યાદ છે, ને જેની સાથે તે જતી તેનું પણ યાદ છે."

"એનીજ પાસેથી તે અત્યારે નાશી આવેલી છે."

"ક્યાં? તારી પાસે આવી છે?—તારાં તો ભાગ્ય ભળ્યાં, ભાઈ!"

"ચૂપ! બધા જગત્ ઉપર દીન પ્રવર્તાવી માણસના ભેદમાત્ર ભાગી નાખવાની અને સદ્‌ગુણ અને સદ્‌વૃત્તિનું ન્યાયમય રાજ્ય સ્થાપવાની બડાઈ કરનાર તારા જેવા, દયા કે સદ્‌ગુણને ઓળખતાજ નથી."

બંદાએ પોતાની જીભને દાંત તલે કચડી, અને મનમાં ઘણું લાગી આવ્યા છતાં મોઢું ઠેકાણે રાખી, જવાબ દીધો "ભાઇ! અનુભવથી આંખો ઉઘડે છે. બોલ, આ રમાની વાતમાં મારો શો ખપ પડ્યો છે?"

"પગલે પગલે ખાડામાં પડાય કે જાલમાં ગુંચવાઈ મરી જવાય એવા આ નગરમાં હું એને લાવ્યો છું. નિર્દોષતા કે અપ્રસિદ્ધિ એકેથી જ્યાં ઉગરવાની આશા નથી એવા સ્થાનમાં હું એને મૂકીને જવા ખુશી નથી. તમારા દીનની ન્યાયમય રાજધાનિમાં કોઇ હલકામાં હલકા માણસે પણ પરણેલી કે કુમારી ગમે તેવી સ્ત્રી ઉપર નજર નાખવી જોઇએ; પછી તેણે કાં તો તેને સ્વાધીન થવું કે અપયશ સાથે મોતને સ્વીકારવું. બસ બસ, રમાએ આપણી સાથે આવવુંજ જોઈએ."

"એમાં શી મુશ્કેલી છે? તમારી ચીઠીમાં એનું પણ નામ છે, પછી શું?"

"એમાંજ મુસ્કેલી છે. આ ગોપલી; રંડા"—હું એને કદાપિ મળ્યો ન હોત તોજ સારું હતું—મારા આત્માને ઇંદ્રિયોના વેગને વશ ન થવા દીધો હોત તોજ સારું હતું; નિરક્ષર, ઉગ્ર, અને ધોરણરહિત, એવી સ્ત્રીનો પ્રેમ સ્વર્ગનું દર્શન કરાવીને નરકમાં લેઈ જાય છે. બધી દુનિયાંની અદેખાઈ એ રાંડની આંખમાં ભરેલી છે. અમારી સાથે કોઈ સ્ત્રી આવે તે એનાથી ખમાતું નથી; ને તેમાં વળી રમાની કાન્તિ દેખે એટલે તો બાકીજ રહે નહિ. એનો મીજાજ જાય છે ત્યારે એ શું કરે તે કહેવાતું નથી."

"હું સારી પેઠે જાણુંછું; એવી સ્ત્રીઓ કેવી હોય છે તેનો મને પૂર્ણ અનુભવ છે."

"તે વાત મારે સાંભળવી નથી; આવી સ્થિતિમાં તું શો રસ્તો બતાવે છે?"

"તારી ગોપીને પછવાડે રહેવા દે."

"નહિ, એમ તો ના બને, એક વાર મેં એને એવો દગો દીધો છે; ગમે તેવી છે તો પણ એણે મારા પ્રેમનો આશ્રય કર્યો છે. એટલે એવી રીતે એને આ સ્થાનમાં મૂકીને તો ન જાઉં."

"તેં એક વાર તો એને તજી દીધી હતી?"

"હા, પણ ત્યાં આવું ભય ન હતું, ને વળી એનો પ્રેમ આવો ગાઢ છે એમ મારા જાણવામાં ન હતું. મેં એની પાસે પૈસા મૂક્યા હતા, અને હું એમ ધારતો હતો કે એથી એને સંતોષ થશે. પણ તે પછી તો અમે બન્ને સાથેજ ઘણાં દુઃખ વેઠ્યાં, ઘણીક આપત્તિ વેઠી. મારા ઉપર પ્રેમ ન હોત તો જે ભયમાં એ આવી ન પડત તેવા ભયમાં હવે એને એકલી મૂકી જવી એ તો ન બને,—અશક્યજ. મને એમ સૂઝે છે કે તું એને તારી, બ્હેન, કે સગી, કે ભલું કરનારી, કે ઓળખીતી, એવી કોઈ ઠરાવી, અને મારી પાસેથી એમ માગી લે કે એને પણ હું બચાવવા ઇચ્છુછું. દિલ્હી છોડીને જતા સુધી આપણે આ મારી ગોપિકાને એમ નહિ સમજાવી શકીએ? કે રમા સાથે મારે કશી લેવા દેવા નથી; માત્ર તારી ખાતરજ તેને સાથે લીધી છે."

"સારી યુક્તિ છે; એમ થઈ શકશે."

"હું મારી પ્રિયાની ઇચ્છાને આધીન થઈ, જેની તે ઇર્ષ્યા કરે છે તેને

ઉગારવાની વાત મૂકી દઈશ; અને પછી તું એને એમ કહેજે કે આ એક જણને બચાવવામાં મને મદદ કરો."

"આ એક ગૃહસ્થની બાઈ છે, તેણે મને બહુ ઉપકાર કર્યો છે, તેને મારે સાથે લેઈ ઉગારવી છે; એમ કહીશ, કેમકે મારે બહેન તો છે નહિ એમ એ જાણે છે. અરે! પેલો ગુલાબસિંહ ક્યાં છે?"

"એનું નામ જવા દે."

"આ રમા ઉપર એનો પ્રેમ હશે ખરો?"

"હશેજ; એ એની પત્ની છે, અને એના પુત્રની માતા છે."

"પત્ની—માતા! ગુલાબસિંહનો પ્રેમ હજી છે! ત્યારે એ આમ કેમ રૂખડે છે?"

"હવણાં વાતો કરવાનો વખત નથી; હું રમાને સમજણ પાડી, આપણી સાથે આવવા તૈયાર કરવા જાઉં છું. તું જા ઘરમાં બેશ."

"પણ એનું ઠેકાણું? વખતે તારી ઘરવાળી પૂછે ત્યારે?"

"યમુનાના કીનારા ઉપર માછીવાડામાં—"

લાલાજી તુરતજ ચાલતો થયો. બંદો એકલો પડયો એટલે થોડીક વાર વિચારમાં ગ્રસ્ત થઈ ગયો. "વાહરે વાહ! આ બધામાંથી હું મારૂં સાધી લેઉ તો કેવું! મે વારંવાર કસમ લીધા કે હું વેર વાળીશ,—ગુલાબસિંહ! તારી સ્ત્રી ને તારો છોકરો આજ મારા હાથમાં આવ્યાં છે, હવે એ વેર વાળવુંજ જોઈએ, અને ઓ ઉદ્ધત જયપુરીઆ! તારી રજાચીઠી, તારા પૈસા, ને તારી સ્ત્રી બધુ મારે કબજે કેમ નહિ થાય? તું જાણે મ્હોટો બાદશાહનો બેટો હોય તેમ વળી મારી સાથે પણ મીજાજથી વર્તે છે, ને એક ભીખારીને દયા લાવીને આપતો હોય તેમ, મને મદદ કરે છે, અને ઓ ગોપી! તું તો મારી પ્યારી છે, ને તારી દોલત મને તારા કરતાં પણ વધારે પ્યારી છે! બસ, ત્યારે, ચાલો પૂતળાં, તમારી દોરી હું ખેંચું છું."

જે ઓરડામાં પેલી ગોપિકા વિચારમાં ગુમ થઈ જઈ, ઇર્ષ્યાથી આંખ ચઢાવી, બેઠી હતી ત્યાં બંદો ધીમે ધીમે ગયો. બારણું ઉઘડયું કે તુરત એણે આતુરતાથી ઉંચું જોયું, પણ બંદાનું મોં જોતાં નિરાશ થઈ અવળું જોવા લાગી.

"બંદાએ કહ્યું "લાલાજીએ મને તમારી પાસે વાતો કરવા મૂક્યો છે.

એને મારી ઇર્ષ્યા નથી–જો કે હું પણ એક વાર તારો પરમ ભક્ત હતો. પણ તે વાતની હવે વીમાસણ શા કામની ?"

"ત્યારે તમારા ભાઈ ઘરમાંથી બહાર ગયા છે ! ક્યાં ગયા છે ? કેમ ? શા માટે અચકાઓછો ? બોલો, ખરી વાત કહી દો, મારા સમ કહી દો."

"તને શાની ભીતિ છે ?"

"હા, મને ભીતિ છે;" એટલું કહીને ઉંડો નીસાસો મૂકી જ્યાં બેઠી હતી ત્યાં ખૂણામાંજ સમાઈ ગઈ.

થોડાક સમય પછી, પોતાના મુખ ઉપર આવેલા અલકને દૂર કરી તે ઉભી થઈ અને આમ તેમ ફરવા લાગી. છેવટ બંદાના સામી આવીને ઉભી, એનો હાથ પકડીને એક ખૂણામાં લેઈ ગઈ, ત્યાં એક પથરો ખશેડી નાખી અંદર ભરેલા સુવર્ણભંડારને બતાવી, "તું ગરીબ છે–તને દ્રવ્યનો લોભ છે. તારે જે જોઈએ તે લે, પણ મને ખરી વાત કહે. જેની પાસે તારા ભાઈ જાય છે તે સ્ત્રી કોણ છે ?–એના ઉપર એમનો પ્રેમ છે ?"

સુવર્ણના રાશિ ઉપર જોતાં બંદાની આંખો પહોળી થઈ ગઈ, ને હાથની મૂઠીઓ વળવા માંડી. પણ જેમ તેમ કરી લોભને દબાવી, બહુ ખેદથી બોલતો હોય તેમ બોલ્યો "તું શું મને લાંચ આપવી ધારે છે ? આપવી હોય તો સુવર્ણની નહિ. કદાપિ તારો પ્રિયતમ બીજી ઉપર પ્રેમ રાખતો હોય તો પણ શું ? તને ફસાવે તો પણ શું ? તારી ઇર્ષ્યાલુ પ્રકૃતિથી કંટાળીને, નાશી જતી વખતે, તને સાથે ન લે તો પણ શું ?—એવી વાત જાણવાથી તેને કાંઈ ફાયદો છે ?"

"છે," હિમાલયની ગોપિકાએ પૂર્ણ ક્રોધના આવેગથી કહ્યું "ફાયદો છે; કેમકે દ્વેષ રાખી દ્વેષનો બદલો વાળવામાં ફાયદો—સુખ–છે; તને ખબર નથી કે જે ખરા પ્રેમથી બંધાયલાં છે તેમનો પ્રેમ જ્યારે દ્વેષનું રૂપ લે છે ત્યારે તેમાં તેમને કેટલો આનંદ આવે છે."

"ત્યારે જો, તું એમ ખાતરી કરી આપે છે કે હું તને ખરેખરી વાત જણાવું તો તું મને ફસાવશે નહિ. ? તારો દગાખોર પતિ આવે એટલે બૈરાંની જાતના સ્વભાવ પ્રમાણે આંસુ ઢાળતી તું તેને વઢવા ને ગાળો દેવા ને મ્હેણાં મારવા તો તૈયાર નહિ થાય ?"

"આંસુ—મ્હેણાં ! કાંઇજ નહિ—હાડ ભાગવાનું તો હસતે હસતેજ થાય છે."

"ત્યારે તો તું જબરી છે; એક બીજી વાત પણ સાંભળ. તારો પ્રિયતમ આ નવી પ્રિયા સાથે નાશી જવાનો છે, તને અહીં મૂકી જવાનો છે. આ વાત જો હું સાબીત કરી આપું, અને તને વેર વાળવાનું સાધન કરી આપું, તો તું મારી સાથે આવશે? હું તને પૂર્ણ પ્રેમથી ચહાઉ છું—હું તને પરણીશ."

ગોપિકાની આંખમાંથી અગ્નિ ઝરવા લાગ્યો. અવર્ણ્ય તિરસ્કારથી તે બંદા સામું જોઈ રહી, કાંઇજ બોલી નહિ.

બંદા સમજ્યો કે વાત હદ પાર થઈ ગઈ; એટલે એણે કલ ફેરવી. માણસ જાતના નીચ સ્વભાવનું જે જ્ઞાન, એને, નીચવૃત્તિનાં કર્મમાં નિમગ્ન રહેવાથી પ્રાપ્ત થયુ હતુ તેને આધારે. એણે એમ નક્કી કર્યું કે આટલે સુધી આ સ્ત્રીનો પ્રેમાવેગ વધારી દીધા પછી, હવે તે આવેગની ઇર્ષ્યાના જોરથી જે જે થવાનું તે થવા દેવું.

"મને માફ કરજે, મારા પ્રેમના વેગમાં હુ ભાન ભૂલી ગયો. છતાં ખાતરીથી માનજે કે એ મારા પ્રેમને લીધેજ, હું જેને મારા ભાઈ જેવો ગણું છું તેને તારા આગળ ફસાવું છું. તેં એનાથી વાત ગુપ્ત રાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે ઉપર મને વિશ્વાસ છે."

"મારી પ્રતિજ્ઞા ઉપર, મને જે અન્યાય મળ્યો છે તે ઉપર અને મારા પહાડી લોહી ઉપર, વિશ્વાસ રાખ."

"બસ, ચાલ મારી સાથે."

ગોપિકા જરૂરનાં વસ્ત્ર પહેરવા ગઈ તે સમયે બંદાની દૃષ્ટિ વળી પેલા સુવર્ણરાશિ ઉપર પડી. એણે આશા રાખેલી તે કરતાં પણ એ રાશિ અધિક હતો, એણે ઢાંકણું જરાક વધારે ઉંચું કર્યું તો સામે એક તાકામાં કેટલાક કાગળોનો જુડો એની નજરે પડયો. તે એણે લેઇ લીધો ને જરાક નજર ફેરવી એમાંથી એક બે કાગળ વાંચી લીધા. વાંચતાંજ એની આંખો ચમકવા લાગી. "આટલાથીજ તારા જેવા પચાસ લાલા જલ્લાદોને હાથ આપી શકશે" એમ કહેતાં એ જુડાને પોતાના ખીસામાં ઘાલ્યો.

રે ચિત્રકાર! રે ભ્રષ્ટ! રે ભ્રમિત પ્રતિભા! તારા ખરાબમાં ખરાબ એજ શત્રુ છેઃ—કેવલ નિરીશ્વરમય એવી નાસ્તિકભાવના! અને આત્માના પવિત્ર પ્રકાશથી નહિ પણ ઈંદ્રિયો બહેકી જવાથી ઉગ્ર રીતે પ્રદીપ્ત થયેલી ખોટી પ્રેમભાવના!

પ્રકરણ ૩ જું.

ગુલાબસિંહે મત્સ્યેન્દ્રને લખેલું પત્ર.

તને સ્મૃતિ છે? **મહાભારત**નું યુદ્ધ થવાને સમયે આપણે હસ્તિનાપુર પાસેના વનમાં સમાધિમાં બેઠા હતા, અને સ્થૂલ શરીરને મૂકી ક્ષણ વાર આકાશમાં વિહરી ભાવિના વિવિધ બનાવોની વાર્તા પ્રત્યક્ષ રચાતી હતી તે જોઈ આવ્યા હતા? એની એજ વાત યોગિનીપુરમાં યોગિનીઓના પ્રતિનિધિ વીરભદ્રે પૃથિરાયને પણ કહી બતાવી હતી. એ આજ પ્રત્યક્ષ થઈ છે. જયચંદની કન્યાને લાવવામાં ઘણાક શૂરાઓનો ઘાણ નીકળી ગયો છે, અને ચોહાણે વિષયલંપટ થઇ શૂરા સામતોને ખીજવ્યા છે; જેથી જયચંદ વગેરે એ બંદા નામના મુસલમાનની ખટપટને વશ થઈ મ્લેચ્છોને હાથે યોગિનીપુર ડુબાવ્યું છે. શું દેખું છું? સંયોગતા રૂપ સાક્ષાત યોગિનીને ઓળખતાં પૃથુરાજે તેનું ખપ્પર ભરી આપ્યું! ચોપાસ મારામારી, કાપાકાપી, રુધિર, અને યમરાજની પ્રતિચ્છાયા! રજપૂતો તો નાશી છૂટા છે, મ્લેચ્છોજ સર્વોપરિ છે; કોને મારવા, કોને કાટવા, તેનીજ વાત ચાલી રહી છે! અરે! આર્યત્વનો આજ પરિપૂર્ણ ભ્રંશ થયો છે! આર્યમહત્તા ગઈ છે! તારા જેવા મહાત્માઓનો નિવાસ આ સ્થાનમાંથી ઉડી ગયો છે! શું થશે તે મને હવે જણાતું નથી. જે મહારાજ્યો આ પૃથ્વી ઉપર થઇ ગયાં. જે ભવ્ય પરાક્રમોના હવે ભણકારાજ રહ્યા છે, તે સર્વનો સાક્ષી હું આ અવ્યવસ્થા અને નિર્ઘૃણતાના સામ્રાજ્યમાં આવ્યો છું! ગમે તેવી સ્થિતિને પણ સુંદર કરી બતાવનાર પ્રેમ મને આટલે લાવ્યો છે, એનીજ સાહાય્યથી મૃત્યુભુવનમાં પણ હું નિર્ભ્રાન્ત વિચરૂં છું. જે પોતેજ આખી સૃષ્ટિરૂપ થઈ રહે છે એવી એ વૃત્તિ બહુ આશ્ચર્યકારક છે! અનેકમાં પણ તે એકનુંજ સમગ્ર ભાન કર્યા કરે છે; અને આ મારા અનન્તજીવનના પરિવર્તોમાં યદ્યપિ, રાગદ્વેષ, લોભ ક્રોધ, સર્વ મરી ગયાં છે, તથાપિ તે એકલી હજી પણ સજીવ છે.

ગુરુદેવ! મારૂં યોગબલ ક્ષીણ થઈ ગયું–રમાને શોધવામાં કેવલ માનુષી શક્તિજ મને કામ આવી છે—પણ મારૂં યોગબલ કામ આવ્યું નથી–તે ક્ષીણ થઈ ગયું; પણ મને કદાપિ નિરાશા થઈ નથી, ગમે તેવા સંકટમાં પણ મને એનો એ નિશ્ચયપૂર્વક વિશ્વાસ રહ્યાં કરે છે કે છેવટે પણ આપણે મળાશું. આ શું? એ નાશી ગઇ તેની ઝીણામાં ઝીણી વાત પણ મારાથી એવી ગુપ્ત

રાખવામાં આવી છે, એવી અકસ્મિક રીતે, એવી ગુપ્ત રીતે, એ નાશી ગઈ છે કે ગયાજીના નિપુણમાં નિપુણ રાજરક્ષકો પણ એની કશી બાતમી લાવી શકયા નથી. મેં બધે જોયું–દિલ્લીમાં એનું ઘર છે ત્યાં તપાસ કરી–પણ વ્યર્થ ! આપણી વિદ્યાની બધી કૂચીઓમાંની એકે મારે કામ આવી નથી, એના આત્માનું દર્શન મારો આત્મા પામી શકયો નથી. છતાં રે અપુત્ર ! એકાન્ત ! મને મારા બાલકનું પ્રત્યક્ષ ભાન રાત્રિદિવસ થયા વિના રહ્યું નથી. એ સંબંધ ઘણો ગૂઢ અને વિલક્ષણ છે. આપણી વિદ્યાથી જે પ્રાપ્ત થયું તે સ્વાભાવિક વિશ્વનિયમે કરી આપ્યું છે ! પિતાના નિતાન્ત વાત્સલ્યમય હૃદયને ગમે તેટલા દેશકાલથી પણ પોતાના પુત્રથી ભિન્ન કરી શકાતું નથી ! મારી આંતરદૃષ્ટિમાં તેના આવાસનું સ્થાન, તેનો દેશ, કશું પ્રતીત થતું નથી, જેને હજી દેશકાલનું ઓળખાણ કરવાનું છે તે તરુણનું દર્શનજ આનંદ ઉપજાવે છે; કેમકે જે હજી બાલક છે, જનહૃદયના સારા નઠારા ભાવથી અજ્ઞાત છે, તેને કોઈ દેશ કે સ્થાન પોતાનું નથી, તેનો આત્મા બધી સૃષ્ટિનો ને બધા સ્થાનનો નિવાસી છે. માટેજ અનન્ત દિક્પ્રદેશમાં મારા આત્મા સાથે તેનો આત્મા મળે છે–પુત્ર પિતા સાથે એકતા પામે છે ! પણ અરે પાષાણહૃદયે ! અવિશ્વાસમાં ફસાઈ ત્યાગ કરી જનારી ! જેને માટે મેં અનન્ત જ્ઞાનના ભંડારની કૂચી તૃણવત્ ત્યજી દીધી, જેના પાણિનું ગ્રહણ કર્યાની પહેરામણીમાં મનુષ્યભવને સુલભ એવાં ભય અને નિર્બલતા પ્રાપ્ત કર્યાં તેનેજ એવો વિચાર આવ્યો કે એ મારા પુત્રના તરુણ આત્માને હું જે સ્વર્ગપ્રતિ દોરી જઈશ ત્યાં ભય છે ! ! હું મારા આત્માનેજ હાનિ કરત એમ તેં ધાર્યું ! તને એટલું પણ જણાતું નથી કે જે આત્માને મેં આવિર્ભાવ પમાડયો છે તેની દૃષ્ટિમાંજ, તું તેને આ જડ કેદખાનામાં બાંધી રાખવા ઇચ્છે છે તે ઇચ્છાની સામે, તિરસ્કાર, ચેતવણી, અનાદર, ભરેલાં છે. તને એટલી પણ ખબર નથી કે રોગ અને મોતના મોમાંથી મેંજ એને દૈવીપ્રસાદથી ઉગાર્યો છે ! અરે, એજ ભવ્યકાન્તિના પવિત્રદ્વારથી તારા આત્માને પણ મારા આત્મારૂપ કરવાનો મેં માર્ગ સાધ્યો છે !

પૂજ્ય ગુરુદેવ ! પ્રેમનો આવેશ મને આ રીતે બોલાવે છે; મારો ગુરુ છતાં તું મારો મિત્ર છે, તને ન કહું તો કોને કહું ? અનંત જ્ઞાનના વૈભવને ત્યજી પ્રેમના સુખને–હવે સમજાતા તુચ્છ સુખને–શોધવામાં જે ફલ થયું છે; ક્ષુદ્ર માનુષસ્વભાવ અધિકાર વિના ઉચ્ચતા પામી અમર નજ થાય એવી આ અવિશ્વાસના ક્રૂર કર્મથી ખાતરી થતાં, પ્રેમદ્વારા મારા જેવીજ અમરતા સુધી એને લઈ જવાની મારી આશા વ્યર્થ થઇ છે: એ સર્વથી મને આવા

વિચાર આવે છે. પણ તું પૂછશે કે હું એને આ નગરમાં શા માટે શોધું છું ? મને ખબર મળી છે કે તારો શિષ્ય ગયાજી આવ્યો હતો, રમા નાશી ગઇ તે પહેલાં તેની પાસે કોઇ કંગાલ ચીથરે હાલ ભીખારી આવ્યો હતો અને મેં સાંભળ્યું ત્યારે તો તે તારો શિષ્યજ છે એમ મને લાગ્યું ન હતું; પણ જ્યારે આંતરદૃષ્ટિમાં તેની ભાવના આણવા માંડી ત્યારે તે આવી નહિ એ ઉપરથી મને નિશ્ચય થયો કે એ તારા શિષ્યનું પ્રારબ્ધ પણ રમાના પ્રારબ્ધ સાથે જોડાયું છે. મેં એની તપાસ કરી જોઇ, તો આ યમગૃહમાંજ એ છે એમ મેં જાણ્યું છે. હું કાલેજ અહીં આવ્યો છું; હજી એ મને મળ્યો નથી.

* * * * * * * * *

આ રાજ્યમાં ન્યાય અપાય છે તે જોવા માટે હું સહજ ગયો હતો. હવણાંજ અદાલતમાંથી આવ્યો—એતો ખરેખરી વાઘનીજ બોડો છે, વાઘ પોતેજ પોતાના શિકારનો ઇન્સાફ કરે છે. પણ ત્યાં એ મારે જેમનું કામ છે તે કોઈ મળ્યું નથી. હજી તે નિર્ભય છે; પણ માણસો જે પાપ કરે છે તેમાં એ અનાદિ નિયંતાનું ભવ્ય ડહાપણ મને સમજાય છે. મત્સ્યેન્દ્ર ! આજજ મેં પ્રથમ એ વાત જાણી કે મૃત્યુ એ કેવી ભવ્ય અને સુંદર વાત છે ! અરેરે જ્ઞાનના ગાંભીર્યની લાલચથી આપણે મૃત્યુની પાર નીકળી જવાની કલા શીખ્યા તેથી આપણે કેવા કેવા ભવ્ય ગુણોનો આનંદ ગુમાવ્યો છે ! કોઇ સુંદર પ્રદેશમાં રહેવું એજ પરમ સુખમય હોય ત્યાં બાલક અને કાન્તિમાનને મોત ખાઈ જાય ! વિદ્યાના શોધમાં નિતાન્તગ્રસ્ત અભ્યાસીને જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરવાના સમયમાંજ યમ ઉપાડી જાય; તે જોતાં તો અમરજીવન એજ સર્વ વાતની પ્રથમ વાત ગણાય એ સ્વાભાવિક છે. હઠયોગના અભ્યાસી થયો ચિત એકાગ્રપણાને માટે પણ શરીરને સાચવવાનો ક્રમ પ્રથમ ગણે તો તે યોગ્ય લેખાય. પણ કાલના પ્રાસાદની ટોચે રહીને હું આ સ્થાનમાં જોઇ શકું છું કે પોતાનાં પ્રેમસ્થાનો માટે જીવ આપવામાં ભવ્ય હૃદયો કેવો સ્વાર્પણમય આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે ! એક પિતાને પોતાના પુત્રને સ્થાને જીવ આપતાં મેં જોયો—એના ઉપર એવા આરોપ હતા કે જેમાંથી એક શબ્દ બોલતાંજ તે મુક્ત થાત, એના દીકરાને બદલે એનેજ તે દીકરો જાણી પકડવામાં આવ્યો હતો. પણ આવી ભૂલનો તે પિતાએ કેવા પરમાનંદથી લાભ લીધો, છોકરાએ જે દેશભક્તિ અને ભવ્ય પરાક્રમના ગુના કર્યા હતા તે તેણે પોતે સ્વીકાર્યા; અને મોતને આધીન થતાં, પોતે આપેલા જીવને પોતેજ આ રીતે બચાવ્યો તેનો તેને પરમ આનંદ થયો ! મેં જવાન, સુંદર, લાલિત્યમય અબળાઓ

દીઠી; તે વિધવાઓને, પતિપરાયણ પ્રેમબદ્ધ બાલાઓને, આ રાક્ષસોએ ઘરમાંથી ઘસડી આણી નવા પતિ કરવાની આજ્ઞા કરી. પણ ઉગ્ર પ્રેમમાં પોતાના આત્માની જેણે પવિત્ર આહુતિ આપેલી એવી તેમણે ઉંચી નજર પણ કરી નહિ, આનંદથી મરણનો સ્વીકાર કર્યો! આવું પરાક્રમ, આવું સાહસ ક્યાંથી આવતું હશે! એવા જીવ પોતા કરતાં કોઈ ઉચ્ચતર આત્માને પોતારૂપ માને છે, ને તે માટેજ સર્વદા જીવે છે; પણ આ પૃથ્વી ઉપર અનંતકાલ સુધી જીવ્યાંજ કરવું એ તો આપણા પોતાનાજ આત્મા માટે જીવવા જેવું કૃપણજીવન છે. સ્વનો વિસ્તાર કરી પરને પણ તે સ્વમાં ઉતારવાનો માર્ગ સ્વાર્પણ વિના બીજે ક્યાં છે? આ યમગૃહમાં, આ રુધિરસ્ત્રાવમાં, અન્યાયના નિવાસમાં પણ પરમાત્મા પોતાના અનુચર ધર્મરાજાની ભવ્ય પવિત્રતા માણસોને સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે.

* * * * *

તારૂં દર્શન મને પુનઃ ભાવનામા થયું છે; મારા પ્રિય પુત્ર! તને જોઈ મેં આશિર્વાદ આપ્યો છે, તું મને તારા સ્વપ્નમાં જોતો કે ઓળખતો નથી! જે દિવ્ય સત્ત્વોને તારા રક્ષણ પોષણ માટે તારી આસપાસ સ્થાપવાનું સામર્થ્ય મારામાં હજી પણ રહેલુ છે તેની અસર તને લાગતી નથી. અને જ્યારે તું આવી સુખમય નિદ્રામાંથી જાગે છે ત્યારે તારી આતુર દૃષ્ટિ મૌન સંભાષણથી તારી માતાને પૂછતીનથી "! તેં શા માટે મને બાપ વિનાનો બનાવ્યો છે?"

રે અબલા! તને પશ્ચાત્તાપ થતો નથી? **स्रजमपि शिरस्यंधः क्षिप्तांधुनोत्यहिशंकया ?**—કલ્પિત ભયમાંથી તું નાઠી;–નાશીને છૂટવા જતાં સાક્ષાત્ ભયમાત્રના સદનમાં, યમનાજ ઘરમાં, તું સપડાઇ નથી? અરે! આપણે એકજ વાર મળીએ તો તુરત જેનો તેં વિના કારણ અપરાધ કર્યો છે તેને ભેટી નહિ પડે! અને આ મહાભયમાં તેં તારા ખરા શરણને પ્રાપ્ત કર્યું એમ નહિ માને! મત્સ્યેન્દ્ર! મારી શોધ હજી પણ વ્યર્થ જાય છે; હું અમલદારો, ચોર લોકો, સર્વ સાથે મળતો ફરૂં છું, તપાસ કરૂં છું, પણ મને પત્તો લાગતો નથી. એ અહીં આવી છે એમ મને લાગે છે; એક પ્રેરણાથીજ મને એવું લાગે છે; કેમકે મારા પુત્રની ભાવના મને વધારે તાદૃશ, વધારે પ્રેમમય, વધારે ઉષ્ણ લાગે છે.

આ ગામના રસ્તાઓમાં હું ફરતો હોઉં છું ત્યાં પણ લોકો મારા ઉપર ઝેર ને ઝેર ભરી નજરે જુએ છે; કોઈ કોઈનો વિશ્વાસજ કરતું નથી, સર્વ પોતપોતાની મહત્તા સાધતાં બીજાની લઘુતા ઇચ્છે છે. એક દૃષ્ટિપાતથીજ હું

તેમને પાછા હઠાવી દેઉં છું. ખરેખર વીરભદ્રે જે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું તેનો અમલ કરવાનેજ તેણે જાણે પેલા વિકરાલ રક્તબીજને આ નગર ઉપર અધિકાર આપ્યો છે. ઇચ્છાભિલાષી છતાં ભયનિમગ્ન રહેનારા આત્માઓ જેના ભોગ થાય છે તે રક્તબીજનેજ સંયોગતારૂપ ચંડીની આગળ રક્તને ટીપે ટીપે અનેકગુણુ થતો હોય તેમ હું ચારે પાસા દેખું છું. લોહુલીરાય, કાપુર, બંદો, શાહબુદ્દીન પોતે, બધાંના હૃદયમાં હું આ રક્તબીજની આંખોને દેખું છું, એની સેના એ સર્વનું રુધિર પીએ છે. શાહબુદ્દીન એમ ઇચ્છે છે કે આખી પૃથ્વી ઉપર દીન દીન થઇ જાય, બધા એક થાય. ભવ્ય ઇચ્છા! પણ તે ક્યારે થવાની? પોતાના શત્રુ માત્ર મરી જાય ત્યારે–એજ ભય–એજ શંકા! માટેજ રક્તબીજ તેની છાતી ઉપર વિદ્યમાન છે.

રે રમા! તારી નિર્દોષતાજ તને સૂચવે છે. પ્રેમમાં રહેલી મૃદુતામય માનુષ વાસનાઓને લીધે ઉન્નત આત્મજ્ઞાનથી જે વિમુખ રહી છે, તેને એ પવિત્ર પ્રેમનું બલજ એક કવચરૂપ નહિ થાય!

* * * * *

પ્રકરણ ૪ થું.

પશ્ચાત્તાપના અંકુર.

નવીન પાદશાહતના આધારરૂપ અમીર ઉમરાવો મ્હોટી મ્હોટી મસલ્હતોમાં પડ્યા છે; આખરે જયચંદને પણ ભાન આવ્યું છે, ને રજપૂતોની વીરશ્રી જાગ્રત્ થઈ આવી છે, પણ પૃથુરાય જેવા રણધીરના પરાજયથી સર્વત્ર નિસ્તેજતા છવાઈ ગઈ છે, કોઇની હીંમત ચાલતી નથી. શાહબુદ્દીન અને તેના સરદારો તો ચોપાસ ત્રાસ જુલમ અને જુલમ વર્તાવી રહ્યા છે, ગંમત, મોજમજાહ, અવિશૃંખલ ઉન્મત્તતા, સર્વ પાસા પ્રવર્તી રહ્યાં છે, રુધિરની નીકો વહેવા લાગી છે, મનુષ્યમાત્રના જીવ પડીકે બંધાયા છે. બંદાએ મનુષ્યમાત્રના સમાનભાવનો અને ભ્રાતૃભાવનો દિવસ નજીક ધાર્યો હતો તેનો ઉદય ખરેખર થઇ ચૂક્યો જણાય છે! તરવાર અને કોરાનથી ઇશ્વરની આજ્ઞાનો અમલ કરવાનું પુણ્ય પ્રસરવા લાગ્યું છે! યોગિનીપુર યોગિનીઓનેજ સ્વાધીન થયું છે!

શહરના મધ્ય ભાગમાં આવેલા એક ગરીબ ઝુંપડાના ઓરડામાં પેલી માતા બેઠી બેઠી પોતાના બાલક ઉપર દૃષ્ટિ માંડીને તેનાં ગેલને નિરખવામાં આનંદ લેતી વિલસે છે, શાન્ત, આનંદકારક, શીતર્તુનો મધ્યાન્હ થઈ રહ્યો છે;

સાંકડા ફળીઆના ઉંચા પ્રાસાદોને લીધે પ્રતિબિંબ પામતો સૂર્યપ્રકાશ એક ઉંચી બારીમાં થઇને ઓરડામાં આવી રહ્યો છે—અહા ! એ પ્રકાશ સર્વત્ર સમાન છે;—દુ:ખીને કે સુખીને, રુધિરસ્રાવને કે આનંદવિલાસને, બંદીખાનને કે ભવ્યપ્રસાદને, જીવનમાં પ્રથમાવિર્ભાવ પામતા બાલકને તેમ જીવનને તજી જતા નિર્ભાગીને—સર્વને સમાન એવો એ પ્રકાશ જેમ ભયનિર્મૂક્ત છે તેમ નિર્દોષ માતા પોતાના બાલક ઉપરના વાત્સલ્ય નિમગ્ન થઈ અત્યંત ભયમુક્ત બેઠી છે ચાંદરણામાં થઇને આવતા કિરણોને પકડવા માટે બાલક પોતાના હાથ ઉંચા કરી કરી હસે છે, મૂઠીઓ વાળી બાચકા ભરે છે. ને એમ હસતું, નાચતું, રમાના ચરણ આગળ સુતુ સુતુ રમે છે. રમાએ પોતાની દૃષ્ટિ આ આનંદ-સ્થાન ઉપરથીજ જરા દૂર ખેંચી લીધી—દૂર ખેંચતાંજ નિ:શ્વાસ મૂકી ઉદાસ થઈ ગઈ-પદ્મનયમાંથી એક અશ્રુબિંદુ ખર્યું.

આની આજ દિલ્હીમાં યમુનાના તટ ઉપરની નાની ઝુંપડીમાં વીણાના મધુર ગાનથી વિલસતી સંગિતના આલાપમાં આત્માને એકતાર કરી, વિવિધ કલ્પના-ચિત્રમાં આલ્હાદ પામતી રમા અત્યારે કયાં બેઠી છે ! કેવી સ્થિતિમાં છે ! શું એ રમા એની એ હોય ! કેવી મ્લાન, કેવી દુર્બલ ! ભાન વિનાજ હાથ પગ ગમે તેમ છૂટા નાખી પડી હોય તેમ એ બેઠી છે, એના અધર ઉપર જે સ્મિત સર્વદા રમતું હતું તે અસ્ત પામી ગયું છે, જાણે જીવનનું જીવન જતુ રહ્યું હોય એવી પ્રકટ નિરાશા એના તારુણ્યતરુને મ્લાનતા પમાડી રહી છે;—ખરી રીતે કહીએ તો, પોતાને પોષણ આપનાર મૂલને તજી અન્યત્ર ભમતા પ્રવાહનું જલ જેમ ક્ષીણ થઈ જાય તેમ રમાની જીવનશક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ હતી. અહો ! કેવા નિર્દોષ, વિશ્વસ્ત, વસ્ત્રબ્ધ, ઉલ્લાસથી જીવનનો આરંભ! ને કેવા વિકટ. વિષમય વિષાદમાં તેની અંત ! વચમાં ત્રાસ, ભય, શંકા, કલેશ ! માણસો શંકા અને અને ભયથી કેટલાં કેટલાં અમરસુખને વણસાડી નાખે છે ! ભય અથવા શંકા અને વહેમની સ્થિતિમાં જે આકસ્મિક ત્રાસ અને વેગ ઉપજી આવે છે તેનાથી રમા, અજ્ઞાનમાં જ, સ્વપ્નમાં હોય તેમ, પોતાના પ્રાણનાથથી નાશી છૂટી હતી; સાક્ષાત્ મહાત્માને પણ, પોતાના ઉપર આશક થયેલો બ્રહ્મરાક્ષસ ધારી ખરા બ્રહ્મરાક્ષસરૂપ લાલાનાથી ઠગાઇ હતી. અત્યારે તો એ ત્રાસને એ વેગ દિલ્હીમાં પગ મૂકતાંજ જતાં રહ્યાં હતાં. એને લાગ્યું હતું કે જે સ્મિતને હું પિશાચવત્ સમજી તજીને આવી છું તેમાંજ મારૂં જીવિત છે, તેજ મારો પ્રાણ છે. એને પશ્ચાત્તાપ થતો ન હતો. જે વેગથી પોતે આટલે સુધી નાશી

આવવા સમર્થ થઈ હતી તેને થયો ન થયો કરવા ઇચ્છતી ન હતી. વેગ અદ્યપિ અસ્ત થયો હતો તથાપિ વહેમ નિવૃત્ત થયો ન હતો; મેં મારા બાલકને મહા ભયમાંથી ઉગારી આણ્યો છે એમ એ હજી પણ નિશ્ચયપૂર્વક માનતી હતી. લાલાજીની બહુ ભેદ ભરેલી હોય તેવી બનાવેલી વાતોથી આ નિશ્ચય દૃઢ થયો હતો; અને લાલો પોતેજ એ ભયમાંથી કેવો બચી આવ્યો હતો તે વાત કહી સાનુભવ સાક્ષી આપતો તેથી રમાની શ્રદ્ધા તેના વચન ઉપરથી ખસતી ન હતી. એટલે તેને પશ્ચાત્તાપ થતો ન હતો, પણ ઇચ્છામાત્રજ જાણે જતી રહી હોય તેવી તે સ્તબ્ધ બની ગઈ હતી.

સંસારના વિકટ વ્યવહારમાં શાં શાં દુઃખ પડે છે તેનો અનુભવ આ બાલાને પ્રથમ પહેલો આ સ્થાને થવા લાગ્યો. કાવ્ય અને સંગીતનો આત્મા જ્યાં શબ્દરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે એવા, રમાએ પોતાના બાલ્યવયમાં ચલાવેલા, ઉદ્યોગમાં તો, કોઇ એવો વેગ ચઢેલો રહે છે કે તે વેગને લીધે કોઈ સાધારણ ધંધાના કષ્ટ કરતાં એ ધંધો અતિ ઉન્નત અને ઉત્તમ લાગે છે. ગાન અને નાટયકલાનો પ્રદેશ પ્રત્યક્ષ કરડો વ્યવહાર અને પરોક્ષ પણ મૃદુ સુખમય ભાવના તેના પ્રદેશની વચ્ચેજ રમ્યાં કરે છે. ભાવનાનો પ્રદેશ જેમ જેમ વ્યવહારના પ્રદેશને દબાવતો જાય છે તેમ તેમ ભાવનામાંજ વિલસતી વ્યક્તિઓ વ્યવહારમાં અનેક ભુલો કરે છે, અનેક કષ્ટ પામે છે, વ્યવહારકુશલ લોકનાં નિંદા ઇર્ષ્યા આદિને પાત્ર થાય છે. કોઈ સન્યાસી થઈ વ્યવહારની વિષમતા ભુલવા મથે છે, કોઈ રમાની પેઠે વ્યવહારના ત્રાસમાં ને ત્રાસમાં એકે ન સાધી શકતાં પરમ ક્લેષ વહોરે છે.

જે દિલ્હીનાં ચક્ષુ અને શ્રોત્ર જેને નિરંતર પૂજ્યાં કરતાં તેજ દિલ્હીમાં અત્યારે તે મૂર્તિના અધિકારમાં તે સમયે બલ આપતી ભાવનાનો આધાર રહ્યો નથી. કામમય પ્રેમસુખના ઉન્નત પ્રદેશમાં વિચરતાં એને એમ લાગ્યું હતું કે અન્યના ભાવનું અનુકરણ કરવા કરતાં, એ પ્રદેશમાં તો પોતેજ ભાવરૂપ થઇ જવાય છે. પણ અરે! વળી પાછી તું અન્યની સ્તુતિ નિંદા ઉપર આધાર રાખવા સારું એ ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી ઉતરી, જેને તું કામમૂર્તિ માને છે તેને બેવફા થઇ! હા, એજ સમય હવે આવ્યો. લાલાજી જે કાંઇ આપે તે લેઇને પોતાનું ગુજરાન કરવું એ વાત રમા સ્વીકારે તેમ ન હતું. એટલે પોતે પોતાનાથી બને તેવાં નાનાં મ્હોટાં કામ કરીને ગુજારો કરતી, અને જેમ તેમ કરી પોતાના બાલકને ઉછેર્યા જતી.

બાલક પણ પોતાના પિતાનું ખરેખરૂં વૈરજ વાળતો હોય એમ કરતો. એ દિવસે દિવસે ભવ્ય અને તેજોમય થતો ચાલતો હતો, અને જાણે એની માતા કરતાં કોઇ અન્ય સત્ત્વ એને રક્ષતું ને પોષતું હોય તેમ વિલક્ષણ કાન્તિ વિસ્તારતો હતો. નિદ્રા લેતો ત્યારે એવી ગાઢ સુષુપ્તિમાં ઉંઘતો કે વજ્રપાતનો ટંકારવ થાય તો પણ જાગે નહિ, છતાં એ રીતે ઉંઘતો ઉંઘતો પણ જાણે કશાને ભેટતો હોય તેમ હવામાં હાથ ઉંચા કરી બાથ ભરતો, વારવાર એના હોઠ હાલતા અને કાંઇક બોલતા (પણ તે બધું રમાને માટે નહિ,) અને એ બધો વખત એના ગાલ ઉપર કોઇ દિવ્ય પ્રકાશ ઝળકી રહેતો, એના મુખ ઉપર કોઇ ગૂઢ આનંદનું સ્મિત છવાઈ રહેતું. એ જાગતો ત્યારે એની દૃષ્ટિ પ્રથમે એના ઉપર પડતી નહિ. ચોપાસ કાઇક ખોળતી હોય તેમ ચલવિચલ ફરતે ફરતે, છેવટ તે આવીને રમા ઉપર ઠરતી. પણ તે સમયે જાણે અવાચ્ય ખેદ અને ઉપાલંભથી ભરેલી હોય તેવી જણાતી.

રમાને પૂર્વે કોઈ વાર સમજાયું ન હતું કે ગુલાબસિંહ માટે પોતાનો પ્રેમ કેવો મહાન્ અને પ્રગાઢ છે. જેનાથી તે વિખૂટી પડી હતી તેના અભાવરૂપી પ્રચંડ અગ્નિમાં તેની આશા, તેનું જીવન, તેનો પ્રેમ, તેનો રસ, રે! તેનું હૃદય, બધાં દગ્ધ થઇ કરમાઇ ગયાં હતાં. નગરમાં ચાલતી ધાંધળ કે પાસેના યમુનાપ્રવાહનો ઘોંઘાટ કશાનું તેને ભાન ન હતું. એમ ભાનવિનાની, જ્ઞાનશૂન્ય એ અબલા દિવસ નિર્ગમતી હતી, વાઘના મોઢામાંજ તેનું માથું છે તેની લેશ પણ તેને પ્રતીતિ હતી નહિ.

ઓરડાનું બારણું ઉઘડયુ અને લાલાજી અંદર આવ્યો, નિત્ય કરતાં આજ તે ઘણો ઉશ્કેરાઇ ગયેલો જણાતો હતો.

"કોણ! લાલાજી!" રમાએ પોતાના મૃદુ પણ ખાલી શબ્દે કહ્યું "હું તને આવવો ધારતી હતી તે કરતાં તું વહેલો આવ્યો!"

"દિલ્હીમાં વહેલા મોડાની વાત કોણ કહી શકે એમ છે? હું આવ્યો છું એજ બહુ છે. આવા મહાભયના સમયે પણ તારી ઉદાસીનતા મને બહુ ખેદા પેદા કરે છે. જાણે કશું હોયજ નહિ એમ નીરાંતે તું "આવ"–"વહેલો આવજે" કહે છે, ખુણે ખુણે ચોર લોકો ફરતા ન હોય, અને ક્ષણે ક્ષણે ખૂન થતાં ન હોય, એમ તું તો નીરાતે બેઠી છે!"

"ક્ષમા કરજે, પણ મારૂં જગત્ તો આ ચાર ભીંતોની વચમાંજ છે. તું જે જે વાતો મને સમજાવે છે તે મારે ગળે ઉતરતી નથી. આના (–બાલક તરફ બતાવીને–) વિના બધું મને તો નિર્જીવજ લાગે છે, એવું નિર્જીવ લાગે

છે કે જે ખૂન અને મરકી ચાલે છે તે વિષે તો સ્મશાનમાં ચિતા ઉપર પડેલું માણુસ પણુ મારા કરતાં ભાગ્યેજ વધારે બેદરકાર હોય.”

લાલો ક્ષણુવાર થોભ્યો, અને અદ્યાપિ તરુણુ છતાં, હૃદય જર્જરિત થતાં જે છેવટનો નિર્વેદ થાય છે તેથાં ગ્રસ્ત એવાં રમાનાં આકૃતિ તથા વદન ઉપર આશ્ચર્યની અને વિલક્ષણુતાની વૃત્તિથી જોઈ રહ્યો. છેવટ બોલ્યોઃ–

“ ઓ રમા ! તને આવી થયેલી જોવાની મને આશા હતી? ફ્લિહીનાં આનંદમય સ્થાનોમાં આપણે પ્રથમ મળ્યાં ત્યારે આપણે આવી રીતે મળવું એમ શું મારી ઇચ્છિા હતી? તે સમયે તેં શા માટે ના પાડી, અથવા શા માટે મારા પ્રેમનો સ્વીકાર ન કર્યો? પાછી ના ભાગ, મને તારો હાથ ઝાલવા દે; એ તરુણુ અવસ્થામાં જે પ્રેમ ઉભરાતો હતો તેવો ઉગ્ર વૃત્તિવિલાસ હવે મારામાં ફરી આવે એવી આશા નથી. તારે માટે હવે તો મને કોઇ મ્હોટા ભાઇને પોતાની નાની બ્હેનની જેવી દયા આવે તેવીજ લાગણી થાય છે. તારી પાસે, તારા સન્નિધ્યમાં, મને મારા બાલપણુની પવિત્ર સ્થિતિનું પુનર્ભાન થાય છે. વિશૃંખલ મોજમજાહ અને દારૂબાજી વિના માત્ર આ એક સ્થાનજ એવું છે કે જ્યાં મને રક્તબીજનો ઉપદ્રવ થતો નથી. અત્ર તો મારા પગતલે દબાઇ રહેલું મૃત્યુ તેનું એ મને ભાન રહેતું નથી. પણુ હજી આપણા ભાવિમાં સુખના દિવસ નથીજ એમ ન કહેવાય. જે વિકરાલ ભૂત મને વળગ્યો છે તેનાથી શી રીતે મુક્ત થવું તેની યુક્તિ હવે મને જડી છે–માત્ર એની સામા થવું ને એની દરકાર ન કરવી. મત્સ્યેન્દ્રે જે ગૂઢ સૂત્રરૂપે મને કહ્યું હતું તે હવે મને યાદ આવે છે કે “ જ્યારે એ તને અદૃશ્ય હોય ત્યારેજ તેનું વધારેમાં વધારે ભય સમજજે.” ધર્મમય અને નીતિમય વ્યવહારમાં મને તેનું દર્શન થાય છે. અરે ! ઓ રહ્યું–એને હવણાં પણુ પણે સામે દેખું છું. (ધ્રૂજે છે, ને શરીરેથી પ્રસ્વેદ છૂટે છે)! પણુ મારો નિશ્ચય હવે હું ફેરવવાનો નથી. એના સામે જોઉં છું એટલે જો તુરતજ એ જતું રહેલું છે—ગયું !” એમ કહીને જરાવાર થોભ્યો અને બોલ્યો “ રમા ! શી રીતે આપણે [illegible] છૂટવું તેનાં સાધન મારે હાથ આવ્યાં છે. આપણે આ શહરમાંથી જઇશું, કોઇ બીજા દેશમાં જઈ આપણે અન્યોન્યને દીલાસો અને આધાર આપવા યત્ન કરીશું, અને ભૂતકાલને વિસારે પાડીશું.”

રમાએ શાન્તિથી ઉત્તર આપ્યું “ ના, ના, મને મોત અહીંથી ખશેડે તે વિના એક ડગલું પણુ ખસવાની ઇચ્છા નથી. લાલાજી ! રાતેજ એ સ્વપ્નામાં આવ્યો હતોઃ અમે જુદાં પડયાં ત્યારથી આજજ મને એવું સ્વપ્ન

આવ્યું; અને મને એમ લાગ્યું કે એણે મારો અપરાધ ક્ષમા કરી મને "પ્રિય-પત્ની" કહી બોલાવી એ સ્વપ્નથી આ ઓરડો પવિત્રતામય, નિર્ભય, થઈ ગયો છે, મારા મનમાંથી શંકાનો ગંધ નીકળી ગયો છે; મારા મરતા પહેલાં પણ મને એનું દર્શન પુનઃ થશે."

"એની વાત દાટી મૂકી એ પિશાચને યાદ ન કર" લાલાજીએ ક્રોધથી અને આવેશથી ભૂમિ ઉપર લાત મારીને કહ્યું "તને એના હાથમાંથી ઉગારી છે તે ઇશ્વરનોજ ઉપકાર માન."

"બસ" રમાએ ગંભીરતાથી કહ્યું. જેવી વધારે કહેવા જતી હતી તેવીજ તેની દૃષ્ટિ પોતાના બાલક ઉપર પડી. તે સમયે સૂર્યકિરણો તેની આસ-પાસ રમી રહ્યા હતા, અને તેના વદનની આસપાસ કોઈ અપૂર્વ માહાત્મ્યની છાયાની પેઠે તેનું તેજ તે વધારી રહ્યા હતા. એની વિશાલ, સ્થિર, શાન્ત, દૃષ્ટિમાંજ એવું કાંઇકિ હતું કે જેનાથી રમા ભયભિત થવા છતાં, પોતાના માતૃભાવને સાર્થ થયો માની લે. લાલો બોલતો હતો તેના ઉપર એ દૃષ્ટિ તિરસ્કારપૂર્ણ જણાતી હતી અને રમાએ તો તે દૃષ્ટિનો અર્થ, પોતાના અવિદ્યમાન્ પ્રિયતમનો પોતે કરી શકે તે કરતાં પણ વધારે સબલ બચાવ રૂપેજ કરી લીધો.

લાલાએ પછી વાત ચલાવી. "ત્યારે તો તું અહીંજ રહીશ;—શા માટે વારૂ ? માતારૂપે તારો જે ધર્મ છે તે ચૂકવા માટે ? તને કાંઈ થશે તો તારા બાલકનું શું થશે ? માબાપ વિનાજ એને ઉછેરવામાં આવશે ? જે સ્થાનમાંથી તારો આર્યધર્મ પણ ભ્રષ્ટ થઈ ચૂક્યો છે, જ્યાં દયા અને માનુષભાવનો છાંટો પણ રહ્યો નથી, તો તેવે સ્થાને એ એમ ઉછરશે પણ ખરો કે ? ઓહો ! રો-રો-ને એની છાતીએ ચાંપ ને પાછી રો ! આંસુ કાંઈ રક્ષણ કે બચાવ કરી શકતાં નથી."

"મારા મિત્ર ! તારી વાત ખરી છે—ચાલ હું તારી સાથે આવીશ."

"કાલે રાતે તૈયાર થઇ રહેજે; તારે જરૂરનો વેશ હું લાવીશ."

પછી લાલાજીએ રમાને, જે રસ્તે જવા ધારેલું તે તથા જે નામ ઠામ આપવાનાં તે બધી વાત ટુંકામાં સમજાવી. રમા સાંભળ્યાં ગઇ, પણ ભાગ્યેજ કાંઈ સમજી; લાલાએ એનો હાથ લેઇ છાતી સરસો ચાંપ્યો અને રામ રામ, કહી રજા લીધી.

પ્રકરણ ૫ મું.

પ્રેમ અને વૈર.

લાલાજી રમાના આવાસમાંથી ઉતાવળો ઉતાવળો નીકળીને દોડતો ચાલ્યો, તેના સપાટાના વેગમાં, અને એના મગજમાં જે વિચારો ચાલતા હતા તેની ધૂનમાં, એના દીઠામાં આવ્યું નહિ કે આંગણામાં એક ભીંતના ખૂણાને ઓથે બે માણસો અંધારામાં ભરાઈ રહીને ચર્ચા જુવે છે. એ સમયે પણ પેલા રક્તબીજને તો એ પોતાની સાથે સાથેજ દેખતો હતો. તેની વિકરાલ આંખો ઉપરથી પોતાની દૃષ્ટિ ફેરવવા યત્ન કર્યા છતાં ફાવતો ન હતો; પણ મનુષ્યની ઇર્ષ્યાકુલ દૃષ્ટિ અને વિશેષે નારીના દ્વેષની કદાપિ ન ટળે તેવા અતિ ગૂઢ રોષની દૃષ્ટિ એણે દીઠી નહિ!

લાલાજીની પૂઠ વળી કે તુરત બંદો રમાના આવાસના બારણા આગળ આવ્યો, ગોપિકા પણ તેની પાછળ પાછળ આવી. બારણા આગળ જે માણસ હતો તેની સાથે, હાલના સમયને અનુસરી કેવી રીતે વાત કરવી તે બંદાને સારી પેઠે ખબર હતી. તેને દેવડી ઉપરથી પોતાની પાસે બોલાવી કહ્યું કે "અરે બિરાદર! આ શું! તારા ઘરમાં તેં એક શકવાળું માણસ સંઘરેલું છે!"

"બિરાદર! મને ભય છે? આ તમે શું બોલો છો!—એમ હોય તો એ પુરુષનું નામ મને કહો."

"એ પુરુષ નથી,—એક રાજદ્રોહી...અહીંની જગા તારી છે; અહીંઆં તેવી કોઈ રહે છે કે નહિ?"

"હા—રહે છે; ઉપર જાઓ, ડાબી બાજુનું બારણું તેનું છે. પણ એને બીચારીને શું છે? એ તો ગરીબ છે."

"સાંભળ, વિચારીને બોલ, તને એની દયા આવે છે કે?"

"ના, ના, ના, મને ... ..."

"બોલ, સાચે સાચું કહી દે, એની પાસે કોણ આવે છે?"

"કોઇ નહિ. માત્ર એક રજપૂત જેવો, કોઇક જેપુર જોધપુર તરફનો હોય તેવો ફક્કડ આવે છે."

"રજપૂત!—હા એજ! જોધપુરના મહારાજાનો એ હેર છે."

" અરે રામ ! હાય, હાય, મારી શી વલે ! "

" ખબરદાર ! રામ શું અને ભીમ શું ?—ત્યારે તો તું પણ કોઈ રાજ-દ્રોહી જણાય છે ! "

" ના ભાઈ ના, એ તો મને નઠારી ટેવ પડી છે તે અજાણતાં પણ બોલાઇ જાય છે ! "

" એ રજપૂત એની પાસે ક્યારે આવે છે ? "

" દહાડામાં એક વાર તો આવ્યા વિના રહેતો નથી, કોઇ વાર બે ત્રણ વાર પણ આવે છે. "

આ સાંભળતાંજ પેલી ગોપિકાના મોમાંથી " મારો રોયો ! " એમ ઉદ્-ગાર નીકળી ગયો, અને એની આંખોમાંથી અગ્નિ ઝરવા લાગ્યો.

પેલા માણસે કહ્યું " એ તો કોઇ વાર કહીં જતી નથી, બધો દહાડો બેઠી બેઠી કાંઇને કાંઇ કામ કર્યા કરે છે, અને એના છોકરાને રમાડયાં કરે છે. "

" છોકરો ! "

એટલું બોલતીજ ગોપિકા બંદાને વટાવીને ધસમસી ઘરની અંદર કૂદકો મારીને પેશી ગઈ, બંદે તેને છેડો પકડી અટકાવવા યત્ન કર્યો, પણ છેડો તેના હાથમાં આવ્યો નહિ. નીસરણી એક સપાટે સાસભરી તે ચઢી ગઇ, અને હાંફતી હાંફતી પેલી ડાબી બાજુના બારણા આગળ જઇને અટકી. બારણું ઉઘાડુંજ હતું, એટલે અંદર પેઠી, ઉમરા ઉપર જરાક ઉભી, અને અદ્યાપિ પણ કાન્તિના પૂરમાં ઝગઝગતી વદનદ્યુતિ જોઈ ઝંખવાઇ ગઈ, ઈર્ષ્યાના તાપથી વધારે કાળી પડી ગઇ. આટલી બધી કાન્તિ જોતાંજ એને પરમનિરાશા થઇ ગઈ, હવે લાલો મારો હીસાબ નહિજ પૂછે—પ્રયત્ન વ્યર્થ છે, એમ એને થઇ ગયું. માતા આ સમયે પોતાના પુત્રને ભોંય ઉપર ગાદીમાં સુવાડી તેના ઉપર વાંકી વળીને નમી રહી હતી, તેને ચુંબન કરતી હતી, રમાડતી હતી, અને તેનાં લાડમાં પોતાના વિદૂર પડેલા પ્રિયતમની છાયા જોઇ મનમાં મલકાતી હતી;–પણ આ દર્શન જોતાંજ ગોપિકાને કાંઇનું કાંઈ થઇ ગયું, પોતે પ્રજાહીન—આ પ્રજા-વાળી ? અરર ! અત્યારે ને અત્યારે આખો આવાસ સળગાવી નાખે તેવો ઉષ્ણ ઉસાસ એના મોમાંથી નીકળવા લાગ્યો, જગત્નો દ્વેષમાત્ર એના હૃદયમાં કેન્દ્રિત થઈ ભડભડાટ સળગવા લાગ્યો. એ ભડકાની ગરમીએ, કે પેલા ઉદાસની ઉષ્ણતાએ કોણ જાણે શાણે તે તો અમે કહી શકતા નથી. પણ તુરત રમાએ બારણા સામું જેયું,—જોતાંજ કોઇ અજાણી સ્ત્રીને, સાક્ષાત્, કાલિકાને, ભ-

વાનીને, કે કોઈ રાક્ષસીનેજ, ખાઉં ખાઉં કરતી ઉભેલી જોઇ, અને ભયથી થરથર કાંપતાં તેણે બાલકને છાતી સરસો દબાવી દીધો. ગોપિકા તુરત ખડખડાટ હસી પડી, એના આંતર આવેગના બલે એનાં ડાચાં એજ પ્રકારે હાલ્યાં જે હસવારૂપે જણાયું. તુરત પાછી વાળી, નીચે ગઈ, અને બંદો જ્યાં હજી પેલા માણસ સાથે વાતો કરતો હતો ત્યાં આગળ જઇ તેનો હાથ તાણીને ચાલવા લાગી. ખુલ્લા માર્ગમાં આવતાં તે જરાક શાન્ત પડી હોય એમ જણાઇ, ઉભી રહી, અને બોલી કે " મને વેર વાળી આપ, અને તેને માટે જે લેવું હોય તે માગ. "

" ઓ મધુરી લલના ! માગવાનું બીજું શું છે ? તને મારા હૃદયમાં હું સ્થાન આપું એટલી રજા આપ એ માગવાનું. કાલે રાતે તું મારી સાથે નીકળી ચાલ; રજાચીઠી અને માર્ગની યુક્તિ બધું તને મળશે. "

" ને આ બેનું—"

" એ બે આપણા જતા પહેલાં બંદીખાનામાં નિવાસ કરશે, અને જલ્લાદની તરવાર તારૂં વેર તેમના ઉપર વાળશે. "

" બસ, એટલું કર, એટલે મને તૃપ્તિ થશે. "

" આટલી વાત થયા પછી પાછાં બંને ચાલવા માંડયાં, તે છેક લાલાજીને ઘેર પહોચતા સુધી કાંઈ બોલ્યાં નહિ પણ તે આવાસમાં ગોપિકા એકલી પડી, અને બારીઓ ગોખ પલંગ—જે જે સ્થાનોને તેણે લાલાજીના પ્રેમથી મધુરતાના, માની લીધેલા આવેશમાં સ્વર્ગતુલ્ય માન્યાં હતાં તે તેની દૃષ્ટિએ પડવા લાગ્યાં, એટલે એના હૃદયનો વૈરભાવ નરમ પડવા લાગ્યો, રાક્ષસીભાવ મટી કાળો ક્રૂર પણ નારીભાવ એના ઉપર પ્રવર્તવા લાગ્યો. બંદાના હાથ ઉપર ટેકો દઈ તે ઉભી હતી, તેને જરા દબાવી બોલી—" પેલી રંડાને જે કરવું હોય તે કર, મારી નાખ—પણ આની છાતી ઉપર તો હું વિશ્વાસે ઉંઘી છું, રમી છું. એને તો નહિ. "

" જેવી તારી મરજી " બંદાએ દાંત કચડતે કચડતે કહ્યું " પરંતુ થોડીક વાર તો એને પણ પકડવો પડશે. છેવટ એને કાંઇ હરકત નહિ થાય, અને તોહોમત સાબીત કરનાર પુરાવો ન મળવાથી એ છૂટી જશે. પણ એની આશુકની તો તને દયા નથીજ કે ની ? "

ગોપિકાએ પોતાની કારી આંખ બંદા ભણી ફેરવી, એજ એનું પૂર્ણ ઉત્તર હતું.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

ભલાઈનો બદલો.

શાહબુદ્દીન મહંમદ ગોરિએ દિલ્હીમાં પોતાનાં જંગલી ટોળાંને જે તૃપ્તિ આપવા માંડી હતી તેમાં રજપૂતોનો વિનાશ કરી, અગીઆરમી વખતના મહાભારત પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થયેલી ગાદી સાચવી રાખવા જેટલી નિર્ભયતા પ્રાપ્ત કરવી એજ તેનો હેતુ હતો. હાહુલીરાય વગેરેએ તેને પૃથુરાજની પ્રેમાસક્તિની વાર્તા સમજાવી સુસાધ્ય વિજય પ્રાપ્ત કરાવ્યો, તેમ કનોજના જયચંદ આદિએ પણ રજપૂતોમાં પરસ્પર વૈરભાવ વિસ્તારી યવનોને વિજયનો માર્ગ સુતર કરી આપ્યો હતો. તો પણ ગોરીના મનમાં રજપૂતોની ખટક સાલ્યાં કરતી હતી અને કેદ પકડેલા પૃથુરાજ તથા ચંદવરદાયી જ્યાં સુધી જીવે છે ત્યાં સુધી રજપૂતો ગમે તેવી પણ પરસ્પર કલહની વાતને વીસારે પાડી એકત્ર થઇ તેને બારમી વાર હાકી કાઢશે એવું તેને પૂર્ણ ભય હતું. પરન્તુ પૃથુરાજ અને તેના માનીતા, કે આખા રજપૂત વર્ગના માનીતા કવિનો નાશ કરવો એ નાની વાત ન હતી, રજપૂતો જ્યાં સુધી બેઠા હોય ત્યાં સુધી તેમનો વિનાશ કરતાં વખતે પોતાનોજ વિનાશ થાય એવી ભીતિ તેના મનમાં વશી ગઇ હતી. આ કારણને લીધે તેણે પ્રથમથીજ ધર્મનો ડોળ ધારણ કર્યો હતો, અને પોતાના છુપા જાસુસોને પણ તે ડોળથીજ વર્તવાનું પ્રેરી પાછલાં ત્રણ ચાર વર્ષથી તેણે કામ લીધું હતું એમ આપણે બંદાની વાક્ચાતુરીમાંથી જોઈ આવ્યા છીએ. રજપૂતોની ઉદાર ઉચ્ચવૃત્તિ અને ઈતર લોકોની સામાન્ય દશા તેનો લાભ લેઇ એવા જાસુસો અંદર અંદર વિરોધ કરાવવાનાં બીજ સર્વત્ર વાવતા હતા, અને તેમણેજ અનેક ગુપ્ત યોજનાઓથી પૃથુરાજ અને જયચંદ વચ્ચે વૈર બંધાવવાની યુક્તિ રચી આપવામાં ભાગ લીધો હતો. કહે છે કે જયચંદે પોતાની પુત્રી સંયોગતાના વિવાહ માટે જે સ્વયંવર કર્યો, અને તેને અંગે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો તેમાં પૃથુરાજ ન આવ્યો એટલે તેની જે સોનાની મૂર્તિ દ્વારપાલ રૂપે કરીને ઉભી રાખી તેનું સોનુંજ ગોરી પાસેથી આવ્યું હતું. એ લોકો " મનુષ્યમાત્ર એક છે " " બધા ભાઈ છીએ " એવી પોતાના ધર્મની મહત્તાની વાતોથી, સામાન્ય જનોને યવનાગમ ઉપર રુચિ કરાવતા અને મ્હોટા સમર્થ પુરુષોમાં અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિથી વૈરભાવ ઉપજાવતા, તેમણે આવાં જે બીજ રોપેલાં તેના ફ્લરૂપે ગોરી બાદ-

શાહને દિલ્હી હાથમાં આવી, ને પૃથુરાજ કેદ પડયો જ્યારે જ્યારે પણ આ દેશ અંદર અંદર કુસંપમાં પડયો છે, ત્યારે ત્યારે સર્વદા પરચક્રને આધીન થયો છે? હા! ભારત! તારી એ દીનતા મટશે?

ગોરી બાદશાહે વીણી વીણીને મ્હોટા મ્હોટા રજપૂતોને રાજદ્રોહી ઠરાવી ઠાર મારવા માંડયા હતા. એજ સમયમાં રજપૂતાઈ હીન થઇ ગઈ, તેનું સત્ત્વ સૂકાઇ ગયું, તેનું પરાક્રમ ક્ષીણ થઈ ગયું. મરતી મરતી પણ જે કાંઇ રહી તેણે અકબરના વખતમાં પોતાનું સત્ત્વ બતાવી, ઔરંગજેબના સર્વભક્ષી લોભ અને દ્વેષમાં પોતાના સર્વસ્વનો હોમ આપી, આર્યાવર્તને હંમેશને માટે નિઃસત્ત્વ, નિર્વીર્ય, પરદેશીઓના પગ આગળ વારા ફરતી અથડાતો મૂકયો? જે જે રજપૂતો આર્યધર્મની મહત્તા બતાવે. પ્રાચીન રાજ્યની હીમાયત કરે, તે બધાનાં નામ ગુપ્ત રીતે ગોરી બાદશાહની પાસે આવતાં હતાં, અને તેમને લાગ જોઇને કાફુર કાજીના આગળ રાજદ્રોહના ગુનાહ માટે ઉભા કરવામાં આવતા હતા; જેનું કોઇ હોય નહિ તે ગરદન મરાતા હતા, બાકીના કેદમાં સડતા હતા, પરન્તુ હજી ભયભીત યવનનું મન નિર્ભય થયું ન હતું, પૃથુ-રાજનું શું કરવું તેની તેને સુજ પડતી ન હતી.

કાફુરકાજી હવણાંજ પાદશાહની પાસેથી આવીને પોતાના ઘરમાં એકાન્ત ઓરડામાં પલંગ ઉપર પડયો છે. એનું મુખ કરમાઇ ગયું છે. હૃદય ધડકી રહ્યું છે. અને મગજમાં વિલક્ષણ વિચારો ચાલી રહ્યા છે. “ યા અલ્લાહ! મારે હાથે આવા ગેરઇનસાફ ક્યાં સુધી કરાવશે? મારૂં મોત થાય તો પણ સારી વાત છે;—પણ કાફર લોકને તો મારવાજ જોઇએ, આ રાજ્ય જો નહિ જામે, તો દીન કેમ પ્રવર્તશે? સર્વત્ર એકતા કેમ જામશે? બાદશાહ સલા-મત સાચું કહે છે કે કાફરોને મારી નાખ્યા વિના દીનની ચઢતી થવાની નથીજ.” આવા તર્ક કરે છે એટલામાં એક જાસુસે આવી ખબર આપી “ મહેરબાન! આપને કોઇ મળવા ઇચ્છે છે.”

“ આવવા દે, પણ જોજે પાસે કાંઇ હથીઆર ના હોય.”

“ એ તો કોઇ બિરાધર છે; તો પણ જોઇશ.”

કાજી સાહેબ ઉઠીને બેઠા થયા, પાસે હુકો પડયો હતો તેની નળી મોંઢામાં લેઈ, ગંભીર આકૃતિથી આવનારની રાહ જોતા બેઠા, બંદો આવી સલામ કરીને ઉભો.

“ કેમ! શી ખબર છે?”

"સાહેબ ! આપને સલામ કરવા આવ્યો છું."

"તું તો પેલા કાફરોનો પરવરશ કરનાર" કાજીએ જરા વધારે બારીકાઈથી બંદાનો ચહેરો અવલોકી, કહ્યું "બેવકૂફ મનસૂરનો ચેલો છે; તારોજ અમારે ખપ હતો. બોલ શા માટે આવ્યો છે? એ મનસૂર મારો દુસ્મન છે, બાદશાહના આગળ મારી ચાડી કરે છે. એનો ને તારો હવે વખત આવી રહ્યો છે."

"અરે મેહેરબાન ! મનસૂરનો કે મારા સગા બાપનો પણ હું ભરોસો કરતો નથી. હું તો આપનીજ નોકરીમાં તૈયાર છું અને અત્યારે પણ આપને ઘણી જરૂરની ખબર આપવા આવ્યો છું" એમ કહી બંદાએ લાલાના ઘરમાંથી આણેલા પેલા કાગળો કાજીના પલંગ ઉપર મૂક્યા, ને કહ્યું "આ કાગળોથી આપના સમજવામાં આવશે કે હજી કીયા કીયા રજપૂતો ને મુસલમાનો કોની કોની સાથે કાવતરાં કરે છે."

"ત્યારે આ લાલો કોણ છે ?"

"જયપુરનો ચીતારો છે—રજપૂત છે."

"આટલી બધી લાગ વગ વાળો છે. ત્યારે તો એને જયપુરના મહારાજા વિષે તેમ બીજા જે જે રાજા આપણા દોસ્ત હોવાનું કહે છે તેમના વિષે પણ પૂરેપૂરી ખબર હશેજ."

"માટે તો હું આ કાગળ લાવ્યો છું; એ લાલાજી મારો પરમમિત્ર છે, પણ જ્યાં આપણા દીનની વાત આવી ત્યાં હું મિત્રની કે કોઈની દરકાર કરતો નથી. આપ એમાં જુઓ કે પૃથુરાજને છોડાવી જવા માટે અને બાદશાહને નુકસાન કરવા માટે દુસ્મનોએ કેવી યુક્તિ લડાવી છે, અને આ લાલાને અહીંઆં તે યુક્તિ પાર્ક ગોઠવવાને કેવો રાખેલો છે?" કાજીએ કાગળો ઉપર નજર ફેરવી જઈ કહ્યું "ખરી વાત છે, આ લાલો ક્યાં રહે છે?"

બંદાએ લાલાજીનો પત્તો બતાવી કહ્યું "એ માણસ હંમેશાં એક સ્ત્રીને મળે છે, ને તે સ્ત્રી ઘણી નિર્દોષતાનો વેષ કરી ગરીબાઇના ડોળથી રહે છે, પણ કાવતરામાં પૂરેપૂરી સામીલ છે."

"બંદા! તારા ઉપકારનો બદલો વાળવામાં અમે ચૂકશું નહિ, તું ખરો વફાદાર છે, તારા ઉપર અમને હવે કશો અંદેશો નથી."

આવું કહ્યું એટલે બંદો સલામ કરીને બહાર નીકળ્યો. તુરતજ કાજીએ પોતાનાં ખાનગી માણસોને બોલાવી કહ્યું " આ તમારૂં ફરમાન, એને આધારે પેલા બંદાને પકડીને એકદમ કેદ કરો; અને આ બીજા ફરમાનને આધારે આ જયપુરીઆને અને એની કોઇ રાખ છે તેને પણ લાવીને કેદખાનામાં દાખલ કરો. એમને કશું કરશો નહિ, કેમકે એમની પાસેથી ઘણી અગત્યની વાતો કઢાવવાની છે, પૃથુરાજની સાથે એમનું જે થવાનું હશે તે થઇ રહેશે. "

માણસ નીચો નમી સલામ કરીને ચાલ્યો ગયો. કાજીએ અલ્લાહૂની ફરીથી બંદગી કરી પોતાના મનમાં સંતોષ માન્યો કે આ કાવતરૂં જે મહોટામાં મહોટું છે તે આ પ્રમાણે ભાંગી નાખીશું અને બે ચાર જણને ગરદન મારીશું એટલે પૃથુરાજનો કાંટો કાઢી નાખતાં વાર નથી, અને પછી મારે આ કામમાંથી છૂટા થવામાં પણ બાધ નથી.

પ્રકરણ ૭ મું.

છેલી મુલાકાત.

બંદાએ આ પ્રમાણે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાની નીચ બુદ્ધિએ પ્રેરેલી યુક્તિ રચી, તે સમયે લાલાજી પણ પોતાના મુરબ્બીના આવાસમાંથી પોતાને જવાની રજાચીઠી વગેરેની વ્યવસ્થા કરીને બહાર આવ્યો. એના મનમાં જે સુખસ્પર્શની ભાવના થતી હતી, તેનો પરિપાક થવાનો સંધિ આ પ્રકારે પાસે આવેલો જોઈ એને જે પ્રસન્નતાનું ભાન થતું હતું તેમાંજ એને કોઇક એવું કહેતું હોય એમ લાગ્યું કે " શું! મારાથી છૂટીને બચી જવાનું ઇચ્છે છે! પુનઃ સાત્વિકજીવન અને સંતોષસુખ ભોગવાની વાંછના કરે છે. એ બધી વાતો વ્યર્થ છે! હવે કશા કામની નથી. ના, ના, હું તને હવે પજવીશ નહિ, કેમકે મારા કરતાં ક્રૂરતા કે આગ્રહમાં જરા પણ ઉતરે નહિ તેવાં માણસો તારી પાછળ લાગી ચૂક્યાં છે. હવે તને હું મળનાર નથી, તારો અંત આવવાની મધ્ય રાત્રીએ કેદખાનામાંજ મળીશું ?–"

લાલાજીએ સહજ રીતેજ, આવા વિચાર થતાં ડોકું ફેરવીને પાછું જોયું તો એક માણસ એની પાસે થઇને જાઆવ કરે છે એમ એણે દીઠું; તુરતજ એ સમજી ગયો કે મારી પાછળ આ બાતમીદાર લાગુ કરવામાં આવ્યો છે,

મારા ઉપર કાંઇકિ બન્યું છે. એ સમયે તાપ બહુ સખ્ત પડતો હતો તેથી કોઇ માણસો તે રસ્તામાં ફરતાં ન હતાં સર્વે પોતપોતાનાં બારી બારણાં બંધ કરી સુઇ રહ્યાં હતાં, કે ઘરમાં બેઠે બેઠે ધંધો કરતાં હતાં. પોતાની આવી સ્થિતિ જોતાંજ લાલાની ધીરજમાત્ર જતી રહી અને હૃદયમાં કોઇ એવો અઘાત થયો કે એને કંપારો વછૂટી ગયો. દિલ્હીમાં એ સમયે જે ન્યાયપદ્ધતિ અને રાજ્યવ્યવસ્થા ચાલી રહ્યાં હતાં તે સારી પેઠે લાલાના જાણવામાં હતાં, એટલે આવી રીતે માણસ પાછળ આવવાનો અર્થ સારી પેઠે જાણી શકયો. શ્વાસના પણ સાંસા પડવા માંડયા, હોઠ ગળુ સૂકાઈ ગયાં, અને લાલો તુરત એક પાસા ઉભો રહી પેલા માણસના ઉપર દૃષ્ટિ સ્થિર ઠરાવી રહ્યો. માણસ પણ દૂર ઉભો રહ્યો.

પણ બાતમીદારની પાસે બીજાં માણસ ન હતાં, રસ્તામાં લોક ન હતા, એ આદિ વાતનો વિચાર કરતાં લાલાના મનમાં ધીરજ આવી, અને પેલા માણસના ભણી એણે ચાલવા માંડયું. તેની પાસે જતાં લાલે પૂછયું “ભાઈ! તમે મારી પાછળ લાગ્યા છો એમ જણાય છે! તમારે શું કામ છે!”

“દિલ્હીના રસ્તા આપણ બેને જવા જેટલા પોહોળા તો છે; ને હું ધારતો નથી કે તમે હજી પણ આખી દિલ્હી તમારી ગણવાનો તોર રાખતા હો.”

“ત્યારે મારી આગળ જાઓ, હું આ ઉભો.”

પેલો માણસ જરાક નમી સલામ કરીને ચાલતો થયો. તુરતજ લાલો પાસેની એક આડગલીમાં પેસી ગયો, અને અનેક ગલીકૂચી વટાવીને ક્યાંનો ક્યાં નીકળી ગયો. બહુ દૂર ગયા પછી જરા શાન્તિ પડી સંતોષ માનવા લાગ્યો કે પેલો બાતમીદાર ઠીક પત્યો. એમ ધારી ઘર તરફ જવા માટે ચાલ્યો; પરંતુ એકાદ ગલીમાંથી જેવો બહાર નીકળે છે તેવામાંજ માથાથી પગ સુધી મ્હોટો કાળો ઝભ્ભો ઓઢેલો એવા કોઈ પરદેશીએ લાલાની પાસેથીજ નીકળતાં ધીમે રહી કહ્યું “લાલાજી! મારી પાછળ પાછળ આવ;– તારી પૂઠે માણસો લાગેલા છે.” અને ત્વરાથી આગળ ચાલવા માંડયું, લાલો એ માણસની પાછળ પાછળ ચાલ્યો, પણ ડોકું વાળીને પાછું જુવે છે તો પ્રથમના માણસને જોઈ ગભરાવા લાગ્યો. એ બનાવને લીધે પેલા પરદેશીની ભલામણ ભુલી જઈ એક દુકાન પાસે લોકનું ટોળુ મળ્યું હતું તેમાં લાલાજી પેશી ગયો અને તેમાંથી આડે રસ્તે થઇ પાછો અનેક ગલી કૂચીઓ વટાવી શહરના ઘણા દૂરના ભાગમાં જઇ પહોંચ્યો. યમુનાના કીનારા ઉપર જ્યાં

મ્હોટું ગીચ જંગલ છે તે જંગલમાં લાલો પહોંચ્યો હતો એટલે એવા ભય-પ્રસંગે પણ પોતાના સ્વાભાવિક પ્રેમથી વિશ્વલીલાને વિલોકી ખુશી થવા લાગ્યો; થાક્યો પાક્યો આ સ્થાને નદીનો ઠંડો પવન લેતો લાલાજી ઉભો રહ્યો. ને વિસામો ખાવા લાગ્યો; અને મનમાં હાશ કરીને કહેવા લાગ્યો કે અહીં તો હવે પેલો બાતમીદાર આવનારો નથી. પરંતુ આવો વિચાર કરી નગર ભણી જુવે છે તો તેનો તેજ બાતમીદાર એનાથી પચીસ કદમ છેટે ઉભેલો હતો. દેખતાંજ એનું લોહી ઉડી ગયું, છૂટવાનો આરો રહ્યો નહિ, આગળ નદી અને પાછળ શહેર તેની વચમાં લાલાજી ભરાઈ પડ્યો. જરાક આગળ ચાલતાં પોતે અચક્યો કે પોતાની અને પેલા માણસની વચમાંના એક ઘરમાંથી ઘણા લોકોનું ખડખડાટ હસવું કાને આવવા લાગ્યું; એ ઘરમાં પણ ભાગોળ ઉપરનું મ્લેચ્છોનું થાણું રહે છે, એમ સમજી વધારે ગભરાટમાં પડ્યો. પેલો બાતમી-દાર તે ઘર સુધી આવ્યો અને તુરત બહારથીજ એક ઉંચી બારીમાં નજર ઘાલી, થોડોક અંદર વળીને કોઈની સાથે વાત કરવા લાગ્યો.

આ સમયે પોતાથી થોડેક આગળ એક ઘરના બારણામાં પેલા જે પ-રદેશીએ સાથે આવવાનું કહ્યું હતું તેને લાલાજીએ દીઠો. મ્હોટા ઝબ્બાને લીધે એ માણસ ઓળખાતો ન હતો, પણ હાથથી તેણે આવવાનો ઇશારો કર્યો તે લાલાજીએ દીઠો, લાલાને અંદર લેતાંજ બારણું બંધ કરી તે પુરુષ આગળ ચાલ્યો અને લાલો બોલ્યા ચાલ્યા વિના ઉંચે શ્વાસે તેની પૂઠે પૂઠે ચાલવા મંડ્યો. જતે જતે એક નાની ઓરડીમાં આવ્યા ત્યારે પેલાં પુરુષે ઝબ્બો દૂર મૂક્યો એટલે લાલાજીએ ગુલાબસિંહને પોતાની સમક્ષ ઉભેલો દીઠો.

પ્રકરણ ૮ મું.

રક્તબીજનો સંહાર.

“જવાન જયપુરવાસી ! આ ઠેકાણે કશી ભીતિ રાખીશ નહિ” એમ ગુલાબસિંહે લાલાજીને એક ખૂણામાં પડેલી ગાદી ઉપર બેસવાનું આંગળીના ઇશારાથી બતાવતાં ખાતરીપુર્વક કહ્યું, અને ઉમેર્યું કે “આવી અણીને વખતે પણ હું તારા ભેગો થઈ ગયો તે મ્હોટું ભાગ્ય માનજે.”

" આપણે એક એકનું મોઢુંજ કોઈ દહાડો પણ દીઠું ન હોત તો વધારે ભાગ્યની વાત હતી. છતાં જે અપશુકનીઆળ પુરુષની જાતથીજ મારાં દુઃખમાત્ર ઉદ્દ્ભવ્યાં માનું છું તેનું વદન મારા અંતસમયે એક વાર ફરી જોવાથી મને સંતોષ થાય છે. આ ઠેકાણે તો હવે તું દ્વીઅર્થી શબ્દોથી અને તારી જ્ઞાનરહસ્યની ગપોથી મને છેતરીશ નહિજ એમ આશા રાખું છું. આપણે છૂટા પડીએ તે પહેલાંજ તારે તારી પોતાની નહિ તો મારી ઝીંદગીની આંટી તો ઉકેલી આપવીજ જોઈએ."

" તારે બહુ કષ્ટ અને પીડા વેઠવાં પડયાં! રે દુર્બલ સાધક! તારા મોઢા ઉપરથીજ તેનું અનુમાન થઈ આવે છે પણ એમાં મારો વાંક શા માટે કાઢે છે? તારા આત્માની ઉત્કંઠા તને ક્યાંની ક્યાં લેઇ જશે એ વાતની મેં તને પ્રથમથીજ ચેતવણી આપી ન હતી? તારે આ માર્ગમાં પડવું નહિ એમ મેં પ્રથમથી કહ્યું ન હતું? સાધનક્રમ ઘણો વિકટ, ભયંકર, અને અતીવ કષ્ટસાધ્ય છે એમ તને મેં સમજાવ્યું ન હતું? અરે તને અટકાવવાના ઉદ્દેશથી, જે હૃદયના સમર્થ પ્રેમવાહમાં તે હૃદય પાસે હતું ત્યાં સુધી, મારો અખંડ આત્મા વિલીન થઈ પરમ પ્રમોદ પામતો હતો તે હૃદય પણ તારે સ્વાધીન કરવાનું મેં કહ્યું ન હતું? છતાં દીક્ષા લેવા માટે તેં તારી સ્વતંત્ર ઇચ્છાથીજ નિશ્ચય કર્યો ન હતો? તારી સ્વતંત્ર ઇચ્છાથીજ તેં મત્સ્યેન્દ્રને તારો ગુરુ કર્યો અને એની વિદ્યાના અભ્યાસમાં લક્ષ પરોવ્યું!"

" પરંતુ એ વિશૃંખલ અને અપવિત્ર જ્ઞાનની વાંછના મારા મનમાં ક્યાંથી પેદા થઇ? તારી નજર મને લાગી ત્યાં સુધી તે વાતો મારા લક્ષમાં પણ ન હતી. તારા જાદુથીજ હું તેવી અસરોમાં ઘસડાઈ ગયો."

" તું ભુલે છે—વાંછનાઓ, વાસનાઓ, સંસ્કારરૂપે તારામાં હતીજ; અને આ માર્ગે કે અન્ય માર્ગે પણ અવશ્ય તેમણે બલાત્કારે પણ પોતાનો માર્ગ કર્યોજ હોત. અરે મર્ત્યપ્રાણી! તું તારા અને મારા જીવિતની આંટી ઉકેલવાનું મારી પાસે માગે છે! સન્માત્રનો જે પ્રકાશ છે, અસ્તિત્વધારી વસ્તુમાત્ર છે, અસ્તિ એવો જેના જેના વિષે પ્રત્યક્ષ થાય છે, તે સર્વ ઉપર દૃષ્ટિ કરી જો. બધે આંટીજ આંટી ભરેલી નથી? પૃથ્વીની અંદર પડેલાં બીજ વૃક્ષરૂપે ઉદ્દ્ભવે છે તેનો સમગ્ર વ્યાપાર તારી આંખ નિરૂપી શકે છે? એજ રીતે નીતિમય વિશ્વમાં તેમ જડવિશ્વમાં એવી એવી શક્તિઓ નિગૂઢરૂપે દટાઈ રહેલી છે કે જેના હીસાબે મારૂં સામર્થ્ય એક તૃણમાત્રજ છે."

"ત્યારે તું તે શક્તિઓ તારામાં છે એમ માનતો નથી ? તું એક મિથ્યાચારી ધૂતારો, ઢોંગી છે એમ કબુલ કરે છે ? કે તું હવે છેવટ એમ પણ કહેવા તૈયાર છે કે હું તો પેલા રક્તબીજનો દાસાનુદાસ છું ?—જાદુગર, માંત્રિક, સાધક છું, ને જે પિશાચ મારે વશ છે તેજ મેં તને વળગાડયું છે ?"

ગુલાબસિંહે દયા અને ગંભીરતાથી ઉત્તર આપ્યું "હું કોણ છું તેની તારે કશી જરૂર નથી; તને જે પિશાચ વળગ્યું છે તે કાઢીને તને સાધારણ જનવ્યવહારના સુખમાં હું પાછો પોચાડી શકીશ કે નહિ એટલુંજ જાણવું તારા કામનું છે. છતાં મારા બચાવ માટે નહિ પણ તારી શંકાઓથી આત્મા અને આત્મબલની ઉપર જે કલંક આવે છે તેનું યોગ્ય નિવારણ કરવા હું તને કાંઇક સમજાવા ખુશી છું."

થોડી વાર થોભી કાંઇક વિચાર કરીને ગુલાબસિંહ કહેવા લાગ્યો કે "પુરાણોમાં અને કથાઓમાં તેં અનેક મહાત્માઓનાં નામ સાંભળ્યાં હશે. કંસે કારાગૃહમાં પૂરી અનેક પ્રકારે સંભાળથી સાચવીને રાખી મૂકેલાં બહેન અને બનેવી જેના સામું જોવા પણ અસમર્થ હતાં તેવા આગળા ને તેવી ભોગળો અચેત અબળાને પેટે જન્મેલા નાના બાલકના ચરણના સ્પર્શથી તૂટી ગયાં, રક્ષકો નિદ્રાવશ થઈ ગયા, અને વસુદેવજીએ તેને હાથમાં લેઇ યમુનામાં પ્રવેશ કરવા માંડતાં યમુનાજલે માર્ગ આપ્યો. એ બાલકની શક્તિ કયાંથી આવી હતી ? મહાભારતના યુદ્ધમાં અનેક ચમત્કારોથી જેણે પાંડવોના પ્રાણનું રક્ષણ કર્યું, એ પુરુષના સામર્થ્યનું નિદાન શું હતું ? ગોપીઓ સાથે વિહાર કરવા છતાં ગોવર્ધનને ટચલી આંગળી ઉપર ઉઠાવવાની શક્તિ, કે કૃષ્ણ તો બાલબ્રહ્મચારી છે એમ કહેવરાવી યમુના પાસે ગોપીઓને માર્ગ અપાવવાની શક્તિ એક પંદર વર્ષના તરુણમાં કયાંથી આવી હતી ? અથવા એને રહેવા દેઈ જેના સ્પર્શથી એક શિલામાત્ર પણ સ્ત્રીરૂપ થઇ અમરત્વ પામી ગઈ, જેના નામથી મ્હોટા પર્વતો જલમાં તર્યા, તે મહાત્માનું બલ કયાંથી આવ્યું હતું ? તેજ વિચાર. અરે ! અનેક ઋષિમુનિઓ અરણ્યમાં પડયા રહી સ્વેચ્છાએ રાજભોગ કરતાં અધિક સુખ વિસ્તારી શકતા એ બલનો ભંડાર કીયા સ્થાનમાં રાખેલો છે ? શું એમને સર્વને ભૂત, પ્રેત, રાક્ષસ, પિશાચ,—રક્તબીજની સહાય હતી ? એવી આસુરી પ્રકૃતિનાજ તે ઉપાસક હતા ? જે એકાગ્ર અભેદમય આત્મબલમાંથી એ સામર્થ્ય ઉદ્દભવે છે, જે એકાકારતામાંથી ઇચ્છામાત્ર સિદ્ધવત્ કાર્યરૂપ થવાનો સ્વભાવ ઘડાય છે, એક ક્ષુદ્ર લતા પર્ણ કે

સમુદ્રકીટથી માંડીને તે મહાપર્વત કે આકાશના તારક સુધીમાં જે શક્તિ અનેકાનેક ચમત્કારો અને સાધનો જોઈ પ્રયોજી શકે છે, તે આત્મબલ એજ એ સર્વનું રહસ્ય છે.

"જગત્‌ના પૂર્વયુગોમાં એવાં મનુષ્ય થતાં હતાં કે જેમનામાં જ્ઞાનની ઈચ્છા અતિ તીવ્રતમ રહેતી; તે ઈચ્છાના વેગને પર્યાપ્ત થવાનાં આધુનિક સમયે છે તેવાં ઐહિક વ્યવહારરૂપ સાધનો વિદ્યમાન ન હતાં; છતાં સાધનસંપન્ન થવામાં ખામી આવતી નહિ. પિતાથી પુત્રને, ગુરુથી શિષ્યને, એમ સંપ્રદાય-પરંપરાએ કરીને જે રહસ્યજ્ઞાન તે સમયમાં નિરંતર જીવતું રહી સતત પ્રવાહરૂપે ચાલતું તેને કલુષિત કરવાને રાજખટપટ, જ્ઞાતિબંધન, કે પ્રાપંચિક વ્યવહારનો ક્રમ તે સમયમાં હતો નહિ. આમ હતું માટેજ તે સમયના ઇતિહાસમાં આપણે કોઈ વાર પણ પારમાર્થિક તત્ત્વદર્શનને ઘેર ઘેર ભમતું જોતા નથી. તેનો વાસ કેવલ અરણ્યોમાં અને ગિરિગુહાઓમાંજ રહેતો. જીવ, જગત્, જડ, ઈશ્વર, ચેતન, આદિનાં સ્વરૂપ અને સામર્થ્યનો વિચાર એજ તેનો વિષય રહેતો, વિશ્વના એક એક પદાર્થનું તત્ત્વ જાણવું, આકાશના ગોલમાત્રનો ચમત્કાર સમજવો, એ તેવા જ્ઞાનમાં મંડેલા મહાત્માઓનો નિત્ય ક્રમ હતો. એમાંથીજ જેને તમે જાદુ, મંત્ર, તંત્ર, વામાચાર કહોછો તે ઉદ્ભવ્યાં છે. એ સમયમાં એવા મહાત્માઓ થઇ ગયા છે કે જેમણે બ્રહ્મથી સ્તંબ પર્યંત એકાકાર અભેદ અનુભવ્યો છે; તુચ્છમાં તુચ્છ તૃણમાં પણ ઉન્નતમાં ઉન્નત બ્રહ્મ ભેદ પર્યંત લેઈ જવાનું સામર્થ્ય દીઠું છે અનેક યુગો ગયા, અનેક મહાત્માઓ ખપી ગયા, પણ આ પ્રકારે ચાલતો અનુભવ સંપ્રદાયપરંપરાથી ધીમે ધીમે વિપુલઅને પરિપૂર્ણ થતો ગયો; એમ કરતાં કેટલાકના હૃદયમાં પરમજ્ઞાનનો ઉદય થયો;–પણ જેના સ્વપ્નમાં પણ અયોગ્ય વિચાર આવી શકે, આસુરી ભાવનાનો સ્પર્શ થઈ શકે, તેમનાથી તો તે વિદૂર ને વિદૂરજ રહ્યો છે. જેમ હાલ તેમ ત્યારે પણ શુદ્ધમાં શુદ્ધ દૈવી સંપત્તિવાળાનેજ તે જ્ઞાન મળી શકતું હતું. એવા જ્ઞાનસ્થ મહાત્માઓ કોઇ ક્ષુદ્ર રાક્ષસને સહાય થવા નીચે ઉતરે તે કરતાં નિરંતર ઉપરિ ઉપરિજ જઈ સર્વ આનંદના આધારમાં એકતા પામવા યત્ન કરતા હતા; ગ્રહ નક્ષત્રાદિના તેજથી વિમુખ થઈ જેમ તે આગળ દૃષ્ટિ વધારતા તેમ તેમને પરબ્રહ્મના અભેદમય પ્રકાશનો અવર્ણ્ય આલ્હાદ અનુભવાતો. આત્મદૃષ્ટિથી જડ અને ચેતનના પ્રકારમાત્રનું દર્શન થઇ શકે છે; આત્માની પાંખને કાલ કે દિક્ એવું કાંઈ છેજ નહિ; શરીરને પડયું મૂકી તેમાંથી વિમુક્ત થયેલો જીવ યથેચ્છ ભ્રમણ કરી પાછો આવી શકે છે;—એવાં એવાં રહસ્ય તેમને હાથ આવ્યાં

તથાપિ તેમના જ્ઞાનનો પરમાનંદ તો **आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवच्चैनमन्य:शृणोति** એવા કઠોપનિષદનુસાર ગીતાવચન પ્રમાણે આશ્ચર્યભક્તિ, અને ભજનમાંજ સમાઇ રહેતો હતો. **आत्मारामापि मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरि: ॥** આત્મામાંજ એવું તત્ત્વ રહેલું છે કે જે બાહ્યવિશ્વમાત્ર કરતાં બલવત્તર હોઈ, જગતુની રચનામાત્રની પાર જઈ, આપણને અનંત બ્રહ્માંડના એકરસ આનંદઘનમાં ઝબકોળી શકે છે. જીવ જ્યારે પોતા કરતાં અધિક સત્ત્વવાળા જીવ સાથે યોગ કરે છે ત્યારે તે જે સ્થિતિમાં બંધાઈ રહેવું પડયું હોય છે તેમાંથી મુક્ત થઇ અધિક કરતાં અધિકતર ભણી આકર્ષાય છે, અને આત્મબલના આવા આકર્ષણના નિયમે અધિકાધિક આકર્ષણ પામતાં પરમ અભેદમાં વિલીન થઇ શકે છે. ત્યારે સમજ કે આવા મહાત્માઓને મરણથી પણ છૂટા થઈ જવાની વાત હાથ આવી, મિત્ર શત્રુ સર્વમાં થઈ નિર્ભ્રાન્ત ચાલ્યા જવાની યુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ, **अहौ वा हारे वा** એ પ્રત્યક્ષ થયું. અમે આવી રીતે મૃત્યુથી મુક્ત થઇ, અમર, ચિરંજીવ, થયા; પણ મૃત્યુથીજ નિર્બલતા, દ્વેષ, આદિ મલ અને વિક્ષેપમાત્રનું ક્ષાલન થઈ શકે છે તે વાત અમે અમારા આનંદમાં વીસરી ગયા–"

આ વ્યાખ્યાન તો લાલાજીએ જે ધાર્યું હતું તે કરતાં કાંઈક જુદુંજ નીકળ્યું, એટલે તે અવાચક થઈ સ્તબ્ધ બની રહ્યો, અને ક્ષણ પછી બોલ્યો "ત્યારે, મને શા સારુ—"

"તને શા માટે?" ગુલાબસિંહે કહ્યું "શા માટે રક્તબીજ અને અનંત ક્લેષ પ્રાપ્ત થયાં? મિથ્યાભિમાની મનુષ્ય! સામાન્યમાં સામાન્ય તત્ત્વોનોજ વિચાર કર. પ્રત્યેક શિષ્ય માત્ર પોતાની ઇચ્છાથીજ તુરતને તુરત, ગુરુ થઈ શકે છે?—અષ્ટાધ્યાયી લખી લીધી એટલે પાણિનિ થઇ જવાય છે? બે ચાર શ્લોકો રચતાં આવડયા એકલે કાલિદાસ કે વાલ્મીકિ થઈ જવાય છે? 'અહંબ્રહ્મ' કહેતાં આવડયું એટલે શંકર કે વ્યાસ થઈ જવાય છે?—અરે! આ મ્લેચ્છો અત્યારે જે સિદ્ધ થવાની વાતો કરે છે તે તરવાર અને તિરંબાજીથી થનાર છે? જે અંધેરને તે ઉખાડી નાખવાનું અભિમાન ધરે છે તેને સ્થાને બીજાં અંધેર કરતાં એમનાથી બીજું શું નીપજવાનું છે? જે પ્રાચીન સમયની હું વાત કરૂં છું તેમાં, જે મનુષ્યને, તું જે ટોચ ઉપર એક કૂદકેજ જવા ઇચ્છે છે તે ટોચે પહોચવાની ઈચ્છા હોય તેને, ગળથૂથીમાંથીજ યોગાભ્યાસ આરંભાવવો

પડતો હતો. તેની દૃષ્ટિ જેમ જેમ ખુલતી જાય તેમ તેમ બાહ્ય અને આંતર સત્યોનો, વિશ્વદર્પણમાં જણાતો હોય તેમ, તેને અનુભવ જણાતો હતો. જ્યાં સુધી મનુષ્યસ્વભાવગત તે દિવ્યશક્તિ જેને તમે કલ્પના અથવા પ્રતિભા કહો છો તેમાં એક પણ ભેદવાસનાનો ઉદય થાય, જ્યાં સુધી જે સર્વદર્શી તત્ત્વને તમે બુદ્ધિ કે આત્મા કહો છો તેમાં એક પણ વિષયવાસના ઉપડે, ત્યાં સુધી છેવટના રહસ્યની દીક્ષા કોઈ પણ અધિકારીને આપવામાં આવતી નહિ. અને એટલું છતાં પણ જે રહસ્યનું રહસ્ય છે ત્યાં સુધી કોણ પહોચતા ! **मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये। यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्वतः॥**"

આટલું કહીને ગુલાબસિંહ અટક્યો, અને એના દિવ્ય કાન્તિવાળા વદન ઉપર કાંઇક શોકમિશ્ર વિચારની છાયા આવી ને જતી રહી.

"ત્યારે તારા અને મત્સ્યેન્દ્રના વિના બીજા પણ કોઇ છે કે જે તમારા બેના જેટલા જ્ઞાન, અનુભવ, અને સામર્થ્યનો દાવો કરી શકે છે?"

"અમારા પૂર્વે ઘણાએ થઇ ગયા, **વ્યાસ**, **વસિષ્ઠ**, **વાલ્મીકિ**, કે કૃષ્ણ, **શં**કર, બુદ્ધ, **ક્રા**ઇસ્ટ, **મહં**મદ, અનેક થઈ ગયા, પણ હાલ તો અમે બેજ એકલા છીએ."

"ઠગારા! તુંજ તારી મેળે તારા બોલવાને ખોટું પાડે છે; જો તમારા હાથમાં અમર થવાની, મોતની પાર જવાની, કૂચી આવી હોય, તો તે બધા હજી કેમ જીવતા નથી?"

"અરે એક દિવસના જંતુ! મેં તને કહ્યું છેજ કે અમારા જ્ઞાનમાર્ગમાં અમે એટલી ભુલ કરી છે કે જ્યાં ચિદ્રૂપ આત્માને આ આધ્યાત્મિક અજ્ઞાનમય દેહ વળગેલો છે ત્યાં સુધી અંતઃકરણના ધર્મરૂપ ઇચ્છા, અભિલાષા, ઉર્મિ ઇત્યાદિજન્ય રાગદ્વેષની વાસનાથી અત્યંત નિર્મુક્ત થવું અશક્ય છે, એ વાત અમે સ્મરણમાં રાખી નહિ. એમ તું માને છે કે માનુષસંસર્ગમાત્ર ત્યજવા, સ્નેહસુખમાત્ર ભુલી જવું, પ્રેમાનંદનું આકર્ષણ નિર્મૂલ કરવું, અથવા દિનપ્રતિદિન, સ્નેહપ્રેમાદિનાં સ્થાનોને વૃક્ષની કળીઓ ખરી પડે તેમ આપણા હૃદયમાંથી ખરી પડતાં જોવાં, એમાં કશો ક્લેષ નહિ હોય? આશ્ચર્ય એમ પામ કે અમે બે હજી આવો ભાવ રાખી ભક્તિથી જગત્‌ને વળગી રહ્યા છીએ, અને જગત્ ઉપર દુર્લક્ષ કરી એકાન્તમાં પડી રહેતા નથી. મારે સ્વીકાર કરવો જોઇએ કે પૃથ્વીની રચનામાં હજી મને આનંદ આવે છે, વ્યવહારની પ્રાપંચિક

વિટંબનાથી કે કાલમાત્રના ગમનથીજ જે અનુભવ આવે છે અને હૃદયના રાગમાંથી સ્થૂલતાનો ભાવ ઉરાડી દેઈ વ્યવહારમાં કદાપિ દૃષ્ટિએ પડે કે હાથે સ્પર્શાય નહિ તેવા કોઈ કલ્પિત જેવા અપૂર્વ આનંદમાત્રરૂપેજ હૃદયને અવશેષ કરી દે છે, તે અનુભવ વિનાની જવાની પૂરા જોરમાં હતી તે સમયે અંત્ય રહસ્ય પ્રાપ્ત કરવાથી, હું જે જે વસ્તુ ઉપર દૃષ્ટિ નાખું છું તેને મારા યૌવનનોજ રંગ લાગી રહે છે. જીવવું એજ મને અનંત ભોગ ભોગવ્યા સરખું છે. વિશ્વ ઉપર જે સુરસતા મને વિસ્તરેલી જણાતી તે હજી પણ કરમાઈ નથી, એક તુચ્છમાં તુચ્છ છોડ કે વેલો એવો નથી કે જેમાં મને કાંઇક નવો ચમત્કાર જડતો નથી. જેમ મને મારા યૌવનથી થયું છે તેમ મત્સ્યેન્દ્રને એના વૃદ્ધપણાથી થયું છે. એને તું પૂછે તો એ તને કહેશે કે જીવનનો ઉપયોગ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એજ છે; જ્યાં સુધી આ વિશ્વના અનુભવમાત્રનું પરિપક્વ જ્ઞાન થયું નથી ત્યાં સુધી અન્ય જીવનની અપેક્ષાજ નથી. જે અમર છે તેના બે તત્ત્વ,–ઉપભોગમય વિશુદ્ધ **વાસના** અને જ્ઞાનમય **તત્ત્વ**–તેજ અમારા બેના પિંડમાં વિદ્યમાન જાણ. જ્યાં સુધી ગમે તેવી શુદ્ધ પણ વાસનાનું પ્રબલ છે–ધર્મ કર્મથી માંડીને તે આખા વિશ્વનું હિત સાધવા સુધીની પણ 'અહં' ના રંગથી રંગાયલી વાસનાનું પ્રબલ છે—ત્યાં સુધી અતનું રહસ્ય હાથ આવેલું પણ જાય છે. તત્ત્વનું પ્રબલ થતાં કેવલ નિર્વાસન થઈ જવાય અને વિશ્વના સ્વાભાવિક વ્યાપારથી દ્રષ્ટાનો સ્વભાવ અભિન્ન થઇ જાય એ અધિષ્ઠાનના અનુભવમાં સ્થિત થયાના અભેદસાક્ષાત્કારમાં તે રહસ્ય અનુભવાય છે. તને તે રહસ્ય કેમ ન મળ્યું એવી તારી જિજ્ઞાસાની પરિતૃપ્તિને અર્થે સાંભળી લે કે મનુષ્યના વ્યવહાર અને ઉદ્દેશમાં જે જે કાંઇ નિરંતર આવ્યાં જાય છે તે સર્વથી ભાવના સુપરિશુદ્ધ અને વિભિન્ન થઈ જવી જોઇએ; રાગ, દ્વેષ, લોભ, મોહ, પ્રેમ, સ્નેહ, આદિ કે ધર્મ, કર્મ, જપ, તપ, આદિ વાસનામાત્ર નિર્મૂલ થવી જોઇએ; લોભી, પ્રેમી, દ્વેષી, તેમ ધર્મઘેલા, વ્હેમી, છેવટ સુધી દુરાગ્રહી, તેને એ રહસ્ય મળતું નથી—**न शान्तिमाप्नोति स कामकामी.** આટલું તને કહેવામાં મેં તને મારી સ્થિતિનું પણ કાંઇક ભાન કરાવ્યું છે. એટલે હવે ગૃહસંસર્ગના અતિ પ્રાકૃતમાં પ્રાકૃત વાસનામય વિક્ષેપમાં ફસાઈ અંધ બનેલો હું તને પૂછુંછું, અસહાય અને જ્ઞાનહીન થઇ પૂછું છું. કે પરાહત અને નિષ્ફલ થયેલો તું હવે મારો ભોમીયો થા,—મને કહે કે એ બધાં ક્યાં છે ? અરે ! બોલ, ઉતાવળ કર, મારી પ્રિયા—મારો પુત્ર, ક્યાં છે ? હજી પણ તું બોલતો નથી ! હજી પણ તારી ખાતરી નથી થઈ કે હું જાદુગર, ભૂત પ્રેત સાધનારો નથી, મનુષ્યરૂપે વિચ-

રતો બ્રહ્મ રાક્ષસ નથી; તારો દુશ્મન નથી. તારી પ્રકૃતિથી જે સાધ્ય નથી તે હું તને આપવા અસમર્થ છું, ત્યાગની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલો મત્સ્યેન્દ્ર તને જે ન આપી શક્યો તે હું કહેવાને પણ સમર્થ નથી. પ્રકૃતિ એજ મુખ્ય છે, તારી પ્રકૃતિ તને જે આપી શકશે તેજ તું ભોગવી શકશે, ગુરુ, આચાર્ય, ઉપદેશક, તે તારી પ્રકૃતિને શું કરશે? તે બધા તને માર્ગ બતાવશે. જેની તું ઇચ્છા કરે છે તે માર્ગ તો તારા પુરુષ પ્રયત્નનેજ આધીન છે અથવા હતો, પણ જેનાથી તું મુક્ત થવા આશા રાખે છે તેનો માર્ગ બતાવવો હજી મારા હાથમાં છે; તને હું આ વિશ્વના ઉપભોગમાં રસ ઉપજાવી આપું, તારા અંતરાત્માની સાથે તને જે વિરોધ પડયો છે તે મટાડી આપું."

"તું વચનથી બંધાય છે ?"

"જે મારાં વ્હાલાં છે તેમના સમ ખાઇને પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું."

લાલાજી એના મુખ સામું જોઇ શ્રદ્ધા ધરવા લાગ્યો, જે સ્થાનમાં એણે ક્યારનાંએ શોક, ભય, ત્રાસ અને વિટંબનાને દાખલ કર્યાં હતાં તેનું ઠામ ઠેકાણું ધીમેથી કહી દીધું.

"તારૂં કલ્યાણ થાઓ" ગુલાબસિંહે આવેશમાં આવી કહ્યું "અને અવશ્ય તારૂં કલ્યાણ થશે. શું એટલું પણ તું સમજી શક્યો નથી કે જે આંતરસૃષ્ટિ, ભવ્ય સામર્થ્ય અને અભેદાનંદની સૃષ્ટિ છે, તેના દ્વાર આગળ ભય, શંકા, ત્રાસ અને નિરાશા ઉપજાવનાર અનેક સત્ત્વો બેઠેલાંજ રહે છે? વ્યાવહારિક જીવનની મર્યાદામાંથી નીકળી લોક અને રૂઢિની પાર જવા ઇચ્છિનારને અવર્ણ્ય અને અમિત ભયનો વિપ્લવ ડુબાવી દેવા તત્પર થાય છે તેની પણ તને ખબર નથી? તું જ્યાં જોશે ત્યાં, માણસો શ્રમ કરી કોઈ ઉત્તમતાનો અભિલાષ કરે છે તેવાં સ્થાનમાત્રમાં,—જ્ઞાનીની એકાંત ધ્યાનભૂમિમાં, રાજકીય પુરુષની મંત્રસભામાં, યોધાના સૈન્યનિવાસમાં,—સર્વત્ર એ બિભીષિકા ભરાઇજ રહે છે. જ્ઞાનશક્તિરૂપ ચંડી જેનો સંહાર કરવા ઇચ્છે છે તેવો રક્તબીજ વાસના વાસનામાંથી અનંત ગુણ થતો જાય છે, અને નિર્ભયતા, નિઃશંકતા એજ જે જ્ઞાનમાર્ગનું રહસ્ય છે તેવા સાહસથી સાધકને વિમુખ કરી અતોભ્રષ્ટ તતોભ્રષ્ટ બનાવી દુઃખી કરે છે. પણ સૂક્ષ્મમાં આવું થાય છે તો સ્થૂલસિદ્ધિની ઇચ્છાથી જે પ્રદેશમાં તેં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા કરી ત્યાં એ ભય પ્રત્યક્ષરૂપે દર્શન દે એમાં નવાઇ નથી. અને જ્યાં સુધી તું દેવરૂપ થઈ અખંડૈકરસ અભેદમાં અભેદ થાય કે બાલકવત્ થઈ પુનઃ વ્યવહારમાં લીન

થાય ત્યાં સુધી તે તને છોડનાર નથી. પણ આટલું કહે કે જ્યારે તું કોઈ શાન્તિમાં પડી ઉન્નત વિચારમાં કે આત્મધ્યાનમાં લાગતો હશે ત્યારે એ પિશાચ તુરત તારી સોડમાં જણાતું હશે અને તને નિરાશા નિર્વેદ આદિ પ્રેરી તેની બીહામણી આંખોથી ડરાવી પાછું વિશૃંખલ મોજમઝામાં કે વ્યાવહારિક પ્રપંચમાં તાણી લાવી નિવૃત્ત થઈ જતું હશે. પણ તું કોઈ વાર એ પિશાચ અને એનાથી થતા ભયની સામે થયો છે? તેં કોઈ વારે એમ નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું નથી કે 'જે થનાર હોય તે થાઓ, હું તો સન્માર્ગનેજ, દૈવીસંપત્તિનેજ વળગી રહીશ' ?"

"અહો! છેક હવણાંજ હું એમ કરવા લાગ્યો છું."

"ત્યારે તને તેવે તેવે વખતે જણાયું નથી કે એ પિશાચ વધારે ઝાંખુ દેખાય છે અને એનું સામર્થ્ય ઓછું થાય છે?"

"જણાયું છે."

"ત્યારે ખુશી થા, દીક્ષાના પ્રથમ ક્રમમાં જે ભય અને ગૂઢતા છે તેની પાર તું નીકળી ચૂકયો છે. આ જન્મમાં નહિ તો અન્ય જન્મમાં પણ તારે હવે અધિકાર પ્રાપ્તિને અર્થે પ્રયત્ન કરવાની અપેક્ષા નથી. ખરેખર ખુશી થા, કેમકે હવે તને જે વળગાડ છે તે અવશ્ય જશે. પુનર્જન્મને ન માની રક્તબીજને હાથે રીબાયાં કરનારમાંનો તું નથી. અહો! મનુષ્યો ક્યારે શીખશે કે ધર્મમાત્ર શ્રદ્ધાની અપેક્ષા કરે છે, તે શ્રદ્ધાથી હવે પછીના જીવન માટે તત્પર થવાય છે એટલુંજ નથી પણ આ જીવને શ્રદ્ધા વિના ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરતું નથી. તર્ક અને બુદ્ધિના વિલાસોની ચમકતી જાલ કરતાં હૃદયના સાદા વિશ્વાસમાં કેટલું સુખ છે! વ્યવહારમાં જડે છે તે કરતાં વધારે જ્ઞાનવાળું, વધારે દિવ્ય, વધારે આનંદમય. એવું કાંઈક માની, તેમાં શ્રદ્ધા કર્યા વિના ઉત્તમતાજ સિદ્ધ થતી નથી. યોગકલામાં અભિરત ઉસ્તાદો તેને ભાવના કહે છે, ધર્મગુરુઓ તેને શ્રદ્ધા કહે છે. **अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति** એમ કહીને શ્રીકૃષ્ણે **यो यच्छ्रद्धः स एव सः** એમ કહેવામાં "શ્રદ્ધાહીનનો વિનાશ થાય છે, જેને જેવી શ્રદ્ધા તેવો તે થાય છે" એ ગૂઢ મર્મ ઉચ્ચારતાં આનું આજ કહેલું છે. ભાવના ને શ્રદ્ધા એકજ છે. અરે ભ્રાન્ત! પાછો જા, પરિચિત અને નિત્ય અનુભવેલા પ્રાચીન વ્યવહારમાં કેવી ખુબી છે તે અનુભવ; હે પિશાચ! તું તારા સ્થાનમાં પાછું જા, અહો! આકાશ, ગ્રહ, નક્ષત્ર, વિશ્વલીલા, તમે પૂર્વે આના ઉપર જેવી પ્રસન્ન દૃષ્ટિ રાખતાં તેવી રાખો, સ્મૃતિ અને આશાના દ્વૈતમય આનંદનું અદ્વૈત એને પુનઃ ચખાડો."

આમ કહેતાંજ ગુલાબસિંહે આશ્ચર્ય પામતા અને ઉદ્દીપિત થતા પોતાના શ્રોતાના ઉષ્ણ કપોલ ઉપર બે હાથ દાબી દીધા, અને તુરતજ એક પ્રકારની શાન્ત મૂર્છામાં લાલાજી પડી ગયો. એને એવું સ્વપ્ન થયું કે હું મારો જન્મ થયો હતો તે ઘરમાં પાછો ગયો છું;—મારું પાલણું, મારો પલંગ, મારા ઉપર જોઈ રહેતી મારી વાત્સલ્યભાવપૂર્ણ માતા, એનું એ ઘર, એનાં એ તાકાં, ગોખલા, બધું તેનું તેજ તાદૃશ્ય રીતે અનુભવમાં આવ્યું; ભયમાત્ર જતું રહ્યું, બાલ્ય, તારુણ્ય, યૌવન, બધાં પોતપોતાની નિર્દોષ આશાઓ સમેત પુનઃ પ્રાપ્ત થયાં, અને જાણે ઈશ્વિરની ભક્તિ કરવા માટે લાલાજી એકાન્તમાં સમાધાન કરીને બેઠો. કેટલીક વારે જાગ્યો; આનંદાશ્રુ આંખેથી નીગળતાં હતાં, રક્તબીજ સર્વદાને માટે લોપ થઈ ગયો હતો;–આસપાસ જોયું, ગુલાબસિંહ હતો નહિ, પાસેની શતરંગી ઉપર એક કાગળમાં આટલું લખેલું હતું, શીહાઈ પણ હજી સૂકાઈ ન હતીઃ—

" તારે નાશી છૂટવાનાં માર્ગ અને સાધન હું યોજીશ. આજ રાત્રીએ બરાબર દશ ઘટિકા થતાં આ મકાનની સામે એક હોડી તારે માટે આવશે, તેમાં બેસજે, હોડીવાળો તને જે સ્થાને લઈ જાય, ત્યાં હાલનું તોફાન કે જેનો હવે છેડો આવ્યો છે, તે પૂર્ણ થતા સુધી રહેજે. જે વિષયાસક્તિમાં તારો વિનાશ થવાનો સમય આવ્યો હતો તેનો પુનઃ વિચાર પણ કરીશ નહિ. એણે તને ભમાવ્યો, અને એ તારો વિનાશ પણ કરત. તું સુખે જયપુર જઈ શકશે, ગતકાલનો વિચાર કરી તે કરતાં વધારે સારા થવાનો તને ઘણો સમય મળશે. ભવિષ્યને માટે તારું આજનું સ્વપ્નજ તારા લક્ષમાં રાખી ચાલજે, તારાં અશ્રુ એજ તારી દીક્ષાનો અભિષેક માનજે. "

લાલાજીએ આ પત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે કર્યું, અને તેજ પ્રમાણે બધું નીવડયું.

પ્રકરણ ૯ મું.

ખટપટ.

ગુલાબસિંહે મત્સ્યેન્દ્રને પ્રસ્તુત પ્રસંગ વિષે આ પ્રમાણે લખ્યું હતુંઃ—
" * * * * એ તો અત્યારે આ મ્લેચ્છોના કબજામાં પડેલી છે, કેદમાં છે. કાજીએ હુકમ કરી દીધેલો છે, એ કેદખાનામાંથી છૂટકો કેવી રીતે થાય

છે તે ખુણુ જાણીતી વાત છે. બધી તપાસ કરતાં કારણુ લાલાજી જણાય છે. આજ હવે મને સમજાયું કે આ બે જણનાં ભાગ્ય જાણે એક બીજાથી બહુ નિકટ રીતે જોડાયલાં હોય તેમ આજ પર્યંત એમનું વર્તન શાથી થયાં ગયું છે; જે અંધકારમાં લાલો છુપાઈ રહી મારી દૃષ્ટિએ આવતો ન હતો, તેજ અંધકારમાં મારી વ્હાલી પણુ ગુમ થઈ જતી હતી તેનું કારણુ હવે હું સમજ્યો છું. પણુ કેદખાનું !—એ તો સ્મશાનભૂમિનુંજ પગથીયું છે ! એના ઉપર આજથી ત્રીજે દિવસે કામ ચલાવવામાં આવશે, અને એનો શિરચ્છેદ કરવાનો ઠરાવ, હંમેશના નિયમ પ્રમાણે, થશે. નિર્દોષ જનોના શિરચ્છેદથી જ્યારે આખા નગરમાં ભય અને ત્રાસ વ્યાપી જશે ત્યારે એકાએક મ્લેચ્છ લોકો રજપૂતો ઉપર તૂટી પડશે અને આ ભારતવર્ષમાં અનેક યુગ માટે અંધકારની સ્થાપના કરશે. એકજ આશા રહી છે. જે ભાવિમાં ગોરીના અંતનું પણુ નિર્માણુ થઈ ગયેલું છે, તે ભાવિ મને એ અંત વેળાસર ઉપજાવવાનું નિમિત્ત બનાવે તો સારું. અરે ! પણુ બેજ દિવસ ! કાલરૂપી મારી આખી સમૃદ્ધિમાં માત્ર બેજ દિવસ ! એની પાર તો બધું એકલાપણું, ઉદાસીનતા, ગ્લાનિ, અંધકાર જણાય છે. સર્વેનો શિરચ્છેદ કરવાનો જે દિવસ નક્કી ઠરાવ્યો છે તેને પહેલે દિવસેજ ગોરી પડવો જોઇએ. પૃથુરાજ કેદમાં છે, તેને મારી નાખવાની હજી એની છાતી ચાલતી નથી, પણુ એમાંજ એનું મરણુ છે. મનુષ્યજાતિના ક્લેશ કંકાસ અને તેને વધારવા ઘટાડવાને કરવી પડતી ખટપટોમાં મારે પ્રથમ વારજ આજ પેસવું પડે છે, અને નિરાશામાં શાન્ત રહેલો મારો આત્મા એ યુદ્ધમાં ઝંપલાવવાને ઉત્સુક થઈ રહ્યો છે. * * * * * * * ”

ગુલાબસિંહના મનની આવી સ્થિતિ થઈ રહી હતી કેમકે રમાને બંદાનાં કાવતરાંથી કેદખાનું પ્રાપ્ત થયું હતું—લાલાજીની આપેલી ખબર પ્રમાણે ગુલાબસિંહ તેને ઉગારી શકે તે પૂર્વે તેમ થઇ ચૂક્યું હતું. કાફૂરને સો કરતાં વધારે શિરચ્છેદ માટેના હુકમ કરવાના હતા, વચ્ચે માત્ર બેજ દિવસ રહ્યા હતા. એવામાં મધ્યાન્હ સમયે પૃથુરાજના મહેલ આગળ ઘણા લોકોનું ટોળું ભેગું થયું હતું. એક વૃદ્ધને કાફૂરના અમલદારોએ પકડ્યો હતો. કનોજનો જયચંદ આવીને દિલ્હીમાં રહેલો હતો, હાહુલીરાય પણુ દિલ્હીમાં હતો, અને એ શૂરા રજપૂતો યદ્યપિ ગોરી બાદશાહને લાવવામાં, પૃથુરાય ઉપરના દ્વેષને લીધે સામીલ થયા હતા, તથા ભારતભૂમિનો ધ્વંસ થાય એ વાતની સામે તેમનું રજપૂત લોહી સર્વદા ઉછળ્યાં કરતું હતું. જયચંદે પલંગે

પોઢવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. હાહુલીરાય ભાણામાં ચપટી ધૂળ નાખ્યા વિના જમતો નહિ, અને અનેક રજપૂતો આ બે સામંતોની છાવણીમાં રાત દિવસ અનેક મસ્લહતો કર્યાં કરતા. ગોરી બાદશાહને આ વાતની ખબર હતી, અને જે કતલ તેણે ચલાવી હતી તે આ લોકોને ત્રાસ પમાડી પૃથુરાયને છેવટ મારી નાખી પોતાનું રાજ્ય નિષ્કંટક રીતે સ્થાપવાના ઉદ્દેશથી ચલાવી હતી. એવું અન્યાયનું કામ કરનાર કોઈ ન્યાયી મુસલમાન પણ કબુલ થતો ન હતો તેથીજ તેણે કાફૂર નામના એક ગુલામને કાજીની પદવીએ ચઢાવી આવા ઇનિસાફીનું કામ સોંપ્યું હતું. જયચંદ પાસે સૈન્ય હતું એટલે એકાએક કાંઈ બને એમ ન હતું, તેમ જયચંદ પણ મુસલમાનો સામે એકાએક કાંઇ કરી શકે એમ ન હતું. ચંદવરદાયી સર્વ રજપૂતોને બરદાવતો હતો અને મ્લેચ્છોનો પરાજય કરવા ઉશ્કેરતો હતો. આ પ્રસંગે જયચંદની પુત્રી સંયોગતા જે પોતાના પતિનો છૂટકારો કરાવવા મથન કર્યાં કરતી હતી તેને કોઈ પ્રકારે પકડીને મથુરામાં કેદ રાખવામાં આવી હતી, તેથી રજપૂતો માત્રનાં લોહી બહુ ઉકળી ગયાં હતાં. ગોરીને એમ લાગતું હતું કે હવે કાંઈને કાંઈ નીપજશે, માટે તેણે વાતને નીકાલ ઉપર તાણી આણવા માટે ચંદવરદાયીને પકડાવ્યો હતો. જે વૃદ્ધ માણસને કાફૂરના માણસોએ પકડયો હતો તે એજ હતો. જેવો તેને પકડયો કે લોકોની આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ, સર્વનાં નેત્રમાંથી ખૂન વરસવા લાગ્યું, કંઇક તરવારો ઉપર હાથ પડયા. ચંદે પણ તરવાર ખેંચી એક બેને પાર કરી નાખ્યા, પણ કાંઇ વધારે નીપજ્યું નહિ. લોકો વરદાયીને વીટાઈ વળ્યા, અને શી રીતે એનો બચાવ થાય તેની યુક્તિ રચવા લાગ્યા એવામાં મ્લેચ્છ લશ્કરની એક ટુકડી આવી જેથી લોકો દૂર થયા, અને ચંદને વળી વધારે ચોકશીથી પકડી રાખવામાં આવ્યો. એ સમયે ચંદના કાનમાં શબ્દ થયો કે "તારી પાસે એક પત્ર છે, જે પકડાશે તો તારા છેલા આશ્રમનું પણ નિકંદન થશે, માટે તે મને આપી દે, હું તે જયચંદને આપીશ." ચંદે આવું કહેનાર ઉપર દૃષ્ટિ કરી, કોઈ અજાણ્યોજ માણસ દીઠો, પણ તેની આકૃતિ ઉપર વિશ્વાસ પેદા થયો, અને કાગળ આપી દીધો.

ગોરીની સામા પક્ષના રજપૂતો જયચંદના મુકામમાં સાયંકાલે, શું કરવું? સંયોગતાને શી રીતે છોડવવી? તેનો વિચાર કરવા, અને એકદમ વચલા બે દિવસમાંજ આમ કે આમ પાર પડવાની તૈયારી કરવા, ભેગા થયા હતા, સર્વ સામાન્ય દેશશત્રુની સામા થવા માટે સર્વે પોતપોતાની ખાનગી લાગણીઓ

વીસરી ગયા હતા, અને એકત્ર થઈ યુદ્ધમાં પ્રાણાર્પણ કરવાના નિશ્ચય ઉપર આવ્યા હતા. સર્વના મનમાં ગોરી બાદશાહના અતુલ વિજયથી જે ભય અને ત્રાસ સાથે આશ્ચર્યની છાપ બેશી ગઈ હતી તેને લીધે વિચારો ઘણા સ્થિર અને તીવ્ર થઈ શકતા ન હતા, હજી ઉઘાડી રીતે એને પાર કરવાનો યત્ન કરતાં શો પરિણામ આવશે એનો કોઇને નિર્ણય થઈ શકતો ન હતો. પરંતુ રજપૂતોનું લોહી એવું તો ઉકાળે ચઢી ગયું હતું કે આ પાર કે પેલે પાર ગયા વિના હવે સિદ્ધિ નથી. શૂરવીરોને આગળ પાછળ વિચારવાનું રહેતુંજ નથી. પૃથુરાજ–સંયોગતા–એ બધાં એક એક કારી ઘાની પેઠે સર્વના હૃદયમાં અનંત વીછીની વેદના ઉપજાવી રહ્યાં હતાં, વાત ઉપર વાત ચાલતી હતી, ફાટી આંખે ને ઉકળતે હૈયે, થર થર કાંપતા, અનેક શૂરવીરો હવણાંજ ઉઠો, મ્લેચ્છોને મારી કાઢો, ભારતનું રક્ષણ કરો, રજપૂતપણાને એબ ન લગાડો, એવી જોસભરી ઉશ્કેરણી ચલાવી રહ્યા હતા. એવામાં એક ખીદમતગારે આવી જયચંદના કાનમાં કહ્યું કે આપને કોઇ મળવા આવ્યું છે, જયચંદે કહ્યું હવણાં મને ફુરસદ નથી, પછી આવવાને કહે. પણ એમ કહેતાંજ પેલા ખીદમતગારે એક ચીઠી મોઢા આગળ મૂકી કહ્યું કે એ માણુસ આ લાવેલો છે. જયચંદે તુરત કાગળ ભણી જોયું, ઉપર લખ્યું હતું “ મથુરાના બંદીખાનામાંથી.” જયચંદે અક્ષર ઓળખ્યા, ઝટ ઉઠીને પાસેના એકાન્ત ઓરડામાં ગયો.

મળવા આવનારે કહ્યું “ ભરતના ઉદ્ધારક ! તમારો ચંદવરદાયી પકડાયો છે; મથુરાથી એ જે કાગળ લાવતો હતો તે એની પાસેથી મેં લેઈ રાખી તમને આણી આપ્યો છે.”

જયચંદે કાગળ ઉઘાડી વાંચવા માંડયો; લખ્યું હતું કે “ તમારી પુત્રી હું મટી ગઈ! રજપૂતપણાનું શૂર તમે વેચી નાખ્યું ! તમારા જમાઈ અને હું મ્લેચ્છને હાથેજ મરીશુ ! મરવાની ફીકર નથી, પણ આવી રીતે બકરાંની પેઠે! તમે ઉઠો, જંગ મચાવો, એમાં અમે પણ સામીલ થઈશું, અને આ ભૂમિના રક્ષણને અર્થે અમારા આત્માનો ભોગ આપીશું. આ હું તમને છેલ્લી વારનીજ લખું છું; કાંઈ ન થઈ શકે, તો સર્વની સાથે મારો શિરચ્છેદ કરશે તે જોવા તો દિલ્હીમાં આવજો ! ”

પેલા અજાણ્યા માણુસે કહ્યું “ એના ઉપર જે કામ ચાલશે તેમાંથી તમારી વિરુદ્ધ પણ ઘણો પૂરાવો બહાર આવશે. એના મોત પછી તમારૂં

અને સર્વનું મોત થશે. લોકની બીહીક હવે ન રાખશો, લોકોજ તમારા આ કવિને છોડાવવા ભેગા થયા હતા, ગોરીનો ત્રાસ ધીમે ધીમે લોકના મનમાંથી ઉડી ગયો છે. કાલેજ એ દરબાર ભરનાર છે, તેમાં તમારે કાં તો એનું માથુ લેવું જોઈએ કે તમારૂં આપવું જોઈએ." આ શબ્દો, પેલો કાગળ અને ચંદનું પકડાવું, એથી જયચંદની વદનચ્છાયા ફરી ગઇ, એના હૃદયમાં મ્હોટો આઘાત થયો. અને કૃતાન્ત જેવો કૃતનિશ્ચય થઈ, પ્રાતઃકાલે દરબારમાંજ જંગ મચાવવાના નિશ્ચય ઉપર તે આવ્યો. જયચંદે પેલા માણસને પૂછ્યું "ભાઈ! તમે કોણ છો?"

"તમારી પેઠેજ મારા પેટના બાલકને ઉગારવાની આકાંક્ષાવાળો-મારી પ્રાણપ્રિયાને છોડાવવાની ઉગ્ર ઇચ્છાવાળો, એક દર્દી."

જયચંદ આ બધી વાતથી જે આશ્ચર્ય પામ્યો તે પૂર્ણ થતા પહેલાં તો એ માણસ એના આગળથી અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો. જયચંદ તુરતજ રજપૂત સભામાં ગયો. એની આકૃતિ, એની વાણી, એની વૃત્તિ, બધું કાંઇ ઓર પ્રકારનુંજ જણાયું, જેથી સર્વે પરમ આનંદ પામી સમજી ગયા કે એવું કાંઇ બન્યું, જેથી હવે આપણા ઇષ્ટાર્થને આપણો નાયક પણ અનુકૂલ થયો છે. જયચંદ બોલ્યો "આપણેજ આપણી માતાનો દ્રોહ કરાવ્યો, આપણાજ રુધિરથી એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવાનું છે. વિશુદ્ધ રજપુતાણીઓ મ્લેચ્છને હાથે મરશે, પવિત્ર ભરતભૂમિ ઉપર એવું અપવિત્ર કૃત્ય થશે, વરદાયી જેવા કવિજનો જે સર્વત્ર છૂટા છે તેમને પકડી કેદ કરવામાં આવશે, ને રજપૂત-માતાનું ધાવણ ધાવેલો એક બાલક પણ જોઈ ન શકે તેવી એ બધી વાત આપણે જોયાં કરીશું! અરે! એમાં એક રીતે સામીલ થઇશું, તો શિવ, શિવ, આપણા આત્માની શી ગતિ થશે! માટે મારો નિશ્ચય થઇ ગયો છે, પ્રાતઃકાલે બાદશાહ દરબાર ભરી પોતાને રાજ્યાભિષેક કરવા ઇચ્છે છે, જોઈએ તે અભિષેક કોના રુધિરથી થાય છે." રજપુત માત્ર ઇશારો સમજી ગયા, મૂછે તાલ દેઈ, તરવારો તાણી તેને નમસ્કાર કરી, પાછી મ્યાન કરી, ને સર્વે પોતપોતાને મુકામે જઈ સજ્જ થવા લાગ્યા.

એજ દિવસે મધ્યરાત્રી થતા સુધી ચૌટે, ચકલે, દુકાને, ધર્મશાલામાં, જ્યાં જ્યાં ચાર માણસનું ટોળું મળ્યું હોય ત્યાં ત્યાં કોઈ એક પરદેશી રખડતો જણાતો હતો, મુસલમાનોની વિરુદ્ધ લોકોને ઉશ્કેરતો હતો, બધા એની સાથે એકમત થઈ એની વાત માન્ય કરતા હતા, અને કોઈ એનાથી વિરુદ્ધ બોલી

પણ શકતું ન હતું, કહીં કહીં કોઇ છૂટો છવાયો બાતમીદાર બે શબ્દો બોલે તો એની વિકરાલ દૃષ્ટિનો તેના ઉપર પાત થતાંજ પાછો ચંપાઈ જાય, અને 'મ્લેચ્છોને મારો, ભારતભૂમિને ઉગારો' એવી બુમ ભેગી તેની વાત ક્યાંની ક્યાં ડુબી જાય.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

છેલી ઘડી.

પ્રાતઃકાલ થતાં બાદશાહના મહેલમાં તૈયારી થવા માંડી; દિલ્હીમાંનો પૃથુરાજનો દરબાર સાફ થઈ શણગારાવા લાગ્યો. ચોપદારો ચોતરફ દરબારનાં તેડાં કરવા નીકળી પડ્યા, અને જયચંદ આદિ રજપૂતોને પણ નિમંત્રણ થયું. મુસલમાનોના મનમાં આજ જુદાજ વિતર્ક ચાલી રહ્યા છે, રજપૂતો કોઇ બીજોજ માર્ગ વિચારી રહ્યા છે. તખ્તનશીન થઈ દિલ્હીના સાર્વભૌમ રાજા થવામાં હવે કાંઈ વિક્ષેપ રહ્યો નથી એવી ગોરી બાદશાહની ધારણા છે, આણી પાસા રજપૂતોના મનમાં પૃથુરાય અને સંયોગતા તથા ચંદવરદાયીને છોડાવવાની ઉત્કટ વીરબુદ્ધિ વ્યાપી રહી છે. બરાબર એક પ્રહર દિવસ ચઢતાં દરબાર ભરાયો, નોબત ગડગડવા લાગી, અને બાદશાહ આવીને તખ્ત ઉપર બેઠો. બધાએ ઉભા થઈ અદબસર કુરનસ બજાવી પોતપોતાનાં સ્થાન લીધાં. રજપૂતો સામી પાસા એક ટોળે થઇને હથીઆરબંધ બેઠેલા હતા. ગોરી બાદશાહે જયચંદના સામું જોઇ કહ્યું "કનોજના મહારાજા! તમારો અમારા ઉપર ઘણો ઉપકાર થયો છે, અને અમે આજથી તમને અમારા રાજ્યના પ્રથમ પંક્તિના ઉમરાવની પદવી આપીએ છીએ."

"બાદશાહ સલામત!" જયચંદે ઉભા થઈ અદબથી કહ્યું "આપની મારા ઉપર ઘણી મહેરબાની છે, પણ એવા માનને લાયક છું એમ હું ધારતો નથી."

"વાહ, એજ આપની લાયકી છે; કાફૂર! અમારૂં ફરમાન આ સર્વ ભાઇઓને સંભળાવ; ખુદાએ મને આ દેશની પરવરશી કરવા મોકલ્યો છે, તો તેમાં હું ફતેહમંદ થાઉં એ માટે આપ સર્વની મદદની જરૂર છે."

કાફૂરે ઉઠીને એક મ્હોટું ભાષણ કર્યું જેમાં આજથી ગોરી બાદશાહ કુલ હિંદુસ્તાનના બાદશાહ છે, તથા બીજા રાજા રજવાડા વગેરે તેમના દોસ્ત અને ઉમરાવ છે. એ વગેરે વાતના ઇશારા સાથે હિંદુરાજ્યમાં ચાલતા કુસંપ, ધર્મભેદ, જાતિભેદ, વગેરે ઉપર ભાર દેઈ, હવે પછી બધે એક સરખો એકાકાર ભાઇચારો પ્રવર્તી સુખશાન્તિમાં વધારો થશે એવી વાત જણાવી. આ ભાષણ પૂર્ણ થતાંજ મુસલમાન દરબારીઓએ તેને વાહ, વાહના પોકારથી વધાવી લીધું અને સર્વે એક પછી એક ઉઠીને બાદશાહના તખ્ત આગળ કુરનસ બજાવી નજરાણો કરી અદબસર પાછા વાળી પોતપોતાને સ્થાને બેસવા લાગ્યા. એમ કરતાં બધા મુસલમાનો એક પછી એક પરવાર્યા, અને રજપૂતો એકલાજ બાકી રહ્યા, પણ તેમનામાંથી કોઈ ઉઠતું જણાતુ ન હતું. બાદશાહ ચોપાસા આંખ ફેરવી જેયાં કરતો હતો. જયચંદ સામુ જુએ, પોતાના અમલદારો સામું જુએ; પણ કાંઈ સમજી શકતો ન હતો કે શું કરવું. જયચંદે પોતાના પાંચસો રજપૂતો ઉપર નજર કરી. એજ વખતે તે ટોળાને મોખરે બેઠેલા પેલો કાગળ લાવનાર અજાણ્યા પરદેશીની દૃષ્ટિ એની દૃષ્ટિ ભેગી મળી, અને તેમાંથી કોઈ એવો ઉગ્ર વીરભાવ એની આંખમાં પ્રવેશ પામી એના હૃદયમાં વ્યાપતો એને લાગ્યો કે તેથી, પોતે હવે શું કરે છે તેનું પણ એને ભાન રહ્યું નહિ. જયચંદે સડપ કરતે કે તરવાર મ્યાનમાંથી ખેંચી, તેની સાથે પાંચસો તરવારો આખા દરબારમાં ઝળકવા લાગી, અને બાદશાહ સ્તબ્ધ થઈ ચકિત બની ગયો કે આ શું થાય છે. વર્ણન કરતાં જેટલી વાર લાગે છે તે કરતાં પણ થોડી ક્ષણમાંજ એ બધું બની ગયું ને આગળ જયચંદ અને પાછળ પાંચસો રજપૂતો સાથે બધા બાદશાહના તખ્ત ભણી ધસ્યા. બધા દરબારમાં ગભરાટ અને ગરબડાટ વ્યાપી ગયો, મુસલમાનો પણ હથીઆરબંધ હતા એટલે તરવારો તાણી સામા થયા, ને ઝપાઝપી ચાલી તે દરમીઆન બાદશાહ કાફુરની સાથે બહાર નીકળી ગયો. પૃથુરાય, સંયોગતા, ચંદ એમનાં નામ ચોપાસ ગાજી રહ્યાં, દીનના પોકાર તેમાં ડુબી ગયા, કંઈ રજપૂતો ને કંઈ મુસલમાનોના જીવ ગયા; મુસલમાન લશ્કરની ટુકડીઓ આવવા લાગી, રજપૂતોનાં ટોળે ટોળાં આવવા લાગ્યાં, ને ગામમાં પણ તોફાન થશે એવો સર્વત્ર ત્રાસ વ્યાપી ગયો. પણ સાયંકાલે બધું શાન્ત થઈ ગયું, જયચંદે પોતાના મુકામ ઉપર જઈ સર્વની સાન્ત્વના કરી, હવે આપણે તૈયાર ને તૈયાર રહેવું એવી સમજુત કરી, સવારે શું થાય છે તેની આશામાં રાત્રી ગાળી.

૪૫

આણી પાસા બાદશાહ અને કાફુરે માર્ગમાં જતે જતેજ વિચાર કર્યો કે હજી ત્રાસ વિના બીજો માર્ગ આપણા હાથમાં નથી, ત્રાસ બેસાડયા પછીજ, આપણે રાજ્ય કરીશું. બાદશાહે કહ્યું કાફૂર ! જે કામો તારે ચલાવવાનાં છે, ને ગુનેગારોની કતલ કરાવવાની છે તેને બે દિવસ જેટલી વાર પણ શા માટે જોઇએ ?—કાલે સવારેજ કેમ હુકમ કરતો નથી ? પેલા જયપુરીઆને પકડવાથી જયચંદ વિરૂદ્ધ પુરાવો મળવાની આશા હતી તેનું શું થયું ?"

"જહાંપનાહ ! આપના હુકમ પ્રમાણે થશે. જયપુરીઆનો તો પત્તો લાગતો નથી, માત્ર એક સ્ત્રી પકડાયલી છે, તે તેની માશુક છે એમ કહેવાય છે."

"એમાંથી પણ કાંઇક નીકળશે; રજપૂતોનો વિનાશ થયા વિના આપણે જંપીને રહેવાના નથી, ને જ્યાં સુધી પૃથુરાય જીવે છે ત્યાં સુધી રજપૂતો ટાઢા પડવાના નથી. માટે તું એકદમ એ બધા ગુનેગારોનાં માથાં ઉડાવી દે કે તેથી જે ત્રાસ વ્યાપે તેની અસર મટતા પહેલાં આપણે પૃથુરાયનો પણ નીકાલ કરી સ્વતંત્ર અને નિર્ભય થઈએ."

* * × * * *

રમાનું મરણ એક દિવસ વહેલું ઠર્યું. એના ઉપર કામ એક દિવસ વહેલું ચાલશે, જે ગૂઢજ્ઞાનથી ગુલાબસિંહનો આજ પર્યંતનો વ્યવહાર નીપજ્યો હતો તેજ જ્ઞાનથી એણે જાણ્યું કે હવે કશો ઉપાય રહ્યો નથી. બાદશાહનું નિકંદન થનાર છે તે તો એ જાણતો હતો, **મત ચૂકે મ્હોટે તવે** એ ઉક્તિ એના જાણવામાં તો ઘણા વખતથી આવેલી હતી;—પણ એ પછી માત્ર એક દિવસ રમા જીવે ! અરે કાલનો દિવસજ જીવે ! તો ઉગરી જાય. જે દિવસે બાદશાહે અનેકની કતલ કરાવવી ધારી હતી તે દિવસે તેનોજ વધ થનાર હતો એ વાત ગુલાબસિંહ જાણતો હતો, પણ રમા ત્યાં સુધી જીવતી રહેવાને બદલે હવે તો તે દિવસને આગલે દિવસે મરવાની ઠરી ! ગુલાબસિંહે અનેક યુક્તિરચના અને પોતાની ગૂઢશક્તિના પ્રભાવથી બધી વાત રચી રાખી હતી, પણ બાદશાહના એક શબ્દે તે બધી ધૂળ ધાણી કરી નાખી !

પ્રકરણ ૧૧ મું.

મહાત્માનું માહાત્મ્ય.

પ્રાતઃકાલેજ !—પણ ક્યારનીએ પ્રદોષ સમયની અરુણતા પશ્ચિમમાં વિસ્તરી રહી છે, એક પછી એક તારા ડોકીયાં કરવા લાગ્યા છે, યમુનાના તરંગમાં અસ્ત પામતા દિવસનો પ્રકાશ હજી ઝાંખો ઝાંખો પણ રમી રહ્યો છે. મ્લેચ્છોએ નિર્માણ કરેલી વધભૂમિ ઉપર શીઆળ અને ઘૂવડ ચોરાતે ચોરાતે પગલાં કરવા લાગ્યાં છે, રુધિરનો ત્યાં કર્દમ થઇ રહ્યો છે, અને તેની ઘોરતાનો ભયંકર અંધકાર આંખોને ઝાંખ પમાડી પાછી હઠાવી દે છે. કાફૂરના મકાનમાં અનેક મસ્લહતો ચાલી રહી છે, બાદશાહના તરફથી ઉપરા ઉપરી સંદેશા આવે છે, પ્રાતઃકાલે શી રીતે એકાએક મહાત્રાસ વર્તાવી રાજ્યાસને અભિષિક્ત થવું, જયચંદ આદિ વીરમંડલને ધૂજાવીને દબાવી દેવું તેની યોજના ચાલી રહી છે. રજપૂતોની મંડલીમાં પણ જયચંદ અત્યારે સર્વને શૂરત્વનું પાન કરાવતાં વચનોથી તૈયાર રહેવાની સલાહ આપતો જણાય છે. રજપૂતો માત્રનાં મન પ્રાતઃકાલ માટે તલપી રહ્યાં છે. આમ ચોપાસા ગરબડ, અવ્યવસ્થા, આતુરતા વ્યાપી ગયાં છે, મહાભયંકર તોફાનની પૂર્વનો રંગ જામી રહ્યો છે. તોફાન થતા પૂર્વે ચકલીઓ ઉંચેથી નીચે નીચે ઉડતી આવે છે, પશુઓ એક એક સાથે ટોળે થઇ જાય છે, પણ નાનાં માણસોની આવી નાની વાતોના આ નાના ગરબડાટની ઉપર તરતો એવો એક જુવાન અત્યારે પોતાના આવાસના ઉંચા ઓરડામાં એકલો મહાગંભીર વિચારમાં ઉભો છે. મર્ત્યસ્વભાવરૂપ વ્યવહારમાં પણ અમર એવા અભેદમય સમષ્ટિચેતનની એક મૂર્તિરૂપ એનો વ્યષ્ટિરૂપ પિંડ નવો ને નવો, યૌવનપૂર્ણ ને યૌવનપૂર્ણજ છે, એને અનંતયુગ, અનંત કલ્પોથી કાંઇ વિકાર થયો નથી.

સાધારણ હીંમત અને અક્કલથી જે જે યુક્તિ અને ઉપાય થઇ શકે તે બધાં અજમાવ્યા છતાં વ્યર્થ થયાં હતાં. અને વ્યર્થ જાયજ, કેમકે મરણના સામ્રાજ્યમાં એક જીવનને સાચવવું એજ એવા બધા યત્નોનો હેતુ હતો. બાદશાહના પોતાના મરણ વિના ગુલાબસિંહની પ્રિય વસ્તુ બચે એમ ન હતું; પણ હવે સમય રહ્યો ન હતો, બાદશાહ પડે તો પણ માત્ર વૈરજ વાળી શકાય, જે બચાવવાનું તે બચાવી તો નજ શકાય.

અમર આત્માને મર્ત્યવ્યવહારનો અતિપરિચય થવાથી જે દિવ્ય સત્ત્વો સ્વર્ગ અને મૃત્યુ લોક વચ્ચે તેનો સંબંધ કાયમ રાખે છે તે અદૃશ્ય થઈ ગયાં હતાં; પણ તેમનીજ સાહાય્ય યાચવાને અર્થે આ યોગી અત્યારે નિરાશા અને ઉત્સુકતાના વેગમાં આવી, એકાન્તમાં, શાન્ત ચિત્ત કરી ધ્યાનસ્થ થઈ બેઠો હતો. હૃદયને અત્યારે જે આઘાત લાગ્યો હતો, જે વેદનાની તીવ્રતા અભિભવ પમાડી રહી હતી, ને તેથી જે ઉગ્ર ઇચ્છા પ્રદીપ્ત થતાં દૃઢ સંકલ્પ બંધાયો હતો, તેની એકતાનતામાંજ કોઈ એવી શક્તિ રહેલી હતી કે જેનો આજ પર્યંત ગુલાબસિંહે અનુભવ કર્યો નહિ હોય. અતિશય શોક કે દુઃખ કે વિપત્તિના તીવ્રતમ પ્રહારથી. નિર્બલતા અને સંશયરૂપી જે ગ્રંથીઓ આપણને તત્ક્ષણ મહાકષ્ટમાં બાંધી રાખે છે, તે એકે એકે તૂટી જાય છે, એવો અનુભવ સર્વને થયો હોવો જોઇએ. ઘણી વાર ઘોર મેઘાડંબરના અંધકારમાંથીજ આપણને સ્પષ્ટ માર્ગ બતાવનારી વિદ્યુત્‌નો પ્રકાશ પ્રત્યક્ષ જણાય છે.

ધ્યાનસ્થ મહાત્માની પ્રાર્થના તુરતજ સાંભળવામાં આવીઃ—જ્ઞાનચક્ષુ ઉપરથી અજ્ઞાનનો પડદો ખશી ગયો. એણે જોયું, તો જે જ્યોતિર્મય શાન્ત આકૃતિ તે જોવા ઇચ્છતો હતો તેને સ્થાને અપવિત્ર, અશુભમય, એવા ભયંકર રક્તબીજને વિકરાલ આંખોમાંથી પણ દ્વેષ અને ઈર્ષ્યાનો વર્ષાદ વર્ષાવતો દીઠો. એ પિશાચ હવે કાંઇ ડરતો ન હતો, ધીમે ધીમે અસ્પષ્ટરૂપે પ્રકટ થતો ન હતો, પણ સ્પષ્ટ વિકરાલ રૂપે પ્રત્યક્ષ થઈ, ચોપાસા, ભય, દ્વેષ, તિરસ્કાર, અને જય પ્રાપ્ત થવાથી નીચસ્વભાવને જે ક્ષુદ્ર અહંવૃત્તિ વ્યાપી રહે છે તેને વિસ્તારી રહ્યો હતો. એની વિદ્યમાનતાથી બધી હવા જાણે બળવા લાગી. આખો ઓરડો અંધકારમય થઈ ગયો, આકાશના તારા પણ દૃષ્ટિએ આવતા બંધ પડયા.

એ પિશાચે કહ્યું " જો હું ફરી અત્ર આવ્યો છું–તારા કરતાં ક્ષુદ્ર એવો એક મારો ભોગ તેં મારા મોમાંથી પડાવી લીધો છે; પણ હવે તું પોતેજ કેવો છૂટી જાય છે તે જોઉં છું. તારા ઉન્નત જીવનને છેડે તું એક મરણપ્રાય જીવડાના હૃદયમાંજ નિવાસ કરવામાં સુખ માની બેઠો છે, પણ તે હૃદયદ્વારાજ હું મારા અનિવાર્ય બલને તારા ઉપર અજમાવનાર છું જે ઉમરો ઓલંઘીને તું નીકળી ગયો હતો ત્યાંને ત્યાંજ તું પાછો આવેલો છે, અનન્ત પ્રદેશના સીમાન્તે ફરી આવીને પણ તું ત્યાંને ત્યાં આવ્યો છે. અહો મરણનો પરાજય કરનાર! આજે હવે હું તારો પરાજય કરૂં છું. "

"અરે ગુલામ! ચૂપ રહે. તારે સ્થાને પાછો જા; વગર બોલાવ્યે તું આવ્યો છે તો ફરીથી પણ માત્ર તું તાબે થવાને આવ્યો છે, તાબે કરવાને નહિ. મારા પોતાના જીવન કરતાં પ્રિયતર એવા જીવનને તારા ઇશારામાત્રમાંથી મેં ઉગારી લીધું છે; પણ તને હું અત્યારે તો, મંત્રથી તંત્રથી કશાથી નહિ, પણ તારા દ્વેષ અને મલિનતાથી ભરેલા આત્મા કરતાં ઉન્નતોન્નત આત્માના બલથી આજ્ઞા કરૂં છું કે હજી પણ તારે મારૂં કામ કરવાનું છે તે કર, અને જે જીવોને પરમાત્માની ઇચ્છાનુસાર તેં ઉગારવા દીધા છે તેમના ભવિષ્ય વિષે મને કાંઈ બતાવ."

શવવત્ ચક્ષુ વધારે સતેજ થઈ અગ્નિ ઝરવા લાગ્યાં, આખી આકૃતિ વધારે શ્યામ અને વિશાલ તથા વિપુલ થતી ગઈ, જે ઉત્તર મળ્યું તેના શબ્દોમાં વધારે તીવ્રતરરૂપ અને ક્રૂરતાનો આવેશ જણાતો ચાલ્યો. "તને શાપ દેવા કરતાં બીજી બક્ષિસ હું કદાપિ પણ આપીશ એમ તું શા માટે ધારે છે? સ્વાભાવિક રીતે જે મરણ તારાં પ્રિયતમને આવી મળે તેજ તેં આવવા દીધું હોત તો સારું હતું; રમણીય હૃદયાધાર કાન્તિને માતા એવું ઉપનામ પ્રાપ્ત થતાં જે રસિકતા ઉદ્દભવે છે તે તેં ન ચાખી હોત તો સારું હતું; તારા પ્રથમ પુત્રની ઉપર નીચા નમી મીઠાં ચુંબન લેતાં પિતૃવાત્સલ્યનો પરમ ભાવ ન અનુભવ્યો હોત તો સારું હતું. એમને તેં બચાવ્યાં;–પણ શા માટે? એ માતાને બલાત્કાર, અપકીર્તિ, વિષમ વેદના, અને રુધિરસ્રાવમય મરણજ પ્રાપ્ત થનાર છે;—નવા પતિનાં ચુંબનો, નવોઢાના જે સોનેરી કેશમાં ગુંચવાઈ જતાં હતાં તે કેશને જલ્લાદની તરવાર વેગળા કરનાર છે;–જે બાલકદ્વારા તારા મનમાં, શિવજ્યોતિનાં નિરંતર દર્શન અનુભવનાર અને અનહદનાદનું ગાન સાંભળી તારી સાથે પરમાનંદમાં વિહરનાર અનેક અનેક મનુષ્યોની પરંપરા ઉપજાવવાનો તેં મનોરથ ધાર્યો હતો તે થોડા દહાડા જીવી, કેદખાનામાં સડી, ભુખે મરી, ક્રૂરતાનાં સર્વ સંકટ ભોગવી, ભૂખે રીબાઇને મરી જનાર છે. મરણને વશ કરવા મથનાર! હવે જાણ કે મર્ત્યને વળગવા જતાં કેવા પરિણામને પ્રાપ્ત થવાય છે! જો, મારું પ્રબલ આખા વિશ્વ ઉપર કેટલુ છે! શુદ્ધ, ઉત્તમ, વસ્તુની શુદ્ધતાને હું ઓળખવા દેતો નથી; જરા પણ મર્ત્યતાનો તેને રંગ લાગે એટલે છેક નીચે ખેંચી પાડું છું. યોગિરાજ! હવે મારાં વરદાન સાંભળો. અત્યારથી હંમેશને માટે તારા મગજમાં મારી બળતી આંખો ચોટેલી રહેશે, મારા હાથ તારા શરીરને વીટાયલા રહેશે, કોઈ પ્રકારે તું મારાથી છૂટી શકનાર નથી."

"ફરીથી તને કહું છું કે એ તારી આશા વ્યર્થ છે. પોતાના ગુલામને

આજ્ઞા કરી શકે તેવા અધિકારીના સામર્થ્યથી તને આજ્ઞા કરૂં છું કે હું કહું તે મને બતાવ. મારી વિદ્યા યદ્યપિ અત્યારે મને કામ આવતી નથી, જેનો મને આધાર હતો તેજ મને અત્યારે મારે છે, તથાપિ એટલી મને ખાતરી છે કે જેના વિષે હું પૂછું છું તે જીવ જલ્લાદના હાથથી તો બચવાનોજ છે. એના ભાવિ ઉપર તું અંધકારનો પડદો નાખી શકશે, પણ તે ભાવિને તું નિયમી શકે એમ નથી. તું વિષનો ઉતાર બતાવી શકે, પણ વિષ યોજવાનું તારામાં સામર્થ્ય નથી. તને ગમે તેવો પરિતાપ કરીને પણ તારી પાસેથી વાત કઢાવ્યા વિના હું રહેનાર નથી. હું આ તારી પાસે આવું, તારી આંખો સામે સ્થિર અસ્ખલિત દૃષ્ટિએ જોઉં, તું શું કરનાર છે. પ્રેમમાં પડેલો આત્મા ગમે તે કરી શકશે. એકદમ બોલ, તને આજ્ઞા કરૂં છું."

પિશાચ વીખેરાઈ જવા લાગ્યું, પાછું પડવા લાગ્યું; સૂર્યના પ્રકાશથી વીખેરાઇ જતા ધૂમસની પેઠે એ આકૃતિ વીખેરાઈ જવા લાગી, અને તારાનું પુનર્દર્શન થવા લાગ્યું.

ઘણે દૂરથી આવતા હોય તેવા સ્વરથી રક્તબીજે કહ્યું "હા, તું એને જલ્લાદના હાથમાંથી ઉગારી શકશે, કેમકે 'પોતાનું અર્પણ કરનાર પારકાને બચાવી શકે' એવું વચન છે." આટલું કહેતાની સાથેજ પાછી એ આકૃતિ વધારે ગાઢ થઇ અને હસતે હસતે બોલવા લાગી "તારી પોતાની આહુતિ આપવાથી તું એને બચાવી શકશે. મનુષ્યજાતિના અનંત કલ્પો વહી ગયા છતાં તું જીવનને સાચવી રહ્યો છે તે શું એટલાજ માટે? છેવટ શું મરણુજ તને પાછું પોતાને હાથ કરી લેશે? તારે એને બચાવવી છે?—એને સાટે તું મર. કેમ તૈયારી છે?"

"બસ, નીકળ; કેમકે તારે શ્રવણે પણ ન આવી શકે એવા ઉંડા સ્થાનમાંથી મારો આત્મા તારા પ્રશ્નનું ઉત્તર આપતાં પોતાના સ્વરૂપની સ્મૃતિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને મોહમાત્ર નષ્ટ થઈ જતાં શિવસ્વરૂપના આગમનના મને ભણકારા વાગે છે."

દિવ્ય શિવપ્રકાશની શાન્ત અને ભવ્ય તથા ગાઢ ઊર્મિઓ આખા ઓરડામાં વિલસવા લાગી, યોગિરાજના વદન ઉપર અતુલ આર્દ્રભાવયુક્ત તેજનો ભભકો વિકસી રહ્યો. જે સ્થાને તે પ્રેમમૂર્તિની પ્રતીતિ થતી હતી ત્યાંથી તે છેક આકાશ સુધી, આકાશમાંના તારા સુધી, પ્રકાશમય એવો એક માર્ગજ જાણે હજી પણ બંધાઈ રહ્યો હોય, ચમકી રહ્યો હોય, એમ જણાતું હતું.

સમુદ્ર ઉપર ચંદ્રકિરણનો એક સ્તંભ બંધાઈ રહે છે તેવો દેખાવ થઇ આવ્યો હતો. પુષ્પમાંથી સ્વાભાવિક રીતે સુવાસ પ્રસર્યો જાય છે, તેમ આ ભવ્યતામાંથી સહજેજ આનંદ વિસ્તર્યા જતો હતો. તેજ, વિદ્યુત્, કે શીઘ્રગામી એવી કોઇ શક્તિ કરતાં પણ અધિક શિઘ્રગામી એવું આ સત્ત્વ વિસ્તાર પામી શુદ્ધ પ્રેમની સમીપ, નિઃસીમ પ્રદેશોમાંથી પણ, પહોચતું ત્યારે ત્યારે માર્ગમાત્રમાં આનંદ અને શીતલતાજ વિસ્તારતું. ક્ષણ વાર દારિદ્ર્યનો શોક શાન્ત પડતો, વ્યાધિ વિરામી જતી, નિરાશાના અંધકારમાં આશાનો પ્રકાશ પડતો. એ તેજઃપુંજમાંથી શબ્દ થયો "તારી વાત ખરી છે; તારા ધૈર્યથી, તારી દૃઢતાથી, તારૂં સામર્થ્ય તને પુનઃ પ્રાપ્ત થયું છે. વ્યાવહારિક સંસર્ગોમાં છતાં પણ તારો આત્મા તેથીજ મને તારી સમીપ આકર્ષી શક્યો છે. મરણને સમજવાનો સમય આવ્યો ત્યારેજ તને જ્ઞાન થયું છે, તારો સ્વતંત્ર આત્મા જીવનનું રહસ્ય જાણવા પામ્યો ત્યારે તેવું જ્ઞાન આવ્યું ન હતું. જે માનુષ પ્રેમે તને ક્ષણ વાર બાંધી લેઇ નીચો નમાવ્યો છે, તે, તારી છેલ્લી ઘડીએ, જ્ઞાનની જે છેલ્લી પરિતૃપ્તિ છે તે તને આપે છે, જીવન્મુક્ત છતાં તેં જે ક્લેશ હાથે કરીને વહોર્યો તે નિષ્ફલ નથી, એમાંથી એ તારી વાસના વિશુદ્ધ થઈ તને વાસનાક્ષયનો માર્ગ જડતાં તારી વિદેહમુક્તિ સિદ્ધ થઈ છે."

આટલું બોલાતાની સાથેજ. પરહિત એવા દ્વેપ અને વૈરભાવને દબાવવાના આયાસમાં એક ચીસ પાડી 'રક્તબીજ અદૃશ્ય થઈ ગયો; અને આખા ઓરડામાં ચંદ્રપ્રકાશ જેવો પ્રકાશ એકદમ ભરાઈ ગયો.

"અહો! શિવમૂર્તિ!" યોગીએ અંતરાત્મામાં ભરાતા અધિકાધિક વિસ્તારના તરંગે ચઢી કહ્યું "પહેલાં ન સમજાયલી એવી વાતો પણ માણસને મરણસમયે સમજાય છે. પરઅર્થે સ્વજીવન ત્યજવામાંજ આખા જ્ઞાન અને યોગનું રહસ્ય જણાય છે. તે મારા આત્માનો અન્ય આત્માને ભોગ આપવામાં આ સમયે અનેક કલ્પોનો છેડો આવી 'રહ્યો છે ત્યારે મને જીવનનું લઘુત્વ, મરણનું ભવ્યત્વ અનુભવાય છે. પણ અરે! દિવ્ય પ્રેમામોદ અનુભવાવી શાન્ત કરનાર! તારી સમીપે પણ, જે પ્રેમથી મને આ જ્ઞાન થયું છે તે પ્રેમ પાછો મારા મનમાં વિષાદ ઉપજાવે છે—જેને માટે હું મરીશ તેમને આ નઠારી દુનીયાંમાં એકલાં, રક્ષણહીન, મૂકી જવાં! મારી પ્રિયતમા, મારો પુત્ર! એટલી વાતમાં મારા મનનું સમાધાન કર."

કાંઇક ઉપાલંભગર્ભિત, પણ દયાર્દ્ર ઉદ્ગારે ઉત્તર કર્યું કે "તારા આટલા

આટલા જ્ઞાનથી, આટલા આટલા રહસ્યવિચારથી, ભૂત ઉપરના તારા આટલા વિશાલ સામ્રાજ્યથી, ભવિષ્યના તારા આવડા મ્હોટા દર્શનથી, તને હજી સમજાયું નથી કે સર્વમય, સર્વનિયંતા, સર્વસાક્ષી, જે સર્વને સાચવે છે તેના આગળ તું કોણમાત્ર છે? સર્વમયતાના તરંગરૂપે સર્વને સર્વનું યોગ્ય પ્રાપ્ત થયાંજ કરે છે તેમાં તું એક પૃથ્વી ઉપર હશે કે નહિ હોય તેથી શી લાભ-હાનિ થવાની છે? તારાં જે છે તેમના ભાવિની ચિંતા દૂર કર. તું હશે કે નહિ હોય પણ પરમાત્માનેજ તેમની ચિંતા છે; તેની દૃષ્ટિ બંદીખાનામાં તેમ ફાંસીનાં લાકડાં ઉપર સર્વત્ર ફરવાનીજ છે; તું જે પ્રેમ જાણી શકે તે કરતાં વધારે મૃદુ છે, તું જે ડહાપણ બતાવી શકે તે કરતાં વધારે ઝીણી છે, તું જે રક્ષણ કરી શકે તે કરતાં સારું રક્ષણ કરવા સમર્થ છે."

ગુલાબસિંહે બે હાથ જોડી મસ્તક નમાવી નમસ્કાર કર્યો; અને ઉંચું જોયું ત્યારે તો એ દિવ્ય પ્રકાશનાં કિરણે કિરણ ત્યાંથી અદૃસ્ય થઈ ગયાં હતો. છતાં એ સ્થાનમાં હજી કોઇ વિલક્ષણ સુગંધ વ્યાપી રહ્યો હતો. જેમણે ખરા આત્મબલથી શ્રદ્ધાનો આશ્રય કરી તે દેવતાનું સાન્નિધ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હશે તેમને નિરંતર આવાજ અનુભવ થયા હશે કે થશે.

ધ્યાનથી વ્યુત્થાન પામી યોગિરાજ બહાર આવ્યો, અને છજામાં જઇ ઉભો. યદ્યપિ વિનાશ અને ક્લેશની જાલ રમવામાં જનોનાં હૃદય નિતાન્ત અભિરક્ત હતાં, તથાપિ શાન્ત ચંદ્રપ્રકાશમાં આ મહાત્માને તો શાન્તિ અને આનંદનુંજ ભાન થયું, કારણ કે એનો આત્મા અત્યારે મનુષ્ય અને મનુષ્યહૃદયના કૃપણ વિચારોની પાર જઈ સર્વમયતામાં રસ બસ નિમગ્ન થઇ રહ્યો હતો. જે જીવિત પોતે આજ સુધી અનુભવ્યું હતું તેને જાણે છેલ્લી વારનો નમસ્કાર કરવા ગુલાબસિંહ અત્યારે, આ સ્થાને, ઉંડા વિચારમાં વિલીન થઈ ઉભો હતો. રાસગૃહમાં જે આસક્તિ બંધાઇ તેના એક એક ફલને પુનરાવર્તનથી વિલોકતાં પરમાનુભવનો વિનોદ લેતાં મૌન જ્ઞાનાનંદમાં નિમગ્ન હતો.

દિગન્તોમાં અને દિગવકાશના પ્રદેશમાત્રમાં તેને અત્યારે અનેક અદૃસ્ય નાદ સંભળાવા લાગ્યા, જેમની સાથે પોતાને પરિચય હતો તે સર્વનું દર્શન થવા લાગ્યું; આખું વિશ્વ એને એક પારદર્શક કાચમય હોય તેમ સ્પષ્ટ ભાસવા લાગ્યું; યમુનાપ્રવાહના પ્રત્યેક બિંદુમાં એને અનંત જીવનની સૃષ્ટિઓ જણાવા લાગી; પર્વતોના કણે કણ અનંતતાના એક એક અનંત બિંદુરૂપ દેખાવા લાગ્યા. પરમાત્મા એજ સર્વ છે, સર્વત્ર જ્યાં જ્યાં તેનું ભાન થાય ત્યાં તે સમગ્રપણે

વિલસે છે! આ પ્રકારે દૃષ્ટિ વિસ્તરતે વિસ્તરતે આ મહાત્માએ પોતાના ગુરુ મત્સ્યેન્દ્રનાથને પણ હિમાલયની એક ગુફામાં દીઠા. ત્યાં તે પરમમહાત્મા શાન્ત મુખમુદ્રાથી, શાન્ત હૃદયથી, જાણે પોતા વિના આખું વિશ્વ નજ હોય તેવી વિશ્રબ્ધ ઉદાસીનતાથી, ઉપનિષદોના રહસ્યવિચારમાં બેઠેલા હતા. તે અનેક તત્ત્વોમાં વિચરતા હતા, પોતાના વિચારથી, સંકલ્પથી, સુખ પેદા થાય કે દુઃખ પેદા થાય તેની તેમને દરકાર ન હતી, તે તો સર્વમયતાના એક જડ યંત્રની પેઠે, સર્વમયતારૂપ ઘડીઆળની કમાનની પેઠે, સર્વમય અભેદના એક અંગરૂપે પ્રવર્ત્યા કરતા હતા. એમને જોતાંજ આપણો યોગી બોલી ઉઠ્યો "અહા! જીવવાની વાતને હવે નમસ્કારજ કરવો! અરે જીવિત! તુ મને અતિ મધુર નીવડયું છે! તારા આનંદ કેવા નિઃસીમ છે! મારો આત્મા ઉચ્ચમાર્ગે ચઢવાને કેવા વિપ્લાવક હર્ષથી નીકળી પડયો છે! યોગબલથી કરીને જે પોતાનું યૌવન એમનું એમ રાખી શકે છે તેનું જીવવામાત્રનુંજ સુખ કેટલુ અવર્ણ્ય અને અગાધ છે! આકાશના પ્રદીપો! દિગન્તોમાં વિચરતાં સત્ત્વો! અનંતપ્રાણિગણો! સર્વને હું નમસ્કાર કરૂં છું. સૂર્યકિરણમાંનું એક પરમાણુ, પર્વત ઉપરનો એક તુચ્છમાં તુચ્છ છોડ, નદીતટ ઉપરનો ઝીણામાં ઝીણો કાકરો, પુષ્પાશયમાંથી પવને ઉડીને અન્ય સ્થલે સંક્રાંત થયેલું અદૃશ્ય બીજ, એમાંનું કશું પણ, સર્વમય જીવનના તત્ત્વની જિજ્ઞાસા કરનારના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ નથી કરતું એમ નથી;–જ્ઞાન, આનંદ, સત્તા નથી આપતું એમ નથી. ઘણાંકને કોઇ દેશ, નગર, ઘર, એટલુંજ પોતાનું સ્થાન થયેલું છે, મારૂં સ્થાન તો જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટિનો માનસિક પણ પાત થાય, જ્ઞાતની પહોચ હોય, જ્યાં જ્યાં આત્માની સૃષ્ટિ હોય, ત્યાં સર્વત્ર છે."

ગુલાબસિંહ આ ઉદ્‌ગારથી વિરમ્યો; અભેય એવા દિગંતમાં થઇ એની દૃષ્ટિ બંદીખાનાના અંધકારની સૃષ્ટિમાં વિચરતે વિચરતે પોતાના બાલક ઉપર ઠરી. ફીકી પડી ગયેલી માતાના ખોળામાં તે ઉંઘતું હતું, ઉંઘતા આત્મા સાથે યોગીના આત્માએ વાત કરવા માંડી. "મારી ઇચ્છા એજ જો મારૂં પાપ હોય તો મને ક્ષમા કરજે. મારી દૃષ્ટિ જે દિવ્યમાં દિવ્ય ભવિષ્ય જોઈ શકે છે તેને માટે તને સર્જ્યું કરવાના સ્વપ્નથીજ મારી બધી પ્રવૃત્તિ થતી હતી. શરીર જેમ રોગથી વેળાસર સુરક્ષિત થાય છે, તેમ આત્માને સર્વ પ્રકારની અનાત્મવાસનાથી સુરક્ષિત રાખી, તને એક ભૂમિકાથી બીજી ભૂમિકા બીજીથી ત્રીજી એમ સપ્તભૂમિકા પાર લેઈ જઈ, જે અનંત અનિવાર્ય અવર્ણ્ય આનંદ અભેદાનુભવીઓ ભોગવે છે તે ભોગવાવવો, તારા એ પ્રકારના ઉલ્લાસદ્વારા તારી

માતાના અને મારા આત્મા વચ્ચે અભેદ સંબંધ સાધવો, એ મારી આશાનું સ્વપ્ન હતું. એ સ્વપ્ન તે સ્વપ્નજ હતું—એથી અધિક હતું નહિ! મરણની સમક્ષ આવી પહોચતાં મને હવે સમજાય છે કે જ્ઞાન અને આનંદની દીક્ષા તો મરણના દ્વારમાં થઇને પાર નીકળ્યા પછીજ મળે છે, મારાં વ્હાલાં પ્રવાસી! એ દ્વારની પાર હું તમારી બન્નેની રાહ જોઇશ. ”

મત્સ્યેન્દ્ર, **મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમાપ્નોતિ યોઽન્નનાનેવ પશ્યતિ** એ શ્રુતિના અનુભવમાં નિમગ્ન હતો તેવામાં નચિકેતાનું અને પછી પોતાના શિષ્ય–મિત્ર–ગુલાબસિંહનું ભાન થતાંજ, ઝટ ચમક્યો, અને સમજ્યો કે ગુલાબસિંહ મને કાંઇક કહે છેઃ “ આ દુનીયાંમાંથી તો હવે તને હમેશ માટે છેલ્લો નમસ્કાર કરૂં છું. તારો આ એકનો એક મિત્ર પણ તારી પાસેથી જાય છે. તારૂં વૃદ્ધત્વ બધાંના યૌવનની પાર રહ્યું છે, અને કલ્પાન્તે પણ તું અમારી રાખ ઉપર વિચાર કરતો ને કરતોજ બેઠો હશે. અભેદ્ય અજ્ઞાનભૂમિમાં હું મારી સ્વતંત્ર ઇચ્છાથીજ પ્રવેશ કરૂં છું; છતાં કલ્પરાત્રી પછી સૃષ્ટિકલ્પના સૂર્યપ્રકાશની પેઠે મરણદ્વારાજ જીવનને અનુભવું છું. જેમને માટે હું આ શરીરને ત્યજવા તત્પર થયો છું તે જે સમયે મને આવી મળશે, અને એમ અનંત યૌવનનો નિત્ય આનંદ અમે અનુભવીશું, તે સમય પર્યંત હું સમાધિના નિગૂઢ વૃત્તિનિરોધમાં એમનું સામીપ્ય અનુભવી સુખી રહીશ. છેવટ પણ મને ખરી કસોટી અને ખરી પારઉતરણી સમજાઈ છે. મત્સ્યેન્દ્ર ! તારાં રસાયન અને અમૃત ઢોળી નાખ, વર્ષોનો બોજો તારે માથેથી દૂર ફેંકી દે, આત્મા ગમે ત્યાં ભટકે તો પણ સર્વનો જે સર્વમય અનંત આત્મા તે જ્ઞાનીને કદાપિ ત્યજતો નથીજ. સુરેશ્વરે ખરૂંજ કહ્યું છેઃ—

તીર્થે શ્વપચગૃહે વા નષ્ટસ્મૃતિરપિ પરિત્યજન્દેહમ્ ।
જ્ઞાનસમકાલમુક્તઃ કૈવલ્યં યાતિ હતશોકઃ* ॥ ”

* તીર્થમાં, ચાંડાલના ઘરમાં; સ્મૃતિરહિત દશામાં, ગમે તે રીતે દેહ ત્યજે તો પણ, જ્ઞાન થવાના ક્ષણમાંજ તે મુક્ત હોઇ, શોકમાપથી પાર થઈ, કૈવલ્ય અનુભવે છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

પ્રેમનું સ્વાર્પણ.

રાત્રી ઘણી ગઈ હતી, પણ તે સમયે કાફૂર કાજી અને તેના બે સલાહકારો એકાંતમાં વિચાર કરવા બેઠા હતા. જે બે માણુસો અત્યારે કાજીની પાસે બેઠા હતા તેમાંનો એક કાજીના આગળ ફરીઆદી તરીકે કામ ચલાવનારો અને એક કાજીની સજાનો અમલ કરનાર લશ્કરી અમલદાર હતો. પ્રાતઃકાલ થતાં જે કરવાનું ઠરેલું હતું તે શી રીતે પાર પાડવું, કેવો બેત કરવો, રજપૂતોને કેવી રીતે દબાવી રાખવા, અને એકદમ સો માણસોને તુરત જલાદને સ્વાધીન કરી દેવા માટે શી તદબીર કરવી, એ વાતો ઉપર આ ત્રણે જનનું ચિત્ત પરોવાયું હતું. છેક સાયંકાલેજ બાદશાહ તરફથી એમ કહાવવામાં આવ્યું હતું કે આંખો ફોડી નાખી બંદીખાનામાં પૂરી રાખેલા પૃથુરાયના સામર્થ્યનું અદ્ભુત પરાક્રમ જોવાનો દિવસ પણ આવતી કાલે સાંજે ચાર ઘડી દિવસ હોય તે વખતનો ઠરેલો છે, ને તે સમયે કાંઇ પણ તોફાન ન થાય તેનો બંદોબસ્ત રાખવાનો સર્વને, અને વિશેષે કરી જે લશ્કરી અમલદાર આ મસ્લહતમાં સામીલ હતો તેને, હુકમ છે. સૂર્યોદય સાથે જે દિવસનો આરંભ થવાનો હતો તે દિવસે મુસલમાની રાજ્યસત્તાનો છેવટનો નિર્ણય થવાનો હતો. રાજકીય વિહ્વલતા ઉપરાંત પોત પોતાના સ્વાર્થની, પોત પોતાના જાનમાલની, અનંત પ્રકારની ચિંતાની વિહ્વલતા પણ અત્યારે નિદ્રા લેતાં જનોનાં સ્વપ્નને વિકરાલ બનાવી રહી હતી, આ સ્થાને મળેલા આ ત્રણ જણના મનને મહા કલેશ ઉપજાવી રહી હતી. કાફૂરના મનમાં ધીમે ધીમે નવા વિચારો સ્થાન પામ્યા હતા, બાદશાહની પ્રીતિ સંપાદન કરવા ઉપરાંત પણ તે વિચારોએ પોતાનો પ્રભાવ લંબાવ્યો હતો. બાદશાહને સંતાન ન હતું ને તેમાંજ તેની આશા હતી. એમ હોવાથી કાર્ય કરવાની આતુરતા વૃદ્ધિ પામી હતી, હૃદય વધારે સખ્ત થયું હતું, બુદ્ધિ વધારે ક્ષીણ થઇ હતી. જે લશ્કરી અમલદાર એની સામે બેઠો હતો તે દારૂડીયો, તોફાની, અને ચોર લોકોનો મુખ્ય હોવાને લીધે પ્રથમે છુપા હેર લોકોના વર્ગમાં દાખલ થઇ છેવટે આ હોદ્દે ચઢેલો હતો. અવિચારિતાનીજ તે મૂર્તિ હતો, જે કામ ચલાવનાર અમલદાર તે તો હાહુલીસયના ખાસદારનો સાળો હતો, અને કાવતરાંથી બંદા સાથે મળી જઈ પોતાના માલીકને આડે રસ્તે ઉતારી, આટલે દરજ્જે ચઢયો હતો. ઉચ્ચતા,

ઉત્તમતા, કે પ્રામાણિકતાને તે ઓળખતો ન હતો. કાફૂરના હાથમાં બન્ને સારાં હથીઆર હતાં.

કાફૂરે દીવાની બત્તીને જાગતી કરી અને વાત આરંભી કે "બિરાધરો! કાલે જે કામ કરવાનાં છે તેની યાદી બહુ લાંબી જણાય છે? બાદશાહનો હુકમ બધાં સોએ કામ કાલેજ પૂરાં કરવાનો છે."

"એમાં શી ફીકર છે" કામ ચલાવનારે કહ્યું "બધાંને એક સામટાંજ કાઢી નાખીશું. જે પંચને બેસાડવાના છે તેમને કેમ સમજાવવા તે તો મને આવડે છે. જેમ કામ ઘણાં તેમ આપણે કામ ઓછું."

"તમે બધાંનાં માથાં ઉડાવી દેવાનો હુકમ કરી દો" લશ્કરી સીપાઈ બોલી ઉઠયો "એટલે પછી તમારે શી ફીકર છે? કોઇ પ્રકારની કાળજી રાખશો નહિ."

કાફૂરે કહ્યું "ભાઈ! કાલે તમે સાવધાન રહો તો સારું"—પણ આટલું સાંભળતાંજ પેલા લશ્કરી અમલદારનું લોહી તપી ગયું "શું હું દાદુડીઓ છું!" કહી તેણે પોતાની તરવાર ઉપર હાથ નાખ્યો, અને શહેરના હીમાયતી પેલા કામ ચલાવનારે વચમાં પડી જેમ તેમ સમાધાન કર્યું. કાજી અને સેનાપતિ સલામઆલેકુમ કરી પાછા શાન્ત થયા, અને સેનાપતિ સર્વ વાત સમજી લેઈ પોતાના મુકામ તરફ જવા નીકળ્યો. કાજીના મકાનની બહાર, ઘોડો આવી પહોચે ત્યાં સુધી આ દારૂડીયો આમ તેમ ટહેલતો હતો તેવામાં એક ખૂણામાં લપાઈ રહેલા કોઈ અજાણ્યા માણસે આવી સલામ કરીને તેને કહ્યું "આખા હિંદમાં શાહબુદ્દીન મહમૂદથી બીજે દરજ્જે આપ વિના કોઈ નથી."

"અહો! ખરી વાત છે;-પણ પોતાના ગુણ પ્રમાણે સર્વની કયાં કદર છે?"

"આપનો પગાર પણ આપણા કામ અને દરજ્જાને યોગ્ય નથી."

"બેશક, એમજ છે; પણ તારે તેનું શું કામ છે?"

"મારી પાસે અત્યારે તો એક હજાર સોના મહોર છે, જો તમે મને એક વાત માગી આપો તો તે તમને આપી દઉં"

"માગ,-તને કોઈ લુચ્ચાએ હેરાન કર્યો હશે, તેને ઉડાવી દેવો છે, એજ કે કાંઇ બીજું છે?"

"ના, એમ નથી; કાજીસાહેબના ઉપર આટલી ચીઠી લખી આપો," એમ કહેતાં પેલા માણસે કાગળ ખડીઓ ને કલમ પણ રજુ કરી દીધાં, ને લખાવ્યું કે "આ માણસને મળજો, ને એ માગે છે તે આપી શકાય તો આપજો, એથી મારા ઉપર ઉપકાર થશે." ચીઠી લેઇને પેલા અજાણ્યા માણસે સોના મહોરો આપી તે સાથે સેનાપતિ ઘોડે ચઢી ચાલતો થયો.

બહાર આ પ્રમાણે બન્યું તે સમયે કાજીના મકાનમાં પ્રત્યેક કામના તોહોમતદારનું નામ જોઇ તેના ઉપર શો આરોપ છે ઇત્યાદિ તપાસ થતી હતી. બંદાનું નામ એ યાદીમાં આવતાં કાફૂરે કહ્યું "એ લુચ્ચાના ઉપર મારી આંખ ઘણા દિવસથી બેઠેલી હતી, છેવટે પકડાયો તેથી મને બહુ ખુશી થઇ." કામ ચસાવનાર અમલદારે થોડાંક બીજાં નામ જોઈ કહ્યું "કાજી સાહેબ! આ યાદીમાં એક ઓરતનું નામ છે, એના ઉપર કાંઈ આરોપ નીકળતો નથી." કાજીએ કહ્યું "ગમે તેમ હોય, પણ આપણે શું કરી શકીએ? બાદશાહનો હુકમ સખ્ત છે, સોના નવ્વાણું કરવાનો આપણને અખ્તીઆર નથી."

આ પ્રસંગેજ સેનાપતિની ચીઠી માણસે આવીને આપી, એટલે તે જોઇ કાજીએ કહ્યું "અય પરવરદિગાર! તારી શી મહેરબાની છે!—આવવા દે, એ માણસને આવવા દે, એના આવવાથી કદાપિ આ ઓરતને બદલે એક માથું મળી શકશે." પરદેશી ઓરડામાં દાખલ થયો તેજ વખતે કામ ચલાવનાર અમલદારે કાજીની રજા લીધી, ને પોતાના ઘર તરફનો માર્ગ પકડયો.

અજાણ્યા પરદેશીએ કાજીના સન્મુખ હાથ જોડી વિનતિ કરી "આપને મારૂં સ્મરણ નહિ હોય; એક અલ્લાહની બધી ઓલાદ છે, બધે ભાઇચારોજ પ્રવર્તાવવાનો છે, એવી આપ વાતો કરતા હતા; જલ્લાદ અને દેહાંત દંડની નિંદા કરતા હતા; અંબરમાં આપણે મળ્યા તે પછી આપ અલ્લાહના પક્ષને પસંદ કરતા થયા; તેનું આપને સ્મરણ નહિ હોય; આપના ઉપર મારાથી કાંઈ ઉપકાર થતાં આપે કહ્યું હતું કે 'કોઈ સમયે મારા જીવથી પણ તારૂં કામ થતું હોય તો યાદ કરજે' એનું પણ આપને સ્મરણ ક્યાંથી હશે?"

કાજીએ આવું કહેનારની આકૃતિ ઉપર સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ કરી કહ્યું "મને તારૂં કાંઇક ઓળખાણ પડે છે ખરૂં. જે વાતો હું કરતો હતો તે તો કામ પડતા પહેલાંનીજ વાતોજ હતી, જ્યારે કામ પડે છે ત્યારે ખબર પડે છે કે શું કરવું ગ્યોગ્ય છે ને શું નથી; તારો ઉપકાર મને યાદ છે, પણ બાદશાહનો હુકમ બહુ સખ્ત છે, એટલે હાલ મારો ઉપાય નથી."

"તમારી પાસે હું કોઇને મારી અપાવવા આવ્યો નથી, મારે તો એક જીવને માત્ર એક દિવસજ વધારે જીવવા દો એટલું માગવાનું છે."

"પણ આવતી કાલે સોની સંખ્યા નક્કી થયેલી છે, તેમાં મારાથી ફેરફાર થઈ શકે એમ નથી."

"ફેરફાર કે કમી જાસ્તી કરવાનું પણ હું માગતો નથી. શાન્ત થઇ સાંભળો. તમારી યાદીમાં એક નિરપરાધી અબલાનું નામ છે. એનું યૌવન, એનું નિર્દોષપણું, તમને પણ એના ઉપર શિક્ષાનો હુકમ કરતાં દયા ઉપજાવશે. એવી કુલીન અબલાને આવતી કાલે હજારો લોકો ભેગા મળશે ત્યાં ઉભી કરવી એ તેની લાજ લૂટવા જેવું છે."

"તારૂં કહેવું યોગ્ય છે" પરદેશીની આંખ ઉપરથી પોતાની આંખને દૂર ખેંચી લેવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતા કાજીએ કહ્યું "પણ મને જે હુકમ છે તેમાં કાંઇ ફેરફાર થઈ શકે તેમ નથી."

"ગરદન મારવાની સંખ્યામાં ફેરફાર થાય એમ નથી, તો હું એ અબલાને બદલે બીજું માણસ તમને આપું, પછી કાંઈ છે? એવો માણસ આપું કે જે તમને અને તમારા બાદશાહને ઉડાવી દેનાર મ્હોટા કાવતરાની બધી હકીકત કહી શકે. એ જે કહેશે તેની સાથે સરખાવતાં તમારા નવ્વાણુએ ગુનેગારનાં માથાંની કીમત કાંઈજ નથી."

"એમ હોય તો વાત જુદી છે. એટલું જો તું કરી શકે તો એ સ્ત્રીની તપાસ એક દિવસ મુલતવી રાખીશું. એને બદલે કોણ આવે છે તેનું નામ દે."

"તમારી સામેજ તે ઉભેલો છે."

"તુંજ! ને તુંજ અત્યારે, એકલો, આવી દરખાસ્ત કરવા આવ્યો છે! રે બેવકૂફ! તું ઠીક સપડાયો છે. હવે તને હું જવા દેનાર નથી, એકને બદલે બન્નેનો હું હવે ભોગ લેઇશ."

"એમ પણ તમે કરી શકશો, પરંતુ મારૂં મોં ઉઘડે નહિ ત્યાં સુધી મારી ગરદનની કશી કીમત નથી, માટે શાન્ત થાઓ, ચૂપ બેસો, હું આજ્ઞા કરૂં છું કે બેસો." આટલું કહેતાની સાથેજ કાજી સ્તબ્ધ થઇ ગયો, અને ગાદી ઉપરથી ઉભો થયો હતો ત્યાંજ પાછો બેશી ગયો.

"મને બંદીખાનામાં મોકલો, તમારી યાદીમાં મારૂં નામ દાખલ કરો, અને ગુલાબસિંહ એ નામથી મારા ઉપર કાલે કામ ચલાવો. તે વખતે જો હું તમને જાણવા જેવી વાતો ન કહું તો જે સ્ત્રીને હું બચાવવા આવ્યો છું તેને તમારી નજરમાં આવે તે કરજો. તે સ્ત્રીને બચાવવાની પણ મારી માગણી ક્યાં છે? હું તો તેને માટે માત્ર એક દિવસની મુદતજ માગું છું. બંદીખાનાના દરવાન ઉપર, મને દાખલ કરવાનો, અને એ અબલાને એક દિવસ વધારે રાખી મૂકવાનો હુકમ લખો, હું મારે હાથે તે લેઇ જઇશ. હું જે કહેવાનો છું તેમાંનું એટલું તો તમને કહેતો જાઉં છું કે હિંદુ મટી, લોભને વશ થઈ, મુસલમાન થનારનું નામ પણ ગરદન મારવા ઠરાવેલા માણસોની યાદીમાં દાખલ હોવુંજ જોઇએ. કોની પાસે છે, ક્યાં છે, કેમ છે, તે તો કાલેજ કહીશ."

કાજીના સાંધા નરમ થઈ ગયા, ગુલાબસિંહની દૃષ્ટિનો પાશ વજ્ર જેવો અનિવાર્ય થઈ પડયો, અને તેણે લખાવ્યો તે પ્રમાણેનો હુકમ તુરત કાજીએ લખી આપ્યો ને કહ્યું "જો ભાઇ, મેં તારા અપકારને બદલે ઉપકાર કર્યો; મેં મારૂં વચન પાળ્યું. ભલા માણસ! મને તું કોઈ બેવકૂફ જણાય છે, કોઇક ધૂનમાં ગાંડો થઇ ગયો લાગે છે. તારા જેવા મૂર્ખ લોકને એકાદ મૂર્ખ બાપ કે બેટા કે બાયડીને બચાવવા મથતા જોઈ મને દયા આવે છે."

ગુલાબસિંહે જતે જતે કહ્યું "ખરેખર કાજી સાહેબ! હું કોઇ એક ધૂનને તાબે થયેલો મૂર્ખજ છું."

"અરે ઓ ગાંડા જરા પાછો આવ. તું કાલે જે કહેવાનો છે તે અત્યારેજ કહી નાખ. તું પોતે અને તારી એ સ્ત્રી કે જે હોય તે બન્ને વધારે મુદત પામશો એટલુંજ નહિ, વખતે માફીમાં દાખલ થઇ શકશો."

"તમારી કચેરી વિના બીજે કહીં હું કહેવાનો નથી. ખોટું કહીને તમને છેતરવા ઇચ્છતો નથી. હું કહીશ તેથી તમને ફાયદો થવાનો થોડોજ સંભવ છે, કેમકે હું જે સમયે તમને ભયના વાદળાનું દર્શન કરાવીશ તેજ સમયે તેમાંથી વજ્રપાત થવાનો સંભવ છે."

"બસ; જા, તારૂંજ સંભાળ. બેવકૂફ! ગાંડા! તારા જેવા લોક હઠીલા હોય છે તે હું જાણું છું, માટે તારી સાથે માથાકૂટ કરવામાં લાભ દેખતો નથી. કાલે તનેજ પસ્તાવો થશે કે આજ કહ્યું હોત તો સારૂં થાત."

"ભલે" શાન્તમુખમુદ્રાથી ગુલાબસિંહે કહ્યું.

“ પણ યાદ રાખજે મેં તો એક દિવસની મુદતજ આપી છે, માફી આપી નથી. તું મને જે સંતોષ કાલે આપશે તે પ્રમાણે એ બાઇને કાલને માટે જીવાડવી કે નહિ તેનો ફેંસલો થશે. મારે તને સ્પષ્ટ રીતે કહેવું જોઇએ માટે કહું છું, કે મુવા પછીથી તું પલિત થઇને મારી પૂઠે ન લાગે.”

“ ફીકર નહિ; એજ મેં માગ્યું છે. એક દિવસ પછી શું થશે તેનો ઈનસાફ અને અંત અલ્લાહના હાથમાં છે.”

પ્રકરણ ૧૩ મું.

બંદીખાનું.

ન્યાયાસન આગળ ઈનસાફ થયા વિનાજ જેના ઉપર ગરદન મારવાની સજાનો ઠરાવ થઇ ચૂકયો હોય તેવાં વિના બીજાં કોઇ માટે બંદીખાનાના દરવાજા ઉઘડતા નહિ. રમા એ બંદીખાનામાંજ હતી. ગુલાબસિંહથી વિખૂટી પડયા પછી એની બુદ્ધિ પણ બહેર મારી ગઇ હતી. તર્કવિલાસની સુંદર ભવ્યતા, ઉત્તમ પ્રતિભાના ફલરૂપ નહિ તો કુસુમરૂપ તે ચમત્કૃતિ; નવા નવા વિચારોની ધારા જેમાંથી મહાત્મા ગુલાબસિંહ પણ કાંઇક નવુંને નવુંજ અનુભવતો, તે બધું અત્યારે જતું રહ્યું હતું, નિર્મૂલ થઇ ગયું હતું; કળીઓ કરમાઇ હતી, ઝરો સુકાઇ ગયો હતો. સ્ત્રીત્વ કરતાં અધિક એવા જે અવર્ણ્ય ભાવમાં તે વિચરતી ત્યાંથી અત્યારે તો તે બાલત્વ કરતાં પણ ન્યૂન એવા કોઈ ભાવમાં ઉતરેલી જણાતી હતી. હૃદયમાં નવો રસ પૂરનાર ગયો, તેની સાથે રસ પણ ગયો પ્રતિભા પણ પાછળ રહી ગઇ.

ઘરમાંથી બહાર ખેંચી આણીને મને આ પ્રકારે કેદમાં શા માટે રાખી છે તેનું રમાને ભાન ન હતું. એની કાન્તિ, નિર્દોષ કાન્તિને જોઇ જે માયાળુ લોકો બંદીખાનામાં પણ, એની આસપાસ ભેગા થઇ, શોકાર્ત દૃષ્ટિથી એના સામું જોઇ રહેતા, આશ્વાસનાનાં વચનો ઉચ્ચારતા, તે સર્વનો અર્થ એના સમજવામાં હતો નહિ, છે ગુનેહગાર ઠરે તે તો ખરાબજ હોય એમ માની જેમના ઉપર આજ પર્યંત પોતે તિરસ્કારની દૃષ્ટિ રાખતી તેને એ જોઇને આશ્ચર્ય લાગ્યું કે આવાં દયાર્દ્ર અને પ્રેમાલ માણુસ,—ભવ્ય અને વિશાલ ભાલવાળાં, શૌર્યયુક્ત પણ મૃદુ વદનવાળાં, માણુસ—દેહાંતદંડની શિક્ષાને યોગ્ય ગુનેહગાર ઠરી

શક્યાં છે ! પણ જે ક્રૂર અને નિર્દય નીચ લોકોએ એને એના ઘરમાંથી બહાર તાણી કાઢી હતી, એની પાસેથી એના બાલકને પણ છીનવી લેવાનો યત્ન કર્યો હતો, અને જેમને એના ફફડતા પણ કાંઇ પણ બોલવાને અશક્ત એવા હોઠ જોઇ માત્ર હસવાનુંજ મળ્યું હતું. તે લોકો અત્યારે જગત ઉપર ઇશ્વરની આજ્ઞા ચલાવવાનો દાવો કરનારા, અધિકારના માનીતા, શુદ્ધ, ઉત્તમ, નાગરિકો હતા—કાયદાનો અમલ કરનારા હતા. અહો માનુષીબુદ્ધિ ! તારા નિશ્ચયો આવાજ હોય છે ! વાદળના રંગની પેઠે બદલાતી અને નિદ્રામાં નિતાન્તમગ્ન રાક્ષસિ ! તારા કાળા કુતર્કની જાલ આવી છે !

એ સમયનું બંદીખાનું પણ ગંદુ તેમ આનદી હતુ. જે સ્મશાનનો એ રસ્તો હતો તેની પેઠે એમાં પણ નાત જાત કે કુલ અધિકાર વિદ્યા કશાનો તફાવત માનવામાં આવતો ન હતો. માણસ માણસની વચ્ચે જે જુદાઇ છે તે દૂર કરવાના ઉપદેશનું પ્રત્યક્ષ ફલ ત્યાંજ જણાતુ હતુ. ત્યા ક્ષત્રિય, મુસલમાન, બ્રાહ્મણ, શૂદ્ર, વિદ્વાન, અવિદ્વાન, અમલદાર કે ગુલામ સર્વને એક સરખા રીતે રાખવામાં આવતા હતા, સરખો પોશાક, સરખો ખોરાક, ને સરખો ધર્મ સર્વને આપવામાં આવતો હતો. છતાં આવા અંધકારમા પણ આ અબલાને અને એના બાલકને સર્વે માન આપતા હતા, એને માટેજ માગ કરતા હતા. એને સહાય થવા આતુરતા રાખતા હતા.

એક વૃદ્ધ સન્યાસીએ પૂછ્યુ “ બેટા ! તને શા માટે અહીં આણી છે ? ”

“ હું જાણતી નથી.” રમાએ ઉત્તર આપ્યું.

“ શા માટે આણી છે તે જો તું ન જાણતી હોય, તો તો ખરેખર તારે છેવટમાં છેવટની સજાની આશા રાખવી.”

“ મારા બાલકનું શું થશે ! ”

“ તેને તો જીવતું રહેવા દેશે. ”

“ અરેરે ! આટલા માટે ! કેદખાનામાં માબાપ વિના ભટકવા માટે ’ રમાના હૃદયમાં આર્ત ધ્વનિ થવા લાગ્યો “ આ એના પુત્રને મે ઉગાર્યો આણ્યો ! ગુલાબસિંહ ! ઉંડામાં ઉંડા વિચારમાં પણ એ વાત કદી આણીશ નહિ કે મેં તારા પુત્રનુ શું કર્યુ ? ”

રાત પડી, કેદીઓનું ટોળું જાળી આગળ ભરાયું, સવારે કોને કોને ગરદન મારવાનાં છે તેનાં નામની યાદી વંચાઇ. રમાનું નામ તેમાં હતું પેલો વૃદ્ધ સંન્યાસી જે મરવાને સારી રીતે તત્પર છતા હાલ તુરત તો બચી ગયો

હતો, તેણે આ યુવતીના માથા ઉપર મૂકી તેને આર્શીર્વાદ આપ્યો અને ધીરજ ધરવાનો ઉપદેશ કર્યો. સંસારની પાર ઉતરેલા આ મહાપુરુષના હૃદયમાંથી પણ અશ્રુધારા વહેવા લાગી. પોતાનું નામ પેલી યાદીમાં સાંભળી રમાને આશ્ચર્ય લાગ્યું, પણ રોવું આવ્યું નહિ. આંખો નીચી ઢાળી, હાથ છાતી સરસા દાબી રહી, પોતાનું નામ આવ્યું ત્યારે માથું નીચું નમાવી, બાજુ ઉપર થઈ ગઈ. પણ તુરતજ એક બીજુ નામ પોકારવામાં આવ્યું, તુરતજ રમાને જોવા માટે કે નામ સાંભળવા માટે કોઇ માણસ હવણાંજ એની પાસે આવી છુપી રીતે ઉભો હતો તેના મોમાંથી એક કારમી ચીસ નીકળી ગઇ. રમા ચમકી, ને જોવા લાગી તો બંદા! આટલો સમય વીત્યા છતાં પણ એણે એ આકૃતિને ઓળખી. બંદાએ પાછું મોઢું ઠેકાણે રાખી લીધુ, અને એની સ્વાભાવિક પિશાચપ્રકૃતિને અનુકૂલ તે બોલ્યો "ઓ નાઝનિન્! કબરમાં તો આપણે ખસુસ સાથેજ સુઇશું." એમ કહી હસતો હસતો તે ચાલી ગયો, અને પોતાની કોટડીમાં જઇ ભરાયો.

* * * * * * * *

રમાને તેની અંધારી કોટડીમાં લેઇ જવામાં આવી. એનો કુમળો બાલક હજી એની પાસે રહેવા દેવામાં આવ્યો હતો. એ બાલકને આ ભયંકર વર્તમાનની ખબર પડી ગઈ છે એમ રમા માનતી હતી. કેદખાનામાં આવતાં તે જરાએ રોયો કે કકળ્યો ન હતો, રક્ષકોનાં વિકરાલ મુખ અને આયુધના ઉપર તેણે જરા પણ સંકોચાયા વિના દૃષ્ટિપાત કર્યો હતો. હવણાં પણ એણે પોતાની માતાને ગળે બે હાથ ભરવી અસ્પષ્ટ અને મધુર કાલએલમાંજ જાણે આશ્વાસના અને પરમાનંદપ્રાપ્તિનાં વચનો કહેવા મંડયાં હતાં. ખરેખર એ વચનો આનંદનાંજ હતાં, કેમકે એ શબ્દોનો ધ્વનિ કાનમાં પડતાં રમાના મનમાંથી ભયમાત્ર નીકળી ગયું, અને એનો આત્મા કોઈ એવો વિસ્તાર પામતો એને લાગ્યો કે જેમાં ભૂત અને ભવિષ્ય એક થઇ ગયેલાં જણાયાં, પોતે અને પોતાનો પતિ તથા આ બાલક એકજ વિભૂતિના પ્રવર્ત છે એમ અનુભવાયું, અને સ્વરૂપલાભની અતુલ તૃપ્તિમાં દેશકાલ તેમજ પોતે એ સર્વનું ભાન જતું રહ્યું. જે ગૂઢ મહામંત્ર ગુલાબસિંહે એને કોઇ અલૌકિક પ્રેમવિનોદના ઉપદેશને સમયે બતાવ્યો હતો તેનું એને તુરત સ્મરણ થયું, અને તેના ઉપર આંતરદૃષ્ટિને ઠરાવી, અંતરાત્મામાં અનર્ગલ શાન્તિનો પ્રકાશ એણે અનુભવવા માંડયો. કેદખાનાની દીવાલો અને આગળા, ફાંસીનાં લાકડાં કે જલ્લાદની તરવાર, આત્માના

વિશ્વાસને અટકાવી કે મારી શકતાં નથી, તેનો પ્રકાશ સર્વત્ર પ્રસરે છે, અસીમ શાન્તિ વિસ્તારે છે.

પાસેનીજ કોટડીમાં બંદો, નાસ્તિક બંદો, ઉદાસીન થઇ મહાક્લેશમાં પડયો છે; છતાં એને મોતની દરકાર નથી. મોત પછી કાંઇ નથી એમ માની એને અત્ર કરેલાં કર્તવ્યનો પશ્ચાત્તાપ નથી. પશ્ચાત્તાપ તો જેને કોઈ સદ્વાસનાની હાનિ થઈ લાગે તેને થઇ શકે છે, પણ આ પુરુષ તો સત્ એવી કોઈ વાતનેજ ઓળખતો ન હતો. વિશ્વાસ અને આત્મબલથી ઉદ્ધૃત જ્ઞાનીની મરણપથારી કરતાં નાસ્તિકનું અવસાન ત્રાસદાયક થાય છે. ઉદાસીનતાના ઉદ્વેગમાં બંદો અત્યારે હોઠ પીશી, અંધકારમાંજ દૃષ્ટિ પરોવી રહ્યો હતોઃ બધુ અંધકારજ છે, અંધકારને અંધકાર હેઠ વ્યાપનાર છે, એ વિચારમાં, કાંઈ છેડો ન જડવાથી, મુઝવાતો હતો, અને કબરની ધૂળમાં સડી ગયા પછી કાંઈ નથી એમ માનવામાં વ્યર્થ આશ્વાસના શોધતો હતો.

* * * * * * * *

જગા કરો, જગા કરો, કહીં પણ એકાદ કોટડીમાં જગા જોઇએ છીએ. એક વધારાનો માણસ આ કસાઇખાનામાં દાખલ થયો છે! દરવાને હાથમાં બત્તી લેઈ આગળ ચાલતાં કોઇ એક અજાણ્યા પરદેશીને અંદર દાખલ કર્યો તેજ વખતે પેલાએ તેના હાથમાં એક હીરાની વીંટી મૂકી દેતાં કહ્યું કે આ ઠેકાણે સો માણસો પૂરેલાં છે, પ્રત્યેકના માથાની કીમત હજાર અશરફી ગણશે તો તેથી પણ આ વીંટીનું મૂલ્ય વધારે છે. દરવાન જરા થોભ્યો, દીવાને અજવાળે વીંટીને ધરી તો દીવો ઝાંખો થઇ ગયો; અસર જાદુ જેવી થઇ. અરે માણસ! તને પ્રેમ નથી, દયા નથી, પશ્ચાત્તાપ નથી, પણ હજી લોભ તારા ઉપર રાજ્ય ભોગવે છે! દરવાન પેલા માણસને લેઇને ચાલ્યો, અને જે બારણા ઉપર તેણે ગરદન મારવાની નીશાની કરી રાખી હતી ત્યાં આવી ઉભો. નીશાની ભુશી નાખી, કેમકે અંદરના કેદીને એક દિવસ મુદત મળી હતી;—તાળુ ઉઘાડયું, પેલો માણસ બત્તી લેઈ અંદર દાખલ થઈ ગયો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

અસમાન પ્રેમનું ધરસૂત્ર.

એક સમયે રમા બે હાથ જોડી કોઇ અવર્ણ્ય ધ્યાનમાં નિતાન્તગ્રસ્ત હતી; બારણાં ઉઘડયાં તે એણે જાણ્યું નહિ, ભૂમિ ઉપર લાંબો કાળો પડછાયો

પડ્યો ને એણે બાજ્યો નહિ. પ્રિયતમનું સામર્થ્ય, તેનામાં રહેલું જાદુ, સર્વે જતું રહ્યું હતું, પણ રમાના નિર્દોષ હૃદયે પ્રથમ પહેલાં જે મંત્રનું બલ અનુભવ્યું હતું તે કસોટીના અને નિરાશાના સમયોમાં તેને કદાપિ તજતું ન હતું. જે સ્વર્ગ પર્યંત પહોચવા પોતે મિથ્યા ફાંફાં મારે છે ત્યાંથી એક હવાઈની પેઠે ઉંધે માથે જ્યારે પદાર્થવિજ્ઞાન ગગડી પડે છે, જ્યારે પ્રતિભા અને તર્ક ચિતાનાં લાકડાંની સાથે બળીને ખાખ થઈ જાય છે, ત્યારે બાલવત્ આત્માની આશા સર્વત્ર પ્રકાશને અનુભવે છે, શંકારહિત નિર્દોષ શ્રદ્ધા સ્મશાનની પાર સુખને દેખી શકે છે. ઓરડીના છેક આઘેના ખૂણામાં તે હાથ જોડી ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઇ હતી, એનો પુત્ર પણ પોતાના સ્મિત વદનને માતાના વદન સામું રાખી સ્થિર થઇ જાણે એના ધ્યાનમાંજ ભાગ લેતો હતો. આ બે જણના ઉપર ફાનસનું અજવાળું પડયું એટલે ગુલાબસિંહ થોભ્યો અને એકી નજરે એમના ઉપર જોઈ રહ્યો. માથાના કેશ છૂટા થઇ નિર્દોષ વદનની બન્ને પાસા અને પીઠ ઉપર છૂટા રમી રહ્યા હતા, મુખમુદ્રા તેની તે શાન્ત, એકાન્ત નિર્મલ જણાતી હતી, મીચેલી આંખોમાંથી ઝીણી અશ્રુધારા ટપકતી હતી; પલાંઠી વાળીને એ મૂર્તિ એકાગ્ર પ્રેમભાવનામાં સ્તમ્ભ થઇ રહી હતી. એના આત્મામાં ચલતી ભાવના ગુલાબસિંહ સાંભળી શકતો હતો, "વ્હાલા! આપણે મળ્યાં નહિ: અરે મારા આત્મા! મરણ પછી પણ એ પ્રિયતમના જીવનથી છૂટો ન પડીશ; એનીજ પાછળ ફર્યા કરજે, એનેજ જોજે, એનાંજ સુખને સાધજે; અનંત યુગો વહી જાય, અનેક કલ્પ ચાલ્યા જાય, પણ એ પ્રિયતમના આત્માથી જ્યાં સુધી તારો સંયોગ ન થાય, જ્યાં સુધી તારી એકતા ન થાય, ત્યાં સુધી વિખૂટો થઇશ નહિ. ગુલાબસિંહ! આ તારો પુત્ર, કાલે કોને 'મા' કહેશે? કોની છાતી ઉપર રમશે? અરે આત્મા! તું એની પણ સંભાળ રાખજે. પ્રભુ! મને એટલી દૃઢતા આપો; આ પુત્ર કોને બાપ કહેશે? કોણ એને જોશે?"

"રમા! તું પોતેજ, તું પોતેજ એને જોશે, એને સંભાળશે. જેને તું ત્યજી ગઇ છે તેજ અત્યારે તારા પુત્રને એની માતા ઉગારી આપવા તારી સમીપ ઉભો છે."

રમા ચમકી: એ કોનો શબ્દ! પોતાના જેવોજ ગદ્‌ગદિત કોનો ધ્વનિ! તુરતજ ચમકમાં ને ચમકમાં ઉભી થઇ ગઈ. અમાનુષ કાન્તિ અને અક્ષય યૌવનવાળો એ આ ઠેકાણે મરણગૃહમાં! આ અવસરે!—પેલો રહ્યો, અનેક શંકા, અનેક ભય, સર્વના આવરણને ભેદી તેની પાર પડનાર અખંડ પ્રેમદેવતા પેલો રહ્યો!

આ રહ્યો! એ ભયાનક સ્થાનમાં પૂર્વે કદાપિ નહિ સંભળાયેલી એવી એક કારમી ચીસ પડી—આનંદ અને ઉન્માદની તીવ્ર ચીસ પાડી રમા આગળ દોડી અને ગુલાબસિંહને પગે પડી. ગુલાબસિંહ નીચો નમી એને ઉઠાડવા લાગ્યો, પણ એના હાથમાંથી ખશી જવા લાગી; પ્રાચીન પ્રીતિના પ્રસંગોમાં પરિચિત થયેલાં અનેક લાડનામોથી એ એને બોલાવા લાગ્યો, રમાડવા લાગ્યો, પણ તેના ઉત્તરમાં ડુસકાં અને અશ્રુસિવાય તે કાંઇ દર્શાવી શકી નહિ. ગાંડી થઇ ગઇ હોય તેમ, અતિઆવેગથી, રમા એના હાથ, એના વસ્ત્રના છેડા, તેમને ચુંબન દેવા લાગી, પણ શબ્દ તો જાણે તેના ગળામાંથી નિર્મૂલ થઇ ગયો હતો.

"ઉંચું જો, હું તને ઉગારવાને અત્ર આવ્યો છું; તારા મધુર વદનનું મને દર્શન નહિ કરાવે? અરે! બેદિલ! હજી પણ મારાથી મોં સ્હુપાવશે?"

"નાશી જા." એણે છેવટ ભાગે તૂટે શબ્દે કહ્યું "હાય, હાય, મારા મનમાં પણ તારે માટે જો ખોટો વિચાર આવ્યો હોય, જો પેલા ભયંકર સ્વપ્ને મને ઠગી હોય, તો બેશ, મારી સાથે બેશ, અને આ બાલકને માટે શિવનું સ્મરણ કરી આશિર્વાદ યાચ." એમ કહેતી એકદમ ઉભી થઇ ગઇ, અને બાલકને બે હાથે લેઇ, ઉચું કરી, બોલી "હું મારી જાતને માટે નાઠી ન હતી, પણ—"

ગુલાબસિંહે કહ્યું "બસ; તારા ઘેરાઇ ગયેલા અને વ્યગ્ર હૃદયમાં જે ભાવો ચાલી રહ્યા છે તેમને હું યથાર્થ રીતે સમજું છું. જો, તારો પુત્ર પણ એક દૃષ્ટિપાતથીજ તે સર્વનું કેવું ઉત્તર આપે છે?"

"અને ખરેખર એજ ક્ષણે એ વિલક્ષણ બાલકનું વદન પણ મૌન સતે અગાધ આનંદથી રક્ત થઈ રહ્યું હતું. જાણે એના જનકને તે ઓળખતું હોય એમ તે એને ગળે લટકી પડયું, બલે બલે ત્યાં ભરાયું, ત્યાં રહી રમાના ઉપર દૃષ્ટિ કરી હસવા લાગ્યું.

'બાલકને માટે શિવનું સ્મરણ કર!' ગુલાબસિંહે કહ્યું "તું જાણતી નથી કે મારા જેવી વાંછના રાખનાર આત્મા સર્વદા શિવમયજ રહે છે?" આટલું કહી એની પાસે બેશી એણે પોતાના ગુપ્ત, પવિત્ર, રહસ્યમય, જીવનની કેટલીક વાતો રમાને સમજાવવા માંડી. જે ભવ્ય અને અગાધ શ્રદ્ધામાંથી જ્ઞાન ઉપજે છે, જે શ્રદ્ધા સર્વત્ર પરમાત્માનેજ દેખી જે જે મર્ત્યભાવ ઉપર પણ દૃષ્ટિ કરે છે તેને અમર બનાવી લે છે, તે વિષે તેણે કહેવા માંડયું. જે ઉચ્ચ વાસના, ઉચ્ચાભિલાષા, જગતના પ્રપંચમાં અને રાજતંત્રની સિદ્ધિઓમાં,

યોગના આયાસમાં કે મહાત્માઓના ચમત્કારમાં, કશામાં સમાતી નથી, જે આત્માને સ્થૂલતામાંથી જુદો કરી દિવ્ય અભેદના તાનમાં સ્વદર્શી કરવામાંજ પુષ્ટ થાય છે, ને સ્વાનુભવમાં સ્વરૂપાસંધાનને પામે છે, તેનો ભેદ તેણે સમજાવવા માંડયો. એમાંજ સિદ્ધિ છે, એમાંજ મંત્ર તંત્ર યોગબલ, અનેક, સર્વ છે, એના સંકલ્પમાત્રજ જગત્સૃષ્ટિ છે, એમ સમજાવતાં, ભાવનાના બલ વિષે અને શુદ્ધ ભાવનાના ફલ વિષે પણ તેણે ઘણી સમજણ પાડી. **क्रतुमयः पुरुषो भवति** એ છાન્દોગ્યોપનિષદ્‌ની શ્રુતિને લેઈ તેણે, ક્રતુ એટલે ભાવના તેજ પુરુષ છે, ભાવનાનું બલ એજ સર્વ છે; એ સમજાવવા અનેક યત્ન કર્યા. જે શુદ્ધ, પણ ભયકારક દીક્ષામાં સર્વત્યાગથી સર્વમયતા અનુભવતાં આત્મા સ્વરૂપને ઓળખી સર્વમય થાય છે. તેના તત્ત્વનું સૂચન કર્યું. એ બોલતો હતો ત્યારે રમા ઉંચે શ્વાસે સાંભળ્યાં કરતી હતી. યદ્યપિ તે સમજી શકતી ન હતી તથાપિ તેને અવિશ્વાસ આવતો ન હતો. એને એકદમ લાગ્યું કે એ પોતાની જાતને છેતરતો હો કે ન હો પણ આવી ઉગ્ર ભાવનામાં કોઈ બ્રહ્મરાક્ષસ કે પિશાચનો વાસ તો નજ હોઈ શકે. પોતાની શંકાએ જે આત્માને અન્યાય આપ્યો હતો તેના સામર્થ્યને, બુદ્ધિથી નહિ, પણ હૃદયાનુરાગજન્ય સહજોપલબ્ધિના બલથી, તેણે, એક અગાધ સમુદ્રના ચળકતા વિસ્તાર જેવું શાન્ત, ગંભીર, અને અસીમ, પણ તેટલાજ આર્દ્ર અને સર્વમય ભાવના દર્શનથી મધુરતાવાળું અનુભવ્યું. છતાં પણ જ્યારે એણે છેવટે કહ્યું કે આવું જે જીવનમાં જીવન અને તેમાં જીવન, સર્વમય જીવન, તેનો અનુભવ તને કરાવવાના સ્વપ્નમાં હું આટલું બધું કર્યા કરતો હતો, ત્યારે તો પુનઃ માયાનું આવરણ રમાના આત્મા ઉપર આવી ગયું, અને એના મૌન ભાવમાંથીજ ગુલાબસિંહને સમજાયું કે એ સ્વપ્ન તે સ્વપ્નજ હતું, વ્યર્થપ્રયાસ હતો, એની વિદ્યામાત્ર આવી પ્રકૃતિ આગળ નિષ્ફલ હતી.

પણ જ્યારે સમાપ્તિ કરતી વખતે, છાતી સરસી દબાવવાથી રમાને એના રક્ષણની હુંફ વળી, એક પવિત્ર ચુંબનમાત્રથી ભૂતકાલની ક્ષમા મળતાં વર્તમાનનું ભાન વીસરી જવાયું, ત્યારે સામાન્ય પ્રાકૃત જીવનનાં સુખ અને આશા એના હૃદયમાં પુનઃ પ્રાદુર્ભાવ પામ્યાં હોય એમ એને 'હાશ' થયું, અને પોતે પ્રેમબદ્ધ પ્રેમમય અબલા બની રહી. ગુલાબસિંહ બચાવવા આવ્યો છે; શી રીતે, કેમ, તે તેણે પૂછ્યું નહિ, તેના વચનમાત્રનેજ તેણે સત્ય માન્યું. છેવટે પણ ભેગાં રહીશું, આ ત્રાસદાયક સ્થલથી દૂર જઈ, જયપુર કે ગયાજીના શાન્ત પ્રદેશમાં પુનઃ નિવાસ કરીશું. બંદીખાનાના અંધકારમાં પણ આ ચિત્રનું તેજ દૃષ્ટિ આ-

ગળ આવતાં તે હસવા ને ખુશી થવા લાગી. પોતાની સાદી પણ આનંદકારક પ્રેરણાઓને વશ વર્તનાર એનું મન, ભવ્ય, યથાર્થ, સત્ય ભૂમાનાં દર્શન પોતા આગળથી ચાલી ગયાં તેમનો સ્વીકાર કરવા ના પાડી આવ્યું, તેમને અસ્પષ્ટ રીતેજ દેખતું હતું, પણ એ કરતાં અધિક નિરાધાર, નિર્મૂલ અને કેવલ અલ્પ એવાં ઐહિક, ક્ષણિક, માયિક સુખનાં ચિત્રમાં શાન્તિ પકડી, ખુશીમાં, વિલીન થવા લાગ્યું. આવા બે આત્માનો યોગ કેદખાનામાંજ લાવે તેમાં ઝાઝું આશ્ચર્ય નથી !

"વ્હાલા !" રમાએ કહ્યું, "ગઇ વાત અત્યારે જવા દો. પાછલી વાતો સંભારશો નહિ. તું અહીં અત્યારે મારી પાસે છે, એટલે હું ઉગરેલીજ છું; હજી પણ આપણે સર્વના જેવો ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવીશું; એવા સાધારણ ગૃહસૂત્રમાં પણ તારી સાથે હોવું એટલામાં મારા મનને પરમ આનંદ છે. તારા જ્ઞાનના અભિમાનમાં જોઇએ તો તું આખા બ્રહ્માંડમાં ફરી વળ, પણ મને તો તારૂં એક હૃદયજ આખું બ્રહ્માંડ છે. એક પલવાર ઉપર હું એમ સમજતી હતી કે મારી ઘડીઓ ગણાય છે, તું આવ્યો, તને દીઠો, સ્પર્શ્યો, એટલે જીવવામાં કેટલું સુખ છે તેનું મને ભાન થઇ ગયું. જો, જાળીએથી નજર કર, તારા ઝાંખા થતા જાય છે; પ્રાતઃકાલ સત્વર આવી પહોચશે–બંદીખાનાના દરવાજા ઉઘાડી નાખનાર પ્રાતઃકાલ આવી પહોચશે. તું કહે છે કે હું તને બચાવી શકીશ, હવે એ વાત ઉપર મને સંશય થનાર નથી. પણ હવે આપણે શહેરમાં રહેવું નથી. આપણે ગયાજીમાં એકાંત સ્થાને વસતાં હતાં ત્યાં પણ મેં તારા ઉપર શંકા આણી નથી; આનંદ અને ઇશ્વરી નૂર વિના અન્ય વાતનું સ્વપ્ન પણ મને ત્યાં આવ્યું નથી; જાગ્રદવસ્થામાં તારી દૃષ્ટિથી વિશ્વમાત્ર પ્રેમ અને આનંદરૂપ લાગ્યું છે. પ્રાતઃકાલ!—વ્હાલા! તમે કેમ ખુશી થતા નથી? પ્યારા! પ્રાતઃકાલ! 'પ્રાતઃકાલ' એ ખુશી થવાનો શબ્દ નથી? અરે નિષ્ઠુર! હજી પણ મારા ઉપર આવો દાવ વાળવાનું મનમાં રાખે છે! મને જે ખુશી થાય છે તેમાં ભાગ લેતો નથી! આવ મારા લાડકા! જો, વ્હાલા! આ આપણા કોમલ બાલક સામું જો. એ મારા સામું જોઇને કેવું હસી રહ્યું છે! જા, હું તો મારે એની જોડે વાતો કરીશ, બેટા! તારા બાપ આવ્યા છે!"

એમ કહેતે કહેતે બાલકને હાથમાં લેઇ, પ્રિયતમથી થોડેક છેટે બેશી પુત્રને છાતી સરસો ચાંપી રમા આમ તેમ ઝુલાવવા લાગી, એને ઝીણી ઝીણી

વાતોનાં ગેલ કહેવા લાગી; અને પ્રત્યેક શબ્દ પછી તેને સુંદર અંગે એક એક ચુંબન લેઇ આગળ કહેતી ચાલી; એમ કરતાં રોવા લાગી, વળી હસવા લાગી, અને પાછું વાળી છાને માને એ બાલકના પિતાના ભણી પોતાની મીઠી નજર વારે વારે ફેરવી જોતાં તેને શોકાતુર વદને આથમતા તારા સામું જોઇ રહેલો દેખી એ રોવું અને હસવું અધિક અધિક જોશથી ચલાવવા લાગી. ભવિષ્યમાં શું લખ્યું છે તેથી કેવલ અજ્ઞાન, આ પ્રમાણે બેઠેલી આ સુંદરી અત્યારે કેટલી સુંદર, સ્વરૂપમય, લાગતી હતી! પોતે હજી પણ અર્ધી બાલકજ, અને એના સ્મિતે સ્મિત મેળવનાર એનો પુત્ર પણ બાલક—સ્મશાનના સીમાન્તે બે નિર્દોષ અજ્ઞાન બાલકો કેવો આનંદ ભોગવી રહ્યાં છે! જ્યારે જ્યારે તે બાલકને ચૂમી લેવા નમતી ત્યારે, એના કાળા રેશમ જેવા ચળકતા વાળ ગળા ઉપર પથરાઇ મોઢાને પણ ઢાંકી દેતા હતા, બાળક કોમલ હાથે, કીલકારી કરતે કરતે, તેમને ખશેડી નાખી આંખે આંખ મેળવી હસતો હતો, ને પાછો લટકતા વાળમાં મોઢું સંતાડી ખુશી થતો હતો; માતા તેને 'ઝાઝા' કરી રમાડતી હતી, ને એમ અવર્ણ્ય સુખનો મીઠાશ જામી રહી હતી. આવા સુખમાં ઉદાસીનતાની ગ્લાનિની છાયા પાડવી એ ખરેખર નિર્દયતાજ હતી, પણ એ સુખમાં ભાગ લેવો તે એ કરતાં પણ વધારે નિર્દય હતું.

"રમે!" છેવટ ગુલાબસિંહ બોલ્યો "તને સ્મરણ છે કે ગયાજીમાં પેલા વૃક્ષ નીચે બેશી આપણે વિનોદ કરતાં હતાં તેવામાં તેં આ માદળીયું માગ્યું હતું, જે શ્રદ્ધા ઉપર એ વહેમનો આધાર હતો તેને ટાળનાર આ તાવીજની તેં ઇચ્છા કરી હતી. મારી જન્મભૂમિનું એટલું એજ ચિન્હ મારા અંગ ઉપર છે, મારી માએ મરતી વખતે મારે ગળે બાંધેલુ છે. મેં તે વખતે તને કહ્યું હતું કે આપણાં જીવન એક થઇ જશે ત્યારે હુ તને એ આપીશ."

"મને મારી પેઠે યાદ છે."

"ત્યારે કાલે એ તારૂં થશે."

"અરે વહાલી કાલ!" એમ કહેતાંજ, બાલક હવે જરા આંખો મીચી જંપ્યો હતો તેને ધીમે રહી પથારીમાં મુકી દેઇ, રમા પોતાના પ્રિયતમને ગળે બાઝી પડી, અને પ્રાચીમુખે વિસ્તરતા ધીમા અરુણોદય ભણી આંગળી કરી બતાવવા લાગી.

દિનમણિએ આ ભયંકર, બીભત્સ, યંત્રણાપંજરના સળીયામાં થઈ ડોકીયાં કરવા માંડયાં, અને તેની દૃષ્ટિ, માનુષી સંબંધોમાં જે કાંઈ સ્થુલાતિ-

રિક્ત, મૃદુ, પ્રેમમય હોય તે જેમનામાં પિંડીભૂત થઇ અત્યારે રમી રહ્યું છે, મનુષ્યબુદ્ધિના વિલાસો અને વિતર્કોમાં જે કાંઇ ગુહ્ય, નિગૂઢ, ચમત્કારિક; પરમ શાન્તિ સુધી ઉલ્લાસ ઉપજાવનાર હોય તે જેમનામાં અત્યારે પ્રત્યક્ષ થઇ રહ્યું છે, એવા ત્રિક ઉપર પડી, એ ત્રિક તેઃ નિદ્રાવશ નિર્ભ્રાન્ત નિર્દોષતા; સ્પર્શમાત્રથી, શ્વાસમાત્રથી, પરિતૃપ્તિ પામી અવ્યવહિત ક્ષણના મહાશોકનો પણ તર્ક સુધાં જેમાં ન પ્રવેશી શકે એવો વિશ્વાસુ પ્રેમ; અને વિશ્વની ગલીકુચીમાત્રમાં રખડયા છત તેમનો ખુલાસો સમજવા માટે મૃત્યુનો આશ્રય કરનાર શાસ્ત્ર જેને મૃત્યુના ઉમર આગળ આવ્યા છતાં હજી પણ પ્રેમની છાતીએથી છૂટવું ગમતું નથી. આમ અંદર—ઠેઠ અંદર—એક બંદીખાનું; બહાર—ઠેઠ બહાર, ભવ્ય મહેલ, બજાર, મિજલસ અને મંડલથી વિરાજિત બહાર, ત્યાં દ્વેષ અને ત્રાસ—એમની નિગૂઢ રચનાઓ, ચલવિચલ એવી લાગણીઓના ભરતીઓટ પ્રમાણે ચઢતી ઉતરતી રચનાઓ, તેના ઉપર આખાં રાજ્ય અને આખા મનુષ્યવર્ગના ભાવિનો આધાર; એ બેની પાસે છતાં તેમનાથી જુદો આ દિનમણિ, અનન્તતાના ભંડારમાંથી લટકતો પ્રકાશ, મંદિરની ધજા ઉપર, મસ્જીદના મીનારા ઉપર, તેમ વધસ્થાનની તરવાર ઉપર સમાનદૃષ્ટિથી જોનાર! આનંદકારક ખુશનુમા પ્રાતઃકાલ પ્રકટ થયો. ઉદ્યાનોમાં પક્ષીઓએ પોતાનું ગાન આરંભ્યું; યમુનાના જલમાં મત્સ્યોએ પોતાનાં ખેલ રમવાનો આરંભ કર્યો; ઇશ્વરી કુદરતની ખુબીઓ, મરણને આધીન એવા મનુષ્યજીવનનો બેસુર કોલાહલ અને તેની ગર્જના. સર્વ જાગ્રત થયું; દુકાનદારોએ દુકાનો ઉઘાડી, માલણો ફૂલ લેઈ નીકળી, ધંધાદારી લોકમાત્ર ધંધે લાગ્યા;—ક્ષત્રિય રજપૂત રહો કે મ્લેચ્છ રહો, લોકનું નસીબ તેનું તેજ છે, એના એ ટાંટીયા તૂટવાના છે, એનાં એ ગાડાં હાકવાનાં છે, એનો એ ભાર ઉપાડવાનો છે, ને એનો એ ધંધો કરવાનો છે. "વખત" પાસે આવતો જાય છે. તૈયાર કરેલા અખાડા આગળ બીછાયત થવા લાગી છે, બાદશાહને માટે સિંહાસન ગોઠવાયું છે; લોકોનાં ટોળેટોળાં આગળ પાછળ જોવા ભેગાં થયાં છે; અંધ પૃથુરાજને આ ઠેકાણે પોતાનું સામર્થ્ય અજમાવવા આણવાનો છે; સાત તવા એક તીરથી સાથેજ વિંધી નાખવાના છે.

* * * * * * *

"પૃથુરાજ રાન સંભરધની, મત ચૂકે મહોટે તવે" ચંદવરદાયી એવાં બિરુદ ઉચ્ચારી રહ્યો છે, "મત ચૂકે મહોટે તવે" કહેવાઈ રહ્યું છે. બીજી પાસા વધસ્થાનની આસપાસ અનેક લોકોની ઠઠ જામી ગઈ છે. આજ એકસો

રજપૂતોને ગરદન મારવાના છે. આ બે રમતો ઉપર આજ ભરતભૂમિ! તારા ભાવિનો અનંત કાલને માટે નિર્ણય થઇ જવાનો છે.

રમા એવી મીઠી નિદ્રામાં પડી ગઈ છે! અતિશય આનંદના જોશથી થાકી ગયેલી, પુનઃ પ્રાપ્ત થયેલી દૃષ્ટિની હુંફમાં નિર્ભય થયેલી, હસતે હસતે, રોતે રોતે થાકી નિદ્રામાં ઢળી ગઈ છે! નિદ્રામાં પણ જાણે એને ભાન હતું કે પ્રેમમૂર્તિ પાસેજ છે, પુનઃ પ્રાપ્ત થઈ છે; તે સ્મિત કરતી હતી, મનમાં કાંઈ બબડતી હતી, એનું નામ ઉચ્ચારતી હતી, અને હાથ લાંબા કરી એને ભેટવા જતાં કાંઈ હાથમાં ન આવતાં ડુસકાં ખાતી હતી એનાથી દૂર થઈ ઉભેલો ગુલાબસિંહ એના ઉપર જોઇ રહ્યો હતો; એના હૃદયના ભાવનું વર્ણન કેમ થઈ શકે? એવા પ્રેમવિક્ષેપની વેદનાના સાક્ષી થવાનું આપણે ભાગ ન હોય એજ સારું. હવે આ બીચારી જાગીને એને જોનારી નથી—નિદ્રાનું આ સુખ કેટલા મૂલ્યે મળ્યું છે તે એ જાણનારી નથી. જે પ્રાતઃકાલ ઉપર રમા હરખઘેલી થઈ ગઈ હતી, તે છેવટ આવ્યો. રમા સાયંકાલને કેવો દેખશે? પ્રેમ અને યૌવન જે વિચિત્ર આશાજાલની રચનાઓ ગુંથે છે તે ગુંથતે ગુંથતે એની આંખ મીચાઈ હતી; એ આશાઓજ હજી પણ એનાં સ્વપ્નને રંગી રહી હતી. જાગીને જીવશે! કાલે! ત્રાસમાત્ર જતો રહેશે, બંદીખાનાં ખુલ્લાં થઇ જશે, પુત્રને લેઈ રમા જીવનસુખ ભોગવવા વ્યવહારમાં ભળશે!! ગુલાબસિંહ! એને શું? એણે પાછું વાળી જોયું, જોતાંજ દૃષ્ટિ બાલક ઉપર પડી, તે જાગતો હતો, અને જે ગંભીર, ભવ્ય, સ્વચ્છ, દૃષ્ટિ તે ક્વચિત્ ધારણ કરતો તેવી દૃષ્ટિથી અત્યારે તે ગુલાબસિંહના સામું જોઇ રહ્યો હતો. ધીમે રહી ગુલાબસિંહ નીચો નમ્યો અને બાલકને ગાલે ચુંબન લેઈ બોલ્યો "પ્રેમ અને શોકનો વારસો વહોરનાર! થઈ રહ્યું, આટલેથીજ બસ છે, હવે તું મને તારાં સ્વપ્નમાં જોનાર નથી, દિવ્ય પ્રકાશો તારી દૃષ્ટિમાં અનન્ત સામર્થ્ય અર્પનાર નથી, વિપત્તિ અને વ્યાધિને તારી આગળથી મારો આત્મા હાંકી કાઢનાર નથી. મેં તારા ભાવિને જેવું બનાવવાનો વ્યર્થ આયાસ કર્યો તેવું તે થનાર નથી. મનુષ્યવર્ગને થાય છે તેમ તારે પણ દુઃખ, સંકટ, અને ભ્રાન્તિજ ભાગ આવ્યાં; પણ તારાં સંકટ અતિ મૃદુ હોજો. અત્યારે હું તારા સામું જોઈ રહ્યો છું તેવામાંજ મારો આત્મા તારામાં ઉતરજો, મારી છેલ્લી અને ઉત્કટ એષણાને તૃપ્ત કરવા તને સમર્થ કરજો, તારી માતા ઉપર મારો જે અગાધ પ્રેમ છે તે તારી આંખોમાં ઠરજો, અને તે આંખની દૃષ્ટિ-માત્રમાંથીજ મારો આત્મા આશ્વાસન અને આનંદ પ્રેરે છે એવો તેને અનુ-

ભવ થજો. અહો ! આવ્યા !—બસ; તમારી બન્નેની રાહ, હું સ્મશાનની પાર ઉભો ઉભો જોયાં કરીશ."

બારણું ધીમેથી ઉઘડયું, દરવાને ડોકું અંદર ઘાલ્યું, પણ તેજ ક્ષણે સૂર્યનાં કિરણોએ અંદર પ્રવેશ કર્યો, પ્રકાશની એક શેઢ અંદર આવી અને સુખી, સુંદર નિદ્રામાં ઠરેલા વદન ઉપર પથરાઇ, મૌન અને સ્થિર રહી જે હજી પોતાના પિતાને જોઇ રહ્યું હતું તે બાલકના અધર ઉપર એક મંદસ્મિત રૂપે વિસ્તરી રહી. એજ ક્ષણે રમાએ સ્વપ્નમાં પણ સંભળાય તેમ કહ્યું "દિવસ ઉગ્યો, દરવાજા ઉઘડયા છે; મારો હાથ ઝાલ, ચાલ આપણે બહાર જઇએ; જમનાં ઉપર જઇ, હોડીમાં બેશીએ; જો સૂર્યદેવ જલ ઉપર કેવો વિલસી રહ્યો છે !—ગયાજી, ઘેર, જઇએ."

"બિરાધર, તમારો વખત થયો."

"ચૂપઃ—આ ઉઠે છે; તુરતજ આવું છું;—બસ, થયું—ગુરુકૃપા કે હજી પણ જાગી નથી." રખેને જાગી ઉઠે એવા ભયથી એણે એને ચુંબન સરખું પણ ન કર્યું, એના ગળામાં ધીમે રહી એણે પેલું માદળીયું નાખી દીધુ કે તે જુદા થતી વખતનું પ્રેમાલિંગન એને પહોચાડતાં પુનઃ મળવાની આશાનું વચન પણ સાથેજ આપી શકે. ઉમરા સુધી ગયો, પણ વળી પાછો આવ્યો, વળી ગયો, વળી આવ્યો, વળી ગયો; બારણું બંધ થયું !—ગયો, હમેશ માટે ગયો.

રમા થોડીક વારે જાગી—ચારે પાસા જોવા લાગી—"ગુલાબ ! વ્હાલા ! વહાણું વાયું." બાલકના ધીમા રુદન વિના બીજો કશો જવાબ મળ્યો નહિ. અરે દૈવ ! શું આ બધું એક સ્વપ્નમાત્ર થઇ ગયું ! વચમાં આવવાથી બરાબર જોવા ન દેનારા વાળને તેણે આંખો ઉપરથી ખશેડી, હાથમાં ઝાલી રાખ્યા, એમ કરતાંજ છાતી ઉપરનું માદળીયું હાથે અથડાયું;—સ્વપ્ન તો ન હોય ! "રે દૈવ ! ત્યારે શું જતો રહ્યો !" એક ફાળ મારી ઉભી થઈ બારણા આગળ ગઇ, મ્હોટી બૂમ પાડી ઉઠી. દરવાન આવ્યો એટલે એણે પૂછ્યું "મારો ધણી. મારા બાલકનો બાપ !"

"બાઈ ! તે તો તારા પહેલો ગયો."

"ક્યાં ?"

"જલ્લાદને ઘેર;" એટલા ઉત્તર સાથે એ સ્યામ દરવાજો બંધ થઇ ગયો; અંદર મૂર્છાવસ્થાના અંધકાર ઉપર તે બંધ થયો. ગુલાબસિંહના શબ્દો,

એનું શોકાતુરપણું, માદળીયું આપવાનો ખરો મર્મ, અને જે સ્વાર્પણ એણે પોતાને માટે કર્યું, તે બધું વીજળીના ઝબકારાની પેઠે રમાના મનમાં આવ્યું—પણ ઝબકારાની પેઠેજ–ઝબકારો થઈ ગયો કે તુરત અંધકાર ફરી વળ્યો, મહા તોફાનની રાતનો અંધકાર જામી ગયો, છતાં પણ તેમાં પ્રકાશ જણાતો હતો. સ્તબ્ધ, મૌન, શવવત્, પાષાણવત્, રમા ત્યાં બેઠી હતી, ત્યારે પણ અગાધ ઉદધિ ઉપર મૃદુ પવનની લહરની પેઠે એના અંતરુદધિ ઉપર એક પ્રત્યક્ષ સ્વપ્નનો પ્રકાશ વિલસતો હતોઃ—ભયંકર ન્યાયાસન, કાજી, ફરીઆદી,—અને એ બધી ગર્દીમાં નિર્ભય અને પ્રકાશમય એવી એક આકૃતિ !

" તેં બાદશાહની વિરુદ્ધ ગુનો કર્યો છે; કબુલ કર; તું જાણે છે ? "

" હા જાણું છું; કાજી સાહેબ ! તમારુ ભવિષ્ય કહેવાનું વચન પાળુ છું. આજ સૂર્યાસ્ત પહેલાં, જેને તું બાદશાહ કહે છે તે હતો ન હતો થઇ જશે. સાંભળ, અખાડામાં પૃથુરાયને આણ્યો છે. "

બજારમાં થઇ બંદીવાનોને વધસ્થાન ભણી લીધા; લોકોનું ટોળું વધતે વધતે અનેક માણસોનો મ્હોટો સાગર ઉભરાઈ રહ્યો, શૂરા રજપૂતો વેષ બદલી ગુપ્ત હથીઆરો રાખી તેમાં સામીલ થયા હતા. ગુલાબસિંહની પાસેજ પેલો નાસ્તિક બંદો ઘેલછાથી ગાંડાં કાઢતો ચાલતો હતો–તણાતો હતો; " કોઇ બચાવો–ઉગારો " એવી બૂમો પાડતો હતો. એજ સમયે લોકોના ટોળામાંથી વીખરેલા વાળવાળી બેબાકળી પણ આંખે અગ્નિ વર્ષાવતી ગાંડી જેવી એક અબલા બહાર આવી " ઓ મારા લાલાજી " એમ બૂમ મારી બંદીવાનોનાં મોઢાં જોવા લાગી. " અલ્યા જલ્લાદ ! મારો લાલાજી ક્યાં છે ? એનું તેં શું કર્યું ? " એમ કહેતી બધાંના સામુ જોઇ વળી, પણ જેને શોધતી હતી તે ન મળવાથી બોલી " હાશ; દેવ ! મારા વ્હાલા ! હું તારા મોતની ધણી થઈ નથી. " ટોળું આગળ ચાલ્યું, બપોર થયા છે, કાંઇ કરતાં સાંજ પડે, તવા વિંધાય, તો બધાં ઉગરી જાય ! પણ ગુલાબસિંહ ! તારા વદન ઉપર હજીએ ઉદાસીનતાનીજ છાયા વસેલી છે; કશી આશાનો કિરણ પણ ત્યાં પ્રકાસતો નથી. ટોળામાં છુપાઇ રહેલા રજપૂતોની ધીરજ રહી નહિ, તેમણે વેષ ફેંકી દીધો, તરવારો તાણી, અને મારામારી શરૂ થઇ. પેલો જે લશ્કરી અમલદાર ગુલાબસિંહને મળ્યો હતો તે અને આ શૂરાઓ વચ્ચે કતલ ચાલી, ટોળામાં ભંગાણ પડ્યું, ઘણાકના પ્રાણ ગયા, એક પાસા લોહી લુહાણ થઇ પેલી ગોપિકા પડી હતી, મરતી મરતી પણ " વ્હાલા ! લાલાજી ! " એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા

કરતી હતી. થોડાં માણસ ઘણાંને પહોચી ન શક્યાં; ઘણાક રજપુતો તો પૃથુરાયના અખાડા આગળ હતા.

વધસ્થાને સર્વ આવ્યા; જલ્લાદે પ્રત્યેકનો ગુનો લોકોને જણાવી એકે એકે ડોકાં કાપવા માંડયાં; એક, બે, પાંચ, દશ,........એનો પણ વારો આવ્યો. નિદ્રાવશ, સમાધિસ્થ, બાલાએ કહ્યું "મરવા નહિ દેઉં, મને સાથે લેતો જા; મારું કહ્યું માન." પણ અહો! બાલા! આટલું થયે પણ તારા હોઠ ઉપર સ્મિતનો ભાસ છે!! હા, એ ફીકા પડી ગયેલા હોઠ હસવા લાગ્યા, એ સ્મિતની સાથેજ, વધસ્થાન, જલ્લાદ, અને ભયમાત્ર વિલીન થઇ ગયાં; સદોદિત એવો ભવ્ય શાન્ત પ્રકાશ એ સ્મિતની સાથેજ અનન્ત દિક્પ્રદેશ ઉપર પથરાઇ ગયો. ગુલાબસિંહ ભૂમિ ઉપરથી ઉપડ્યો, રમાના ઉપર કેટલીક વાર સુધી ભમ્યો, આત્માએ આત્માનું આલિંગન લીધું, આનંદ અને જ્ઞાનની ભાવના પ્રત્યક્ષ થઇ! સ્વર્ગનાં અનેકાનેક દ્વાર ઉઘડી ગયાં, અનેક દેવતાઓ સત્કારપુષ્પાંજલિથી વધાવવા લાગ્યા, મહાત્મા, જ્ઞાની, આવ્યો! નારદ તુંબરુ આદિ વીણાથી ગાન કરવા લાગ્યા;—"સ્વાર્પણથી વિશોધિત યોગિરાજ! મરણથીજ અમર મહાત્મા! તને અનેક વાર વદન કરીએ છીએ; આનુંજ નામ મરણ." દેવતાઓના વૃંદમાં દેવતાથી અધિક તેજસ્વી એવી આ મૂર્તિએ હાથ પહોળા કરી નિદ્રાવશ મૂર્તિને કહ્યું "નિરવધિ બ્રહ્માનંદની સહચરિ!—આનુંજ નામ મરણ!"

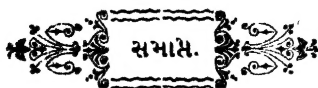
* * * * *

પૃથુરાયે તવા વિંધ્યા; જુલમથી રાજ્યમાં ત્રાસ વર્તાવી અધિકાર સ્થિર સ્થાપવા ઇચ્છનાર પડ્યો; પૃથુરાય અને ચંદવરદાયી પણ એક એકનું ગળું કાપી પડયા:—મહાવીરની ઉક્તિ સત્ય થઈ. રજપૂતો સર્વત્ર અમલ બેસારવા લાગ્યા; રાત પડી ગઈ; પ્રાતઃકાલ થયો; બંદીખાનાના દરવાજા ઉઘડી ગયા; લોકો અંદર પેશી કોટડીએ કોટડી ખોળવા લાગ્યા, અને સર્વત્ર સ્વાતંત્ર્યનું સામ્રાજ્ય થઈ રહ્યું. સારી પેઠે ઉજાશ થતાં, અત્યાર સુધી કોઈએ જેમાં તપાસ નહિ કરેલી એવી એક કોટડીને ઉઘાડવામાં આવી તો એક જવાન અબલાને ફાટલા બીછાના ઉપર બેઠેલી દીઠી; પલાંઠી વાળી તેણે હાથ છાતી સરસા જોડીને દાબી રાખ્યા હતા; મસ્તક ઉચું રાખી મૂકેલું હતું; આંખો ઉઘાડી હતી; હોઠ હસતા હતા;—સ્થિર શાન્તિ. સુખ કે તેથી પણ અધિક ભવ્ય આનંદનું સ્મિત જણાતું હતું. આટલાં ઉન્મત્ત આનંદે ચઢી બેભાન થઇ

ગયેલા જોનારા પણ એ આકૃતિથી કાંઇક ઝંખવાઈ જઇ પાછા હઠયા; તેમણે જીવતા એવા કોઇમાં આટલી ખુબી કોઈ વાર ન દીઠી ન હતી. પણ જેમ ધીમે ધીમે તે લોક પાસે આવતા ગયા તેમ તેમને જણાયું કે હસતા હોઠમાંથી શ્વાસ જતો આવતો ન હતો, જે શાન્તિ હતી તે પાષાણની શાન્તિ હતી, અને જે ભવ્યતા અને સૌંદર્ય જણાતાં હતાં તે મરણની ભવ્યતા અને મરણનું સૌંદર્ય હતાં. મૌન રહી સર્વે આસપાસ ભરાઈ ગયા, તો એ અબલાની પાસે ભોંય ઉપર એક અતિ તેજસ્વી બાલકને તેમણે પોતાની માના સાળુનો છેડો ઝાલી તેની સાથે રમતો જોયો. બંદીખાનામાં માબાપ વિનાનું બાલક!

"આ બિચારાનું શું થશે" એક સ્ત્રી જે પોતે માતા હતી તે બોલી "કહે છે કે એનો બાપ પણ કાલે પડયો! અરે અત્યારે મા ગઇ! એ પશુ શું કરશે?"

આ સ્ત્રી આવું બોલતી હતી તેવામાં બાલકે લોકો સામું જોઇ નિર્ભય વદને હસવા માંડયું; એટલામાંજ પેલો વૃદ્ધ સંન્યાસી જે આ ટોળામાં હતો તે આગળ આવ્યો, અને બોલ્યો; "બાઇ, જો; માબાપ વિનાનો છોકરો કેવો હસે છે! જેનું માબાપ કોઇ નથી તેનો માબાપ પરમાત્મા છે." એમ કહેતો ત્યાંજ ગેબ થઇ ગયો.

આ ગ્રંથ કર્તા કૃત અન્ય ગ્રંથો.

અંગરેજી.

૧—રાજયોગ—(ત્રીજી આવૃત્તિ—એનિબેસંટની પ્રસ્તાવના સહિત—છપાય છે.)—રૂ. ૨—૦—૦.

૨—મોનિઝમઑરઅદ્વૈતિઝમ—આધુનિક સાયન્સના પ્રકાશદ્વારા અદ્વૈત ફીલસુફીમાં પ્રવેશ—રૂ. ૨—૦—૦.

૩—તર્કકૌમુદી—(નથી.)

૪—ઇમિટેશનઑફશંકર—કેવલદ્વૈત સબંધી, ૭૦૦ ઉતારા—રૂ. ૩—૦—૦.

૫—યોગસૂત્ર—(તત્વવિવેચક પ્રેસ—મુબાઇ)—રૂ. ૧—૮—૦.

૬—માંડુક્યોપનિષદ— (,,)—રૂ. ૧—૮—૦.

૭—જીવન્મુક્તિવિવેક— (,,) —રૂ. ૧—૮—૦.

૮—સમાધિશતક—(નથી.)

૯—સ્ટ્રેથૉટસ—(થાય છે.)

૧૦—સ્યાદ્વાદમંજરી—(ગવર્નમેન્ટ સીરીઝ માટે—મુબાઇ.) આ કાર્ય—ગુજરાત કોલેજના પ્રોફેસર—આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ, એમ. એ. એલ. એલ. બી. ને સરકાર તરફથી પૂર્ણ થવા માટે સોંપવામાં આવ્યું છે.

ગુજરાતી.

૧—કાન્તા (નાટક) મેટ્રીકમાં ગૂજરાતીનો વિષય ફરજીયાત દાખલ થવાથી તથા કેટલાક હેડ માસ્તર સાહેબોની સ્કુલોમાં ચલાવવાની મરજી થવાથી—ચોથી આવૃત્તિ—જલદી કાઢવામાં આવી છે—રૂ. ૦—૧૨—૦.

૨—માલતી માધવ નાટક (ભાષાંતર)—(બીજી આવૃત્તિ) રૂ. ૧—૮—૦

૩—ઉત્તર રામચરિત્ર નાટક (ભાષાંતર)—ચોથી આવૃત્તિ છપાય છે—રૂ. ૧—૮—૦.

૪—સિદ્ધાન્તસાર—ઘણી માગણી હોવાથી—ત્રીજી આવૃત્તિ—પાકા પુઠા સાથે. રૂ. ૩—૦—૦.

૫—નારી પ્રતિષ્ટા—ઘણી માગણી હોવાથી બીજી આવૃત્તિ તૈયાર છે. રૂ. ૦—૮—૦.

૬—પ્રાણવીનીમય—(ત્રીજી આવૃત્તિ છપાય છે.)—રૂ. ૩—૦—૦.

૭—પંચશતી—(ઇમીટેશન ઑફ શંકર ગુજરાતીમાં) મુમુક્ષુઓને નિત્ય પાઠ કરવા યોગ્ય—રૂ. ૩—૦—૦.

૮—આત્મનિમજ્જન—(આવૃત્તિ બીજી)—આમાં અભેદોર્મી. પ્રેમજીવન તથા કેટલાંક વિશેષ કાવ્યોનો સમાવેશ થાય છે. નીષ્પક્ષપાત વેદાન્તનું અભૂતપૂર્વ પુસ્તક સર્વ પાસા મનનીય થયું છે—રૂ. ૧—૪—૦.

૯–ચારીત્ર–(આવૃત્તિ પાંચમી)–આ પુસ્તક સરકારી કેળવણી ખાતા તરફથી ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે મંજુર થયું છે તથા હાઇસ્કુલોમાં મેટ્રીકમાં ગુજરાતી ફરજીયાત થયાથી ચાલવા લાગ્યું છે–રૂ. ૧–૪–૦.

૧૦–બાલ વીલાસ–(આવૃત્તિ સાતમી)–સરકારી કેળવણી ખાતા તરફથી ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે મંજુર થયું છે–હાઇસ્કુલોમાં ચાલવા લાગ્યું છે–તથા ધર્મ હીન કેળવણીના વર્તમાન દીનોમાં બાળકોના તથા યુવકોના હાથમાં હોંશે હોંશે વંચાવા લાગ્યું છે–રૂ. ૧–૪–૦.

૧૧–ગુલાબસિંહ–(આવૃત્તિ ત્રીજી) આ વાર્તા સર્વ પાસા રસ, જ્ઞાન તથા મનન પૂર્વક વચાય છે. રૂ. ૩–૮–૦.

૧૨–શ્રીવૃત્તિ પ્રભાકર–મહાત્મા નીશ્ચલ દાસજીના મૂલ હીંદુસ્થાનીનું ભાષાંતર રૂ.૪-૦-૦

૧૩–હનુંમાનનાટક–છેલ્લી પ્રસાદી (છપાય છે)–રૂ. ૩–૦–૦.

૧૪–પૂર્વ દર્શન. ૧૫–પ્રેમજીવન–૧૬–સંક્ષીપ્ત સુવાક્ય. ૧૭–અભેદોર્મી.

૧૮—ગુજરાતના બ્રાહ્મણો. ૧૯–શીક્ષાશતક, ૨૦–અવલોકન (નીબંધ). આ પુસ્તકો હાલમાં મળી શકતાં નથી.

૨૧–પરમાર્ગદર્શન–(બીજી આવૃત્તિ) બહાર પડી છે. રૂ. ૦–૮–૦.

૨૨–શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા–(ત્રીજી આવૃત્તિ છપાય છે.)–રૂ. ૪–૦–૦.

૨૩–ચતુઃસૂત્રી—(થોડા સમયમાં બહાર પડશે) રૂ. ૨–૦–૦.

૨૪–ન્યાય (પરામર્શ ખંડ)–(ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીમાંથી મળશે)રૂ. ૦-૧૨-૦.

૨૫–શિક્ષણ અને સ્વ–શિક્ષણ–એક ખૂણે પડી રહેલો ગ્રંથ પ્રથમજ વાર પ્રસિદ્ધિમાં આવે છે. રૂ. ૦–૧૨–૦.

૨૬–સુદર્શનગદ્યાવલિ–પ્રિયવંદા તથા સુદર્શન વર્ષ તેર સુધીના માસીક પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા હજુ ગ્રંથરૂપે અપ્રસિદ્ધ કરેલા સર્વ ઉત્તમ લેખોનો એકત્ર સંગ્રહ; છાયાચિત્ર જીવનકલા વિવેચન સહીત–હાલમાં નથી.

આ ઉપરાંત તેમનાં અન્ય પુસ્તકો–ચેતનશાસ્ત્ર, વીવાડ તાંડવ, દ્વાશ્રય, ભોજ પ્રબંધ, ચતુવીશતી પ્રબંધ, સમાધિશતક, અનુભવ પ્રદીપિકા, બુદ્ધીસાગર, તર્કપરીભાષા શ્રુતીસાર સમુદ્ધરણ, પાટણ ભંડારની ફેરીસ્ત, યોગબીન્દુ વસ્તુપાલ ચરીત–વીગેરે વીગેરે–શ્રીમન્મહારાજા સયાજીરાવના કેળવણી ખાતામાં તપાસ કરતાં ત્યાંથી મળી રહેશે.

માધવલાલ. ન. દ્વિવેદી કૃત કેટલાક ગ્રંથ.

૧—રાજયોગ–(મ. ન. દ્વિવેદીનો ગ્રંથ ગુજરાતીમાં)		રૂ. ૧—૮—૦.
૨—યાજ્ઞવલ્કય સંહિતા (	„ „)–	રૂ. ૦–૧૨—૦.
૩—આપણાં પુરાણો		રૂ. ૦—૨—૦.
૪—શીગાલવાદ સૂત્ત		રૂ. ૦—૨—૦.

આ સર્વ ગ્રંથો–સુદર્શન ઓફિસ—નડિયાદથી મળશે.